

Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка
Міністерство освіти і науки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка
Міністерство освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Кондратьєв Ігор Вікторович

УДК94(474.5+438]:477.5)"13/16"

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЛІВОБЕРЕЖНІ СТАРОСТВА КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА ВЕЛИКОГО
КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ: СОЦІАЛЬНО-
ТЕРИТОРІАЛЬНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ XIV – XVII СТ.**

07.00.02 – всесвітня історія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Кондратьєв І.В. _____

Науковий консультант: Дятлов Володимир Олександрович, доктор історичних
наук, професор

Київ – 2020

АНОТАЦІЯ

Кондратьєв І.В. Лівобережні староства Київського воєводства Великого князівства Литовського та Речі Посполитої: соціально-територіальні трансформації XIV – XVII ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.02 «Всесвітня історія». – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2020.

Актуальність дослідження. Одним з перспективних напрямків історичних студій є вивчення соціально-територіальних структур – локальних соціумів, що мешкали в певному історичному та географічному ареалі. Єдність подібних спільнот зумовлена не лише сумісною територією проживання, але й умовами життя, природничими ландшафтами, історичними, політичними та культурними традиціями, спільною діяльністю та економічною базою. Більшість подібних спільнот були історично «прив'язані» до певних політико-адміністративних утворень – князівств, волостей, староств, козацьких полків.

За доби Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, спочатку волості, а опісля – староства, були однією з основних форм як королівських володінь, так і державної колонізації, а також основною адміністративно-територіальною та господарською одиницею воєводств. Більшість староств, що входили до складу Київського, Волинського та Брацлавського воєводств, знаходились на території подніпровського Правобережжя, окрім двох прикордонних, що знаходилися на території Північного Лівобережжя – Остерського (Остерсько-Бобровицького) та Любецького (Любецько-Лоевського) староства Київського воєводства.

Будучи периферійними адміністративно-територіальними утвореннями ці староства раніше не фігурували об'єктом спеціального вивчення, недостатньому інтересу до їх історії сприяла й відсутність комплексної документальної бази, яка значно краще репрезентує історію Правобережжя. Однак, завдяки своєму прикордонному статусу, вони подекуди відігравали ключову роль в історичних подіях. Любецьке та Остерське староства від 1500 до 1618 рр. знаходилися на

кордоні з Великим князівством Московським (від 1547 р. – царством). Через їх територію проходило війни, постійними були прикордонні конфлікти, а від кінця XV ст. регулярними стали напади Кримського ханства. Отже, прикордонний статус був однією з головних особливостей Північного Лівобережжя.

На території Любецького та Остерського староств функціонували основні соціальні верстви того часу, а прикордонна специфіка регіону робила соціальні верстви відкритими до станової дифузії. Давні традиції почали руйнуватися в середині XVII ст., коли на території Північного Лівобережжя була встановлена нова сотенно-полкова адміністрація Гетьманщини. Незважаючи на зміни кордонів, протягом усіх соціально-територіальних трансформацій XIV – XVII ст., сталою залишалася місцева людність – локальний соціум, який виступав носієм історико-культурних, економічних та політичних традицій.

Отже, актуальність та значущість цього дослідження зумовлена кількома чинниками. По-перше, незважаючи на інтерес істориків до вивчення локальних соціально-територіальних структур, вони здебільшого не торкалися історії староств на руських землях ВКЛ та Речі Посполитої. По-друге, проведене дослідження внесло новий фактологічний матеріал у вивчення соціально-територіальних структур, а через них і загальноісторичного процесу. Були переосмислені відомі джерела та напрацьовані нові підходи, які дозволяють вивчати історичний процес комплексно. Насамперед, було доведене, що соціальна структура Остерського та Любецького староств Київського воєводства мала наступність протягом XIV – XVII ст., а однією з головних специфічних рис прикордоння була її відкритість. Фактично Любецьке та Остерське староство були своєрідним «північним фронтиром» ВКЛ, а згодом і Речі Посполитої.

Наукова новизна. Проведене дослідження – перша спроба комплексної реконструкції соціально-територіальних трансформацій Лівобережних староств Київського воєводства протягом усього часу їх існування. Підвалини їх історії знаходяться ще в часах давньоруської держави, а утворення Гетьманщини трансформувало, але не зупинило соціальні процеси. На основі як переосмислених, так і вперше запроваджених у науковий обіг документів,

систематизовано та проаналізовано значний масив даних з історії регіону. Це дозволило простежити соціальну, політичну та економічну еволюцію на теренах Північного Лівобережжя, виявити взаємозв'язки та взаємовпливи різних соціальних верств.

Отримані результати та сформульовані положення мають наукову новизну, насамперед:

- вперше в історіографії здійснено комплексне дослідження двох староств Київського воєводства за принципом їх географічного та історичного районування;

- для послідовного розкриття мети та завдань дослідження, був залучений наявний історіографічний доробок та широке коло опублікованих і архівних джерел. Значна частина матеріалів вводиться у науковий обіг вперше (на рівні залучення окремих фондів);

- запропонована нова концепція вивчення локальних територіальних спільнот як історії соціально-територіальних трансформацій. Застосування цієї концепції передбачало використання міждисциплінарних підходів та комплексності у вивченні суспільних, політичних, економічних та культурних процесів. Вивчення локальної історії дозволить значно краще зрозуміти і загальноісторичні процеси XIV–XVIII ст.;

- доведена наступність дрібнобоярської верстви княжої Русі із утворенням військовослужбових верств ВКЛ;

- визначені закономірності й особливості історії Остерського та Любецького староств, сформована періодизація соціально-територіальних трансформацій на їх теренах, розглянута внутрішня регіональна специфіка;

- розглянута еволюція «українних» староств Північного Лівобережжя в соціально-політичній системі ВКЛ та Речі Посполитої. Визначена роль фактору «прикордоння» в історії староств, та його вплив на міждержавні відносини;

- розглянута специфіка розвитку соціальних груп Остерського та Любецького староств, як певних соціокультурних груп – шляхти, козацтва, міщанства та селянства. З'ясована економічна специфіка їх функціонування;

- реконструйована система володінь на території Остерського та Любецького староств, на основі люстраційних матеріалів визначена динаміка зміни власників, структура поселень, зміни у королівських та приватних володіннях. Виявлене коло монастирських маєтностей на території староств та роль церковних інституцій;

- на конкретних прикладах показані соціальні трансформації населення Остерського та Любецького староств в умовах політичних та соціальних трансформацій, зокрема – новоствореної козацької держави;

- суттєво уточнені історії родів козацьких гетьманів – вихідців із дрібної шляхти регіону – Івана Сулими, Якова Остряниці, Павла Тетері;

- розглянута еволюція остерської та любецької шляхетських спільнот упродовж XIV–XVIII ст. у контексті загальнодержавних процесів становлення верстви. Висвітлена еволюція цієї шляхетської спільноти упродовж XVII ст., й показано, яким чином вона змінювалася під впливом зовнішніх суспільних викликів. Спільноти показані як регіональні еліти, які трансформувалися та відігравали визначальну роль у формуванні козацької старшини.

Практичне значення. Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані при написанні наукових робіт з історії ВКЛ, Речі Посполитої, історії Східної Європи XIV–XVII ст., історії України, а також з історії Київщини та Чернігово-Сіверщини. Зібрані та опрацьовані матеріали можна використовувати у працях з історії шляхти, історії козацтва, міщанства та селянства. Окремі сюжети дисертації можна використати при вивченні церковної історії регіону, історії міст та сіл, історії дипломатії та історії військової справи. Інтерес становить інформація генеалогічного характеру про роди остерської та любецької шляхти та міщанства. Опрацьований і проаналізований фактологічний матеріал та отримані висновки можна використовувати при укладанні довідкових та енциклопедичних видань, а також при підготовці підручників, навчальних та методичних посібників, навчальних програм та учбових курсів для студентів університетів.

Ключові слова: Остерське староство, Любецьке староство, Київське воеводство, прикордоння, земельні володіння, шляхта, козацтво, міщанство, селянство.

SUMMARY

Kondratiev I.V. The Left-bank counties (starostwo) of Kyiv Voevodeship of the Grand Duchy of Lithuania and Rech Pospolita: social and territorial transformations XIV – XVII centuries. Presented as manuscript.

Dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences in specialty 07.00.02. – World History. Kyiv Taras Shevchenko National University. Kyiv, 2020.

Relevance of research. One of the promising areas of historical studies is the study of socio-territorial structures - local societies that lived in a particular historical and geographical area. The unity of such communities is conditioned not only by their shared habitat, but also by living conditions, natural landscapes, historical, political and cultural traditions, joint activities and economic base. Most of these communities were historically "tied" to certain political and administrative entities - principalities, volost districts, counties (starostwo), Cossack regiments.

In the days of the Grand Duchy of Lithuania and Rech Pospolita, at first the volost and later – the starostwo were one of the main forms of royal possession and state colonization, as well as the main administrative-territorial and economic unit of voevodeship. Most of the constituencies that were part of the Kyiv, Volyn, and Bratslav Voivodeships were located in the Dnieper Right Bank, with the exception of two borderline located in the Northern Left Bank – Oster and Lubech starostwo.

Being a peripheral administrative-territorial entity, these counties (starostwo) were not previously the subject of special study, the lack of interest in their history was also due to the lack of a comprehensive documentary database, much better represented in the history of the Right Bank. However, because of their borderline status, they have played a key role in historical events from time to time. From 1500 to 1618 the Oster and Lubech counties (starostwo) bordered with the Grand Duchy of Moscow (from 1547 – the kingdom). The wars passed through these territories, there were constant border conflicts, and from the end of the 15th century the attacks of the Crimean Khanate became regular. Thus, the border status was one of the main features of the Northern Left Bank.

The main social strata of the time were functioning in the territory of the Lubech and Oster counties, and the border specificity of the region made the social strata open to the diffusion of the class. The ancient traditions began to be destroyed in the middle of the seventeenth century, when a new hundred-regiment administration of the Hetmanate was established on the territory of the Northern Left Bank. Despite the changes in the borders, the local society remained permanent during all the socio-territorial transformations of the fourteenth and seventeenth centuries, and acted as the bearer of historical, cultural, economic and political traditions.

Therefore, the relevance and importance of this study is due to several factors. First, despite the historians' interest in the study of local socio-territorial structures, the previous researchers have largely not dealt with the history of counties in the Ukrainian territories of the GDL and *Rech Pospolita*. Secondly, the study provided the new factual material in the study of socio-territorial structures, and through them, the historical process. Well-known sources have been rethought and new approaches have been developed to study the historical process in a comprehensive way. First of all, it was proved that the social structure of the Oster and Lubech counties of the Kyiv Voevodship had a continuity during the fourteenth and seventeenth centuries, and its openness was one of the main specific features of the border. Basically, the Lubech and Oster counties were a kind of "northern front" of the GDL, and later *Rech Pospolita*.

The scientific novelty of the dissertation. The conducted study was the first attempt to comprehensively reconstruct the socio-territorial transformations of the Left Bank of Kyiv Voevodship throughout their period existence. The foundations of their history are still in the times of the ancient Russian state, and then the formation of the Hetmanate transformed, but did not stop the social processes. On the basis of scientific documents - both rethought and newly introduced -, a considerable amount of data on the history of the region was systematized and analyzed. This made it possible to trace the social, political and economic evolution of the Northern Left Bank, to identify the interconnections and interactions of different social strata.

The obtained results and formulated provisions are of scientific novelty, first of all:

- for the first time in historiography a comprehensive study of the two provinces of Kyiv Voevodship was carried out on the principle of their geographical and historical zoning;

- for a consistent disclosure of the purpose and objectives of the study, the research involved the available historiographical findings and a wide range of published and archival sources. A large part of the material is put into scientific circulation for the first time (at the level of attraction of individual funds);

- this research proposes a new concept of study of local territorial communities as a history of socio-territorial transformations. The application of this concept implied the use of multidisciplinary approaches and complexity while studying the social, political, economic and cultural processes. The study of local history will facilitate understanding of the general historical processes of the fourteenth and eighteenth centuries;

- the continuity of the petty-boyar stratum of Nobles Rus with the formation of military servicemen of the Grand Duchy of Lithuania has been proved;

- the regularities and peculiarities of the history of the Oster and Lubech counties have been determined, the periodization of socio-territorial transformations in their territories has been formed, the internal regional specificity has been considered;

- this study reviewed the evolution of the "Ukrainian" ages of the Northern Left Bank in the socio-political system of the Grand Duchy of Lithuania and the Rech Pospolita. The role of the "borderline" factor in the history of counties and its influence on interstate relations is determined;

- this study considers the specifics of development of social groups of Oster and Lubech counties as certain socio-cultural groups – nobility, Cossacks, burgesses and peasants. The research clarifies the economic specificity of their functioning;

- the system of possessions on the territory of Oster and Lubech counties has been reconstructed, the dynamics of change of owners, structure of settlements, changes in royal and private estates were determined on the basis of lustration materials. The circle of monastic possessions in the territory of old age and the role of church institutions were revealed;

- concrete examples present the social transformations of the population of Oster and Lyubetsky counties in terms of political and social transformations, in particular, of the newly created Cossack state;

- the histories of the Cossack hetman's families originating from the small nobility of the region – Ivan Sulima, Yakov Ostryanytsya, Pavlo Teteria have been substantially specified;

- the evolution of the Oster and Lubech noble communities during the fourteenth and eighteenth centuries is considered in the context of nationwide layering processes. The evolution of this noble community during the seventeenth century is highlighted and the study shows how it has changed under the influence of external social challenges. Communities are depicted as regional elites that have transformed and have played a decisive role in shaping the Cossack chiefs.

Practical significance. The results of the dissertation research can be used in writing scientific works on the history of the Grand Duchy of Lithuania, *Rech Pospolita*, the history of Eastern Europe of the fourteenth and eighteenth centuries, the history of Ukraine, as well as the history of the Kyiv region and Chernihiv-Siverschyna. Collected and processed materials can be used in works on the history of the nobility, the history of the Cossacks, burghers and peasants. Individual dissertation topics can be used to study the church history of the region, the history of cities and villages, the history of diplomacy, and the history of military affairs. The genealogical information about the families of Oster and Lubech gentry and burgesses also present the interest. The researched and analyzed factual material, and obtained conclusions can be used in the preparation of reference and encyclopaedic publications, as well as in the preparation of textbooks, educational and methodical manuals, curricula and courses for university students.

Key words: Oster starostwo, Lubech starostwo, Kyiv Voevodship, borderline, land holdings, shlyakhta, Cossacks, burgesses, peasantry.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Монографії:

1. Кондратьєв І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.) / І.В.Кондратьєв. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2014. – 384 с.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

2. Кондратьєв І.В. Набуття нащадками любецької шляхти російського дворянства / І.В.Кондратьєв // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Вип. 33. – Серія “Історичні науки”. – № 3. – Чернігів, 2006. – С.38-43.
3. Кондратьєв І.В. До джерел формування служебної шляхти Любецької волості / І.В.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2006. – №3. – С.38-45.
4. Кондратьєв І.В. Любецька волость наприкінці XV – на початку XVI ст. / І.В.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2006. – №6. – С.27-37.
5. Кондратьєв І.В. Любецька волость у першій половині – середині XVI ст. / І.В.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2008. – №1. – С.22-30.
6. Кондратьєв І.В. Любеч (матеріали до довідково – енциклопедичних видань) / І.В.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2008. – №2. – С.35-45.
7. Доманова Г.С., Кондратьєв І.В. Кордон землеволодінь Чернігівського магістрату першої половини XVII ст. / Г.С.Доманова, І.В.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2008. – №3. – С.68-74.
8. Кондратьєв І. Любецька волость у 1471 – 1480 рр. / І.В.Кондратьєв // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – Вип. 73. – Серія “Історичні науки”. – № 6. – Чернігів, 2009. – С.110-115.
9. Кондратьєв І. Радутє – Радутовщина – Радуль (або скільки років Радуюлю?) / І.В.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2010. – №2-3. – С.65-68.

10. Кондратьєв І.В. Шляхта Любецького староства як джерело поповнення Війська Запорізького / І.В.Кондратьєв // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Випуск 52 (спецвипуск). – К., 2011. – С.310-318.

11. Кондратьєв І. Скільки років Ріпкам? / І.В.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2011. – №6. – С.23-32.

12. Ситий Ю., Кондратьєв І. Етапи існування Любецького замку в XIV – XVII ст. (за матеріалами археологічних досліджень Б. О. Рибаківа) / Ю.Ситий, І.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2012. – №5-6. – С.12-21.

13. Кондратьєв І.В. Батьківщина Івана Сулими село Рогоща / І.В.Кондратьєв // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 66. – К., 2012. – С.19-24.

14. Кондратьєв І. Наслідки Люблінської унії 1569 р. для служебної шляхти Любецького староства Київського воєводства / І.В.Кондратьєв // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – Вип. 106. – Серія “Історичні науки”. – № 9. – Чернігів: ЧНПУ, 2012. – С.37-44.

15. Кондратьєв І. Битва під Лоевим 1649 р. (спроба узагальнення) / І.В.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2014. – №4. – С.3-16.

16. Кондратьєв І. Битва «під Ріпками» / І.В.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2014. – №5 – С.3-12.

17. Бондар О., Волков М., Кондратьєв І. Невідомий малюнок Любеча 1651 р. / О.Бондар, М.Волков, І.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2015. – №4. – С.44-56.

18. Кондратьєв І. В. До історії козацько-шляхетського роду Силичів / І.В.Кондратьєв // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея», 2017. – Спеціальний випуск. – С.31-34.

19. Кондратьєв І. Політичний вибір служебної шляхти замків Київського воєводства в середині XVII ст. (на прикладі шляхти Любецького та Остерського староств) / І.В.Кондратьєв // Вісник Чернігівського національного педагогічного

університету. – Вип.145. – Серія: Історичні науки / ЧНПУ імені Т.Г.Шевченка; гол. ред. Носко М.О. – Чернігів: ЧНПУ, 2017. – С.39-43.

20. Кондратьєв І. В. Остерські бояри та козаки Білики / Вилуку – osters boyars and cossack / І.В.Кондратьєв // Гілея: науковий вісник. – К. : «Видавництво «Гілея», 2018. – Спеціальний випуск. Історичні науки. – С.16-18.

Статті в періодичних іноземних виданнях:

21. Кондратьєв І.В. Шляхта Любецького староства у 1571 р. / І.В. Кондратьєв // Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны : Зборнік навуковых артыкулаў. Вып.1. – Гомель: Гомельскі дзяржаўны універсітэт імя Францыска Скарыны, 2012. – С.6-10.

22. Кондратьєв І.В. Любецьке та Лоевське староства у войнах з Московскаю державою (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / І.В. Кондратьєв // Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны : Зборнік навуковых артыкулаў. Вып. 3 / рэдкал.: Р. Р. Лазько (галоўны рэд.) [і інш.]. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2014. – С.7-11.

23. Кондратьєв І. Любецька шляхта на службе: від Речі Посполітої до Війська Запорозького / І.В.Кондратьєв // Homo Historicus 2016. Гадавік антрапалагічнай гісторыі / пад. рэд. А.Смаленчука. – Вільня: Беларускае колегіум, 2016. – С.34-44.

24. Кондратьєв І. В. Нащадкі служебной шляхты в оточенні Леонтія та Павла Полуботків / І.В. Кондратьєв // Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны: Зборнік навуковых артыкулаў. Вып.4. – Гомель: ГДУ імя Францыска Скарыны, 2015. – С.37-42.

25. Кондратьєв І. В. Служебна шляхта Остерскаго староства Київскаго воеводства Речі Посполітої: спроба этнічнай стратифікацыі / І. В. Кондратьєв // Гістарычныя шляхі беларускага народа і суседзяў: узаемадзеянне і ўзаемаўплывы:

Зборнік навуковых артыкулаў. Вип.2. – Гомель, ГДУ імя Ф. Скарыны, 2016. – С.61-68.

26. Кондратьев І. Любецке-Лоевскае староство за лівобережных походаў Януша Радзівілла / І.В.Кондратьев // Acta Anniversaria: зборнік навуковых прац / уклад. А.У.Блінец; рэдкал. А. А. Гужалоўскі (гал. рэд.) і інш.; Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь, Нац. гіст-культ. музей-запаведнік «Нясвіж». Т. 4. – Нясвіж, 2018. – С. 144-159.

27. Кондратьев І. Шляхта Любецка-Лоевскага староства: праблеми політычнага выбору та змяні прававога статусу (XV-XVII ст.) / І.В.Кондратьев // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 2018. – №49. – Беласток: Wydawnictwo «Białoruskie Towarzystwo Historyczne», 2018. – S.25-37.

Статгі апробацыйнага характэру:

28. Кондратьев І.В. Лоевскае староство у 1585 – сярэдзіні XVII ст. / І.В. Кондратьев // Пятая міжнародная Доунараўскія чытанні. – Гомель, 2005. – С.195-204.

29. Кондратьев І.В. Лоевская округа у XVI ст. (да 420-річчя утварэння Лоевскага староства) / І.В. Кондратьев // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментарыі: Матэрыялы міжнароднай навук.-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.) / Рэдкал. С.А.Чаропка (адк. рэд.) і інш. – Гомель, 2006. – С.27-30.

30. Кондратьев І.В. Нащадкі шляхты Любецкага староства на урядах батуринських сотніків (друга паловіна XVII – XVIII ст.) / І.В. Кондратьев // Батуринські чытанні. 2007: Збірнік навуковых праць. – Ніжін: ТОВ “Выдавніцтва “Аспект-Поліграф”, 2007. – С.158-161.

31. Кондратьев І. В. Маётнасці родіні Полуботкіў в Любецкай округі (друга паловіна XVII – XVIII ст.) / І. В. Кондратьев // Чернігівські старожитнасці: Матэрыялы навуковай канферэнцыі “Архітэктурні та археалагічны старожитнасці

Чернігово-Сіверської землі”. – Чернігів: НАІЗ “Чернігів стародавній”, 2006. – С.71-75.

32. Кондратьев И.В. К вопросу о происхождении казацкой элиты Гетманщины (вторая половина XVII – XVIII вв.) / И.В. Кондратьев // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: в 2 т.: сб. науч. тр. IV Междунар. науч. конф. / Отв. ред. И.Т. Шатохин (г. Белгород, 8 декабря 2006 г.). – Белгород: Изд-во БелГУ, 2007. – Т.2. – С.9-18.

33. Кондратьев И.В. До питання про кордони земельних володінь Чернігівського магістрату / І.В.Кондратьєв // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів: РВК “Деснянська правда”, 2007. – С.439-444.

34. Кондратьев И.В. Спроба локалізації кордонів Любецького та Лоевського староств у XVI – першій половині XVII ст. / І.В.Кондратьєв // “Беларусь і суседзі: гістарычныя шляхі, узаемаадзеянне і ўзаемааўплывы” [тэкст] : зборнік навуковых артыкулаў / рэдкал.: Р. Р. Лазько (галоўны рэд.) [і інш.]. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2010. – С.29-36.

35. Кондратьев И. В. Любеч у військових конфліктах XV – першої половини XVII ст. / І.В.Кондратьєв // Воєнна історія Середньої Наддніпряниці. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 15 березня 2012 р. – К.: Національний військово-історичний музей України, 2012. – С.95-100.

36. Кондратьев И.В. Древнерусские города-замки как центры формирования военно-служебного сословия Великого княжества Литовского / И.В.Кондратьев // Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств. Международная конференция. Материалы. – Москва: Институт всеобщей истории РАН, Ростовский музей-заповедник, 2012. – С.93-96.

37. Бондар О., Кондратьев И. Археологічні розвідки на території селища XVII – XIX ст. Пересаж у 2011 р. / О.Бондар, І.Кондратьєв // Нові дослідження пам’яток

козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. Вип. 21. – Ч.1. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. – С.65-69.

38. Кондратьєв І.В. Батьківщина запорозького гетьмана Івана Сулими село Рогоща / І.В. Кондратьєв // Запорізька Січ і Українське козацтво: Зб. наук. праць. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. – С.140-148.

39. Кондратьєв І.В. Нащадки любецької шляхти на службі Гетьманської держави у XVIII ст. / І.В. Кондратьєв // Розумовські зустрічі: матеріали науково-практичної конференції «Розумовські зустрічі» (28 листопада 2012 року). Вип.1. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2012. – С.187-192.

40. Кондратьєв І. Перша Лоевська битва 1649 р. (спроба узагальнення) / І. Кондратьєв // Воєнна історія України. Волинь та Полісся [Текст] : зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військово-історичної конф., 25–26 квітня 2013 р. – К.: Національний військово-історичний музей України, 2013. – С.100-103.

41. Кондратьєв І.В. З історії П'ятницької церкви Любеча у XVI–XVIII ст. / І.В.Кондратьєв // Хрещення Київської Русі: визначна подія в історії українського народу (матеріали науково-практичної конференції). – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2013. – С.30-33.

42. Бондар О., Кондратьєв І. Пізньосередньовічний Листвен (за археологічними та писемними джерелами) / О.Бондар, І.Кондратьєв // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. Вип. 22. Ч.1. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. – С. 181-186.

43. Кондратьєв І.В. Любецька сотня Чернігівського полку: до питання формування / І.Кондратьєв // Розумовські зустрічі: збірник наукових праць. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2014. – С. 234-243.

44. Кондратьєв І. В. Любецьке міщанство в системі оборони староства (друга половина XVI – перша половина XVII ст.) / І.Кондратьєв // Гарадзенські соціум. Чалавек у простары города. XV-XX ст.: Матэрыялы міжнароднай навуковай канференцыі (Гародня, 7-8 лістапада 2014 г.) / Пад ред. А.Ф. Смаленчука і А.К. Крауцэвыча. – Мінськ : Зміцер Колас, 2015. – С.57-68.

45. Кондратьев І.В. Любецьке староство Київського воєводства Речі Посполитої у війнах з Московською державою (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / І.В. Кондратьев // *Studia internationalia* : Матеріали IV Міжнародної наукової конференції «Західний регіон Росії в міжнародних відносинах Х-ХХ вв.». (1-3 липня 2015 г.). – Брянськ: РІО БГУ, 2015. – С.62-67.

46. Кондратьев І. Монастирське землеволодіння XVII–XVIII ст. на території Любецької околиці / І.Кондратьев // *Чернігівські старожитності* : Збірник наукових праць; [редкол.: А. М. Острянка (голова) та ін.]. – Чернігів : Десна Поліграф, 2015. – Вип. 2 (5). – С.147-150.

47. Кондратьев І. Службна шляхта Остерського та Любецького староств Київського воєводства – слов'янська та тюркська складники формування / І. Кондратьев // *Славістична збірка*. Вип.1: Зб. статей за матеріалами Перших Міжнародних наукових Соханівських читань (м.Київ, 18 листопада 2014 р.) / За ред. Д.Гордієнка та В.Корнієнка. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ, 2015. – С.317-325.

48. Кондратьев І.В. Універсали українських гетьманів любецькій шляхті / І.В.Кондратьев // *Розумовські зустрічі*: збірник наукових праць. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2015. – Вип. 2. – С. 199-206.

49. Кондратьев І.В. Любецька шляхта у «лівобережних» планах гетьмана Петра Дорошенка / І.В.Кондратьев // *Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350 -ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка (16 жовтня 2015 р., м.Київ) / упоряд. Є.Луняк; Музей гетьманства. – Ніжин: НДУ ім. М.Гоголя, 2015. – С.87-94.

50. Кондратьев І. Євреї-орендарі Любеча напередодні Хмельниччини / І.Кондратьев // *Євреї Лівобережної України*. Історія та культура. Матеріали Х Міжнародного наукового семінару / Чернігівська обласна єврейська община, БСФ «Хасде Естер». – Чернігів: Вид-во «Десна-Поліграф», 2015. – С.3-10.

51. Кондратьев І. Метричні книги церков Любеча: інформаційний потенціал джерела / І.Кондратьев // *Церква – наука – суспільство*: питання взаємодії.

Матеріали XIV Міжнародної наукової конференції (25 травня – 3 травня 2016 р.). – К.: НКПМКЗ, 2016. – С.109-111.

52. Кондратьєв І. Міщансько-боярські роди міст-замків Київського воєводства Остра та Любеча: межі стратифікації станів / І.Кондратьєв // Гарадзенскі соцыум. Горад і яго жыхары: партрэт на фоне эпохі X – XX стст. : зборнік навуковых артыкулаў / Пад рэд. А.Ф. Смаленчука. – Мінськ : Зміцер Колас, 2016. – С.27-34.

53. Кондратьєв І.В. Володарі Любеча за часів Великого Князівства Литовського / І.В.Кондратьєв // Розумовські зустрічі: збірник наукових праць. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2016. – Вип. 3. – С.193-203.

54. Кондратьєв И. В. Любеч как один из центров военной организации Чернигово-Северщины в XIII–XVII вв. / И.В.Кондратьев // Город Средневековья и раннего Нового времени II (V): археология, история. Материалы V Всероссийского семинара. Ноябрь 2013 г. / Под ред. И.Г.Бурцева. – Тула: Государственный военно-исторический и природный музей-заповедник «Куликово поле», 2016. – С. 30-36.

55. Кондратьєв І. Польська колонізація лівобережних староств Київського воєводства у першій половині XVII ст. / І. Кондратьєв // Україна між Польщею та Росією : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, приуроченої до 330-ї річниці Вічного миру (1686) і 350-ї річниці Андрусівського перемир'я (1667) (23 грудня 2016 р., м. Київ) / упоряд. Є. М. Луняк; Музей гетьманства. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2016. – С.31-39.

56. Кондратьєв І. Боярський рід Козлів – засновники с. Козел / І. Кондратьєв // Михайло-Коцюбинське – селище рідне моє : Матеріали I–III М.-Коцюбинських історико-літературних читань. – Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2016. – С.18-23.

57. Бондар О., Веремейчик О., Кондратьєв І. До історії Любецького Антоніївського монастиря: результати та перспективи досліджень / О.Бондар, О.Веремейчик, І.Кондратьєв // Чернігівські старожитності : зб. наукових праць. – Чернігів: Десна Поліграф, 2016. – Вип.4 (7). – С.14 – 21.

58. Кондратьев І.В. Лоевське староство наприкінці XVI – першій половині XVII ст. / І.В.Кондратьев // Днепровский паром. Материали научно-исследовательского полевого семинара «Культурно-исторический потенциал Восточного Полесья и перспективы развития регионального туризма» (11-12 августа 2016 г., г. Брагин); Международных историко-краеведческих чтений «Днепровский паром» (8-9 августа 2017 г., г. Лоев). – Минск: ОО «Белорусский зеленый крест», 2017. – С.70-74.

59. Кондратьев І.В. Земельні пожалування гетьмана І.Самойловича нащадкам служебної шляхти «українних» замків Північного Лівобережжя / І.В.Кондратьев // Батуринська старовина: зб. наук. пр. – 2017. – Вип. 6. – Ніжин: Лисенко М.М., 2017. – С. 22-26.

60. Кондратьев І. Метричні книги церков Любеча як джерело вивчення Російської імперської політики до національних та релігійних меншин / І.Кондратьев // Євреї Лівобережної України. Історія та культура. Матеріали XII Міжнародного наукового семінару. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2017. – С.3-8.

61. Кондратьев І.В. Князі Вишневецькі на старостинських урядах Любецького староства / І.В.Кондратьев // Днепровский паром. Природное единство и историко-культурное взаимодействие белорусско-украинского пограничья. Материали международной конференции (26-27 апреля 2018 г., г.Гомель) / рекол. В.М. Метлицкая (отв. ред.) [и др.]. – Минск: Издательство «Четыре четверти», 2018. – С.44-50.

62. Кондратьев І. Участь шляхти Речицького повіту у виборах в дворянські інституції Чернігівського намісництва в 1796 році / І.Кондратьев // Беларусь праз призму рэгіянальнай гісторыі : Рэчыцкі край. Да 150-годдзя з дня нараджэння Мітрафана Доўнара-Запольскага) : зб. навук. арт. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі, Гом. дзярж. ун-т ім. Ф.Скарыны, Рэч. райвыканкам: уклад А.Б. Доўнар, В.М. Лебедева; навук. рэд.: В.Ф. Голубеў. – Мінск : Беларуская навука, 2018. – С.305-312.

Статті, в яких додатково розкриваються результати дослідження:

63. Кондратьев І. В. Під Литвою, Москвою та Польщею (до історії сіл Чернігівського району у XV – першій половині XVII ст.) / І. В. Кондратьев. – Чернігів, 2005. – 152 с.

64. Кондратьев І.В. Порівняльна характеристика замків Лівобережної України XVI – XVIII ст. (на прикладі Любеча та Батурина) / І.В.Кондратьев // Батуринська Старовина: Збірник наукових праць присвячений 300-літтю Батуринської трагедії / Упорядник В.Коваленко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – С.39-51.

65. Кондратьев І. Нова „стара” еліта Гетьманщини / І.В.Кондратьев // Чернігівщина incognita. – Чернігів, 2008. – Вид.2. Доп. та випр. – С.61-72.

66. Кондратьев І.В. Село Шестовиця у першій половині XVII ст. / І.В.Кондратьев // Село над Десною – Шестовиця: збірник статей і матеріалів / Відп. ред. О.Б. Коваленко та ін. – Ніжин: ТОВ “Видавництво Аспект-Поліграф”, 2009. – С.140-142.

67. Кондратьев І. Землевласники Пакуля – шляхетсько-козацький рід Михневичів / І.В.Кондратьев // “Покуль поживемо тут”: Збірник статей і матеріалів. – Ніжин: “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2010. – С.11-14.

68. Кондратьев І.В. Село Навози у литовсько-польську добу (XV – XVII ст.) / І.В.Кондратьев // Дніпровське: минуле та сьогодення. Збірник статей та матеріалів / Коваленко О.Б. (відп. ред.) та ін. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2011. – С.32-35.

69. Кондратьев І. Рецензія на книгу: «Смеялось время над людьми, упорно люди храм взводили». Сборник материалов по истории украинско-русского рода XVI – XX вв. Составитель В.К. Шахбазова. – М.: “Древлехранилище”, 2008. – 364 с. / І.В.Кондратьев // Сіверянський літопис. – 2011. – №5. – С.155-161.

70. Кондратьев І. Любечский мужской монастырь Св. Антония (к вопросу о хронологических рамках существования) / И. Кондратьев // Археологические

исследования в Еврорегионе “Днепр” в 2011 г.: Научный ежегодник. – Чернигов: Десна Полиграф, 2012. – С.49-52.

71. Кондратьев И.В. Роль Любечского старства в войнах с Московским государством (конец XV – первая половина XVII) / И.В. Кондратьев // Грани гуманитарного знания. Сборник статей к 60-летию профессора Сергея Павловича Щавелева. – Курск: Изд-во КГМУ, 2013. – С.159–173.

72. Кондратьев І. Любеч та Путивль як центри військової організації Чернігово-Сіверщини в XIV–XVI ст. / І.Кондратьєв // Путивльський краєзнавчий збірник. Вип. 8. Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі. – Суми: Університетська книга, 2015. – С.78-83.

73. Кондратьев І. Як створити родовід / І.В.Кондратьєв // Чернігів: історія міста в історіях людей. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2017. – С.101-111.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	23
ВСТУП	25
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ	35
1.1. Огляд історіографії	35
1.2. Джерельна база	53
1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження	86
РОЗДІЛ 2. ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ТЕРИТОРІЇ ЛІВОБЕРЕЖНИХ СТАРОСТВ ПІВНІЧНОГО ПОДНІПРОВ'Я У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ	95
2.1. Остер та Любеч як колонізаційні центри давньоруської держави	95
2.2. Вхідження до Великого князівства Литовського: від перших литовських намісників до утворення староств	106
2.3. Соціальні трансформації на теренах Любецького та Остерського староств	153
РОЗДІЛ 3. ЛЮБЕЦЬКЕ ТА ОСТЕРСЬКЕ СТАРОСТВА В СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)	188
3.1. Еволюція «українних» староств Північного Лівобережжя	188
3.2. Розвиток соціальних груп та формування системи землеволодіння	255

РОЗДІЛ 4. ОСТЕРСЬКЕ ТА ЛЮБЕЦЬКЕ СТАРОСТВА КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В УКРАЇНСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТ.	329
4.1. На службі Війська Запорозького	329
4.2. Соціально-політичні зміни на території колишніх староств за Гетьманщини	364
ВИСНОВКИ	396
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	402
ДОДАТКИ	535

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

- АЗР – Акты относящиеся к истории Западной России
- АЮЗР – Архив Юго-Западной России
- БГЧ – Беларускі гістарычны часопіс
- ВЗЗД ДАЧО у м. Ніжин – Відділ забезпечення збереження документів
Державного архіву Чернігівської області у м. Ніжин
- ВКЛ – Велике князівство Литовське
- ГВК – Генеральна військова канцелярія
- ГДУ імя Ф. Скарыны – Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны
- ДАКО – Державний архів Київської області
- ДАЧО – Державний архів Чернігівської області
- ІПіЕД НАНУ – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
Національної Академії наук України
- ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України
ім. В.І.Вернадського
- ІУА НАНУ – Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського Національної Академії наук України
- КМФ – Колекція мікрофотокопій
- КС – Киевская Старина
- НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології НАН України
- НАН України – Національна академія наук України
- НДУ ім. М.Гоголя – Ніжинський державний університет імені М.Гоголя
- НІАБ – Національний історичний архів Білорусі, м.Мінськ
- НКПШЗ – Національний Києво-Печерський історико-культурний
заповідник
- ПСРЛ – Полное собрание русских летописей
- РДАДА – Російський державний архів давніх актів, м. Москва
- РДВІА – Російський державний військово-історичний архів, м. Москва.
- РДІА – Російський державний історичний архів, м. Санкт-Петербург

РИБ – Русская историческая библиотека

РФ – Російська Федерація

СЕДІ – Східно-Європейський дослідний інститут ім. В.Липинського

УІЖ – Український історичний журнал

УТОПК – Українське товариство охорони пам'яток історії та культури

Ф.е. – Фонди експедицій

ЦГАДА – Центральный государственный архив древних актов в г.Москве
(нині – РДАДА)

ЦДІАК України – Центральный державний історичний архів України у м.Києві

ЧГВ – Черниговские губернские ведомости

ЧГСК – Черниговский губернский статистический комитет

ЧИОНЛ – Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца

ЧІМ – Чернігівський історичний музей ім. В.Тарновського

ЧНПУ – Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка

ЧОИДР – Чтения в историческом обществе древностей Российских

AGAD – Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie

ASK – Archiwum Skarbu Koronnego

В. PAU-PAN Kr. – Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie

LDK – Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė

МК – Metryka Koronna

UKSW – Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie

ВСТУП

Актуальність проблеми. Одним з перспективних напрямків історичних досліджень є вивчення соціально-територіальних структур – локальних соціумів, що мешкали в певному історичному та географічному ареалі. Єдність подібних спільнот зумовлена не лише сумісною територією проживання, але й умовами життя, природничими ландшафтами, історичними, політичними та культурними традиціями, спільною діяльністю та економічною базою. Більшість подібних спільнот були історично «прив'язані» до певних політико-адміністративних утворень – князівств, волостей, староств, козацьких полків.

За доби Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, спочатку волості, а опісля – староства, були однією з основних форм як королівських володінь, так і державної колонізації, а також основною адміністративно-територіальною та господарською одиницею воєводств. Більшість староств, що входили до складу Київського, Волинського та Брацлавського воєводств, знаходились на території подніпровського Правобережжя, окрім двох прикордонних, що знаходилися на території Північного Лівобережжя – Остерського (Остерсько-Бобровицького) та Любецького (Любецько-Лоевського) староства Київського воєводства.

Будучи периферійними адміністративно-територіальними утвореннями ці староства раніше не фігурували об'єктом спеціального вивчення, недостатньому інтересу до їх історії сприяла й відсутність комплексної документальної бази, яка значно краще репрезентує історію Правобережжя. Однак, завдяки своєму прикордонному статусу, вони подекуди відігравали ключову роль в історичних подіях. Любецьке та Остерське староства від 1500 до 1618 рр. знаходилися на кордоні з Великим князівством Московським (від 1547 р. – царством). Через їх територію проходило війни, постійними були прикордонні конфлікти, а від кінця XV ст. регулярними стали напади Кримського ханства. Отже, прикордонний статус був однією з головних особливостей Північного Лівобережжя.

На території Любецького та Остерського староств функціонували основні соціальні верстви того часу, а прикордонна специфіка регіону робила соціальні верстви відкритими до станової дифузії. Давні традиції почали руйнуватися в середині XVII ст., коли на території Північного Лівобережжя була встановлена нова сотенно-полкова адміністрація Гетьманщини. Незважаючи на зміни кордонів, протягом усіх соціально-територіальних трансформацій XIV – XVII ст., сталою залишалася місцева людність – локальний соціум, який виступав носієм історико-культурних, економічних та політичних традицій.

Отже, актуальність та значущість цього дослідження зумовлена кількома чинниками. По-перше, незважаючи на інтерес істориків до вивчення локальних соціально-територіальних структур, вони здебільшого не торкалися історії староств на руських землях ВКЛ та Речі Посполитої (винятком стала праця М.Грушевського з історії Барського староства). Зазначимо, що за досліджуванням історії староств Речі Посполитої бачимо широке історіографічне майбутнє. По-друге, проведене дослідження внесло новий фактологічний матеріал у вивчення соціально-територіальних структур, а через них і загальноісторичного процесу. Були переосмислені відомі джерела та напрацьовані нові підходи, які дозволяють вивчати історичний процес комплексно. Насамперед, було доведено, що соціальна структура прикордонних Остерського та Любецького староств Київського воєводства мала наступність протягом XIV – XVII ст., а однією з головних специфічних рис прикордоння була її відкритість. Фактично Любецьке та Остерське староство були своєрідним «північним фронтиром» ВКЛ, а згодом і Речі Посполитої.

Мета дослідження – на основі комплексного вивчення соціально-територіальних трансформацій Остерського та Любецького староств Київського воєводства ВКЛ та Речі Посполитої, з'ясувати процеси їх формування, специфіку функціонування та розвиток протягом XIV – XVII ст. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних завдань:

- визначити та охарактеризувати інформаційний потенціал джерельної бази; з'ясувати ступінь розробленості та достовірність висвітлення проблеми в історіографії; сформулювати концептуально-теоретичні засади дослідження;
- з'ясувати роль васально-удільної системи часів Київської Русі у формуванні та трансформаційних процесах на території Любецької та Остерської волостей Київського князівства та воєводства за часів ВКЛ;
- виокремити та прослідкувати основні етапи соціально- територіальних трансформацій Любецького та Остерського;
- дослідити вплив прикордонного статусу (феномену «пограниччя») на специфіку формування та функціонування Любецького та Остерського староств;
- виявити основні джерела формування соціальних верств на території Остерського та Любецького староств;
- проаналізувати процес станової інкорпорації та боротьби різних категорій населення за станові права та привілеї; визначити специфіку регіонального корпоративізму шляхти та міщанства, прослідкувати прояви соціального детермінізму;
- схарактеризувати формування системи землеволодінь та коло землевласників в Остерському та Любецькому староствах; розкрити особливості формування землеволодінь міщан та монастирів;
- виявити специфіку урбанізаційних процесів в регіоні; розглянути економічні чинники функціонування староств;
- визначити соціальні та територіальні зміни, які виникли внаслідок Української національної революції середини XVII ст.

Об'єктом дослідження є лівобережні староства (Остерсько-Бобровицьке та Любецьке-Лоевське) Київського воєводства ВКЛ та Речі Посполитої.

Предметом дослідження стали соціально-територіальні трансформації, генеза, процес формування, соціальні дифузії та еволюції станових прошарків на території Остерського та Любецького староств Київського воєводства.

Територіальні межі охоплюють історико-географічні райони північної Київщини – територію Остерсько-Бобровицького та Любецько-Лоєвського староств Київського воєводства ВКЛ та Речі Посполитої, що своєю більшою частиною знаходилися на Північному Лівобережжі Дніпра. Невелика частина Любецького староства знаходилися на Правобережжі – це район м.Лоєв (адміністративний центр Лоєвського староства), та частина Брагінщини (ця територія належала до Любецького староства не постійно).

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від XIV – до XVII ст. Нижня межа дисертації обумовлена часом приєднання регіону до складу ВКЛ та поширенням нових політичних, економічних та соціальних реалій. Верхня межа – періодом, коли від Київського воєводства в середині XVII ст. відпадає Лівобережна Україна, яка на правах автономії увійшла до Московської держави. Своєрідною межею багатьох історичних та соціальних процесів стала доба Руїни, як процес розпаду Гетьманщини в період між смертю Б.Хмельницького (1657 р.) та гетьмануванням І.Мазепи (1687 р.). Для кращого розуміння як соціальних так і територіальних трансформацій в регіоні, при потребі в дослідженні робляться екскурси в більш ранні історичні періоди – X–XIII ст., як періоду існування княжої удільної системи, або більш пізні – доби Гетьманщини та Російської імперії (XVIII–XIX ст.).

Методи дослідження. Базовою методологією дослідження стало використання принципів історизму та об'єктивності. Принцип історизму передбачає визнання наявності закономірностей в історичному процесі. Відповідно, соціальні процеси розглядаються у динаміці, через з'ясування та відтворення причинно-наслідкових зв'язків. Принцип об'єктивності передбачає використання логічних способів пізнання для об'єктивного розгляду історичних подій.

Під час написання дисертації нами була використана ціла низка наукових методів, зокрема, проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний, просопографічний, логіко-теоретичний.

Проблемно-хронологічний метод вбачає систематизацію подій в хронологічній послідовності, що дозволяє реконструювати історичні події з урахуванням причинно-наслідкових зв'язків. Історико-генетичний підхід дозволив нам висвітлити регіональну специфіку походження та формування військовослужбових верств Любецького та Остерського староств. Вдалося прослідкувати окремі проблеми історичної урбаністики – визначити взаємозв'язки у фортифікаційних та містобудівних традиціях, архітектурні прийоми та встановити основні етапи будівництва. Використання історико-порівняльного підходу дало можливість реконструювати еволюцію суспільних та господарчих взаємин, зокрема, розглянути земельні пожалування в регіоні за хронологічним та територіальним принципом.

Одними з ключових у роботі стали методи взаємодоповнюваності та порівняльного аналізу. Використання цих методів дозволило певною мірою нівелювати наявний джерельний вакуум по окремим періодам дослідження. Використання порівняльного аналізу дозволило задіяти прийом аналогії та за допомогою співставлення відновити окремі історичні процеси.

Важливим аспектом студіювання проблеми стало використання методів просопографії, що дозволило максимально персоніфікувати або ж «залюднити» історичний процес. Використання цього підходу надало можливість вивчити історію регіону через історію окремих родів.

Зважаючи на відсутність цілісних архівних комплексів джерел з досліджуваної проблеми широко використовувалися міждисциплінарні методи, які дали змогу залучити дані археології, картографії, ономастики, антропоніміки, топоніміки тощо.

На етапі систематизації та узагальнення нами був залучений логіко-теоретичний метод (чи метод логічної критики), який у комплексі із іншими науковими методами, дозволив усебічно застосувати наявний джерельний потенціал. Для типологізації джерел були використані методи систематизації і класифікації. Статистичні методи використовувалися при обробці кількісних даних.

Наукова новизна. Проведене дослідження – перша спроба комплексної реконструкції соціально-територіальних трансформацій Лівобережних староств Київського воєводства протягом усього часу їх існування. Підвалини їх історії знаходяться ще в часах давньоруської держави, а утворення Гетьманщини трансформувало, але не зупинило соціальні процеси. На основі як переосмислених, так і вперше запроваджених у науковий обіг документів, систематизовано та проаналізовано значний масив даних з історії регіону. Це дозволило простежити соціальну, політичну та економічну еволюцію на теренах Північного Лівобережжя, виявити взаємозв'язки та взаємовпливи різних соціальних верств.

Отримані результати та сформульовані положення мають наукову новизну, насамперед:

- вперше в історіографії здійснено комплексне дослідження двох староств Київського воєводства за принципом їх географічного та історичного районування;

- для послідовного розкриття мети та завдань дослідження, був залучений наявний історіографічний доробок та широке коло опублікованих і архівних джерел. Значна частина матеріалів вводиться у науковий обіг вперше (на рівні залучення окремих фондів);

- запропонована нова концепція вивчення локальних територіальних спільнот як історії соціально-територіальних трансформацій. Застосування цієї концепції передбачало використання міждисциплінарних підходів та комплексності у вивченні суспільних, політичних, економічних та культурних процесів. Вивчення локальної історії дозволить значно краще зрозуміти і загальноісторичні процеси XIV–XVIII ст.;

- доведена наступність дрібнобоярської верстви княжої Русі із утворенням військовослужбових верств ВКЛ;

- визначені закономірності й особливості історії Остерського та Любецького староств, сформована періодизація соціально-територіальних трансформацій на їх теренах, розглянута внутрішня регіональна специфіка;

- розглянута еволюція «українних» староств Північного Лівобережжя в соціально-політичній системі ВКЛ та Речі Посполитої. Визначена роль фактору «прикордоння» в історії староств, та його вплив на міждержавні відносини;

- розглянута специфіка розвитку соціальних груп Остерського та Любецького староств, як певних соціокультурних спільнот – шляхти, козацтва, міщанства та селянства. З'ясована економічна специфіка їх функціонування;

- реконструйована система володінь на території Остерського та Любецького староств, на основі люстраційних матеріалів визначена динаміка зміни власників, структура поселень, зміни у королівських та приватних володіннях. Виявлене коло монастирських маєтностей на території староств та роль церковних інституцій;

- на конкретних прикладах показані соціальні трансформації населення Остерського та Любецького староств в умовах політичних та соціальних трансформацій, зокрема – новоствореної козацької держави;

- суттєво уточнені історії родів козацьких гетьманів – вихідців із дрібної шляхти регіону – Івана Сулими, Якова Остряниці, Павла Тетері;

- розглянута еволюція остерської та любецької шляхетських спільнот упродовж XIV–XVIII ст. у контексті загальнодержавних процесів становлення верстви. Висвітлена еволюція цієї шляхетської спільноти упродовж XVII – XVIII ст., й показано, яким чином вона змінювалася під впливом зовнішніх суспільних викликів.

Практичне значення. Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані при написанні наукових робіт з історії ВКЛ, Речі Посполитої, історії Східної Європи XIV–XVII ст., історії України, а також з історії Київщини та Чернігово-Сіверщини. Зібрані та опрацьовані матеріали можна використовувати у працях з історії шляхти, історії козацтва, міщанства та селянства. Окремі сюжети дисертації можна використати при вивченні церковної історії регіону, історії міст та сіл, історії дипломатії та історії військової справи. Інтерес становить інформація генеалогічного характеру про роди остерської та любецької шляхти та міщанства. Опрацьований і проаналізований фактологічний матеріал та отримані висновки можна використовувати при укладанні довідкових та енциклопедичних видань, а

також при підготовці підручників, навчальних та методичних посібників, навчальних програм та учбових курсів для студентів університетів.

Особистий внесок автора полягає у постановці представленої проблематики та її вирішенні. Наукові результати, викладені в роботі, досягнуті одноосібно. Доповіді, виголошені на конференціях, є самостійними. 24 публікації у фахових збірниках є самостійними, 3 статті побачили світ у співавторстві. У співавторстві з Г.Домановою вийшла стаття «Кордон землеволодінь Чернігівського магістрату першої половини XVII ст.». Частина статті присвячена локалізації кордонів Чернігівського магістрату належить авторові, частина, де розкривається історія надання місту королівських привілеїв – співавторці.

Співпраця з археологом Ю.Ситим дозволила виявити основні етапи існування Любецького замку в XIV – XVII ст. Історичний аналіз та висновки, належать авторові та увійшли до результатів наукового дослідження.

У співавторстві з М.Волковим та О.Бондарем побачила світ стаття «Невідомий малюнок Любеча 1651 р.». Авторство нової інтерпретації малюнку належить М.Волкову. Опис зображених на малюнку фортифікаційних елементів – О.Бондарю та М.Волкову. Історичний аналіз належить авторові.

З 46 праць апробаційного характеру в співавторстві з археологами опубліковано три. Це тези з історії с.Пересаж (у співавторстві з О.Бондарем), а також стаття з історії Любецького Антоніївського монастиря» (у співавторстві з О.Веремейчик та О.Бондарем). Співавторам належать результати археологічних досліджень, авторові – інтерпретація історичних періодів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки наукового дослідження були використані для підготовки доповідей і повідомлень на міжнародних наукових конгресах, конференціях та семінарах (Додаток Е.2). Насамперед, це: V та VIII «Міжнародныя доўнараўскія чытанні» (м.Речиця Республіки Білорусь, 22–23 вересня 2005 р.; 21–22 вересня 2017 р.); міжнародна науково-практична конференція присвячена 500-річчю утворення м.Лоев «Історія Лоевської землі. Факти. Коментарі» (м.Лоев Республіки Білорусь, 21 жовтня 2005 р.); міжнародна наукова конференція «Чернігів у середньовічній та

ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи», присвячена 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів (м.Чернігів, 17-19 вересня 2007 р.); міжнародна наукова конференція «Беларусь та сусіди: історичні шляхи, взаємодія та взаємовплив» (Гомель, Республіка Білорусь, 30 вересня – 1 жовтня 2010 р.); XXI Міжнародна науково-практична конференція «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», м. Київ, 21 – 22 березня 2012 р.); III, V та VII Міжнародні наукові конференції «Беларусь і сусідзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальных і міждзяржаўных адносін» (Гомель, Республіка Білорусь, 26-27 квітня 2012 р., 24-25 квітня 2014 р., 21-22 квітня 2016 р.); міжнародна конференція «Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств» (м. Москва – м. Ростов Великий, Російська Федерація, 29 жовтня – 2 листопада 2012 р.); XXII Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні» (м. Київ, 20 – 21 березня 2013 р.); міжнародна наукова конференція «Антоній Печерський та його доба» (м. Чернігів-Любеч, 18-20 липня 2013 р.); міжнародна наукова конференція «Чернігівські старожитності», присвячена 890-річчю першої писемної згадки про Борисоглібський собор у Чернігові (м. Чернігів, 3-4 жовтня 2013 р.); міжнародна науково-практична конференція «Историко-археологическое наследие Куликова поля и сопредельных территорий. Город средневековья и раннего нового времени» (заповідник «Куликово поле», Кімовський район Тульської обл., РФ, 12-15 листопада 2013 р.); II та III Міжнародні наукові конференції «Гарадзенскі соцыум: Чалавек у прасторы горада». Цэнтр гарадскіх даследаванняў у Гарадні Таварыства беларускай мовы імя Францішка Скарыны (Менск), Instytut Slawistyki PAN (Warszawa), Fundacja Slawistyczna (Warszawa), (м.Гродно, Республіка Білорусь, 7-8 листопада 2014 р. та 7-8 листопада 2015 р.); міжнародна наукова конференція «Печери та монастирі в історії України» (на пошану В.Я. Руденка) (м.Чернігів, 23 травня 2014 р.); I Міжнародний славістичний колоквиум, присвячені пам'яті члена-кореспондента НАН України, д. іст. н., проф. П. С. Соханя (м. Київ, 18 листопада 2014 р.); X, XII та XIII Міжнародні наукові семінари «Євреї Лівобережної України. Історія та культура» (м. Чернігів,

23 квітня 2015 р., 6 квітня 2017 р., 22 березня 2018 р.); міжнародна конференція «Четверті Розумовські зустрічі» (м. Чернігів, 3 грудня 2015 р.); XIV Міжнародна наукова конференція «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії» (м.Київ-м.Чернігів, 1-2 червня 2016 р.); міжнародна наукова конференція «Origines et mutations III. Elite – its origins & formation processes around the Baltic Sea Region up to Industrial Age» (Гданський університет, музейний комплекс «Факторія «Прущ Гданський», Музей міста Гданськ; м.Гданськ, Польща, 7-9 вересня 2016 р.); VI та VIII Міжнародний конгрес дослідників Білорусі (м. Каунас, Литовська республіка, 7-9 жовтня 2016 р.; м.Вільнюс, Литовська республіка, 27-29 вересня 2019 р.); міжнародна науково-практична конференція «Україна між Польщею та Росією», приурочена до 330-ї річниці Вічного миру (1686) і 350-ї річниці Андрусівського перемир'я (1667) (м. Київ, 23 грудня 2016 р.); міжнародна науково-практична конференція «Ваенная гісторыя дома Радзівілаў» (Національний історико-культурний музей-заповідник «Нясвіж», м.Несвіж, Мінська обл., Республіка Білорусь, 20 – 21 квітня 2017 р.); міжнародна наукова конференція «Концепт Європи в політичному дискурсі та соціокультурному наративі» (м.Чернігів, 25-27 травня 2017 р.); міжнародні історико-краєзнавчі читання «Дніпровський паром» (м.Лоев, Гомельська обл., Республіка Білорусь, 8-9 серпня 2017 р.); міжнародна наукова конференція «Від партнерства місцевих музеїв до широкого транскордонного культурного співробітництва» («Днепровский паром») (м.Гомель, Республіка Білорусь, 25-27 квітня 2018 р.).

Основні наукові результати дисертаційного дослідження опубліковані в індивідуальній авторській монографії (24 друк. арк.) та у 72 інших публікаціях (50 друк. арк.) (Див. Додаток Е.1).

Структура роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. Обсяг основного тексту дослідження – 377 сторінок, перелік джерел і літератури становить 1223 найменування, додатки (30) розміщені на 90 сторінках. Загальний обсяг дисертації 625 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА І ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Огляд історіографії

Північно-лівобережні староства Київського воєводства (див.: Додаток А), протягом свого існування були вписані в історію більших формацій – державних, політичних, соціальних та економічних. Це унеможливило здійснення повноцінного аналізу усього наявного історіографічного доробку, адже подібний підхід передбачає вивчення усього масиву праць істориків з усіх вищезгаданих аспектів. У якості компромісу нами був обраний проблемний підхід до його вивчення.

Доробок дослідників можна умовно поділити на наступні групи, кожна з яких відображає певні аспекти обраної нами проблеми. Перша група – це праці з історії адміністративно-територіальних одиниць (воєводств та староств) ВКЛ та Речі Посполитої, що знаходилися на руських землях. До другої групи віднесемо праці побудовані за територіальною (історико-географічною) ознакою – в них розкривається історія регіону. Третя – присвячена історії соціальних груп: шляхти, козацтва, міщанства та селянства. Четверта група розкриває дотичну проблематику – правові взаємини, економічні відносини тощо, з урахуванням окреслених нами територіальних меж. Пропонована модель групування не є вичерпною та є достатньо схематичною, вона обумовлена предметом нашого дослідження, визначеною метою та поставленими дослідницькими завданнями.

Вивчення історії окремих адміністративних одиниць ВКЛ і Речі Посполитої у XV–XVIII ст., як і «прив'язаних» до них локальних соціумів, не було обійдене увагою істориків. Однак, більшість наявних праць, по-перше, не торкаються Північного Лівобережжя, а обмежені подніпровським Правобережжям; по-друге, саме історія староств, як базової адміністративної одиниці у ВКЛ та Речі Посполитій, не ставала об'єктом спеціальних досліджень. Виняток становить праця М.Грушевського «Барське староство. Історичні нариси XV – XVIII ст.», у

якій була всебічно досліджена барська шляхта, її земельні володіння, соціальний та правовий статус, взаємини із замковою адміністрацією та ін.¹

Значно більше уваги дослідниками приділено історії воєводств, як найбільшій адміністративної одиниці литовсько-польської доби. На руських землях в складі Речі Посполитої були Бельське, Берестейське, Брацлавське, Волинське, Київське, Підляське, Подільське, Руське і Чернігівське воєводства. Однак, як у вітчизняній, так і у польській історичній науці, на сьогодні поодинокими виглядають дослідження, які розкривають історію воєводств в комплексі – від часів їх появи до зникнення. Зазвичай, історики зупиняються або на певних етапах розвитку, або ж вивчають різні аспекти історії шляхетської верстви. У праці А.Янечека, розглянута історія осадництва на етнічному польсько-руському прикордонні Бельського воєводства². В дослідженні М.Крикуна, розглядається поширення польського адміністративно-територіального устрою на Поділлі та висвітлюються підвалини його формування. Велика увага приділена висвітленню структури поселень, міграційним та колонізаційним процесам³. На основі існуючих публікацій, що охоплюють різні сфери життєдіяльності воєводств, маємо й певні узагальнення на рівні статей в довідниково-енциклопедичних виданнях, де міститься інформація про воєводства Брацлавське⁴, Волинське⁵, Подільське⁶, Руське⁷, Чернігівське⁸ та ін. Вітчизняна історіографія, до того ж, відносно нещодавно почала цікавитися цією проблематикою. Довгий період різні аспекти історії староств та воєводств, насамперед – поземельні

¹ Грушевський М.С. Барське староство. Історичні нариси XV – XVIII ст. – Львів, 1996. – 626 с.

² Janeczka A Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. Mapy. – Warszawa, 1993. – 279 s.

³ Крикун М. Подільське воєводство у XV-XVIII століттях: Статті і матеріали. – Львів, 2011. – 733 с.

⁴ Панашенко В. В. Брацлавське воєводство // Енциклопедія історії України: у 10 т. – К., 2003. – Т.1. – С.372.

⁵ Верменич Я.В. Волинське воєводство // Енциклопедія історії України: у 10 т. – К., 2003. – Т. 1. – С. 610; Кокін Ю. Волинське воєводство // Малий словник історії України. – К., 1997. – 464 с.

⁶ Крикун М. Повітовий поділ Подільського воєводства в останній чверті XVI – XVIII ст. // Вісник Львівського університету – 1997. – Серія історична. Вип. 32. – С. 43-53; Михайловський В. Подільське воєводство // Енциклопедія історії України: у 10 т. – К., 2011. – Т.8: – С.304-305; Gloger Z. Województwo Podolskie // Geografia historyczna ziem dawnej Polski. – Kraków, 1903. – S.238-245.

⁷ Вінниченко О. Сеймики та з'їзди шляхти Львівської, Перемишльської і Сяноцької земель Руського воєводства в останній чверті XVI – першій половині XVII ст. // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. І.Франка: Збірник наукових праць. – Львів, 2000. – Вип. 3. – С.41-47; Михайловський В. М. Руське воєводство // Енциклопедія історії України: у 10 т. – К., 2012. – Т.9: – С.396; Gloger Z. Województwo Ruskie // Geografia historyczna ziem dawnej Polski. – Kraków, 1903. – S.238-245.

⁸ Gloger Z. Województwo Czernihowskie // Geografia historyczna ziem dawnej Polski. – Kraków, 1903. – S. 267-270.

відносини чи історія персоналій очільників, більше цікавили польських дослідників⁹. Одним з останніх ґрунтовних доробків польської історіографії стала монографія з історії Ольшанського староства у XIV – першій половині XVII ст.¹⁰.

З узагальнюючих праць з історії адміністративного устрою регіону у ВКЛ, згадаємо дослідження С.Кучинського «Землі Чернігово-Сіверські під владою Литви». Розглядаючи історію Чернігово-Сіверщини, автор при нагоді звертався до історії Остра та Любеча, відзначаючи що ці прикордонні замки стали опорою державної колонізації Речі Посполитої¹¹.

Історію «українних» староств Київського воєводства досліджував П.Клепатський у своїй праці «Очерки по истории Киевской земли»¹², праця була перевидана 2007 р.¹³. Різні аспекти існування староств Київського воєводства у своїх дослідженнях згадували М.Владимирський-Буданов¹⁴, М.Довнар-Запольський¹⁵, І. Лаппо¹⁶, Ф. Леонтович¹⁷, М. Любавський¹⁸.

Становище регіону у складі ВКЛ розглядається у праці Ф. Шабульдо¹⁹. О. Русина у монографії «Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського» приділяє значну увагу обставинам і наслідкам приєднання

⁹ Bem K. Czynniki wyznaniowy w polityce nominacyjnej Stefana Batorego na starostwa grodowe w Koronie – początek kontrreformacji? // *Kwartalnik Historyczny*. – 2015. – Т. CXXII, z.3. – S. 457–473; Gyrski K. Starostowie malborscy w latach 1457–1510: pierwsze piątowiecze polskiego Malborka. – Toruń, 1960. – 206 s.; Wojas Z. Kancelaria grodzka krakowska za starosty Jana Firleja w latach 1572–1574 // *Archeion* – 1957. – Т.27. – S.193-216.

Hundert Z., Sowa J.J. Od towarzysza jazdy do wojewody podolskiego. Przebieg służby wojskowej Nikodema Żaboklickiego w latach 1656–1706 // *Res Historica*. – 2016. – № 42 – S.127-181.

¹⁰ Nabiałek K. Starostwo olsztyńskie od XIV do połowy XVII wieku. – Krakow, 2012. – 636 s.

¹¹ Kuczyński S.M. Ziemia czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. – Warszawa, 1936. – 412 s.

¹² Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли. – Одесса, 1912. – XLIII + 599 с.

¹³ Клепатский П. Очерки по истории Киевской земли. – Біла Церква, 2007. – 480 с.

¹⁴ Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века / АЮЗР. – Ч.VII. – Т.I. – К., 1886. – С.1-79; Його ж. Население Юго-Западной России от 2-й половины XV в. До Люблинской унии (1569 г.) // АЮЗР. – Ч.VII. – Т.II. – К., 1890. – С.1-210; Його ж. Украинские староства в первой половине XVI в. // АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.1-118.

¹⁵ Довнар-Запольский М. В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Т.1. – К., 1901. – 807 с.; Його ж. Украинские староства в первой половине XVI в. – К., 1908. – 118 с.

¹⁶ Лаппо И.И. Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской унии до смерти Стефана Батория (1569-1586). Т.1. – СПб., 1901. – 478 с.;

¹⁷ Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства. – СПб., 1894. – 396 с.;

¹⁸ Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского статута. – М., 1892. – 884 с.; Його ж. Областное деление и местное самоуправление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута // ЧИОИДР. – 1892. – Кн. 3-4. – Отд.IV. – С.1-296.

¹⁹ Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – 183 с.

Чернігово-Сіверщини до Московської держави у 1500 р.²⁰. Любецький та Остерський замки принагідно згадується у монографіях М.Крома «Меж Русью и Литвою» та «Стародубская война (1534–1537)», присвячених взаєминам між ВКЛ та Московською державою у XV – першій третині XVI ст.²¹.

До узагальнюючих праць з адміністративної історії регіону за панування Речі Посполитої слід віднести й твори польського історика О.Яблоновського. Аналізуючи історію «українних» староств у ґрунтовних передмовах до випусків «Źródła dziejowe», він звернув увагу на регіональні особливості замків Речі Посполитої²². У праці історика «Україна», містяться відомості про осадження на землю служебної шляхти старостами та королями у XV–XVI ст.²³.

Серед доробків сучасної української історіографії пригадаємо працю М. Крикуна «Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел», та В. Заруби «Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр.»²⁴.

Серед досліджень з історії адміністративних одиниць ВКЛ та Речі Посполитої, концептуальними для нас стали твори В.Бобінського та П.Кулаковського. Хоча В.Бобінський у своїй монографії «Київське воєводство за часів Сигізмунда III Вази», й обмежив хронологічні рамки роботи 1587–1632 рр., його праця охоплює значно більший проміжок часу. Серед іншого книга містить інформацію про Остерське та Любецьке-Лоевське староства: відомості про

²⁰ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – 244 с.; Її ж. Адміністративно-територіальний устрій давньої Чернігівщини на початку литовського володарювання // Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Матеріали наук.-практ. конф. – Ніжин, 2007. – С.18-25.

²¹ Кром М.М. Стародубская война (1534-1537). Из истории русско-литовских отношений. – М., 2008. – 147 с.; Їого ж. Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. 2-е изд. – М., 2010. – 320 с.

²² Jabłonowski A. Lustracye królewsczyzn ziem Ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / Źródła dziejowe. – T.V. – Warszawa, 1877. – 644 s.; Їого ж. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym // Tom IX. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas I-szy / Źródła dziejowe. – T.XX. – Warszawa, 1894. – 289 s. + 185 s. + XXXI s.; Їого ж. Wyciagi z summaryzu aktow trybunalskich dla wojewodztwa Kijowskiego / Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym. – Tom X. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas II-gi / Źródła dziejowe. – T.XXI. – Warszawa, 1894. – S. 3-382; Їого ж. Чернігівщина // Сіверянський літопис. – 1997. – №1-2. – С.130-140.

²³ Jabłonowski A.W. Pisma. T.III. Ukraina. – Warszawa, 1911. – 368 s.

²⁴ Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648-1782 рр. – Дніпропетровськ, 2007. – 380 с.; Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел. – К., 1993. – 184 с.

королівські пожалування та старостинські надання, згадані окремі старости, частина власників та шляхетські родини²⁵.

У доробку П. Кулаковського розглядається історія Чернігово-Сіверщини у складі Речі Посполитої у першій половині XVII ст., а отже й період існування Чернігівського воєводства, яке було прикордонним щодо Остерського і Любецького староств. Велика увага приділяється автором проблемі формування кордонів Чернігівського воєводства²⁶.

З історії окремих староств, окрім вищезгаданої праці М.Грушевського, на сьогодні маємо єдине монографічне дослідження, що побачило світ у 2014 р. – «Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)», приналежне автору цих рядків²⁷. В монографії розглянутий процес формування Любецької волості, основні етапи її існування, згадані старостинські, великокнязівські та королівські пожалування, з'ясовані причини покозачення місцевої шляхти у середині XVII ст. Наявність цієї розвідки дозволило нам уникнути зайвих повторів в основному тексті дисертації. За рахунок цього значно більша увага приділена історії Остерського староства.

Наявний історіографічний доробок містить також чимало праць з історії Остерщини та Любеччини. Перша відома нам історіографічна спроба опису Остра була зроблена у 1829–1830 рр., коли за наказом Канцелярії Чернігівського цивільного губернатора в Остерському повіті була створена історична довідка для складання «Кратких заметок истории городов Черниговской губернии». В невеличкому документі була згадана грамота Владислава IV (1634 р.(?)), хоча невідомий автор помилково датував документ 1600 р.²⁸.

У 1881 р. побачило світ ґрунтовне дослідження М.Александровича «Остерский уезд. Историческое описание», яке й по сьогодні не втратило своєї актуальності²⁹. Використовуючи доступну джерельну базу, автор розглянув

²⁵ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej. – Warszawa, 2000. – 599 s.

²⁶ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648 рр.). – К., 2006. – 496 с.; Його ж. Чернігівське воєводство // Енциклопедія історії України: у 10 т. – К., 2013. – Т.10. – С.519; Його ж. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648 рр.): Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2006. – 489 с.

²⁷ Кондратьєв І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). – Чернігів, 2014. – 384 с.

²⁸ ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.3205. – Арк.57.

²⁹ Александрович М.Н. Остерский уезд. Вып.1. Историческое описание. – К., 1881. – 110 с.

історію Остра від часів давньоруської держави до Гетьманщини. В книзі розглядається історія колонізації регіону, подана інформація про деяких остерських старост, чимала увага приділена церковній історії. У додатках до книги були оприлюднені тексти окремих люстрацій та виписи з «городських» книг.

Історія Остерщини цікавила історика-медієвіста І.Луцицького (1845–1918 рр.), який досліджував історію окремих населених пунктів Остерської сотні, а також звертав увагу на церковну історію регіону³⁰.

У 1925 р. вийшла розвідка М.Ткаченка «Місто Остер в XVII – XVIII вв. (за Румянцівською ревізією та іншими матеріалами)», в якій була наведена інформація про земельні володіння та коло їх власників³¹.

Значною мірою інформація з дослідження М.Александровича дублюється в праці О.Бузуна «Історія Остерщини»³². Відзначимо, що незважаючи на розлогі запозичення, праця історика виходить за рамки звичайної компіляції, має чимало самостійних узагальнень та опрацьованого фактичного матеріалу.

Історію соціальної боротьби в Острі на зламі XVI – XVII ст. в науковій розвідці розглядали В.Брехуненко та М.Ковальський³³.

У 2011 р. побачили світ два історико-краєзнавчих дослідження з історії Остерщини. Це науково-популярна праця «Опис землі Козелецької», авторами якої виступили А.Пенський та М.Гузій³⁴, а також книга А.Пенського та П. Лавренчука «Остер – європейське місто». На жаль, відсутність кваліфікованого наукового редагування становить серйозну проблему для такого роду досліджень, в обох книгах чимало помилок у датуваннях, інтерпретаціях, наявна «підгонка» фактів та ін. Дослідники плутають Остер з білоруським містечком Остриною, а відповідно, помилково вважають, що «остерським» (насправді – остринським) старостою був

³⁰ Луцицкий И. В. Гетман Мазепа и остерские общие земли // Киевская старина. – 1892. – №1. – С.110-118; ІР НБУВ. – Ф.66. – Спр.59. – 27 арк.; Спр.62. – 33 арк.; Спр.64. – 32 арк.

³¹ Ткаченко М. Місто Остер в XVII – XVIII вв. (За Румянцівською ревізією та іншими матеріалами) // Записки історико-філологічного відділу. – Кн. VI. – К., 1925. – С.151-207; ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.11891. – 15 Арк.

³² Бузун О. В. Історія Остерщини (нариси історії). – Чернігів, 2010. – 112 с.; Павленко С. Цінна краєзнавча розвідка // Бузун О. В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.3-4.

³³ Брехуненко В.А., Ковальський М.П. Соціальна боротьба в місті Остер наприкінці XVI – початку XVII ст. / В.А.Брехуненко, М.П. Ковальський // Питання історії Придніпров'я. Масові та суспільно-політичні рухи: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 1990. – С.13-23.

³⁴ Опис землі Козелецької: наук.-попул. дослідж. з минувшини рідного краю / упоряд.: А. Г. Пенський, В. М. Гузій. – К., 2011. – 568 с.

С. Скіндер (1514 р.), литовські остринські бояри в їх дослідженні стають боярами остерськими та ін.³⁵. Серед позитивних моментів обох видань відзначимо добре знання місцевої топоніміки та широке використання антропонімічного матеріалу. Широкі хронологічні межі (дослідники доводять історію рідного краю до сучасності), роблять видання цікавими пересічному читачеві.

Останні історико-краєзнавчі доробки представлені циклом нарисів з історії остерського села Карпилівка, авторами яких є П.Пиріг та Ю.Конопля. В статтях розглядається як матеріальна історія та культура села, так і релігійне життя³⁶.

Чимало публікацій побачило світ з історії Любеча та дотичних до міста територій. Перу Г.Милорадовича приналежні кілька змістовних досліджень з історії Любеча. Використовуючи широку джерельну базу, в основі якої були матеріали власного сімейного архіву, автор розглядав історію міста, наводив поземельні документи любецьких міщан та бояр та ін.³⁷. Різні етапи існування Любеча намагались розкрити в своїх дослідженнях історики-краєзнавці С.Граб, Т.Глушак, А.Жагловський, З.Пінчук та ін.³⁸. У 1999 р. побачила світ розвідка з історії міста за часів Гетьманщини І.Кондратьєва та В.Кривошеї³⁹.

Відомості з історії окремих любецьких сіл наведені в праці з історії Чернігівської єпархії за редакцією архієпископа Філарета (в миру Д.Гумілевського) (роки життя 1805–1866 рр.)⁴⁰. Історію сіл Буянки, Велику Вєсь,

³⁵ Пенський А.Г., Лавренчук П.Я. Остер – європейське місто. – Чернігів, 2011. – С. 19, 25-26.

³⁶ Пиріг П., Конопля Ю. З історії села Карпилівки на Козелещині // Сіверянський літопис. – 2017. – № 3. – С.27-38; Автори. Релігійне життя села Карпилівки // Сіверянський літопис. – 2017. – №1-2. – С.117-135; Автори. Про соціально-економічне становище Остерщини 1920-1921 рр. // Сіверянський літопис. – 2016. – № 5. – С.115-122.

³⁷ Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городничского уезда. Родина преподобного Антония Печерского. – К., 1873. – 109 с.; Його ж. Любеч Черниговской губернии Городничского уезда. Родина преподобного Антония Печерского. Изд. Общества истории и древностей Российских при Московском университете. – М., 1871. – 156 с.; Його ж. Любеч Черниговской губернии Городничского уезда (местечко – бывший древний город IX века). – К., 1883. – 19 с.; Його ж. Любеч Черниговской губернии Городничского уезда (один из древнейших городов России IX века). Описание земель составляющих любецкую экономию гр. Г.А.Милорадовича. – Чернигов, 1884. – 28 с.; Його ж. Любеч и его святыня. – Чернигов, 1892. – 71 с.; Його ж. Любеч и его святыня. – СПб, 1905. – 105 с.; Коваленко О.Б. Історія Північного Лівобережжя у науковій спадщині Г.Милорадовича // Чернігівська земля у давнину і середньовіччя. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції у м. Славутичі 5-6 жовтня 1994 р. – Б.м., 1994. – С.9-11.

³⁸ Граб С. Нариси з історії Любеча. – К., 1997. – 64 с.; Глушак Т.П., Жагловський А.П., Пінчук З.М. та ін. Краю Ріпкинський мій... – К., 2004. – 149 с.

³⁹ Кондратьєв І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва: Любеч. – К., 1999. – 109 с.

⁴⁰ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.5. Губернский город Чернигов. Уезды: Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский. – Чернигов, 1874. – 446 с.; Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.6. Уезды: Новгород-Северский, Сосницкий, Городничский, Конопотский и Борзенский. – Чернигов, 1874. – 341 с.

Жукотки, Ріпки та ін., знайшла своє відображення у роботі О.Лазаревського «Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии»⁴¹. На сьогодні маємо й певний краєзнавчий доробок з історії сіл регіону, серед іншого це праці Є. Алімова, П. Бобровника, В. Зайченко, А. Курданова, О. Ляшева та ін.⁴².

Зважаючи, що частина Любецького староства знаходилась на Правобережжі Дніпра, відзначимо внесок білоруських дослідників в історіографію проблеми. Історія Брагіна у литовсько-польські часи побіжно згадується у виданні «Памяць: Брагінські раён»⁴³. Розглядають історію регіону також краєзнавці С. Бельський⁴⁴ та М. Анісовець⁴⁵. В публікаціях останнього наводиться історія про Лоевщину та її околиці від давнини до сучасності. Певним підсумком діяльності дослідника стали науково-популярні нариси історії Лоевщини, що побачили світ у 2017 р.⁴⁶.

Основні етапи історії Любеча та Остра висвітлені також в довідково-енциклопедичних виданнях. При написанні дисертації нами, зокрема, використовувалися матеріали «Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich»⁴⁷, «Енциклопедії історії України»⁴⁸ та ін. довідників. При нагоді відзначимо високий рівень укладання видань: «Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя»⁴⁹, а також «Города, местечки и замки Великого княжества

⁴¹ Лазаревский А.Л. Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии // Черниговская памятка на 1896/97 год. Карманная справочная книжка. – Чернигов, 1896. – Отд. III. – С. 1-32.

⁴² Алімов Є. Нотатки краєзнавця. Населені пункти, що одержали свої назви від власників рудень // Сіверянський літопис. – 1997. – №1-2. – С.91-95; Курданов А. Голос пам'яті (історія с.Пакуль та його околиці). – Чернігів, 1998. – 328 с. – С.23; Його ж. Село Пакуль на зламі століть. – Чернігів, 1996. – 57 с.; Ляшев О. Роїще – село, сотенне містечко. –Чернігів, 2002. – 144 с.; Зайченко В. Село Новий Білоус та його округа. –Чернігів, 2003. – 87 с.; Бобровник П. Голос пам'яті. Історія сіл Вороб'їв та с.Великий Зліїв. – Б.м., Б.р., 2011. – 40 с.; Горобець С. Нарис історії села Петрушин. XVII століття. – Чернігів, 2016. – 196 с.

⁴³ Памяць: Брагінські раён: Гісторыка-дакументальныя хронікі гарадоў і раёнаў Беларусі. – Мінск, 2003. – 752 с.

⁴⁴ Бельскы С.В. З гісторыі ўладароў і маёнткаў Брагіншчыны XVII-XVIII ст. // Брагинщина в контексте истории белорусско-украинского пограничья: Сб. научных статей. – Минск, 2018. – С.4-55.

⁴⁵ Анісавець М.І. Лоеўскія кірмашы // БГЧ. – 2002. – №5. – С.78-80; Його ж. Лоеў – старажытны горад на Дняпры // БГЧ. – 2005. – №6. – С. 56-63; Його ж. Лоеўская бітва // БГЧ. – 2006. – №7. – С.3-11; Його ж. Юдзіцкія – уряднікі рэчыцкія, “графы лоеўскія” // БГЧ – 2011. – №2. – С.49-56.

⁴⁶ Анісавець М.І. На срыжаваннях шляхоў, межаў і эпох (нарысы гісторыі Лоеўшчыны). Ч.1-2. – Лоеў, 2017. – Ч.1. – 88 с., Ч.2. – 56 с.

⁴⁷ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich,– Warszawa, 1880. Tom I. – S.751; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich.– Warszawa, 1884. – Tom V. – S.395.

⁴⁸ Верменич Я.В., Вортман Д.Я. Остер [Ел. ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7. – К., 2010. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Oster_mst. – Дата звернення: 04.06.2019.

⁴⁹ Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. Т.1. – Мінск, 2007. – 688 с.; Т.2. – Мінск, 2007. – 792 с.; Т.3. Дадатак. – Мінск, 2010. – 696 с.

Литовского: Энциклопедия»⁵⁰. Значний інформаційний потенціал зберігають довідникові видання, що побачили світ у 70-80-і рр. ХХ ст.⁵¹.

Наведемо також загальні праці з історії Київщини та Чернігівщини, або ж суміжних з Остерським та Любецьким староствами територій. Історію колонізації Чернігівщини вивчав Ю.Виноградський⁵², ранній період колонізації Київської землі – А.Андріяшев⁵³. Історію Київщини та Києва у складі ВКЛ дослідила О.Русина⁵⁴. З робіт з історії суміжних з Остерщиною територій згадаємо праці Е.Рулікowsького «Opis powiatu Wasilkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym», що побачила світ ще у 1853 р., та «Opis powiatu Kijowskiego», виданий у 1913 р.⁵⁵. Продовжує вивчення Васильківщини та Білоцерківського краю Є.Чернецький⁵⁶. Перу О.Морозова приналежні «Нариси з історії стародавнього Ніжина»⁵⁷.

Третя група літератури присвячена історії соціальних груп: шляхти, козацтва, міщанства та селянства. Зупинимось на працях, які якоюсь мірою побудовані на матеріалах Остерського чи Любецького староства, або ж є концептуальними для нашого дослідження.

Історія шляхетської верстви, яка ще донедавна перебувала на маргінесі української історичної науки, на сьогодні перетворилася в один із найпопулярніших напрямків дослідження. Завдяки дослідженню Н. Яковенко

⁵⁰ Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: Энциклопедия. – Минск, 2009. – 312 с.

⁵¹ История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. – К., 1983. – 816 с.; Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. – К., 1972. – С. 328; Історія міст і сіл УРСР. Київська область. – К., 1974. – 781 с.; История Киева: В 3 т., 4 кн. – Т.1. Древний и средневековый Киев. – К: Наукова думка, 1984. – 408 с.; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 1008 с.

⁵² Виноградський Ю. Середня Чернігівщина наприкінці XVIII ст. та на початку XIX ст. // Історико-географічний збірник (Видає комісія для складання історико-географічного словника України) – К., 1928. – Т.ІІ. – С.183-203; Його ж. До історії колонізації Середньої Чернігівщини // Історико-географічний збірник (Видає комісія для складання історико-географічного словника України). – К., 1929. – Т.ІІІ. – С.209-219; Його ж. До історії колонізації середньої Чернігівщини. ІV. Литовська зверхність. Московське урядування (рр. 1356-1503-1618) // Історико-географічний збірник (Видає комісія для складання Історико-географічного словника України). – К., 1931. – Т.ІV – С.127-143.

⁵³ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.14833. – 61 арк.; Андріяшев А.М. Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV віку // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С. 34–89.

⁵⁴ Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. – К., 2005. – 347 с.

⁵⁵ Rulikowski E. Opis powiatu Wasilkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym. – Warszawa, 1853. – 243 s.; Його ж. Opis powiatu Kijowskiego. – Warszawa, Kijów, 1913. – 209 s.

⁵⁶ Ономастикон Васильківського повіту Київської губернії (кінець XVIII – початок XIX ст. / Укладачі О.Стародуб, Є.Чернецький. – Біла Церква, 2015.– 364 с.

⁵⁷ Морозов О. Нариси з історії стародавнього Ніжина // Ніжинська старовина: Науковий історико-культурологічний збірник. – 2005. – Вип. 1 (4). – С.6-43.

«Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст.», відбулося повернення до історичної науки цілого пласту вітчизняної історії. Хоча монографія й обмежується територіально Волиню та Центральною Україною, бачимо тут чимало сюжетів з історії любецької шляхти та остерського боярства⁵⁸. Значний внесок у розвиток історії української шляхти зроблений О.Вінниченком⁵⁹, Ю.Зазуляком⁶⁰, М.Крикуном⁶¹, П. Кулаковським⁶², В.Михайловським⁶³, В.Собчуком⁶⁴, Н.Старченко⁶⁵, І.Тесленком⁶⁶ та ін. Великі історіографічні

⁵⁸ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Вид. 2-е. – К., 2008. – 472 с.

⁵⁹ Вінниченко О. З історії комплектування збройних сил Речі Посполитої в кінці XVIII ст. (на прикладі дислокованих в українських землях підрозділів національної кавалерії) // Центральна і Східна Європа в XV – XVIII століттях: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження проф. Д.Похилевича. – Львів, 1998. – С.224–234; Його ж. Позиція шляхти Руського воєводства стосовно соціально-економічного та політичного стану Речі Посполитої в другій чверті XVII ст. (за матеріалами інструкцій вишньського сеймика послам на сейми 1632–1647 років) // Україна модерна – 1997-1998. – №2-3. – Львів, 1999. – С.7–36; Його ж. Реєстрація шляхетської торгівлі канцелярією Львівського гродського уряду (1631–1640) // Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa. – Kraków, 2010. – Т. VII. –S. 33–79; Його ж. Пани “релігії грецької” і вишньський сеймик (перша третина XVII ст.) // Наукові записки Українського католицького університету. Число II. – Серія: Історія. Вип. 1. Львів, 2010. – С.285–298; Його ж. Шляхетські сеймики і шляхтичі, котрі не були шляхтою (Нотатки на полях “Libri chamorum” Валеріана Трепки) // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. CCLX. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Кн.1. – Львів, 2010. – С.164–189; Його ж. Сеймики Речі Посполитої у світлі сеймових поборових універсалів (1587–1632) // Вісник Львівського університету. – 2010. – Серія історична. Вип. 45. – С. 335–374.

⁶⁰ Зазуляк Ю. Rebaptizatio ruthenorum: подвійні імена та конфесійно-культурна ідентичність шляхти руського походження в Галичині XV ст. // Ruthenica. – 2007. – №6. – С. 276-298; Його ж. Навколо полеміки про феодалізм на Галичині XIV-XV ст. // Ruthenica. – 2006. – №5. – С. 170-193; Його ж. Погрози та вияви емоцій у шляхетських конфліктах у Руському воєводстві XV ст. // Соціум. – 2008. – №8. – С.239-254; Його ж. Ремесло суперарбітра. Шляхетські конфлікти та полюбовні замирення у Руському воєводстві початку XVI ст. // Соціум. – 2007. – №7. – С. 49-57.

⁶¹ Крикун М. Документи комісарського суду Подільського воєводства 1678-1679 рр. – Львів, 2015. – 360 с.; Його ж. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття: статті і матеріали. – К., 2006. – 471 с.

⁶² Кулаковський П. Землеволоння Пісочинських на Чернігово-Сіверщині (1633 – 1646) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Випуск 37. Частина I. – Львів, 2002. – С.183-197; Його ж. Земські урядники Чернігово-Сіверщини у 1621-1648 роках // Центральна і Східна Європа в XV-XVIII ст.: питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження проф. Д.Похилевича. – Львів, 1998. – С.113-130; Його ж. Інструкція сеймику Чернігівського воєводства 1646 р. // Україна Модерна. – 2001. – Число 6. – С. 113-138; Його ж. Чернігівське князівство (1619–1633 рр.) // Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини. Матеріали наук.-практ. конф. – Ніжин, 2007. – С.25-33.

⁶³ Михайловський В. Західне Поділля під Володінням Вітовта у 1411–1430-х рр.: надавча політика у світлі документів. – К.; Львів, 2004. – С. 110–128; Його ж. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. – К., 2012. – XXI + 448 с.; Його ж. Земельні надання Владислава II – джерело до історії Поділля в першій третині XV ст. // Молода нація. – 2000. – №1. – С. 246-264; Його ж. Чотири надання для родини Гинковичів (20-40-і рр. XV ст.) // Молода нація. – 2000. – № 4. – С. 129–133.

⁶⁴ Собчук В. Від коріння до крони: Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст. – Кременець, 2014. – 508 с.

⁶⁵ Старченко Н. Судова риторика як вияв цінностей волинської шляхти кінця XVI ст. (на прикладі справи про вбивство Балтазара Гнівоша з Олексова) // Соціум. – 2010. – Вип. 9. – С.318-360; Її ж. Дещо про становище жінки в шляхетському соціумі (Волинь кінця XVI – середини XVII ст.) // Генеза: спеціальний випуск. Філософські, історичні та політологічні студії. – К., 1999. – С. 66–74; Її ж. Świątynia jako miejsce publiczne w życiu szlachty końca XVI wieku // Res Historica. – Lublin, 2000. – Zeszyt 10. – S. 179–188; Її ж. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) // Київська старовина. – 2000. – № 6. – С.58–74; Її ж. Стосунки пана і слуги «рукодайного» в контексті уявлень про вірність і зраду (Волинь та Наддніпрянщина в кінці XVI – першій

перспективи має вивчення та реконструкція земельних маєтностей за володільницькими документами. Зразком подібних досліджень може слугувати монографія А. Блануци⁶⁷.

Проблема експансії польської шляхти на руські землі від Люблінської унії до середини XVII ст., розкривалася у монографічному дослідженні Г. Літвіна, що побачило світ у 2000 р.⁶⁸. На основі цієї публікації у 2016 р. в Україні була видана праця дослідника «З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648)», яка стала помітним явищем історичної полоністики. Однак, незнання регіональної специфіки та районування, подекуди призводить до прикрих помилок. Села Остерського староства Євмінка (Jałminka), Крехаїв (Krochałew; в тексті – Крехалів), Літки (Letkowce), Виповзів (Wypolzów), або ж Любецького староства – с.Яриловичі (Jeryłowicze), зазначені автором приналежними не до сучасної Чернігівської, а до Черкаської області⁶⁹. Історія шляхетської еміграції з українських земель до Речі Посполитої у середині XVII ст. розглядається у монографії М. Кулецькі⁷⁰.

На сьогодні історія шляхетської верстви стає одним із провідних напрямків історичних розвідок. Серед проблем, на які звертають увагу дослідники, залишається проблема соціального розшарування української шляхти та її етноісторія⁷¹. В контексті загальноєвропейської історіографії висвітлюється роль

половині XVII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. – К., 2006. – Вип. 6. – С. 85-129; Її ж. Поєдинки у шляхетському середовищі Волині (остання третина XVI – початок XVII ст.) // УІЖ. – 2012. – № 3. – С. 49–77.

⁶⁶ Тесленко І. Чечелі-Новоселецькі та їхнє родове гніздо // Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур. Матеріали наукової конференції 21-22 грудня 2006 р. – Ізяслав-Острог, 2006. – С. 28-31; Її ж. Шляхетська нерухома власність у «нижньому» острозькому замку («пригородку») наприкінці XVI – на початку XVII ст. // Студії і матеріали з історії Волині. – 2009. – Кременець, 2009. – С. 192-225.

⁶⁷ Блануца А. Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.). – К., 2005. – 129 с.; Її ж. Обіг земельних володінь волинської шляхти у другій половині XVI ст. (на матеріалах Луцьких актових книг 1566-1599 рр.): Дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Інститут історії України. – К., 2005. – 192 с.; Її ж. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.). – К., 2017. – 423 с.; Її ж. Правові основи шляхетського землеволодіння за Другим Литовським Статутом 1566 р. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.3. – К., 2003. – С.129-138.

⁶⁸ Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648. – Warszawa, 2000. – 224 s.

⁶⁹ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648). – К., 2016. – 616 с.

⁷⁰ Kulecki M. Wygnańcy ze Wschodu: Egzulanicy w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego. – Warszawa, 1997. – 237 s.

⁷¹ Чернецький Є.А. Формування і соціальне структурування шляхти Радомишльського повіту Київської губернії в кінці XVIII – першій третині XIX ст.: Автореф. дис... канд. іст. наук; 07.00.06 / Український НДІ архівної справи та документознавства. – Київ, 2010. – 18 с.; Жук О. М. Соціальні та етнічні особливості поселень українських земель в складі Речі Посполитої у 1569-1648 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник

шляхти у соціально-економічному та культурному житті⁷². Активно розглядаються процеси інкорпорації української шляхти до російської імперської еліти⁷³, чи, наприклад, її становище на Галичині у складі Австро-Угорщини⁷⁴. Істориків традиційно цікавлять окремі шляхетські роди⁷⁵. Інтерес до генеалогії викликав до життя появу цілої низки історико-генеалогічних досліджень⁷⁶. Складаються списки шляхетських родів різних регіонів України⁷⁷. На Чернігово-Сіверщині ці традиції були започатковані ще Г.Милорадовичем, О.Лазаревським та В.Модзалевським⁷⁸.

наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип.21. – Рівне, 2011. – С.13-27.

⁷² Якимчук О.О. Шляхта Рівненського повіту в соціально-економічному та культурному житті краю кінця XVIII – початку XX ст.: Автореф. дис...канд. іст. наук; 07.00.01 / Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Львів, 2007. – 20 с.

⁷³ Чернецький Є.А. Шляхта Васильківського повіту Київської губернії за сповідальними розписами православних храмів початку XIX ст. (Білоцерківщина, Васильківщина, Мотовилівщина, Рокитнянщина, Фастівщина). – Біла Церква, 1998. – 26 с.; Його ж. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XX ст.): джерела, структура стану, роди. – Біла Церква, 2007. – 176 с.; Лисенко С. Список шляхти Кам'янецького повіту, визнаної в правах російського дворянства у 1802 р. // Генеалогічні записки Українського товариства. Вип.ІІ. – Біла Церква, 2001. – С.213-224; Войтенко Ю.М. Еліта Правобережної України в російському імперському суспільстві: політико-соціальні виміри (1793-1832): Автореф. дис...канд. іст. наук; 07.00.01 / Держ. вищ. закл. «Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ун-т ім. Г.Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 19 с.; Циганенко Л.Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917): Автореф. дис...д-ра. іст. наук; 07.00.06 / Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ун-т ім. Г.Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 42 с. та ін.

⁷⁴ Сливка Л.В. Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині (1772-1914 рр.). – Івано-Франківськ, 2009. – 220 с.

⁷⁵ Целуйко О.П. Рід Даниловичів у кінці XVI – на початку XVIII ст.: історико-генеалогічне дослідження: Автореф. дис... канд. іст. наук 07.00.06 / Львівський національний ун-т імені Івана Франка. – Львів, 2003. – 25 с.

Дзира Я. Шляхетсько-козацький рід Полетик (Полетик, Полетика, Політика, Политовський) // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наукових праць: у 2 ч. – К., 2005. – Ч.12. Част.1. – С.237-248; Дмитрієнко М., Томазов В. Патони і Патон-Фотон-де-Веррайон. Поколінний родовий розпис // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць: у 2 част. – К., 2005. – Ч.12. Част.1. – С.228-236.

⁷⁶ Ворончук І.О. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела). – К., 2009. – 511 с.; Томазов В.В. Генеалогія козацько-старших родів: історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.): Автореф. дис...канд. іст. наук; 07.00.06 / Інститут історії України НАНУ. – К., 2005. – 20 с.

⁷⁷ Кривошея І.І. Шляхетські роди Уманського повіту Київської губернії записані в однодворці // Генеалогічні записки Українського Геральдичного Товариства. – Біла Церква, 2001. – С.205-212; Кривошея І. Дворянські роди Уманського повіту внесені до родовідної дворянської книги Київської губернії наприкінці XVIII – перша половина XIX ст. // Генеалогічні записки Українського Геральдичного Товариства. – Біла Церква, 2000. – С.121-125; Кривошея І.І. Список легітимної шляхти Уманського повіту Київської губернії кінця XVIII – першої третини XIX ст. (літери А-Д) // Козацька скарбниця. Гетьманські читання. Вип.3. – Чернівці, 2006. – С.136-159; Кривошея І.І. Списки волинської шляхти, що мешкала в Уманському повіті Київської губернії у першій третині XIX ст. // Метафори спільного дому. Заславщина багатьох культур. Матеріали наукової конференції 21-22 грудня 2006 р. – Острогож, 2006. – С.247-258; Легітимована правобережна шляхта (кінець XVIII – середина XIX ст.) / Уклад.: С.Лисенко, Є. Чернецький. – Біла Церква, 2006. – Т.2. – 224 с.; Автори. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Список шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній, дворянські права якої перевірила Центральна ревізійна комісія. – Біла Церква, 2002. – 394 с.; Список шляхти Київської губернії кінця XVIII – перша чверть XIX ст.: Київський повіт / Укладач Є.Чернецький. – Біла Церква, 2013. – 244 с.; Список білоцерківської шляхти / Уклад Є.Чернецький. – Біла Церква, 2001. – 78 с.; Дідичі та посесори Київської губернії на початку XIX ст.: Довідкове видання / Укладач Є.Чернецький. – Біла Церква, 2002. – 38 с.

⁷⁸ Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – Т.1. – Ч.1-2. – СПб., 1901. – 646 с.; Т.2. – Ч.3-6. Приложения. – СПб., 1902. – 406 с. + 316 с. + СІХ с.; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1 (А-Д). – К., 1908. – 519 с.; Т.3 (Л-О). – К., 1912. – 824 с. + 24 с.; Т.4 (П-С). – К., 1914. – 832 с. + 26 с.; Лазаревский А.Л. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии. Вып.І. – Чернигов, 1868. – 116 с.

Триває напрацювання методологічних прийомів вивчення соціальних станів. В останні роки з'явилося чимало досліджень, які розкривають регіональну специфіку шляхетської верстви. І.Кривошея розглядає історію уманської шляхти наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.⁷⁹. М. Довбищенко дослідив участь шляхти Волині в релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст.⁸⁰. Невеличкі розвідки з історії шляхти Чернігівщини, побудовані значною мірою на прикладах шляхти Любецького староства, належать П.Пирогу⁸¹. Вивченням формування та розбудови структур прикордонної варті на території України, у тому числі за матеріалами Остерського староства, займався Б.Моця⁸².

Історією любецької шляхти довгі роки займається автор цих рядків. На основі проведених досліджень у 2005 р. була захищена кандидатська дисертація «Любецька шляхта: генеза та еволюція регіональної військовослужбової спільноти у XV–XVIII ст.»⁸³.

Велика увага в сучасній історіографії приділена процесу переходу дрібної шляхти до козацьких лав. Першим цей процес став вивчати ще В.Липинський, який розглянув участь шляхти у подіях середини XVII ст.⁸⁴. Започатковану традицію продовжили В.Степанков⁸⁵, В.Щербак⁸⁶, Т.Чухліб⁸⁷, І.Кривошея⁸⁸ та ін.

⁷⁹ Кривошея І. Шляхта Уманщини в імперську добу (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – Умань, 2014. – 254 с.

⁸⁰ Довбищенко М.В. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К., 2008. – 882 с.

⁸¹ Пиріг П. Шляхта Чернігівщини в другій половині XVII ст. // КС. – 2000. – №1. – С.143-145; Його ж. Землеволодіння на Чернігівщині за польської доби (1618-1648 рр.) // Сіверянський літопис. – 2003. – №5-6. – С.102-108.

⁸² Моця Б.О. Формування та розбудова структур прикордонної варті на території України (кінець IX - початок XX ст.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка. – Чернігів, 2010. – 236 с.

⁸³ Кондратьєв І. В. Любецька шляхта: генеза та еволюція регіональної військовослужбової спільноти у XV-XVIII ст.: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т.Г.Шевченка. – Чернігів, 2004. – 245 с.; Його ж. Любецька шляхта: генеза та еволюція регіональної військовослужбової спільноти у XV – XVIII ст.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / ХНУ ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2005. – 16 с.

⁸⁴ Липинський В. Україна на переломі: 1657-1659 рр. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. / Твори. Т.ІІІ. – Філадельфія, 1991. – XIX+346с.; Його ж. Участь шляхти у великому повстанні під проводом гетьмана Б.Хмельницького / Твори. Т.ІІ. – Філадельфія, 1980. – XIX + 346 с.

⁸⁵ Степанков В.А. Формування української державної еліти та особливості її менталітету у середині XVII ст. (1648-1657). Постановка проблеми // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань: До 225-річчя визвольного повстання в Україні – Коліївщини 1768 р. – Вип. 3. – Київ-Черкаси, 1993. – С.28-32.

⁸⁶ Щербак В. О. Українське козацтво: Формування соціального стану: Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – 300 с.; Його ж. Особовий та етнічний склад запорожців і реєстрових // Наукові записки. Том 3. Історія / Національний університет "Кієво-Могилянська академія". – К., 1998. – С. 75-80; Його ж. Соціальний портрет козацької верхівки другої половини XVI – першої половини XVII ст. // "Істину встановлює суд історії". – Т. 2. – К., 2004. – С.183-193.

Значний внесок у дослідження цієї проблематики був зроблений В.Кривошеєю, який неодноразово звертав увагу на те, що значна частина козацької старшини Гетьманщини має шляхетське коріння⁸⁹. Цікавить ця проблематика і польських дослідників, зокрема, П.Кролла⁹⁰.

Історію українського козацтва часів Речі Посполитої як найбільш дотичної до шляхти верстви вивчає С.Лепявко⁹¹. Згадаємо також фундаментальне дослідження В.Щербака «Історія українського козацтва»⁹². Серед білоруських істориків проблему показання українсько-білоруського прикордоння досліджує С.Чаропка⁹³.

Окрім вивчення історії козацьких полків триває студіювання історії окремих сотень. Ще у науковому доробку С.Шамрая бачимо коротку історію Київської

⁸⁷ Чухліб Т. Магнат, Козак і Гайдамака. Боротьба за владу Русі-України з Короною Польською (1569-1769 pp.). – К., 2018 р. – 256 с.

⁸⁸ Кондратьев І. Шляхта Любецько-Лоевського староства: проблеми політичного вибору та зміни правового статусу (XV-XVII ст.) // *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. – 2018. – №49. – Беласток, 2018. – С.25-37; Дан О.Ю. Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648-1676 pp.). Вид. друге. – К., 2004. – 287 с.; Кривошея І.І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII-XVIII ст.). – К., 2014. – Т.1. – 616 с.

⁸⁹ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. Вид. друге, доп. – К., 2004. – 391 с.; Його ж. Козацька еліта в Національній революції середини XVII ст. (Гетьманат Юрія Хмельницького) // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К., 2008. – Вип. 39. – С.7-36; Його ж. Шляхта як союзник козацтва на початковому етапі національної революції середини XVII століття // Козацька скарбниця. Гетьманські читання. – К., 2009. – Вип. 5. – С.7-49; Його ж. Вузлові протиріччя як передумови Національної революції середини XVII ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2008. – Вип. XXIV. – 322 с.; Його ж. Козацька еліта Гетьманщини. – К., 2008. – 452 с.; Його ж. Персональний склад та генеалогія української козацької старшини (1648-1782); Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / НАНУ, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М.С.Грушевського. – К., 2006. – 33 с.; Його ж. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. У 2 т. – К., 2012. – Т.1. – 516 с.; Т.2. – 508 с.; Кривошея В.В., Іржицький В.Ю. Українська козацька старшина Київського полку // Гілея: Збірник наукових праць. Вип.20. – К., 2009. – С.143-155; Кривошея В.В., Орел В.М. Українська шляхта напередодні Визвольної війни середини XVII століття (Історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали). – К., 2000. – 139 с.

⁹⁰ Kroll P. Od ugody Hadiackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658-1660. – Warszawa, 2008. – 452 s.

⁹¹ Лепявко С. А. Проблема захисту українських земель від татарських нападів і становлення козацтва // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2009. – Вип. XXVI. – С.147-152; Його ж. Обози на південь: українсько-польські відносини в світлі теорії Великого Кордону // *Україна incognita*. – К., 2004. – С. 57-71; Його ж. Українські землі в політичній системі Речі Посполитої // *Історія українського парламентаризму*. – К., 2010. – С.58-89; Його ж. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – 288 с.; Його ж. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591). – Чернігів, 1999. – 216 с.

⁹² Щербак В. Історія українського козацтва: нариси у 2 т. – К., 2006. – Т.1. – 800 с.

⁹³ Чаропка С. А. Войска Вялікага Княства Літоўскага напярэдадні казацка-сялянскай вайны 1648–1651 гг. // *Гістарычныя шляхі беларускага народа і суседзяў: узаемадзеянне і ўзаемаўплывы: Зборнік навуковых артыкулаў*. – Гомель, 2016. – С.29-38; Його ж. Лоеўшчына пад час казацка-сялянскай вайны 1648-1651 гг. // *Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментарыі: Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.)*. – Гомель, 2006. – С.54-57.

сотні⁹⁴. Історія Ройської сотні Чернігівського полку висвітлена у праці С.Горобця⁹⁵.

Не була обійдена увагою й історія міщанства. Історією любецьких міщан цікавився О.Грушевський⁹⁶. Стараннями українського історика Н.Білоус був віднайдений привілей Стефана Баторія 1576 р. на магдебурзьке право Лоеву⁹⁷.

Маємо певний доробок з історії селянства. У праці І. Бойка «Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст.», зустрічаємо матеріали з Остра та Любеча⁹⁸. У нарисах з історії українського селянства, що побачили світ у 2006 р., дрібна шляхта Любецького та Остерського староств подекуди ототожнюється із селянською верствою⁹⁹. Вивчаються дослідниками також і форми участі селянства в Українській національній революції середини XVII ст.¹⁰⁰.

У запропонованій нами градації історичної літератури виокремимо ще одну – четверту групу літератури, в якій, в рамках окреслених нами територіальних меж, розкривається дотична проблематика. Насамперед, це правові взаємини, економічні відносини, історія фортифікації чи військової справи, історія міст та суміжних регіонів.

Традиційною темою, до якою звертаються дослідники є політично-правова історія та історія політичних інституцій. Підвалини вивчення цієї проблематики стосовно Чернігово-Сіверщини були закладені ще М.Василенко, який вивчав

⁹⁴ Шамрай С. До історії Київської сотні Київського полку // Історико-географічний збірник / Видає комісія для складання історико-географічного словника України. – К., 1928. – Т.ІІ. – С.135-146.

⁹⁵ Горобець С.М. Ройська сотня: історія утворення і формування назви // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Вип.52 (спецвипуск). – К., 2011. – С.257-266.

⁹⁶ Грушевський О. До історії сторожі в замках XVI в. // Історико-Географічний збірник (видає комісія для складання Історико-Географічного словника України). Т.ІV. – К., 1931. – С.1-7; Його ж. Любецькі справи другої половини XVI віку // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С.281-289; Його ж. Міщанські підрахунки в ревізіях XVI в. // Історико-географічний збірник (Видає комісія для складання історико-географічного словника України). – К., 1929. – Т.ІІІ. – 224 с. – С.1-8.

⁹⁷ Belous N. Wprowadzanie prawa magdeburskiego w miastach wojewodztwa Kijowskiego pod koniec XV – w pierwszej połowie XVII w. // Krzysztofory. – Krakow, 2009. – Т. 26. – S. 131–142; Її ж. Привілей на магдебурзьке право Лоеву від 3 серпня 1576 р. // Днепровский паром. Материали научно-исследовательского полевого семинара «Культурно-исторический потенциал Восточного Полесья и перспективы развития регионального туризма». – Минск, 2017. – 188 с. – С.74-77; Її ж. Привілей польського короля Стефана Баторія для Лоева 1576 та 1582 рр. // Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій. – 2018. – № 1 (5). – С.159-173.

⁹⁸ Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – Львів, 1963. – 327 с.

⁹⁹ Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. – К., 2006. – Т.1. – С.138-142.

¹⁰⁰ Смолій В.А., Степанков В.С. Зміст, форми й особливості боротьби селян у період найвищого піднесення національної революції // Історія українського селянства: Нариси в 2 т. – К., 2006. – Т.1. – С.176-177.

правне становище регіону за польської доби¹⁰¹. Ці традиції продовжуються в сучасній українській історіографії. Д.Ващук вивчаючи обласні привілеї Київщини, звернув увагу на проблему їх походження, датування та характеру¹⁰². В.Атаманенко та М.Антощук звернули увагу на королівщини Київщини у першій половині XVII ст.¹⁰³. Один з останніх доробків представлений дослідженням В.Бойка, Д.Казімірова та С.Лепявка з історії владних інституцій Чернігово-Сіверщини¹⁰⁴.

Популярною дослідницькою темою залишається історія міжнародних відносин. Б.Черкас вивче політичні відносини ВКЛ із Кримським ханатом¹⁰⁵, Я.Федорук – міжнародні аспекти козацької політики середини XVII ст.¹⁰⁶, О.Гуржій – устрій Гетьманщини в другій половині XVII – XVIII ст.¹⁰⁷. Російський дослідник С.Полехов студіює литовсько-російські взаємини початку XV ст.¹⁰⁸, К.Кочегаров – відносини Московської держави з Річчю Посполитою та Військом Запорозьким¹⁰⁹, Т.Яковлева – роль «українського питання» під час проведення російсько-польських переговорів 60-х рр. XVI ст.¹¹⁰. Участь представника остерського боярства та одного із соратників Хмельницького А.Ждановича у міждержавних слідчих комісіях розкривається у публікації А.Гурбика¹¹¹.

¹⁰¹ Василенко Н.П. Правне положення Чернігівщини за польської доби // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С.290-300.

¹⁰² Ващук Д.П. Обласні привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру (друга половина XV – початок XVI ст.) // УІЖ. – 2004. – №1. – С.90-101.

¹⁰³ Антощук М., Атаманенко В. Королівщини Київщини першої половини XVII ст. // Збірник наукових праць «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії». Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип.14. – Рівне, 2008. – С.9-17.

¹⁰⁴ Бойко В. М., Казіміров Д. В., Леп'явка С. А. Владні інституції Чернігово-Сіверщини: ілюстрована історія. – Чернігів, 2014. – 190 с.

¹⁰⁵ Черкас Б. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського і Кримського ханату (1515-1540). – К., 2006. – 244 с.

¹⁰⁶ Федорук Я. О. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2011. – 623 с.

¹⁰⁷ Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. – 223 с.

¹⁰⁸ Полехов С. В. Литовско-русские отношения в начале XV в. в свете малоизвестных документов // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2017. – №3 (69) – С.105-106.

¹⁰⁹ Кочегаров К.А. Взаимоотношения России и запорожского казачества с середины XVI века до 1654 года // Переписка гетманов Левобережной Украины с Москвой и Санкт-Петербургом. 1654–1764 гг. Т. I. – М., 2017. – С.5-41; Його ж. Речь Посполитая и Россия в 1680-1686 годах. Заключение договора о Вечном мире. – М., 2008. – 504 с.

¹¹⁰ Яковлева Т. Украинский вопрос в русско-польских переговорах 60-х гг. XVI в. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.3. – К., 2003. – С.179-192.

¹¹¹ Гурбик А. Участь генеральної старшини уряду Б. Хмельницького в міждержавних слідчих комісіях // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К., 2014. – С. 302-322.

Дотичними проблематиці історії міжнародних взаємин є праці з військової історії. Окремі сюжети з військової історії регіону наведені в праці Б.Черкаса, який простежив військові події на Поділлі та Київщині у XIV ст.¹¹², О.Казакова – в дослідженні з історії московсько-литовської війни 1500–1503 рр.¹¹³, Д.Вирського – роботі про україно-татарську боротьбу XVI – середини XVII ст.¹¹⁴, А.Гурбика – історії литовсько-українського протистояння 1651 р.¹¹⁵, В.Горобця – українсько-російських змагань за Білорусь (1654–1659 рр.)¹¹⁶.

Наявний певний доробок з історії фортифікації, який так чи інакше торкається Остра та Любеча. Роль та значення замків у військовій справі XVI ст. цікавила О.Грушевського, який займався питаннями оборони замків у ВКЛ, в основному на прикладі Луцька¹¹⁷.

Історію фортифікації на теренах руських воєводств Речі Посполитої О.Мальченко простежив у своїй роботі «Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV–XVII ст.)». Цінність дослідження полягає в тім, що це перша спроба узагальнення фортифікаційних традицій регіону. Хоча у роботі наводиться неточна локалізація замку в Острі, а також плутаються описи «старого» та «нового» замків¹¹⁸. Певну увагу фортифікації Північного Подніпров'я приділив В.Вечерський¹¹⁹. Чимала робота з вивчення замків та фортець Чернігово-Сіверщини в XV–XVIII ст. зроблена О.Бондарем. Зокрема, здійснена реконструкція укріплень остерського замку у XVI – першій половині XVII ст. Серед інших напрацювань згадаємо розробку типології

¹¹² Черкас Б. Подільські війни 1362-1380 рр. // Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С.360-369.

¹¹³ Казаков О. Московсько-литовська війна 1500-1503 рр. за українські землі. – К., 1998. – 49 с.

¹¹⁴ Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – сер. XVII ст.). – К., 2016. – 299 с.

¹¹⁵ Гурбик А. Бойові дії на півночі України та битва за Київ влітку 1651 р. // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво. – К., 1998. – С.92-111; Його ж. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.) // УІЖ. – 2006. – Вип. 6. – С.35-56.

¹¹⁶ Горобець В. Українсько-російські змагання за Білорусь (1654-1659 рр.) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військово мистецтво. – К., 1998. – С.115; Його ж. Іван Нечай та українсько-російські змагання за Білорусь (1654 – 1659) // УІЖ. – 1998. – № 2. – С. 26–36.

¹¹⁷ Грушевський О. Питання оборони замків Великого князівства Литовського в XVI в. // Історико-географічний збірник / Видає комісія для складання історико-географічного словника України. – К., 1928. – Т.ІІ. – С.1-9.

¹¹⁸ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). – К., 2001. – 378 с.

¹¹⁹ Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України. – К., 2012. – 592 с.

укріплених поселень любецької округи у XV–XVIII ст.¹²⁰. Реконструкцією фортифікаційних традицій Брагінського замку займається М.Волков¹²¹.

Традиційно вчених цікавить історія прикордоння як явища, а також самих кордонів (практика межування, сталість, традиціоналізм). Так звана теорія «фронтиру» передбачає що «прикордоння» знаходиться на межі різних суспільств, слабо інтегроване в державні інституції, має динамічний характер і характеризується дифузією культур¹²². Екстраполяція цієї теорії на територію України, породило тезу про визначальну роль прикордоння в становленні козацтва¹²³. На сьогодні, вивчення пограниччя стає новою міждисциплінарною галуззю. Дослідників цікавить широкий спектр проблем: від геополітичних та національних процесів – до усвідомлення індивідами етнічності чи ідентичності в умовах життя на кордоні¹²⁴. Згадаємо доробок В.Брехуненка¹²⁵, Я.Верменич¹²⁶, Я.Дашкевича¹²⁷, С.Леп'явка¹²⁸, І.Чорновола¹²⁹. Хоча більшість наявних досліджень присвячено прикордонню Слобожанщини та Південного Причорномор'я, а у останні роки – Донбасу.

¹²⁰ Бондар О. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV–XVIII ст.: ілюстрований довідник. – К., 2015. – 178 с.; Його ж. Типологія укріплених поселень любецької округи у XV–XVIII ст. // Дніпровський паром. Матеріали науково-дослідницького полевого семінара «Культурно-історический потенціал Восточного Полесья и перспективи розвитку регіонального туризму». – Минск, 2017. – С.68-70; Його ж. Муровані оборонні комплекси на території Чернігово-Сіверщини у XVII–XVIII ст. // «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С.156-162; Його ж. Історична топографія Чернігова у XIV–XVIII ст.: автореф. на здобуття наук. ступ. кан. істор. наук 07.00.01. – історія України. – Чернігів, 2017. – 19 с.; Бондар О.М., Веремейчик О.М., Терещенко О.В. Дослідження Замкової Гори у смт Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. // Археологічні дослідження в Україні. – 2011 р. – К., 2012. – С. 485 – 486; Бондар А.Н. Укрєплення Остра в XVI – первой половине XVII вв. // Gardarika. – 2016. – Vol. (9). – Is. 4. – С.190-196.

¹²¹ Волкаў М. Брагінскі замак у кантэксце абарончага будаўніцтва на паўднёва-ўсходніх землях Беларусі ў XVI–XVII стст. // Дніпровський паром. Матеріали науково-дослід. полевого семінара «Культурно-історический потенціал Восточного Полесья и перспективи розвитку регіонального туризму». – Минск, 2017. – С.8-12.

¹²² Febvre L. Frontiere: The Word and the Concept // A New Kind of History. From the Writings of Febvre. – New York, 1973. – P. 208-216.

¹²³ Чорновол І. Компаративні фронтери: світовий і вітчизняний вимір. – К., 2015. – 374 с.

¹²⁴ Верменич Я.В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. – К., 2015. – 482 с.

¹²⁵ Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європі. – К., 2011. – 504 с.

¹²⁶ Верменич Я. В., Водотика Т.С. Всеукраїнська наукова конференція "Дослідження Сходу і Півдня України в історичній ретроспективі: підсумки і проблеми" // УІЖ. – 2014. – № 4. – С. 227-230; Верменич Я.В. Феномен пограниччя: Крим і Донбас в долі України. – К., 2018. – 369 с.; Її ж. Регіональна інтеграція в умовах глобалізації: теорії та сучасні реалії. – К., 2018. – 351 с.

¹²⁷ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – Львів, 1991. – Т. ССХХІІ. – С.28-44.

¹²⁸ Леп'явко С. Великий Кордон і доля європейської цивілізації в концепції Вальтера Прескота Веба // Український гуманітарний огляд. – 2005. – № 11. – С. 46–65.

¹²⁹ Чорновол І. Дискурс колонізації, теорія фронтиру та історіографія України // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Львів, 2013. – Вип. 23. – С.260-282.

Маємо певний доробок, в якому робиться акцентуація на прикордонному статусі Північного Лівобережжя, у працях О.Русиної, О.Васюти, В.Темушева¹³⁰. Низка праць розглядає історію становлення кордонів. Проблема встановлення московсько-польських кордонів наприкінці XVI – у першій половині XVII ст., знайшла своє відображення у праці А.Папкова¹³¹. Кордони Чернігівського магістрату, які межували із Любецьким староством вивчала Г.Доманова та І.Кондратьєв¹³², спроба провести кордони Любецького та Лоевського староства належать В.Темушеву та автору цих рядків¹³³.

Серед інших напрямків традиційним є вивчення соціальної історії. У цьому контексті епоху Гетьманщини плідно вивчав В.Мякотін¹³⁴. Церковну історію регіону досліджував вже згаданий Філарет (Гумілевський), М.Владимирський-Буданов та В.Романовський¹³⁵. Сучасні розвідки представлені доробками О.Гейди, О.Бондаря, О.Веремейчик та І.Кондратьєва¹³⁶.

1.2. Джерельна база

Існуючі в сучасному джерелознавстві моделі групування джерел є умовними, гнучкими і залежать від предмета дослідження, його мети, завдань,

¹³⁰ Васюта О. „Реєстр чернігівських границь” XVI століття як джерело з історії Сновської тисячі // Сіверянський літопис. – 2000. – №3. – С.27-35; Русина О. Из спостережень над "Реєстром Чернігівських границь" з 20-х рр. XVI ст. // Записки Наукового товариства ім.Т.Шевченка. Праці історико-філософської секції. – Львів, 1993. – Т.ССХХV. – С.293-306; Темушев В.Н. Формирование Московско-Литовской границы в XV – начале XVI в. // Studia Historica Europae orientalis / Исследования по истории восточной Европы. Научный сб. – Минск, 2008. – Вып. 1. – С.56-76.

¹³¹ Папков А.И. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII века). – Белгород, 2004. – 352 с.

¹³² Доманова Г. До питання про земельну власність Чернігівського магістрату (друга половина XVII-XVIII ст.) // Сіверянський літопис. – 1999. – №6. – С.36-45; Доманова Г.С., Кондратьєв І.В. Кордон землеволонь Чернігівського магістрату першої половини XVII ст. // Сіверянський літопис. – 2008. – №3. – С.68-74.

¹³³ Кондратьєв І.В. Спроба локалізації кордонів Любецького та Лоевського староств У XVI – першій половині XVII ст. // “Беларусь і суседзі: гістарычныя шляхі, узаемаадзєянне і ўзаемааўплывы”. – Гомель, 2010. – С.29-36; Темушев В. Н. Формирование территории Гомейской волости в составе Великого княжества Литовского (до конца XV в.) // Памяць стагоддзяў на карце Айчыны: Зб. Навук. прац у гонар 70-годдзя М.Ф.Спірыдонава. – Мінск, 2007. – С.16-73.

¹³⁴ Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII ст. – Т. I. – Вып.І. – Прага, 1924. – 288 с.; Т.1. – Вып.2. – Прага, 1926. – 274 с.

¹³⁵ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.5... – 446 с.; Кн.6... – 341 с.; Владимирский-Буданов М. Церковные имущества в Юго-Западной России XVI в. // АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. IV. – К., 1907. – С.1-224; Романовский В.А. Хозяйства монастырских крестьян Любецкой сотни в 1767 году // Юбилейный сборник студенческого историко-этнографического кружка при Киевском университете Св. Владимира. – К., 1914. – С.83-101.

¹³⁶ Гейда О. Церкви Остра у XVI – XIX ст. // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали XIV Міжнародної наукової конференції (25 травня – 3 травня 2016 р.). – К., 2016. – С.102-106; Бондар О., Веремейчик О., Кондратьєв І. До історії Любецького Антоніївського монастиря: результати та перспективи досліджень // Чернігівські старожитності: зб. наукових праць. – Чернігів, 2016. – Вип.4 (7). – С.14 – 21.

характеру й особливостей самої джерельної бази¹³⁷. Залучений до нашого дослідження масив поділяється на писемні, усні, зображальні та речові джерела.

Зважаючи на специфіку обраної дослідницької проблеми та необхідності акцентуації наукової новизни, ми розглядаємо писемні джерела в двох вимірах. Перший передбачає огляд опрацьованих джерел за місцем зберігання в архівах, бібліотеках та музеях (так звані «неопубліковані» джерела). Другий – так звані «опубліковані» джерела, наводяться з їх поділом за видами із стійкими ознаками форми та змісту.

При нагоді зазначимо, що у своєму дослідженні ми були вимушені відмовитись від уніфікації правопису цитованих документів. Наведені цитати в більшості подаються за оригіналами публікацій, частина – за правописом сучасної української мови. На жаль, це було зумовлено специфікою окремих джерел та необхідністю більш ретельного археографічного та джерелознавчого опрацювання.

Неопубліковані джерела до історії соціальних-територіальних трансформацій в Лівобережних старостах Київського воєводства у XIV – XVII ст. представляють собою масив документів, що зберігаються у архівах, бібліотеках та музеях України, Польщі, Чехії, Білорусі та Росії. При підготовці дослідження нами були опрацьовані матеріали Центрального державного історичного архіву України у м. Київ, Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Наукового архіву Інституту археології НАН України, Державного архіву Чернігівської області, Державного архіву Київської області, Відділу забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м.Ніжин, Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського, Остерського краєзнавчого музею, а також архівів, бібліотек та музеїв Польщі: Головного архіву давніх актів у м.Варшава (Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie); Наукової бібліотеки Польської академії наук в Кракові (Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie); Музея Войська Польського у Варшаві (Muzeum

¹³⁷ Калакура Я.С., Войцехівська І.Н., Корольов Б.І. та ін. Історичне джерелознавство: Підручник для студентів істор. спец. ВНЗ. – К., 2002. – 488 с.

Wojska Polskiego w Warszawie). В дисертації також були використані окремі матеріали, що зберігаються у Королівській бібліотеці «*Canoniae Strahoviensis*» на горі Сіон у Празі («*Biblioteca Regiae Canoniae Strahoviensis in Monte Sion Pragae (Česka republika)*»), Національному історичному архіві Білорусі (м.Мінськ), Російському державному історичному архіві у м.Санкт-Петербург, Російському державному військово-історичному архіві та Архіві зовнішньої політики Російської імперії Міністерства закордонних справ РФ (м.Москва).

У Центральному державному історичному архіві України у м.Київ нами було опрацьовано понад 20 фондів. Це, насамперед, матеріали фонду КМФ-36, який містить документи так званої Волинської (Руської) метрики – окремих томів книг Коронної метрики за 1569–1673 рр., з офіційними копіями документів для Волині, Київського, Брацлавського та Чернігівського воєводств. Після третього поділу Польщі (1795–1797 рр.) чимало архівів було вивезено до Росії, серед яких і матеріали Коронної метрики. З часом більша частина архівів повернулася до Польщі, але 28 томів Коронної метрики було залишено в Росії. Ця виокремлена частина була штучно з'єднана з актовими книгами Канцелярії ВКЛ, тому її подекуди й досі помилково відносять до книг Литовської метрики¹³⁸. Більша частина томів, оригінали яких на сьогодні зберігаються у Москві, була мікрофільмована та передана до інших архівосховищ, у тому числі й до Києва. Серед опрацьованих нами книг було віднайдено кілька десятків документів з історії Остерського та Любецького староств у період від 1569 до 1673 р. Це універсал Сигізмунда II Августа 1570 р., який звільняв любецьких міщан та бояр від «мыт и поборов»¹³⁹, або лист 1615 р. до підданих церкви Св. Михайла у Острі, який зобов'язував їх до послушенства священику П.Жуковському¹⁴⁰.

На початку 90-х рр. ХХ ст. українські та польські архівісти започаткували цікавий проект по виявленню документів з історії України у польських архівосховищах та бібліотеках. Віднайдені матеріали були мікрофільмовані та сформовані у фонд КМФ-15. Серед копій документів з Головного архіву давніх

¹³⁸ Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673. – К., 2002. – 984 с. – С.29-30.

¹³⁹ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.192. – Арк.42-43.

¹⁴⁰ Там само. – Спр.206. – Арк.69.

актів у м.Варшава (Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie) та Наукової бібліотеки Польської Академії наук в Кракові (Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie) наявні виписи з актових книг XVII–XVIII ст., Інвентар Остерського староства 1552 р., матеріали королівських ревізій, виписки із актових книг Київського та Чернігівського воєводств, тексти універсалів гетьманів І.Виговського, Ю.Хмельницького, П.Дорошенка, І.Мазепи та ін. документи¹⁴¹.

Найціннішим джерелом для нашого дисертаційного дослідження стали дві актові книги Остерської ратуші (ф.1471). Перша книга датована 1626–1669, друга – 1754–1765 рр. Врешті, саме «ратушною» книгою є лише друга книга, адже магдебурзьке право Остер отримав у 1663 р. Тому перша книга являє собою так звану «замкову» книгу, куди остерський підстароста заносив записи про продаж, купівлю та набуття володінь, копії пожалувань та судових записів. Віднайдена ця «Остерська актова книга» була у 1925 р., під час передачі з «Древлехранилища» РСФРР до тодішньої Центральної архівної управи УСРР. Вже тоді дослідники високо оцінювали потенціал цього джерела: «серед цих актових книг найцінніша Остерська актова книга, що про неї досі не було ніяких відомостей». За рішенням тодішньої Центральної архівної управи УСРР, книгу почали готувати до друку, на жаль, реалізувати цей проект не вдалося¹⁴². Інформаційний потенціал цієї пам'ятки, як єдиної «замкової» книги Північного Лівобережжя доби Речі Посполитої, може бути використаним при вивченні широкого кола соціально-економічних та політичних відносин, а видання цієї книги стане помітним явищем європейського джерелознавства. На жаль, але аналогічні документи по Любечу до нашого часу не дійшли.

У «прив'язці» до остерських книг пригадаємо й фонд (ф.199) «городового» магістрату м.Козельця Київського намісництва (з 1796 р. – Малоросійської губернії), який містить документи 1782–1801 рр. з історії міста та його округи.

Матеріали другої половини XVII–XVIII ст., хоча й відносяться до епохи Гетьманщини, але містять ряд цінних джерел з обраної нами проблематики.

¹⁴¹ ЦДІАК України. – КМФ.-15. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.31-54; Спр.303. – 497 Арк.

¹⁴² Левицький О. По судах Гетьманщини. Нариси народного життя Гетьманщини 2-ої половини XVII віку. – Харків, 1930. – С.9.

Лева частина цих документів розкриває історію родів місцевих боярських та шляхетських родин (які покозачились в середині XVII ст.), або їх земельних маєтностей. Чимало документів з історії Київщини та Чернігово-Сіверщини зберігається у фонді Генеральної військової канцелярії за 1656–1764 рр. (ф.51). Серед іншого, це компути бунчукових товаришів та служебні «сказки» представників давніх родів остерського чи любецького боярства, дозволи на володіння маєтностями, справи про рангові володіння, суперечки між монастирями та козацькою старшиною та ін.

Цінним джерелом з історії землеволодіння в регіоні став фонд Київської полкової канцелярії, представлений документами за 1648–1781 рр. (ф.63), зокрема, судовими скаргами, копіями купчих записів, тестаменами.

Інформацію про майнові суперечки на території колишнього Любецького староства містить фонд Чернігівського полкового суду (1703–1770 рр.) (ф.110). Аналогічні матеріали, але вже щодо Остерщини, знаходимо у фонді Київського полкового суду за 1741–1764 рр. (ф.65).

Документи по історії Любецької сотні Чернігівського полку та Остерської сотні Київського містить об'єднаний архівний фонд «Сотенні канцелярії полків Гетьманської України» (ф.64).

До наукового обігу нами вперше запроваджуються матеріали чотирьох фондів, пов'язаних із діяльністю остерських судів. Це фонд Остерського повітового земського суду (1749–1782, 1804–1830 рр.) (ф.71), Остерського підкоморського повітового суду (1764–1780 рр.) (ф.1455), Остерського нижнього земського суду (1767, 1782–1791 рр.) (ф.1090) та Остерського повітового суду Київського намісництва (1782–1797 рр.) (ф.1847). Безсумнівно, що найціннішими для нашого дослідження стали матеріали фонду 71. Судові протоколи містять копії документів, у тому числі й XVII ст., наприклад, привілей Сигізмунда III 1603 р. остерським міщанам на «захование» маєтностей¹⁴³, отриманий під час конфлікту із М.Ратомським. Чимало документів цього фонду розкриває взаємини остерських козаків та селян із київськими та переяславськими монастирями. Цікаво, що

¹⁴³ ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.150. – Арк.29 зв. – 30 зв.

матеріали цього суду використовувались ревізорами ще під час проведення опису Київського намісництва 1787 р.: «А по дѣламъ, отысканнымъ въ архивѣ уѣзднаго суда... оказалось, что 100 во время пребывания Малороссіи подъ державою Польскою, записываны были разные крѣпости и другіе обязательства»¹⁴⁴.

Серед використаних нами описово-статистичних джерел великий інформативний потенціал має Генеральний (чи Рум'янцевський) опис Лівобережної України (1765–1769 рр.) (ф.57)¹⁴⁵. Серед іншого бачимо тут коло володільців на Остерщині та Любеччині, посилення на королівські привілеї та гетьманські універсали тощо. Дані про межові книги та кількість поселень містить фонд Остерської нижньої розправи (1782–1792 рр.) (ф.1021).

Документи від 1642 по 1793 рр. містять справи фонду Козелецького Георгіївського чоловічого монастиря (ф.165). Серед іншого тут наявні гетьманські універсали, купчі та дарчі записи, виписи з книг козелецької ратуші та ін. Інтерес викликає документ 1664 р., який засвідчує пожалування королем Яном II Казимиром віленському каштеляну М.Радзивілу майна на Козелеччині¹⁴⁶. В архіві Видубицького монастиря (ф.130) зберігається чимало документів щодо його остерських маєтностей.

Нами були використані документи двох особових фондів – історика І. Каманіна (ф.237) та родини Грушевських (ф.1235). Серед матеріалів, зібраних І. Каманіним, згадаємо витяги з актових книг Козельця другої половини XVII ст. Значний інтерес становлять публікації О. Грушевського – статті для історико-географічного словника по Чернігівському повіту та гранки підготовленої до друку монографії «Города Великого княжества Литовского в XIV – XVI ст. Старина и борьба за старину».

Цінні джерела XVI–XVIII ст. зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, де нами були використані матеріали п'яти фондів, серед яких два комплексних (ф.І – літературні матеріали,

¹⁴⁴ Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела. – К., 1989. – С.199, 301.

¹⁴⁵ Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр. – К., 1959. – 186 с.

¹⁴⁶ ЦДІАК України. – Ф.165. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.1.

ф. II – історичні матеріали)¹⁴⁷. Обидва фонди містять чимало документів з колекцій В. Антоновича, В. Модзалевського, О. Лазаревського та Г. Милорадовича. Це списки дворянських родів, майнові документи, герби та жалувані грамоти. Серед найцікавіших документів відзначимо копії листів остерського старост Лаврина та Михайла Ратомських Остафію Вітковичу на землю у с.Літки (1548–1607 рр.)¹⁴⁸. Нами був виявлений достатньо рідкісний для Північного Лівобережжя документ – лист остерського підстарости Олександра Войського 1612 р.¹⁴⁹. Серед інших матеріалів, що зберігаються у ф. II нами використані матеріали Опису Чернігівського намісництва 1779–1781 рр.¹⁵⁰.

Матеріали копільного фонду «Колекція історичних документів» (ф. XIV) містять документальні акти з історії Північного Лівобережжя XVI–XVII ст. Більшість цих документів збереглися у копіях кінця XVIII – початку XX ст., але міститься тут і чимало оригінальних актів. Згадаємо копії привілею Сигізмунда II Августа 1570 р. Київському Пустинському Святомикільському монастирю¹⁵¹, привілеї Владислава IV остерському міщанству 30-40-х рр. XVII ст.¹⁵², описи Рожнівських володінь Київського Видубицького монастиря за 1576–1661 рр.¹⁵³, витяг із «замкових» книг Остерського староства 1606 р.¹⁵⁴, копії судових рішень 1620–1728 рр. та ін.¹⁵⁵. З цього періоду походить один з найцікавіших документів з історії дрібного околичного боярства, який засвідчує можливість офіційного переходу з боярської верстви до міщанства. 10 лютого 1611 р. остерський боярин Грицько Пуянин перейшов до міщанського стану із збереженням свого майна та набуттям нових міщанських обов'язків¹⁵⁶.

¹⁴⁷ Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: путівник. – К., 2015. – 328 с.

¹⁴⁸ ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 27818. – 2 Арк.

¹⁴⁹ Там само. – Спр. 27807. – Арк. 1.

¹⁵⁰ Там само. – Спр. 13697. – 551 Арк.

¹⁵¹ Там само. – Ф. XIV. – Спр. 125. – Арк. 1; Спр. 5405. – 2 Арк.

¹⁵² Там само. – Спр. 126. – Арк. 1; Спр. 127. – Арк. 1.

¹⁵³ Там само. – Спр. 5385. – 6 Арк.

¹⁵⁴ Там само. – Спр. 2609. – Арк. 1-2.

¹⁵⁵ Там само. – Спр. 1416-1421. – Арк. 3-4.

¹⁵⁶ Там само. – Ф. II. – Спр. 27818. – Арк. 1 зв.

Унікальними є листи остерського старости Є.Залеського 1620 р. та Стефана Аксака 1632 та 1643 рр.,¹⁵⁷ скарги та судові справи остерської та козелецької ратуші другої половини XVII–XIX ст.,¹⁵⁸ а також рішення земського суду 1627 р. у справі між остерськими боярами Р. Василенком та Г. Тростяненком¹⁵⁹. Інтерес становлять продажні записи любецьких міщан та бояр середини XVII ст.¹⁶⁰.

У складі фонду нами були опрацьовані документи XVIII–XIX ст. Це описи монастирських володінь Київського полку XVIII ст., іменні списки переяславської шляхти (1784 р.), грамоти на дворянство та ін. Чимало справ фонду відображають діяльність роду Солонин¹⁶¹.

Значний інтерес становить архівний фонд УАН-ВУАН (Української (Всеукраїнської) Академії наук) (ф.Х). Згадаємо наукові статті працівників академії: Ю. Міхновського про болота Чернігівського Полісся, М. Ткаченка – з історії Остра у XVII – XVIII ст. за Рум'янцевським описом, О. Андріяшева – з історії колонізації Київської землі у XV ст., Ю. Виноградського – про економіку Чернігівщини у XVIII ст.¹⁶². У фонді містяться й копії документів XVII ст. (1635–1645 рр.), які вочевидь готувалися до видання. Це привілей Владислава IV любецькій шляхті та витяги з рішень місцевих сеймиків¹⁶³. Серед особових фондів Інституту рукопису нами був опрацьований архів І.Луцицького (ф.66), автора низки статей з історії Бобровицької, Гоголівської, Козелецької та Остерської сотен Київського полку¹⁶⁴.

Потужна колекція документів зберігається у Державному архіві Чернігівської області¹⁶⁵, де нами були використані матеріали десяти фондів. У матеріалах фонду Предводителя дворянства Новгород-Сіверського намісництва (ф.86) знаходимо справи про докази дворянства нащадками шляхти Любецького староства, дворянські списки та реєстри показників. Аналогічні документи містить

¹⁵⁷ Там само. – Ф.ХІV. – Спр.153. – Арк.1; Спр.1418. – Арк.5; Спр.1420. – Арк.7-8.

¹⁵⁸ Там само. – Спр.625. – Арк.86-87; Спр.2449-2454. – Арк.4-5; Спр.4936. – 2 Арк.

¹⁵⁹ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.4931. – Арк.1-2.

¹⁶⁰ Там само. – Спр.2668. – Арк.4; Спр.2669. – Арк.5; Спр.2676. – Арк.12

¹⁶¹ Там само. – Ф.ХІV. – Спр.5122-5126. – 10 Арк.; Спр.5055-5060. – 13 Арк.; Спр.5061. – Арк.1; Спр.5062. – Арк.1.

¹⁶² Там само. – Ф.Х. – Спр.11582. – 66 Арк.; Спр.11699. – 40 Арк.; Спр.11891. – 15 Арк.; Спр.14833. – 61 Арк.; Ф.ХІV. – Спр. 5068. – Арк.10.

¹⁶³ Там само. – Ф.Х. – Спр.10522-10534. – 41 Арк.

¹⁶⁴ Там само. – Ф.66. – Спр.62. – 33 Арк.; Спр.64. – 32 Арк.; Спр.59. – 27 Арк.

¹⁶⁵ Державний архів Чернігівської області: Путівник. – Чернігів, 2001. – 600 с.

фонд Чернігівського губернського дворянського депутатського зібрання (ф.133). Найбільшу цікавість викликають особові справи дворян та укази Герольдії про зарахування у дворянство. Завдяки практиці обміну списками дворян, у фонді збереглися й матеріали по Київському дворянському депутатському зібранню, а отже й матеріали по Остерщині. Це списки дворян Переяславського, Остерського та Козелецького повітів за 1795 та 1796 рр., протоколи з відмовами пошукувачів по Київському намісництву за 1784–1789 рр., чернетка родовідної книги Київського намісництва 1796 р. та ін.

Матеріали фонду Канцелярії чернігівського цивільного губернатора (ф.128) донесли до нашого часу безцінну інформацію про коло власників земельних володінь, проведені межування та ін. Відомості про землі та їх власників у сс. Виповзів, Димерка, Калита, Княжичі, Літочки, Ошиткі, Семиполки та ін., містяться у матеріалах фонду Чернігівської межевої палати (ф.156).

Згадаємо також фонд Остерської міської ратуші (ф.563) та фонд Остерського повітового суду (ф.575). У судових справах добре відображені майнові конфлікти між козаками, казенними селянами та київськими монастирями. Хоча ці документи й відносяться до кінця XVIII – XIX ст., однак, дають уявлення про більш давню історію регіону.

Одним із важливих джерел з історії як Любеччини, так і Остерщини стали ревізорські сказки, які зберігаються у матеріалах фонду Чернігівської казенної палати (ф.132), та метричні книги, що зберігаються у фонді Чернігівської духовної консисторії (ф.679)¹⁶⁶. Наприклад, це ревізорські «сказки» м.Остра за 1831, 1834 та 1852 рр. чи Любеча за 1834 р.¹⁶⁷ Традиційно цей різновид джерел, який використовується для генеалогічних досліджень та вивчення різних аспектів соціальної історії, дозволяє краще зрозуміти родинні відносини, ареали життя,

¹⁶⁶ Кондратьев І. Метричні книги церков Любеча як джерело вивчення Російської імперської політики до національних та релігійних меншин // Євреї Лівобережної України. Історія та культура. Матеріали XII Міжнародного наукового семінару. – Чернігів, – С.3-8; Його ж. Метричні книги церков Любеча: інформаційний потенціал джерела // Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали XIV Міжнародної наукової конференції (25 травня – 3 травня 2016 р.). – К., 2016. – С.109-111.

¹⁶⁷ ДАЧО. – Ф.132. – Оп.1. – Спр.538. – 27 арк.; Спр.466. – 4 Арк.; Спр.470. – 2 Арк.; Спр.512. – 20 Арк.; Спр.465. – 21 Арк.; Спр.549. – 104 Арк.; Спр.553. – 2 Арк.; Спр.878. – 7 Арк.; Спр.704. – 6 Арк.; Спр.993. – 402 Арк.

шляхи внутрішньої міграції, процеси соціалізації та декласації¹⁶⁸. Інтерес становить найдавніша сповідна книга по Любечу, що датується 1739 р.¹⁶⁹

Документи з історії Остерщини віднайдено під час роботи у Відділі забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин. Традиційно саме місцева шляхта та її нащадки залишили за собою найбільший джерельний масив. У фонді Ніжинського повітового предводителя дворянства (ф.343) містяться документи кінця XVIII ст., які дають уявлення про ареал розселення остерської та любецької шляхти на території Ніжинського полку у більш ранній період. Нами були опрацьовані списки дворян Ніжинського повіту 1784, 1787, 1798 рр., прохання про видачу та тексти свідоцтв про дворянське походження та ін. У фонді Предводителя шляхти та Ніжинського і Батуринського підкоморія (ф.1402), містяться відомості про маєтності на території Ніжинського полку на 1776–1779 рр. Згадаємо і фонд Ніжинської повітової дворянської опіки (ф.1114), де зберігається справа вихідця з любецької шляхти дворянина В.Селецького.

Документальна база з обраної проблематики була виявлена у Державному архіві Київської області. У фонді Київського дворянського депутатського зібрання (ф.782), містяться цінні матеріали з історії боярських та шляхетських родів остерського староства¹⁷⁰. Джерельний масив цього фонду представлений особистими справами претендентів на дворянство (роду Калита, Шеметів та ін.), наявні списки Родословних книг дворян Київської губернії, реєстри прізвищ внесених у різні частини родовідної книги, алфавітні списки. Бачимо тут відомості про роди остерських бояр, шляхтичів та козаків – Александровичів, Барановських, Жукових, Козлових, Лосів, Носків, Шеметів, Штом та ін. Матеріали справ містять послання на документи XVII–XVIII ст., наводяться герби родів. Нашадки остерської шляхти проживали й на території колишнього Переяславського полку, що пояснюється тісними зв'язками Переяславщини з Остерщиною. У справах

¹⁶⁸ Там само. – Ф.679. – Оп. 1. – Спр.37. – 317 Арк.; Оп.10. – Спр.1972. – 524 Арк.; Спр.1973. – 396 арк.; Спр.2006. – 394 арк.; Спр.2007. – 523 арк.; Спр.2019. – 394 арк.; Спр.2031. – 451 арк.; Спр.2044. – 354 арк.; Спр.2054. – 402 арк.; Спр.2065. – 437 арк.; Спр.2069. – 312 арк.; Спр.2078. – 333 арк.

¹⁶⁹ Там само. – Ф.679. – Оп.1. – Спр.399. – 906 Арк.

¹⁷⁰ ДАКО. – Ф.782. – Оп.2. – Спр.365. – 753 Арк.; Спр.382. – VI + 426 Арк.; Оп.3. – Спр.136. – 62 Арк.

наявна інформація і про роди любецької шляхти – Бакуринських, Котовичів (Корчаків-Котовичів), Сулим, Томар та ін.

Интерес становлять також матеріали фонду Київської дворянської опіки (ф.346) – органу, що здійснював опіку над майном малолітніх дворян, що залишилися без батьків, чи вирішував питання наслідування володінь спадкоємцями. Насамперед, це справа, що тривала від 1794 до 1884 р., про встановлення опіки над майном бунчукового товариша Сулими. Додані до справи копії документів: витяги із сотенної переяславської канцелярії 1685 р. та Переяславської ратуші 1686 р.¹⁷¹.

Документи з історії регіону містяться у колекціях Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського та Остерського краєзнавчого музею. Зокрема, у Чернігові зберігається жалувана грамота Яна II Казимира Саві Посудевському 1653 р., а також копія прохання чернігівського полковника С.Силича про пожалування йому Любеча¹⁷². Змістовна музейна колекція зберігається у фондах Остерського краєзнавчого музею. Музей став центром наукового краєзнавства, навколо нього гуртувалися ентузіасти, які опікувалися історією, археологією, природничою та етнографічною діяльністю. Формується унікальна колекція остерського музею, яка була частково втрачена під час II Світової війни. Частково її вдалося відновити стараннями повоєнного колективу музею на чолі з О.Бузуном¹⁷³. На сьогодні в фондах музею зберігається 16 тисяч експонатів¹⁷⁴.

Серед польських архівів нами були використані матеріали Головного архіву давніх актів у м.Варшаві (Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie). Насамперед, це справа з Інвентарем Любеча та Лоева 1606 р.¹⁷⁵. Опис Любеча вже

¹⁷¹ ДАКО. – Ф.346. – Оп.2. – Спр.26. – 473 Арк.

¹⁷² ЧІМ. – 14-5/2 /Ал.-501. – 2 Арк.; Ал.-18. – Арк.1; Вф.-І-503. – 1 Арк.

¹⁷³ Дмитренко Н.М. Провінційні музеї Лівобережної України (1920-1930-ті роки). – Ніжин, 2016. – С.29, 133; Коваленко О. Чернігів та його округу очима Аркадія Верзілова // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип.10. – Чернігів, 2007–2008. – С.108-116; Мисливець А. Ювілей музею // Збірник наукових праць та публікацій: 1908 – 2008. – Остер, 2011. – С.3-7; Розанов А. Остерське товариство краєзнавства // Збірник наукових праць та публікацій: 1908 – 2008. – Остер, 2011. – С.17-18.

¹⁷⁴ Мисливець А. Ювілей музею... – С.3.

¹⁷⁵ AGAD. – ASK. – Dz. LIV. – Sygn.25. – Ark.31-40.

давно відомий історикам¹⁷⁶ та був частково виданий у 2018 р. (не побачив світ лише уривок з описом замкових сіл). А от опис Лоева до сьогодні не введений до наукового доробку. Не менший інтерес викликають й матеріали неопублікованого раніше Інвентарю Остра 1550 р.¹⁷⁷, на відміну від добре відомого опису 1552 р. Поодинокі посилання на матеріали опису 1550 р. знаходимо хіба що в праці П.Клепатського¹⁷⁸. А от матеріали Інвентарю Остра 1626 р. вже давно використовуються дослідниками¹⁷⁹.

В матеріалах Коронної метрики містяться королівські затвердження передачі володільницьких прав у Любецькому та Остерському старостві. Згадаємо дозвіл Сигізмунда III на угоду між Ереміаном Залеським та Стефаном Аксаком 3 липня 1631 р.¹⁸⁰, підтвердження 1634 р. Владиславом IV пожиттєвого права С.Аксаку на Остерське староство¹⁸¹, затвердження у 1642 р. продажу маєтностей Єжи Каролем Глебовичем остерському старості Стефану Аксаку¹⁸², чи передача у 1645 р. Теофілою Розсудевською ленних прав на сс.Козляничі та Вербичі¹⁸³.

Потужний комплекс документів зберігається у фондах Наукової бібліотеки Польської академії наук в Кракові (Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie). При написанні дисертації нами були використані матеріали Rps. 261 («Зібрання актів, привілеїв, розпоряджень та списків чернігівських монастирів», XVII–XVIII ст.); Rps.263 («Витяги з актів про замки: козелецького, бихівського, прилуцького, остерського, чернігівського, любецького», перша половина XVII ст.); Rps.264. («Листування домініканського монастиря в Чернігові», XVIII ст.); Rps.272 («Витяги з актів трибунальських, городських, міських та козацьких (чернігівських)», 1618–1786 рр.); Rps.273 («Акти козацькі з років 1719–1761; акти судової козацької канцелярії та суду полкового Чернігівського», XVIII ст.),

¹⁷⁶ Кондратьев І. Любеч (матеріали до довідково-енциклопедичних видань) // Сіверянський літопис. – 2008. – №2. – С.35-45; Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV-XVII ст.). – К., 2001. – 380 с.; Пилипенко В., Бондар О. Опис Любеча 1606 р. // Сіверянський літопис. – 2018. – № 5. – С.34-40.

¹⁷⁷ AGAD. – ASK. – Dz.56.03. – Ark.1-17 v.

¹⁷⁸ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.241.

¹⁷⁹ AGAD. – ASK. – Dz.56.03. – Ark.18-46.

¹⁸⁰ Там само. – МК. – Dz. E 8636 . – Ark. 324 – 325 v.

¹⁸¹ Там само. – Ark. 266 v – 267 v.

¹⁸² Там само. – Dz.187. – Ark.124 v – 128.

¹⁸³ Там само. – Dz.189. – Ark. 229–231.

Rps.277 («Привілеї та укази королівські, витяги з мінських гродських книг та ін.», XVI–XVIII ст.) та ін.

Завдяки порівнянню матеріалів з двох архівів – польського та чеського, нами був атрибутований малюнок голландського живописця Абрагама ван Вестерфельда, який у 1651 р. у якості придворного художника працював на польного гетьмана ВКЛ Я.Радзивіла. Був зіставлений малюнок «Łojow oppidum», що зберігається в Музеї Війська Польського у Варшаві (Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie)¹⁸⁴, та план Любеча з матеріалів «Реляції литовського походу 1651 року», що зберігається в Королівській бібліотеці «Canoniae Strahoviensis» на горі Сіон у Празі («Biblioteca Regiae Canoniae Strahoviensis in Monte Sion Pragae» (Česka republika)¹⁸⁵. В результаті було доведено, що на рисунку зображений не Лоев, а Любеч. На сьогодні це перше і єдине зображення міста Північного Лівобережжя того часу. При нагоді висловлюємо подяку директорів Музею Війська Польського у Варшаві пану проф. З.Ваверу, за наданий дозвіл опублікувати цей малюнок¹⁸⁶.

При написанні дисертації були використані й окремі документи з колекції Національного історичного архіву Білорусі (м.Мінськ). Це «Обмежування Брагінської волості» 1512 р., яке було вписано до книг Мозирського повіту у 1776 р.¹⁸⁷. У зібранні Російського державного історичного архіву в м.Санкт-Петербурзі у ф.1343 були виявлені особові справи претендентів на російське дворянство – нащадків шляхти Любецького староства Антоновичів, Богушів, Бокевичів-Щуковських, Мишков-Гришичів, Тупиць, Посудевських та ін. Серед доказів на дворянство зустрічаємо копії королівських привілеїв та гетьманських універсалів¹⁸⁸. В Архіві зовнішньої політики Російської імперії Міністерства закордонних справ РФ (м.Москва), була виявлена справа «Опись в Черниговском полку сел и деревень с показанием, кто оными владеет (1730 г.)», яка серед іншого

¹⁸⁴ Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. – Nr. inw. MWP 16607 A*.

¹⁸⁵ Relation vom Litauischen Feldzug im Jahre 1651 // Bibliotheca Regiae Canoniae Strahoviensis in. Monte Sion Pragae (Česka republika). Strahov. – D.B.V.68. [Ел.ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?envLang=en#search> – Дата доступу: 17.05.2019.

¹⁸⁶ Бондар О., Волков М., Кондратьев І. Невідомий малюнок Любеча 1651 р. // Сіверянський літопис. – 2015. – №4. – С.44-56.

¹⁸⁷ НІАБ. – Ф. 1728. – Оп. 1. – Спр.76. – Арк.49-52.

¹⁸⁸ РДІА. – Ф.1343. – Оп.17, Ч.2. – Спр.4831; Оп.25, Ч.2. – Спр.5092; Ф.27, Ч.3. – Спр.6069; Оп.30, Ч.2. – Спр.3397.

містить матеріали по Любечу¹⁸⁹. В Російському державному військово-історичному архіві (м.Москва) – план м.Любеч середини XVIII ст.¹⁹⁰.

Окрім неопублікованих документів, що зберігаються в архівних та бібліотечних установах, згадаємо писемні джерела, що вже побачили світ. Зазначимо, що навіть опубліковані документи зазвичай мають приховані пласти інформації, які можна опанувати із застосуванням нових методологічних підходів.

Опубліковані писемні джерела можна поділити на такі основні види – актові матеріали та діловодні документи, описово-статистичні та наративні.

1. Актіві матеріали та діловодні документи:

а) державні законодавчі акти ВКЛ, Речі Посполитої, Гетьманщини та Російської імперії, це Статути ВКЛ, рішення вальних сеймів Речі Посполитої (насамперед, це комплекс виданих сеймових інструкцій «*Volumina Legum*»¹⁹¹), Повне зібрання законів Російської імперії та ін.;

б) матеріали дипломатичних місій та міждержавні договори, у тому числі з приводу завершення війн, встановлення перемир'я та розмежування кордонів;

в) діловодна документація органів державної влади – державних канцелярій ВКЛ, Речі Посполитої, Гетьманщини чи владних інституцій Російської імперії;

г) поземельні та імунітетні привілеї, пожалування великих литовських князів, королів Речі Посполитої, українських гетьманів та російських царів; земельні надання старост та підстарост Любецького та Остерського староства, універсали чернігівського, київського та переяславського полковників другої половини XVII – XVIII ст.;

д) судові акти та матеріали, насамперед, витяги з судових рішень із спірних земельних та майнових справ, судові протести;

е) майнові угоди;

є) заповіти представників шляхетської, козацької чи міщанської верств.

¹⁸⁹ АЗПІРІ МЗС РФ. – Ф.124. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.6 зв – 7.

¹⁹⁰ РДВІА. – Ф.349. - Оп.19. – Спр.1564. – 1 Арк.

¹⁹¹ *Volumina Legum*. Prredruk praw staraniem XX. Pyarow w Warszawie, od roky 1732 do roky 1782 wydaneqo. T.III. – Petersburg, 1859. – 472 + XV s.; *Volumina Legum*. Prredruk praw staraniem XX. Pyarow w Warszawie, od roky 1732 do roky 1782 wydaneqo. T.IV. – Petersburg, 1859. – 501 + XVIII s.

Одна з найбільших колекцій актових джерел зібрана у так званій Литовській метриці – архіві державної канцелярії ВКЛ. У записах зберігаються відомості про великокнязівські пожалування, тексти міжнародних договорів, матеріали сеймів, рішення судів та ін.¹⁹². Литовська метрика по праву є одним із найголовніших та фундаментальних комплексів вивчення різноманітних аспектів історії ВКЛ¹⁹³. Оригінали зшитків зберігаються у РДАДА у Москві, мікрофільмовані копії у архівних та наукових установах Литви, Білорусі та України¹⁹⁴. Багато років триває видання книг Литовської метрики, на сьогодні побачили світ більш ніж півсотні її томів. Серед кількох десятків використаних нами у дослідженні документів згадаємо пожалування 1449 р. великого князя Казимира IV Ягеллончика київському князю Олельку Остерського Городця¹⁹⁵, скаргу мешканців Любеча 1486 р. великому князю на «кривди и грабежи» з боку «московских людей»¹⁹⁶, матеріали судової справи за Остер початку 80-х рр. XV ст. між Звягольськими та М.Трабською¹⁹⁷, привілей 1566 р. Сигізмунда II Августа на «державу Острьскую» Лавріну Ратомському¹⁹⁸.

Одним з найцінніших документів XV ст. з історії Остерської волості є продажний лист 3 січня 1480 р. остерського боярина Волчка Боденьковського київському воєводі М.Гаштольду селища Крехаїв. Докладна атрибуція документа була здійснена С.Полеховим¹⁹⁹. Зважаючи, що історія Київщини з кінця XIV – XV ст. загалом погано задокументована, кожен юридичний акт тієї епохи має надзвичайну цінність.

¹⁹² Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.)... – С.65.

¹⁹³ Абросимова С. Традиции Литовской метрики в документах канцелярий Украины XVII XVIII ст. // *Lietuvos Metrika: 1991-1996 metų tyrimai*. – Vilnius, 1998. – С.173; Блануца А. Дипломатичний аналіз документів книги записів №49 Литовської метрики у контексті дослідження соціально-економічних реформ у Великому князівстві Литовському у 60-х роках XVI ст. // III Міжнародна наукова конференція Україна і Велике князівство Литовське в XIV – XVIII ст. (16–19 жовтня 2013 р., Кам'янець-Подільський): Тези доповідей. – К., 2013. – С.50-53.

¹⁹⁴ Пташицкий С. Описание книг и актов Литовской метрики. – СПб., 1887. – 280 с.; Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.)... – С.56.

¹⁹⁵ *Lietuvos Metrika*. Knyga Nr. 3 (1440–1498). *Užrašymų knyga 3*. – Vilnius, 1998. – Р.64.

¹⁹⁶ Литовская метрика. Отд.1-4. Ч.1. Книги записей. – СПб., 1910. – Т.1. – С.443-444; Литовская метрика: 4-я книга записей (1479-1491) / *Lietuvos Metrika*. Knyga Nr. 4 (1479–1491). – Vilnius, 2004. – С.128-129.

¹⁹⁷ Литовская метрика: 4-я книга записей (1479-1491) / *Lietuvos metrika*. Knyga Nr. 4 (1479-1491)... – С.111.

¹⁹⁸ *Lietuvos Metrika*. Knyga Nr. 51 (1566–1574). *Užrašymų knyga 51*. – Vilnius, 2000. –Р.34-35.

¹⁹⁹ Полехов С. Новые документы о Киевской земле XV века // *Сфрагистичний щорічник*. Вип.ІІ. – К., 2012. – С.256-281, іл. с.ХІ – ХІІ.

Унікальний документ – «Реєстр чернігівських границь» 1527 р., був введений до наукового обігу М.Довнар-Запольським, у наш час переосмислений О.Русиною²⁰⁰. Акт про розділ Брагінських маєтностей 1574 р. у 2000 р. був виданий білоруськими дослідниками²⁰¹.

Епоха Речі Посполитої представлена матеріалами державної канцелярії Речі Посполитої. Як вже зазначалося, нами були опрацьовані документи Коронної метрики, та так званої Волинської (Руської) метрики, частини Коронної метрики за 1569–1673 рр.

Чимало законодавчих актів XIV – XVII ст. з історії регіону містить видання, що побачило світ у 1846–1853 рр. – «Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией»²⁰². Значна частина документів – це жалувані грамоти, як от грамота 1499 р. великого князя Олександра Гедиміна С.Можайському²⁰³, чи пожалування Вітовтом (1392–1430 рр.) остерських маєтностей князю Д.Секирі²⁰⁴. Грамоти великих литовських князів у 1868 р. були видані за редакцією В.Антоновича та К.Козловського, де серед іншого було надрукований привілей 1562 р. Сигізмунда II Августа, який звільняв любецьких бояр та міщан від митних зборів²⁰⁵.

Значний інформативний потенціал серед державних законодавчих актів литовсько-польської доби, мають дипломатичні документи – міждержавні договори, інструкції послам, скарги воєвод на дії прикордонних старост, чи

²⁰⁰ Реєстр Черниговских границ // Акты Литовско – Русского государства. – М., 1897. – Т. II. – С. 64-65; Пам'ять 1527 р. Реєстр границ Черниговских // Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С. 207-217.

²⁰¹ Акт о разделе имени Брагин. 1574 г. // Беларускі археаграфічны штогоднік. – 2000. – Вып. 1. – С. 185–194; НІАБ. – Ф. 694. – Оп. 7. – Спр. 871. – Арк. 17–21 зв.

²⁰² Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 1 (1340-1506 гг.). – СПб., 1846. – V с.+376 с.+24 с.+15 с.; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 2 (1506-1544). – СПб., 1848. – III + 405 + 15 + 14 с.; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 3 (1544-1587). – СПб., 1848. – VIII+317+17 с.; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 4 (1588-1632). – СПб., 1851. – VIII +529+25+20 с.; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 5 (1633-1699). – СПб., 1853. – VII+ 288+3+22 с.

²⁰³ Акты относящиеся к истории Западной России собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 1 (1340-1506 гг.)... – С. 192.

²⁰⁴ Там само. – С. 98; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С. 10; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С. 30; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С. 76.

²⁰⁵ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год. – К., 1868. – С. 92-93; Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского... – С. 19.

навпаки – старост Любецького та Остерського староств на дії московських урядників²⁰⁶. Інтерес становить «Книга сеунчей и документи разрядного приказа о походе Лисовского», в якій містяться описи військових дій 1609–1618 рр²⁰⁷.

У період між 1859 та 1914 рр. «Комиссией для разбора древних актов» було видано 35 томів «Архива Юго-Западной России», матеріали яких широко використані у нашій роботі. Основні документи цього археографічного зібрання відображають період історії руських земель у складі Речі Посполитої – від 1596 р. до кінця XVIII ст. Це матеріали по церковній історії, сеймові ухвали, королівські пожалування²⁰⁸.

Одним з важливих джерел для вивчення «українних» староств Північного Лівобережжя є судові документи – скарги, вироки, ухвали та ін. Ще О.Яблоновський та М.Грушевський активно використовували матеріали київського, житомирського та брацлавського судів²⁰⁹. Наприклад, у 1595 р. остерський староста М.Ратомський судився із скарбом за податковий борг²¹⁰. У тому ж році вже староста подав до суду на остерських бояр та міщан²¹¹. Судові суперечки із міщанами тривали аж до початку XVII ст.²¹². У 1641 р. позивалися на любецького старосту М.Калиновського шляхтичі Любецького староства²¹³ та ін.

У багатьох збірках документів зустрічаємо поодинокі акти з історії Любецького та Остерського староств. На зламі XIX – XX ст. документи з історії Любеччини (головним чином королівські привілеї, тестаменти та судові справи)

²⁰⁶ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т.IV (1598-1608) / Памятники дипломатических сношений Древней России с державами иностранными. Сборник Русского исторического общества. Т.137. – М., 1912. – XIX с. + 809 с.

²⁰⁷ Памятники истории Восточной Европы. Источники XV-XVII вв. Том I. Книга сеунчей и документи разрядного приказа о походе Лисовского. – М.-Варшава, 1995. – С.42-43.

²⁰⁸ АЮЗР. – Ч.I. – Т.I. – К., 1859. – LXXXVII + 555 с.; Ч.I. – Т.IV. – К., 1871. – 99 с.+ 747 с.; Ч. II. – Т.I. – К., 1861. – LXIV + 531 с.; Ч.II. – Т.II. – К., 1888. – XLIX + 633 + XXXVI с.; Ч.VII. – Т.I. – К., 1886. – II + 647 + XII с.; Ч.VII. – Т. II. – К., 1890. – II+210 + 646 с.; Ч.VII. – Т.III. – К., 1905. – LXXXI + 317 + 596 +140 + III с.; Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – 560 + XXXVII + II с.

²⁰⁹ Грушевський М.С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. – К., 1991. – Т.7. – 628 с.; Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Źródła dziejowe. – Т.XXII. – Warszawa, 1897. – S.128.

²¹⁰ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.200. – Арк.142 зв. – 143; АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.267-269.

²¹¹ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.270-271.

²¹² ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.204. – Арк. 68 зв. – 69.

²¹³ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.232. – Арк.40-41; РДІА. – Ф.1343. – Оп.30, Ч.2. – Спр.3397. – Арк.7; ІР НБУВ. – Ф.X. – Спр.10522-10534. – Арк.26-27.

публікували І.Каманін²¹⁴, О.Лазаревський²¹⁵, І.Лучицький²¹⁶, Д.Міллер²¹⁷, Ю.Татищев²¹⁸, Г.Милорадович²¹⁹. Згадаємо також публікації документів про козаків доби Речі Посполитої, наприклад, універсалу Остриниці 1638 р.²²⁰.

Сучасні дослідники Ю.Мицик та І.Тарасенко опублікували витяг з книг Остерського замку 1629 р., за яким боярин Іван Богуш продав літківські землі, універсал Яна II Казимира 28 грудня 1663 р. остерський шляхті²²¹ та ін.

Важливим елементом державного законодавства часів Речі Посполитої було магдебурзьке право²²², яке Лоев отримав у 1576 р., а Остер – 1663 р. Текст привілею Лоеву був виданий Н. Білоус у 2018 р.²²³. У виданні 2000 р. «Корпус магдебурзьких грамот українським містам», Любеч згаданий серед міст, що мали магдебургію²²⁴, але укладачі сплутали його із м.Любча (Новогрудський р-н, Гродненська обл., Білорусь), яке отримало магдебурзьке право у 1590 р.²²⁵.

Чимало документів хоча і відносяться до епохи Гетьманщини, але добре характеризують епоху Речі Посполитої. Остерське та любецьке боярство та шляхта вливалися до козацьких лав, українські гетьмани підтверджували права на володіння маєтностями, що раніше надавалися польськими королями чи старостами, козацька старшина привласнювала собі колишні шляхетські володіння. Документи з історії Любеччини та Остерщини знаходимо у багатьох

²¹⁴ Каманін І.М. Матеріали по історії козацького землевладення (1494-1668) // ЧИОНЛ. – 1894. – Кн.8. – Отд.ІІІ. – С.3-29. – С.26-27.

²¹⁵ Лазаревський А. Сулимовський архів: Фамільні бумажі Сулим, Скороп і Войцеховичей XVII-XVIII вв. – К., 1884. – XXII + 316 с.; Його ж. Лазаревський А.Л. Очерки, заметки і документи по історії Малоросії. – К., 1892. – Т.1. – 146 с.; Його ж. Акты по історії землевладення в Малоросії // ЧИОНЛ. – 1890. – Кн.4. – Отд.ІІІ. – С.83-135; Любечський архів графа Милорадовича (под редакцией А.Лазаревского). – К., 1898. – Вып.1. – 256 с.

²¹⁶ Лучицький І.В. Матеріали для історії землевладення в Черніговщині і Северщині (1603-1645) // ЧИОНЛ. – 1901. – Кн.ХV. – Вып.І. – Отд.ІІІ. – С.3-15.

²¹⁷ Міллер Д.П. Архиви Харьковской губернии // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. – Харьков, 1902. – Т.2. – Ч.1. – С.301-320.

²¹⁸ Татищев Ю.В. Черніговські архиви (отчет о командировке в Черніговскую губернию в 1899 году). – Харьков, 1901. – 33 с.

²¹⁹ Акты фамилии Полуботок с 1669-1734 г. (Из архива графа Г.Милорадовича). – Чернігов, 1889. – 62 с.

²²⁰ Історико-статистическе описаніе Черніговской Епархії. Кн.5... – С.208, 210, 427-430.

²²¹ Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII-XVIII ст.) (частина 10) // Сіверянський літопис. – 2018. – № 3. – С.69-101.

²²² Привілеї Києва кінця XV – середини XVII ст. Дослідження. – К., 2013. – 296 с.

²²³ Bełous N. Wprowadzenie prawa magdeburskiego w miastach województwa Kijowskiego pod koniec XV – w pierwszej połowie XVII w... – S. 131–142; Білоус Н. Привілеї польського короля Стефана Баторія для Лоева 1576 та 1582 рр... – С. 159 – 173.

²²⁴ Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20-х-40-х років XX століття. – К., 2000. – С.70-72.

²²⁵ Соркіна І. Мясэчкі Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. – Вільня, 2010. – С.413.

виданнях. У збірці «Воссоединение Украины с Россией», що побачила світ ще у 1953 р., надруковані звіти московських воєвод про початок повстання 1648 р.²²⁶, ультиматум польного гетьмана ВКЛ Я. Радзивіла Б. Хмельницькому 1653 р. з вимогою звільнення Любеча та Лосва та ін.²²⁷. За редакцією І. Крип'якевича, у 1961 р. були видруковані документи Б. Хмельницького²²⁸. Згадки про нащадків любецької шляхти знаходимо у виданні «Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.»²²⁹

Видатним явищем вітчизняної археографії стало видання серії книг з універсалами гетьманів – Б. Хмельницького, І. Виговського, Ю. Хмельницького, І. Самойловича, І. Мазепи²³⁰. Згадаємо й дипломатичне листування очільників Гетьманщини із Московською державою²³¹. Важливою подією стала публікація опису фонду «Малороссийские дела», з колекції Російського державного архіву давніх актів²³². Під керівництвом Т. Таїрової-Яковлевої нещодавно був виданий й так званий «Батуринський архів», який містить документи І. Мазепи²³³.

У матеріалах до історії козаччини у 1994 р. побачив світ універсал І. Виговського 1658 р. остерському сотнику Роману Сарченку²³⁴. І. Лучицький опублікував універсал 1693 р. І. Мазепи остерським міщанам на с. Виповзів²³⁵. У краєзнавчій розвідці О. Бузуна «Історія Остерщини», був надрукований універсал київського полковника К. Солоніни Київському Братському монастирю 7 квітня 1674 р., виписи з ратушних остерських книг та ін. документи²³⁶

Окрім козацтва, яке своїми коренями вийшло з шляхетської верстви, загадаємо документи по міщанському землеволодінню, зокрема, пожалування

²²⁶ Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы в 3-х т. Т. 2. 1648-1651 гг. – М., 1953. – С. 24.

²²⁷ Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы в 3-х т. Т. 3: 1651-1654 гг. – М., 1954. – С. 262, 266.

²²⁸ Документи Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 рр. / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К., 1961. – 740 с.

²²⁹ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. Документів. – К., 1993. – 392 с.

²³⁰ Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657. – К., 1998. – 384 с.; 34 іл.; Універсали І. Мазепи (1687-1709). – К.-Львів, 2002. – Ч. II. – 798 с.; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687). – К.-Львів, 2004. – 1087 с.

²³¹ Переписка гетманов Левобережной Украины с Москвой и Санкт-Петербургом. 1654–1764 гг.: сб. документов. Т. I. Гетманство Б. Хмельницького. 1654–1657 гг. – М., 2017. – 460 + VIII с. ил.

²³² Малороссийские дела. Описи фонда № 124 Российского государственного архива древних актов. – М., 2016. – 652 с.

²³³ Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг. – СПб., 2014. – 480 с.

²³⁴ Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII ст. // Герасимчук В. Матеріали до історії Козаччини XVII ст.; Василь Герасимчук: Життя і творчість (1880-1944). – К., 1994. – С. 1-153.

²³⁵ Лучицький І. В. Гетман Мазепа і остерські общі землі... – С. 117-118.

²³⁶ Бузун О. В. Історія Остерщини (нариси історії)... – 112 с.

чернігівському війту від російських царів Іоана та Петра Олексійовичів у 1690 р. земель під Любечем²³⁷.

В серії «Документальна спадщина монастирів Гетьманщини» видані документи по історії Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря та Свято-Михайлівського Видубицького монастиря, які містять матеріали XVII – XVIII ст.²³⁸. У 2012–2015 рр. було видано чотири томи «Джерел з історії Національно-визвольної війни українського народу», упорядником яких став Ю.Мицик. У цьому фундаментальному виданні міститься чимало документів, що розкривають історичні долі покозаченої шляхти Остерського та Любецького староств²³⁹. Протягом багатьох років Ю.Мицик та І.Тарасенко оприлюднюють на сторінках часопису «Сіверянський літопис» низку документів з історії регіону. Серед іншого знаходимо тут листи польських урядників, козацької верхівки – соратників Б. Хмельницького, універсали українських гетьманів, майнові та судові документи²⁴⁰.

2. Описово-статистичні джерела:

- а) матеріали подимних тарифів, королівських люстрацій та ревізій, інвентарі;
- б) історико-статистичні описи, різноманітні реєстри та списки.

Безсумнівно, що саме матеріали королівських люстрацій та інвентарів є одним із основних джерел із величезним інформаційним потенціалом²⁴¹. В межах руських земель ВКЛ на кінець XVI ст. було проведено п'ять ревізій – 1471, 1545,

²³⁷ Tumins V.A., Struminsky B.A. Three Charters from the Seventeenth Century / Documents // Harvard Ukrainian Studies. – 1986. – June. – Vol.10. – Number 1/2. – P.211-214.

²³⁸ Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Зб. док. – К., 2011. – 559 с.: 31 іл.; Документальна спадщина Свято - Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVII - XVIII ст. – К., 2017. – Т. 3. – 607 с.

²³⁹ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 1: (1648–1649 рр.). – К., 2012. – 680 с.; Т. 2: 1650–1651 рр. – К., 2013. – 680 с.; Т. 3: 1651–1654 рр. – К., 2014. – 424 с.; Т. 4: 1655–1658 рр. – К., 2015. – 540 с.

²⁴⁰ Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (друга половина XVII–XVIII ст.) (частина 5) // Сіверянський літопис. – 2017. – №1-2. – С.140-175; Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (друга половина XVII-XVIII ст.) (частина 6) Два незаних універсали гетьмана Івана Мазепи і донос на мазепинців (підготовка до друку, коментар о. Ю.Мицика) // Сіверянський літопис. – 2017. – № 3. – С.43-86; Мицик Ю. А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. // УІЖ. – 2001. – № 1. – С.134-147; Його ж. З документів польських архівів до історії Сіверщини XVII – XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2003. – №5-6. – С.10-26; Його ж. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверській Україні // Сіверянський літопис. – 1999. – №2. – С.25-27; Його ж. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині (частина 2) // Сіверянський літопис. – 1998. – №6. – С. 16-26 та ін.

²⁴¹ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.353; Jabłonowski A. Starostwa Ukrainne w pierwszej połowie XVII w. // Źródła Dziejowe. T.V... – Warszawa, 1877. – S.I – XCIX.

1552, 1559–1560, 1563 рр. До нашого часу без втрат дійшли матеріали ревізій 1545 та 1552 рр., частково – 1471 та 1563 рр., під час II Світової війни були втрачені матеріали ревізії 1559–1560 рр. Не зберігся й опис господарських замків 1509 р. та ревізія Київської єпархії 1568 р.²⁴². Існує і певна регіональна специфіка. За даними В. Михайловського, на Поділлі перша ревізія була проведена у 1564 р., а у 1564–1565 рр. – перша люстрація королівщин²⁴³. Додамо, що до нас не дійшли згадки про жодне люстрування Путивльського замку Київського воєводства, який до 1500 р. входив до ВКЛ із Чернігово-Сіверщиною²⁴⁴.

За часів ВКЛ Любецький замок майже не описувався. Під час проведення ревізії господарських (великокнязівських) замків Київського воєводства 1545 та 1552 рр.²⁴⁵ Любеч не ревізувався. У 1545 р. волость знаходилась у приватному володінні Софії Гаштольд-Верейської. До того ж, у тому році на Київщину прийшла Орда²⁴⁶. Після смерті Верейської у 1549 р. був проведений опис Любецького замку, але його текст ймовірно не зберігся²⁴⁷. Відомо, що у 1560 р. до матеріалів цієї ревізії апелювали любецькі міщани²⁴⁸.

Значно більше відомостей з цього часу маємо про Остерське староство. Вперше села Остерщини наведені в ревізії київських маєтностей 1545 р. Фрагмент цього документу із відомостями по сс. Лутава, Глебово, Ошиткі, Новосілки та ін., був опублікований М.Александровичем у 1881 р.²⁴⁹. У 1550 р. був складений Інвентар Остра, оригінальний текст якого зберігається в AGAD у Варшаві²⁵⁰, мікрофільмована копія – у ЦДІАУ в м.Київ²⁵¹. Добре знаний та опрацьований дослідниками опис Остерського староства 1552 р. Вперше його текст був виданий

²⁴² Кравченко В. Передмова // Литовська Метрика. – Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року. – К., 2005. – С.6-7.

²⁴³ Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст... – С. XVIII.

²⁴⁴ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.244.

²⁴⁵ Пташицкий С.Л. Описание книг и актов Литовской метрики... – С.41, 161-170.

²⁴⁶ Тимів І. Татарські набіги на українські землі в 30-40 рр. XVI ст.// Сіверянський літопис. – 2017. – № 3. – С.13.

²⁴⁷ Клепатский П.Г. Очерки по истории земли Киевской... – С.271.

²⁴⁸ АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. V. – К., 1907. – С.468-470.

²⁴⁹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.69-70; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.71

²⁵⁰ AGAD. – ASK. – Dz.56.03. – 46 Ark.

²⁵¹ ЦДІАК України. – КМФ.-15. – Оп.3. – Спр. . – Арк.1-15.

у 1886 р. в збірці АЮЗР, у 1881 р. – в праці М. Александровича, увійшов документ і до книги О.Бузуна²⁵².

За часів Речі Посполитої Любецьке староство люструвалося кілька разів. На думку Р.Майбороди, у 1569–1570 рр., незважаючи на постанову сейму, люстрування Київського воєводства не проводилося²⁵³. Хоча є відомості, що у 1570 р. королівські ревізори знайшли на Лівобережжі незаселені землі та велику кількість спустілих городищ²⁵⁴.

Вперше матеріали про Любеч та його округу зустрічаємо у поборовому реєстрі Київського воєводства 1571 р., опублікованому О. Яблоновським²⁵⁵. У 1579 р., коли складався поборовий реєстр «людності на службі військовій» Любеч не описувався, бо підстароста не впустив до замку ревизорів²⁵⁶.

Як вже зазначалося, у 1606 р. був створений Інвентар Любеча та Лоева²⁵⁷. Опис Любеча вже давно використовувався дослідниками, однак, частина його тексту (без опису сіл) була видана лише у 2018 р.²⁵⁸, а от опис Лоева 1606 р. згадував хіба що О.Яблоновський²⁵⁹.

Однією з найбільш інформативних та повних люстрацій стали матеріали ревізії 1615–1616 рр.²⁶⁰. Вперше вони були надруковані О.Яблоновським 1877 р. у «*Źródła Dziejowe*», пізніше – у 1886 р. в АЮЗР²⁶¹. У 1616 р. описувалося й

²⁵² АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С. 592-598; Александрович М. Н. Остерский уезд... – С. 71-77; Бузун О. В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С. 72-77.

²⁵³ Майборода Р. Люстрації королівщин українських земель XVI-XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів // Науково-довідникові видання з історії України. Вип. 49. – К., 1999. – С. 21, 24.

²⁵⁴ Jabłonowski A. W. Pisma... – S. 23.

²⁵⁵ Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym // Tom IX. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas I-szy / Źródła dziejowe. – Т. XX... – S. 30-32; Майборода Р. Люстрації королівщин українських земель XVI-XVIII ст... – С. 24.

²⁵⁶ Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym // Tom IX. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas I-szy / Źródła dziejowe. – Т. XX... – S. 152.

²⁵⁷ AGAD. – ASK. – Dz. LIV. – Sygn. 25. – Ark. 31-40.

²⁵⁸ Кондратьев І. Любеч (матеріали до довідково-енциклопедичних видань)... – С. 35-45; Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV-XVII ст.). – К., 2001. – 380 с.; Пилипенко В., Бондар О. Опис Любеча 1606 р... – С. 34-40.

²⁵⁹ Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Źródła dziejowe. – Т. XXII... – S. 521

²⁶⁰ Sucheni-Grabowska A. Proby aukcji dochodow z dobr domeny krolewskiej w swietle lustracji z lat 1615-1616 // Przeglqd Historyczny. – 1967. – Т. LVIII. – Zeszyt 2. – S. 221-224.

²⁶¹ AGAD. – MK. – Dz. XVIII. – Sygn. 73. – Ark. 83 v-87 v.; АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С. 296-300; Lustracya Dóbr króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiem leżących // Źródła Dziejowe. Т. V. Lustracye królewsczyzn ziem Ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku. – Warszawa, 1877. – S. 84-96.

Лоевське староство²⁶², в пізніших люстраціях воно ревізувалося у «прив'язці» до Любецького. Любецьке та Лоевське староства описувалися у 1622 р.²⁶³, 1628–1629 р. (подимний тариф Київського воєводства)²⁶⁴ та 1636 р.²⁶⁵. Описувалося Любецьке староство й у час між 1631–1633 рр. (титульна сторінка справи втрачена)²⁶⁶. На нашу думку, це відбулося у 1633 р., коли любецьким старостою став Адам (а не Александр) Калиновський²⁶⁷. У 1646 р. Лоевське староство (разом із Любецьким) було віддано до складу ВКЛ²⁶⁸, від середини XVII ст. воно втратило усі свої лівобережні землі, а згодом, ставши приватним маєтком, й статус старостинського центру. У свою чергу, у середині XVII ст. Любеч став центром козацької сотні Чернігівського полку.

Люстраційні матеріали добре характеризують й історію Остерського староства. Так само, нам невідомо чи описувалося Остерське староство у перші роки опісля 1569 р. У 1571 р. місто не описувалося за причиною великого розорення²⁶⁹. Нам відомі згадки про проведення Інвентарю Остерського староства у 1594 р.²⁷⁰. Перший відома люстрація припадає на 1615–1616 рр., її текст неодноразово перевидавався – у 1877, 1881, 1886 та 2010 рр.²⁷¹, ревізія 1622 р. – у 1877, 1881 та 2010 рр.²⁷². Неодноразово видавалась й матеріали ревізії (подимної

²⁶² АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С. 300-302.

²⁶³ AGAD. – МК. – Dz. XVIII. – Sygn. 73. – Ark. 102-106 v; Lustracya Dóbr króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiem leżących... – S. 121-128.

²⁶⁴ ЦДІАК України. – КМФ.-15. – Оп. 3. – Спр. 39. – Арк. 29 зв. – 79; Lustracya Dóbr króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiem leżących... – S. 185-187.

²⁶⁵ AGAD. – МК. – Dz. XVIII. – Sygn. 73. – Ark. 387-400; Lustracya Dóbr króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiem leżących... – S. 195-209.

²⁶⁶ Михайловський В., Мицик Ю. Любецьке староство в опису малознаної люстрації 1631–1633 рр. // Сіверянський літопис. – 2015. – № 1. – С. 89-96; Мицик Ю. Малознана люстрація українських земель 1628-1634 рр. // КС. – 2010. – № 1 – С. 121-124; Мицик Ю. Albaruthenica. – К., 2018. – 456 с.

²⁶⁷ Кулаковський П. Земські урядники Чернігово-Сіверщини у 1621-1648 роках... – С. 113-130; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С. 239.

²⁶⁸ Мыцык Ю. Інвентар і люстрації Лоева і Горваля XVII – сярэдзіны XVIII ст. // Беларускі Гістарычны Агляд. – 2016. – Т. 23. – Сшыткі 1-2 (44-45). – С. 209-216.

²⁶⁹ Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym // Tom IX. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas I-szy / Źródła dziejowe. – Т. XX... – S. 31

²⁷⁰ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С. 77-81, 88-89; Бузун О.В. Історія Остерщини (нарис історії)... – С. 89.

²⁷¹ AGAD. – МК. – Dz. XVIII. – Sygn. 73. – Ark. 87 v – 89; ЦДІАК України. – КМФ.-15. – Оп. 1. – Спр. 303. – 497 Арк.; АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С. 302-307; Lustracya Dóbr króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiem leżących... – S. 96-100; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С. 77-81; Бузун О.В. Історія Остерщини (нарис історії)... – С. 79-81

²⁷² AGAD. – МК. – Dz. XVIII. – Sygn. 73. – Ark. 107-108 v; ЦДІАК України. – КМФ.-15. – Оп. 1. – Спр. 303. – 497 Арк.; Lustracya Dóbr króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiem leżących... – S. 128-130; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С. 81-83; Бузун О.В. Історія Остерщини (нарис історії)... – С. 82-83.

тарифи) 1628 р., однієї з найінформативніших по Остерщині²⁷³. Під час її проведення активно використовували матеріали попередніх пописів, у тому числі 1550 р.²⁷⁴. Остерське староство згадане у матеріалах королівської люстрації Київського воєводства 1629 р.²⁷⁵. Востаннє за Речі Посполитої Остерщина ревізувалася 1636 р.²⁷⁶.

Наші уявлення про литовсько-польську добу на теренах Любецького та Остерського староств суттєво доповнюють матеріали часів Гетьманщини – історико-статистичні описи, різноманітні списки та реєстри.

Насамперед, це переписні книги 1666 р.²⁷⁷, які містять інформацію про демографію та майновий стан в регіоні. У 1726 р. була створена так звана «Мазепина книга», з описами маєтностей опального гетьмана, у тому числі м. Любеча²⁷⁸. Серед реєстрів проведених московською адміністрацією чільне місце займає «Генеральне слідство про маєтності», проведене російськими ревізорами у 1729–1730 рр. На зламі ХІХ – ХХ ст. М.Василенко були видані книги чи статті з матеріалами «слідства» по Чернігівському, Ніжинському, Київському та Переяславському полках²⁷⁹. При написанні дисертації були використані також матеріали «Генеральної ревізії Лівобережної України», проведеної за наказом П.Румянцева у 1765–1769 рр.²⁸⁰. Хоча козацька старшина й всіляко намагалася уникнути перепису. Поспіхом була проведена ревізія і у Київському полку²⁸¹.

²⁷³ АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С. 337-355; Александрович М. Н. Остерский уезд... – С. 83-96; Бузун О. В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С. 86-100.

²⁷⁴ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С. 243.

²⁷⁵ ЦДІАК України. – КМФ.-15. – Оп. 3. – Спр. 39. – Арк. 76-95; Спр. 165. – Арк. 16-32; Lustracya Dóbr króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiem leżących... – S. 185-187

²⁷⁶ AGAD. –МК. –Dz. XVIII. – Sygn. 73. – Ark. 107-108 v; Lustracya Dóbr króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiem leżących... – S. 209-214; Александрович М. Н. Остерский уезд... – С. 96-106; Бузун О. В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С. 101-105.

²⁷⁷ Переписні книги 1666 р. – К., 1933. – 444 с.

²⁷⁸ Мазепина книга. – Чернігів, 2005. – 524 с.

²⁷⁹ Василенко Н. П. Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка 1729-1730 гг. – Чернигов, 1908. – 706 с.; Його ж. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729-1731 гг. // ЧИОНЛ. – 1893. – Кн. 7. – Отд. III. – С. 29-68; Його ж. Генеральное следствие о маєтностях Переяславского полка 1729-1730 гг. – Харьков, 1896. – 200 с.; Його ж. Генеральное следствие о маєтностях Нежинского полка 1729-1730 гг. – Чернигов, 1901. – IX 417 с.

²⁸⁰ Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Дополнения. Вып. IV. – Чернигов, 1885. – 58 с.; Лазаревский А. Л. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып. I. – Чернигов: 1866. – 390 с.

²⁸¹ Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. Т. I. – Нежин, 1913. – С. 267, 291.

Нами були опрацьовані описи Чернігівського та Київського намісництв. Чернігівщина неодноразово описувалася в описах останньої чверті XVIII ст.²⁸², з найвідоміших описів нами був використаний, зокрема, опис А.Шафонського, та вже згаданий Опис Чернігівського намісництва 1779–1781 рр.²⁸³. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст., у 1997 р. були видані Т.Ананьєвою²⁸⁴. Колекцію історико-статистичних описів доповнює опис Чернігівської єпархії церковного діяча та історика Філарета, під керівництвом якого була створена ця багатотомна праця²⁸⁵.

У 1989 р. були видані описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.²⁸⁶. Наведений тут опис Остра дозволив нам краще зрозуміти історико-просторову топографію міста у XVI ст. До історико-статистичного різновиду джерел віднесемо й працю Л.Похилевича «Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки», що вперше побачила світ у 1864 р.²⁸⁷.

3) Наративні джерела:

- а) пам'ятки літописання XI–XIII та XVI – XVIII ст.;
- б) мемуари та приватне листування;
- в) родовідні відомості, подані шляхтичами – претендентами на російське дворянство до губернських комісії по розгляду прав на дворянство.
- д) матеріали синодиків.

Основні давньоруські пам'ятки літописання, які були використані в нашій роботі, це «Повість временних літ», Літопис Руський (або літопис за Іпатським

²⁸² Петrenchенко І.Є. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст.: історія створення та інформаційний потенціал: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. іст. наук: 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Київ, 2004. – 24 с.

²⁸³ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. Ч.1-2. – К., 1851. – 697 с.; Чижов Ф. Топографическое описание Черниговскаго наместничества, составленное Афанасием Шафонским. – М., 1852.– 36 с.; Описание рек Черниговского наместничества (1785 г.) // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов, 1868. – Кн. II. – Вып. 1- 2. – С.1-34; ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Спр.13697. – 551 Арк.

²⁸⁴ Описи Лівобережної України кінця XVIII-початку XIX ст. – К., 1997. – 325 с.

²⁸⁵ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.5...– С.144; Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.6... – 341 с.; Филарет. Остер и Остерский уезд. – Чернигов, 1863 / Репринтне видання. – Чернігів, 2011. – 83 с.

²⁸⁶ Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст. Описово-статистичні джерела. – К., 1989. – 392 с.

²⁸⁷ Сказания о населенных местностях Киевской губернии / авт. Л.И. Похилевич. – Біла Церква, 2009. – 642 с.

списком), Лаврентіївський літопис та Новгородські літописні зводи²⁸⁸. Залучення цих матеріалів дозволяє краще зрозуміти підвалини розвитку місцевих соціально-територіальних спільнот та прослідкувати спадкоємність в їх розвитку. Ще однією цікавою пам'яткою літописання є так звані «козацькі» літописи XVII – XVIII ст., це літописи Величка, Самовидця та Г.Граб'янки²⁸⁹. У 2016 р. побачили світ «Короткі українські регіональні літописи»²⁹⁰.

Історична мемуаристика репрезентована працею військового діяча Речі Посполитої О. Гваньїні «Хроніки Європейської Сарматії»²⁹¹. Чимало інформації, особливо від XVII ст., містить приватне листування. Це лист шляхтича В. Халецького, написаного у 1648 р. з-під Речиці²⁹², лист стражника ВКЛ Григорія Мирського писаний в Лоеві у тому ж році²⁹³, чи лист польного гетьмана ВКЛ Я.Радзивіла 1649 р. з відомостями про чернігівського полковника Я. Кішку та полковника М. Небабу²⁹⁴.

Величезний інформативний потенціал мають родовідні матеріали. З кінця XVIII ст., при поданні претендентами доказів на російське дворянство, почалося створення родовідних розписів, збирання родинних архівів, пошук давніх актів та документів. Справи доказників містять поколінні розписи, копії різноманітних документів: від копій королівських привілеїв чи гетьманських універсалів – до старшинських абшитів, купчих записів чи сімейних легенд²⁹⁵. Як вже зазначалося, нами були опрацьовані матеріали Предводителя дворянства Новгород-Сіверського намісництва, Київського та Чернігівського губернських дворянських депутатських зібрань, окремі матеріали Герольдії.

²⁸⁸ Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Т. 2. – XVI с.+938 стб.; Літопис руський. – К.: Дніпро, 1989. – XVI+591 с.; Лаврентьевская летопись. Изд. 2. – Ленинград, 1926. – Т.1. – Вып.1. – 540 с.; Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л., 1950. – 576 с.; Новгородская четвертая летопись. – М., 2000. – Том IV. – Часть 1. – XX+728 с.; Повесть временных лет. – М.; Л.: 1950. – Часть 1. – 407 с.

²⁸⁹ Величко С.В. Літопис.– К.: Дніпро, 1991. – Т.1. – 371 с.; Літопис Самовидця. – К., 1971. – 208 с.; Літопис гадацького полковника Григорія Граб'янки. – К., 1992. – 192 с.

²⁹⁰ Короткі українські регіональні літописи. – К., 2016. – 446 с.

²⁹¹ Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії. – К., 2007. – 1006 с.

²⁹² Мицик Ю. Лоїв у роки Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментарыі: Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.). – Гомель, 2006. – 220 с. – С.30.

²⁹³ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.)... – С.130, 141.

²⁹⁴ Мицик Ю.А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр... – С.136.

²⁹⁵ Кондратьев І. Як створити родовід // Чернігів: історія міста в історіях людей. – Чернігів, 2017. – С.101-111.

Специфічним джерелом є матеріали синодиків (поменників) – монастирських книг, до яких вписували імена для поминання душ віруючих. З одного боку, ці записи містять згадки про коло найближчих родичів представників шляхетської верстви Речі Посполитої чи козацької старшини доби Гетьманщини. З іншого – відсутність розпису родинних зв'язків між ними, ставить перед дослідником широке коло питань при спробі їх реконструкції.

Безсумнівно, що найвідомішим з поменників регіону є Любецький синодик. Рукопис цієї пам'ятки походила з Воскресенської церкви колишнього Любецького Антоніївського монастиря та датується XVIII ст. До цієї поминальної книги були занесені представники родів Бакуринських, Бубликів, Посудевських, Савичів та ін. Стараннями Г.Милорадовича синодик був виданий у 1902 р.²⁹⁶.

Значну інформативну цінність має «Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври»²⁹⁷. Книга велася в другій половині XVII ст. Наведена у пам'ятці інформація дозволяє виявити коло осіб як дрібною так і повноправною шляхти регіону, в книзі є згадки про рід Марії Трабської, пана Яцка Ратомського (сина Михайла), а також мешканців Остра, Козельця, Ніжина тощо.

Окрім писемних джерел в дослідженні були використані усні, зображальні та речові джерела. Усні джерела представлені лінгвістичними джерелами – топонімічними та антропонімічними (галуззями ономастики).

Величезний інформаційний потенціал, особливо за відсутності писемних джерел, мають топонімічні джерела – географічні назви населених пунктів, лісів, гаїв, ланів, річок та озер²⁹⁸. Лише на території колишнього Любецького староства з

²⁹⁶ Синодик Любецького Антонієвського монастиря. – Чернігов, 1902. – 92 с.; Келембет С. Пом'яники (синодики) князів Чернігівської землі як історичне джерело // Сіверянський літопис. – 2016. – № 6. – С.19.

²⁹⁷ Кузьмук О. Передмова Лаврський альманах: Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: Зб. наук. праць. Вип.18, спецвип.7: Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври. Публікація рукописної пам'ятки другої половини XVII ст. – К., 2007. – С.6-7; Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври // Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури: Зб. наук. праць. Вип.18, спецвип.7: Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври. Публікація рукописної пам'ятки другої половини XVII ст. – К., 2007. – 116 с.

²⁹⁸ Путеводитель по Днепру и его притокам. – К., 1928. – XVI + 245 + L с. ; Описание рек и речек Черниговского полка в 1754 году... – С.22; Коваль А.П. Знайомі незнайомці. – К., 2001. – 304 с.; Звідки походить назва вашого села? // Історико-дослідницький альманах “Красзнавство”. – Вип.10. – Чернігів, 2005. – 85 с.; Павленко С.О. Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини. – Чернігів, 2013. – 600 с.; Тищенко К. Іншомовні топоніми України. Етимологічний словник-посібник. – Тернопіль, 2010. – 240 с.

більш ніж 200 сіл 35% назв тотожні прізвищам місцевих шляхетських родин²⁹⁹. Аналогічна тенденція спостерігається і на території колишнього Остерського староства.

Вивчення контексту формування структури земельних володінь неможливо без використання антропонімічних джерел³⁰⁰. Саме прізвища фіксують появу в регіоні «шляхетської» культури, допомагають у визначенні автохтонних та алохтонних елементів. Вивчення взаємозв'язків топонімів та антропонімів дозволяє набагато краще вивчити соціально-територіальні трансформації. На думку сучасних дослідників, подібне поєднання дозволяє виокремити й історичні мікрорегіони³⁰¹. Додамо, що робота з цим різновидом джерел ускладнюється перекручуванням прізвищ польськими чи російськими ревізорами, до того ж, разом із своїми володарями, прізвища відчували на собі процеси полонізації чи русифікації, а також відображали соціальних рух своїх носіїв.

До зображальних джерел відносяться такі їх різновиди, як іконографічний матеріал (картографія та історичні малюнки), а також геральдичні та сфрагістичні відомості.

На основі існуючого картографічного доробку нами були створені карти Остерського та Любецького староств у різні часті їх існування³⁰² (Додатки Б.2, Б.5, Б.6, В.1, В.2, В.6, В.8). Спробу картографувати Любецьку та Остерську волость у ВКЛ зробив П.Клепатський (Додаток Б.1)³⁰³. О.Русиною була зроблена спроба відтворити литовсько-московський кордон 20-х рр. XVI ст.³⁰⁴. Карту Любецької волості у першій половині XVI ст. створив білоруський дослідник В.Темушев (Додаток Б.3)³⁰⁵. Першим спробу картографувати староства Київського воєводства Речі Посполитої здійснив О.Яблоновській, зусиллями дослідника

²⁹⁹ Кондратьев І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)... – С.6

³⁰⁰ Гук І. Соціальні аспекти українського антропонімікону XVI-XVII ст. // Вісник Львівського університету. Серія: філологія. – Вип. 38. – Ч.ІІ. – Львів, 2006. – С.47-52.

³⁰¹ Ономастикон Васильківського повіту Київської губернії (кінець XVIII – початок XIX ст.)... – С.11.

³⁰² Кондратьев І.В. Під Литвою, Москвою та Польщею (до історії сіл Чернігівського району у XV – першій половині XVII ст.). – Чернігів, 2005. –С.17; Його ж. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)... – С.22, 68, 74, 76, 114-115, 163, 205, 220-221.

³⁰³ Клепатський П. Очерки по истории Киевской земли. – Біла Церква, 2007. – 480 с.

³⁰⁴ Русина О. Із спостережень над "Ресстром Чернігівських границь" з 20-х рр. XVI ст... –С.296-298.

³⁰⁵ Темушев В.Н. Карта Любечской волости (староства) первой половины XVI в. [Ел. ресурс] // – Режим доступу: <http://www.hist-geo.net/index.php?p=128&more=1&c=1&tb=1&pb=1>. – Дата звернення: 27.09.19.

побачив світ «Atlas historyczny Rzeczypospolitej polskiej», із картографованими «руськими землями», у тому числі й Любецьким та Остерським староствами³⁰⁶.

Серед використаних міських карт згадаємо карту Любеча 1749 р., створення якої було пов'язано з планами будівництва в місті нової потужної фортеці³⁰⁷. У справі про перенесення церкви у м.Остер міститься докладний план Остра 1847 р., зроблений вже після перепланування міського простору³⁰⁸.

Складовою частиною картографічного матеріалу є матеріали т.зв. «кадастрового» типу, які засвідчують кордони земельних маєтностей. Подібні матеріали зберігаються у фонді Чернігівської межової палати (ф.156) в Державному архіві Чернігівської області.

З історичних малюнків ще раз згадаємо рисунок Любеча А.Вестерфельда, намальований під час лівобережного походу Я.Радзивіла у 1651 р. (Додаток Б.11).

Наявні у роботі геральдичні та сфрагістичні матеріали (Додатки Г.1 – Г.5). Погодимось із О.Однороженком, що рівень досліджуваності геральдичної складової залишається ще вкрай низьким³⁰⁹. Нами були використані як матеріали гербовників³¹⁰, так і публікації геральдистів³¹¹. Справжнім відкриттям для нашого дослідження стала публікація С.Полеховим печаток остерських бояр Боденьковських, які у 1480 р. продали київському воєводі М.Гаштольду остерське с. Боденьковичі³¹². У працях О.Алфьорова, О.Однороженка та І.Ситого, наводяться сфрагістичні матеріали – печатки магнатів Вишневецьких, шляхтичів та представників козацької старшини³¹³.

³⁰⁶ Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty. – Dział II-gi: "Ziemie ruskie" Rzeczypospolitej. – Warszawa; Wiedeń, 1899–1904. – 3 s.+19 kart.

³⁰⁷ РДВІА. – Ф.349. – Оп.19. – Спр.1564. – Арк 1.

³⁰⁸ ДАЧО. – Ф.127. – Оп.1. – Спр.3553. – Арк 22.

³⁰⁹ Однороженко О. Шляхетська геральдика Київської землі XV — першої половини XVII ст. за архівними джерелами та матеріалами сфрагістичної колекції музею Шереметьєвих // Сфрагістичний щорічник. Вип.ІІ. – К., 2012. – С.185.

³¹⁰ Herbarz polski Kaspra Niesieckiego, S. J. Powiększony dodatkami z późniejszych autorów rękopismów, dowodów, urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza. – Lipsku, 1839-1846. – 10 v. illus. 27 cm.; Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. – К., 1993. – 214 + LXVII табл. + 14 с.

³¹¹ Однороженко О. Шляхетська геральдика Київської землі XV — першої половини XVII ст. за архівними джерелами та матеріалами сфрагістичної колекції музею Шереметьєвих... – С.99-185.

³¹² Полехов С. Новые документы о Киевской земле XV века... – С.256-281.

³¹³ Алфьоров О. Печатка «Волинського Геркулеса» – патрона українського козацтва Андрія Вишневецького // Волонтер. – 2013. – №3. – С.26-28; Алфьоров О., Однороженко О. Українські особові печатки XV – XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ. – Харків, 2008. – 200 с.; Однороженко О. Герби та печатки Вишневецьких // Волонтер. – 2012. – №5. – С.54-62; Його ж. Шляхетська геральдика Київської землі XV — першої половини XVII ст. за архівними джерелами та матеріалами сфрагістичної колекції музею Шереметьєвих... – С.185; Ситий І. Міські

Писемні пам'ятки, опрацьовані у дослідженні, доповнюють речові джерела, представлені пам'ятками археології XII – XVIII ст. Як вже зазначалося, при написанні роботи нами були використані фонди Наукового архіву Інституту археології НАН України, де зберігаються наукові звіти археологічних експедицій та розвідок³¹⁴. За відсутності писемних джерел саме археологічні дані дозволяють частково заповнити існуючі фактологічні лакуни, особливо при вивченні урбаністичних процесів, фортифікації, економічних та навіть соціальних відносин. На сьогодні археологія пройшла шлях від точкового обстеження окремих пам'яток – до повномасштабних планомірних робіт та комплексного дослідження окремих регіонів. Вивчення археологами Остра та Любеча почалося ще у XIX ст., коли експедиція Російської Академії Наук здійснила тут фіксацію давньоруських пам'яток³¹⁵. Вже у наш час дослідниками обстежені значні райони басейнів Десни та Дніпра, а також їхніх приток – Білоусу, Стриженя, Снову, Убіді та ін.³¹⁶.

Ще наприкінці XIX ст. археологи звернули увагу на Старгородку (зараз це район м.Остер), насамперед, завдяки залишкам на ній храму архангела Михаїла. Зважаючи на руйнування пам'ятки пропонувалися варіанти її реконструкції³¹⁷. В 20-і рр. XX ст. стараннями тодішнього директора остерського музею А.Розанова були проведені дослідження Юр'євої божниці та був виготовлений план земляних укріплень Городця Остерського³¹⁸. У повоєнний час старгородське городище досліджував І.Ляпушкін³¹⁹. Вивчати Остерську фортецю у 1988 р. розпочав

печатки козацької України та коробораційні формули документа // Сіверянський літопис. – 2017. – № 3. – С.20-26; Його ж. Міські, полкові та сотенні печатки Чернігівщини // Шоста наукова геральдична конференція. Матеріали. – Львів, 1997. – С. 76–78; Його ж. З історії української сфрагистики (на матеріалах Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського) // Родовід. – 1996. – № 14. – С.91-98; Його ж. Печатки генеральної та полкової старшини за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського // Родовід. – 1997. – №15. – С.97-110.

³¹⁴ НА ІА НАНУ. – Ф.е. – № 1971/17а. – 74 с.+29 таб.; № 1987/201. – 27 с.; № 1988/183. – 22 с.+28 рис.; № 2008/127. – 12 с., 29 рис.; № 2009/36. – 24 с.+ 83 рис.; № 2010/1. – 67 с.; № 2010/54. – Т.3, – 167 с.; № 2010/241. – 137 с.; № 2011/187. – 212 с.; № 2013/113. – Т. 1. – 180 с.; № 2016/б.н. – 154 с.

³¹⁵ Ясновська Л. Давньоруські старожитності округи літописного городця Остерського в дослідженнях XIX – початку XX ст. // «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2015. – 324 с. – С.151.

³¹⁶ Веремейчик О.М. Археологічні дослідження середньовічних поселень Чернігівського Полісся // Сіверянський літопис. – 2018. – № 1–2. – С.3–19.

³¹⁷ Ясновська Л. Давньоруські старожитності округи літописного городця Остерського в дослідженнях XIX – початку XX ст... – С.152-153.

³¹⁸ ФОКМ. – НД-5044. – 1 Арк.; Ясновська Л. Давньоруські старожитності округи літописного городця Остерського в дослідженнях XIX – початку XX ст... – С.152-153.

³¹⁹ Веремейчик О.М. Археологічні дослідження середньовічних поселень Чернігівського Полісся... – С.9.

чернігівський археолог А.Казаков³²⁰. У 1989 р. під керівництвом дослідника були зроблені розрізи укріплень трьох ліній валів (загалом їх чотири) літописного Городця Остерського, датовані дослідником XI – кінцем XII ст.³²¹. У 2012 р. в результаті робіт на городищі були виявлені шари так званого «післямонгольського» часу (другої половини XIII – XIV ст.)³²².

Не був обійдений археологічними дослідженнями й остерський регіон. Ще у 1889 р. розпочалося вивчення Лутава та Морівійська. Літописну Лутаву вивчав член Імператорської археологічної комісії В.Беренштам, вченим був знятий і перший план Виповзівського городища. Виповзів, як дійсно визначна пам'ятка регіону, привертав увагу дослідників ще на початку ХХ ст. У 1924–1925 рр. тодішнім директором Остерського музею А.Розановим було досліджене Виповзівське городище. У 1925 р. околиці Морівійська вивчали працівники Чернігівського державного історичного музею³²³. Після тривалої перерви, у 1947 р. на Крехайвському та Виповзівському городищах працювала експедиція І. Ляпушкіна³²⁴.

Давньоруські укріплення Морівійська та Карпилівки (Лутава) (ХІІ в.) досліджувалися В.Коваленком³²⁵. У 2008 та 2010 рр. під керівництвом О. Моці та В. Коваленка було проведено дослідження нижнього Подесення, вздовж давнього сухопутного шляху Чернігів–Київ³²⁶. З 2009 р. і по сьогодні, експедицією Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, вивчається Виповзівське городище, як ключового пункту колонізації регіону.

³²⁰ Казаков А.Л. та ін. Нові дослідження Остерського Городця // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доп. ХХ респ. конф., Одеса, жовтень 1989 р. – К., 1989. – С. 89-90; Казаков А.Л. Остерський Городець (етапи формування міста) // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба: Матеріали церковно-історичної конференції. – Чернігів, 1996. – С. 91–93.

³²¹ Сытый Ю. Исследования укреплений на Черниговщине // «Археология & Фортификация Украины». Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С.296.

³²² Казаков А.Л., Сенюк О.Г., Куза В.А. Дослідження Чернігово-Сіверської експедиції // Археологічні дослідження в Україні. – 2012. – К., 2013. – С. 381–382.

³²³ Ясновська Л. Давньоруські старожитності округи літописного городця Остерського в дослідженнях ХІХ – початку ХХ ст.... – С.151, 152-153.

³²⁴ Веремейчик О.М. Археологічні дослідження середньовічних поселень Чернігівського Полісся... – С.9.

³²⁵ Коваленко В.П. Исследование летописных городов на Нижнем Подесенье // Археологические открытия 1983 года. – М., 1985. – С. 286; Сытый Ю. Исследования укреплений на Черниговщине... – С.296.

³²⁶ НА ІА НАНУ. – Ф.е. – №2008/127. – С.3; Веремейчик О.М. Археологічні дослідження середньовічних поселень Чернігівського Полісся... – С.3–19.

Значна увага приділяється дослідженню його укріплень³²⁷. Триває вивчення й інших поселень регіону³²⁸.

Не був обійдений увагою археологів й Любеч. Завдяки археологічним дослідженням Б.Рибаківа, проведеним у 1957–1960 рр., місто стало еталонним пам'ятником для археологічного вивчення історії давньоруської держави³²⁹. Водночас, здійснена за результатами реконструкція давньоруського любецького замку була здійснена із широким залученням віднайдених елементів фортифікаційних споруд XV–XVII ст., а отже є історичною містифікацією³³⁰.

Вже у наш час Любецькою археологічною експедицією на чолі із О.Веремейчик, було повністю завершено археологічне вивчення Замкової гори в Любечі. На сьогодні продовжуються роботи з дослідження монастирської території та центральної частини міста³³¹.

Експедицією на чолі з Б.Рибаківим було започатковано й вивчення любецької округи, насамперед, території заплави Дніпра від Любеча до Радуля, де досліджувалися кургани³³². У 80-і рр. XX ст. мережу сільських поселень між Черніговим та Любечем вивчав О.Шекун³³³. На сьогодні ці роботи продовжуються зусиллями О.Веремейчик та О.Бондаря³³⁴.

³²⁷ Моця О.П., Скороход В.М., Ситий Ю.М. Оборонні споруди Виповзівського городища // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 г.: Научный ежегодник. – Чернигов, 2012. – С. 60–65; Сытый Ю. Исследования укреплений на Черниговщине... – С.297

³²⁸ Ситий Ю.М. Етапи заселення Чернігівського Задесення (спроба реконструкції процесу внутрішньої колонізації) // Україна і Росія в панорамі століть. Збірник наукових праць на пошану проф. К.М. Ячменіхіна. – Чернігів, 1998. – С. 38–50; Його ж. Давньоруські пам'ятки правого берега р. Остер в районі Ніжина // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. – Чернігів, 1991. – С. 6–8; Його ж. Давньоруські пам'ятки басейну р. Остер // Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – 2010. – Вип. 10 (13). – С. 136-144; Капустін К.М. Археологічні пам'ятки середньої Наддніпрянщини середини XIII – XV ст. // Археологія – 2011. – №4. – С.119-126; Його ж. Київська земля в середині XIII – XV ст. // Археологія. – 2010. – № 3. – С. 47-54.

³²⁹ Гончаров В. К. Раскопки древнего Любеча // Археологічні пам'ятки. – К., 1952. – Т. III. – С.134–138; Рыбаков Б.А. Замок // Археология СССР с древнейших времен до средневековья: Древняя Русь. Город, замок, село. – М. 1985. – С.94-132.

³³⁰ Вечерський В. Що знайшов академік Рибаків // Старожитності. – 1992. – Ч.8. – С.8.

³³¹ Веремейчик О.М. Археологічні дослідження Замкової Гори у смт Любеч // Археологічні дослідження в Україні 2012. – К., 2013. – С. 380–381; Її ж. Старожитності городища Монастирище кінця XII – середини XIII ст. в Любечі // Дослідження Київського Полісся. – К., 2016. – С. 99-108.

³³² Веремейчик О.М. Археологічні дослідження середньовічних поселень Чернігівського Полісся... – С.9; Капустін К. Археологічні пам'ятки Дніпровського Лівобережжя середини XIII–XV ст. (за матеріалами розвідок 40-х – 70-х рр. XX ст.) // Сіверянський літопис. – 2012. – №3-4. – С.9-20; Шекун О.В. Давньоруські курганні могильники в окрузі Любеча // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів, 1997. – С.164-169.

³³³ Веремейчик О.М. Археологічні дослідження середньовічних поселень Чернігівського Полісся... – С.11.

³³⁴ Бондар О., Кондратьєв І. Пізньосередньовічний Листвен (за археологічними та писемними джерелами) // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. Вип. 22. – Ч.1. – К., 2013. – С.181-182; Бондар О.М. Дослідження археологічного комплексу в с. Малий Листвен // Археологічні дослідження в Україні

Співробітником Інституту історії НАН Білорусі Г.Тимофеєнко досліджувалась Замкова гора Лоева³³⁵. Отримані результати дозволили краще зрозуміти процеси, що відбувалися у середньовічному місті.

Підсумовуючі цій короткий археологічний «екскурс», відзначимо, що в самій археологічній науці в останні роки відбуваються позитивні зміни. Достатньо довгий час археологи нехтували певними періодами історії – литовсько-польською добою чи Козаччиною, що добре видно за тими ж «любецькими» звітами Б.Рибаківа чи «остерськими» А.Казакова. Вважалося, що укріплення та епоха XIV – XVIII ст. відомі за писемними історичними документами, а отже не потребують копітких польових досліджень. В наш час від цієї практики поступово відмовляються, у звітах докладно відображаються різні хронологічні етапи існування пам'яток, враховується практика використання наявних оборонних споруд у більш пізні часи, по новому інтерпретуються вже отримані археологічні матеріали³³⁶.

Характеризуючи стан джерельної бази відзначимо, що до нашого часу майже не дійшли цілісні джерельні комплекси (за деякими виключеннями, як то Остерська замкова книга). Більшість джерел розпорошено по різних архівних бібліотечних та музейних колекціях. Погано репрезентовані й окремі періоди історії. Якщо з історії остерської чи любецької шляхти маємо чимало документів другої половини XVI – першої половини XVII ст., то з історії міщанства Остра та Любеча, більшість подій виявилися задокументованими наприкінці XVI – на початку XVII ст. Гірше усього в писемних джерелах репрезентована історія селянської верстви, краще, але так само нерівномірно – козацької. Наявність лакун частково дозволяє заповнити використання даних допоміжних історичних дисциплін та археології.

2012. – К., 2013. – С.377-378; Веремейчик О.М. Археологічні дослідження середньовічних поселень Чернігівського Полісся... – С.9.

³³⁵ Тимофеєнко А.Г. К проблеме локализации и интерпретации замчища на Лоевой Горе // Днепровский паром. Материалы научно-исследовательского полевого семинара «Культурно-исторический потенциал Восточного Полесья и перспективы развития регионального туризма» (11-12 августа 2016 г., г. Брагин). Международных историко-краеведческих чтений «Днепровский паром» (8-9 августа 2017 г., г. Лоев). – Минск, 2017. – С.79-80; Її ж. В поисках древнего Лоева // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментарыі: Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.). – Гомель, 2006. – С.19-22.

³³⁶ Сытый Ю. Исследования укреплений на Черниговщине... – С.295, 297.

1.3. Теоретико-методологічні основи дослідження

Обрану дослідницьку проблему неможливо розкрити без поетапності у проведенні дослідження. Універсальними етапами наукових досліджень є організаційний та дослідний етап, а також етап систематизації, узагальнення, етап апробації та етап реалізації результатів дисертаційного дослідження³³⁷. Розкриття обраної проблеми вимагало застосування та поєднання відповідних методологічних підходів на кожному етапі.

На організаційному етапі нами були визначені об'єкт та предмет дослідження, визначена мета та сформульовані дослідницькі завдання. Нами оцінений наявний історіографічний доробок, проаналізована повнота та достовірність праць вітчизняних та зарубіжних істориків. Був вивчений джерельний потенціал та здійснена пошукова робота в архівних, бібліотечних та музейних установах. За результатами пошуків була запропонована наукова методологія, що передбачає використання системи методів – як загальнонаукових, так й притаманних суто історичній науці.

У відповідності із сформульованою метою, визначеним об'єктом та предметом обиралися методи дослідження. Як вже зазначалося, об'єктом дослідження стали лівобережні староства Київського воєводства ВКЛ та Речі Посполитої, предметом – соціально-територіальні трансформації, генеза, процес формування, соціальні дифузії та еволюції станових прошарків на території Остерського та Любецького староств. Фактично йдеться про вивчення соціально-територіальних структур, які визначаються (чи ідентифікуються) як спільноти людей, що проживають на певній території. Зазвичай ці структури склалися історично, вони характеризуються загальними умовами життєдіяльності та соціокультурними традиціями³³⁸. Виокремлення соціально-територіальних структур на сьогодні більш характерне для розвідок з історичної соціології, в яких

³³⁷ Рассоха І. М. Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень» для студентів 5 курсу денної форми навчання освітнього-кваліфікаційного рівня «магістр». – Харків, 2011. – С.4-14.

³³⁸ Санжаревский И.И. История, методология и техника исследования проблем общества и личности в социологии. Изд. 4-е. – Тамбов, 2012. – 434 с. [Ел. ресурс] // Режим доступу: http://read.virmk.ru/s/SANZ_SOC/g-073.htm. – Дата доступу: 13.09.2019.

вивчаються соціальні процеси, системи та їх розвиток³³⁹. Саме парадигма регіоналізму, як одна з парадигм осмислювання світу, у останні роки набуває нового розвитку³⁴⁰. Як вже зазначалося, одним з популярних напрямків таких досліджень стало вивчення «фронтирів» (історії прикордоння). Факторами, що впливають на формування регіональних соціально-територіальних структур, стали природно-географічні умови, соціально-економічні чинники та етнічні складові.

При написанні дисертаційного дослідження ми дотримувалися принципу історизму, який передбачає визнання наявності закономірностей в історичному процесі. В цьому контексті соціальні процеси мають розглядатися в динаміці, насамперед, через з'ясування та відтворення причинно-наслідкових зв'язків. Відтворення цих зв'язків можливо лише у комплексному вивченні їх взаємодії, коли досліджуються не поодинокі факти в локальній системі, а комплекс джерел в історичному контексті – державному, культурному та цивілізаційному.

Належний рівень дослідження має забезпечити поєднання трьох основних підходів – соціологічного, антропологічного та мікроісторичного³⁴¹. Сучасна історична наука керується соціальним підходом, коли чільна увага приділяється вивченню історії соціуму. Культурно-антропологічний підхід передбачає вивчення людини на основі відтворення соціальних зв'язків у певній локації, об'єднаній територіально-функціональними ознаками. Соціально-територіальні трансформації неможливо розглядати без використання ідеї районування (чи «мікрорайонування»), як розуміння специфіки існування певних локальних територій в рамках більших соціально-політичних утворень. Цей підхід вимагає розуміння причинно-наслідкових зв'язків, дотримання логічності, чіткості та системності у викладенні матеріалу. Подібний підхід має забезпечити неупереджений розгляд подій та явищ минулого в розвитку, а на практиці дозволяє історика конструювати в певному хронологічному та територіальному контексті бачення минулого. Нами було визначено, що специфіка функціонування

³³⁹ Лахман Р. Что такое историческая социология? – М., 2016. – С.37.

³⁴⁰ Верменич Я. Геоісторія як методологічний напрям регіональних досліджень // Поднесення в контексті історичної і природної спадщини: Збірник наукових праць – Чернігів, 2018. – Вип. 1. – С.9.

³⁴¹ Там само. – С.9.

суспільства на території Любецького та Остерського староств, знаходилась у безпосередній залежності від пануючих державно-правових інститутів, зміна державної приналежності призводила до перетурбацій та кореляції соціальних відносин, зростанню соціальної дифузії та пошукам нової ідентичності.

Принцип об'єктивності передбачає використання логічних способів пізнання для об'єктивного розгляду історичних подій. По відношенню до історичної науки він передбачає професійне ставлення дослідника до джерел, дозволяє йому характеризувати історичну подію та бачити в ній змістовне навантаження. Традиційною проблемою, яка по суті є реверсною до принципу об'єктивності, є суб'єктивність самих науковців, що може породжувати численні інтерпретації, а також як локальні так й змістовні узагальнення.

Під час реалізації дослідного етапу нами була використана ціла низка наукових методів. Суто історичними дослідницькими методами вважаються проблемно-хронологічний, історико-генетичний, історико-порівняльний та просопографічний.

Проблемно-хронологічний метод передбачає систематизацію подій в хронологічній послідовності, що дозволяє реконструювати історичні події з урахуванням причинно-наслідкових зв'язків. Залучення цього методу дозволило нам виокремити кілька актуальних підпроблем, кожна з яких була розглянута через хронологію подій. Серед іншого, це проблема становлення військовослужбової верстви, взаємин старостинської влади з околичною шляхтою та міщанством, прикордонних конфліктів, роль та значення колонізаційних процесів на різних етапах існування Любецького та Остерського староств.

Для вирішення поставлених завдань ми послугувалися також історико-генетичним підходом, який був використаний для висвітлення регіональної специфіки джерел походження та формування військовослужбових верств Любецького та Остерського староств. Відслідковуючи історичні події в комплексі, нами були висвітлені взаємозв'язки остерського та любецького боярства із козацькою верствою, у тому числі, їх роль у формуванні козацької старшини в першій половині – середині XVII ст. Вдалося також прослідкувати окремі

проблеми історичної урбаністики – визначити взаємозв'язки у фортифікаційних та містобудівних традиціях Остра та Любеча, встановити основні етапи побудови й ремонту фортець та задіяні архітектурні прийоми.

Використання історико-порівняльного підходу дало можливість реконструювати еволюцію суспільних та господарчих взаємин. Це дозволило розглянути земельні пожалування в регіоні за хронологічним та територіальним принципом, а також з'ясувати генезу соціального та економічного розвитку відповідно до територіальної приналежності. Серед іншого, порівняльний підхід дозволив нам висвітлити регіональну специфіку відносин між владними інституціями та населенням «українних» староств (насамперед – шляхтою, козацтвом та міщанством), зокрема, через розгляд еволюції правових та соціальних відносин. Цей метод був нами використаний і в процесі узагальнення накопиченого матеріалу.

Одними з ключових у вивченні джерельної бази стали методи взаємодоповнюваності та порівняльного аналізу. Використання цих методів дозволило певною мірою нівелювати наявний джерельний вакуум по окремим періодам дослідження. Якщо у XVII ст. кількість писемних джерел стає відносно репрезентативною, то від XV ст. збереглися лічені одиниці документів. На жаль, але це значно звужує, а подекуди й повністю виключає, використання окремих методик, насамперед, методики подокументного аналізу, яка передбачає наявність статистично значимої кількості матеріалів.

Використання порівняльного методу дозволило нам повною мірою задіяти прийом аналогії. У випадку коли джерела з історії регіону відсутні повністю, або ж вони не дозволяють нам сконструювати бачення минулого, на допомогу приходять метод аналогії, адже незважаючи на певну територіальну специфіку загальні риси історичного процесу були спільними. Саме тому окремі процеси, які проходили на Галичині чи Волині, можна зіставити та порівняти з процесами, що відбувалися на Північному Подніпров'ї.

Наявність джерельних лакун висунуло необхідність більш глибокого вивчення опублікованих джерел. Чимало виданих раніше джерел було нами по

новому інтерпретовано та переосмислено. Завдяки використанню міждисциплінарних методів взаємодоповнюваності та порівняльного аналізу в окремих випадках нам вдалося по новому атрибутувати історичні документи, у тому числі, виявити так звані «технічні» помилки укладачів чи копіїстів, які перекручували географічні назви, власні імена та родові прізвища. Також відзначимо, що ділова документація доби ВКЛ, Речі Посполитої та Гетьманщини зазвичай мала певні традиції внутрішнього структурування, і хоча якогось універсального лекала просто не існувало, а самі документи передбачали варіативність, в окремих випадках застосування цього підходу дозволило їх атрибутувати по новому.

Певну інформацію з ранніх періодів доносять до нас хронологічно більш пізні документи. В матеріалах доби Гетьманщини наявні чимало згадок про часи Речі Посполитої, у актах польської доби згадуються ревізії та пожалування часів ВКЛ. Чимало інформації про XVII – XVIII ст., містять акти кінця XVIII – XIX ст. Насамперед, це докази претендентів на російське дворянство, які подавалися до комісій Київського чи Чернігівського депутатського зібрання. Незважаючи на своє «пізнє» походження, й звісно за умови проведеної верифікації, значна частина наведеного у них матеріалу становить дослідницьку цінність.

Важливим аспектом у студіюванні проблеми стало використання методів просопографії, що дозволило максимально персоніфікувати або ж «залюднити» історичний процес. У нашому дослідженні ми намагались висвітлити персональну історію не лише старост чи підстарост, але й рядових шляхтичів, бояр чи міщан. В окремих випадках вдалося встановити поіменні списки учасників певних подій, або уточнити їх імена чи прізвища. Використання цього підходу дозволило вивчити історію регіону через історію окремих родів. При нагоді відзначимо, що вивченням соціально-територіальної історії має чи не найбільші перспективи саме на основі вивчення родової історії. Персоніфікація дозволяє унаочнити певні історичні тенденції та явища, а також сприяє популяризації історичної науки.

Зважаючи на відсутність цілісних архівних комплексів джерел з досліджуваної проблеми широко використовувалися міждисциплінарні методи, які

дозволили залучити до дослідження дані археології, картографії, ономастики, антропоніміки, топоніміки тощо.

Окремі специфічні джерела самі по собі вимагали застосування специфічних методів дослідження. Наприклад, у роботі використані джерела так званого «кадастрового» типу – карти земельних маєтностей. Зазвичай для їх вивчення використовують статистичні та картографічні методи. Однак, для нашого регіону ці матеріали представлені лише за XIX ст. В окремих випадках це дозволило локалізувати топоніми та реконструювати давні кордони володінь. На жаль, алевний досвід створення просторово-типологічного аналізу структур землеволодіння³⁴², не може бути повністю використаний на основі існуючого матеріалу, адже ця методика передбачає наявність масового картографічного та описового матеріалу.

Додамо, що процес атрибуції та верифікації насправді представляє собою постійну складову процесу дослідження, адже з'являються нові дослідницькі методи, що дозволяють по новому висвітлити факти, або ж цілі пласти нової інформації. Більший рівень інформативності досягається також їх поєднанням з іншими джерелами.

Широка методологічна база була залучена на етапі систематизації та узагальнення. Реалізація цього етапу була б неможливою без поєднання різних наукових методів. Насамперед, нами були використані загальнонаукові методи – логіко-теоретичний, метод типологізації та класифікації.

Логіко-теоретичний метод (чи метод логічної критики), у комплексі із іншими науковими методами, дозволив нам усебічно застосувати наявний джерельний потенціал, коли один і той самий факт можна використовувати для вивчення різних аспектів історії.

³⁴² Грязнов А.Л. Реконструкция системы расселения и структуры землевладения Замосковского края в XV—XVII вв. // Историческая география: пространство человека vs человек в пространстве: К 70-летию со дня рождения В.А.Муравьева. Материалы XXIII Международной научной конференции (Москва, 27-29 января 2011 г.). – М., 2011. – С.222-224; Кондратьев И.В. Древнерусские города-замки как центры формирования военно-служебного сословия Великого княжества Литовского // Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств. Международная конференция. Материалы. – Москва, 2012. – С.93-96; Чернов С.З. Волок Ламский в XIV – первой половине XVI в. Структуры землевладения и формирование военно-служилой корпорации. – М., 1998. – 543 с.

Для типологізації джерел були використані методи систематизації і класифікації. Використання повторюваності та схожості виявилось найбільш доцільним при класифікації та опису історії соціальних груп – шляхти, міщанства чи селянства, а також їх станової «дифузії», коли відбувалася своєрідна міграція станів – бояр до шляхетства, козацтва, міщанства та селянства, міщан – до дрібного боярства та ін. При нагоді згадаємо, що в історичній соціології цей метод загалом претендує на окремішність, як метод соціальної стратифікації.

Здійснена на основі цих методів наукова типологізація дозволила нам встановити специфіку формування земельних володінь та виокремити рамки, що розмежовували дрібнобоярську та шляхетську верстви. Достатньо проблематичним стало виділення найдрібніших категорій остерського та любецького боярства. Саме ці дрібнобоярські категорія швидше «зливалася» із селянською верствою.

Систематизація матеріалу на основі наявного комплексу як письмових, так і усних (топонімічних та антропонімічних) джерел, також дозволила нам виділити на території староств т.зв. мікрорегіони (чи мікрорайони³⁴³). Виокремлення цих мікрорегіонів дозволило виявити локальні центри формування місцевих військовослужбових спільнот (мікрогруп або т.зв. «кущів»). На Остерщині одним центрів таких «кущів» за литовсько-польського панування було с.Літки, у якому та довкола якого мешкало кілька десятків родів місцевого дрібного боярства. Отже, село було своєрідним центром, яке засвідчувало давність та сталість існуючих соціальних та економічних зв'язків. Можемо також стверджувати з дуже високою долею вірогідності, що основа цього районування була закладена ще за давньоруської держави.

Статистичні методи використовувалися при обробці кількісних даних. Наприклад, встановлення динаміки кількості населення Остра та Любеча, дозволило нам оцінити масштаби руйнувань під час військових конфліктів та темпи відновлення міст опісля їх завершення.

³⁴³ Ономастикон Васильківського повіту Київської губернії (кінець XVIII – початок XIX ст.... – С.11.

Нам вдалося частково простежити й етнічну стратифікацію шляхетської верстви, під якою розуміється суто формальна приналежність походження прізвища до певної етнічної спільноти – тюркської, української, білоруської чи російської. На жаль, але стан джерел не дозволяє нам розкрити це питання повністю, й докладно визначити процеси національної самоідентифікації.

На етапі апробації та реалізації результатів дисертаційного дослідження основні його положення пройшли належну апробацію на більш ніж 70 наукових конференціях, семінарах, колоквиумах та симпозіумах, як в Україні, так і за її межами (Додаток Е.2). Окремі результати досліджень були оприлюднені на засіданнях міждисциплінарного семінару Товариства дослідників Центрально-Східної Європи (Національний університет «Києво-Могилянська Академія», 23 листопада 2010 р. та 25 листопада 2014 р.), під керівництвом д.і.н., проф. Н.М.Яковенко.

Основні положення дисертації були опубліковані (Додаток Е.1), важливим елементом реалізації дослідження вважаємо також здійснену популяризацію його результатів.

* * *

Аналіз історіографічного доробку свідчить, що обрана нами дослідницька проблема лише фрагментарно відображена в історіографії. Використання проблемного підходу дало нам можливість виокремити основні напрямки дотичних досліджень. Насамперед, це вивчення історії адміністративно-територіальних одиниць ВКЛ та Речі Посполитої; праці побудовані за історико-територіальною ознакою – з історії Чернігово-Сіверщини та Київщини; доробок істориків присвячений соціальним групам, як то шляхті, козацтву, міщанству та селянству. Ще одна умовна четверта група літератури розкриває історію політико-правових відносин, історію урбаністики та військової справи.

До сьогодні істориками не було виокремлено головні етапи існування «українних» староств Північного Лівобережжя, не визначені регіональні відмінності та специфічні риси, не зазначена наступність соціальних, політичних та економічних процесів.

Джерельна база дисертації сформована з архівних та опублікованих матеріалів, представлених як поодинокими документами, так і певними комплексами джерел. Наявні матеріали достатньо різноманітні змістовним наповненням та інформативністю. За умовною видовою класифікацією використані джерела поділяються на актові та діловодні (як то державні акти, діловодна документація, поземельні привілеї, майнові угоди та судові акти); описово-статистичні джерела (матеріали люстрацій, ревізій та описів); та наративні джерела (літописи, мемуари, родовідні відомості). Окрім писемних джерел в дослідженні були використані усні – антропонімічні та топонімічні джерела; зображальні – карти, малюнки; та речові джерела – археологічні матеріали.

Особливості залученої джерельної бази зумовили необхідність її критичного осмислення. По-перше, різні періоди існування Любецького та Остерського староства репрезентовані нерівномірно. Якщо від XIV–XV ст. нам відомі лише поодинокі документи з історії регіону, то від XVI–XVII ст. їх кількість значно збільшується. Різняться і їх якісна складова. Високий рівень достовірності мають описово-статистичні джерела – як-то описи, ревізії, люстрації та поборові реєстри. А от вивчення судових чи поземельних документів вже вимагає застосування різних наукових методів та субдисциплінарного підходу, у тому числі, залучення топонімічних та антропонімічних джерел, що певною мірою убезпечує від помилкових суджень та інтерпретацій.

Зважаючи на відносно невелику кількість автентичних документів, більш ранні періоди допомагають вивчати більш пізні джерела, які, у свою чергу, можуть мати іншу специфіку чи проблематику. Добу Речі Посполитої у першій половині – середині XVII ст. частково репрезентують документи епохи Гетьманщини, епоху Великого князівства Литовського – матеріали доби Речі Посполитої.

Використані методологічні принципи та підходи уможливили вирішення поставлених дослідницьких завдань, а заключним етапом реалізації дослідження стало написання тексту дисертаційного дослідження із дотриманням принципів логічності, системності та послідовності.

РОЗДІЛ 2. ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА ТЕРИТОРІЇ ЛІВОБЕРЕЖНИХ СТАРОСТВ ПІВНІЧНОГО ПОДНІПРОВ'Я У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ

2.1. Остер та Любеч як колонізаційні центри давньоруської держави

Середньовічне та ранньомодерне суспільство відносилось до категорії аграрних соціумів, отже важливими факторами його існування були фізико-географічні умови (до яких можна віднести природну та кліматичну специфіку), а також наявні природні ресурси (як то водні чи лісові). Райони північної Київщини, до яких відноситься Остер, Любеч і навіть Путивль, що лежить на південній межі Полісся, відносять до поліської природно-географічної зони, де значна частина рельєфу – заболочена рівнина. Клімат тут помірно континентальний, м'який, з достатньо теплим літом та порівняно м'якою зимою. Подібні умови вважаються сприятливими для ведення типового для середніх широт Європи сільського господарства³⁴⁴.

На території колишніх Остерського та Любецького староств практично немає чорноземних ґрунтів. Різниця у родючості була й всередині самих староств, на півдні Остерщини переважав глинистий ґрунт³⁴⁵. Частина території була вкрита лісами, тому нестача хліба фіксується тут навіть наприкінці XVIII ст.³⁴⁶. Ближче до Дніпра ґрунти піщані, тут територія представляє собою низину зайняту лугами³⁴⁷. Більш-менш родючі ґрунти в Остерському старостві були на сході (це територія сучасного Козелецького району Чернігівської області)³⁴⁸. Ревізори Київського намісництва у 1782 р. зазначали, що «ґруньт землі по болшой части черноземной, а нѣкотою частию и песковатой, однакъ плодородной»³⁴⁹. Схожа ситуація була і в Любецькому старостві, тут було чимало так званих темно-сірих лісових ґрунтів,

³⁴⁴ Ландшафты и физико-географическое районирование // Природа Украинской ССР. – К., 1985. – 222 с. – С.60; Заставний Ф.Д. Географія України. У 2-х кн. – Львів, 1994. – С.74-78, 79-82, 83-87.

³⁴⁵ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.57.

³⁴⁶ Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела... – С.54.

³⁴⁷ Путеводитель по Днепру и его притокам... – С.7, 105; Тереножкин А.И. Археологические обследования в зоне Киевской ГЭС в 1960 году // Краткие сообщения Института Археологии. Вып.12. – К., 1962. – С.3

³⁴⁸ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.6.

³⁴⁹ Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела... – С.43, 53, 57, 202.

чи не найродючіших на Чернігівщині³⁵⁰. Територія обох староств мала значні лісові ресурси. Частина площ покрита грядами високих бугристих пісків³⁵¹. Щонайменше від XVI ст. остерські ліси використовувалися для будівництва остерських та київських укріплень³⁵².

Для регіону характерна різноманітність гідроресурсів. Ключова річка Київщини – Дніпро, проходила територією обох староств. Якщо Любеч замикав собою землі Середнього Подніпров'я, то Городець (Остер) – деснянський річковий басейн. Загалом комунікаційний потенціал обох міст не обмежувався Подніпров'ям, звідси відкривалися шляхи до Південно-Західної Русі, Малополюші, Моравії та Богемії³⁵³.

Окрім річок край був багатий на озера та болота. З найбільших боліт Остерщини згадаємо Вершину та Видри³⁵⁴, які виникли на місці старих русел, що з'єднували р. Десну та р. Дніпро³⁵⁵. На території Любецького староства знаходилось болото Замглай – найбільше болото Чернігівщини. Однойменна річка колись об'єднувала Дніпровську долину з долиною Десни³⁵⁶. Сусіднє болото – Паристе, у поєднанні із Замглаєм, робило значну частину староства неприступною³⁵⁷. Цікаво, що найбільш болотистими регіонами Чернігівщини на початку XX ст. вважалися саме Остерщина та Городнянщина³⁵⁸, а отже – територія колишніх «українних» староств.

У пізнє Середньовіччя саме річки ставали дорогами колонізації, поширення культурних, духовних та матеріальних цінностей. Сучасними дослідниками

³⁵⁰ Канівець В.І. Роль природних умов у формуванні території Чернігово-Сіверської землі (до постановки питання) // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1985 р.). Тези доповідей. – Чернігів, 1985. – С.92-94; Природа Украинской ССР. Почвы. – К., 1986. – С.85; Почвы. Карта 1 // Атлас Черниговской области. – М., 1991. – С. 16.

³⁵¹ Тереножкин А.И. Археологические обследования в зоне Киевской ГЭС в 1960 году... – С.3; Путеводитель по Днепру и его притокам... – С.8.

³⁵² АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.262-264; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.36-37; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.236.

³⁵³ Петраускас А. Торговельний шлях по Прип'яті та його суходільний аналог // Середньовічне Подніпров'я в системі між цивілізаційних контактів між Балтією та Чорномор'ям: Нариси. – К., 2017. – С.117.

³⁵⁴ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.236; Ландшафты и физико-географическое районирование... – С.60.

³⁵⁵ НА ІА НАНУ. – Ф.е. – №2010/1. – С.15; Тереножкин А.И. Археологические обследования в зоне Киевской ГЭС в 1960 году... – С.3.

³⁵⁶ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.11699. – Арк.5, 6.

³⁵⁷ Ландшафты и физико-географическое районирование... – С.60.

³⁵⁸ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.11699. – Арк.4.

виводяться два етапи формування так званих ранньоміських поселень (критерії визначення самого поняття «місто» по сьогодні залишаються дискусійними³⁵⁹). На території Русі поява перший крупних поселень відноситься до кінця IX – першої чверті X ст. У цей час виникає Гньоздов під Смоленськом, Чернігів, Іскоростень та ін. До цього часу відноситься й поява Вишгорода, Любеча та Сновська. Потужні містотворчі процеси, у тому числі із залученням «лучших мужів», фіксується літописцями у останній чверті X ст. у нових «градах» по Десні, Трубежу, Остру, Сулі та Стугні³⁶⁰.

Подніпровський Любеч, із першою писемною згадкою у «Повісті минулих літ» під 882 р., відноситься до першої хвили формування протоміст. У IX ст. тут виникає невелике місто з дерев'яними укріпленнями. Згадане місто і в договорі Олега з греками 907 р.³⁶¹.

А от Городець (Остер) відноситься до другої урбанізаційної хвили, його більш пізня поява зумовила й іншу роль. Сусідні міські центри – Київ, Переяслав та Чернігів, вважаються ядром давньоруської державності протягом усього домонгольського періоду³⁶², відповідно, Остер опинився у перехресті їх інтересів, та може цілком претендувати на роль своєрідного центра давньої Русі. Місто стало військовим осередком та несло, насамперед, колонізаційне значення³⁶³. Варязька присутність знайшла своє відображення на топоніміці регіону, як-от в назві м.Брагін³⁶⁴. Поодинокі поховання балтів, а можливо і скандинавів, зафіксовані у могильнику біля подніпровського с.Мохов, що під Лоевим³⁶⁵. Якійсь укріплення X – XI ст. були на Лоевій горі³⁶⁶.

³⁵⁹ Трубина Е.Г. Город в теории: опыты осмысления пространства. – М., 2011. – 519 с.

³⁶⁰ Моця О. П. «Ембріонний» етап формування давньоруських міст // Археологія і давня історія України. Вип.4 (21). – К., 2016. – С.7-8.

³⁶¹ Літопис руський. – К.: Дніпро, 1989. – С.13; Рыбаков Б.А. Замок... – С.95.

³⁶² Плохий С. Походження словянських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі. – К., 2015. – С.37-38.

³⁶³ Добровольский П.М. Юрьевская Божница // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. 1900-1902 гг. – Чернигов, 1902. – С.72.

³⁶⁴ Тищенко К. Іншомовні топоніми України... – С.138.

³⁶⁵ Макушников О. Лоев и Мохов: загадки древней истории // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментары: Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.). – Гомель, 2006. – С.13-17; Його ж. Моховский археологический комплекс: военизированное многофункциональное поселение эпохи Древней Руси // Днепровский паром. Материалы научно-исследовательского полевого семинара «Культурно-исторический потенциал Восточного Полесья и перспективы развития регионального туризма» (11-12 августа 2016 г., г. Брагин). Международных историко-краеведческих

Але на нижньому Подесенні першим колонізаційним пунктом був не Городець (Остер), а Виповзівське городище. Археологічні дані свідчать, що поселення було важливим військовим та торгово-ремісничим центром не регіонального, а саме державного значення³⁶⁷. З часом, коли «варязькі» елементи асимілюються, вже Городець (Остер) перебирає на себе роль колонізаційного центру.

У 988 р. вперше в літописах згадана річка Остер («Востр»): «И рече Владимир: се не добро, еже есть мало городов около Киева, и нача ставити города по Десне и по Востри...»³⁶⁸. Припускаємо, що серед цих городків міг бути й Городець. А от згадка про поселення замок припадає лише на 1098 р.: «В се лето заложи Володимер Мономах город на Вьстри»³⁶⁹. Гора, на якій стояв Остерський городок (пізніше цей район Остра став називатися Старгородка³⁷⁰), представляла собою укріплену природою місцевість на стику двох річок – Десни і Остра.

Очевидно, що як Городець остерський, так і Любеч, були центрами колонізації саме київських князів, останній принаймні до кінця XI ст. Достеменно відомо, коли Городець увійшов до складу Переяславщини – після смерті князя Володимира Всеволодовича Мономаха (1125 р.)³⁷¹. В історіографії побутує думка, що Любеч в цей час був чернігівським³⁷², але жодних підтверджень тому не має, усі літописні згадки наводяться без зазначення територіальної приналежності. Отже, не можна виключати й того, що Любеч був уділом Святополка Ізяславича та належав до Київського князівства (щонайменше до 1097 р.)³⁷³. По-друге, проведені

чтений «Днепровский паром» (8-9 августа 2017 г., г. Лоев). – Минск, 2017. – С.34-35; Тимофеенко А. В поисках древнего Лоева... – С.22.

³⁶⁶ Тимофеенко А.Г. К проблеме локализации и интерпретации замчища на Лоевой Горе... – С.78.

³⁶⁷ НА ІА НАНУ. – Ф.е. – №2011/187. – С.32-33; Моця О., Скороход В. Виповзів на Десні // Подесення в контексті історичної і природної спадщини: Збірник наукових. – Чернігів, 2018. – Вип. 1. – С.56-85.

³⁶⁸ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т.1. –С.241; Зуммер В.М. Остерський городок і остерська Божниця // Збірник наукових праць та публікацій: 1908-2008. – Остер, 2011. –С.34; Повесть временных лет. – М.; Л.: 1950. – Часть 1. – С.83; Фроянов И.Я., Дворниченко А.Ю. Города-государства Древней Руси. – Ленинград, 1988. –С.84.

³⁶⁹ Ипатьевская летопись. – СПб., 1908. – Т. 2. – С.179; Богусевич В.А. Остерский городок // Краткие сообщения Института Археологии. Вып.12. – К., 1962. – С.37.

³⁷⁰ Добровольский П.М. Юрьевская Божница... – С.72.

³⁷¹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.5; Назаренко А.В. Владимир Всеволодович Мономах // Древняя Русь в средневековом мире. Энциклопедия. 2-е изд. – М., 2017. – С. 132-133.

³⁷² Рыбаков Б.А. Замок... – С.95.

³⁷³ Пчелов Е. Почему княжеский съезд 1097 года состоялся в Любече? // Древняя Русь в IX – XI веках: контексты летописных текстов / Ancient Rus' in IX – XI Centuries: Early Texts in Context. – Зимовники, 2016. – С.142-143.

в останні роки археологічні дослідження дозволяють зробити висновок, що «чернігівський» вплив на матеріальну культуру давньоруського Любеча, не був визначальним, а має аналогії (на прикладі плінфи), в інших містах дніпровського басейну³⁷⁴. По-третє, у часи приєднання регіону до ВКЛ, Любеч згадується як «городок» київський³⁷⁵. Щоправда, це не виключає можливості його територіально-політичної приналежності до Чернігова у XII – XIII ст.

На думку Б.Рибакова, у другій половині XI ст. в Любечі був побудований дерев'яний замок. Розкопки, проведені в 1957–1960 рр., покликали до життя спробу реконструкції давньоруського замку³⁷⁶. Щоправда, у спробі реконструкції авторства Б.Рибакова широко використані елементи фортифікаційних споруд більш пізнього періоду – XV–XVII ст.³⁷⁷. В давньоруський час схили любецького дитинця не потребували побудови серйозних оборонних споруд. Недослідженою залишилась й північна частина Замкової гори, яка була розкопана лише у 2010–2012 рр.³⁷⁸.

У свою чергу, Городець, завдяки своєму географічному розташуванню, відігравав одну з ключових ролей у феодалних війнах XII ст.³⁷⁹. Знаходячись на давньому києво-переяславському прикордонні, місто під час міжкнязівського протистояння 40-х рр. XI ст., було однією із найсильніших фортець та головною опорною базою Юрія Долгорукого у його боротьбі за Київ та Переяслав³⁸⁰. Функції князівської резиденції, щонайменше з кінця XII – першій половині XIII ст., виконував і Любеч³⁸¹. У 1097 р. в Любечі був скликаний найвідоміший

³⁷⁴ НА ІА НАНУ. – Ф.е. – №2010/54. – Т.3. – С.72-74.

³⁷⁵ Кондратьев І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)... – С.29-30, 37.

³⁷⁶ Гончаров В. К. Раскопки древнего Любеча... – С.134–138; Рыбаков Б.А. Замок... – С.95.

³⁷⁷ Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України... – С.144-145; Вечерський В. Що знайшов академік Рибаков... – С.8; Ситий Ю., Кондратьев І. Етапи існування Любецького замку в XIV – XVII ст. (за матеріалами археологічних досліджень Б. О. Рибакова) // Сіверянський літопис. – 2012. – №5-6. – С.12-21.

³⁷⁸ Веремейчик О.М., Козубовський Г.А. Середньовічний монетний скарб із розкопок Любеча // Археологія. – 2016. – №1. – С.64; Веремейчик Е. М. Усадьба ювелира середини XIII в. в Любече // Stratum plus. Археология и культурная антропология. – 2016. – №5. – С.100.

³⁷⁹ Богусевич В.А. Остерский городок... – С.37.

³⁸⁰ Там само. – С.39; Коваленко В.П., Ситий Ю.М. Чернігово-Переяславський кордон в XI–XIII ст. // Тези Всеукраїнської наукової конференції «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності і культури». – Переяслав-Хмельницький, 1992. – С. 17–19.

³⁸¹ Веремейчик Е. М. Усадьба ювелира середини XIII в. в Любече... – С.100.

князівський з'їзд,³⁸² рішення якого фактично легалізували феодальну роздробленість Русі.

По смерті князя Володимира Мономаха (1125 р.) Городець Остерський стає переяславським «пригородом» – удільним містом Переяславського князівства, лише у 1136 р. він був відділений від Переяслава і переданий суздальському князю Юрію Долгорукому³⁸³. В XI ст. разом із Городцем Остерським до Переяславського князівства відійшла більша частина Остерщини, а от Моровськ та його округ належали Чернігівському князівству, ставши його «пригородом» та південним військовим форпостом³⁸⁴. Щільно забудоване Моровське городище займало підвищену частину мису біля Десни, його укріплення фіксувалися ще на початку 70-х рр. XX ст.³⁸⁵. Перша писемна згадка про Моровськ відноситься до 1139 р., саме тут був заключний мир між братом Юрія Долгорукого київським князем Ярополком та Святославичем Всеволодом Ольговичем³⁸⁶. У XII ст. остаточно формуються міжкнязівські кордони, у тому числі, між Чернігівським та Переяславським князівствами³⁸⁷. Кордон між Чернігівщиною та Переяславщиною й надалі був сталим і залишався незмінним до середини XVII ст.³⁸⁸. «Старі рубежі» згадані в скарзі московського царя Федора І Івановича 1585 р.: «люди вступають ся в нашу землю, в Черъниговский уездъ, черезъ старие рубежи»³⁸⁹. По р.Смолянка, яка слугувала міжкнязівським кордоном, у першій половині XVII ст. проходив кордон між Чернігівським та Київським воєводствами³⁹⁰.

У XII ст. Городець (Остер) став ключовою фортецею у змаганнях Ю.Долгорукого за Київ³⁹¹. Місто було ключовим форпостом у планах князя аж до

³⁸² Коваленко В.П. Любецький з'їзд в історії Чернігово-Сіверської землі // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів, 1997. – С.24-34; Толочко П.П. Любецький з'їзд князів // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів, 1997. – С.9-13.

³⁸³ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.5; Зуммер В.М. Остерський городок і остерська Божниця... – С.35; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.18.

³⁸⁴ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.5.

³⁸⁵ НА ІА НАНУ. – Ф.е. – №1971/17а. – С.57-58.

³⁸⁶ Літопис руський. – К.: Дніпро, 1989. – С.190; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.5.

³⁸⁷ Зайцев А. К. Черниговское княжество X-XIII в.: избранные труды. – М., 2009. – С.10, 63.

³⁸⁸ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.16.

³⁸⁹ Lietuvos Metrika. Кнуга Nr. 593 (1585-1604). – Vilnius, 2009. – P.11-12.

³⁹⁰ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.90.

³⁹¹ Літопис руський. – К.: Дніпро, 1989. – С.193, 215, 217; Богусевич В.А. Остерський городок... – С.41.

1152 р., коли його вороги знищили «Юрієве гніздо». Городець був розорений, від тієї події маємо і першу згадку про Остерську (чи Юрієву) божницю: «розвели Городок Юріїв і спалили його, навіть і божницю святого Михайла»³⁹².

Незважаючи на відносну віддаленість від Києва під час феодальних усобиць середини XII ст., Любеч у 1147 р. було також пограбовано і спалено, у 1157 р. місто спустошили половці³⁹³. У 1159 р. в чернігівському Морівійську (Моровську) відбувся князівський з'їзд, де намагалися порозумітися князі чернігівські та київські³⁹⁴. Від того ж року маємо згадку про половців у Любечі (Любеску) та Морівійську (Моровську): «в них сидять псарі лише та половці»³⁹⁵. Городець був відновлений у 1195 р., коли син Ю.Долгорукого князь суздальський Всеволод Велике Гніздо надіслав сюди свого намісника Гюрю³⁹⁶. Однак, у подальшому Городець очевидно занепадає.

Як бачимо, Городець відігравав ключову роль та в регіоні та був важливим пунктом на шляхах до Києва, Чернігова та Переяслава. Саме це зумовило посилення його обороноздатності та будівництво фортеці, яка вважається однією з найсильніших в регіоні у XII ст.³⁹⁷. Давньоруське городище знаходиться на правому березі річки Остер, неподалік від його впадіння до Десни³⁹⁸. За матеріалами археологічних досліджень маємо уявлення про його структурне планування. Загальна площа Городця разом із оборонними лініями, складала біля 30 га. Дитинець, оточений стінами з дерев'яних клітей-городен, займав 0,7-0,75 га³⁹⁹. Залишки валу були простежені у 1971 р. Максимальна зафіксована ширина становила від 4 до 8 метрів, висота сягала від 1 до 4 метрів. Розміри

³⁹² Богусевич В.А. Остерский городок... – С.41-42; Зайцев А. К. Черниговское княжество X-XIII в.: избранные труды... – С.68; Літопис руський. – К.: Дніпро, 1989. – С.251.

³⁹³ Глушак Т.П., Жагловський А.П., Пінчук З.М. та ін. Краю Ріпкинський мій... – С.11; Коваленко В.П., Коваленко О.Б. Передмова... – С.6.

³⁹⁴ Літопис руський. – К.: Дніпро, 1989. – С.276.

³⁹⁵ Там само. – С.274; Зайцев А. К. Черниговское княжество X-XIII в.: избранные труды... – С.62.

³⁹⁶ Добровольский П.М. Юрьевская Божница... – С.75; Зуммер В.М. Остерський городок і остерська Божниця... – С.36; Лаврентьевская летопись. Изд. 2. – Ленинград, 1926. – Т.1. – Вып.1. – С.412.

³⁹⁷ Богусевич В.А. Остерский городок... – С.40.

³⁹⁸ НА ІА НАНУ. – Ф.е. – №1971/17а.– С.58; Богусевич В.А. Остерський городок... – С.40.

³⁹⁹ Бондарь А.Н. Укрепления Остра в XVI – первой половине XVII вв... – С.191; Богусевич В.А. Остерський городок... – С.39; Казаков А. Остерський Городець (етапи формування міста)... – С.91-93; НА ІА НАНУ. – Ф.е. – №1988/183. – С.22; Сытый Ю. Исследования укреплений на Черниговщине... – С.296.

площадки городища становили 65 на 45-60 м⁴⁰⁰. На думку дослідників, Остерська божниця була включена до ланцюга оборонної лінії фортеці та була кутовою баштою⁴⁰¹.

Сучасна наука володіє значно кращими знаннями про оборонні споруди давньоруського Любеча. Замок був розташований у центральній частині Любеча – на пагорбі (дитинці), висота крутих схилів якого сягала 40 м. У плані Замкова гора – неправильний чотирикутник (104 x 32 м), площею 0,33 га. Згідно реконструкції Б.Рибаківа, забудова Любецького замку була досить щільною, місто було оточено дубовими стінами із заборолами, до валу прилягали стіни з житловими зрубами-клітями. Замок немовби мав триповерховий палац, дон-жон, кілька могутніх веж та підйомний міст⁴⁰². Замок був центром великого посаду, а розміри укріпленої частини міста сягали 4,5 га⁴⁰³.

Під час археологічних досліджень у 2011 р. на північно-східному краю майданчика на Замковій горі, були зафіксовані три періоди фортифікаційного будівництва, з яких найдавніший містить керамічний матеріал лише XII–XIII ст.⁴⁰⁴. Зауважимо, що при спробі реконструкції Любецького замку були змішані різні історичні періоди⁴⁰⁵. Не можемо виключати «переплетіння» епох і в узагальненнях сучасних дослідників щодо Остерського замку, побудованого 1538 р. на місці давньоруського городища. Адже подекуди при вивченні пам'яток дослідниками ігнорувалася наявність кількох хронологічних періодів функціонування фортеці⁴⁰⁶.

Саме у давньоруському періоді існування Остра та Любеча слід шукати підвалини подальшого розвитку та формування нових територіально-адміністративних одиниць – волостей та староств. Як в окрузі Остра, так і в окрузі Любеча, на сільських поселеннях ще київськими князями були осаджені різноманітні боярські елементи, зобов'язані службою князю-сюзерену. Наявність

⁴⁰⁰ НА ІА НАНУ. – Ф.е. – №1971/17а. – С.58.

⁴⁰¹ Богусевич В.А. Остерский городок... – С.38-39.

⁴⁰² Коваленко В.П., Коваленко О.Б. Передмова... – С.6; Рыбаков Б.А. Замок... – С.95-96.

⁴⁰³ Куза А.В. Древнерусские города // Археология СССР с древнейших времен до средневековья: Древняя Русь. Город, замок, село. – М., 1985. – С.49-53.

⁴⁰⁴ Бондар О.М., Веремейчик О.М., Терещенко О.В. Дослідження Замкової Гори у смт Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. // Археологічні дослідження в Україні. – 2011 р. – К., 2012. – С.485.

⁴⁰⁵ Вечерський В. Що знайшов академік Рибаків... – С.8; Кондратьєв І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)... – С.17.

⁴⁰⁶ Сытый Ю. Исследования укреплений на Черниговщине... – С.295, 297.

на давньоруських сільських поселеннях військовослужбових елементів неодноразово підтверджувалося археологічними знахідками⁴⁰⁷. Не поодинокими на сільських поселеннях знахідки спорядження вершника та бойового коня⁴⁰⁸. Біля частини остерських сіл фіксуються городища, що свідчить про наявність на них якихось укріплень⁴⁰⁹. Найвідомішою локальною фортецею Остерщини була Виповзівська фортеця, як один з ключових центрів колонізації⁴¹⁰. Навіть за часів Речі Посполитої та Гетьманщини Виповзів контролював перевіз через Десну, який проходив через Карпилівську пущу⁴¹¹.

Осаджувалось на землю дрібне боярство і під Любечем. У межиріччі Десни і Дніпра археологами зафіксовано близько 200 сільських поселень XI–XIV ст. Фіксуються тут і літописні міста – Листвен, Рогоща, Сибереж⁴¹². Давньоруське городище фіксується поблизу Любеча в урочищі Монастирище⁴¹³.

Ймовірніше, що боярство осаджувалося саме за територіальним принципом. Про це свідчить практика осадження боярства на території так званої Сновської тисячі⁴¹⁴. Вже у литовський період з'являється (зберігається?) інститут сотників, які підкорялися старості. Теоретично над сотниками мав стояти тисячник, але на думку П.Клепатського, у часи ВКЛ тисячників майже не було, єдиним виключенням був Путивльський повіт, у якому ця посада існувала до 1500 р.⁴¹⁵.

⁴⁰⁷ Веремейчик Е. Поселение “Пойма” около Шестовицы близ Чернигова // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С.371; Готун І. А., Казимір О. М., Шахрай Д. О. Предмети озброєння та військового призначення з середньовічного поселення Софіївська Борщагівка // Наукові записки НаУКМА. Теорія та історія культури. – 2015. – Т. 166. – С.44-54; Кондратьев И. Предметы вооружения и воинского снаряжения на поселении Автуничи // Проблемы вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів, 1992. – С.23-24; Його ж. Древнерусские города-замки как центры формирования военно-служебного сословия Великого княжества Литовского... – С.93-96.

⁴⁰⁸ Плавинский Н. Очерки истории вооружения белорусских земель X – XIII веков. – К., 2014. – С.123-129.

⁴⁰⁹ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.14-15, 27.

⁴¹⁰ НА ІА НАНУ. – Ф.е. – №1971/17а. – С.59, 64; №2008/127. – С.9-10; № 2016/ б.н. – С.4.

⁴¹¹ ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.151. – Арк.89.

⁴¹² Глушак Т.П., Жагловський А.П., Пінчук З.М. та ін. Краю Ріпкинський мій... – С.8-9.

⁴¹³ Веремейчик О.М. Старожитності городища Монастирище кінця XII – середини XIII ст. в Любечі... – С. 99-108; Веремейчик О.М., Бондар О.М. Дослідження в уроч. Монастирище в смт Любеч // Археологічні дослідження в Україні 2012. – К., 2013. – С.378-379.

⁴¹⁴ Васюта О. Етнічний склад населення літописної Сновської тисячі в X – XIII ст. // Русь на перехресті світів (міжнародний вплив на формування Давньоруської держави) IX – XI ст.: Матеріали Міжнародного археологічного семінару. – Чернігів, 2006. – С. 17-26; Його ж. „Реєстр чернігівських границь” XVI століття як джерело з історії Сновської тисячі // Сіверянський літопис. – 2000. – №3. – С.27–35; Коваленко В.П. Кордони та природні умови літописної Сновської тисячі // Археологічні старожитності Поденесення. – Чернігів, 1995. – С.78-83.

⁴¹⁵ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.395.

Катастрофою для регіону стала монгольська навала. Восени 1239 р. Любеч був захоплений монголами та знищений. Однак у культурному шарі Любеча відсутні предмети кочівницького озброєння, немає й колективних поховань, характерних для монгольського розорення⁴¹⁶. Не згаданий Любеч і серед міст, сплюндрованих ордами Батия у 1239–1240 рр., хоча сучасні археологи все ж таки пов'язують загибель Любецького замку з подіями осені 1239 р.⁴¹⁷. Археологічні матеріали свідчать, що значна частина сільських поселень між Черніговом та Любечем у середині XIII ст. припинила своє існування⁴¹⁸. У порівнянні з попереднім періодом пам'ятки цієї доби характеризуються невеликими розмірами та бідністю культурного шару. Значно зменшується площа Любеча⁴¹⁹. Опісля монгольської навали сильно поменшала й площа Городця⁴²⁰.

Однак твердження про повне обезлюднення Задесення не підтверджується археологічними дослідженнями⁴²¹. На існування поселень XIII – XIV ст. вказує у своїх дослідженнях К.Капустін. Матеріали цього періоду виявлені на 51 городищі Київської землі, у тому числі й у Острі⁴²². Керамічний матеріал XIII–XIV ст. віднайдений у Любечі та його окрузі⁴²³. Для багатьох пам'яток регіону цього

⁴¹⁶ Веремейчик Е. М. Усадьба ювелира середини XIII в. в Любече... – С.105-106, 113; Ї ж. Археологічні дослідження Замкової Гори у смт Любеч // Археологічні дослідження в Україні – 2012. – К., 2013. – С. 380–381.

⁴¹⁷ Веремейчик Е.М. Стекланые браслеты средневекового Любеча (по материалам раскопок 2010–2011 годов на Замковой Горе) // Стекло Восточной Европы с древности до начала XX века. – СПб., 2015. – С.200; Коваленко В.П., Казаков А.Л. Літописний Любеч: наслідки та перспективи досліджень // Чернігівська земля у давнину і середньовіччя: Тези доповідей Міжнародної наукової конференції у м. Славутичі 5-6 жовтня 1994 р. – К., 1994. – С.32-34.

⁴¹⁸ Шекун О.В. Поселенська структура пониззя межиріччя Десни і Дніпра XII – XVII ст. // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба: Матеріали церковно-історичної конференції (Чернігів, 1-3 жовтня 1996 р.). – Чернігів, 1996. – С.114-115.

⁴¹⁹ Бондар О.М., Веремейчик О.М., Терещенко О.В. Дослідження Замкової Гори у смт Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської обл... – С. 485

⁴²⁰ Бондарь А.Н. Укрепления Остра в XVI – первой половине XVII вв... – С.191; Казаков А. Остерський Городець (етапи формування міста)... – С.91-93.

⁴²¹ Рудь А. Розвиток поселень на теренах Козелецького району (1239-1648 рр.) // Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи: Матеріали XVII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 13-15 квітня 2018 р.) – Чернігів, 2018. – С.116; Ситий Ю.М. Поселення X – XIV ст. північно-західної частини Чернігівського Задесення // Старожитності Південної Русі: Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округа в IX – XIII ст.». – Чернігів, 1993. – С.91-95.

⁴²² Казаков А.Л., Сенюк О.Г., Куза В.А. Дослідження Чернігово-Сіверської експедиції... – С.381–382; Капустін К.М. Археологічні пам'ятки середньої Надніпрянщини середини XIII – XV ст. // Археологія... – С.119-126; Ї ж. Укріплені поселення середини XIII–XV ст. на Правобережжі Київської землі // Археологія і давня історія України. Вип.11. – К., 2013. – С.71-72; Рудь А. Розвиток поселень на теренах Козелецького району (1239-1648 рр.)... – С.115-119; НА ІА НАНУ. – Ф.е. – №1988/183. – С.4, 12.

⁴²³ Веремейчик Е. Поселение “Пойма” около Шестовицы близ Чернигова... – С.366-367; Капустін К. Археологічні пам'ятки Дніпровського Лівобережжя середини XIII–XV ст. (за матеріалами розвідок 40-х – 70-х рр. XX ст.) // Сіверянський літопис... – С.12, 13, 17.

періоду було характерне перенесення місцезнаходження, як це було з Шестовицею чи с.Малий Листвен⁴²⁴.

Услід за князями на службу до ординців пішла й якась частина військовослужбової людності Київщини, що стала улусом Золотої Орди. Спадком тієї доби стали «люди ясачні», які із приходом ВКЛ пішли на службу до нової влади⁴²⁵. Однією з найдавніших «служб» була так звана «ординська служба»⁴²⁶.

Нам практично не відомі поселення де були осаджені саме золотоординці, окрім городища із потужними земляними укріпленнями, зафіксованими у 2016 р. біля смт Седнів⁴²⁷. Можливо, що якась ординська залага була і в самому Любечі, адже після навали Батия регіон перебував під безпосереднім управлінням ординців⁴²⁸, що підтверджується археологічними матеріалами⁴²⁹. До цього періоду відноситься і одна із споруд досліджених на території Любецького замку⁴³⁰. На думку І.Ігнатенка, поява в Любечі склоробних майстерень якраз пов'язана із переселенням сюди майстрів з Києва після подій 1240 р.⁴³¹.

Зміни відбулися й в територіальній приналежності Остра та Любеча. Остер знову став київським, а не переяславським. Любеч у першій половині XIV ст. ймовірно тяжів до Брянська, адже саме брянські князі у цей час вважалися великими князями чернігівськими⁴³².

⁴²⁴ Бондар О., Кондратьєв І. Пізньосередньовічний Листвен (за археологічними та писемними джерелами)... – С.181-182; Його ж. Дослідження археологічного комплексу в с. Малий Листвен... – С.377-378; НА ІА НАНУ. – Ф.е. – №2008/127. – С.13.

⁴²⁵ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.417.

⁴²⁶ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С.249-250.

⁴²⁷ Моця О. П., Сита Л. Ф. Дослідження в смт Седнів у 2015 р. // Археологічні дослідження в Україні – 2016. – К., 2018. – С.321-323.

⁴²⁸ Капустін К.М. Київська земля в середині XIII – XV ст... – С.48.

⁴²⁹ Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР // Слов'янсько-руські старожитності. – К.: Наукова думка, 1969. – С.174-179; Оногда О.В., Балакін С.А. Про одну групу Київської пізньосередньовічної кераміки // Археологія. – 2010. – № 1. – С.91-96.

⁴³⁰ Сытый Ю.Н. Материальная культура Любечского замка времен Великого княжества Литовского // Русское наследие в странах Восточной и Центральной Европы: Материалы межгосударственной научной конференции 5-8 июля 2010 года (г. Брянск), приуроченной к 600-летию битвы при Грюнвальде. – Брянск, 2010. – С.351, 354.

⁴³¹ Веремейчик Е.М. Стекланные браслеты средневекового Любеча (по материалам раскопок 2010–2011 годов на Замковой Горе)... – С.200; Ігнатенко І.М. Склоробство давнього Любеча та історія Чернігівщини XIII ст. в світлі нових археологічних досліджень // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі... –Чернігів, 1997. – С. 163.

⁴³² Русина О. Адміністративно-територіальний устрій давньої Чернігівщини на початку литовського володарювання... – С.19.

2.2. Вхідження до Великого князівства Литовського: від перших литовських намісників до утворення староств

У XIV ст. Північне Лівобережжя увійшло до складу ВКЛ. Перша спроба опанувати Київщину припадає на середину XIV ст. За Густинським літописом у 1363 р. князівство було «взято під Федором»⁴³³, київським князем між 1331 та 1362 рр.⁴³⁴. Київ захопили без бою, що могло бути свідченням попередніх домовленостей між Ольгердом та київським князем Федором⁴³⁵. Можливо що частиною цих домовленостей був перехід Путивля під руку київського князя, адже місто до того ніколи не належало до Київської землі, а знаходилось в складі Чернігівського, а згодом – Новгород-Сіверського князівства⁴³⁶. У 1362 р. відбулися дві військові компанії Ольгерда. Перша – влітку на Чернігово-Сіверщині, друга, восени – на Поділлі. На кінець літа 1362 р. Київське князівство вже було повністю під владою Ольгерда, очевидно, що тоді остаточно були зайняті Сіверщина та Поділля⁴³⁷. Вирішальна битва між військом Ольгерда та татарами з улусу Ногая відбулася під Торговицею, неподалік від переправи на р. Синя Вода⁴³⁸.

На приєднаних територіях була залишена як попередня система управління, так і соціально-економічні відносини. Фактично Київщина, яка до того була улусом Золотої Орди, перетворилась у спільне володіння (кондомініум) Орди та князів литовських. Київщина, як і раніше, продовжувала економічно працювати на Золоту Орду, зокрема, сплачувати їй податки сріблом та продовольством. Архаїчність податків зберігалась щонайменше до кінця XV ст., відомо, що з черкашан брали «данину медом»⁴³⁹. Медова данина була поширеною і серед

⁴³³ Черкас Б. Подільські війни 1362-1380 рр... – С.361-362; История Киева: В 3 т., 4 кн. – Т.1. Древний и средневековый Киев... – С.221.

⁴³⁴ Русина О. Федір, князь київський // Енциклопедія історії України: у 10 т. – К., 2013. – Т.10. – С.273.

⁴³⁵ Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли... – С. 57; Черкас Б. Подільські війни 1362-1380 рр... – С.361-362.

⁴³⁶ Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі... – С. 17, 19; Черкас Б. Подільські війни 1362-1380 рр... – С.361-362.

⁴³⁷ Там само. – С.360-362.

⁴³⁸ Україна: литовська доба, 1320-1569. Вид. 2-ге, перероб. – К., 2016. – С.39.

⁴³⁹ Черкас Б. Подільські війни 1362-1380 рр... – С.362.

остерського боярства⁴⁴⁰. Київські та сіверські князі випускали монети з арабською в'яззю⁴⁴¹.

Погодимось із Б.Черкасом, що приєднані до Литви князівства були посилені цілою мережею фортифікованих міст⁴⁴². На нашу думку, частина цих укріплених пунктів дублювала місця колишніх поселень золотоординців. Неподалік чернігівського Седнева археологами нещодавно було віднайдене «литовське» поселення із укріпленнями XIV ст.⁴⁴³. Згадаємо, що у цьому регіоні було віднайдене фортифіковане поселення доби Золотої Орди⁴⁴⁴. Поява опорних пунктів колонізації вимагала залучення на службу місцевих бояр, у тому числі шляхом підтвердження володільницьких прав⁴⁴⁵. З цього періоду нам відомий унікальний документ – грамота київського князя Володимира Ольгердовича місцевому землевласнику Юрію Івантичу Половцю-Ружинському⁴⁴⁶. В останні роки документ був по новому переосмислений дослідниками⁴⁴⁷. Князівський лист датувався істориками 19 січня 1381 р. (Ф.Шабульдо та О.Морозов), Б.Черкас подає більш широку дату – 19 січня 1380–1381 рр.⁴⁴⁸, Е.Руліковський та Д.Похилевич – 19 січня 1390 р.⁴⁴⁹.

В листі київського князя до Юрія Івантича зі Сквиря (зараз це районний центр Київської області) зазначалося, що його володіння («отчини») сильно

⁴⁴⁰ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.17.

⁴⁴¹ Черкас Б. Подільські війни 1362-1380 рр... – С.362; Хромова І. «Князівська символіка» у монетному карбуванні XIV — початку XVI ст. з території Середнього Подніпров'я // Український історичний збірник – 2017. Вип.19. – К., 2017. – С.46; Хромова І., Хромов К. Місцеві монети-наслідування другої половини XIV ст. на литовсько-ординських прикордонних територіях // III Міжнародна наукова конференція Україна і Велике князівство Литовське в XIV – XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі: Тези доповідей. – К, 2013. – С.22-23.

⁴⁴² Черкас Б. Подільські війни 1362-1380 рр... – С.364.

⁴⁴³ Сита Л., Ситий Ю. Городище литовського часу в смт Седнів // Подесення в контексті історичної і природної спадщини: Збірник наукових. – Чернігів, 2018. – Вип. 1. – С.117.

⁴⁴⁴ Моця О. П., Сита Л. Ф. Дослідження в смт Седнів у 2015 р... – С.321-323.

⁴⁴⁵ Кондратьев І.В. До джерел формування служебної шляхти Любецької волості // Сіверянський літопис. – 2006. – №3. – С.38-45.

⁴⁴⁶ Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. Похилевич. – К., 1864. – 763 с. – С.190; Rulikowski E. Opis powiatu Wasilkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym... – S.33.

⁴⁴⁷ Черкас Б. Подільські війни 1362-1380 рр... – С.367; Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского... – С.84; Морозов О. Нариси з історії стародавнього Ніжина... – С.39.

⁴⁴⁸ Черкас Б. Подільські війни 1362-1380 рр... – С.367; Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского... – С. 84; Морозов О. Нариси з історії стародавнього Ніжина... – С.26-43.

⁴⁴⁹ Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки... – К., 1864. – С.190; Rulikowski E. Opis powiatu Wasilkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym... – S.33.

постраждали від татарського набігу, в якості компенсації за ним затверджувалися як старі, так і нові маєтності. Для нас найбільшу цікавість становить перелік його остерських володінь: «А в Северу: Рожны зе вшистким, Крехово, Осово, Світильново, Бердово, Островец, Буков, Варно, Волузов, Нежин, Дорогин зе вшисткими иными урочистими пущами в тым отделе, почавши от Десны по Удай и по Остер, и Сосновский удел также зе вшистким, и Высогор, также то отпустить в цудзе реньце зостать ся нема»⁴⁵⁰.

На нашу думку, із приєднанням Київщини до Литви відбулося й нове підпорядкування Любеча до Київського князівства. Можливо, що до Київського князівства у XIV ст. була долучена і територія Лоевщини (яка складала правобережну частку єдиного комплексу Любецької волості)⁴⁵¹. Зважаючи на приналежність остерських сіл до Київської землі у 1380–1381 рр., не викликає сумніву і приналежність до неї усїєї Остерщини, хоча й не маємо відомостей про існування у цей період Городця (Остра).

З XIV ст. на Київщині тривають інтенсивні урбанізаційні процеси. На думку білоруського дослідника Ю.Бахана, головна причина створення міст у XIV–XV ст. полягала в інтенсивності економічного розвитку та потребі формування внутрішнього ринку⁴⁵². Однак на Київщині більшість міст мали насамперед оборонне та колонізаційне значення. Значення Київщини в обороні ВКЛ відображене у так званому «Списку міст Свидригайла» 1432 р. Список з кількох десятків населених назв відриває Київ («замок із багатьма волостями») та Чернігів («с немалою кількістю волостей»)⁴⁵³. Любеч (разом із селом Навози) та Остер згаданий серед київських міст кінця XIV ст.: «А се Киевьскыи гроди:... Остръчьскыи, на Деснь Черниговъ... Любечь, Навозъ, на Припеть

⁴⁵⁰ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.428; Морозов О. Нариси з історії стародавнього Ніжина... – С.39; Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки... – К., 1864. – С.190; Черкас Б. Подільські війни 1362-1380 рр... – С.367.

⁴⁵¹ Лин Д.Г. Лоевский рубеж // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментарыі: Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.). – Гомель, 2006. – С.3.

⁴⁵² Бохан Ю. Специфіка складання гарадской сеткі Вялікага княства Літоўскага у XV–XVI стст. // Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С. 19–20.

⁴⁵³ Полехов С. В. «Список городов Свидригайла». Датировка и публикация // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2014. – № 4 (58). – С. 119.

Чернобыль...»⁴⁵⁴. Серед усіх київських пригородів поступово виокремлюються ключові замки. За традицією ще князівських (а подекуди й давньоруських) часів під рукою київського князя були замкові та волосні намісники київських «пригородів»: Житомира, Овруча, Остра, Любеча, Черкас, Канева, Звенигорода, до 1500 р. – Путивля⁴⁵⁵.

Як вже зазначалося, центральна влада всіляко намагалася порозумітися із київським вищим боярством, прикладом чого є вищезгаданий лист 1380–1381 рр. А от Любеч був відданий литовському боярину. Перше відоме пожалування Любеча великим литовським князем припадає на 1387 р. (В.Бобинський вважає, що це пожалування відбулося у 1386 р.⁴⁵⁶), коли Владислав Ягелон надав «Любеч весь і люди і землі і всі доходи» у володіння Скиргайлу (лит. – Skirgailo) Ольгердовичу (у православному хрещенні – Івану, у католицькому – Казимиру). Роки життя – біля 1354–1397 рр.⁴⁵⁷.

Скиргайло Ольгердович був сином великого князя литовського Ольгерда. Характеризувався як відданий соратник свого брата Ягайла, великого литовського князя, а згодом й короля польського. Князь трокський (1382–1392 рр.), полоцький (1387–1397 рр.), київський (1395–1397 рр.)⁴⁵⁸. За даними С. Кучинського, Скиргайло володів Любечем упродовж 1387–1396 рр. Водночас, у 1395–1397 рр. він княжив і в Києві⁴⁵⁹. Однак на думку польського дослідника Я. Тенговського, з точкою зору якого погоджується О. Русина, насправді строк київського князювання Іоанна-Скиргайла сягав лише кількох місяців – «між кінцем жовтня і 23 грудня 1394 р.»⁴⁶⁰. Після смерті Скиргайла Києвом і Київською землею

⁴⁵⁴ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л., 1950. – С. 475-477; Новгородская четвертая летопись. – М., 2000. – Том IV. – Часть 1. – С.623-624.

⁴⁵⁵ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С.62.

⁴⁵⁶ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.227.

⁴⁵⁷ Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. Т.2... – С.582; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського... – С.97,101; Kuczyński S.M. Ziemia czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy... – S.109.

⁴⁵⁸ Пазднякоў В. Скіргайла // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. Т. 2... – С. 582; Скіргайла // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. У 6 т. Т. 6. Кн. 1. – Мн., 2001. – С. 321.

⁴⁵⁹ Kuczyński S.M. Ziemia czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy... – S.109; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського... – С.97,101.

⁴⁶⁰ Там само. – С.57.

керували великокнязівські намісники⁴⁶¹ (у XIV ст. – помічників старости та воєводи)⁴⁶².

Наприкінці XIV ст. у ВКЛ розпочався династичний конфлікт між двоюрідними братами – польським королем Ягайлом та князем Вітовтом. У 1392 р. Вітовт визнав Ягайло верховним сюзереном Литви, а сам став великим князем литовським. У зв'язку з цим, київський князь Володимир Ольгердович (1362–1394 рр.) був позбавлений Київського князівства у 1392 р., але не змирився з цим та став воювати з віленською владою, війну програв. У 1394 р. мусив поступитися Вітовту, був вигнаний з Києва та став княжити у Слуцьку та Копилі⁴⁶³.

Великий литовський князь Вітовт (1392–1430 рр.) здійснив перерозподіл маєтностей Київського князівства з метою посилення своїх прихильників та послаблення противників, адже ледь завершилося протистояння 1392–1394 рр. Відповідно, наступним володарем Любеча став литовський боярин Альберт Монивид (у хрещенні – Войцех) Кайлікінович (роки життя – біля 1360–1424). Альберт Монивид був членом великокнязівської ради (з 1387 р.), віленським намісником (1396 р.), на Городельському сеймі отримав герб «Леліва» (1413 р.) (Додаток Г.2). Від великого князя Вітовта отримав маєтності, серед яких Брагін, Горволь та Любеч⁴⁶⁴. Його родичем був київський воєвода (? – 1508 – 1511 рр.) Юрій Гедигольд з роду Монивидовичів⁴⁶⁵. В. Антонович вважав, що у 1396–1402 рр. київським воєводою був Іван Монивид Олександрович Гольшанський⁴⁶⁶.

Від Альберта Любеч перейшов до сина Івана. Ян (Іван, Івашко) Монивидович (Jan Moniwidowich) (роки життя – біля 1400–1458) – намісник

⁴⁶¹ История Киева: В 3 т., 4 кн. – Т.1. Древний и средневековый Киев... – С.223.

⁴⁶² Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. Т.2... – С.344.

⁴⁶³ Шабульдо Ф. М. Володимир Ольгердович // *Енциклопедія історії України*: у 10 т. – К., 2003. –Т.1: – С.618.

⁴⁶⁴ Насевич В.Л. Манівідавчы // *Беларуская Энцыклапедыя*: У 18 т. Т. 10. – Мн., 2000. – С. 80; Його ж. Манівідавчы // *Вялікае Княства Літоўскае. Энцыклапедыя*. Т. 2... – С. 270; Кондратьев І.В. Брагінщина у складі Любецько-Лоевського староства Київського воєводства // *Днепровский паром. Материалы научно-исследовательского полевого семинара «Культурно-исторический потенциал Восточного Полесья и перспективы развития регионального туризма»* (11-12 августа 2016 г., г. Брагін); *Международных историко-краеведческих чтений «Днепровский паром»* (8-9 августа 2017 г., г. Лоев). – Минск, 2017. –С.13-21.

⁴⁶⁵ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.13; Krupska A. Moniwid (Monwede, Moniwidus, Moniuidus, Monowyd, Monwid, Monywid) Wojciech h. Leliwa (zm. po r. 1423) // *Polski Słownik Biograficzny*. – Wrocław- Warszawa-Kraków-Gdańsk, 1976. – Tom XXI/4, zeszyt 91. – S. 658–660.

⁴⁶⁶ ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Спр.30540. – Арк.1.

подільський та кременецький (з 1437 р.), маршалок князя Свидригайла (1438 р.), воєвода троцький (з 1443 р.) та віленський (1458 р.). Володів Любечем з 1424 р. до 1458 р. У тестаменті від 1458 р. передав своє майно (у тому числі Любецьку, Брагінську та Горвольську волості⁴⁶⁷), у спадок синам Войтеху та Яну⁴⁶⁸. Ймовірно, що Любеч дістався Войтеху (помер у 1475 р.)⁴⁶⁹, однак, достеменних відомостей про це на сьогодні не маємо. Невідомо й хто став новим володарем Любеча.

Можливо, що саме від часів Монивидовичів в Любечі почалось створення якихось оборонних укріплень, причому за логікою розвитку міста, це відновлення повинно було розпочатись саме з території Замку, що підтверджується й археологічними дослідженнями (появу замкових укріплень відносять до XV ст.⁴⁷⁰). Логічним було і використання для цього давніх земляних споруд⁴⁷¹. Між іншим, саме до цього періоду слід віднести знайдений під час роботи експедиції Б.Рибаківа празький гріш часів королювання Венцеслава IV (1378–1419 рр.)⁴⁷².

Після смерті Юрія Половця-Рожновського, який помер не залишивши нащадків, великий князь Вітовт (1392–1430 рр.) віддав остерські володіння князю Дмитру Секирі⁴⁷³. На жаль, достеменно не відомо, коли відбулося це пожалування, за логікою подій не раніше 1394 р.

Митько (Дмитро) Секира походив з роду Гольшанських, що походили з Ошмянського повіту (сучасне с.Гольшани Гродненської області Республіки Білорусь)⁴⁷⁴. А от на думку істориків-краєзнавців, рід походив з «княжого Галича»,

⁴⁶⁷ У ВКЛ до початку XVI ст. поняття повіт та волость (як адміністративної одиниці воєводства) співпадали. Лише з утворенням Речі Посполитої повіт став позначати шляхетський округ, інколи повітом продовжували називати й сільські волості. Див.: Леонтович Ф.И. Повет / Указатель предметный // Акты Литовской метрики. Т. 1. Вып. 2. (1499 – 1507). – Варшава, 1897. – С.ХVIII.

⁴⁶⁸Насевич В.Л. Манівадвічы... – С. 270; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського... – С.114-116; Kuczyński S.M. Ziemia czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy... – S.45-47.

⁴⁶⁹ Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. Т.3. Дадатак... – С.315-316.

⁴⁷⁰ Бондар О.М. Типологія укріплених поселень любецької округи у XV–XVIII ст... – С.68

⁴⁷¹ Сытый Ю.Н. Матеріальна культура Любечского замка времен Великого княжества Литовского... – С.354.

⁴⁷² Ситий Ю., Кондратьев І. Етапи існування Любечского замка в XIV – XVII ст. (за матеріалами археологічних досліджень Б. О. Рибаківа)... – С.13; Сытый Ю.Н. Матеріальна культура Любечского замка времен Великого княжества Литовского... – С.351.

⁴⁷³ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т. 1 (1340-1506)... – С.98; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.10; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.30; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.76.

⁴⁷⁴ Boniecki A. Poczet rodów w Wielkiem Ksistwie Litewskiem w XV i XVI wieku. – Warszawa, 1887. – S.311.

куди немовби у післятатарські часи повтікали чернігівські князі⁴⁷⁵. У 1422/23–1433 рр. уряд київського воєводи займав його родич князь Михайло Гольшанський, син Івана Олгімонтовича⁴⁷⁶. Кияни називали його князем київським («herczogen Michalken von Khywen»), але це скоріше було відображенням побутово-політичних уявлень тогочасного суспільства⁴⁷⁷. М.Гольшанський був учасником підписання договорів із Тевтонським орденом 1422 та 1431 рр. Брав участь у боротьбі Свидригайла та Сигізмунда Кейстутовича, підписав послання прихильників Свидригайла Базельському собору у 1433 р., опісля був страчений за наказом Свидригайла⁴⁷⁸.

Достеменно відомо, що Д.Секира отримав від великого князя Сигізмунда Кейстутовича (1432–1440 рр.) привілей на володіння Остерською волостю, на жаль, текст привілею не зберігся⁴⁷⁹. Поява цього документу пов'язана із внутрішньодинастичною боротьбою у ВКЛ в 1432–1438 рр.⁴⁸⁰. На думку істориків-краєзнавців, за володарювання Д.Секири в Острі був побудований замок⁴⁸¹, хоча жодних підтверджень цього не існує.

Д.Секира помер не залишивши по собі спадкоємців, й Остер з волостю був переданий у розпорядження князя Олелька Володимировича⁴⁸². У Митька Секири було дві доньки – Марія-Марина стала дружиною Семена Трабського, Єлизавета – Яна Гаштольда. Марія-Марина у подальшому стала боротися за повернення остерської отчини⁴⁸³.

У 1441/1443 – 1454 рр. київським князем став Олександр-Олелько (†1454 р.), син колишнього київського князя Володимира Ольгердовича (1362–1394 рр.),

⁴⁷⁵ Опис землі Козелецької: наук.-попул. дослідж. з минувшини рідного краю... – С.41; Пенський А.Г., Лавренчук П.Я. Остер – європейське місто... – С.18.

⁴⁷⁶ Полехов С. Новые документы о Киевской земле XV века... – С.274, 258.

⁴⁷⁷ Там само. – С.265-266.

⁴⁷⁸ Там само. – С.274, 258; Szweida A. Organizacja i technika dyplomacji polskiej w stosunkach z zakonem krzyżackim w Prusach w latach 1386–1454. – Toruń, 2009, –S.293–310; Hlebionek M. Pieczęcie książąt Zygmunta Kiejstutowicza i Michała Zygmuntowicza przy dokumencie pokoju brzeskiego z 1435 r. // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos atodangos: profesoriaus Mečislovo Jučo 90-mečio jubiliejui skirtas mokslinių straipsnių rinkinys. – Vilnius, 2016. – P.229.

⁴⁷⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 1 (1340-1506)... – С.98; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.236-237; Русина О. В. Сигізмунд Кейстутович // Енциклопедія історії України: у 10 т. – К., 2012. – Т.9. – С. 549.

⁴⁸⁰ Полехов С.В. Наследники Витовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века. – М., 2015. – С.16.

⁴⁸¹ Пенський А.Г., Лавренчук П.Я. Остер – європейське місто... – С.18.

⁴⁸² Полехов С. Новые документы о Киевской земле XV века... – С.274.

⁴⁸³ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской. Литовский период... – С.236-237.

позбавленого київського столу у 1392 р.⁴⁸⁴. Разом із Києвом під його рукою опиняються й київські прикордонні замки. 9 листопада 1449 р. Остерський Городець був пожалуваний великим князем Казимиром IV Ягеллончиком (1440–1492 рр.) київському князю Олександру (Олельку) Володимировичу: «кн(я)зю Олександру Володимировичу Острецкии Городок»⁴⁸⁵. П.Клепатський вважав, що це відбулося опісля 1440 р.⁴⁸⁶, О.Мальченко відносить цю подію до другої половині XV ст.⁴⁸⁷. Як бачимо, до 1449 р. «Острецкии Городок» був вимороченим великокнязівським володінням.

Остерським намісником князя Олелька став князь Семен Звягольський (Б.Черкас називає його володільцем⁴⁸⁸)⁴⁸⁹. В цей час Олелько активно роздавав землі київським боярам, зокрема, Семен Секира отримав: «Боденьковъцы, а Выполозово, а Носово, а Рожъны, а Лѣтковичы, а Свѣтилновичи»⁴⁹⁰. Села Боденьки та Виповзів навіть у XIX ст. становили єдиний земельний комплекс⁴⁹¹.

У 1454–1470 рр. київським князем був Семен-Василь Олелькович. У цей період продовжується розвиток системи оборони краю від татарських набігів – була встановлена система регулярної варти боярських загонів у полі, а також на переправах та шляхах (польна сторожа)⁴⁹². Наприклад, за Інвентарем 1594 р. остерські бояри мали нести сторожу на московському кордоні у Плосьького кургана у верхів'ях р.Дівиця⁴⁹³. Були укріплені порубіжні замки Київщини, у тому

⁴⁸⁴ Русина О. «Україні» можновладці сердини XIV – XVI ст. // Історія України в особах: Давньоруська держава. Литовсько-польська доба – К., 2012. – С.265; Черкас Б., Берковський В., Ващук Д., Федорук А. Золота доба українського лицарства. – Харків, 2018. – С.153.

⁴⁸⁵ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3 (1440–1498). Užrašymų knyga 3... – P.64; Князі Олельковичі-Слуцькі. – К., 2018. – С.51.

⁴⁸⁶ Клепатський П. Очерки по истории земли Киевской... – С.76.

⁴⁸⁷ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... – С.222.

⁴⁸⁸ Черкас Б. Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV-XVI ст.). – К., 2011. – С.15.

⁴⁸⁹ Литовская метрика: 4-я книга записей (1479-1491) / Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491). Užrašymų knyga 4... – С. 111; Полехов С. Новые документы о Киевской земле XV века... – С.263.

⁴⁹⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 1 (1340-1506)... – С.98; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.11; Клепатський П. Очерки по истории земли Киевской... – С.236.

⁴⁹¹ ДАЧО. – Ф.156. – Оп.2. – Спр.58. – Арк.1.

⁴⁹² Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття... – С.97-98, 107; Krupska A. Olelkowicz Semen (ok. 1420–1470) // Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1978. – Т. XXIII. – №4. –Zeszyt 99. – S. 746.

⁴⁹³ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.92.

числі Любеч та Остер⁴⁹⁴. Військові сили порубіжжя, як то господарські слуги та замкові залоги, довгий час становили найчисельнішу верству армії ВКЛ⁴⁹⁵.

Після смерті Семена Олельковича інститут княжіння був ліквідований та створене Київське воєводство. Першим воєводою став Мартин Гаштольд, представник вищого литовського боярства. В різні часи був новогрудським старостою (1464–1471 рр.), київським воєводою (1471–1480 рр.), маршалком земським (1477–1479 рр.), трокським воєводою (1480–1483 рр.)⁴⁹⁶. Хоча рід Гаштольда був споріднений з родиною Олельковичів, кияни зустріли його прохолодно, на відміну від київського боярства, яке швидко порозумілося з литовським намісником⁴⁹⁷.

З утворенням воєводства були утворені й повіти – київський, мозирський, любецький, чорнобильський, овруцький, житомирський, остерський, канівський, черкаський та путивльський⁴⁹⁸. Уся повнота влади на Київщині належала воєводі – він збирав ополчення, йому підкорялася уся «київська» шляхта. А от владі господарських замкових намісників (старост) на Київщині підлягали нижчі військовослужбові категорії – замкові слуги та бояри⁴⁹⁹. Найдавнішою категорією замкових слуг були слуги кінні чи панцирні з основною функцією – служба в полі. Бачимо цю категорію в найдавнішій ревізії Київської землі 1471 р. – «которые на войну при воеводе ездять». Хоча ще київський князь Семен Олелькович примушував їх до господарчих робіт⁵⁰⁰.

Наприкінці XV ст. і Любеч і Остер стають приватними маєтками та виходять з-під порядкування київських воєвод, під владою яких залишається місцеве боярство.

⁴⁹⁴ Кондратьев І. Любецька волость у 1471 – 1480 рр. // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – Вип. 73. – Серія “Історичні науки”. – № 6. – Чернігів, 2009. – С.111.

⁴⁹⁵ Мілеўскі Д. Польска-літоўская і маскоўская ваенная справа на парозе эпохі Новага часу // *Mówią Wieki: największe czasopismo historyczne*. – 2014. – №4. – S. 27.

⁴⁹⁶ Полехов С. Новые документы о Киевской земле XV века... – С.280; Semkowicz W. O litewskich rodach bojarskich zbratanych ze szlachtą polską w Horodle roku 1413 // *Lityano-slavica Posnaniensia*. – 1989. *Studia historica*. Т. 3. – Poznań, 1989. – S.88–89.

⁴⁹⁷ Довнар-Запольский М.В. Украинские староства в первой половине XVI в... – С.2; Полехов С. Новые документы о Киевской земле XV века... – С.267.

⁴⁹⁸ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.19.

⁴⁹⁹ Довнар-Запольский М.В. Украинские староства в первой половине XVI в... – С.81; Пяткевич К. Вавель і Крэмль // *Mówią Wieki: największe czasopismo historyczne*. – 2014. – №4. – С.9; Словарь-комментарий // Статут Великого княжества Литовского 1529 года. – Минск, 1960. – С.232.

⁵⁰⁰ АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С.120-121; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.420.

До жовтня 1483 рр. помер «без потомно» намісник Любеча віленський писар Васко Любич⁵⁰¹. 2 жовтня 1483 р. Любеч був наданий Казимиром Ягеллончиком «у вотчину» князю Василю Михайловичу Верейському, у зв'язку з чим мешканцям Любеча був наданий відповідний лист: «Мещаномъ любецькимъ и всимъ людемъ любечаномъ. Дали есмо Любечъ князю Василью Михайловичу съ всимъ по тому, какъ есмо сами мели... а дали есмо во отчину»⁵⁰². У 1499 р. В.Верейський отримав підтвердження на Любецький замок від Олександра Ягелона⁵⁰³, але володів він Любечем опісля лише рік – до 1500 р.

В цей період регіон постійно потерпає від татарських набігів – 1482, 1489, 1494, 1497 рр.⁵⁰⁴. У 1482 р. були спалені та розорені Київ та Чернігів⁵⁰⁵. Ініціатором цього нападу вважається московський князь Іван III⁵⁰⁶. Хоча в історіографії й вкоренилася думка, що опісля цього, у 80-90-і рр. XV ст. Київщина була геть спустошена, теза про тотальне знищення регіону не відповідає дійсності⁵⁰⁷. У 1493 р. кримці не дійшли до Києва, але спустошили околиці Черкас та Канева⁵⁰⁸. Наступного року Менглі-Гірей випалив землі між Черніговом та Києвом, очевидно, що постраждав і Остер з околицями⁵⁰⁹. У 1496 р. з королівської канцелярії прийшло розпорядження про відправлення людей з придніпровських волостей для ремонту Київського замку⁵¹⁰. У 1498 р. великий князь Олександр

⁵⁰¹ Русина О. Василь Никольський – невідомий книжник XVI ст. і його творчість... – С.48-49.

⁵⁰² Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.271; Кром М.М. Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в... – С.75; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського... – С.114-116; Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod wzyletem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw)... // Źródła dziejowe. – Т.XXII... – S.520.

⁵⁰³ Кром М.М. Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в... – С.77; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.227.

⁵⁰⁴ Тимів І. Літописні джерела і хроніки про боротьбу з татарськими набігами у 1526–1530 рр.// Сіверянський літопис. – 2016. – № 5. – С.36; Яворскі Р. Аляксандр Ягеллончык // Мова Вікі: największe czasopismo historyczne. – 2014. – №4. – С.70.

⁵⁰⁵ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.14833. – Арк.45; Бондар О.М. Історична топографія Чернігова у XIV-XVIII ст.: автореф. на здобуття наук. ступ. кан. істор. наук 07.00.01... – С.7.

⁵⁰⁶ Гулевич В.П. «Київська трагедія» 1482 р.: міфи й факти // УІЖ. – 2013. – №5. – С.90; Пилипчук Я. В., Несин М.А. Великое Княжество Литовское и татары в период правления Александра Казимировича (1492-1506 гг.) // История военного дела: исследования и источники. – 2016. – Спец. вып. V. – Ч. II. – С. 391-393. [Ел. ресурс]. – Режим доступа: http://www.milhist.info/spec_5. – Дата звернення: 1.09.2019.

⁵⁰⁷ Грушевський М.С. Історія України-Руси... – Т.6. – С. 278-279; Гулевич В.П. «Київська трагедія» 1482 р.: міфи й факти... – С.89-101; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.356.

⁵⁰⁸ Пилипчук Я. В., Несин М. А. Великое Княжество Литовское и татары в период правления Александра Казимировича (1492-1506 гг.)... – С.396.

⁵⁰⁹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.14; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.32.

⁵¹⁰ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воеводств (XV – середина XVII ст.)... – С.164.

скаржився московському князю Івану III на його союзника Менглі Гірея, який того ж таки року підійшов до Чернігова і пограбував навколишні села⁵¹¹. У 1497 та 1500 рр. київські міщани отримали звільнення від мит, причиною звільнення зазначались збитки від татарських погромів⁵¹². Від татар особливо сильно страждало населення Житомира, Канева, Черкас, Овруча, Чернобиля, Києва та Остра⁵¹³.

На зламі 80-90-х рр. XV ст. напруженою була ситуація і на литовсько-московському кордоні. У 1486 р. мешканці Любеча скаржилися Казимиру Ягеллончику на «кривди и грабежи» з боку «московских людей»⁵¹⁴. У 1487 – 1494 рр. тривала литовсько – московська війна⁵¹⁵. Незважаючи на військові дії, Любеч залишався одним із торгівельних центрів ВКЛ, про що йшлося у «безмитному листу» 1488 р. менському міщанину Луці Терешковичу⁵¹⁶.

Війна з Московською державою та татарські набіги значною мірою ускладнили колонізаційні процеси, та на якийсь час викликали загострення соціальної та економічної кризи. Однак саме з кінця XV ст. нам відомий один з небагатьох підтверджувальних привілеїв на землеволодіння. У 1496 р. великий литовський князь Олександр Ягелон (1492 – 1506 рр.) затвердив за віленським підключим Богданом Павловичем «отчизні» та «дідизні»: «имънія в Черниговскомъ повѣтъ есть, на имя Сибрезъ, а Заболовесье зъ бобровыми гоны у въ отрубъ, а селище Ргощъ, а Замстайловище»⁵¹⁷. На думку О. Русиної, предки Богдана Павловича осіли на Чернігівщині щонайменше з кінця XIV ст.⁵¹⁸.

Приватною стає і Остерська волость (Додаток Б.5), яка наприкінці XV ст. відходить до вищезгаданої княгині Марії Трабської, доньки князя Семена Секири, остерського володільця кінця XIV (не раніше 1394 р.) – першої половині XV ст.

⁵¹¹ Панашенко В.В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVI ст... – С.117-118.

⁵¹² Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 1 (1340-1506)... – С.173; Акты литовской метрики. – Т.1. – Вып.2 (1499-1507 гг.). – Варшава, 1897. – С.56.

⁵¹³ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.366.

⁵¹⁴ Литовская метрика: 4-я книга записей (1479-1491) // Lietuvos metrika. Knyga Nr. 4 (1479-1491)... – С.128-129; Литовская метрика. Отд.1-4. Ч.1. Книги записей.– СПб., 1910. – Т.1. – С.443-444.

⁵¹⁵ Волков В. Войны и войска Московского государства. – М., 2004. – С.31.

⁵¹⁶ Литовская метрика: 4-я книга записей (1479-1491) // Lietuvos metrika. Knyga Nr. 4 (1479-1491)... – С.146-147.

⁵¹⁷ Акты Литовской Метрики. Т. 1. Вып. 1. (1413 – 1498)... – С.123; Добровольский М.П. Село Рогоща Черниговского уезда... – С.3.

⁵¹⁸ Русина О. Василь Нікольський – невідомий книжник XVI ст. і його творчість... – С.50.

(не пізніше 1449 р.). У Поменнику Введенської церкви Ближніх печер Києво-Печерської лаври згаданий рід Марії Семенівни Трабської, в якому наведено 42 його представники⁵¹⁹.

Марія Трабська була першою дружиною київського воєводи (1471–1480 рр.) Мартина Гаштольда⁵²⁰. Вдруге вона одружилася на Семені Семеновичі Трабському, й опісля смерті чоловіка стала скаржитися великому князю на втрату спадкових остерських володінь⁵²¹. Позивалася вона проти Василя та Андрія Семеновичів Звягольських: «искала кнегиня Семенова подъ ними имѣнья, отчины своеѣ, на имя Остра, што держалъ небощикъ отецъ еѣ» князь Митько (Семен) Секира⁵²². Василь та Андрій Звягольські були синами князя Семена Звягольського – остерського намісника князя Олелька (1441/1443 – 1454 рр.)⁵²³.

Під час розгляду справи обидві сторони пред'явили свої докази. Трабська зазначала, що остерські маєтності були надані Митьку Секирі великими князями Вітовтом та Сигізмундом I. Позивачка згадувала, що чимало остерських сіл було роздано у володіння князями Олельком та Семеном Олельковичем. Серед отримувачів був печерський архімандрит, землі надавалися також «бояромъ, и слугамъ, и сокольникомъ, и татаромъ киевскимъ». До Остра тягнули наступні маєтності: «на имя Чернинъ, што архиманѣдрить держалъ, а Боденьковъцы, а Выпользовъ, а Носовъ, а Рожъны, а Лтъковичи, а Светильновичи, што былъ роздалъ бояромъ и слугамъ». У свою чергу, князі Звягольські заявляли, що Остер із селами так само був наданий їхньому батькові князем Олельком у пожиттєве володіння: «а они отпирали ей, ижъ тое имъние Остръ отцу еѣ даль князь Олелько...»⁵²⁴.

⁵¹⁹ Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври... – С.23.

⁵²⁰ Полехов С. Новые документы о Киевской земле XV века... – С.263; Semkowicz W. O litewskich rodach bojarskich zbratanych ze szlachta polską w Horodle roku 1413... – S. 89.

⁵²¹ Полехов С. Новые документы о Киевской земле XV века... – С.263; Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku. – Warszawa, 1895. – 724 s.

⁵²² Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т. 1 (1340-1506)... – С.98; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.236-237.

⁵²³ Полехов С. Новые документы о Киевской земле XV века... – С.263.

⁵²⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т. 1 (1340-1506)... – С.98; Литовская метрика: 4-я книга записей (1479-1491) // Lietuvos metrika. Knyga Nr. 4 (1479-1491)... – С.111.

Однак, права Марії ґрунтувалися на спадковому праві, а претензії Звягольських – на володільницькому (пожиттєве намісництво не передбачало спадкоємності), тому Остер був залишений за княжною: «тое имѣнье Остръ все и тые села и селища, со всемъ што издавна къ тому имѣнью слухало, как держаль отецъ еѣ, князь Митько Сѣкира»⁵²⁵. Матеріали Литовської метрики не дають нам точного датування цього великокнязівського вироку, але він був винесений між 1481–1483 рр.⁵²⁶. Хоча Я.Верменич, Д.Вортман та Д.Бузун відносять цей документ до 1481 р.⁵²⁷, В.Бобінський – до 1483 р.⁵²⁸, М.Александрович – 1490 р.⁵²⁹, М.Ткаченко – до 90-х рр. XVI ст.⁵³⁰. Історики-краєзнавці безпідставно наводять ще більш широке датування – 1494–1503 рр.⁵³¹.

У великокнязівському вироку бачимо першу згадку не про Городець остерський, а саме про Остер («Остръ»)⁵³². А от згадки про с.Козелець у документі, а саме на нього посилаються краєзнавці, в документі не зустрічаємо⁵³³. Хоча ймовірно що Козелецька земля (відома від 1552 р.⁵³⁴), вже існувала, на що вказує й В.Бобинський⁵³⁵. В записях Литовської метрики під 1440 р. згаданий якийсь Казелка: «Казелка служил бояромъ, а отчина пуста двадцять летъ лежала, и няль се за отчину»⁵³⁶. На жаль, але відсутність прив'язок в тексті не дозволяє локалізувати цю маєтність.

За даними П.Клепатського, М.Трабська десь між 1490–1496 рр. склала заповіт та відписала свій маєток Остер «онуку» (онуку Д.Секири) – Ольбрахту Мартиновичу Гаштольду⁵³⁷.

⁵²⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 1 (1340-1506)... – С.98.

⁵²⁶ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.236-237; Литовская метрика: 4-я книга записей (1479-1491) // Lietuvos metrika. Knyga Nr. 4 (1479-1491)... – С.111.

⁵²⁷ Верменич Я.В., Вортман Д.Я. Остер [Ел. ресурс] // Энциклопедія історії України: Т. 7. – К., 2010; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.31.

⁵²⁸ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.232.

⁵²⁹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.11.

⁵³⁰ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.11891. – Арк.4.

⁵³¹ Пенський А.Г., Лавренчук П.Я. Остер – європейське місто... – С.18.

⁵³² Верменич Я.В., Вортман Д.Я. Остер [Ел. ресурс] // Энциклопедія історії України: Т. 7. – К., 2010.

⁵³³ Пенський А.Г., Лавренчук П.Я. Остер – європейське місто... – С.18.

⁵³⁴ АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С.592-598; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.73-77; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.72-77.

⁵³⁵ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.232.

⁵³⁶ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3 (1440-1498). Užrašymų knyga 3... – P.44.

⁵³⁷ Грыцкевіч А. Гаштольды // Вялікае Княства Літоўскае. Энциклапедыя. Т.1... – С. 518; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.237; Нарбут А. М. М. Гаштольд // Энциклапедыя гісторыі Беларусі. У 6 т. – Т.2. –

На зламі XV – XVI ст. ситуація на Північному Лівобережжі кардинально змінюється. У 1500 р. В.Верецький помер. На короткий час новою володаркою Любеча стала його дружина разом з донькою Софією (у подальшому стала дружиною О. Гаштольда). У 1500 р. Любеч у неї відібрав стародубський князь Іван Андрійович Можайський, який перейшов на бік Московської держави⁵³⁸.

У 1500–1503 рр. спалахнула війна між Московською та Литовською державами. Московські війська «многие грады, и волости, и села поплениша, и людей многих мечю и огневи предата и иных в плен поведоша»⁵³⁹. До Великого князівства Московського відійшла майже вся Чернігово-Сіверщина. Литва втратила Моревськ, між ним та Остром знаходилась лише невеличка Лутава⁵⁴⁰. Село перетворилось у спостережний пункт, а у подальшому стало замковим селом Києва. У 1545 р. в Лутаві було 12 димів, які давали на Київський замок чотири з половиною «кади» меду, сім з половиною грошей, дві куниці. Мешканці також ловили бобрів для воєводи та рибу з озера. Раз на рік вони виходили на нартах (лижах) на полювання⁵⁴¹.

Відійшов до Великого князівства Московського і Любецький замок, місто згадується серед потерпілих у 1500 р.⁵⁴². Взимку 1501-1502 рр. Кримська орда перебазувалася на Середнє Подніпров'я та стала між Черніговом та Києвом, згодом взявши активну участь у війні за Чернігово-Сіверщину на боці Московської держави⁵⁴³.

Від 1500 р. Остер набуває важливого стратегічного значення, адже стає передовим прикордонним пунктом на кордоні з Московською державою. 28 березня 1503 р. за договором між Литвою та Московською державою Чернігів,

Мн.: БелЭн, 1994. – 537 с.; Полехов С. Новые документы о Киевской земле XV века... – С.263; Semkowicz W. O litewskich rodach bojarskich zbratanych ze szlachta polską w Horodle roku 1413... – S. 89.

⁵³⁸ Казаков О. Московсько-литовська війна 1500-1503 рр. за українські землі... – С.12; Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права... – С.197; Kuczyński S.M. Ziemia czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy... – S.242.

⁵³⁹ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського... – С.195.

⁵⁴⁰ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.10-11, 14; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.31; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.241.

⁵⁴¹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.17; Грушевський М.С. Історія України-Руси – Т.7. – С.42; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.241.

⁵⁴² Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського... – С.195.

⁵⁴³ Пилипчук Я. В., Несин М. А. Великое Княжество Литовское и татары в период правления Александра Казимировича (1492-1506 гг.)... – С.415-420.

Рильськ, Новгород-Сіверський, Любеч, Гомель, Почеп, Трубецьк, Радогощ, Брянськ, Мглин, Стародуб та Дроків відійшли до Москви, а Брагін та Речиця залишилися за Литвою⁵⁴⁴. У березні-квітні 1503 р. князі С. Стародубський, В. Шемячич, С. Бельський отримали у володіння Чернігів, Стародуб, Путивль, Рильськ, Новгород-Сіверський, Гомель, Любеч, Почеп та інші міста⁵⁴⁵.

Велике князівство Литовське фактично втратило третину своїх земель: 70 волостей, 22 городища та 13 сіл, а нова московсько-литовська границя стала проходити у 45-50 км від Києва та 100 км від Смоленська, тим самим утворюючи зручний плацдарм для вторгнення московської армії⁵⁴⁶. До того ж, був загублений контроль над важливішою водною артерією – Дніпром. У 1503–1504 рр. до московської Гомельської волості були приєднані Горвольська та Речицька волості, що на правому березі Дніпра, після чого річка була перегороджена дерев'яним частоколом – єзом⁵⁴⁷.

Незважаючи на московську приналежність Любеча, у 1505 та 1506 рр. великий литовський князь та король польський Олександр затвердив за Софією Верецькою та її чоловіком Ольбрихтом Гаштольдом право збирати податки з Любеча⁵⁴⁸. Очевидно, що це пожалування було суто формальним актом.

Наприкінці травня 1506 р., спустошивши по дорозі землі Московського князівства, через Лоеву гору до Литви вторглась орда кримського хана⁵⁴⁹. У 1507 р. спалахнула нова війна між Литвою та Московщиною. Між іншим, на смоленському напрямку литовську армію очолював О.Гаштольд. Влітку 1507 р. литовські війська випалили Чернігів та околиці Брянська⁵⁵⁰. Наступного року польське посольство у Москві зажадало повернення Любеча та інших земель.

⁵⁴⁴ Литовская метрика (1528-1547). Шестая книга судебных дел (копия конца XVI в.). – Т.СXLIX. – Вильнюс, 1995. – С.209-212.

⁵⁴⁵ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т.1 (1487-1533) / Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. Сборник Императорского русского исторического общества. Т.35. – СПб., 1882. – VI + XXII + 869 с. + 88 столб. – С.399.

⁵⁴⁶ Волков В. Войны и войска Московского государства... – С.46-47; Нагельські М. Польща і Литва супраць Масквы. Мэты ваюючых бакоў // *Mówią Wieki: największe czasopismo historyczne*. – 2014. – №4. – С.12.

⁵⁴⁷ Темушев В. Н. Гомельская земля в конце XV – первой половине XVI в. Территориальные трансформации в пограничном регионе. – М., 2009. – С. 106.

⁵⁴⁸ Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. Т.3. Дадатак... – С.315-316.

⁵⁴⁹ Grabski A., Nadolski A., Nowak T. *Zarys dziejow wojskowosci polskiej do roku 1864*. – Warszawa, 1965. – Т.1. – С.328.

⁵⁵⁰ Волков В. Войны и войска Московского государства... – С.49; Кондратьев І.В. Володарі Любеча за часів Великого Князівства Литовського // *Розумовські зустрічі: зб. наукових праць*. – Чернігів, 2016. – Вип. 3. – С.197.

Вочевидь, Литва тоді ж відвоювала місто⁵⁵¹. У перемирній грамоті 1508 р. Велике князівство Московське визнавало Любеч за ВКЛ⁵⁵².

Незважаючи на завершення війни та підписання миру, на прикордонні було неспокійно. У січні 1509 р. Сигізмунд I скаржився московському князю, що його служилий люд ледь не по усій лінії кордону, зокрема, на подніпровських волостях роблять «шкоди и грабежи»⁵⁵³. У 1511 р. дипломати звинувачували московських урядників у постійних нападах на землі ВКЛ, зокрема, на Любеч. Відзначалося, що московські бояри регулярно грабували прикордоння: «людеи многих побивали, а иных в полон повели, а многим животы и статъки розграбили»⁵⁵⁴. Разом з пограбованими та розореними Речицею та Любечем, в іншій претензії згадувалися також Полоцьк та Київ⁵⁵⁵. Як бачимо, порубіжні конфлікти тривали й у «перемирні» роки. Певний час під московським володарюванням залишався Гомей. Із втратою Любецької волості Московська держава втрачає й виходи до Дніпра, що спонукало до нової війни⁵⁵⁶. Чергова литовсько-московська війна розпочалася у червні 1512 р., коли татари напали на Сіверську землю – Брянськ, Путивль та Стародуб⁵⁵⁷. Влітку 1514 р. московська армія захопила Смоленськ та намагалась розвинути успіх подальшим наступом, однак, експансію вдалося зупинити перемогою у Оршанській битві, де московські війська були розгромлені армією на чолі з К.Острозьким⁵⁵⁸.

У березні 1515 р. армія ВКЛ із союзними татарами осадила Чернігів, Стародуб та Новгород-Сіверський. У 1516 р. війська Сигізмунда I ходили на

⁵⁵¹ Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского... – С. 11; Його ж. Местечко Любеч // ЧГВ. – 1855. – №50. – Часть неофициальная. – С.401.

⁵⁵² Lietuvos Metrika (1506-1539) Kn. 7, Užrašymų knyga 7 / Lithuanian Metrica: Book No.7. Book of Inscriptions 7. – Vilnius, 2011. – P.137; Литовская метрика (1499-1514). Книга записей 8. – Вильнюс, 1995. – С.125-128.

⁵⁵³ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. 2 (1506-1544)... – С.59.

⁵⁵⁴ Lietuvos Metrika (1506-1539) Kn. 7, Užrašymų knyga 7 / Lithuanian Metrica: Book No.7. Book of Inscriptions 7... – P.205-206.

⁵⁵⁵ Там само. – P.207.

⁵⁵⁶ Темушев В.Н. Формирование территории Гомейской волости в составе Великого княжества Литовского (до конца XV в.)... – С.56.

⁵⁵⁷ Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. Т.1... – С.372; Волков В. Войны и войска Московского государства... – С.54, 60, 80-81.

⁵⁵⁸ Кемпа Т. Вайсковыя здабыткі «рускага Сцыпіёна». Апавед пра князя Канстанціна Астрожскага // Мовіа́ Віе́кі: најві́ксзе часопі́сма гі́сторы́чне. – 2014. – №4. – С.84-89; Лобін А. Бітва пад Оршай. Сілы, змаганне, страты // Мовіа́ Віе́кі: најві́ксзе часопі́сма гі́сторы́чне. – 2014. – №4. – С.45-53; Мицик Ю. А. . Оршанська битва 1514 // Энциклопедія історії України: у 10 т. – К., 2010. – Т.7. – С.641.

Гомель. Влітку 1518 р. Василь III направив загони зі Смоленська та Стародуба на Подніпров'я⁵⁵⁹. Лише у 1537 р., коли до ВКЛ був повернутий Гомей, можна говорити, що міждержавні кордони в цілому стабілізувалися і залишалися більш-менш незмінними до початку XVII ст.

Як бачимо, уся Чернігово-Сіверщина від початку XVI ст. знаходилась під Московським володарюванням, окрім Остерської та Любецької волості. Унікальною можна назвати ситуацію, коли з 1508 до 1537 р. (коли до Литви був повернутий Гомель⁵⁶⁰), землі Любецької волості (Додатки Б.3, Б.6) фактично зусібіч знаходились в оточенні московських володінь, за виїмком невеличкої ділянки між Сожем та Дніпром, що й з'єднувала волость із ВКЛ. Із поверненням Любеча ВКЛ фактично відновило контроль над Дніпром⁵⁶¹. В цей період ВКЛ намагається посилити оборону прикордоння. Десь на межі 10-20 рр. (до 1529 р.) XVI ст. речичський державця С.Полозович будує у місті фортецю⁵⁶². Стараннями київських бояр був побудований замок в Чорнобилі⁵⁶³, а на думку В. Бобинського, постав замок і у Любечі⁵⁶⁴.

Незважаючи на прикордонне становище Любеча та Остра, обидві волості стають володінням О.Гаштольда. Ольбрихт Гаштольд був одним із ключових політичних діячів ВКЛ свого часу. Точна дата народження не відома, біля 1492 р. став студентом Краківського університету, щонайменше з 1499 р. володів Любчею Новогрудського повіту⁵⁶⁵, у 1501 р. – дворянин великого князя Олександра, у 1503–1506 рр. – новгородський (новогородський – І.К.) намісник, 1505–1509 рр. – підчаший ВКЛ, у 1508–1513 рр. – воєвода новгородський (новогородський – І.К.), у 1513–1519 рр. – полоцький, 1519–1522 рр. – троцький, з 1522 р. – воєвода віленський та канцлер ВКЛ, староста бельський (1513 р.), мозирський (до 1514 р.),

⁵⁵⁹ Волков В. Войны и войска Московского государства... – С.54, 60, 80-81; Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. Т.1... – С.372.

⁵⁶⁰ Кром М.М. “Вдовствующее царство”: Политический кризис в России 30-40-х годов XVI века. – М., 2010. – С. 168.

⁵⁶¹ Темушев В. Н. Гомельская земля в конце XV – первой половине XVI в. Территориальные трансформации в пограничном регионе... – С.105, 153.

⁵⁶² Черкас Б., Берковський В., Вашук Д., Федорук А. Золота доба українського лицарства... –С.207; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15. – Vilnius, 2002. – P.115.

⁵⁶³ Владимирский-Буданов М. Украинские староства в первой половине XVI в.... – С.12-13.

⁵⁶⁴ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.227.

⁵⁶⁵ Lietuvos Metrika. Knyga Nr.6 (1494 – 1506). Užrašymų knyga 6. – Vilnius, 2007. – P.226-227.

городельський – до 1533 р. Військові заслуги: 1503 р. – очільник походу проти татар (розгромив неподалік р. Прип'яті союзне Москві татарське військо⁵⁶⁶), 1505 р. – обороняв від татар Новогрудок, у 1507 р. командував обороною Смоленська від московської армії, у 1508 р. – очолював литовську армію у боях під Оршею. У 1517 р. був послом великого князя в Бахчисараї. У 1518 р. О.Гаштольд розбив московських воєвод під Полоцьком. Ворогував з М.Радзивілом (доходило до збройного протистояння). Смерть М.Радзивіла (1521 р.) відкрила йому дорогу до зайняття вищих посад в державі. Під його керівництвом та наглядом створювався Литовський Статут 1529 р.⁵⁶⁷. У 1522 р. як один із найзаможніших магнатів ВКЛ виставляв до війська 466 вершників (для порівняння: троцький воєвода Константин Острозький у 1528 р. виставляв 426 коней, київський воєвода Андрій Немирич – 43, князь Олександр Вишневецький за «пописом» 1528 р. виставляв 15 коней⁵⁶⁸). Ставши у 1522 р. канцлером ВКЛ та віленським воєводою, став «самим послідовним борцем за суверенітет ВКЛ та її дистанціювання від Польщі», навіть розробив проект перетворення ВКЛ у королівство⁵⁶⁹. Його називають й одним з засновників військового права ВКЛ та Речі Посполитої⁵⁷⁰.

Як вже зазначалося, Любечем Гаштольд заволодів по шлюбу із Софією Верейською, Остром – за заповітом Марії Трабської. У 1505 р. Александр Ягеллончик підтвердив право Гаштольда на Остер за цим тестаментом⁵⁷¹. У тому ж році Гаштольд здобув королівське пожалування і на Любеч⁵⁷². На думку дослідників-краєзнавців, Остер перейшов до О.Гаштольда аж у 30-і рр. XVI ст.⁵⁷³.

⁵⁶⁶ Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії... – С.355.

⁵⁶⁷ Волков В. Войны и войска Московского государства.... – С.61; Позднякоў В. Гаштольд Альбрэхт... – С.517.

⁵⁶⁸ Зимницька С.П. Родові володіння Вишневецьких на території Волині, Брацлавщини і Київщини в рецепції українських і польських істориків // Гуманітарний журнал. – 2005. – №1–2. – С.130; Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн. 523. Кн. публічных спраў 1. – Мн., 2003. – С.50.

⁵⁶⁹ Воронин В. Борьба Великого княжества Литовского за государственный суверенитет в 20-е годы XVI века // III Міжнародна наукова конференція Україна і Велике князівство Литовське в XIV – XVIII ст.: політичні, економічні, міжнародні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі (16-19 жовтня 2013 р., Кам'янець-Подільський): Тези доповідей. – К., 2013. – С.29-30.

⁵⁷⁰ Łopatecki K. „Disciplina militaris” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku. – Białystok, 2012. – S.14, 106.

⁵⁷¹ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.232

⁵⁷² Вочевидь це помилка, адже у 1505-1509 рр. він був підчашим ВКЛ.

⁵⁷³ Пенський А.Г., Лавренчук П.Я. Остер – європейське місто... – С.20.

Поява останньої дати є повністю помилковою, бо дослідники плутають м. Остер із м. Острина (зараз це смт Щучинського району Гродненської області Білорусі). У XV – XVI ст. м.Остриня було королівським володінням та центром волості Тоцького повіту⁵⁷⁴. Специфічною рисою цього населеного пункту була наявність тут великокнязівських конюшень⁵⁷⁵. У 1511–1516 (?) рр. остринським старостою був виходець із Шотландії С.Скіндер⁵⁷⁶, якого краєзнавці називають старостою остерським, штучно відсуваючи час володарювання Остром О.Гаштольдом⁵⁷⁷. Наступним остринським державцею (від 1520 й щонайменше до 1541 р.) був Олександр Ходкевич⁵⁷⁸. Певною мірою «виправдовуючі» дослідників зазначимо, що «сепарація» Остра та Острині ускладнена присутністю у О.Гаштольда маєтностей як у Острі, так і у Острині⁵⁷⁹. Загалом, плутанина у локалізації населених пунктів не є унікальним явищем. В історіографії неодноразово «мішалися» назви подніпровського Любеча та Любчи Новогрудського району Гродненської області Республіки Білорусь⁵⁸⁰.

Більш точний час набуття Остра Гаштольдом знаходимо у матеріалах Литовської Метрики. Княгиня Марина Трабська передала йому Остер між 1519 та 1522 рр. (документ не датований, вписаний між документами з наведеними датами). Вказуючи на відсутність прямих нащадків («*nie na sie u na potomki swe tam nie zostawuiac*»), Трабська віддає усе майно О.Гаштольду, включаючи «добра Остерські» («*dobra Ostr*»)⁵⁸¹. Дослідники схилились до думки, що підтвердження Сигізмунда I на Остер Гаштольд отримав у 1522 р.⁵⁸².

Не простим був шлях Гаштольда і до опанування Любечем. Як вже зазначалося, у 1505 та 1506 рр. великий литовський князь Олександр підтвердив за

⁵⁷⁴ Памяць: Гісторыка-дакументальная хроніка Гродзенскага раёна. – Мінск, 1993. – 431 с.

⁵⁷⁵ Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 43 (1523–1560). Кніга запісаў 43 (копія канца XVI ст.). – Мінск, 2003. – С.65.

⁵⁷⁶ Lietuvos Metrika (1506-1539) Kn. 7, Užrašymų knyga 7 / Lithuanian Metrica: Book No.7. Book of Inscriptions 7... – P.225-229, 272-273, 291-292, 332-336; Русская историческая библиотека. Т. XX. Литовская метрика. Т.1. Отд.1. Ч.2. – Петербург, 1903. – Столб. 504-505.

⁵⁷⁷ Пенський А.Г., Лавренчук П.Я. Остер – європейське місто... – С.19.

⁵⁷⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 10. Užrašymų knyga 10 (1440–1523). – Vilnius, 1997. – P.65, 74; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 14 (1524–1529). Užrašymų knyga 14. – Vilnius, 2008. – P.298; Lietuvos Metrika (1540–1541). 10-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija)... – P.140.

⁵⁷⁹ Русская историческая библиотека. Т. XX. Литовская метрика. Т.1. Отд.1. Ч.2.... – Столб. 245-246.

⁵⁸⁰ Кондратьев І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)... – С.64.

⁵⁸¹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 1 (1380–1584). – Vilnius, 1998. – P.97.

⁵⁸² Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.16-17; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.237.

Софією Верейською та її чоловіком О.Гаштольдом право збирати податки з Любеча (місто знаходилось під московською окупацією до 1507 р.). Але у 1508 р., за даними М.Любавського, відвойованою волостю ще опікувався київський воєвода Єжи Монтовтович (Монивидович)⁵⁸³. А от дослідниця Києва Н.Білоус зазначає, що Юрій (Єжи) Монтовтович був воєводою недовго – від 11 березня до 11 липня 1507 р.(†)⁵⁸⁴. Польські дослідники вважають, що той помер у 1508 р.⁵⁸⁵. Лише у 1516 р. Любеч був наданий Гаштольду у «вічність». Незважаючи на триваючу 1512–1522 р. литовсько-московську війну, в 1522 р. право збирати податки з Любеча подружжям Гаштольдів підтвердив Сигізмунд I⁵⁸⁶.

Археологічні дані дозволяють нам локалізувати місце розташування житла родини Гаштольдів на Замковій горі Любеча. Під час досліджень Б.Рибакова були знайдені фрагменти кахель датовані XIV – XV ст. Розподіл знахідок при нанесенні на план Замку дозволяє виявити основну концентрацію кахлів в центральній та південно-західній частині, а також у західному куті площадки. На думку Ю.Ситого, основне місце концентрації кахлів – це житло феодала (подружжя Гаштольдів – І.К.), другорядне – місце розташування сторожи та прислуги⁵⁸⁷.

На жаль, нам не відомо, чи були за володарювання Гаштольда побудовані (чи реконструйовані) в Любечі якісь оборонні споруди. А ось у Острі за О.Гаштольда була побудована дерев'яна фортеця. Відомі нам і села, прибутки з яких йшли безпосередньо на утримання Гаштольда. У 1550 р. безпосередньо замку належало містечко Козари та сс. Боденьковичі, Крехаїв, Літки, Євминки, Виповзів, Чернін та Рожни⁵⁸⁸.

Початок будівництва замку в Острі (Додаток В.9), за даними В.Бобінського, припадає на 1533 р., коли київський воєвода Андрій Немирович повідомив на великокнязівський Раді, що Сигізмунд I надіслав своїх людей на чернігівські землі

⁵⁸³ Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского статута... – С.244; Яблоновский А. Левобережная Украина в XV – XVII ст. Очерк колонизации // КС. – 1896. – №LIII. – Апрель. – С.88; Jabłonowski A.W. Pisma... – S.12.

⁵⁸⁴ Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст. Міська влада і самоврядування. – К., 2008. – С.278.

⁵⁸⁵ Urzędnicy województw Kijowskiego i Czernihowskiego XV-XVIII wieku. Spisy / Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. – Т. 3. – Zesz. 4. – Kórnik, 2002. – S.66.

⁵⁸⁶ Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. Т.3. Дадатак... – С.315-316.

⁵⁸⁷ Сытый Ю.Н. Материальная культура Любечского замка времен Великого княжества Литовского... – С.351-354.

⁵⁸⁸ AGAD. – ASK. – Dz.56.03. – Ark.7 v.–13.

(були під владою Московської держави) з метою заготівлі дерева для побудови замку в Острі⁵⁸⁹. Замок був побудований у 1538 р. (В.Бобінський відносить цю подію до 1540 р.⁵⁹⁰, М.Ткаченко – до 1539 р.⁵⁹¹), на місці давньоруського замку («старом городище, около церкви стародавнее мурованное опустелое») – Городця остерського (Старгородки). До замку прилягало захищене «острогом» місто⁵⁹². Вибір місця абсолютно не викликає подиву – більшість головних замків в «українних» воєводствах були розміщені на місцях городищ X – XIII ст.⁵⁹³.

В книзі О.Мальченка «Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств», автором плутаються два остерських замки – замок О.Гаштольда на р.Остр, та замок побудований за наказом Сигізмунда II Августа на р.Десна. Увагу на це звернув також дослідник фортифікації Чернігівщини О.Бондар⁵⁹⁴. Вслід за О.Кальченко, однак без посилання на його працю, Гаштольда приписують будівництво нового замку на Десні й історики-краєзнавці⁵⁹⁵.

Як зазначає О.Мальченко, доля фортифікаційних споруд Остра XV – початку XVI ст. невідома, але історик допускає що замок, розташований на старому городищі, у 30-і рр. XVII ст. був знищений татарськими військами. Мова тут очевидно йде про Старгородку, бо згадується що остерське городище знаходилось на р.Остер у кількох кілометрах від Десни і мало дуже високі оборонні вали⁵⁹⁶. Водночас, зазначається, що у 1538 р. Гаштольд розпочав будівництво нового замку, перемістивши його на гору ближче до Десни, хоча наводиться цитата з опису Остра 1552 р., яка якраз спростовує це твердження: «отъ Десны у версте; на старомъ городище около церкви стародавнее мурованное

⁵⁸⁹ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.232

⁵⁹⁰ Там само.– S.232

⁵⁹¹ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.11891. – Арк.4.

⁵⁹² Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.15; Верменич Я.В., Вортман Д.Я. Остер [Ел. ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7. – К., 2010; Добровольский П.М. Юрьевская Божница... – С.7; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.240.

⁵⁹³ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... – С.84.

⁵⁹⁴ Бондарь А.Н. Укрепления Остра в XVI – первой половине XVII вв... – С.193.

⁵⁹⁵ Пенський А.Г., Лавренчук П.Я. Остер – європейське місто... – С.20-21.

⁵⁹⁶ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... – С.223.

опустелое»⁵⁹⁷. Ще одним доказом наводиться цитата з матеріалів королівської люстрації 1628 р., у якій королівські ревізори зазначають, що Остерський замок був над р.Остер, однак після руйнації татарами Гаштольд його переніс⁵⁹⁸. Але ймовірніше старожили просто помилилися описуючи події майже сторічної давнини (1538 р.), адже наявні джерела свідчать, що новий замок був побудований вже за королювання Сигізмунда II Августа.

Замок Гаштольда в Острі мав п'ять дерев'яних башт та 30 городень, його довжина сягала 37 сажнів (78 м – тут і далі підрахунки О.Бузуна⁵⁹⁹), ширина – 31 сажень (65 м). Замок був розташований на «невеликой и неприкрой горъ». З південного сходу був захищений уривчастим берегом Остра (з цієї сторони розвалини Юрієвої Божниці), з півночі – острогом (валом з дубовим частоколом). Частоکیل починався від замку і обминувши його по колу довжиною на 370 сажнів (787 м) повертався знов до замку – на заході від нього. По напрямку до Десни йшов рівчак довжиною 20 сажнів (42 м). Ще сучасники відмічали, що замок ««не облепливан недбале весь роблень не добре покрыт». Великим недоліком була відсутність колодязя, воду брали з річки Остер через «фортку»⁶⁰⁰. Всередині замку розміщувалися чотири «світлички» (три напівземляні та четверта на «подрубі»), була також «ізба чорна для челяді» та «шпихлір на ховане порохов прост, не облепливан»⁶⁰¹. На випадок облоги в замку були розміщені продовольчі запаси⁶⁰². Знаходилося у замку (на думку О.Гейди – на подолі⁶⁰³) й дві церкви – Іванівська та Михайлівська (Остерська божниця)⁶⁰⁴. В Інвентарі Остра 1550 р. загадана «*czerkw Ruska w miasteczku*», яка очевидно й була Михайлівською церквою. Зазначена тут і церковна земля («*ziemia Sterkowna*»), прибутки з якої йшли на утримання храму⁶⁰⁵.

⁵⁹⁷ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.71; Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... – С.223.

⁵⁹⁸ Там само. – С.81-82; АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С. 341.

⁵⁹⁹ AGAD. – ASK. – Dz.56.03. – Ark.1-4; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.33.

⁶⁰⁰ АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С.592; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.15, 71-72; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.238-240.

⁶⁰¹ АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С.593; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.71.

⁶⁰² АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С.594; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.73.

⁶⁰³ Гейда О. Церкви Остра у XVI – XIX ст... – С.102.

⁶⁰⁴ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.238-240; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.232.

⁶⁰⁵ AGAD. – ASK. – Dz.56.03. – Ark.10, 14.

Гарматною справою в місті опікувався пушкар Станіслав з Техоновця, який отримував за це платню: «береть съ скарбу господарского на годъ 14 копъ грошей, сукна лунского 5 локтовъ». На нього було покладене виготовлення пороху та поточний ремонт озброєння⁶⁰⁶. Замок мав на озброєнні чотири фальконети, три з яких були відлиті на початку Стародубської війни у 1534 р., одна у 1542 р., два «серпантіна» (колесна гармата з довжиною стволу від 1,2 до 2,1 м та калібром від 50 до 150 мм), а також 38 гаківниць (рушниць), з яких 30 було більшого калібру, а інші меншого, дві рушниці було неробочі – без курків. Також на озброєнні стояло 13 «ручниць... малыхъ, пищальныхъ, а все неприправныхъ» та один аркебуз. Озброєння було забезпечено боєприпасами («железом»), та порохом, який виготовляли в замку⁶⁰⁷.

Навколо замку знаходився острог, площа якого в цей час становила 4 га⁶⁰⁸. Частина земляних оборонних споруд міста часів Гаштольда була зафіксована та описана у 1971 р. археологами М.Кучерою та О.Сухобоковим. Дослідники зазначали, що на остерському городищі мали зберегтись «литовсько-польські рви та вали»⁶⁰⁹.

Як бачимо, остерський замок був побудований в характерних для Північного Лівобережжя традиціях дерево-земляної фортифікації⁶¹⁰. Пов'язано це було із відсутності будівельного каменю. Наприкінці XVIII ст. ревізори Остерщини зазначали, що «камней въ цѣломъ уѣздѣ нигдѣ не сыскуется»⁶¹¹. Так само з деревини були побудовані замки в Черкасах та Чорнобилі, в Києві – з дубових колод⁶¹². Стіни ділилися на городні (в різних містах різного розміру), та зовні могли обмазуватися глиною. Подекуди замок будувався в дві стіни між якими набивали глину. На кутах будували шести чи чотирьохкутові вежі⁶¹³.

⁶⁰⁶ АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С. 594; Александрович М. Н. Остерский уезд... – С. 72-73.

⁶⁰⁷ Там само. – С. 72-73; АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С. 592-594.

⁶⁰⁸ Бондарь А. Н. Укрепления Остра в XVI – первой половине XVII вв... – С. 194.

⁶⁰⁹ НА ІА НАНУ. – Ф. е. – №1971/17а. – С. 58.

⁶¹⁰ Бондар О. Муровані оборонні комплекси на території Чернігово-Сіверщини у XVII–XVIII ст... – С. 156.

⁶¹¹ Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела... – С. 55, 59.

⁶¹² Капустін К. М. Укріплені поселення середини XIII–XV ст. на Правобережжі Київської землі... – С. 76, 77.

⁶¹³ Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от 2-й половины XV в. до Люблинской уни... – С. 75; Капустін К. М. Укріплені поселення середини XIII–XV ст. на Правобережжі Київської землі... – С. 77-78.

Посилення обороноздатності Любецької та Остерської волостей була спрямована проти загрози з боку Великого князівства Московського. Якщо центром військової організації північних кордонів Київщини залишався Любеч, воротами Києва став Остер, то центром військової організації Чернігово-Сіверщини стає Путивль та Чернігів⁶¹⁴. У останньому, в 1531 р. була побудована нова потужна фортеця, що витримала облогу 1534 р.⁶¹⁵. Московська держава активно переселяла на Чернігово-Сіверщину представників московського боярства, залучалися до служби й місцеві військовослужбові елементи – у тому числі й примусово: «а иныхъ зъ землями иъ, водами приведъши къ целованю велели собе служити» (1511 р.)⁶¹⁶. Кордон поділив навпіл й окремі родини. Якщо любецькі бояри Кривопиші несли службу Речі Посполитій, то бояри Кривопишини – Московській державі⁶¹⁷. Одним із розгалужених родів остерського боярства був рід Носків. У 1981 р. в Новгород-Сіверському була знайдена білокам'яна могильна плита з кириличною графіттю XVI ст. Надпис повідомляє, що 2 березня 1591 р. помер та був тут похований Дмитро Іванов син із Носків⁶¹⁸. Припускаємо, що він міг походити з роду остерських бояр Носків.

Володарювання Гаштольда в Острі та Любечі припало на подальше загострення відносин з Московською державою. Загалом 20-і рр. XVI ст. для ВКЛ були достатньо важкими. У 1522 р. завершилась війна та було укладено перемир'я на п'ять років. За договором Київ, Черкаси, Житомир, Овруч і Любеч залишилися за Литвою⁶¹⁹. У тому ж році великий литовський князь наказав намісникам, тивунам та усій шляхті готуватися до війни проти Московського князівства: «Такожь служи насъ дошли с Украинъ гашцыхъ, чтожь де неприятель нашъ

⁶¹⁴ Кондратьев І. Любеч та Путивль як центри військової організації Чернігово-Сіверщини в XIV–XVI ст. // Путивльський краєзнавчий збірник. Вип. 8. – Суми, 2015. – С.78-83.

⁶¹⁵ Бондар О.М. Історична топографія Чернігова у XIV-XVIII ст.: Автореф. на здобуття наук. ступ. кан. істор. наук 07.00.01... – С.7.

⁶¹⁶ Lietuvos Metrika (1506-1539) Kn. 7, Užrašymų knyga 7 / Lithuanian Metrica: Book No.7. Book of Inscriptions 7... – P.205-206.

⁶¹⁷ Кондратьев І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)... – С.142-143.

⁶¹⁸ Подлевський С.В. Графіті Чернігова у соціокультурному просторі X – XVII ст.: Дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 / Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2018. – С.87.

⁶¹⁹ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т.1 (1487-1533)... – С.632, 640.

Московски землямъ нашымъ шкоду чинить»⁶²⁰. 18 лютого 1523 р. «перемирний» лист був підтверджений. Московська держава зобов'язувалася п'ять років не воювати міста, серед яких були Київ, Любеч, Речиця, Горволь та ін. У свою чергу, Чернігів, Стародуб, Почеп, Гомей, Сновськ та ін. міста визнавалися за Московщиною⁶²¹.

Московське князівство не полишало спроб повернути регіон. У листі 1524 р. Сигізмунд I закидав московському князю Василю, що його стародубські намісники намагаються встановити контроль над Любечем: «Любеч к себе приворачають и намѣстниковъ своихъ всылають»⁶²². Потерпав регіон потерпав від постійних татарських набігів. Постійна татарська загроза гальмувала розвиток волостей, бо місцева людність не відчувала себе в безпеці: «Пахивали на замок у трехъ миляхъ на поли у Столицы (Києва – І.К.), а тыхъ часовъ панщина опущена за неспокою от Татаръ»⁶²³. З літа 1526 р. загони татарської кінноти «шарпали» прикордонні землі Литви та Польщі. Хоча вістря навали припало на Волинь та Полісся (район Пінська), орда дійшла аж до Бобруйська та Речиці⁶²⁴. 1527 р. татари поверталися у Крим через Київщину, у лютому військо на чолі з К.Острозьким розбило татарське військо під Білою Церквою⁶²⁵.

У 1526 р. Московська держава зобов'язувалася не чіпати («земель не воювати») Київ, Канів, Черкаси, Житомир, Овруч, Любеч та ін., а також Брагин, Речицю, Горволь, Стрешин⁶²⁶. В реальності Московська держава продовжувала порушувати угоди. 28 червня 1528 р. був написаний великокнязівський лист до «мест пограничных московскихъ», зокрема, до Києва, Любеча, Речиці, Горволя, Чечерська, Кричева та ін.⁶²⁷.

⁶²⁰ Русская историческая библиотека. Т. XX. Литовская метрика. Т.1. Отд.1. Ч.2.... – Столб.1047-1048.

⁶²¹ Lietuvos Metrika (1506-1539) Kn. 7, Užrašymų knyga 7... – P.418-419.

⁶²² Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.6... – С.223; Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городничьего уезда. Родина преподобного Антония Печерского... – С. 11; Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т.1 (1487-1533)... – С.684, 686.

⁶²³ АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С.595; Грушевський М.С. Історія України-Руси... – Т.7. – С.41-42.

⁶²⁴ Черкас Б. Ольшаницька битва 1527 р. // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2008. – №8. – С.55.

⁶²⁵ Панашенко В.В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну... – С.128; Тимів І. Літописні джерела і хроніки про боротьбу з татарськими набігами у 1526–1530 рр...–С.42.

⁶²⁶ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т.1 (1487-1533)... – С.745-746; Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15... – P.198-200.

⁶²⁷ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 14 (1524–1529). Užrašymų knyga 14.... – P.392-393.

У договорі 1529 р. між Сигізмундом I та Саадет I Гераєм, кримські татари зобов'язувалися не нападати на Любеч, Брянськ, «Остур» (Остер) «вси тые и з землями и водами»⁶²⁸. Брянськ знаходився у складі Московської держави, але ВКЛ таким чином наголошувало на свої територіальні претензії.

Наприкінці серпня 1533 р. на Київщину та Поділля напали кримчаки, але їх загопи перехопив і розгромив київський воєвода Андрій Немирич із прикордонним військом⁶²⁹.

Не могли обійти терени Любецької волості і події Стародубської війни. Восени 1534 р. литовське військо на чолі з Немировичем йшло саме через Любецьку волость до Чернігова, де 11-12 вересня відбулася битва з московською армією⁶³⁰. У 1535 р. московським військом був спалений Брагін⁶³¹. В липні 1536 р. московський воєвода князь Іван Васильович Горенський здійснив із Стародуба похід на Любеч («острог взяли и посад пожгли»), були спалені навколишні села і захоплено чимало полонених. Кількість полонених була настільки значною, що це ускладнило подальше просування: «под иные города не пошли»⁶³². Якраз у липні 1536 р. Московська держава відновила Стародубську фортецю, спалену литовсько-польською армією восени 1535 р.⁶³³.

У 1537 р. відбулася чергова спроба нападу татар на Київщину, однак орда була розгромлена київським військом під командуванням київського воєводи Андрія Немировича (займав уряд у 1514–1541 рр.) та канівського намісника Кирила Чижана⁶³⁴.

У 1538 р. планувалося укріпити усі прикордонні замки ВКЛ та збільшити наймане військо на випадок війни з Московською державою⁶³⁵. Згадаємо, що саме в цьому році почалося зведення Остерського замку. Тоді ж за наказом Сигізмунда I

⁶²⁸ Литовская метрика. Отд. 1-2, Ч. 3: Книги Публичных Дел. Т. 1. – Юрьев, 1914. – Столб.79.

⁶²⁹ Тимів І. Татарські набіги на українські землі в 30-40 рр. XVI ст... – С.8.

⁶³⁰ Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. Т.1... – С.368; Кром М.М. Стародубская война (1534-1537)... – С.45.

⁶³¹ Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: Энциклопедия... – С.78.

⁶³² Кром М.М. Стародубская война (1534-1537)... – С.76.

⁶³³ Кром М.М. “Вдовствующее царство”: Политический кризис в России 30-40-х годов XVI века... – С.557, 559.

⁶³⁴ Тимів І. Татарські набіги на українські землі в 30-40 рр. XVI ст... – С.9.

⁶³⁵ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. 2 (1506-1544)... – С.344-347.

було виділено 5000 коп грошей на найм тисячі кінних жолнерів для Київського замку⁶³⁶.

У 1539 р. Сигізмунд I зазначав, що від 1537 р. «ижъ люди великии поганство татарове идуць уверхъ Днѣпра тымъ шляхомъ... мимо Черниговъ и на Лоеву гору и оттоль бы они мели просто итти въ... великое князство Литовское». Була оголошена мобілізацію земського війська, а попередження розіслані до Мозиря та Речиці⁶³⁷. Але Любецький замок знищений ще 1536 р., навряд чи зацікавив орду. Московською державою в регіоні була організована і розвідка, наприклад, про наступ кримської орди на Москву 5 липня 1541 р., московських воєвод попередив «Якімко Іванов человек Любучанинов с товарищем»⁶³⁸.

У 1539 р. О.Гаштольд заповів усі свої маєтки дружині, помер він у 1542 р. Єдиний син подружжя Станіслав вочевидь не дожив до цього часу⁶³⁹. Одноосібною володаркою Любеча стала Софія Гаштольд-Верецька, як донька любецького «отчича» В.Верецького. А от Остер вона зберегти за собою не змогла, адже місто було надане її чоловіку. Остерська волость була відібрана королем Сигізмундом I на сина Сигізмунда Августа у 1542 р. З цього часу Остер перетворюється у повіт Київського воєводства, що керується намісниками «из рук господаря»⁶⁴⁰.

У 1542 р. Московська держава вдалася до низки провокацій на московсько-литовському кордоні, реакцією на це стали королівські листи до «украинных городов», де описувалися «обидные дела московских людей» – до Гомея, Горволя,

⁶³⁶ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.16.

⁶³⁷ Там само. – С.17-18; Кондратьев І. В. Любеч у військових конфліктах XV – першої половини XVII ст. // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 15 березня 2012 р. – К., 2012. – С.95-100.

⁶³⁸ Волков В. Войны и войска Московского государства.... – С.106.

⁶³⁹ Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. Т.1... – С.478, 517-518; Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли... – С.271; Кондратьев И. В. Любеч как один из центров военной организации Чернигово-Северщины в XIII–XVII вв. // Город Средневековья и раннего Нового времени II (V): археология, история. Материалы V Всероссийского семинара. Ноябрь 2013 г. – Тула, 2016. – С.32.

⁶⁴⁰ Верменич Я.В., Вортман Д.Я. Остер [Ел. ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7. – К., 2010; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.237.

Чечерська, Пропойська, Речиці, а також до Києва та Черкас⁶⁴¹. У тому ж році стараннями київського городничего Івана Служки був укріплений Київ⁶⁴².

За даними Н.Яковенко, у 1542 р. остерським державцею став Семен (Фрідріх) Глебович-Пронський. У 1544–1555 рр. він обіймав уряд київського воєводи⁶⁴³. Остерський уряд він займав і у 1546 р. Відомо, що 20 липня 1546 р. Сигізмунд Август заборонив київському воєводі та остерському державці Семену (Фрідріху) Пронському кривдити київських зем'ян, які звинуватили його в привласненні Чернобиля⁶⁴⁴.

П.Клепатський наводить дані про остерського намісника Януша Юрійовича Гольшанського, який займав цей уряд у тому ж 1542 р.⁶⁴⁵ В.Бобінський без прив'язки до дати згадує остерським старостою князя Дубровицького⁶⁴⁶. Очевидно, що в обох випадках мова йде про одну людину – Івана (Януша) Юрійовича Дубровицького-Гольшанського, київського воєводу у 1542–1544 рр.⁶⁴⁷.

У дослідженні П.Клепатського згаданий остерський державця Петро Корсак, який немов би займав цей уряд у 1538–1548 рр.⁶⁴⁸. Але О.Гаштольд помер 1539 р., Остер став вимороченим володінням у 1542 р., до того ж, у 1542 р. остерськими старостами були Семен (Фрідріх) Глібович-Пронський та Іван Дубровицький-Гольшанський. Згадка про остерського старосту Петра Корсака міститься в матеріалах ревізії 1552 р., де зазначалося, що той у 1551 р. взяв з каравану московських купців платню⁶⁴⁹. За П.Корсака стали здавати в оренду й остерську корчму: «за нее одного году 180 копь грошей старосте, пану Петру Корсаку». Хоча

⁶⁴¹ Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija). – Vilnius, 2007. – P.202-203.

⁶⁴² Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... – С.164.

⁶⁴³ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С.349.

⁶⁴⁴ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.237; Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 30 (1480–1546). Кніга запісаў 30 (копія канца XVI ст.). – Мінск, 2008. – С.202; Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кн. 30 (1480–1546). Кніга запісаў 30 (копія канца XVI ст.)... – С.213-214.

⁶⁴⁵ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.237.

⁶⁴⁶ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.232.

⁶⁴⁷ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С.360-361; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.232.

⁶⁴⁸ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.237.

⁶⁴⁹ АЮЗР. – Ч.VII. – Т.I. – К., 1886. – С.595; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.74.

саму практику започаткував ще остерський староста князь Дубровицький, який отримував від корчми «80 копъ грошей»⁶⁵⁰.

Згадка про п'ятьох остерських старост за такий короткий період (десять років) – Я.Гольшанського (1542 та 1546 рр.), князя Дубровицького (1542 р.), П.Корсака (1552 р.), Звіра Львовича (1552 р.) та К.Ратомського (від 1552 р.), свідчить про практику надання старостинського уряду на короткий час, як це було в сусідньому Чорнобилі, а до 1500 р. й в Путивлі.

У 1549 р. померла Софія Гаштольд-Верейська⁶⁵¹. Одразу після її смерті королівський ревізор Ян Шимкович провів опис Любецького замку (на жаль, текст його не зберігся)⁶⁵². Відомо, що до матеріалів цієї ревізії у 1560 р. апелювали любецькі міщани: «по смерти небожыцы пани Кгаштолтовое оный замокъ нашъ Любечъ пописываль, и нашлося то въ тыхъ реистрахъ»⁶⁵³. Не описувався Любецький замок і під час проведення ревізій Київських господарських замків 1545 та 1552 рр.⁶⁵⁴. У 1545 р. Любеч був приватним маєтком, заводити ревізії могла й татарська навала, яка у тому році спустошила Київщину⁶⁵⁵. Ревізія 1552 р. була унеможливлена московською окупацією Любецького замку 1551–1552 рр. Цей випадок не можна назвати поодиноким – у люстраціях подекуди не знаходимо відомостей і про інші замки Київського воєводства – Чорнобиль, Остер, Канів, Черкаси⁶⁵⁶.

У 1550 р. був складений Інвентар Остерського староства⁶⁵⁷. На його матеріали посилалися аж у 1628 р. Мешканці сс. Димерка, Рожни та Козари зазначали перед ревізорами, що їх села здавна були остерськими: «яко ся то

⁶⁵⁰ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.74; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.74.

⁶⁵¹ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С.344.

⁶⁵² Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.271.

⁶⁵³ АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. V. – К., 1907. – С.468-470.

⁶⁵⁴ Пташицкий С.Л. Описание книг и актов Литовской метрики... – С.41, 161-170.

⁶⁵⁵ Тимів І. Татарські набіги на українські землі в 30-40 рр. XVI ст... – С.13.

⁶⁵⁶ Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от 2-й половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.)... – С.30; Sucheni-Grabowska A. Proby aukcji dochodow z dobr domeny krolewskiej w swietle lustracji z lat 1615-1616... – S.221; Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym.... // Źródła dziejowe. – Т. XX... – S.74; Його ж. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw)... // Źródła dziejowe. – Т. XXII... – S.496.

⁶⁵⁷ AGAD. – ASK. – Dz.56.03. – Ark.1-17 v.

верификует декретом св. памяти короля Казимира у ревизии 1550 р.» (Козари були згадані як містечко⁶⁵⁸)⁶⁵⁹.

Опісля 1549 р. Любеч також перейшов до великого князя як виморочний маєток та став керуватися старостами, які здійснювали свої повноваження від імені київські воєводи. До функцій старост входила адміністративна та судова влада, під час війни вони були і військовими командирами⁶⁶⁰. На думку А. Блануци, поява інституту старост в XVI ст. призвела до нівелювання воєводської влади, адже вони об'єднують у своїх руках адміністративну та судову владу. Серед інших обов'язків старости була роздача земель як боярам так і шляхті, за умови виконання службових обов'язків⁶⁶¹. Як приклад, згадаємо обов'язки остерських бояр, які мали як «особно», так разом із старостою, «ъздити» по московській Чернігівщині: «по той сторонъ Днепра Северской, от Остра... шляховъ отвъдывати»⁶⁶². У 1550 р. в Острі було 27 боярських «димів», ще 35 бояр виставлялось з усього староства⁶⁶³. У 1552 р. в Острі мешкало 24 остерських боярина «которые в Острзе сидять», один боярин жив в самому замку – «Дворъ Сенчиековский». На подолі було п'ять вільних боярських дворів: «земли боярскихъ пустыхъ пять», а боярин Іван Черноух жив за «острогомъ»⁶⁶⁴.

Саме 1549 р. можна вважати офіційною датою появи Любецького староства, хоча, на нашу думку, повноцінні староства на Київщині формуються лише після Люблінської унії 1569 р. вже під польським впливом. Намісником київського воєводи у Любечі став Іван Служка. Формально він був любецьким старостою впродовж 1551–1553 рр. (реально з 1552 р.)⁶⁶⁵. За помилковим твердженням

⁶⁵⁸ AGAD. – ASK. – Dz.56.03. – Ark.7.

⁶⁵⁹ АЮЗР. – Ч.VII. – Т.I. – К., 1886. – С.343, 347; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.89; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.241.

⁶⁶⁰ Кондратьев І.В. Любецька волость наприкінці XV – на початку XVI ст. // Сіверянський літопис. – 2006. – №6. – С.30; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С.62; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.19.

⁶⁶¹ Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.)... – С.23; Владимирский-Буданов М. Украинские староства в первой половине XVI в... – С.58, 72.

⁶⁶² АЮЗР. – Ч.VII. – Т.I. – К., 1886. – С.595; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.73; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського... – С.47.

⁶⁶³ AGAD. – ASK. – Dz.56.03. – Ark.15

⁶⁶⁴ АЮЗР. – Ч.VII. – Т.I. – К., 1886. – С.597; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.76.

⁶⁶⁵ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.270-271; Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Źródła dziejowe. – Т.XXII. – S.520.

О. Мальченка, у середині XVI ст. Любеч потрапив під управління намісників великого князів Василя та Богдана Веденецьких⁶⁶⁶, але ті володіли не Любечем, а Любчею Новогрудського повіту ВКЛ.

У 1552 р. Сигізмунд II Август у листі до канцлера Миколи Радзивіла наводив останні відомості з московського кордону, доставлені Іваном Служкою: «што ему дал знати наместник его любецкий, маючы ведомо з стороны Московского (князя) умысле его на панство наше»⁶⁶⁷. Відомо, що Іван Служка був київським городничим, у 40-і рр. будував у Києві новий замок⁶⁶⁸. На Лівобережжі Служкам закріпитися не вдалося, основними маєтностями вони володіли у Мозирському, Овруцькому та Черкаському повітах⁶⁶⁹.

В Острі, у тому ж 1549 р. розпочалася реконструкція побудованого замку О.Гаштольдом на місці давньоруського городища в 1538 р. Але якість будівельних робіт низько оцінювалась ще сучасниками: «недбале весь роблень»⁶⁷⁰. Ситуація була типовою для більшості замків Київщини, які зазвичай ремонтувалися кожні десять років⁶⁷¹. Дерев'яні стіни не були обмазані глиною, конструкції не мали й дахів, які захищали їх від погодних умов, що призводило до швидкої руйнації⁶⁷². Замок стали лагодити новою сосною деревиною, ремонт очолив городничий Шутковський. Але роботи йшли дуже повільно, за три роки було перебудовано лише частину замку: «уроблено знову і покрито городень 8, вежа одна всих городень старих і нових 30, веж 5, а окрім нових усі городні та вежи слабкі, старі, покриття на них поопадало, потребуєт будування знову». Міст через рів до замку був ще справним, стояв на палях, але з поганим узводом. Пагорб на якому стояв замок був невисоким – до стін міг під'їхати вершник, крутосхил був лише зі сторони р.Остер. Але й і з цього боку вода почала підмивати та руйнувати схили.

⁶⁶⁶ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воеводств (XV – середина XVII ст.)... – С.193.

⁶⁶⁷ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.79-80.

⁶⁶⁸ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воеводств (XV – середина XVII ст.)... – С.164; Пашкевич У. Да питання аб уладальніках Лоева ў XVI – XVIII ст. // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментарыі: Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.). – Гомель, 2006. – С.58.

⁶⁶⁹ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.429.

⁶⁷⁰ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.15; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.238-240.

⁶⁷¹ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.14833. – Арк.47.

⁶⁷² Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.238-240.

Деревину на реконструкцію возили з бору, що розміщувався у кількох кілометрах від міста: «Дерево на замокъ и на всякое будоване можетъ бытии з бору, на милю отъ замку в Литовскую сторону»⁶⁷³. Нагального відновлення потребували також і земляні складові укріплень, особливо ті які постраждали через підмивання від ріки. Ремонту («тамованя»), потребувала замкова гора⁶⁷⁴. Роботи виконували місцеві бояри та міщани: «острогъ повинни робити вси, яко мешане, такъ бояре и люди ихъ»⁶⁷⁵.

28 квітня 1552 р. Сигізмунд II Август надав у «держанье» Остерський замок господарському дворянину Звіру Львовичу. Надання було зроблене на прохання тодішнього київського воєводи Фрідріха Глебовича-Пронського: «твоя м(и)л(о)сть писал до нас за двораниномъ нашимъ Зверомъ Львовичомъ, оповедаючи намъ послуги его, которые онъ при першихъ воеводахъ киевскихъ будучы готовымъ на службы наши послуги свои верне а хтиве оказываль...абихмо ласку нашу вчинили и замокъ нашъ Остръ в держанье ему дали»⁶⁷⁶. Польські дослідники ототожнюють Звіра Львовича з Олександром Дмитровичем Тишкевичем, але помилково зазначають, що Звір Львович був остерським намісником у 1563 р. Відомо, що він щонайменше у 1561 – 1564 рр. був київським городничим, помер біля 1569 р.⁶⁷⁷. Остерський уряд Звір Львович втратив у тому ж 1552 р., в матеріалах ревізії 1552 р. остерським старостою згаданий вже Костянтин Ратомський⁶⁷⁸.

Від 1557 р. маємо згадку про «будованье замьку» в Острі. З матеріалів Литовської метрики стає зрозуміло що йдеться про ремонт старого остерського замку. Роботи виконувалися драбами остерської замкової роти під орудою Андрееаса Тольмана: «З Остра – Аньдрыс Тольманъ 100 драбовъ, а 50 роты свое жъ поручыть Кградовьскому, котории п(е)н(е)змии шафуует тому жъ и будованье

⁶⁷³Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.71, 74; Бондарь А.Н. Укрепления Остра в XVI – первой половине XVII вв... – С.193; Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... – С.223.

⁶⁷⁴ АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С.592-593; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.72; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.72.

⁶⁷⁵ АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С.595; Грушевський О. Міщанські підрахунки в ревізіях XVI в... – С.2-4.

⁶⁷⁶ Lietuvos metrika. Knyga Nr. 37 (1552–1561); Užrašymų knyga Nr. 37. Parengė D. Baronas. – Vilnius, 2011 – P.91.

⁶⁷⁷ Urzędnicy województw Kijowskiego i Czwrnihowskiego XV-XVIII wieku. Spisy... – S.28.

⁶⁷⁸ АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С.592; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.71, 73.

замьку»⁶⁷⁹. 26 січня 1559 р. через київського ротмістра Каспора Стружинського було виділено гроші на будівництво остерського замку: «зъ скарбу пятсот копъ грошей на будованье замку Острьского»⁶⁸⁰. В звіті 1564 р. «справці» Київського воєводства князя Івана Федоровича Чорторійського про перевірку остерської роти Станіслава Клопоцького йшлося про те, що ротмістр власним коштом підтримує обороноздатність Остра. Серед іншого, був зроблений поточний ремонт замкових споруд – відремонтована четверта частина існуючого замку та обліплена глиною одна з його башт: «тежъ четвертую часть замку тамошнего своимъ накладомъ палями заправиль и башту облепиль»⁶⁸¹.

У 1560 р. від Остерського староства було відторгнуте с.Чернін, яке стало приватним володінням. 28 листопада 1560 р. Сигізмунд II Август надав пожалування «на вечность» чорнобильському державці пану Скуміну Львовичу Тишкевичу на с.Чернін Остерського староства: «тое село помененое Чернинь... што перво сего до скарбу нашего або на замокъ Острьский даивали»⁶⁸². Можливо, що спроби відібрати Чернін робилися і раніше. У матеріалах Інвентарю Остерської волості 1550 р. Чернін єдиний згаданий із зазначенням його приналежності до Остра: «siolo Osterskie Cernino»⁶⁸³.

Найціннішим джерелом з історії Остерщини середини XVI ст. стали Інвентарі 1550 та 1552 р. (Додаток В.7). У 1550 р. в Остерському старостві було містечко Козари, сс. Боденьковичі, Крехаїв, Літковичі, Євминка, Виповзів, Чернін⁶⁸⁴. У 1552 р. – сс. Виповзів, Євминка, Крехаєв, Боденьки, Жукинъ, Чернін, Димерка, Світільнів, Леткі, Рожни та Колінці (Літочки). Останні п'ять сіл повинностей не сплачували, бо вочевидь були розорені татарами. Перші шість сіл мали нести наступні повинності: з Виповзова стягували 138 грошей (2 копи та 18 грошей); з Пилиповщизни – 12 грошей; з Євминки – 105 грошей; з Крехаєва – 243 грошей; Боденьковичі – 120 грошей (2 копи); Жукин – 90 грошей; Чернін – 325 з

⁶⁷⁹ Lietuvos metrika. Knyga Nr. 37 (1552–1561): Užrašymų knyga Nr. 37... – P.183.

⁶⁸⁰ Там само. – P.261.

⁶⁸¹ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.153.

⁶⁸² Lietuvos metrika. Knyga Nr. 37 (1552–1561): Užrašymų knyga Nr. 37... – P.419-420; В. PAU-PAN Kr. – Rps.272. – Ark.4; IP НБУВ. – Ф.66. – Спр.59. – Арк.23.

⁶⁸³ AGAD. – ASK. – Dz.56.03. – Ark.12 v.

⁶⁸⁴ Там само. – Ark.18-46.

половиною гроша. Податок сіном платилися з Виповзова – 19 возів, Євминки – 6 возів, Крехаїв – «сена стогъ», Боденьковичів – 14, Жукин – 40, Чернін – 20 возів. Данину медом давали лише мешканці Жукина – «меду кадъ и полшостнадцать ведерца». Найбільш архаїчним податком був податок бобровими шкурками. «Бобровые гоны» на Десні були на Пилиповщизни, в Крехаєві – «бобровые гоны: сего году тамъ одного бобра убито, а иногда убивать большъ», в Боденьковичах – «убивають до 20 бобровъ»⁶⁸⁵. Згадаємо назву с.Бобруйки (Козелецький район Чернігівської обл.), яка свідчить про основне заняття його мешканців. З цього села вийшов рід Бобруйок⁶⁸⁶. Ще один топонім – Бобровиця, виник на основі однойменного урочища – колишнього володіння остерських міщан, привласненому старостою М.Ратомським⁶⁸⁷. Погодимось із М.Александровичем, що сіл у Остерському повіті було більше, але в матеріалах ревізії вони не згадані⁶⁸⁸.

Щонайменше від 1562 р. й щонайбільше до 1566 р. остерським старостою був Філон Семенович Кміта-Чорнобильський⁶⁸⁹. Рід Александровичів (Кмітичів), разом із Олізарами (Волчковичами) та Романовичами (Гороностаями), походив від спільного предка – Волчка-Василя⁶⁹⁰. Поменник Введенської церкви Ближніх печер Києво-Печерської лаври, що був створений на початку 50-х рр. XVII ст., містить згадку про Філона Кміту. Рід пані Анни Гулевичівни Лозчиной, «по(д)чашиной Кіевской»: Александр Кміт, Агрефіна «и жену его Полозовна», Сумсун Кміта, Феодора «і жена е(г)о Капустянка», Філон Кміт, Євдокія Кміта(н)ка, Іоанн Гулевич, Ніколай Гулевич, Варвара Краси(н)ская, Анна Олизарова, Анна»⁶⁹¹.

⁶⁸⁵ АЮЗР. – Ч.VII. – Т.I. – К., 1886. – С.597; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.76.

⁶⁸⁶ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.2. – Спр.5. – Арк. 193 зв. – 196; Документальна спадщина Свято - Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVII - XVIII ст... – С.484; Звідки походить назва вашого села?... – С.6

⁶⁸⁷ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.312-313.

⁶⁸⁸ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.17.

⁶⁸⁹ Однороженко О. Шляхетська геральдика Київської землі XV — першої половини XVII ст. за архівними джерелами та матеріалами сфрагістичної колекції музею Шереметьєвих... – С.107; Шаланда А. Гербы аршанскай шляхты ў XVI–XVIII стст. // Беларускі гістарычны часопіс. – 2017. – № 9. – С.11; Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T.11: Ziemia ruskie Korony. Województwo kijowskie oraz uzupełnienia do tomów 1-10. Vyd.2. – Wrocław, 1997. – S.168-169; Eberle J. Kmita Filon Czarnobyłski // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1967/1968. – T.XIII. – S. 88-89.

⁶⁹⁰ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С.169.

⁶⁹¹ Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври... – С.40.

Вперше рід Кмітів згадується на Київщині на зламі 30-40-х рр. XVI ст., коли батько Філона Семен був у 1539–1541 рр. чорнобильським державцем: «на чотыры годы за его (Ф.Кміта – І.К.) впад и шкоду, которыи приняль отъ татаръ, на чотыры годы после Матъфея Замаранъка»⁶⁹². Однак найяскравішим представником цього роду став його син Філон Кміт-Чорнобильський⁶⁹³ (роки життя: 1530–1587)⁶⁹⁴. Маємо згадку про перебування у 1553 р. якогось Григорія Матвійовича Кміта на уряді любецького старости, про що йшлося у листі Сигізмунда III любецьким міщанам⁶⁹⁵.

Філон Кміта став остерським старостою у 1562 р.⁶⁹⁶. Вважається, що саме події 1562 р. принесли йому загальнодержавне визнання, коли він, як остерський староста, розгромив загін чернігівського воєводи, перейшов у наступ та спалив передмістя Чернігова. Згодом, отримавши в Любечі підкріплення від князя Острозького, полководець розбив ще один московський загін на чолі із князем Мещерським (Мишецьким)⁶⁹⁷. Очевидно, мова йде про новгород-сіверського воєводу в 1561–1562 рр. Григорія Мещерського⁶⁹⁸.

Погодимось із думкою І.Ігнатенка про помилковість датування відомої битви Ф.Кміти з московським військом 1552 р.⁶⁹⁹, насправді ця подія відбулася у 1562 р. Відомо, що напередодні Великодня (1562 р. – І.К.) Ф.Кміта разом із загоном з 300 чоловік напав на загін московитів кількістю більше 2 тисяч вояків, які йшли до Остерського замку. Здобувши перемогу він запобіг походу ворога на Київ. Повернувши до Любеча Ф.Кміта об'єднався із загоном київського воєводи К.Острозького та здійснив новий напад на Чернігів. Здобувши перемогу над московською залогою (її залишки сховалися в замку), він повернув до Остра. Вже

⁶⁹² Березенко Б., Лукін Д. Лист-угода між Філоном Кмітою Чорнобильським та братією монастиря святого Миколи Пустинського (1585) // *Ukraina Lithuanica*. – 2017. – Т. 4. – С.221; *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 20 (1536–1539). Užrašymų knyga 20 / Lithuanian Metrica: Book No. 20 / Metryka Litewska: Księga wpisów 20*. – Vilnius, 2009. – P.286.

⁶⁹³ Кмітом-Чорнобильським він став йменуватися лише з 1566 р., коли став державцем Чорнобиля (Див.: Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. Т.2... – С.111).

⁶⁹⁴ Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.)... – С.332.

⁶⁹⁵ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.207. – Арк. 108 зв.-109.

⁶⁹⁶ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.237; Litwin H. *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648*... – S.190.

⁶⁹⁷ Березенко Б., Лукін Д. Лист-угода між Філоном Кмітою Чорнобильським та братією монастиря святого Миколи Пустинського (1585)... – С.221.

⁶⁹⁸ Ігнатенко І. Чернігівщина в Лівонській війні // *Сіверянський літопис*. – 2019. – №1. – С.27.

⁶⁹⁹ Там само. – С.24.

з Остра був здійснений напад на Стародуб, здобувши ще одну перемогу (І.Ігнатенко вважає, що похід на Стародуб відноситься до 1653 р.)⁷⁰⁰.

26 липня 1563 р. усім «українним» старостам категорично заборонялося нападати на прикордонні московські території: «о невступленіи въ границы и нечиненіи никакихъ убытковъ и зачепокъ». Господарський дворянин Новоселецький поніс цього листа до Речиці, Остра, Любеча, Овруча, Чорнобиля, Гомея, Черкас та Каніва та до Києва⁷⁰¹. 20 жовтня 1563 р. наказ був підтверджений: «не ходить за Московскія границы до Николина дня и не причинять тамъ никакихъ шкодъ и зачепокъ». Також старостам наказувалося готувати «стації» до війська. Лист був направлений до остерського державці пана Олександра Дмитровича (можливо, це «Александр Кміт», згаданий у поменнику середини XVII ст.⁷⁰²), а також до пана Філона (Кміта) до Чорнобиля. Аналогічний лист був надісланий і до любецького державці⁷⁰³.

У тому ж 1563 р. литовська армія напала на Чернігово-Сіверщину. Передмістя Чернігова були спалені М.Вишневецьким, але чернігівська фортеця встояла⁷⁰⁴. Відомо, що 14 вересня 1564 року до Чернігова підійшов Павло Сапега з литовськими ротмістрами та багатьма людьми, однак московіти напад відбили і навіть захопили його прапор⁷⁰⁵. У відповідь московські воєводи Стародуба у 1564 р. здійснили похід через Любецьке староство на р.Снов, де під час битви Ф.Кміт був поранений⁷⁰⁶.

В цей час Любеч та Остер готуються до військових дій. Десь між 1563 та 1565 рр. король наказав доставити харчові припаси з Пінська до Києва та Остра: «Съ Пиньска до Кіева казано провадити овса 278 маць, а до Остра велено

⁷⁰⁰ Ігнатенко І. Чернігівщина в Лівонській війні... – С.24-26, 29.

⁷⁰¹ Литовская метрика. Отд. 1-2, Ч. 3: Книги Публичных Дел. Т. 1. – Юрьев, 1914. – Столб.703.

⁷⁰² Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври... – С.40.

⁷⁰³ Литовская метрика. Отд. 1-2, Ч. 3: Книги Публичных Дел. Т. 1. – Юрьев, 1914. – Столб.749.

⁷⁰⁴ Бондар О.М. Исторична топографія Чернігова у XIV-XVIII ст.: автореф. на здобуття наук. ступ. кан. істор. наук 07.00.01... – С.7; Ігнатенко І. Чернігівщина в Лівонській війні... – С.21

⁷⁰⁵ Там само. – С.21.

⁷⁰⁶ Березенко Б. Очільники Віленського братства в Реєстрі під час його заснування в 1584 році // Православ'я в Україні: Збірник матеріалів VI Міжнародної наукової конференції присвяченої 1000-літтю духовних зв'язків України з Афоном (1016–2016) та 25-літтю Помісного Собору Української Православної Церкви (1 – 3 листопада 1991 р.). – К., 2016. – С.761-762; Бондар О.М. Исторична топографія Чернігова у XIV-XVIII ст.: Автореф. на здобуття наук. ступ. кан. істор. наук 07.00.01... – С.7; Литовская метрика (1553-1567). Книга 564. Книга публичных дел. – Вильнюс, 1996. – Р.141; Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городничьего уезда. Родина преподобного Антония Печерского... – С. 12; Його ж. Любеч и его святыня. – СПб, 1905. – С.7.

провадить жита 218 [маць]»⁷⁰⁷. Продовольство до Остра доставлялося також з Мозиря, про що йшлося у листі 1564 р. підскарбія Остафія Воловича «по дворамъ господарскимъ о провіантъ»⁷⁰⁸. Підтримували місцеві замки і зброєю. За реєстрами поставок озброєння з віленського цейхгаузу 1551–1565 рр., білоруський історик М.Волков зробив висновок, що ключовими пунктами в обороні краю були Гомель, Річиця, Любеч та Мозир⁷⁰⁹.

Можливо завдяки активним бойовим діям Остер був відданий людині, що мала досвід участі у військових компаніях. 20 березня 1566 р. «дворанин и ротъмистр» Лаврін Ратомський отримав привілей Сигізмунда II Августа на «державу Остръскую». В привілеї зазначалися як його особисті здобутки – «дознавши службъ и верности», так і здобутки його батька Костянтина Ратомського: «отец его небощикъ Костентин Ратомський будучи у воисках наших и на поселствах ордынских». Король надав Лаврінові Остерський замок «з местомъ, з селы и зо всимъ нашим даемъ в держанье... всех пожитков с того враду на себе уживаючи тых, што и перед тым на державцы тамошниє острскии прихоживало»⁷¹⁰. У тому ж 1566 р. Ф.Кміті був наданий «вічним правом» у володіння Чорнобиль⁷¹¹.

Щонайменше від 1562 р. й щонайбільше до 1566 р. остерським старостою був Філон Семенович Кміта-Чорнобильський⁷¹². У 1566 р. Остер перейшов до Лавріна Ратомського, отже, відомий лист К.Острозького до Ф.Кміта, що датується 31 серпня 1579 р., датований неправильно й відноситься до періоду раніше ніж

⁷⁰⁷ Литовская метрика. Отд. 1-2, Ч. 3: Книги Публичных Дел. Т.1. – Юрьев, 1914. – Столб.771.

⁷⁰⁸ Там само. – Столб. 784.

⁷⁰⁹ Волкаў М. Брагінскі замак у кантэксте абарончага будаўніцтва на паўднёва-ўсходніх землях Беларусі ў XVI–XVII стст. ... – С.9.

⁷¹⁰ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 51 (1566–1574). Užrašymų knyga 51... – P.34-35.

⁷¹¹ Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.)... – С.332; Шаланда А. Гербы аршанскай шляхты ў XVI–XVIII стст... – С.11-12; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, Tom I... – S.751; Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku... – S. 189.

⁷¹² Однороженко О. Шляхетська геральдика Київської землі XV – першої половини XVII ст. за архівними джерелами та матеріалами сфрагістичної колекції музею Шереметьєвих... – С.107; Шаланда А. Гербы аршанскай шляхты ў XVI–XVIII стст... – С.11; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy.... – S.232; Eberle J. Kmita Filon Czarnobylski... – S. 88-89.

1566 р.⁷¹³. Не погодимось і з Г.Літвіном, який вважає, що Кміта був остерським старостою аж до своєї смерті у 1587 р.⁷¹⁴.

Ставши чорнобильським державцею Кміт вже у 1567 р. розпочав відбирати маєтності у чорнобильських бояр, зокрема, у бояр Круневичів⁷¹⁵. За податковим реєстром 1581 р. був третім серед найбагатших латифундистів Київського воєводства⁷¹⁶. У 1580 р. на чолі загону він взяв участь у військових діях на Смоленщині, однак загін його був розбитий. Після відновлення загону в 1581 р. знову взяв активну участь у війні, помер в листопаді 1585 р.⁷¹⁷.

Якщо Ф.Кміт чимало зробив для посилення обороноздатності Остерського староства, то піднесення та розбудова Любецького староства пов'язана із старостуванням Павла Сапеги (роки життя: біля 1490–1580 рр.) – одного із найдіяльніших старост Любеча. Відомо, що П.Сапега здобув освіту в Краківському університеті, був державцею брацлавським (1517–1547 рр.), маршалком господарським (1519–1557 рр.), воєводою підляшським (1556–1558 рр.) та новогрудським (з 1558 р.). Керував литовським військом у війні з Московщиною у 1534–1535 рр. та під час Лівонської війни у 1561 р. Був одним із авторів Люблінської унії⁷¹⁸. Любецьким старостою П. Сапега став у 1560 р.⁷¹⁹ (польські історики помилково відносять початок старостування П.Сапеги до 1565 р.⁷²⁰). Першою дружиною Сапеги була Олена (Олександра) Юрїївна Гольшанська (померла до 1557 р.), родичка київського воєводи Юрія Олександровича Гольшанського (1508 – 1510/11 рр.) та Івана (Януша) Юрїйовича Дубровицького-

⁷¹³ Ігнатенко І. Чернігівщина в Лівонській війні... – С.27-29.

⁷¹⁴ Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.190.

⁷¹⁵ Березенко Б., Лукін Д. Лист-угода між Філоном Кмітою Чорнобильським та братією монастиря святого Миколи Пустинського (1585)... – С.221; Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.)... – С.79.

⁷¹⁶ Березенко Б., Лукін Д. Лист-угода між Філоном Кмітою Чорнобильським та братією монастиря святого Миколи Пустинського (1585)... – С.221; Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... – С.261.

⁷¹⁷ Березенко Б., Лукін Д. Лист-угода між Філоном Кмітою Чорнобильським та братією монастиря святого Миколи Пустинського (1585)... – С.222; Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... – С.261, 387.

⁷¹⁸ Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. Т.2... – С.547.

⁷¹⁹ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.468-470.

⁷²⁰ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S. 227; Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.190.

Гольшанського, київського воєводи у 1542–1544 рр.⁷²¹. Вдруге, вже за часів свого любецького старостування, П. Сапега одружився на Ганні Ходкевич⁷²².

Значний вплив на подальший розвиток регіону справила Лівонська війна 1558–1583 рр. Після короткотривалого перемир'я, у 1560 р. московська армія відновила бойові дії. У 1561–1562 рр. київський воєвода В.-К.Острозький готувався до оборони⁷²³. У 1561 р. любецький державця П. Сапега готував до війни й Любецьке староство⁷²⁴. На початок старостування Сапеги в Любечі прийшовся перший зафіксований випадок згуртування замкового міщанства у боротьбі за свої права. Новий староста обклав міщанство подвійним податком, у зв'язку з чим в 1560 р. до короля Сигізмунда II Августа вирушила делегація, якій вдалося захистити права та звільнитися від податку⁷²⁵.

Війни з Московською державою гостро поставило питання посилення обороноздатності замків. У грудні 1561 р. любецька шляхта зобов'язувалась виїхати на війну, а у разі відмови сплатити гроші⁷²⁶. Для посилення обороноздатності у 1561 р. в Любечі були сформовані реєстрові козацькі підрозділи: «будет там людей служебных козаков... имена их на реестр списал»⁷²⁷.

У лютому 1562 р. тривали московсько-литовські мирні переговори, у зв'язку з чим замкова шляхта тримала оборону в Любечі, Острі, Овручі, Речиці, Гомеї та Києві⁷²⁸. Коли у квітні 1562 р. московська армія знову розпочала військові дії, староста організував оборону замку – «замок... добре осмотревши и вбезпечивши через служебники свои и козаки»⁷²⁹. У 1562 р. Любеч було посилено вогнепальною зброєю, з Пінська було надіслані фальконети та гаківниці: «маеть быти послано

⁷²¹ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С.360-361.

⁷²² Пашкевич У. Да питання аб уладальніках Лоева ў XVI – XVIII ст... – С.58.

⁷²³ Антонович В. Исследования о городах в Юго-Западной России по актам 1432-1798 гг. // АЮЗР. – Ч.V. – Т.I. – К., 1869. – С.15-19; Grabski A., Nadolski A., Nowak T. Zarys dziejow wojskowosci polskiej do roku 1864... – S.490.

⁷²⁴ Кондратьев И.В. Роль Любечского староства в войнах с Московским государством (конец XV – первая половина XVII) // Грани гуманитарного знания. Сборник статей к 60-летию проф. С.П.Щавелева. – Курск, 2013. – С.163-164; Литовская метрика (1553-1567). Книга 564. Книга публичных дел 7... – С.53-54.

⁷²⁵ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.468-470.

⁷²⁶ Литовская метрика (1553-1567). Книга 564. Книга публичных дел 7... – С.81-83.

⁷²⁷ Кондратьев И.В. Шляхта Любечского староства як джерело поповнення Війська Запорізького // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Вип. 52 (спецвипуск). – К., 2011. – С.310; Литовская метрика (1553-1567). Книга 564. Книга публичных дел 7... – С.80-81.

⁷²⁸ Там само. – С.92-93.

⁷²⁹ Там само. – С.93-94

фальканеты спижаных 2 (гармати калібром 7-10 см.), гаківниц меньших 25, ручниц 40, мождчери што порох робяць 2»⁷³⁰.

У тому ж 1562 р. військові дії тривали безпосередньо на терені Любецької округи. Чорнобильський староста Ф. Кміт розбив великий загін московського воєводи, який ішов з Чернігова на Остер, опісля зробив вилазку і спалив Чернігів, а потім відступив до Любеча⁷³¹. Загони Кміта здійснювали диверсійні напади і на Стародуб⁷³². 20 вересня 1562 р., у зв'язку із встановленням перемир'я з татарами, «українним» старостам було заборонено чинити шкоди білгородським та перекопським татарам. Отримали такі листи й в Любечі та Острі. Павлу Сапезі наказувалося не чинити кривди татарам: «приказуемъ тобе, абы еси сам ку тымъ татаромъ белгородскимъ во всемъ спокоине заховаль, такъ тежъ и земляномъ, мешчаномъ и подданымъ нашимъ держанья своего любечьскимъ и слугамъ своимъ, и тежъ козакомъ тамошньнимъ грозно под срокгимъ караньемъ нашимъ... спокоине заховали и до земли их на мешьканья и кочевища ихъ не ходили»⁷³³.

У вересні 1562 р. київський воєвода В.-К. Острозький збирався оглянути Любецький замок: «Любеч осмотревши, за писанием князя воеводы киевского»⁷³⁴. У 1565 р. у відповідь на ворожі вилазки київський воєвода В.-К. Острозький здійснив напад на Чернігів⁷³⁵. У відповідь в 1566–1567 рр. московським військом був розорений Любеч⁷³⁶.

Для ведення війни Віленський сейм, що проходив у 1565–1566 рр., встановив податок – «поголовщину». 3 січня 1566 р. був виданий лист Сигізмунда II Августа до волощан Київського повіту з наказом відіслати зібрану «поголовщину» до Вільно, та бути у повній готовності до війни⁷³⁷.

⁷³⁰ Литовская метрика (1553-1567). Книга 564. Книга публичных дел 7... – С.117.

⁷³¹ Лесявко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591)... – С.20.

⁷³² Томаш Кемпа. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525-1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської. – Хмельницький, 2009. – С.50.

⁷³³ Литовская метрика (1553-1567). Книга 564. Книга публичных дел 7... – С.119-120.

⁷³⁴ Там само. – С.119-120.

⁷³⁵ Томаш Кемпа. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525-1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської... – С.51.

⁷³⁶ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... – С.193.

⁷³⁷ Литовская метрика. Отд. 1-2, Ч. 3: Книги Публичных Дел. Т. 1. – Юрьев, 1914. – Столб. 842, 892-893.

20 січня 1566 р. Сигізмунд II Август наказав усім старостам та державцям ВКЛ зібрати податок встановлений Віленським сеймом 1565–1566 рр. Серед іншого листи були відправлені до Філона Кміти в Чорнобиль та «пану Сопезе з Любеча». До Речиці, Рогачова, Остра, Черкас та Каніва листа поніс дворянин Семен Олексійович⁷³⁸. Зібраної «поголовщини» не вистачало, тому 29 квітня 1566 р. був виданий черговий лист Сигізмунда II Августа з наказом збору «третього гроша поголовщини». До Овруча, Черкас, Каніва та Любеча листа допровадив брацлавський підкоморій Семен Дешковський⁷³⁹.

Податковий тягар та розорення Любеча під час військових дій стали причиною ще одного звернення любецьких бояр та міщан до королівської влади. У 1567 р. до Сигізмунда II Августа прибула друга делегація любецького міщанства, із проханням звільнити його від «провоженья... стацеи до войска». Київському каштеляну Павлу Сапезі було наказано зняти цю повинність з міщанства («не примушалъ конечно»)⁷⁴⁰.

Ще у 1566 р. П.Сапега отримав уряд київського каштеляна. У службовій ієрархії каштелян займав місце одразу після воєводи, входив до складу Ради ВКЛ, а з 1569 р. – до Сенату Речі Посполитої⁷⁴¹. Вважається, що призначення каштеляном П. Сапєги було здійснено супроти бажання В.-К. Острозького⁷⁴². Нова посада не обмежувала свавілля самого П.Сапєги, який не дозволив люстраторам провести ревізію Любеча близько 1567 р.⁷⁴³.

Незважаючи на те, що П. Сапєга займав уряд київського каштеляна, місцем його перебування часто бував і Любеч, де знаходилась його садиба⁷⁴⁴, причому староста не нехтував місцевими справами, а брав у них активну участь. У 1576 р.

⁷³⁸ Литовская метрика. Отд. 1-2, Ч. 3: Книги Публичных Дел. Т. 1. – Юрьев, 1914. – Столб. 823, 825.

⁷³⁹ Там само. – Столб. 859

⁷⁴⁰ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – 560 + XXXVII + II с.– С. 165-166.

⁷⁴¹ Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. Т.2... – С.79; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.27.

⁷⁴² История Киева: В 3 т., 4 кн. – Т.1. Древний и средневековый Киев... – С.279-280.

⁷⁴³ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.158-162; Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Źródła dziejowe. – Т.XXII... – S.520.

⁷⁴⁴ Кондратьев І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)... – С.95; Sapiehowie: materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe. Т. 1. – Petersburg, 1890.– S.82-85, 284-291.

Павло Сапега особисто розмежував кордони любецької церкви Св. П'ятниці та громади с.Бельдюжи⁷⁴⁵.

Про перебування Сапеги в Любечі йшлося у листі Сигізмунда II Августа до В.-К. Острозького. У 1567 р. король відправив П. Сапегу до Києва: «отправовавши есмо на местце твоей милости (Острозького) до замку Киевского каштеляна киевского старосту любецкого пана Павла Ивановича Сопегу». Відносини між київським державцем та каштеляном не склалися: «до замку Киевского приехавши, никоих пожитков ему (П. Сапезі) давати не казал (В.-К. Острозький), а он деи, там через тое все лето мешкаючи, немалые траты приимовати мусил»⁷⁴⁶. Хоча традиція придбання київськими урядниками свого житла в місті доволі давня. Ще воєвода Мартин Гаштольд придбав в Києві житловий будинок у міщанина Рога⁷⁴⁷.

Створена коштом П. Сапеги в Любечі окрема військова рота у 1569 р. була взята на утримання державою. З цього приводу Сигізмунд II Август видав лист до земського підскарбія Миколи Нарушевича. Підскарбію наказувалось: «кашталяну киевскому, державцы любечскому п(а)ну Павлу Сопезе на роту его на замку Любечском на сто драбов (піхотинців) наново давал и в старом заслужоном такъ, яко ся вышей поменило, и водлугъ реистров скарбныхъ, яко с яз обрахованья покажетъ, заховаль. И пушкаром того замку, которые служатъ, запляту делал в заслужономъ и наново отъправовал»⁷⁴⁸.

Розгляд історії Любецького та Остерського староства за часів ВКЛ не буде повним без визначення кордонів цих адміністративно-територіальних одиниць. Від початку XVI ст. Любеч та Остер опинилися на московському прикордонні. Міждержавний кордон фактично проходив неподалік Києва (місто справедливо називали «воротами всего панства»⁷⁴⁹). Границя розділяла поріччя Десни і Сейму,

⁷⁴⁵ Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского... – С. 139-143.

⁷⁴⁶ Литовская Метрика. Книга публичных дел 10 (1569-1571) / Lietuvos Metrika. Knyga Nr.532 (1569-1571). Viesuju reikalų knyga 10. – Вильнюс, 2001. – С.91-92.

⁷⁴⁷ Полехов С. Новые документы о Киевской земле XV века... – С.269.

⁷⁴⁸ Литовская Метрика. Книга публичных дел 10 (1569-1571) / Lietuvos Metrika. Knyga Nr.532 (1569-1571). Viesuju reikalų knyga 10... – С.91-92.

⁷⁴⁹ Владимирский-Буданов М. Украинские староства в первой половине XVI в... – С.54.

що входило до складу московської Чернігівщини, та поріччя Остра та Дніпра – приналежне до Київського воєводства ВКЛ⁷⁵⁰.

Після московсько-литовських воєн початку XVI ст. від Любецької волості відпав Брагін з округою, який став родовою маєтністю Вишневецьких. У 1509 р. Брагінська волость була передана Сигізмундом I у «доживотье», а у 1514 р. – у «вічність» князю Михайлу Вишневецькому⁷⁵¹. Набуття Брагіним приватноволодільницького статусу викликала появу у 1512 р. «Обмежування Брагінської волості». Значна частина кордону волості проходила болотами або ж річкою Брагінкою: «починаючі з верхів річки Брагінки низом до річки Дніпро, а Дніпром у Гору до села Брагінського Халч (Галки), він того села брагінського йдучи до міста Брагіна від рогу острова Юрковського в річку Бистрицю... уперед правою стороною і Рів прозваний Рубіж»⁷⁵². У 1532 р. Олександр Вишневецький отримав право тримати й сусідню Речицю, що тоді була на московському прикордонні⁷⁵³.

Завдяки матеріалам діяльності делімітаційної комісії нам вдалося встановити кордон Любецької волості з Московською державою. Реконструкція стала можливою на основі Реєстру Чернігівських границь, унікального документу, складеному у 20-х рр. XVI ст. (1527 р.)⁷⁵⁴. Хоча «Реєстр» був запроваджений у науковий обіг ще наприкінці XIX ст., довгий час спроба відтворити лінію його кордонів належала лише П. Клепатському (Додаток Б.1)⁷⁵⁵. У 2008 р. автором цих рядків була зроблена спроба локалізувати кордони Любецької волості першої половини – середині XVI ст. (Додаток Б.2)⁷⁵⁶. Використовуючи матеріали цієї публікації та власні ґрунтові доробки, білоруський історик В. Темушев у 2010 р.

⁷⁵⁰ Грушевський М.С. Історія України-Руси... – Т.6. – С. 283-284.

⁷⁵¹ Czamańska I. Wiśniowiecscy. Monografia rodu. – Poznań, 2007. – S.33.

⁷⁵² НІАБ. – Ф. 694. – Оп. 7. – Спр. 871. – Арк.17-18 зв.

⁷⁵³ Czamańska I. Wiśniowiecscy. Monografia rodu... – S.35.

⁷⁵⁴ Русина О. Из спостережень над "Реєстром Чернігівських границь"... – С.296-29; Ї ж. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського... – С.125

⁷⁵⁵ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.276-277.

⁷⁵⁶ Кондратьев І.В. Любецька волость у першій половині – середині XVI ст. // Сіверянський літопис. – 2008. – №1. – С.23, 25.

створив найдокладнішу на сьогодні карту Любецької волості першої чверті XVI ст. (Додаток Б.3)⁷⁵⁷.

Кордони Любецької волості, встановлені у 20-і рр. XVI ст. в цілому проіснували до початку XVII ст., що не виключало якихось локальних змін. Наприклад, любецьке с. Колодчичі 29 січня 1541 р. відійшло до Речицького повіту: «люди колодчичы здавна суть потужьники нашы волости с нами одное Речыцкое»⁷⁵⁸.

В науковій літературі робилися спроби опису й остерських кордонів. За М.Александровичем, кордон Остерської волості йшов від Остра вверх за течією Десни до впадіння у неї р. Смолінка, далі на схід Смолінкою до її верхів'я. Йдучи річкою на Ніжинщину він захоплював Мрин, Носівку та Девіцю. Пролягаючи південніше Бобровиці та північніше Басані, кордон проходив на захід від Трубежа, йшов трубежським кордоном на південь до гирла р.Плоскої (між Русановим та Світильновим), і підіймався річкою до її витоків. Від них кордон повертав на північний захід на упирався у Десну, обмежуючись Виповзовим, Боденьками, Жукиною та Черніном. Суміжне з Виповзовим городище Лутава, що лежало навпроти Остра, належало безпосередньо київському воєводі⁷⁵⁹. Більш докладний опис був зроблений П.Клепатським, дослідник створив і схематичну карту Остерської волості (див. Додаток Б.4)⁷⁶⁰.

На жаль, текст Реєстру границь Чернігівських 1527 р. по відношенню до кордонів Остерщини абсолютно не інформативний. Погодимось із О.Русиною, що чернігово-остерський кордон практично не знайшов свого відображення в документі⁷⁶¹. Наведені у документі топоніми характеризують не міждержавний кордон, а скоріше водний шлях, яким по Чернігово-Сіверщині їхала комісія з розмежування, зазначаючи по дорозі приналежність поселень. У документі

⁷⁵⁷ Кондратьев І.В. Спроба локалізації кордонів Любецького та Лоевського староств У XVI – першій половині XVII ст... – С.29-36; Темушев В.Н. Карта Любечской волости (староства) первой половины XVI в. [Ел. ресурс] // Режим доступу: <http://www.hist-geo.net/index.php?p=128&more=1&c=1&tb=1&pb=1#more128>. – Дата звернення: 27.09.19.

⁷⁵⁸ Lietuvos Metrika (1540–1541). 10-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija). – Vilnius, 2003. – P.120-122; Темушев В. Н. Гомельская земля в конце XV – первой половине XVI в. Территориальные трансформации в пограничном регионе... – С. 85.

⁷⁵⁹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.17; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.36-37.

⁷⁶⁰ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.243.

⁷⁶¹ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського... – С.17.

наведені лише кілька остерських сіл. Це с. Ситниковичі, що знаходилося «уверхъ Остра» (поселення згадане як данина зроблена між 1440 та 1455 рр. «до волі» великого князя Казимира князю Борису Глинському). Село Одарчиков (Одарчиков) – «село на низ по Остра, подымеи 10», яке стало остерським, але до того було чернігівським – «черниговское было». Поселення, як і Ситниковичі, локалізувати не вдалося. Третє остерське село – це Новоселиця («на Остры ж городовое, подымеи 30, а црков стога Николы») ⁷⁶².

Рухаючись вгору по Десні укладачі Реєстру зазначали усі великі населені пункти. З «чернігівських» сіл першим був Моровськ («От устья устрынского 3 мили уверхъ по Деснь Моравескъ село черниговское городовое, подымьи 20»). Далі в документі згадане с.Бодка («по Десне уверх... держал кнзь Петръ Масалский»). О.Русина вважає, що це перекручена назва с. Слобідка, що було у володінні князя Петра Масальського з кінця XV ст. Як зазначає дослідниця, в літературі це село помилково ототожнювалось із подеснянськими Боденьками ⁷⁶³. Однак у документі це поселення міститься між сс. Моровськ та Смолін, а отже ніяк не може бути ані Боденьками, ані Слобідкою. Більш вірогідно, що це перекручена назва с.Бобровка, на карті О.Яблоновського воно якраз і знаходилось посередині між Моровськом та Смоліним ⁷⁶⁴. Рухаючись Десною у бік Чернігова комісія зазначила володіння боярина Халецького – с.Слабин («Слабын») та с. Шерепи (Шереп'я) – зникла назва, с. Шестовиця («Шостовичи сло уверхъ по Дисне, то село боярское, домов 20»). Біля впадіння в Десну р.Снов було с.Перекоп (сучасний Брусилів), вище за течією – села Рудня (в іншому фрагменті – «Радунь») – зникла назва, Авдійовичі (сучасна Авдіївка), Колчов (сучасне с.Ковчін) – в іншому фрагменті – «Иолчово», Блистовичі (с.Блистова зараз знаходиться на деснянській стариці), Ушно (с.Ушня) та село Хоробор – очевидно, що це

⁷⁶² Пам'ять 1527 р. Реестр границ Черниговских // Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С.207-208, 210, 214.

⁷⁶³ Там само. – С.207-208, 214; Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини. IV. Литовська зверхність. Московське урядування (рр. 1356-1503-1618)... – С. 129; Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского статута... – С.288.

⁷⁶⁴ Atlas historyczny Rzeczypospolitej polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi. «Ziemi Ruskie». – Warszawa-Wiedeń, 1899-1904. – S.12.

с.Макошине⁷⁶⁵ («село у верху Дисны, держал Глинский, домов сто было»). В іншому фрагменті тексту між селами Авдійовичі та Колчов згадане с. Гусавичі – «уверхъ Дисны городовоъ, подымъи 7»⁷⁶⁶.

Далі в Реєстрі наведені населені пункти на окремих притоках Десни. На річці Снов – с. Клочков (Клочков), Сновеск (сучасний Седнів) – «Село Сновескъ городовое, домов 50 было». Далі у документі згадане с.Курилів на річці Сула, однак, погодимось із О.Русиною, що замість «Суле» повинно, мабуть, бути «Снове» – адже автор реєстру чітко дотримується послідовності в опису сіл. Тим більше що наступним було село Сманескъ (сучасне с.Смяч) «городовоъ уверх ко Снове, домов 30 было». В іншому фрагменті тексту перед ним наводиться згадка про с.Мокишин (сучасне с.Макошине)⁷⁶⁷.

Далі в документі описується вже чернігово-любецьке прикордоння: с.Великая Вес (с.Велика Вісь), Малая Вес (Мала Вісь), що на р. Свинь (сучасна р.Замглай), а також с.Малий Листвен та «Свибрыж» (Сибереж) р.Білоус («Болавис») та с.Рудка («Село Межруд городовое»)⁷⁶⁸.

Відсутність у Реєстрі 1527 р. чітких прив'язок до наявного міждержавного кордону дозволила стверджувати О.Бузуну, що остерські кордони не були точно визначені («залишалися неясними і спірними, особливо на лівому березі Десни»)⁷⁶⁹. Хоча Московське князівство було відділена від ВКЛ природним рубежем – болотом Видрою, де з московського боку знаходились село Коропье та фортеця Моровськ⁷⁷⁰. На нашу думку, чіткому розмежуванню кордонів також заважала наявність на прикордонні великих монастирських маєтностей. Володіння Києво-Печерського монастиря фактично знаходилися на перехресті Остерського й Чорнобильського староств, а також Московської держави. Болота Видра та

⁷⁶⁵ Васюга О.О. Літописне місто Хоробор (до питання локалізації) // Чернігівські старожитності: Науковий збірник. – Чернігів, 2008. – С.96-103; Виноградський Ю.С. Сосниця та її околиці. Топографічні й археологічні матеріали, перекази та історичні відомості. // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 148-151; Його ж. До історії колонізації середньої Чернігівщини. IV. Литовська зверхність. Московське урядування (рр. 1356-1503-1618)... – С. 119.

⁷⁶⁶ Пам'ять 1527 р. Реєстр границ Черниговских // Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського. – К., 1998. – С.207-208, 210, 214.

⁷⁶⁷ Там само. – С.207-217.

⁷⁶⁸ Там само. – С.207-208, 210, 214.

⁷⁶⁹ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.37.

⁷⁷⁰ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.5, 17.

Вершини слугували тут природною перешкодою. З ряду чорнобильських сіл випадало хіба що с. Чернін, котре історично тягнуло до Остра⁷⁷¹.

Малодослідженою залишається й проблема визначення внутрішніх адміністративних кордонів, встановити які можна лише через реконструкцію системи земельних володінь та пожалувань. Адміністративні кордони згадані в листі 3 січня 1566 р. Сигізмунда II Августа до волощан Київського повіту: «Мозырскою границою до Брагинское граници, а Брагинскою границою до Днепра, по левой стороны пушаючи волость Речицкую, до Любеча, а з Любеча вниз Днепромъ по обема сторонамъ Днепра, ажъ до реки Десны, до Остра, оттоль до Кіева Днепромъ, до Ловъ, до Черъкасъ и Канева и до Белой Церкви»⁷⁷².

За нашими підрахунками, у складі ВКЛ площа Любецької волості на Лівобережжі становила (у межах кордонів 1527 р.) близько 2900 кв. км. Після приєднання у 30-х рр. XVI ст. до ВКЛ Гомельщини площа волості на правому березі Дніпра збільшилась на 1700 кв. км. Таким чином, загальна площа Любецької волості від другої половині 30-х рр. XVI ст. до 60-х рр. XVI ст., максимально складала 4600 кв км⁷⁷³.

Площу Остерської волості О.Яблонівський оцінював в 234 кв. миль (польська миля становить 8,54 кв км, отже площа волості дорівнювала близько 2000 кв. км). З цією оцінкою погоджувався й П.Клепатський⁷⁷⁴. За нашими підрахунками площа Остерської волості становила близько 2700 кв км.

Остерський та Любецький повіти були невеликими, особливо у порівнянні з правобережними повітами. Наприклад, площа Овруцької волості становила близько 19000 кв км⁷⁷⁵.

⁷⁷¹ Клепатський П. Очерки по истории земли Киевской... – С.243; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.38-39

⁷⁷² Литовская метрика. Отд. 1-2, Ч. 3: Книги Публичных Дел. Т. 1. – Юрьев, 1914. – Столб. 842.

⁷⁷³ Кондратьев І.В. Лоевська округа у XVI ст. (до 420-річчя утворення Лоевського староства) // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментары: Матэрыялы міжнароднай навук.-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.). – Гомель, 2006. – С.30.

⁷⁷⁴ Клепатський П. Очерки по истории земли Киевской... – С.243; Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym... // Źródła dziejowe. – Т. XX... – S.32.

⁷⁷⁵ Томашевський А. П. Коростенщина в Овруцькій волості // Археологія і давня історія України. Вип.4 (21). – К., 2016. – С.12.

2.3. Соціально-територіальні трансформації на теренах Любецького та Остерського староств: генеза та еволюція соціальних станів

Опорною базою колонізації ВКЛ на Подніпров'ї став Київ та його «українні» замки. Навколо цих замків формуються нові адміністративні одиниці – повіти та волості. У XV–XVI ст. це були фактично тотожні поняття, для їх позначення використовувався однаковий латинський термін *districtus*, хоча більш крупною адміністративною одиницею вважався повіт, а більш дрібною – волость⁷⁷⁶. На їх території виникає та продовжує існування низка околичних сіл, головними «насельниками» яких стає дрібна так звана «служебна» (чи «околична»⁷⁷⁷) шляхта. Аналогічну ситуацію спостерігаємо й у Польщі, де переважна більшість дрібної шляхти мала помешкання біля давніх міст XI–XII ст.⁷⁷⁸.

Основа цієї боярської спільноти була осаджена на землю від часів Київської Русі. Домінуючим типом поселень в регіоні залишилися села на 3-5 дворів (сімей)⁷⁷⁹, ведення господарства в яких базувалося на тісних родинних зв'язках. Значна частина місцевих топонімів була сформована від прізвищ чи імен володільців. Подібна практика загалом була доволі типовою, зокрема, на Галичині, де с.Бережниця пішло від шляхтичів Бережницьких, с.Кульчиці – від Кульчицьких та ін.⁷⁸⁰. Любецьке с.Ріпки було родовою маєтністю бояр Ріпчичів, с.Даничі – Даничів, с.Красківське – Красковських та ін. Остерські бояри Беремицькі були володарями с.Береминки (урочище Береміцьке біля Євмінок)⁷⁸¹. Можливо, що рід остерських шляхтичів Сосновських (Ян Сосновський згаданий 20 квітня 1628 р.⁷⁸²) якимсь пов'язаний із Сосновським уділом – володінням Юрія Івантича зі Сквира кінця XIV ст.⁷⁸³. Бояри Білики (Штоми-Білики) заснували с.Білики⁷⁸⁴, Гарбузи (Гарбузенкі) – с.Гарбузин⁷⁸⁵, Гломозди – с.Гломаздів, Сираї – с.Сираї⁷⁸⁶ та ін.

⁷⁷⁶ Полехов С. В. «Список городов Свидригайла». Датировка и публикация... – С.119.

⁷⁷⁷ Антонович В. Содержание актов об околичной шляхте // АЮЗР. – Ч.IV. – Т.I. – К., 1867. — С.1-62. – С.1.

⁷⁷⁸ Bogucki A. Grody a osadnictwo drobnorycerskie w ziemi dobrzynskiej // Przegląd Historyczny. – 1972. – Т.LXIII. – Zeszyt 2. – S.225-226.

⁷⁷⁹ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.242.

⁷⁸⁰ Сливка Л.В. Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині (1772-1914 рр.)... – С.45, 50.

⁷⁸¹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.37; Бузун О.В. Історія Остерщини (нарис історії)... – С.8.

⁷⁸² ЦДІАК України. – Ф.1471. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.21.

⁷⁸³ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.428; Морозов О. Нариси з історії стародавнього Ніжина... – С.39; Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки... – К., 1864. – С.190; Черкас Б. Подільські війни 1362-1380 рр... – С.367.

Від Київської Русі більшість цих околичних сіл знаходились або на торгівельних шляхах, або на річках, які до XVIII ст. були основними комунікаційними артеріями. Не випадково більшість «замкових» сіл, які безпосередньо підлягали замковим намісникам чи старостам, були розташовані саме на річках. Очевидно, їх першопочатковою функцією була сторожа транспортних шляхів. Любецькі сс. Поповичі, Сакевичі, Мохов, Лоєва Гора, Щитці, Бивалкі, Деряжичі, Більдухі, Глушець, Голубичі, Жиличі, В'яле, знаходилися на берегах р.Дніпро, сс. Савичі, Піерки, Круки – за р.Брагінка, с.Абакуми – на р.Сож, с.Грабово пильнувало шлях між болотами Замглай та Паристе (Додатки В.5, В.6). Остерське с.Чернін пильнувало Дніпро, сс. Виповзів, Євминка, Боденькі, Жукин, Крехаїв, Колінця, Літки та Рожни – р.Десна, м.Остер, Козелець та Козари – р.Остер, сс. Сухиня, Мостище, Заворичі та Мокрець – р.Трубіж (Додатки В.7, В.8).

Прив'язка місця проживання до шляхів було одним з маркерів ідентифікації. В скарзі на любецького старосту М.Калиновського 1643 р., скаржники називали себе не інакше як «пани зем'яни обивателі воєводства Київського в тракці любецькому мешкаючі»⁷⁸⁷. В Овруцькому старостві більшість шляхетських «гнізд» також знаходилось або вздовж берегів річок, або ж на паралельних до річках шляхах⁷⁸⁸.

Вірогідно, що від давньоруських часів збереглася і «кущова» основа оселення дрібного боярства. По суті, центр такого куща представляв собою міні-адміністративну одиницю. Припускаємо, що основою цього устрою був розподіл давнього боярства та сотні та тисячі.

На Остерщині (Додаток Б.5) одним з центрів таких «кущів» за литовсько-польського панування було с.Літки, у якому та довкола якого мешкало кілька десятків родів місцевого дрібного боярства (наприклад, за люстрацією 1616 р. з

⁷⁸⁴ Кондратьєв І. В. Остерські бояри та козаки Білики / Bilyky – osters boyars and cossack // Гілея: науковий вісник. – К., 2018. – Спеціальний випуск. Історичні науки. – С.16.

⁷⁸⁵ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.37, 38; Звідки походить назва вашого села?... – С.7.

⁷⁸⁶ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.37, 38.

⁷⁸⁷ РДА. – Ф.1343. – Оп.30, Ч.2. – Спр.3397. – Арк.9.

⁷⁸⁸ Томашевський А. П. Коростенщина в Овруцькій волості... – С.16.

села виставляли 14 «коней»⁷⁸⁹). Ще одним таким центром був Виповзів. Село Боденьківці (с.Боденьки) наприкінці XV ст. виступали єдиним комплексом із Крехаїв⁷⁹⁰, хоча вони й знаходилися по різних берегам Десни. Ця традиція збереглася аж до XIX ст.⁷⁹¹.

Давні «кущові» центри можна вирахувати і на території Любецького староства. Село Яриловичі у 1571 р. було центром Яриловщини, до якої входили Сірхівська діброва, Биялтовщина, селище Чертеж за Песчею та с. Голків. Село Пероцьке було центром Пероцковщини до якої належав Творичовський остров та Кривичі. Село Кувечичі (Кувечицька земля) складалась з острова Смоліголови, ур. Воротець та Семенича борка⁷⁹². Центральне село було центром значної земельної маєтності – «острова», під якими слід розуміти окремо розташовані земельні ділянки⁷⁹³.

Одним з проявів тяглості давніх управлінських структур вважаємо наявність інституту боярських сотників та отаманів, які були старшими над боярами в своєму «кущі». У виписку з київських гродських книг 1611 р., наданому Видубицькому монастирю на обмежування володінь, загадана нива «отаманщина», яку уживав отаман с.Свиноїди⁷⁹⁴.

Формування соціальних станів Остерського та Любецького староств звісно мало свою специфіку, однак проходило воно в контексті політичних, соціальних та економічних процесів, що тривали у ВКЛ, а згодом й Речі Посполитої. Для панівної верстви – шляхетського стану, контекстом становлення стала боротьба за станові права та позбавлення шляхетського стану від повинностей. На думку Д.Вашука, юридичне становлення шляхетської верстви на Київщині розпочалося від другої половини 40-х рр. XV ст., коли київський стіл посів Олександр-

⁷⁸⁹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.80; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.80.

⁷⁹⁰ Полехов С. Новые документы о Киевской земле XV века... – С.262.

⁷⁹¹ Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки... – Біла Церква, 2009. – С.231.

⁷⁹² АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.227-230; Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.5... – С.95-96; Каманин И.М. Материалы по истории козацкого землевладения (1494-1668)... – С.26-27.

⁷⁹³ Див. докладніше: Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. У 2-х т. – К., 1978. – Т.2. – С. 99; Толочко О. Замітки з історичної топографії домонгольського Києва // КС. – 2000. – №6. – С. 166-169.

⁷⁹⁴ ІР НБУВ. – Ф.XIV. – Спр.5385. – Арк.1.

Олелько⁷⁹⁵. У 1457 р. Казимир IV Ягеллончик зрівняв права духовенства, дворян, рицарів, шляхти, бояр та міщан із аналогічними правами станів у Речі Посполитій⁷⁹⁶. Хоча дрібна шляхта не мала повних переваг шляхетського стану, а князі київські примушували її до різних господарчих служб⁷⁹⁷.

Значно краще «почувалося» вище київське боярство. У грамоті 19 січня 1380 (чи 1381) р. князя Володимира Ольгердовича Юрію Половцю-Ружинському була перерахована низка його «сіверських» маєтків: сс. Рожни («Рожны зе вшистким»), Крехаїв («Крехово»), Осійки («Осово»), Світильнів («Светильново»), Бердово, Островец, Буков, Варно, Виповзів («Волузов»), Ніжин («Нежин»), Дорогин «зе вшистким, и Высогор»⁷⁹⁸. Очевидно, що с. Рожни – це сучасні Рожни, с.Крехово – Крехаїв, Світильново – Світильня, Волузов – Виповзів, Нежин – Ніжин. Село Дорогінка знаходилось неподалік с.Козар, де у 1616 р. було однойменне урочище⁷⁹⁹. Можливо, що с.Осово це сучасне с.Савіне, а Буков – це с.Берків. Не піддаються локалізації Бердово, Островець та Варно.

Більшість цих сіл відомі як центри організації краю. Враховуючи що у документі відсутня інформація про осадження згаданих володінь, саме їх можна вважати основними «кущовими» центрами осадження давньоруського дрібного боярства, адже Юрій Половець-Ружинський є класичним представником вищої боярської верстви, прашури якого осіли у регіоні ще в XII ст.⁸⁰⁰.

Великі литовські князі стали осаджувати в окрузі київських замків-«пригородів» колишніх золотоординців. Тюркська еміграція до ВКЛ відбувалася кількома хвилями, різними були й причини, з яких вони потрапляли до Литви. В основному це були військовополонені, однак існувала і добровільна еміграція. Перші татари, що оселялися чи були оселені у ВКЛ наприкінці XIV – у XV ст.

⁷⁹⁵ Ващук Д.П. Обласні привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру (друга половина XV – початок XVI ст.)... – С.95.

⁷⁹⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т. 1 (1340-1506)... – С.73-77; Пичета В.И. Белоруссия и Литва XV–XVI вв. (исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития). – Москва, 1961. – С. 475.

⁷⁹⁷Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.420.

⁷⁹⁸ Черкас Б. Подільські війни 1362-1380 рр... – С.367; Морозов О. Нариси з історії стародавнього Ніжина... – С.39; Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки... – К., 1864. – С.190; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.428; Шабильдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского... – С. 84.

⁷⁹⁹ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.247.

⁸⁰⁰ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.236.

завичай походили із вищої тюркської знаті – це були колишні князі, мурзи чи улани⁸⁰¹. Ставши складовою частиною вищої еліти ВКЛ ці тюркські роди швидко асимілюються⁸⁰², що простежується навіть на рівні геральдичних традицій⁸⁰³. Пізніше починає переважати дрібний кочівницький люд, частина якого увійшла до дрібношляхетського чи козацького прошарку, а частина стала займатися торгівлею, ремеслом чи городництвом⁸⁰⁴. Достатньо широко татарський елемент з'являється на Київщині після походу литовського князя Вітовта (1392–1430 рр.) на Дон у 1397–1398 рр.⁸⁰⁵. Нова хвиля осадництва припала на XV ст., коли причиною еміграції стає внутрішньо-династична боротьба в самій Орді⁸⁰⁶. До того ж, у середині XVI ст. на Південній Київщині практично постійно перебували різноманітні татарські орди⁸⁰⁷. За нашими підрахунками тюркський елемент складав не менше 8% шляхетських родів Любеча та Остра, переважаючи відсоток вихідців з Речі Посполитої (біля 6%), та вихідців з Московської держави (7-8%)⁸⁰⁸.

Вважається, що активною колонізаційною діяльністю займався остерський володілець Д.Секира, який заселяв Остерську волость вихідцями із Задніпров'я⁸⁰⁹. Серед його володінь можна зазначити с.Боденьківці⁸¹⁰. На думку П.Клепатського, за князювання Казимира IV Ягеллончика вже існувало й с. Руда неподалік р.Трубіж. Згадується в цей час і с. Світильнів⁸¹¹.

⁸⁰¹ Любая А. А. Становишча татар-імігрантаў на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага ў канцы XV – першай трэці XVI ст. // Веснік БДУ – 2008. – Серія 3. – № 2. – С.3-4.

⁸⁰² Radziszewska I. Tatarzy-musulmanie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kultura i religia na podstawie tatarskich manuskryptów religijnych // Zeszyty Łużyckie. – 2011. – №45. – S.323.

⁸⁰³ Однороженко О. Шляхетська геральдика Київської землі XV — першої половини XVII ст. за архівними джерелами та матеріалами сфрагістичної колекції музею Шереметьєвих... – С.185.

⁸⁰⁴ Любая А.А. Становишча татар-імігрантаў на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага ў канцы XV – першай трэці XVI ст... – С.3-4.

⁸⁰⁵ Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского статута... – С.127; Савченко О. Локалізація «татар-осадників» на землях Правобережної України в XVI-XVII ст. // Українознавство. – 2016. – №1 (58). – С.90.

⁸⁰⁶ Любая А.А. Становишча татар-імігрантаў на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага ў канцы XV – першай трэці XVI ст... – С.3; Sobczak J. Polozenie prawne ludnosci tatarskiej w Wielkim ksiestwie Litewskim. – Warszawa-Poznan, 1984. – S.28.

⁸⁰⁷ Гулевич В.П. «Київська трагедія» 1482 р.: міфи й факти... – С.96.

⁸⁰⁸ Кондратьев І. В. Служебна шляхта Остерського староства Київського воеводства Речі Посполитої: спроба етнічної стратифікації // Гістарычныя шляхі беларускага народа і суседзяў: узаемадзеянне і ўзаемаўплывы: Зборнік навуковых артыкулаў. Вип.2. – Гомель, 2016. – С.61-68; Його ж. Кондратьев І. Служебна шляхта Остерського та Любецького староств Київського воеводства – слов'янська та тюркська складники формування // Славистична збірка. Вип.1: Збірка статей за матеріалами Перших Міжнародних наукових Соханівських читань (м.Київ, 18 листопада 2014 р.). – К., 2015. – С.325.

⁸⁰⁹ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.30.

⁸¹⁰ Полевых С. Новые документы о Киевской земле XV века... – С.262-263.

⁸¹¹ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.241.

Землі роздавалися за князювання Семена-Василя Олельковича (1454–1470 рр.)⁸¹². Саме він осадив на землю татар, які отримали с.Чернін, колишнє володіння Києво-Печерського монастиря⁸¹³. Серед його пожалувань згадаємо також надане біля 1455 р. боярину Олехну Сохновичу с.Ярославське (с.Ярославка Бобровицького району Чернігівської обл.), що знаходилось між сс. Басанью та Марковим⁸¹⁴. На думку О.Бузуна, села Крехаїв, Виповзів та Лутава залишалися в руках давніх володільців⁸¹⁵.

О. Яблоновський зазначав, що на початку XVI ст. поблизу замків Остра та Любеча існували селища оселені тюрками⁸¹⁶. На Остерщині до 1489 р. Полукнязівською землею володів княжий толмач (перекладач) Султан Абеєв та його дружина Кунка, його маєток межував із володінням київського зем'янина Сави Русановича, ймовірного засновника с.Русанова, та землями Миколаївського Пустинського монастиря⁸¹⁷. Рід Солтанів жив на Київщині щонайменше до XIX ст.⁸¹⁸. Південніше володінь султана Албеєва знаходились землі ще одного великокняжого толмача – Берендея, однак і ці землі незабаром дісталися Києво-Печерській Лаврі⁸¹⁹. На думку польських дослідників, татарами було засноване с.Козари⁸²⁰.

Залишком тюркської присутності стала назва східної частини Остра, яка називалася «Татаровщина»⁸²¹. Від урочища ще на початку XX ст. залишилась згадка в назві однієї з остерських вулиць – Татаровщина⁸²².

⁸¹² Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С.331; Її ж. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття... – С.97-98, 107.

⁸¹³ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 1 (1340-1506)... – С.98; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.11; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.236-237; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С.191.

⁸¹⁴ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.242.

⁸¹⁵ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.30-31.

⁸¹⁶ Jabłonowski A.W. Pisma... – S.17, 33.

⁸¹⁷ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.12; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 2 (1506-1544)... – С.116; Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год... – С.40.

⁸¹⁸ ДАКО. – Ф.782. – Оп.3. – Спр.136. – Арк.50.

⁸¹⁹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.12.

⁸²⁰ Pluskota T. Nazwy etniczne i nazwy służebne w nazwach miejscowych Ukrainy i pogranicza polsko-ukraińskiego od XVI do XVIII wieku // Acta Polono-Ruthenica. – 2007. – Т.ХІІ. – С.199-209.

⁸²¹ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.29.

⁸²² Мисливец А. В.К. Солонина та його роль в історії міста Остра // Збірник наукових праць та публікацій: 1908-2008. – Остер, 2011. – С.11.

На території Любецького староства (Додаток Б.6) тюрками було оселене с.Чемериси, родова маєтність родини Чемерисів (Казанських). Тюркські корені мали родини любецьких бояр Феремечів та Фаїв. Володарями Малиновської (Мотковської) землі була родина Татаринів (Татаринських-Міхнових)⁸²³. Засновником роду Бокевичів-Щуковських міг бути якийсь Бокей, адже слово «бекей» («бокей») з давньотюркської означає «герой» чи «силач». Тюркське коріння мала й дрібнобоярська родина Бурдюків (хутір Бурдюки). Тюркське походження має назва с. Абакуми, що на північному сході від Лоева. У 1571 р. село Асаревичі згадане у документі як Ясировичі (від слова «ясир»), що може вказувати на тюркське коріння назви. Можливо, що тюркське походження має топонім Бахани⁸²⁴ та, ймовірно, – с. Губичі. На думку дослідника С.Павленка, тюркське походження має і назва с. Москалі – від слова «міскал» чи «маскал» (золотник, вага чи міра для ваги)⁸²⁵.

Відобразилася тюркська присутність і у антропоніміці. На Любеччині та Остерщині дуже поширеним було ім'я Мекед (змінене Махмуд чи Мухаммад), на Остерщині зустрічаємо прізвище Мамай⁸²⁶. У 1656 р. Омелян Татарин був любецьким міщанином⁸²⁷, Татарини жили в Острі на зламі XVII – XVIII ст.⁸²⁸, та у с.Світільнів в XIX ст.⁸²⁹. На Остерщині було поширене тюркське прізвище Келембет⁸³⁰.

Значно прискорюється процес оформлення шляхетської верстви опісля ліквідації в 1471 р. київського князіння. Тяглі повинності відмирають, на перше місце виходить служба в полі. В люстрації Київської землі 1471 р. названа військова служба: «служба их только на войну ходить». В люстрації 1471 р., за

⁸²³ Кондратьев І. Землевласники Пакуля – шляхетсько-козацький рід Михневичів // “Покуль поживемо тут”: Збірник статей і матеріалів. – Ніжин, 2010. – С.11; Lustracya Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S.203; Jabłonowski A.W. Pisma... – S.34.

⁸²⁴ Тищенко К. Іншомовні топоніми України... – С. 43, 126.

⁸²⁵ Павленко С.О. Мікротопоніми Чернігово-Сіверщини... – С.556.

⁸²⁶ Кондратьев І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)... – С.235; ДАЧО. – Ф.133. – Оп.2. – Спр.5. – Арк.415 зв, 527 зв. – 528; Ф.679. – Оп.10. – Спр.538. – Арк.394 зв.

⁸²⁷ ІР НБУВ. – Ф.XIV. – Спр.2676. – Арк.12.

⁸²⁸ Там само. – Спр. 5068. – Арк.10; Пенський А.Г., Лавренчук П.Я. Остер – європейське місто... – С.37.

⁸²⁹ ДАЧО. – Ф.132. – Оп.1. – Спр.538. – Арк.1 зв.

⁸³⁰ ВЗЗД ДАЧО у м.Ніжин. – Ф.343. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.2 зв – 3.

підрахунками П.Клепатського, згадані 479 родини, з яких 187 це слуги⁸³¹. Прискорюється й процес надання землеволодінь місцевому боярству, а відповідно, й поява нових населених пунктів. Земельні інтереси на Остерщині були у київського воєводи М.Гаштольда. Йому належало с.Крехаїв, придбане за 200 копчеських грошей 3 січня 1480 р. у київських бояр Волчка Боденьковського з синами Євлашком та Романом⁸³². До Крехаєва належали наступні землі: «к тому сѣлицю зѣмли бортныє: Алѣксандровская, Игнатовская, а Грицева, а Морозова, а Оушаковская, а Мотовилово, и с тыми вѣзѣры, которыи слоухают к тому сѣлицю къ Крахаевоу, и к тым землам на има вѣзѣро Нѣжена), а Богачь, а Рать, а Корашая, а Польная, а Бѣрезовица, а Чернев, а Навалище, а Бродець, а Ивки, а Зметы, а Вѣрбиловъ, а Глушки, а Вѣликое вѣзѣро, впроче крыницъ, што неводом волочатъ». Зазначалося, що усі ці землі належали до Крехаєва здавна – «истарины»⁸³³.

За даними О. Яблоновського, М.Гаштольд займався осадженням військовослужбових елементів в Любецький волості⁸³⁴. Спочатку замкове боярство осідало на землях під самим Любечем – у селах Миси, Змії, Кукарі, Скугарі, Піщики, Брехуни та ін.⁸³⁵. Одними з перших земельні володіння «на воєнному праві» отримали бояри Масловичі, Кисловські, Семаковичі-Злобицькі, Болотовичі та Кувечичі. Вже на початку XVI ст. відбулася так звана «прізвищна революція», коли шляхта бере собі прізвища від назв земельних наділів, якими володіла⁸³⁶. Насправді, це був важливий крок у становленні стану, адже імена та прізвища (власні назви) у привілейованій верстві відігравали не лише функцію власної ідентифікації, але й виконували роль ідентифікації володаря спадкових земельних володінь⁸³⁷.

⁸³¹ АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С.120-121; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.420.

⁸³² Грушевский А. Пинское Полесье. – К., 1901. – Ч. II. – С.111-113; Полехов С. Новые документы о Киевской земле XV века... – С.269, 270, 280.

⁸³³ Там само. – С.280.

⁸³⁴ Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw)... // Źródła dziejowe. – Т. XXII... – S.639.

⁸³⁵ Lustracya Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S.122.

⁸³⁶ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття... – С.98.

⁸³⁷ Гук І. Соціальні аспекти українського антропонімікону XVI-XVII ст... – С.47.

Земля Щуковська (Щуковщина) належала боярам Масловичам (Королькам-Масловичам)⁸³⁸. Відповідно, частина володарів цієї маєтності стала у майбутньому називати себе Щуковськими. Згодом на Щуковській землі виникло с. Карольчиці (сучасне с. Корольча) та с. Кисле – володіння Кисловських. Однак, у першій половині XVII ст. с. Кисле на Щуковській землі відійшло до родини Масловичів (1642 р.) та Масловичів-Щуковських⁸³⁹. Під час проведення люстрацій 1616, 1622 та 1636 рр. Кисловичі та Масловичі доводили ревізорам, що вони отримали Щуковщизну та Харабурдовщину (с. Хмельниця) від Гаштольда⁸⁴⁰. На думку О. Яблоновського, від Гаштольда отримала земельні пожалування і родина Тарасевичів-Величковських, яка здобула Сільчанську землю (с. Тарасевичеві Велички), с. Борки та ін.⁸⁴¹.

Маєтність Заостровщина на правому березі Дніпра належала шляхтичам Болотовичам, центром цієї землі було село Осоричі (с. Асаревичі)⁸⁴². Ймовірно, рід Болотовичів бере свій початок від московського дворянина Антіна Болота, що перейшов до ВКЛ за Казимира IV Ягеллончика (1440–1492 рр.)⁸⁴³.

За М. Гаштольда продовжувалася практика розселення тюркських елементів. Можливо, тюркські першопоселенці (родини Фаїв, Феремичів, Казанських) з'явилися у Любецькій волості саме у цей час⁸⁴⁴. На початку XVII ст. родині Фаїв належали Снятинська та Самойловська земля на Суховейському острові⁸⁴⁵. За матеріалами люстрації 1615–1616 рр. посесорами Пісчаної землі, острова Пресмич

⁸³⁸ Lustracya Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S.35; Jablonowski A. Lustracye Krolewszczyzn ziem Ruskich: Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej polowy XVII wieku / Źródła dziejowe. – T.V... – S.639.

⁸³⁹ ДАЧО. – Ф.86. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.286; Спр.31. – Арк.142 зв.; Ф.133. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.349 зв., 350; Оп.4. – Спр.4. – Арк. 43 зв., 288.

⁸⁴⁰ Lustracya Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S.88-89, 124-125, 205-206.

⁸⁴¹ Jablonowski A.W. Pisma... – S.34.

⁸⁴² Грушевський О. Любецькі справи другої половини XVI віку... – С.283; Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym... // Źródła dziejowe. – T.XX... – S.209.

⁸⁴³ Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.303.

⁸⁴⁴ Sobczak J. Położenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim księstwie Litewskim... – S.28.

⁸⁴⁵ Lustracya Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S.90, 124-125, 201.

у с. Хрековичах та Моховщизни були Чемериси⁸⁴⁶. Саме с. Мохов (Моховщизна) відоме з 1505 р., коли воно було зруйноване татарами⁸⁴⁷.

Наприкінці XV ст. Остерська волость відходить до княгині Марії Трабської, а у подальшому до Ольбрихта Гаштольда⁸⁴⁸. До остерських маєтностей належали села Боденьковичі, Чернін, Виповзів, Рожни, Літковичі та Світильнів⁸⁴⁹. Тут вже було осаджене остерське боярство, яке не хотіло підлягати Трабській, й стало скаржитися великому князю, але той наказав ним підкоритися: «служити и послушными быти»⁸⁵⁰. Хоча на думку М.Александровича, це не позбавляло їх права перейти до іншого володаря⁸⁵¹.

Складнішою ситуація була в Любечі, який у 1500–1508 рр. перебував у складі Московської держави. Очевидно, що опісля 1508 р. на території Любецької округи залишилась певна частина осаджених московською владою елементів, зокрема, Жукови, Кузнецови, Кушнарьови та ін.⁸⁵².

На початку XVI ст. шляхетська верства отримала достатньо широкі права. У 1507 р. Сигізмунд I підтвердив уставну грамоту великого князя Казимира IV Ягеллончика мешканцям Київського воєводства. Грамота підтверджувала права бояр на судочинство та надавала певні гарантії. Великий литовський князь жалував шляхті землю та маєтності на принципах військово-служилого землеволодіння. Єдиним обов'язком для шляхти залишилась земська служба⁸⁵³. Ще один привілей із підтвердженням станових прав Київщина отримала у 1529 р.⁸⁵⁴.

⁸⁴⁶ Lustracja Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S.92, 126, 201.

⁸⁴⁷ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.1240. – Арк.18.

⁸⁴⁸ Полехов С. Новые документы о Киевской земле XV века... – С.263; Semkowicz W. O litewskich rodach bojarskich zbratanych ze szlachtą polską w Horodle roku 1413... – S.96–103.

⁸⁴⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т. 1 (1340-1506)... – С.98; Литовская метрика: 4-я книга записей (1479-1491)... – С.111.

⁸⁵⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т.1 (1340-1506 гг.)... – С.104; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.11-12; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.31-32.

⁸⁵¹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.12.

⁸⁵² Кондратьев І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)... – С.56; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С.275.

⁸⁵³ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. Т. 2 (1506-1544)... – С.33-36; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.424-425.

⁸⁵⁴ Ващук Д.П. Обласні привілеї Київщини та Волині: проблема походження, датування та характеру (друга половина XV – початок XVI ст.)... – С.90.

Шляхом до отримання повноцінного шляхетства була практика отримання великокнязівських привілеїв. Однак, спочатку привілеї обтяжували володарів господарськими «службами». Лише згодом, із перетворенням володінь у «вотчини» та «дідізни», шляхта отримувала повноцінні шляхетські права⁸⁵⁵.

З цього часу маємо поодинокі згадки про великокнязівські привілеї. У 1503 р. Басанські ґрунти як «пустовщина», були пожалувані великим князем Александром господарському дворянину Дашку Івановичу. За Остафія Дашкевича, який був канівським та черкаським старостою, с. Стара Басань (зараз це село в Бобровицькому районі Чернігівської обл.) вже була містечком з приселками – Марковим, Кулажиним та ін. До 1530 р. ці маєності перейшли до Дублянських⁸⁵⁶.

Згадаємо й особисте пожалування Тимофію Богушу. У 1438 р. «выходецъ изъ Сѣверской земли» Т.Богуш був «причислений» Сигізмундом I (1506–1548 рр.) до рицарського стану великокнязівського двору із наданням прав хоругової шляхти. Головним обов'язком дворянина залишалась військова служба: «службу военную отпраовати»⁸⁵⁷.

Королівських пожалувань було більше, але чимала їх частка була втрачена. До того ж, лише малий відсоток таких документів було внесено до канцелярських книг⁸⁵⁸. Документи гинули на прикордонні під час військових конфліктів, загибелі, втечі, або ж уходництва володільців у більш спокійні регіони⁸⁵⁹. На наявність пожалувань Сигізмунда I посилалися любецькі шляхтичі Зарецькі⁸⁶⁰, Козлови⁸⁶¹, Дуброва-Дубровські⁸⁶².

Розбудова Любецької та Остерської волості не припинялася за володарювання ними О.Гаштольда, який у якості державця розпоряджався

⁸⁵⁵ Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.)... – С.134.

⁸⁵⁶ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.242.

⁸⁵⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 1 (1340-1506)... – С.49-50.

⁸⁵⁸ Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.)... – С.85.

⁸⁵⁹ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.353.

⁸⁶⁰ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.232. – Арк.1, 11, 40-41; Спр.395. – Арк. 14-14 зв., 48 зв.

⁸⁶¹ Там само. – Спр.231. – Арк.59.

⁸⁶² Там само. – Ф.86. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.258.

поземельним фондом. У 1522 р. пани Заморенкі обміняли у Гаштольда с.Копцевичі у Мозирському повіті, на с.Мохово у повіті Любецькому⁸⁶³. Пани Балакіри обміняли Стрельське та Челище у Мозирському повіті на с.Вельча (Йолча)⁸⁶⁴. Як бачимо, Гаштольд активно переселяв на територію Любецької волості мозирську шляхту. На прикордонні терени ВКЛ з московської Чернігово-Сіверщини подекуди втікало дрібне боярство, яке осаджувалося старостами⁸⁶⁵.

Серед земельних пожалувань О.Гаштольда любецьким боярам було надання 1526 р. половини Зміївщини боярам Більдухам, від яких земля перейшла до любецьких церков П'ятницької та Св.Євстафія⁸⁶⁶. Бояри Даничі отримали підтвердження на с.Буянки⁸⁶⁷, а Кувечіичі – на с.Кувечичі⁸⁶⁸. Вочевидь, значна частина пожалувань була надана після війни 1534–1537 рр., коли до ВКЛ 1535 р. був повернутий Гомель⁸⁶⁹. Від О.Гаштольда князь Іван Сенський отримав правобережні с. Колодичі (Колодовиці): «жоне и детемъ его»⁸⁷⁰. У цей час зростає і стратегічна роль Лоева, у 1538 р. поселення згадане як містечко Любецького староства⁸⁷¹. Практику підтвердження земельних маєтностей на території Любецької волості після смерті О.Гаштольда продовжила його удова. 18 січня 1548 р. С.Гаштольд-Верецька підтвердила права священника Івана Тарасевича на володіння озерами Зміївським та Глибоким неподалік Любеча⁸⁷². Крім того, вона затвердила права Семаковичів на Моравельщину⁸⁷³.

А ось на Остерщині О.Гаштольд, навпаки, прибирав до рук дрібнобоярські маєтності. За вироком Сигізмунда I 11 лютого 1517 р. господарський дворянин

⁸⁶³ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.427.

⁸⁶⁴ Там само. – С.425.

⁸⁶⁵ Padalinski U. The representation of the grand duchy of Lithuania in the final stage of the seym of Lublin (june–august 1569) // *Zapiski Historyczne*. – 2014. – Т.LXXIX. – Zeszyt 4. – P.38.

⁸⁶⁶ Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского... – С. 139-143; Лазаревский А.Л. Обзорение Румянцевской описи Малороссии... – С.40-41; ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.215 зв.

⁸⁶⁷ Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии... – С.32-33.

⁸⁶⁸ Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw)... // *Źródła dziejowe*. – Т.ХХІІ... – S.520.

⁸⁶⁹ Темушев В.Н. Формирование территории Гомейской волости в составе Великого княжества Литовского (до конца XV в.)... – С.17.

⁸⁷⁰ *Lietuvos Metrika (1540–1541). 10-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija)*... – P.121.

⁸⁷¹ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... – С.188.

⁸⁷² Лазаревский А.Л. Обзорение Румянцевской описи Малороссии... – С.41; Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского... – С. 144.

⁸⁷³ *Lustracya Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących*... – S.125.

Матеуш Доброгостович з братом Криштофом мали віддати маєток Попишок (с.Попівка під Остром) та Задесенський («за-Дисенський») «остров» пану Ольбрихту Гаштольд. О.Гаштольд позивався на братів за незаконне утримання маєтку («штожь вы держите имение его милости, на имя Попишки и островъ за-Дисенски»). На цих землях мешкали «люди» Совденятці («Совденятцы»). Зазначалось, що вони мали на цю землю на маєтність Попішки листи великих князів Казимира та Александра, за привілеєм останнього с.Совденятці було надане «на вечность». Великий князь наказав протягом двох тижнів привезти йому підтверджувальні листи. У разі невиконання цього маєтності переходили до О.Гаштольда⁸⁷⁴.

У 1522 р. Ольбрихт Гаштольд заволодів с.Жукин Остерського повіту. Володіння було підтвержене Сигізмундом I : «со всеми землями того селища и челоуька, пашными и бортными, и съ сьножатми, и зъ гаи, и льсы, и дубровами, и зъ ловы звъриными и пташьими, и съ озеры, и з рьками, и зъ езы на Деснь, и съ ставы и зъ млыны и ихъ вымелки, и зъ бобровыми гоны, и зъ хмелищи, и зъ данми грошовыми и медовыми, и бобровыми и куничными...»⁸⁷⁵. Опісля остерські бояри Жуки фактично перетворились у тяглову категорію населенні із данницькими обов'язками, але інша частина роду йменувалася Жукинськими та отримала повноцінні шляхетськ права.

У 1550 р. Виповзів був пожалуваний київському стольнику Єловицькому⁸⁷⁶. Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври (XVII ст.) згадує рід Івашка Олельковича Єловицького⁸⁷⁷. У 1552 р. в Виповзові мешкало 10 підданих, які не несли жодних повинностей, а давали лише 2 діжки меду. Чиншовий податок з села – 50 грошей, загальна сума податку становила 31 злотий і 50 грошей⁸⁷⁸. У 1560 р. остерські бояри Білики отримали від королівського ревізора Зайончковського підтвердження на володіння Лукарівським ґрунтом, що знаходився між Остром та с.Олбин, із обов'язком

⁸⁷⁴ Русская историческая библиотека. Т. XX. Литовская метрика. Т.1. Отд.1. Ч.2.... – Столб.983-985.

⁸⁷⁵ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.15; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.237.

⁸⁷⁶ Бузун О.В. Історія Остерщини (нарисі історії)... – С.37.

⁸⁷⁷ Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври... – С.34.

⁸⁷⁸ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy.... – S.237.

несення служби «конем». Пізніше вони підтвердили це надання королівським привілеєм (очевидно – Сигізмунда II Августа). На цьому ґрунті були засновано с. Білики⁸⁷⁹. Володіли бояри також Підлісочним ґрунтом із землею Десничі⁸⁸⁰. Мрин, який був центром волості, знаходився у володінні Семена та Івана Гирь⁸⁸¹. Частиною Мринщини заволоділи остерські бояри Норбед та Дешкович, які отримали право на Геклін та на Мриг (Мрин), співвласником маєтності були вищезгадані бояри Семен та Іван Гирі⁸⁸². Гиріни (Гуріни) і володіли якимись землями у с.Боденьковичі⁸⁸³. В однойменному урочищі у середині XVI ст. виникло с. Дорогінки, володіння Сенчіл (Sieńczył) (?)⁸⁸⁴.

В середині XVI ст. Остер та Любеч переходять до держави та стають центрами староств (Додатки Б.5, Б.6). Це прискорює процес станового оформлення місцевої шляхти. Залежною залишилася лише шляхта, яка була зобов'язана виконанням служб перед замковою адміністрацією, чи шляхта «другої руки»⁸⁸⁵. Окрім військової служби дрібне боярство могло виконувати й міліцейські функції⁸⁸⁶. Додамо, що прикордонне становище Остра та Любеча робило шляхетську верству відкритою, або, за висловом В.Михайловського, «еластичною» спільнотою⁸⁸⁷.

Специфіка прикордоння та постійні війни з Московщиною примусили владу залучати до служби й нові військовослужбові категорії, насамперед, реєстрове козацтво. У боротьбі за станові права шляхта поступово стає провідною суспільною групою із можливістю успадковувати землю, що, у свою чергу, надало право добровільної участі у ополченні. Посполите рушення збирати стає все важче і важче. Все частіше влада долучає до оборони різні категорії найманців,

⁸⁷⁹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.25; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.37-38.

⁸⁸⁰ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.202. – Арк.60-60 зв.

⁸⁸¹ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy.... – S.234.

⁸⁸² Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.90.

⁸⁸³ AGAD. – ASK. – Dz.56.03. – Ark.7 v.

⁸⁸⁴ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy.... – S.234.

⁸⁸⁵ Грушевський М.С. Історія України-Руси... – Т.5. – С.100; Линниченко І.А. Черты из истории сословий Юго-Западной Галицкой (Руси) XIV – XV в. – М., 1894. – С.70; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С.63.

⁸⁸⁶ Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.82.

⁸⁸⁷ Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст... – С.ХV.

відбувається так звана військова революція XVI – XVII ст.⁸⁸⁸ Після втрати посполитим рушенням своїх бойових якостей, поступово зростає роль найманого війська (у т.ч. й козацького), а з кінця XVI ст. воно стає основною військовою силою⁸⁸⁹, хоча основним джерелом формування козацького стану було, разом із міщанством, дрібне боярство⁸⁹⁰.

У XVI ст. уряд регулярно виділяє гроші на утримання в замках найманих гарнізонів, зазвичай, це були роти піхотинців (драбів), але інколи – й кінноти⁸⁹¹. В середині століття в прикордонні замки Київщини та Брацлавщини для гарнізонної служби було відправлено 2000 вершників. У 1559 р. князь К.Острозький утримував в Києві 200 вершників⁸⁹².

На Північному Лівобережжі козаки спочатку з'являються в Остерському замку. Дослідники-краєзнавці помилково зазначають першими сотниками Івана Дереха та Родіона Островського⁸⁹³. Однак, перший з них був боярським сотником, а другий був «старшим»⁸⁹⁴, але тут мається на увазі не соціальний статус, а віковий. Його, разом із двома іншими старцями, опитували як свідка давніх міщанських вольностей⁸⁹⁵.

Перша згадка про остерських козаків відноситься до 16 березня 1557 р., коли був складений реєстр: «которые роты зъ замьковъ тягнути мають къ воиску». Серед «подніпровських» рот були створені гомейська та остерська. У Острі командиром роти був Андреас Тольман: «З Остра – Аньдрыс Тольманъ 100 драбовъ, а 50 роты свое жъ поручить Кградовьскому». Усіх реєстровців було

⁸⁸⁸ Пилипенко В.М. Перед лицем ворога. Польська антитурецька література середини XVI – середини XVII ст. – К., 2014. – С.49-50, 52.

⁸⁸⁹ Падалінскі У.А. Стаўленне да вайны ў грамадскай думцы шляхты Вялікага княства Літоўскага ў 1570-1580-я гг. // *Studia Historica Europae orientalis / Исследования по истории восточной Европы. Научный сборник. Вып. 1.* – Минск, 2008. – С.87; *Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / Pod redakcją P.Krolla, M.Nagielskiego, M.Wagnera.* – Zabrze, 2010. – S.20.

⁸⁹⁰ Drozdowski M.R., Chynczewska-Hennel T. *Kozaczyzna w Rzeczypospolitej XVI–XVII wieku. Jeszcze jeden stan społeczeństwa staropolskiego // Społeczeństwo Staropolskie. Seria nowa. T.I.* – Warszawa, 2008. – S.173; Wójcik Z. *Dzikie pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej.* – Warszawa, 1960. – S.15.

⁸⁹¹ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... – С.33-34; Харажычэўскы В. Жыгмонт I Стары // *Mówią Wieki: największe czasopismo historyczne.* – 2014. – №4. – С.76-83.

⁸⁹² Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... – С.35, 37.

⁸⁹³ Пенський А.Г., Лавренчук П.Я. Остер – європейське місто... – С.21.

⁸⁹⁴ АЮЗР. – Ч.VII. – Т.I. – К., 1886. – С.594.

⁸⁹⁵ Там само. – С.594; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.73.

поставлено на державне утримання: «такою жь заплаатою нижли готовыми п(е)н(е)змии, а не сукны, и за одну четверть тое польгода, на которую взяли заплату сукны половину маеть имь бытии нагорожоно подле уваженья слушного»⁸⁹⁶. Окрім платні за службу реєстровець ще був непідсудний місцевій адміністрації⁸⁹⁷.

19 березня 1557 р. Сигізмунд II Август дозволив ротмістру А.Тольману вільно купувати провіант та худобу: «А они мають в тягненьи безь обьтяженья подданыь заховати ся и ничего безь заплаты не мають братии... вола окремого – осемьдесятъ грошей; корову тельную – по сороку грошей; яловицу – по двадцати и чотыры грошы; вепра кормного – по двадцати грошей; свинью – по десети грошей; барана – по шести грошей; гусь – по грошу; двое куровь – по грошу; копу жыта – по осмии грошей; бочку жыта – по десети грошей; копу овса – по пети грошей; бочку овса – по шести грошей; а возъ сена однимь конемь – по два грошы»⁸⁹⁸.

3 січня 1559 р. остерським ротмістром був Скопоцький, йому було надані гроші з державного скарбу на утримання сотні драбів. У королівському листі згаданий також і Градовський («Кградовський»), який отримував гроші для будівництва остерського замку⁸⁹⁹. У тому ж році козаки «остреченские» здійснили вилазку під Чернігів⁹⁰⁰.

15 листопада 1561 р. до «українних» замків був надісланий лист «о козаки». Старостам Любеча, Мозиря, Остра та Овруча наказувалося створити козацькі загани: «и што будеть там людей служебньных козаковь, которие бы ся у войско ку служьбе нашої г(о)с(по)д(а)рьское; згодили, имена их на реистр списаль и тот реистр до насъ ничего не мешкаючи послалъ»⁹⁰¹.

У 1564 р. планувалося набрати козаків для служби в Остерському замку, але козаки забажали зависокої платні, що не влаштувало остерського ротмістра Станіслава Клопоцького. Замість козаків той найняв на службу ще 50 піхотинців (драбів), у зв'язку з чим попросив виплатити новобранцям платню із державного

⁸⁹⁶ Lietuvos metrika. Knyga Nr. 37 (1552–1561): Užrašymų knyga Nr. 37... – P.183.

⁸⁹⁷ Podhorodecki L. Sicz Zaporoska. – Warszawa, 1978. – S.106.

⁸⁹⁸ Lietuvos metrika. Knyga Nr. 37 (1552–1561): Užrašymų knyga Nr. 37... – P.184.

⁸⁹⁹ Там само. – P.258.

⁹⁰⁰ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.11891. – Арк.9.

⁹⁰¹ Литовская метрика (1553-1567). Книга 564. Книга публичных дел 7... – С.80-81.

скарбу та відшкодувати його особисті «наклади». На козаків планувалося витратити 50 коп грошей, 20 «поставов» сукна звичайного, 2 – лунського⁹⁰².

Перед тим, як взяти остерську роту драбів на утримання був проведений її перепис: «князь Чорторыйский (Иван Федорович Чорторийский – «справця» Київського воєводства. – І.К.) для пописованья тое роты его посылалъ тамъ до Остра служебниковъ своихъ, передъ которыми онъ тую роту свою всю сполна оказалъ и пописалъ». Щоб посилити обороноздатність Остра ротмістр Клопоцький власним коштом утримував на службі в замку 15 верхових коней, а також здійснював поточний ремонт замкових споруд: «петнадцать коней ездныхъ збройно на свою шкоду ховаеть на замку тамошнемъ для добыванья языковъ и иныхъ потребъ ку лепшой безпечности замку и тежъ четвертую часть замку тамошнего своимъ накладомъ палями заправиль и башту облепиль»⁹⁰³.

Початок формування козацької верстви в Любечі відноситься до 1561 р. Як вже зазначалося, зроблено це було відповідно до королівського листа 15 листопада 1561 р. до «українних» замків⁹⁰⁴. Наступного року вони були поставлені на довольство: «наказано послати... на козаки любечские 50 коп грошей, поставов лунских 2, лямбарских 5, а родлавских 50»⁹⁰⁵. Запізнілість процесу можна пояснити наявністю в Любечі більш потужного прошарку замкового боярства та зем'янства.

Поруч із шляхетською та козацькою верствами мешкало любецьке та остерське міщанство. За підрахунками П.Клепатського, у середині XVI ст. в Острі мешкало 609 осіб (85 димів), в Любечі – 1001 (143). Для порівняння, в Житомирі було 574 чол. (82 дими), а в Києві – 2954 (422 дими)⁹⁰⁶. Сучасні дослідники вважають, що на 1 дим припадало не 7-8, а шість мешканців⁹⁰⁷, відповідно, населення Остра становило близько 510 особи, Любеча – 858 чол. та ін. Відзначимо, що ця статистика враховує усіх мешканців міста – як бояр так і

⁹⁰² АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. V. – К., 1907. – С. 152-153; ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр. 11891. – Арк. 9.

⁹⁰³ АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. V. – К., 1907. – С. 153.

⁹⁰⁴ Литовская метрика (1553-1567). Книга 564. Книга публичных дел 7... – С. 80-81.

⁹⁰⁵ Там само. – С. 108-109.

⁹⁰⁶ АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С. 592-593; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С. 72; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С. 354.

⁹⁰⁷ Кондратьев І.В. Любецька шляхта: генеза та еволюція регіональної військовослужбової спільноти у XV-XVIII ст.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01... – С. 95.

міщан, які зазвичай мешкали пліч-о-пліч та несли спільні обов'язки по утриманню та обороні замків.

На міщанство Київщини так само був покладений обов'язок утримувати замки в належному стані. Ще у привілеї Київській землі 1494 р. зазначалося, що київські «городки» мають ремонтувати усі без винятку. За литовським Статутом 1529 р. міщан зобов'язували – «старі мости ремонтувати і нові на старих місцях будувати, старі замки ремонтувати і там же, на старих місцях, ділянки свої знову будувати, шляхи старі підтримувати»⁹⁰⁸. Окрім оборони замку на початку XVI ст. від міщан вимагалася навіть участь у бойових діях – виїжджати із київським воєводою в поле «на погоню»⁹⁰⁹.

Міщанство було верствою, найбільш близькою за обов'язками до дрібного боярства. Хоча, як вважав П.Клепатський, міщанство Київщини було ближчим до селянства⁹¹⁰. На думку І.Линніченка, міщанство взагалі жодною мірою «не становило перехідного ступеню від кміта до шляхтича»⁹¹¹, однак, маємо масу протилежних прикладів. За визначенням Н.Яковенко, «хімерні долі» любецьких зем'ян можна взяти за приклад взаємопроникнення боярської та міщанської верств, однією з показових тут була родина Козлів⁹¹². Дифузії між міщанами та боярами можна простежити на прикладі багатьох родин з Любеча чи Остра⁹¹³. Серед міщан, згаданих у поборовому тарифі Остра 1552 р., щонайменше вісім родин були тісно споріднені із боярськими, або ж у подальшому «вибилися» у боярство – це Буденковські, Гламазди, Єрмаки, Жукинські, Кошони (Кошкіни, Кошовичі), Крахаєвські (Крехаєвські), Лапи та Солтановичі⁹¹⁴. Загалом, долі зем'ян, бояр та міщан були настільки переплетені, що, як зазначає Н.Яковенко,

⁹⁰⁸ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... – С.18.

⁹⁰⁹ Дзярнович О., Рагаускене Р., Тесленко І., Черкас Б. Князі Острозькі. – К., 2016. – С.46.

⁹¹⁰ Клепатський П. Очерки по истории земли Киевской... – С.396.

⁹¹¹ Линніченко І.А. Черты из истории сословий Юго-Западной Галицкой (Руси) XIV – XV вв... – С.66.

⁹¹² ЦДІАК України. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.10. – Арк. 363 зв.; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С.274.

⁹¹³ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С.274.

⁹¹⁴ АЮЗР. – Ч.VII. – Т.І. – К., 1886. – С.592-598; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.73-77; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.72-77.

пояснення багатьох сюжетів годі шукати в офіційному законодавстві чи в наших стереотипних уявленнях⁹¹⁵.

Життя на прикордонні позначило і специфіку міграційних процесів. На думку дослідника Остерщини О.Бузуна, міщанство Остра у середині XVI ст. в основному було прийшлим та складалося з колишнього сільського населення. Про це свідчать прізвища міщан: Тиміш Крехаївський, Єрмак Літківський, Панкрат Виповзовський. Чимало переселенців було із-за московського рубежу – Федько Мокаль (Москаль?), Панас Москаль⁹¹⁶. Як бачимо, до міста насамперед переселялися мешканці навколишніх остерських сіл – Крехаєва, Літок та Випозова. Зважаючи на близькість Києва, землями на Остерщині в XVI ст. володіли кийвські міщани. Центром їх володінь, на думку М.Александровича, було с.Осещина (с.Осійки)⁹¹⁷.

Найбільш традиційною формою участі міщанства в обороні замків була сплата податків. У Мозирі міщанство сплачувало «куничний» податок за землю, житомирське – десятину з оранки, в Києві на воєводу йшов оброк з ланів та вигонів⁹¹⁸. 14 травня 1499 р. кийвські міщани були зобов'язані на уряд виплачувати грошові податки за торгівлю чи за постій торговців, а також віддавати воєводі одного з десяти осетрів⁹¹⁹. У 1506 р. податковий тиск на киян був зменшений⁹²⁰.

В Острі однією з поширених форм оподаткування залишалось данництво. В матеріалах ревізії Остра 1552 р. згадані 72 мешканця міста, з яких 24 жили в замку, 33 – на посаді, та 28 данників (з них 10 жили на посаді, 3 – в замку, де інші – невідомо). 3 міщан-данників люстраторами окремо виокремлювались 4 куничники: «которые на куницахъ сидять». В замку сиділо також 27 бояр, один

⁹¹⁵ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С.273.

⁹¹⁶ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.35.

⁹¹⁷ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.18.

⁹¹⁸ Владимирский-Буданов М. Украинские староства в первой половине XVI в... – С.113.

⁹¹⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 1 (1340-1506)... – С.194.

⁹²⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 2 (1506-1544)... – С.2.

боярин мешкав на посаді⁹²¹. Як бачимо, майже 65% мешканців замку становили бояри, але міщани становили абсолютну більшість мешканців посаду.

Якщо замкові податки на утримання фортеці та сторожу сплачувало усе міщанство, то «данину» – лише 38%. Саме данники були активно включені в товарно-грошові відносини, були орендаторами (чи володарями) замкових луків, займалися торгівлею чи ходили на заробітки. Разом данники сплачували від 10 до 60 грошей (1 копу). 10 грошей сплачували 3 міщан, 15 – 1, 20 – 4, 25 – 1, 30 – 12, 40 – 1, 60 (1 копа) – усього 4 міщан. Загальна сума складала 790 грошей або трішки більше 13 коп. Податок сіном вимірювався возами, з одного міщанина бралось від чверті одного воза до 5 возів сіна. Загалом міщанство давало на замок 65,5 возів сіна (один міщанин – усього 1 віз, четверо по 1 возу, ще один – півтора, 10 міщан – по 2 вози («полчетверта»), 6 – по 3 вози («полтретя»), й усього троє – по 5 возів).

Четверо куничників сплачували кожен по «поль осма гроша», або по 4 гроші (осьмак – це вісім грошей; 60 литовських грошей це одна литовська копа). Отож разом виходило 16 грошей. Ймовірно, що цей податок був скоріше архаїчною даниною, коли мешканці регіону сплачували податок не грошима, а дійсно шкурками куниць.

Остерське міщанство також сплачувало куничний податок старості за шлюб міщанок. Якщо дівчина одружувалась на місцевому хлопцеві, з нього брали 6 грошей, якщо за приїжджого, то 12 грошей. К.Ратомський підняв цю платню до 20 грошей, водночас зрівнявши її для місцевих та прихожих. Для заможних вдів встановлювалася платня за одруження 30 грошей: «от вдовы, которая статкомъ будь за тутошнего або за чужого родца идетъ, 30 грошей»⁹²². Цікаво, що у переліку міщан, які сплачували данину була згадана єдина жінка Ганна Жукова («Жуковая Ганица»), яка сплачувала саме 30 грошей та «полтретя воза сена»⁹²³. Можливо, це вона й була тією удовою, так високо оціненою шлюбним податком.

⁹²¹ АЮЗР. – Ч.VII. – Т.I. – К., 1886. – С.592-598; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.73-77; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.72-77.

⁹²² АЮЗР. – Ч.VII. – Т.I. – К., 1886. – С.595; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.74.

⁹²³ АЮЗР. – Ч.VII. – Т.I. – К., 1886. – С.597; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.75-77; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.77.

Також міщани платили податок за вступ у володіння майном в результаті продажу чи успадкування: «Повижного а децкованого бирано по грошу, а теперешній староста береть по 12 грошей⁹²⁴. Усі міщани сплачували податок на церкву Св.Миколи та старості: «Мужи межі себѣ надали на церковь св. Николу на канунъ а на свѣчу; а старосте на замокъ даеъ тотъ человекъ полтора воза сена»⁹²⁵. На церкву Св. Іоанна податок офіційно не збирався.

Повинністю, що зближувала міщанство із замковим боярством була польна та замкова сторожа⁹²⁶. Сторожу (охорону) замку покладали на найманих сторожів. Сторожам було заборонено відчиняти ворота замку вночі без дозволу старости⁹²⁷. На замкову сторожу платили податок лише міщани та волощани: «давали передь тымъ старосте на сторожу замковую сторожовщины на годъ по 9 копъ грошей, а за тые пенези наймоваль староста сторожовъ до замку двухъ, а теперішній староста, панъ Ратомскій, уводячи сторожовщизну у болшую сумму, взялъ у нихъ на той осени близко прошлое тридцать и две копе грошей». А от замкові ворота утримувалися за рахунок бояр: «Сторожа до воротъ остроговыхъ наймають бояре, дають ему на годъ пол 5 копы грошей»⁹²⁸.

На замкових міщан та бояр було покладене утримання уряду підстарости, замкової музики (для сторожі), а також зустріч та «проводи» (супроводження) московських послів⁹²⁹, як це передбачали тодішні дипломатичні правила⁹³⁰.

Серед обов'язків як бояр, так і міщан Остра був обов'язок їздити на триденне полювання («лови») із остерським старостою, або його слугами. Ті, хто не хотів брати участь у полюванні, міг відкупитися: «дають старосте порошизны 3 копы грошей»⁹³¹. Полювання розпочиналося із початком зими («первою порошею»): «съ старостою, або съ служебниками его у ловы на поле за Трубежомъ у Слуковъ заездъ, у Минкову луку, у Яселикъ, 7 миль отъ Остра; и ходять тамъ три

⁹²⁴ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.74; АЮЗР. – Ч.VII. – Т.I. – К., 1886. – С.596.

⁹²⁵ Там само. – С.592-598; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.73-77; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.72-77.

⁹²⁶ Из истории благородного сословия в Беларуси и соседних государствах. – Минск, 2007. – С.27.

⁹²⁷ Łopatecki K. „Disciplina militaris” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku... – S.316.

⁹²⁸ АЮЗР. – Ч.VII. – Т.I. – К., 1886. – С.595; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.73.

⁹²⁹ Там само. – С.78; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.78.

⁹³⁰ Sirutavičius M. LDK ponų taryba ir Maskvos bajorai: formalieji paralelinės diplomatijos aspektai 1492-1569 m. // Lietuvos istorijos metraštis/ The year-book of Lithuanian history. – 2011. – Т.2. – Vilnius, 2011. – P.18.

⁹³¹ АЮЗР. – Ч.VII. – Т.I. – К., 1886. – С.596; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.74.

дни»⁹³². Дослідники-краєзнавці локалізують ці топоніми як болотний масив між селами Ничогівка, Сокирин і Омелянів сучасного Козелецького, та сс. Калита і Опанасів – Броварського районів. Згадані Минькові Луки знаходились між сс.Ничогівка та Сираї, зараз цю місцину називають Минчин кружок чи Минчина долина⁹³³.

Мешканці Остра мали право ставити на Десні «ези» для ловлі риби. Кожного десятого осетра, як і усіх білуг, віддавали «на замок», а «бела рыба» залишалася міщанству⁹³⁴. Старостинська влада також здавала в оренду замкові озера в сс.Чернін, Крехаїв та Євминка: «У Чернине озера з Днепра с тони две; у Крахаеве озеро з Десны тоня 1; у Ялмунце озеро з Десны, тони 2; озера тые повинни волочи и волощане на старосту по одному разу въ годъ»⁹³⁵. Риба з міського остерського озера уся йшла на старостинський уряд: «тоня одна, волочать на старосту мешчане»⁹³⁶. 27 липня 1562 р. Сигізмунд II Август надав остерським міщанам та торговцям звільнення від сплати мита на рибу та інші харчі, що ввозилися чи вивозилися з Остра⁹³⁷.

Міщанство займалося також землеробством та тваринництвом, останньому сприяла велика кількість сінокісних лугов. В окремих випадках, для цього навіть створювались хуторські господарства. У 1606 р. остерський міщанин Федір Набільський скаржився на інших остерських міщан, які незаконно покосили сіно навколо його хутора⁹³⁸.

Специфіка прикордоння заважала як Остру, так і Любечу, перетворитися в потужні ремісничі центри. В Острі за люстраціями відомі усього 2 кушніри, 1 чоботар та кравець. Навіть у торгівлі основним джерелом прибутку були не ярмарки, а супровід торговців, які прямували через Київ до Московщини чи Туреччини⁹³⁹. Торговці (як місцеві, так і приїжджі) мали сплатити старості податок

⁹³² АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С. 596; Александрович М. Н. Остерский уезд... – С. 74.

⁹³³ Пенський А. Г., Лавренчук П. Я. Остер – європейське місто... – С. 23.

⁹³⁴ АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С. 596; Александрович М. Н. Остерский уезд... – С. 74.

⁹³⁵ AGAD. – ASK. – Dz. 56.03. – Ark. 15; АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С. 596; Александрович М. Н. Остерский уезд... – С. 74.

⁹³⁶ АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С. 596; Александрович М. Н. Остерский уезд... – С. 74.

⁹³⁷ AGAD. – МК. – Dz. 180. – Ark. 271 v.

⁹³⁸ ІР НБУВ. – Ф. XIV. – Спр. 2609. – Арк. 1.

⁹³⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси... – Т. 6. – С. 14.

– «обестку». Зазвичай за одну людину і за один віз платили по одному грошу: «Торговцы, тубыльцы и гости дають старосте обестки отъ головы, або отъ воза по грошу, отъ кормягъ отъ человека по грошу⁹⁴⁰. У 1538 р., коли з Москви до Османської імперії йшов караван купців, остерський староста отримав з нього митного товару на 10 коп грошей, а підстароста отримав від кожного торговця по 1 грошу⁹⁴¹. Згадане місто як митний пункт в Інвентарі 7 лютого 1550 р.⁹⁴². У 1551 р. остерський староста Петро Корсак зустрів караван московських купців, що йшов «до турокъ», отримав від них товару («поклон товаром») на 10 коп грошей, й опісля дав їм супровід. Вочевидь що у подальшому ця практика стає постійною⁹⁴³. Таким чином, остерські старости фактично надавали «послугу» супроводження торговців військовою охороною. Остерське міщанство також надавало різні послуги торговцям, схожа ситуація була в Черкасах та самому Києві⁹⁴⁴. У разі якщо торговці уникали такого супроводу, караван міг бути пограбований та розорений, як це відбулося 1570 р. із вірменськими торговцями, які йшли з Камінця на Київ та далі до Московщини⁹⁴⁵.

Відсутність потужних ремісничих корпорацій (цехів) примушувало старост шукати інші постійні джерела доходів. Основним джерелом були корчми, які торгували медом, пивом та горілкою. В розпорядженні старост у середині XVI ст. опинилися замкові корчми в Черкасах, Каневі, Житомирі, Чорнобилі, Острі, Вінниці, Брацлаві⁹⁴⁶. Остерська корчма закладалася старостами в оренду за суму від 80 до 180 коп грошей⁹⁴⁷. Для порівняння згадаємо, що у Мозирі була 1 корчма, в Овручі – 3, в Житомирі – 20⁹⁴⁸.

Традиційними орендаторами виноторгівлі та митниць були євреї. У Великому князівстві Литовському поява єврейських ремісників та торговців

⁹⁴⁰ АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С. 595; Александрович М. Н. Остерский уезд... – С. 74.

⁹⁴¹ Бузун О. В. Історія Остерщини (нарис історії)... – С. 33.

⁹⁴² AGAD. – ASK. – Dz. 56.03. – Ark. 15.

⁹⁴³ АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С. 595; Александрович М. Н. Остерский уезд... – С. 74.

⁹⁴⁴ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С. 238.

⁹⁴⁵ АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. V. – К., 1907. – С. 187-189; Грушевський М. С. Історія України-Руси... – Т. 6. – С. 47.

⁹⁴⁶ Владимирский-Буданов М. Украинские староства в первой половине XVI в... – С. 115.

⁹⁴⁷ Александрович М. Н. Остерский уезд... – С. 74; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С. 374.

⁹⁴⁸ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С. 374.

сприяла економічному розвитку усієї держави⁹⁴⁹. Зазвичай євреї «сідали» на наявні міграційні та колонізаційні процеси, що свідчить про міграцію населення з території сучасної Білорусі⁹⁵⁰, хоча на Лівобережжі єврейських громад майже не було⁹⁵¹. У 1486 р. київські євреї Мордич Годасевич та Перко Юдиніч взяли в оренду прибутки від митниці та збирання частини податків⁹⁵². Серед остерських міщан в 1550 р. був якийсь Абрам Чолтанович⁹⁵³.

Ще однією прерогативою держави було млинарство. Млинами у Київській землі володіли господарські замки й лише зрідка вони були приватними. В усякому разі, П.Клепатський нарахував усього два таких випадки для першої половини XVI ст.⁹⁵⁴.

В Любечі більшу роль відігравала транзитна торгівля, яка йшла Дніпром, а саме місто виконувало функції митного прикордонного форпосту. Перша згадка про любецьку митницю відноситься ще до кінця XV ст., зустрічаємо її в акті Казимира IV Ягеллончика 1488 р.⁹⁵⁵. У XVI ст. була створена центральна митна комора в Києві, який підлягали менші комори у Вишгороді, Житомирі, Овручі, Каневі, Острі та Черкасах, діяли вони до середини XVII ст.⁹⁵⁶. Існував митний пункт і у Любечі. В 1561 р. любецький староста П. Сапега зобов'язувався «певный плат уставити в местах и при коморах мытных наших господарских то есть от речей, што за границу провадят»⁹⁵⁷. У 1571–1572 рр. любецьким митником був Марко Поддобенъ. Біля с. Неданчичі в урочищі Вершки ще у XVII ст. існувала митниця⁹⁵⁸.

⁹⁴⁹ Cieśla M. Podatki oraz inne świadczenia pobierane od Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII i XVIII wieku // *Zapiski Historyczne*. – 2018. – T.LXXXIII. – Zeszyt 3. – S.33.

⁹⁵⁰ Рогачевский А. К истории правового положения евреев в Смоленском воеводстве: привилегии 1639 г. евреям г. Красного (из Литовской метрики) // *Евреи пограничья: Смоленщина*. – М., 2018. – С.66.

⁹⁵¹ Cieśla M. Liczebność żydów w Wielkim księstwie Litewskim w XVII w.... – S.248.

⁹⁵² Рогачевский А. К истории правового положения евреев в Смоленском воеводстве: привилегии 1639 г. евреям г.Красного (из Литовской метрики)... – С.61.

⁹⁵³ AGAD. – ASK. – Dz.56.03. – Ark.4.

⁹⁵⁴ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.374.

⁹⁵⁵ Литовская метрика. 4-я книга записей (1479-1491) / *Lietuvos metrika*. Кнуга Nr. 4 (1479-1491)... – С.146-147; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського... – С. 160.

⁹⁵⁶ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy.... – S.63.

⁹⁵⁷ Литовская метрика (1553-1567). Книга 564. Книга публичных дел 7... – С.83-89.

⁹⁵⁸ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.6... – С.277; Лазаревский А.Л. Обзорение Румянцевской описи Малороссии... – С.45; Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского... – С. 145.

У середині XVI ст. в Любечі сформувалась згуртована замкова спільнота, яка включала як міщанство, так і замкове боярство. У 1560 р. до Сигізмунда II Августа прибула делегація любецьких міщан із скаргою та любецького старосту П.Сапегу. Виявилось, що частина міщан не сплачувала гроші на підводи («подводные пенези»), а частина – сплачувала. Однак, новий староста окрім старого податку встановив новий: «здавна повинность тую мели, же за подводы грошми съ каждое службы на годъ по шести грошей плачивали, то пакъ деи ты якъ первшые подводные пенези, такъ и тые ново установленые зъ нихъ берешъ и до того ихъ принушаешъ». Виявилось, що претензії любечан були справедливими і король звільнив їх від цих податків⁹⁵⁹.

На виборах в Любечі вїйта уряд зайняв представник любецького боярства, хоча у великих містах цей уряд зазвичай обіймали купці⁹⁶⁰. Вибори нового вїйта були пов'язані із податковою заборгованістю любецьких міщан до державної скарбниці: «двадцати копъ грошей, до скарбу нашого не отдали»⁹⁶¹. У 1561 р. до Любеча приїхали королівські комісари Волович та Нарушевич, які затвердили вибір міщанства⁹⁶². Вже навесні 1562 р. любецький вїйт Мануїл Болотович-Александрович отримав «поборового листа», за яким міщанство замку зобов'язувалося сплатити податки за два попередні роки. Аналогічні лити отримали міщани замків «Киевського, Мозырского, Чернобыльского... Овруцког(о) и Острьского»⁹⁶³. Опісля любецьке міщанство знову звернулося безпосередньо до короля. У 1562 р. Сигізмунд II Август на прохання бояр та міщан Любецького замку звільнив їх від митних поборів: «от тых товаров их и живностей, што на свою потребу до места тамошнего Любецкого попровадять, мита звиклого и побору новоустановленого... не брали»⁹⁶⁴.

⁹⁵⁹ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.468-470.

⁹⁶⁰ Юхименко П. Магдебурзьке право // Маловідомі сторінки історії України. – Біла Церква, 1995. – С.15.

⁹⁶¹ Литовская метрика (1553-1567). Книга 564. Книга публичных дел 7... – Р.42.

⁹⁶² Грушевський О. Любецькі справи другої половини XVI віку... – С.285-286; Його ж. До історії сторожі в замках XVI в... – С.1; АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.193-196; ЦДАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.1095. – Арк.88, 93 зв.

⁹⁶³ Литовская метрика (1553-1567). Книга 564. Книга публичных дел 7... – С.102.

⁹⁶⁴ Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год... – С.92-93; Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского... – С. 19.

Втретє до короля любецьке міщанство звернулося у 1567 р.: «приходиль до насъ войтъ места нашего Любецкого Мануйло Александровичъ а мещанинь тамошний же Гаврило Масловъ, а подданные наши... Грыцко Грыневичъ, Курыло Дмитровичъ, Алексей Ходоровичъ а Яковъ Свирыдовичъ сами отъ себе и отъ всихъ подданныхъ нашихъ, мещанъ и волощанъ замку Любецкого». Мотивуючи віддаленістю Любеча від основного театру військових дій та його руйнацію московським військом («далекость местца и знищенье свое отъ неприятеля нашего князя великого Московского»), міщанство просило звільнення від цього обов'язку та отримало це послаблення⁹⁶⁵.

Розглянемо також становище селянства Любецького та Остерського староств. Природні умови в регіоні були достатньо сприятливими для сільського господарства, насамперед, землеробства. Від часів давньоруської держави основною сільськогосподарською культурою в регіоні було жито⁹⁶⁶. Вважається, що велика кількість природних багатств та наявність вільних земель була однією з причин міграції сюди населення з інших теренів ВКЛ⁹⁶⁷.

На Остерщині землеробству за своїм значенням не поступалося бджільництво⁹⁶⁸. До середини XVI ст. населення сіл Лутава, Дубечна (с.Верхня Дубечня – сьогодні це зникла назва, знаходилось у 4-5 км від с.Літки⁹⁶⁹), Слобідка та Жукин сплачувало податки виключно медом⁹⁷⁰. У XVI ст. остряни навіть займалися бортництвом на прикордонних територіях: «бортныки ужожаи владають в нашої (Великого князівства Московського – І.К.) землі»; або ж грабували борти московітів: «в бортные ужожаи Черниговского уезда вступають ся»⁹⁷¹. Інколи на бортництві базувалося благополуччя цілого населеного пункту, зокрема, остерське с. Карпилівка в XX ст. називали «однією з медових столиць Лівобережної України»⁹⁷². Бортні «уходи» фіксуються на Сіверщині аж на початку XVIII ст.⁹⁷³

⁹⁶⁵ АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. V. – К., 1907. – С. 165-166.

⁹⁶⁶ АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С. 594; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С. 73.

⁹⁶⁷ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С. 359, 365.

⁹⁶⁸ Левицький О. По судах Гетьманщини. Нариси народного життя Гетьманщини 2-ої половини XVII віку... – С. 204.

⁹⁶⁹ Путеводитель по Днепру и его притокам... – С. 114.

⁹⁷⁰ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С. 238.

⁹⁷¹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585-1604)... – P. 11-12.

⁹⁷² Опис землі Козелецької: наук.-попул. дослідж. з минувшини рідного краю... – С. 306, 324.

Заливні луки на берегах Десни та Дніпра дозволяли заготовляти сіно для худоби, що сприяло розвитку скотарства. Ще у XII ст. згадувалося, що київський князь Всеволод Ольгович захопив «городец Вьстерьский», разом із кіньми, рогатою худобою, вівцями та іншим майном⁹⁷⁴. Одним з центрів заготівлі сіна було остерське с.Літки⁹⁷⁵.

Чисельні водні ресурси зробили рибальство важливим промислом мешканців як Любеча так і Остра. За даними королівських люстрацій Остерського староства, риболови платили на уряд старости кожного десятого осетра та кожну білугу⁹⁷⁶. На Дніпрі риболовлею займалися не лише мешканці Київщини, але й міщани з білоруських земель: «Мозырцы, Могильевъцы, Рогачевъцы, Речичане и иние чужеволостцы... рыбу ловяты нижей Киева»⁹⁷⁷.

Поширеним було й мисливство, насамперед, багатою була річкова та озерна фауна. Укладачі «Путеводителя по Днепру» в 1928 р. зазначали, що дніпровські води просто «кишіли» птахами⁹⁷⁸. Полювало місцеве населення і на звірів. Мешканці Остерського повіту були зобов'язані кожного року виїжджати із старостою на триденні лови за Трубіж із першою порошею. Лови у сусідньому Чорнобилі тривали тричі на рік по одному дню⁹⁷⁹.

Остерські селяни, окрім данини та різних суто господарчих повинностей, мали утримувати ще замкову сторожу (разом із міщанством та боярством)⁹⁸⁰, разом із міщанами несли транспортний податок, який включав до себе обов'язок давати підводу з конем чи човна («подводу водяную»)⁹⁸¹, та мали обробляти замкову ниву⁹⁸². Відомо, що місцеві старости нерідко перевищували свої права та повноваження, встановлюючи нові мита на лов риби, бобрів, торгівлю та ін. Інколи вони не зупинялися і перед прямим грабунком, забираючи у селян «уходи»,

⁹⁷³ В. PAU-PAN Kr. – Rps.261. – Ark.1.

⁹⁷⁴ Богусевич В.А. Остерский городок... – С.41; Зуммер В.М. Остерський городок і остерська Божниця... – С.35.

⁹⁷⁵ Путеводитель по Днепру и его притокам... – С.114.

⁹⁷⁶ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.238.

⁹⁷⁷ Там само. – С.359.

⁹⁷⁸ Путеводитель по Днепру и его притокам... – С.115.

⁹⁷⁹ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.369.

⁹⁸⁰ АЮЗР. – Ч.VII. – Т.I. – К., 1886. – С.595; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.73; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.36.

⁹⁸¹ АЮЗР. – Ч.VII. – Т.I. – К., 1886. – С.595; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.73.

⁹⁸² Там само. – С.73-74; АЮЗР. – Ч.VII. – Т.I. – К., 1886. – С.595; Грушевський М.С. Історія України-Руси... – Т.7. – С.42.

ези, вигони, дворища⁹⁸³. Посилення тиску відбулося із проникненням на Київщину представників польської аристократії⁹⁸⁴, однак фільварків в регіоні практично не було. Хіба що в Інвентарі 1552 р. під Києвом згадані два села, де люди працювали на замковий фільварок лише кілька днів на рік⁹⁸⁵.

На думку М.Александровича, панський гніт примушував селян змінювати власника та переселятися на слободи, хоча кількість вільних земель неухильно зменшувалась. Слободи давали можливість бути вільним на час пільгового строку, володіти зброєю, не бути «хлопом». На прикордонні тіснішими були і контакти селян з дрібною шляхтою⁹⁸⁶. Ідентичним був і рівень та образ самого повсякденного життя, хіба що дрібна шляхта несла ще військову службу. Це навіть дозволило М.Владимирському-Буданову помилково стверджували, що у Острі не було «старинной шляхты», а замкові бояри були осаджені із звичайних селян⁹⁸⁷.

Специфічною рисою землеволодінь лівобережних староств – більшою мірою Остерського, та меншою – Любецького, були значні монастирські маєтності. Особливо великими вони були на Остерщині. Чимало маєтностей київських монастирів збереглися на Задесенні опісля приєднання Чернігово-Сіверщини до Московської держави. Вважається, що московський князь Іван III (1462 – 1505 рр.) залишив за монастирями давні володіння й навіть надавав нові⁹⁸⁸. Неодноразово (1540, 1571 рр. та ін.) Києво-Печерський монастир отримував від великих князів та королів право посилати старців для «сбора даней» на московську Чернігово-Сіверщину⁹⁸⁹. У вересні 1583 р. до Москви із проханням видати милостиню за минулі роки прибули киево-печерські старці Михайло та Йосип, у 1586 р. – ієромонах Феоофіл⁹⁹⁰.

⁹⁸³ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.404.

⁹⁸⁴ Serczyk W. Historia Ukrainy. – Wrocław, 1979. – S.64-67; Drozdowski M.R., Chynczewska-Hennel T. Kozaczyzna w Rzeczypospolitej XVI–XVII wieku. Jeszcze jeden stan społeczeństwa staropolskiego... – S.168.

⁹⁸⁵ Грушевський М.С. Історія України-Руси... – Т.5. – С.217-218.

⁹⁸⁶ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.39.

⁹⁸⁷ Владимирский-Буданов М. Украинские староства в первой половине XVI в... – С.12-13.

⁹⁸⁸ Русина О. Студії з історії Києва та київської землі... – С.183-185.

⁹⁸⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 2 (1506-1544)... – С.368-369; Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 3 (1544-1587)... – С.157-158; Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28 (1522-1552 гг.). Кніга записаў 28. – Менск, 2000. – С.59-60, 68-69.

⁹⁹⁰ Малороссийские дела. Описи фонда № 124 Российского государственного архива древних актов... – С.10.

Найдавніші маєтності на Остерщині належали київській митрополичій кафедрі (знаходилася у храмі Софії Київської) та Києво-Печерському монастирю. Як зазначав ще М.Владимирський-Буданов, розмежувати їх володіння між собою інколи неможливо⁹⁹¹. Володіння кафедри були розкидані по усій Київщині⁹⁹².

Про давність володінь свідчить архаїчність окремих форми залежності населення підлеглих сіл, де данину також сплачували медом. На початку XV ст. (1415 р.) серед сіл, які давали митрополиту прибуток першими наведені остерські – сс. Новосілиця та Осіч. Обидва давали монастирю по «9 вѣдер меду»⁹⁹³. В Княжичах «земля бортна, а съ ней корайманъ меду, и бобровыя гоны, и ставъ». У селах Жукин та Виповзів – «три кади меду», у с.Сорокошичі – 4⁹⁹⁴.

Чи не найпізніше до кафедри відійшло остерське село Жукин на р.Десна. Половина цього села, якою користувалися бояри Єсковичі, була продано путивльському наміснику Богдану Глинському в 1496 р. Село загадане у переліку маєтностей, на які 2 жовтня 1498 р. великий князь Олександр надав новому власнику підтверджуючу грамоту: «и што тежъ купиль половину Жукина зъ нашимъ призволеньемъ, листы мѣль». Усі документи Глинських (у тому числі й купча на Жукин) згоріли під час нападу татар на Київ⁹⁹⁵. Після зради Глинського село стало «господарським» та було пожалувано 9 серпня 1522 р. Сигізмундом I О.Гаштольд, але якась частина його населення платило данину митрополиту: «на митрополита 6 вѣдер меду зъ него хаживало». Опісля смерті Гаштольда с.Жукин на правах вимороченого володіння було приєднане до Київської волості, й десь до 1545 р. було повернуте до Остерського староства: «тепер привернено к Остру»⁹⁹⁶. Податками на церкву обкладали як «софийскихъ людей», так і «боярскихъ людей»⁹⁹⁷. Ця традиція фіксується і на Овруччині⁹⁹⁸.

⁹⁹¹ Владимирский-Буданов М. Церковные имущества в Юго-Западной России XVI в... – С.4-5.

⁹⁹² Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.356, 430.

⁹⁹³ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т. 1 (1340-1506)... – С.37.

⁹⁹⁴ Там само. – С.37.

⁹⁹⁵ Там само. – С.178-179; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.16-17; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.240.

⁹⁹⁶ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.16-17; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.240.

⁹⁹⁷ Полехов С. Новые документы о Киевской земле XV века... – С.260, 262.

⁹⁹⁸ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т. 1 (1340-1506)... – С.37.

Духовенство не цуралося захоплювати сусідні «виморочні», або й церковні землі. Нерідкими були земельні конфлікти між митрополичою кафедрою та іншими монастирями, зокрема, Видубицьким. У 1541 р. Сигізмунд I заборонив митрополиту чинити утиски монастирю⁹⁹⁹.

Києво-Печерському монастирю належали численні маєтності в усіх повітах Київської землі – Київському, Чорнобильському, Любецькому, Остерському, Овруцькому, Черкаському та ін.¹⁰⁰⁰. У ставропігійній грамоті 14 червня 1481 р. константинопольського патріарха Максима Києво-Печерському монастирю були зазначені територіальні володіння монастиря: «А тотъ дей монастырь Печерский зъ предьялами своими: монастыромъ Пустынскимъ Никольскимъ въ Кіевъ и зъ иншими трема монастыры Сьверское земли, Черниговьский, Бранский и Новгородька Сиверского жь»¹⁰⁰¹.

Достеменно відомо, що київський князь Семен-Василь Олелькович (1454–1470 рр.) відібрав у Києво-Печерського монастиря с.Чернін та надав його київським татарам: «и Татаромъ Кіевскимъ, на имя Чернинъ, што архимандрить держаль»¹⁰⁰². Король Казимир IV Ягеллончик біля 1490 р. (насправді між 1481–1483 рр.¹⁰⁰³) віддав Чернін Марії Трабській¹⁰⁰⁴. Ще до XV ст. монастиреві в Остерському повіті належали: городище Глебов, села Сорокошичі, Ошиткі, Новосілки на Дніпрі, Тарасовичі, Сваромье, Погреби, Слобідка та Дубешня. Претендували монахи і на вищезгаданий Чернін¹⁰⁰⁵.

Значним поселенням в регіоні були с.Новосілки (Новоселиця), де наприкінці XV ст. нараховувалось 30 димів (середня чисельність димів дорівнювала 10-30, хіба що у Сновську та Хороборі було відповідно 50 та 100 димів)¹⁰⁰⁶. У XVI ст. Печерському монастирю на Подесенні належали також села Слобідка, Дубечня,

⁹⁹⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 2 (1506-1544)... – С.373-374.

¹⁰⁰⁰ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.430.

¹⁰⁰¹ АЮЗР. – Ч.І. – Т.І. – К., 1859. – С.1-2.

¹⁰⁰² Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 1 (1340-1506)... – С.98; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.11; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.236-237.

¹⁰⁰³ Там само. – С.236-237; Литовская метрика: 4-я книга записей (1479-1491) / Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491)... – С.111; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.236-237.

¹⁰⁰⁴ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.11; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.241.

¹⁰⁰⁵ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.11; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.241.

¹⁰⁰⁶ Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського... – С.143.

Друга Дубечня (зараз це Верхня та Нижня Дубечні) та ін. маєтності. На Подніпров'ї – сс. Сваромьє, Тарасовичі, Ошитковичі, Глібів, а також любецькі села Навоз та «другое село Навоз на другом берегу Днепра» (йдеться про наявність якогось хутора на Правобережжі), с. Мекво (Мнево)¹⁰⁰⁷. Село Навози вочевидь було центром невеличкої округи від кінця XIV–XV ст., головною функцією якого був контроль за судноплавством та дніпровським перевозом¹⁰⁰⁸.

У 1545 р. печерські володіння протягалися від південних кордонів Любецького староства, аж до Межигір'я, за винятком вже згаданого с.Чернін. На правому березі Десни монастирю також належали сс. Слобідка (14 данників), Свіноїди та Дубечня, а на лівому березі – с.Погреби¹⁰⁰⁹. У 1545 р. Лавра отримувала з цих сіл данини грішми та медом¹⁰¹⁰. На монастирських землях утворювалися і нові поселення – с. Гнедін та «друге» с. Дубечня¹⁰¹¹.

В матеріалах люстрації Київського повіту 1552 р. міститься інформація про володіння як Печерського монастиря так й київського митрополита. Бачимо тут як любецькі, так і остерські села. Це любецькі с.Навози з 44 родинами підданих, у с. Мнев було осаджено 6 сімей, с.Кгдень (Колпень?) – 3; та остерські Сороковичі (Сорокошичі) – 10, Ошитковичі (Ошитки) – 7, Новосілки – 2, Тарасовичі – 6, Сваромьє – 7, Деряжичі – 8, Сірки – 2, Слобідка на Десні – 14, Дубечня – 7 та ін.¹⁰¹².

Впритул за Києво-Печерським монастирем за кількістю маєтностей на Остерщині йшов Київський Пустинно-Микільський монастир. Основні його володіння знаходилися в Овруцькому повіті (Радогоська волость та городище

¹⁰⁰⁷ Владимирский-Буданов М. Церковные имущества в Юго-Западной России XVI в... – С.4-5; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.241; Кондратьев І.В. Село Навози у литовсько-польську добу (XV – XVII ст.) // Дніпровське: минуле та сьогодення. Збірник статей та матеріалів. – Чернігів, 2011. – С.32-35.

¹⁰⁰⁸ Бондар О. Оборонні двори Києво-Печерської лаври на території Пакульської волості // Сіверянський літопис. – 2017. – № 6. – С.16; Ситий Ю., Бондар О. Суходольний шлях уздовж Дніпра // Дніпровське: минуле та сьогодення: збірник статей та матеріалів. – Чернігів, 2011. – С. 26–32.

¹⁰⁰⁹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.17; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.241.

¹⁰¹⁰ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.18.

¹⁰¹¹ АЮЗР. – Ч.І. – Т.І. – К., 1859. – С.386; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.17.

¹⁰¹² Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от 2-й половины XV в. До Люблинской унии (1569 г.)... – С.36-37.

Олевськ), на Черкащині, Мозирщині, на півночі від Чорнобиля монастирю належала Шепелицька волость та ін.¹⁰¹³.

7 липня 1489 р. великий князь Казимир IV Ягеллончик (1440–1492 рр.) надав київському воєводі Юрію Пацу грамоту, якою зобов'язав його віддати селище Княжичі під оранку Пустинно-Микільському монастирю: «за двѣ мили отъ Кіева, за Днѣпром, на имя Княжичи... штожь дей тое селищо пусто ещо за великого князя Витовта, а къ тому дей селищу нѣтъ ничего, только одно озерцо... Про тожь, если то будеть такъ какъ они (старці – І.К.) намъ повѣдали, и мы имъ тое селищо дали, до наше воли»¹⁰¹⁴. Київський воєвода Юрій Монтовнович (Монивдович) 4 липня 1508 р. підтвердив за монастирем «в ключе Киевском» острів Труханов із Долобським озером. Зазначалося, що ці пожалування були зроблені ще за великих князів Казимира IV Ягеллончика (1440–1492 рр.) та Александра (1501–1506 рр.)¹⁰¹⁵.

У 1514 р. привілеєм Сигізмунда I (1506–1548 рр.) монастир підтвердив за собою право на с.Княжичі з приналежним озером. В пожалуванні згадувався привілей великого князя Александра (1501–1506 рр.)¹⁰¹⁶. На Лівобережжі окрім с.Княжичі ченцям належало ще с.Полукнязів¹⁰¹⁷. Цю маєтність монастир придбав 13 березня 1516 р. у княжого перекладача (толмача) Солтана Абеєва та його дружини Кункі, поселення було прилегле до с. Княжичі та межувало із землями зем'янина Сави Русановича, вірогідного засновника с.Русанівка на р.Трубіж¹⁰¹⁸.

Починаючи від Княжичів, землі монастиря на північному заході межували із землями Києво-Печерського монастиря (с.Погреби). Біля Києва Микільському монастирю належав Труханов острів (маєтність остерських та київських бояр

¹⁰¹³ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.430; Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... –С.144.

¹⁰¹⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 1 (1340-1506)... – С.111; ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.5405. – 2 Арк.; Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки... – Біла Церква, 2009. – С.66.

¹⁰¹⁵ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.13; ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Спр.21990. – Арк.6.

¹⁰¹⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 2 (1506-1544)... – С.116; ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.5405. – Арк.2.

¹⁰¹⁷ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.430; Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... – С.144.

¹⁰¹⁸ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.12; Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год... – С.40; ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.191. – Арк.19 зв.

Труханів)¹⁰¹⁹. Труханів острів із Долобським озером монастир отримав за дарчою київського воєводи Юрія Монтовтовича 4 липня 1508 р.¹⁰²⁰. На схід від земель монастиря (де згодом виникло м.Гоголев), починалися землі Переяславського староства¹⁰²¹.

Межигірському монастирю у XVI ст. (1523 р.) на Остерщині належали землі на південь від Сваромья по Дніпру та селище Ольжичі. Тут близько устя Десни вони сходилися з володіннями Києво-Печерської Лаври (у XIX ст. тут було с.Хотянівка)¹⁰²². Незабаром до монастиря відійшла частина с. Чернін, але якась частина села у 1560 р. стала володінням чорнобильського державця Скуміна Тишкевича¹⁰²³.

Під час проведення ревізії 1729–1731 рр. ченці Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря, що володіли Вигурівщиною біля Крехаїва, послалися на пожалування цього маєтку 2 січня 1560 р. київським воєводою Костянтином Острозьким¹⁰²⁴. У подальшому монастирські права на Вигуровщину підтвердив Б.Хмельницький у 1654 р.¹⁰²⁵.

Київському Свято-Михайлівському Видубицькому монастирю належали деснянське с. Свиноїди та острів Котовля (Котешня)¹⁰²⁶. На початку XVI ст. ігумен Видубицького монастиря Якімей «доискался старины» та знайшов документ про давні обов'язки селян будувати монастирські споруди: «ижъ мужи Свиноѣдскіе мають выробити избу Трапезу у монастырь Св. Михаила (Михайлівська церква Видубицького монастиря) Выдубицкого со всим и на все, и на тое дерево приправодити подъ монастырь и на берегъ выволочити; а через то не мають они у монастырь некоторое хоромины робити, а ни провадити, а ни покрывати». За

¹⁰¹⁹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.18.

¹⁰²⁰ Там само. – С.13.

¹⁰²¹ Там само. – С.18.

¹⁰²² Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 2 (1506-1544)... – с.52; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.13, 18.

¹⁰²³ Владимирский-Буданов М. Церковные имущества в Юго-Западной России XVI в... – С.7; Lietuvos metrika. Knyga Nr. 37 (1552–1561): Užrašymų knyga Nr. 37... – P.419-420

¹⁰²⁴ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маенностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.45.

¹⁰²⁵ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.53.

¹⁰²⁶ Владимирский-Буданов М. Церковные имущества в Юго-Западной России XVI в... – С.7; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.430.

люстрацією 1571 р. у Свиноїдах Видубицькому монастирю належало три бортних землі¹⁰²⁷.

Претендував монастир і на с.Рожни. У 1660 р. монахи пред'явили випис з київських гродських книг, у якому підтверджувався факт володіння монастирем Рожнами у 1550 р. На думку ченців, с.Рожни із урочищем Свиноїди монастир отримав від Сигізмунда II Августа (1548-1572 рр.), але датували вони це пожалування 5 березня 1541 р. В іншому документі зазначалося, що король пожалував монастирю й містечко Літки¹⁰²⁸. Можливо на основі цих документів у 1628 р. Стефан Аксак віддав володіння Рожновських монастирю¹⁰²⁹.

Із поширенням католицької експансії в регіоні з'являються маєтності католицької церкви¹⁰³⁰. Віленські біскупи заволоділи щільно заселеною Уборотьською волостю¹⁰³¹. Київському біскупству належав Моровськ (Моравійськ), який вони втратили у 1500 р., разом із входженням Моровська до складу Московщини. Київській католицькій єпископській кафедрі належав також Короп (с.Купроп'є – сучасне с.Короп'є) на р.Остер. Поруч, у задніпровському Чорнобилі, були володіння домініканського ордену¹⁰³². Володіння цим селом давало прибутки з перевозу через Десну, що був на дорозі з Остра до Чорнобиля¹⁰³³.

* * *

Розташовані на Дніпровському та Деснянському водних шляхах Любеч та Остер стали одними з центрів колонізаційної політики київських князів у X–XIII ст. Міста стають важливими центрами військової організації, в замкових околицях за територіальною ознакою осаджується дрібний боярський контингент. Очевидно, що Остер та Любеч надавалися у почергове володіння вищому

¹⁰²⁷ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.241.

¹⁰²⁸ Документальна спадщина Свято - Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVII – XVIII ст... – С.450, 458.

¹⁰²⁹ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.5385. – Арк.2-3.

¹⁰³⁰ Ономастикон Васильківського повіту Київської губернії (кінець XVIII – початок XIX ст.... – С.12, 16.

¹⁰³¹ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.430.

¹⁰³² Владимирский-Буданов М. Церковные имущества в Юго-Западной России XVI в... – С.13-14; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського... – С.157-158; Пиріг П., Конопля Ю. З історії села Карпилівки на Козелеччині... – С.28.

¹⁰³³ Пиріг П., Конопля Ю. Релігійне життя села Карпилівки... – С.124.

київському боярству, як це було із сусіднім Чорнобилем та Путивлем (традиція існувала до 1500 р.).

У XIV ст. Північне Лівобережжя увійшло до складу ВКЛ. Але повністю ординського контролю позбутися було неможливо, тому Київщина набула рис спільного володіння – кондомініуму Орди та Литви. На приєднаних територіях була залишена наявна система управління, відбувається адаптація існуючих соціальних станів. Держава продовжує розвивати регіон як потужний військовий осередок. Міста роздають представникам вищого литовського боярства, згодом, вони відходять до київських князів Олельковичів.

Із створенням у 1471 р. Київського воєводства формується система київських «городків». Однак, на початку XVI ст. Любеч і Остер стають приватними маєтками родини Гаштольдів, та виходять з-під порядкування київських воєвод. Після смерті О.Гаштольда та його дружини Софії, волості у якості виморочених володінь керуються київськими намісниками.

Із втратою ВКЛ у 1508 р. Чернігово-Сіверщини, Остер та Любеч опиняються на самому кордоні із Великим князівством Московським. Життя на прикордонні заважало стабільному соціально-економічному розвитку, на перше місце знову виходить функція військової організації. Навколо міст продовжує існувати та розбудовується система земельних володінь, з яких несли військову службу представники остерської та любецької шляхти.

Місцева шляхетська верства брала своє походження від часів давньоруської держави. Формування шляхетського стану проходило в контексті політичних та соціально-економічних процесів, що тривали у ВКЛ. Шляхта, що жила на прикордонні, виявилася недостатньо мобільною, це примусило державу залучити до служби й козацький елемент. До оборони краю також використовували міщанство. За доби ВКЛ доволі вільно почувало себе селянство, яке не потерпало від проникнення магнатерії, однак сталому розвитку заважала специфіка прикордонного життя. Великими землевласниками, особливо на Остерщині, були київські монастирі.

РОЗДІЛ 3. ЛЮБЕЦЬКЕ ТА ОСТЕРСЬКЕ СТАРОСТВА В СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА XVI – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII СТ.)

3.1. Еволюція «українних» староств Північного Лівобережжя

За Люблінською унією 1569 р. Київське воєводство відійшло до польської Корони. Стара адміністративна система, запроваджена ще у ВКЛ, в цілому не зазнала змін. Воєводство складалося із староств, розквіт цієї системи припадає на злам XVI–XVII ст., коли староств було дванадцять – це Київське, Житомирське, Овруцьке, Любецьке та Лоегорське, Остерське, Канівське, Переяславське, Черкаське, Богуславське, Білоцерківське та Корсунське¹⁰³⁴. Напередодні Унії, у 1566 р., був зроблений докладний опис кордонів Київського воєводства, у тому числі й староств Північного Лівобережжя (Любецького та Остерського)¹⁰³⁵.

Приєднані до Корони землі мали широкі автономні права, частина з яких була реальними, а частина так і залишилась на папері. У королівській адміністрації був уряд руського писаря, руською мовою велися окремі книги записів для інкорпорованих воєводств – так звана Волинська метрика¹⁰³⁶. Хоча, як зазначав ще Я.Пеленський, мова не йшла про реальну автономію, а скоріше про юридичну специфіку¹⁰³⁷. На приєднаній території продовжував діяти Статут 1566 р., тоді як у Литві в 1588 р. була запроваджена нова редакція¹⁰³⁸. Підвищена увага з боку держави до регіону у цей час пояснюється складними політичними відносинами між Річчю Посполитою та Московщиною. Як вже зазначалося, Остерське та Любецьке староства фактично вклинювались у московські володіння. У свою чергу, Чернігово-Сіверські землі створювали коридор у напрямку на Київ (опісля 1568 р. у Лівонській війні розпочався період затишшя, хоча і без постійного миру). Незважаючи на зміну державної юрисдикції, уряд любецького старости та

¹⁰³⁴ Владимирский-Буданов М. Украинские староства в первой половине XVI в... – С.43-44.

¹⁰³⁵ АЮЗР. – Ч. VII. – Т. II. – К., 1890. – С.365.

¹⁰³⁶ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... – С.15.

¹⁰³⁷ Pelenski J. Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku. Ideologia i korzyści - próba nowego spojrzenia // Przegląd Historyczny. – Т.65. – З.2. – 1974. – S.243–262.

¹⁰³⁸ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... – С.17.

київського каштеляна аж до своєї смерті у 1580 р. продовжував займати П. Сапега. На уряді залишився й Лаврін Ратомський, що був остерським старостою від 1566 р. Без сумніву, що цей факт свідчить про підтримку вищої київською аристократією Люблінської унії. Місцева шляхта була впевнена в унійному характері зв'язку руських воєводств з Коронаю. Тому Київ називали «столицею українною», «нашими краями», «краями, які свої права мають, руським способом писані»¹⁰³⁹. Цікаво, що у порівнянні з Польщею та ВКЛ, чисельність шляхти на Київщині, Брацлавщині та Чернігівщині у XVI – XVII ст. була вкрай низькою¹⁰⁴⁰.

Ухвала сейму 1569 р. містила низку параграфів, що обумовлювали необхідність ревізії інкорпорованих до складу Речі Посполитої земель. Люстратори мали переписати усі маєтності, що могли бути передані у ленне земельне володіння. На думку Р. Майбороди, люстрування Київського воєводства у 1569–1570 рр., незважаючи на постанову сейму, не проводилося¹⁰⁴¹. Після підписання Унії відбулася присяга в містах. У 1570 р. Люстратор Ян Бистриковський, який досліджував київські акти, зазначав, що бачив реєстр присяги всіх обивателів Київської землі¹⁰⁴². В інвентарі 1570 р. Любеч не згадується. Але відомо, що у 1570 р. королівські ревізори знайшли на Лівобережжі «незаселені» землі та незабудовані городища, які мали роздаватися у володіння¹⁰⁴³.

За панування Речі Посполитої продовжується посилення обороноздатності краю, одним із поширених способів було залучення до оборони широких верств людної¹⁰⁴⁴. В цей час відновлюються й замкові укріплення. На кінець королювання Сигізмунда II Августа (1548–1572 рр.) в Острі будується новий замок. Коли були розпочаті роботи достеменно не відомо. Пригадаємо, що на будівництво старого замку у О.Гаштольда пішло 5-7 років. Будівництво нового

¹⁰³⁹ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... – С.15.

¹⁰⁴⁰ Антонович В. Содержание актов о козаках. 1500-1648 г. // АЮЗР. – Ч.III. – Т.І. – К., 1863. – С.XXII.

¹⁰⁴¹ Майборода Р. Люстрації королівщин українських земель XVI-XVIII ст... – С.21, 24.

¹⁰⁴² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией: В 15-ти т. – СПб., 1861-1892. – СПб., 1861. – Т 1 (1361–1598). – С.170; Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... –С.425-426; Старченко Н. Люблінська унія як ресурс формування концепту політичного «народу руського» (1569–1648 рр.) // УІЖ. – 2019. – №2. – С.20.

¹⁰⁴³ Jabłonowski A.W. Pisma... – S.23.

¹⁰⁴⁴ Пилипенко В.М. Перед лицем ворога. Польська антитурецька література середини XVI – середини XVII ст... – С.55-90.

остерського замку було завершено у 1571 р.¹⁰⁴⁵, а отже й розпочато було не раніше середини 60-х рр. XVI ст.

Опісля 1569 р. на Київщині фіксуємо два фортифікаційних будівельних «буми». Перший припадає на 1569–1571 рр., другий – це 10-20-і рр. XVII ст. До першого періоду відноситься будівництво в 1570 р. Київського замку¹⁰⁴⁶; до другого – поява у 1616 р. нової потужної фортеці в Любечі, у тому ж році були розпочаті масштабні роботи по відбудові Київського замку¹⁰⁴⁷, де між 1618 та 1625 рр. побудували замок в Ніжині¹⁰⁴⁸.

Будівництво нового замку в Острі було зумовлене кількома причинами. По-перше, замок, побудований на давньоруському городищі ще О.Гаштольдом, знаходився у незадовільному стані та неодноразово ремонтувався у 50-60-і рр. XVI ст.¹⁰⁴⁹. По-друге, старий замок знаходився далеко від Десни (в двох «верстах») та ніяк не міг завадити московським людям плавати по ній та грабувати прибережні села¹⁰⁵⁰. На думку О.Мальченка, старому замку також загрожувало сповзання в р. Остер¹⁰⁵¹.

Новий замок в Острі був розміщений на мису між р.Десна та її притокою Попівкою: «з півночі замок має (на захисті) р. Десну, дуже глибоку, широку та швидку; на сході є озеро, що виходить з Десни; на півдні річка Попівка, що витікає з цього ж озера і глибока; броду в ній немає, окрім одного – навпроти кутової башти, над самим озером, з якого виходить та річка Попівка, що йде серединою міста і зараз за містом, й впадає у Десну»¹⁰⁵². У скарзі 1606 р. міщанина Ф. Набільського на остерських міщан Кошиних та Самсонів згадана замкова річка

¹⁰⁴⁵ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.15; Добровольский П.М. Юрьевская Божница... – С.76; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.232

¹⁰⁴⁶ АЮЗР. – Ч.VII. – Т.III. – К., 1905. – С.5.

¹⁰⁴⁷ Кондратьев І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)... – С.290; Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... – С.166.

¹⁰⁴⁸ Пархоменко О. Ніжинська фортеця у світлі останніх археологічних досліджень // Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2016. – С.188.

¹⁰⁴⁹ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.153; Lietuvos metrika. Knyga Nr. 37 (1552–1561): Užrašimų knyga Nr. 37... – P.183, 261.

¹⁰⁵⁰ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.23-24.

¹⁰⁵¹ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... – С.80.

¹⁰⁵² Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.24.

з греблею («по самую греблю мимо за речку замкову»)¹⁰⁵³. В продажному запису 1657 р. удови Іваніхи Мартиніхи названий «пляц в старом месте Остре над речкою Поповкою состоящим», поруч знаходилась нова вулиця – «пробита» до р.Попівка¹⁰⁵⁴. З опису 1787 р. відомо, що передмістя Остра було розміщене в низині та оточене двома ручаями: «и лежит при самых берегахъ, входящихъ изъ рѣки Десны, ручьевъ, из которыхъ одинъ называется Деснищемъ, а другой – Поповкою»¹⁰⁵⁵. У ХІХ ст. М.Александрович локалізував топоніми на території сучасного йому Остра таким чином: «через нынешнюю соборную площадь шел крепостной вал, перед которым был ров, соединявший Десенское озеро с Поповкою. Ров мог быть глубок и наполнен водою, имевшею течение из Десны в Поповку, почему и был принят люстраторами за начало этой речки»¹⁰⁵⁶. У першій половині ХХ ст. районом Попівка називали ще район тодішнього «старого» річкового вокзалу¹⁰⁵⁷. Сучасні мешканці Остра зазначають місцезнаходженням замку територію Остерської загальноосвітньої школи №2 ім. Ю.Збанацького (м.Остер, вул. Шевченка, 44). Біля нового замку утворилася «слобода» Новий Остер¹⁰⁵⁸.

Старий остерський замок був зруйнований за наказом Сигізмунда ІІ Августа¹⁰⁵⁹. З кінця ХVІ ст. Старогородка стає церковним володінням, у 1585 р. з боку західної частині Остерської божниці був побудований приділ Св.Троїци¹⁰⁶⁰. У 1615 р. до книг так званої Руської (Волинської) метрики був внесений універсал до підданих церкви Св. Михайла у Острі, який зобов'язував їх до послушенства священнику Петру Жуковському¹⁰⁶¹.

За підрахунками О.Мальченка, новий замок мав більшу площу ніж старий (90 на 90 сажнів). З боку Десни була побудована потрійна стіна, з інших боків фортецю захищав частокіл. Замок мав 6 веж – 4 по кутах та 2 башти з брамами,

¹⁰⁵³ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.2609. – Арк.1.

¹⁰⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф.1471. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.12.

¹⁰⁵⁵ Описи Київського намісництва 70-80-х років ХVІІІ ст.: Описово-статистичні джерела... – С.199.

¹⁰⁵⁶ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.24.

¹⁰⁵⁷ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.43.

¹⁰⁵⁸ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.23-24; Добровольский П.М. Юрьевская Божница... – С.76, 83.

¹⁰⁵⁹ Бондарь А.Н. Укрепления Остра в ХVІ – первой половине ХVІІ вв... – С.194.

¹⁰⁶⁰ Добровольский П.М. Юрьевская Божница... – С.78.

¹⁰⁶¹ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.206. – Арк.69.

одна з боку міста, інша – річкова. Особливу роль відігравала південна замкова вежа (вона розміщувалася з боку старого замку), адже саме звідти існувала найбільша загроза ворожого нападу¹⁰⁶². В цілому замок відповідав усім тодішнім уявленням про фортифікацію¹⁰⁶³. Ймовірно, що у його будівництві брали участь майстри як з Київського воєводства, так й ВКЛ. У 1570 р. з Литви до Києва відряджали будівельників з Могильова, Борисова, Любочан, Рогачова, Чечерська, Пропойська, Гомеля, а також київських «пригородів» – Любеча та Мозиря¹⁰⁶⁴.

У замку був поставлений гарнізон. Як і раніше, остерські бояри мали захищати місто та битися з ворогом під командою старости чи підстарости. Остерське боярство було зобов'язане також розвозити листи, але не далі Дівиці, Києва чи Чернігова. Кожний з остерських бояр та міщан був зобов'язаний мати самопал, 150 куль та 3 фунти пороху, а бояри ще й коня. Наприклад, 1628 р. у фортеці було 3 бронзових гармати та 42 гаківниці. За вогнепальною зброєю слідували війт та городничий – у обох були ключі від гармат. Обов'язок підвезення до замку дров, а також ремонт мостів, гатей та замкових млинів був покладений на міщанство¹⁰⁶⁵.

Новозбудований замок спіткали ті ж самі проблеми що і старий – дерев'яні конструкції довго не витримували атмосферного впливу. За старостування Лавріна Ратомського (1566–1593 рр.) та його сина Михайла (1594–1618 р.), були реконструйовані замкові башти. На зламі XVI – XVII ст. частокіл навколо замку став подвійним, замок був оточений ровом, через який вів міст. Головна башта була реконструйована та стала триповерховою, усі поверхи були пристосовані під використання вогнепальної зброї. На поверхах були «стрільніці» («окієнка») для обстрілу в усі сторони, з верхнього поверху відкривалася можливість стріляти по всіх секторам. В цей час річкові ворота вже завалилися від деснянських вод, другі ворота були побудовані над р.Попівкою, вони були двоповерховими із «фірткою». Брама над озером Десницею (стариця Десни) функціонувала лише тоді, коли вода

¹⁰⁶² Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... – С.224.

¹⁰⁶³ Witold-Alekanrowicz A. Rozwyj historyczny fortyfikacji w zarysie. – Toruń, 1924. – S.12.

¹⁰⁶⁴ АЮЗР. – Ч. VII. – Т. III. – К., 1905. – С.5.

¹⁰⁶⁵ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.24, 86-87, 90; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.88, 94.

з озера відступала. Станом на 1626 р. усі три башти були в занедбаному стані, прогнили, адже не мали дахів. В них навіть не тримали артилерії, а стрільниці місцями були забиті¹⁰⁶⁶. У 1584 р. мандрівник М.Грюневег описував укріплення Остра: «Його (замок) татари і московіти довели до того, що я маю назвати зменшувальним іменем. Біля води є замок, що представляє собою лише вал, нагорі якого паркан з поставлених дощок, майже весь знаходиться у лісі». Як зазначає О.Бондар, Грюневег бачив саме нову фортецю. Відбулося це по завершенню Лівонської війни, коли замок був сильно пошкоджений¹⁰⁶⁷.

Очевидно, що якісь ремонтні роботи проводилися й в Любечі. У 1571 р. під час проведення королівської люстрації був зроблений опис Любецького староства. Старості корилися 15 підлеглих населених пунктів, де мешкали селяни, слуги та бояри, зобов'язані «службами» на замок. З них 10 сіл знаходились на лівому, 5 – на правому березі Дніпра. З 15 сіл на замок стягувались податки (по 10 грошей з села)¹⁰⁶⁸ (Додатки В.5, В.6).

Населення Любеча у 1571 р. становило 996 осіб (166 димів, із розрахунку в середньому по 6 чол. на кожний (ця кількість могла коливатись від 2 до 20 чол.¹⁰⁶⁹), з них 474 міщан (79 димів), 522 бояр-слуг та зем'ян (87 димів). У межах міста знаходилось 15 городів («город» був податковою категорією). 14 міщан з маєтками (житло та земельна ділянка) сплачували «на замок» по 3 гроші; 16 городників «в месте мешкающих на чинше без работи» – по 6 грошей; 4 перекупи з городами – по 10 грошей; 19 «убогих» (старців, калік та ін.) податків не сплачували; драбів, які мали свої халупи, – 23 («поборів не брали»). Вісім чоловік займалися ремісництвом (11 димів): 3 пушкарі, лучник, седельник, скорняк, коваль

¹⁰⁶⁶ AGAD. – ASK. – Dz.56.03. – Ark.18-18 v.; Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... – С.225.

¹⁰⁶⁷ Бондарь А.Н. Укрепления Остра в XVI – первой половине XVII вв... – С.191, 194; Хорошкевич А.Л., Полехов С.В., Рычаловский Е.Е., Сквайрс Е.Р. Мартин Груневег (отец Венцеслав): духовник Марины Мнишек. Записки о торговой поездке в Москву в 1584-1585 гг. – М., 2013. – С.177.

¹⁰⁶⁸ Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym // Tom IX. Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas I-szy / Źródła dziejowe. – Т.ХХ... – S.30; Його ж. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Źródła dziejowe. – Т.ХХІІ... – S.30,159-160.

¹⁰⁶⁹ Ворончук І. Шляхетський двір, його слуги та челядь // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип. 4. – К., 2004. – С.132-133.

і чоботар. Ремісники сплачували «на замок» по чотири гроші, а якщо ремісник мав город, то по три¹⁰⁷⁰.

1 липня 1570 р. Сигізмунд II Август звільнив любецьких міщан та бояр від старих та нових «мыт и поборов». 2 жовтня 1570 р. був наданий універсал «Вольности от мыт месту Любецкому, мещанам и жидам, которые в месте Любецком мешкают»¹⁰⁷¹. На думку О. Грушевського, скасування мита було зумовлено потребами завезення продовольства до міста¹⁰⁷². Тоді ж єврейська громада Любеча була звільнена від багатьох повинностей (ця практика продовжилась і за королювання Сигізмунда III), але за нею залишився обов'язок сплачувати податок на оборону краю та брати участь в обороні міста¹⁰⁷³.

На жаль, О. Яблоновський опублікував люстрацію 1571 р. частково. За даними Р. Майбороди, на сьогодні в українських та польських архівах її матеріали відсутні¹⁰⁷⁴. У 1579 р., коли складався поборовий реєстр Київського, Волинського та Брацлавського воєводств, Любеч не описувався¹⁰⁷⁵.

За королювання Сигізмунда II Августа Любеч був посилений артилерією. В люстрації 1633 рр. згадані «бронзові гармати розмальовані квітами дві, з гербами святої пам'яті короля Августа»¹⁰⁷⁶. Важливим фактором посилення обороноздатності Любецького староства стало будівництво Лоевської фортеці. Містечко Лоев (або Лоева Гора) було збудоване до 1580 р. Якщо у 1571 р. Лоев мав лише 3 дими, то у 1579 р. – вже 20¹⁰⁷⁷. Поширеною є думка, що Сапега лише відбудував замок зруйнований татарами на початку XVI ст.¹⁰⁷⁸. На думку білоруських археологів, за наказом П.Сапеги Лоев був перепланований, очевидно,

¹⁰⁷⁰ Яблоновский А. Левобережная Украина в XV – XVII ст. Очерк колонизации // КС. – 1896. – №LIII. – Апрель. – С.93; Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym // Tom IX. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas I-szy / Źródła dziejowe. – Т.ХХ... – S.30, 74; Його ж. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Źródła dziejowe. – Т.ХХІІ... – S.496.

¹⁰⁷¹ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.192. – Арк.42-43.

¹⁰⁷² Грушевський О. Любецькі справи другої половини XVI віку... – С.288.

¹⁰⁷³ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.70.

¹⁰⁷⁴ Майборода Р. Люстрації королівщин українських земель XVI-XVIII ст... – С.24; Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym // Tom IX. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas I-szy / Źródła dziejowe. – Т.ХХ... – S.30-32.

¹⁰⁷⁵ Там само. – S.150, 152.

¹⁰⁷⁶ Мицик Ю. Albaruthenica... – С.49

¹⁰⁷⁷ Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Źródła dziejowe. – Т.ХХІІ... – S.75-76, 521.

¹⁰⁷⁸ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S. 228.

тоді були зриті ранньосередньовічні міські укріплення¹⁰⁷⁹. Необхідність будівництва фортеці була пов'язана з існуванням поблизу Лоевської гори броду через Дніпро (біля Любеча діяла постійна переправа)¹⁰⁸⁰.

Відомо, що лоевський замок був споруджений на місці давнього городища. Лоевська Гора має форму півкола з радіусом біля 125 м. Із сходу замок захищав високий та обривчастий берег Дніпра, з півдня та заходу – глибокий байрак з р.Лоевка, що впадала до Дніпра біля підніжжя міста. З півночі замок захищав рівчак глибиною більше 2 та шириною біля 8 метрів. В центрі замку була більш висока будівля (ймовірно, спостережна башта – донжон). Біля підніжжя гори знаходилась оточена земляним валом місцина, що виконувала функції ринкової площі. Контури оборонних ровів замку можна ще частково простежити візуально (зараз це територія лоевського міського парку)¹⁰⁸¹.

Стараннями П.Сапеги Лоева Гора стало одним з небагатьох містечок регіону, яке отримало магдебурзьке право. Королівським привілеєм Стефана Баторія 3 серпня 1576 р. міщанам Лоева на дванадцять років надавалося право не сплачувати податки, займатися вільною торгівлею, шинкувати спиртними напоями¹⁰⁸².

Надання магдебурзького права не наслідувало за собою встановлення в Лоеві вйтівського уряду, можливо через близькість міста до московського прикордоння. Лише 25 листопада 1582 р. привілей на вйтівство в Лоевій Горі (фактично місто складалось з двох частин – Лоева та Лоевої Гори) отримав Федір Васильович Вовк¹⁰⁸³. До того він був зем'янином Мінського повіту та порученцем берестейського воєводи Гаврила Горностая. Згодом (не пізніше 1587 р.) Ф. Вовк

¹⁰⁷⁹ Тимофеенко А.Г. К проблеме локализации и интерпретации замчища на Лоевой Горе... – С.79-80

¹⁰⁸⁰ Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Źródła dziejowe. – Т.ХХІІ... – S.666.

¹⁰⁸¹ Анисавец М.І. Лоеў – старажытны горад на Дняпры... – С. 56-63; Його ж. Древний город у слияния Днепра и Сожа / Краязнаўчы сайт Гомеля і Гомельшчыны Ел. ресурс] // Режим доступу: <http://nashkraj.info/content/view/127/49/> – Дата звернення: 27.09.18; Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: Энциклопедия... – С.194.

¹⁰⁸² Білоус Н. Привілей польського короля Стефана Баторія для Лоева 1576 та 1582 pp... – С.167, 170-171; Її ж. Привілей на магдебурзьке право Лоеву від 3 серпня 1576 р... – С.74; Її ж. Wprowadzanie prawa magdeburkiego w miastach wojewudztwa Kijowskiego pod koniec XV – w pierwszej połowie XVII w... – S. 131–142.

¹⁰⁸³ Білоус Н. Привілей польського короля Стефана Баторія для Лоева 1576 та 1582 pp... – С.169, 170-171.

став війтом Києва¹⁰⁸⁴. Між іншим, поділ Лоева на дві частини – Лоеву Гору та Лоев зберігався аж до XVIII ст., коли описувалися т.зв. Верхній та Нижній Лоев¹⁰⁸⁵.

Лоевська фортеця була збудована вчасно, білгородські татари у 1581 р. рушили на ВКЛ саме через цей брід¹⁰⁸⁶. Населення Лоева ще у XX ст. називало місце колишнього броду «татарським». Але якоїсь серйозної перешкоди Лоевський замок переправі татар становити не міг, бо знаходився у 1,2 км вище за течією Дніпра¹⁰⁸⁷.

Несення та утримання сторожі на Лоевій горі лягло на плечі міщанства Речицького замку. Ймовірно, що це рішення було обумовлено незначною чисельністю міщан Лоева, тоді як любецьке несло аналогічні повинності в Любечі. У 1596 р. речицькі міщани звернулися до Сигізмунда III з проханням підтвердити лист короля Стефана Баторія, за яким вони мали нести лоевогорську «сторожу»: «заховуючы их водле стародавнього звичаю взглядом службы их которую они в отправованью сторожы на Лоевои Горе от поганцов татар для безпеченьства там тыхъ краев руских панства нашего Великого князства Литовского». Це звільняло їх від усіх мит, що бралися на «воевод, старост и державець» чи приватних осіб (шляхти та духівництва), і навіть від мит на товари що перевозилися річкою чи сухоходом. Не сплачувалися мита і під час проведення двох річних ярмарок. У 1603 р. речицькі міщани знов звернулися до короля з проханням підтвердити давнє пожалування¹⁰⁸⁸. З часом частина повинностей лягла на плечі й лоевського міщанства, адже його кількість поволі зростала. Наприклад, у 1609 р. в Лоеві осіла група селян – втікачів від Степана Ложки¹⁰⁸⁹.

¹⁰⁸⁴ Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини... – С.78-79; ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.196. – Арк.88-88 зв.

¹⁰⁸⁵ Анісавець М.І. Лоевські кірмаші... – С.78-80; Його ж. Юдзіцкія – уряднікі рэчыцкія, “графы лоевскія”... – С.49-56.

¹⁰⁸⁶ Кондратьев І.В. Любечьке та Лоевське староства у війнах з Московською державою (кінець XVI – перша половина XVII ст.) // Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны: Зборнік навуковых артыкулаў. Вып. 3. – Гомель, 2014. – С.8; Лепявко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591)... – С.124.

¹⁰⁸⁷ Тимофеенко А.Г. К проблеме локализации и интерпретации замчища на Лоевой Горе... – С.78.

¹⁰⁸⁸ Доўнар А. Рэчыца ў кнігах метрыкі ВКЛ часоў Жыгімонта Вазы // Шостыя Міжнародныя Доўнараўскія чытанні (г. Рэчыца, 14–15 лістапада 2005 г.): У 2 ч. – Ч. 2. Рэчыцкая зямля ў часе і прасторы. – Гомель, 2008 [Ел. ресурс] // Режим доступу: <http://www.gsu.by/pages/Dounar-Zapolski/%D0%B7%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BD%D1%96%D0%BA-6.%D1%87.%20%D0%86%D0%86.htm>. – Дата звернення: 5.05.2018.

¹⁰⁸⁹ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.229.

Вже згадувалося, що Любецьке та Остерське староства фактично вклинювались у московську Чернігово-Сіверщину, яка, у свою чергу, сама становила плацдарм для вторгнення на Київщину. Саме тому, події Лівонської війни 1558–1583 рр. не могли обійти регіон. 25 липня 1576 р. була видана окружна королівська грамота про готовність до війни з Московською державою¹⁰⁹⁰.

Влітку 1579 р. розпочався черговий етап війни з Московською державою. Вже у серпні київський воєвода В.-К. Острозький напав на Чернігово-Сіверську землю. Одним із загонів воєводи керував Павло Сапега. Досягти мети – взяти Чернігів, не вдалося. Спаливши чернігівські посади та околицю міста, тритисячна армія відступила до Любеча¹⁰⁹¹. Участь у поході брала й остерська шляхта¹⁰⁹². Козаки Острозького дійшли під стіни Стародуба, Радогоща та Почепа¹⁰⁹³. У подальшому загони під орудою київського воєводи перейшли до оборонної тактики. Це вимагало від старост воєводства (у т.ч. й любецького) нових зусиль спрямованих на посилення оборони краю. Коштом П.Сапєги була створена піша козацька рота та утримувався пушкар¹⁰⁹⁴.

У 1580 р. В.-К. Острозький розпочав похід на Московщину. Основою армії була татарська орда, служебники князя Михайла Вишневецького та запорожці. До князя приєднався й остерський староста Лаврін Ратомський. Дійшовши та пограбувавши Карачев, армія пішла на Рильськ та пограбувала околиці Брянська та Орла. У серпні 1581 р. М. Вишневецький разом із речичьким старостою Ярошом Жижемським та овруцьким Аврамом Мишком воював Сіверщину, маючи на меті захоплення Трубчевська¹⁰⁹⁵.

Можливо саме під час Лівонської війни московською армією було знищене укріплене поселення на городищі Волине, де наприкінці XVI ст. виникло містечко Бобровиця: «еще злаща часу непокою зь великимъ княземъ Московскимъ большая

¹⁰⁹⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т. 3 (1544-1587)... – С.191-192.

¹⁰⁹¹ Бондар О.М. Исторична топографія Чернігова у XIV-XVIII ст.: автореф. на здобуття наук. ступ. кан. істор. наук 07.00.01...– С.7; Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.)...– С.107; Ігнатенко І. Чернігівщина в Лівонській війні... – С.29-30.

¹⁰⁹² Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.)...– С.107.

¹⁰⁹³ Томаш Кемпа. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525-1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської... – С.98.

¹⁰⁹⁴ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.202. – Арк. 2 зв.

¹⁰⁹⁵ Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.)...– С.108.

шкода съ тыхъ пустынь»¹⁰⁹⁶. Або ж: «новая осада миль десеть одъ Остра (Бобровиця – І.К.), гдѣ передъ тымъ мѣстечко было, а потомъ одъ Москвы збурено»¹⁰⁹⁷.

Опісля смерті П.Сапеги Любецьке староство перейшло до представників родини Вишневецьких. У 1580–1583 рр. любецьким старостою став Андрій Іванович Вишневецький (І.Чаманська помилково називає його і лоєвським старостою¹⁰⁹⁸)¹⁰⁹⁹. Королівське пожалування на уряд він отримав 16 листопада 1580 р. у Вільно¹¹⁰⁰. Наступного дня був виданий лист короля, за яким усі мешканці староства мали визнавати його старосто: «мели... за правдивого старосту»¹¹⁰¹. За даними В.Пашкевича, після смерті П.Сапеги Любеч перейшов до його удови – Ганни Ходкевич. У 1581 р. вона навіть отримала на Любеч привілей Стефана Баторія. Незабаром (у 1585 р.) Ганна взяла шлюб за мстиславським воєводою Павлом Пацем та втратила свої права на місто¹¹⁰². Зазначимо, що документи Волинської (Руської) метрики абсолютно чітко вказують 1580 р., як на початок старостування А.Вишневецького. У свою чергу, це не виключає ситуації, коли між ним та Г. Ходкевич точилася боротьба за місто та староство, що й зумовило появу вищезгаданого листа 17 листопада 1580 р.

12 листопада 1583 р. Любецьке староство «по смерті... Андрея Вишневецького» було надане «до живота» київському каштеляну (у 1581–1584 рр.) Михайлу Вишневецькому (Г.Літвін помилково відносить надання до 1580 р.)¹¹⁰³. Між іншим, саме князь М. Вишневецький був одним із фундаторів козацької служби. Ще під час війни з Московською державою, у 1578 р. він завербував на війну 530 козаків¹¹⁰⁴. Його стараннями були побудовані значні оборонні споруди

¹⁰⁹⁶ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.280-282.

¹⁰⁹⁷ Там само. – С.297-299.

¹⁰⁹⁸ Czamańska I. Wiśniowieccy. Monografia rodu... – S.89.

¹⁰⁹⁹ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С.123, 336.

¹¹⁰⁰ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.216. – Арк.260 зв.-261.

¹¹⁰¹ Там само. – Арк.261 зв.; Кондратьев І.В. Князі Вишневецькі на старостинських урядах Любецького староства // Днепровский паром. Природное единство и историко-культурное взаимодействие белорусско-украинского пограничья. Материалы международной конференции (26-27 апреля 2018 г., г.Гомель). – Минск, 2018. – С.44-50.

¹¹⁰² Пашкевич У. Да пытання аб уладальніках Лоева ў XVI – XVIII ст... – С.58.

¹¹⁰³ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.197. – Арк.2 зв. – 3; Czamańska I. Wiśniowieccy. Monografia rodu... – S.89.

¹¹⁰⁴ Щербак В. Історія українського козацтва: нариси у 2 т... – Т.1. – 800 с.; Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej... – S.17.

на Подніпров'ї, князь Михайло активно розвивав Корсунське та Чигиринське староства¹¹⁰⁵. Володів Михайло Вишневецький й сусідським Брагіним¹¹⁰⁶.

Як і більшість старост «українних» замків любецький староста М.Вишневецький (1583–1584 рр.) не цурався грабунку прилежних московських земель. Навіть після смерті патрона (М.Вишневецький помер 1584 р.¹¹⁰⁷), у 1585 р. його «служебник» Олеша Несил, разом із черкаським отаманом Орлом та остерським боярином Іваном Біликом («Беликовим»), на чолі загону з 400 козаків та бояр вторглися у чернігово-сіверські землі. Були розорені порубіжні «деревни» на Новгород-Сіверщині, пограбовані та перебиті мешканці в селах Оболонье та Риботин (в 70-80 км південніше Новгород-Сіверського, зараз це територія Коропського району) та ін.: «иные деревни порубежные воевали, хрестиянь побили и переграбили, и животы их вси поимали»¹¹⁰⁸.

11 лютого 1585 р. любецьким та лоевським старостою був призначений «до живота» князь Олександр Вишневецький¹¹⁰⁹ (В.Бобинський помилково зазначає початком його старостування 1587 р., В.Пашкевич – 1589 р., О.Мальченко – 1584 р., В.Кривошея – 1583 р.)¹¹¹⁰. О.Вишневецький в різні часи займав також уряди старости канівського, корсунського, черкаського, був старшим козацького реєстру у 1578 – 1581 рр. Він став першим, хто обійняв обидві старостинські уряди – у старостві Любецькому та «новому... Лоегорському»¹¹¹¹. Олександр Михайлович Вишневецький після смерті старшого брата Федора забрав собі й Брагінську волость¹¹¹². У 1585 р. від Любецького староства було формально

¹¹⁰⁵ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... – С.61.

¹¹⁰⁶ Леп'явко С. Брагінщина і козацтво наприкінці XVI ст. // Брагінщина в контексте истории белорусско-українського пограниччя: Сборник научных статей. – Минск, 2018. – С.74.

¹¹⁰⁷ Czamańska I. Wiśniowieccy. Monografia rodu... – S.58.

¹¹⁰⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585-1604)... – P.13.

¹¹⁰⁹ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.197. – Арк.4-5.

¹¹¹⁰ Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.261; Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... – С.41; Пашкевич У. Да питання аб уладальніках Лоева ў XVI – XVIII ст... – С.58; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S. 579.

¹¹¹¹ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.197. – Арк.4-5; Кондратьев І.В. Лоевське староство у 1585 – середині XVII ст. // Пяття міжнародня Доунараускія читанні. – Гомель, 2005. – С.195-204.

¹¹¹² Зимницька С.П. Родові володіння Вишневецьких на території Волині, Брацлавщини і Київщини в рецепції українських і польських істориків... – С.130.

відокремлено Лоєвське (староста та підстароста на Любеч та Лоєв призначався один)¹¹¹³

Родина Вишневецьких із часу старостування її представників у Любечі активно набувала земельні володіння. На Київщині Вишневецькі володарювали 70 поселеннями, напередодні Хмельниччини лише одній Христині Вишневецькій (у дівоцтві – Струсь), на той час дружині Костянтина Вишневецького, належало 795 димів¹¹¹⁴. Із втратою Річчю Посполитою Лівобережжя у середині XVII ст. Вишневецькі оцінювали свої збитки у 700 тис. «різного доходу»¹¹¹⁵.

За старостування О.Вишневецького почастишали прикордонні конфлікти. 10 травня 1585 р. московська держава звинуватила мешканців Остра, Любеча та Полтави в «задорах, боях и грабежах»¹¹¹⁶. Влітку 1590 р. від чернігівського воєводи Андрія Хілкова був надісланий гонець до Києва. В грамоті висувалася вимога розшуку та покарання винних в Києві, Острі та Любечі¹¹¹⁷.

Олександр Вишневецький займав старостинський уряд до своєї смерті у 1594 р.¹¹¹⁸. Його любецьким та лоєвським підстаростою (?–1587–1594 р.) був Василь Стружицький¹¹¹⁹. Після смерті О.Вишневецького, любецьким та лоєвським старостою за привілеєм Сигізмунда III став Войтех Хотимерський (Хотимирський)¹¹²⁰. Старостинський уряд він займав до 1606 р. Його підстаростою, щонайменше від 1603 р. був Томаш Цебровський¹¹²¹. Польські

¹¹¹³ Кондратьев І.В. Лоєвське староство наприкінці XVI – першій половині XVII ст. // Дніпровский паром. Матеріали научно-исследовательского полевого семинара «Культурно-исторический потенциал Восточного Полесья и перспективы развития регионального туризма» (11-12 августа 2016 г., г. Брагин); Международных историко-краеведческих чтений «Днепровский паром» (8-9 августа 2017 г., г. Лоєв). – Минск, 2017. – С.70-74.

¹¹¹⁴ Зимницька С.П. Родові володіння Вишневецьких на території Волині, Брацлавщини і Київщини в рецепції українських і польських істориків... – С.131-132; Яковенко Н.М. Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. // Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць. – К., 1990. – С.92.

¹¹¹⁵ Kulecki M. Wygnańcy ze Wschodu: Egzulanicy w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego... – S.32.

¹¹¹⁶ Папков А.И. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой... – С.89-90.

¹¹¹⁷ Там само. – С.102-103.

¹¹¹⁸ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С.123.

¹¹¹⁹ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S. 579.

¹¹²⁰ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.266-267; ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.200. – Арк.118 зв. – 119.

¹¹²¹ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т.IV (1598-1608)... – С.260; Ульяновский В.И. Лжедмитрий I и Украина: Указатель архивных источников и материалов. – К., 1991. – С.11.

історики зазначають періодом старостування Хотимерського 1594–1606 рр.¹¹²², білоруський історик В. Пашкевич вважає, що той старостував до 1616 р.¹¹²³. Однак, у матеріалах Інвентарю Любеча та Лоева 1606 р. любецьким та лоевським старостою зазначений М.Струсь¹¹²⁴. Займав він цей уряд і у 1612 р.¹¹²⁵.

У 1595 р. до Сигізмунда III прибула делегація любецьких міщан та бояр, яка стала скаржитися на непосильне оподаткування. 2 червня В.Хотимерському було наказано залишити усе за «стародавнім» звичаєм¹¹²⁶. У 1596 р. «інстигатор справ поборових» Філон Котельницький та любецький і лоевський староста В.Хотимерський розглядали справу любецьких міщан «про несплату податків з міст Любеча та Лоева». Ревізор зажадали, аби любецькі міщани пред'явили пільгові королівські привілеї¹¹²⁷. Вочевидь, тоді були врегульовані обов'язки любецьких міщан щодо ремонту замку, бо саме на них у подальшому посилалися міщани під час проведення королівських ревізій¹¹²⁸.

У 1606 р. королівські ревізори упорядкували Інвентар, який містив найбільш повний опис Любеча. Замкова гора, а це центральна частина міста, була невеликою – завдовжки «на постріл з луку». На території посаду було усього чотири вулички, три з яких вели до ринку, а одна до Брагінської брами. Крім Брагінської, у місті була ще одна брама – Київська. Замкову гору з'єднував з містом ланцюговий підйомний міст («взвод з двома цепами»). При вході до замку стояла двоповерхова вежа, замкова стіна була двоярусна («дві городні, одна нижче, а інша вище, на них бланкование» – тобто з надбудованою на стінах допоміжною спорудою, яка мала стелю і була пристосована до стрільби («подсябитья»)), поруч були комори. Ще одна вежа була двоповерховою, а під нею були розташовані 5 міських комор. Місто було оточене частоколом, зведеним на валу (Додаток В.10). Загалом у місті

¹¹²² Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S. 579; Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.190.

¹¹²³ Пашкевич У. Да питання аб уладальніках Лоева ў XVI – XVIII ст... – С.58.

¹¹²⁴ Пилипенко В., Бондар О. Опис Любеча 1606 р... – С.37.

¹¹²⁵ Кондратьев І.В. Під Литвою, Москвою та Польшею (до історії сіл Чернігівського району у XV – першій половині XVII ст.)... – С.37; Volumina Legum. Prredruk praw staraniem XX. Ryarow w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydaneqo. T.III... – S.92.

¹¹²⁶ В. PAU-PAN Kr. – Rps.277. – Ark.1-1 v.

¹¹²⁷ Jabłonowski A. Wyciągi z summaryzu aktow trybunalskich dla wojewodztwa Kijowskiego... / Źródła dziejowe. – T.XXI... – S.92.

¹¹²⁸ Мицик Ю. Albaruthenica... – С.49

нараховувалось 2 церкви, 300 будинків, у тому числі у замку – 28 міщанських, 60 «шляхетських, боярських та попівських, а також замкових слуг». У передмісті мешкали міщани (202 будинки) та бояри (8 будинків). Кількість димів (будинків) бояр разом з чемерисами (нижча категорія замкових слуг) у передмісті становила 35¹¹²⁹. Під час археологічних досліджень у середині ХХ ст. в Любечі були зафіксовані рештки оборонних споруд замку, що були описані в 1606 р.¹¹³⁰.

Передмістя, на відміну від замку, не було оточене міцними стінами (навіть після реконструкції 1616 р.). У документі 1649 р. подається характеристика оборонних можливостей Любеча: «Від Дніпру (напасти – І.К.) не можна, бо замок, але з поля від Попового фільварку краще і до стріляння з гармат, і до приступу..., а до того ж можна легко запалити передмістя»¹¹³¹. Більшість вулиць Любеча, що можна прослідувати за матеріалами Інвентарю 1606 р., дійшли до нашого часу¹¹³².

Значно меншим був Лоевський замок, який, як зазначали ревізори, мав «круглу» форму. Замкові стіни – городні, так само як і у Любечі, були з «бланкованієм», поруч були замкові комори¹¹³³.

Любеч був добре оснащений артилерією. У матеріалах Інвентарю 1606 р. згадані дві «відлितих» гарматки, дві «залізних осадних гарматки з ложами», дві «не осадних без лож», 80 гаківниць малих та великих та двадцять «ручниць» (рушниць)¹¹³⁴. Місцеве боярство мало з кожної служби ставити по коню, під проводом старости йти на стражу під Чернігів (тоді ще московський – І.К.), а за потреби діставати «язиків»¹¹³⁵.

¹¹²⁹ Милорадович Г.А. Любеч в XVIII веке // ЧГВ. – 1896. – №883. – Часть неофициальная. – С.2; Пилипенко В., Бондар О. Опис Любеча 1606 р... – С.36, 38; AGAD. – ASK. – Diał LIV. – Ark. 32 v.; Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Źródła dziejowe. – Т.ХХІІ... – S.521.

¹¹³⁰ Сытый Ю.Н. Материальная культура Любечского замка времен Великого княжества Литовского... – С.351, 354; Ситий Ю., Кондратьев І. Етапи існування Любецького замку в XIV – XVII ст. (за матеріалами археологічних досліджень Б.О. Рибаківа)... – С.17-18.

¹¹³¹ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1... – С.263, 265.

¹¹³² Пилипенко В., Бондар О. Опис Любеча 1606 р... – С.36.

¹¹³³ AGAD. – ASK. – Diał LIV. – Ark. 38-38 v.

¹¹³⁴ Пилипенко В., Бондар О. Опис Любеча 1606 р... – С.38; AGAD. – ASK. – Diał LIV. – Ark.33.

¹¹³⁵ Там само. – Ark.35 v.; Пилипенко В., Бондар О. Опис Любеча 1606 р... – С.40.

До Любецького замку безпосередньо належали 15 сіл (31 служба). У Лоєві тоді було 186 будинків, а до замку «тяжили» 8 сіл (12 служб)¹¹³⁶ (Додаток В.5). У порівнянні з 1571 р. чисельність населення Любеча зростає з 1162 до 1800 чоловік, причому якщо шляхетська та боярська верстви у 1571 р. становили майже половину населення міста (500 чоловік), то у 1606 р. лише близько третини (570). Вже у 1616 р. в Любечі нараховувалось 276 міщанських димів, Лоєві – 229¹¹³⁷.

На відміну від магнатів Вишневецьких, монополія яких на старостування в Любечі завершилася у 1594 р., родина Ратомських втрималася в Острі майже півстоліття. Щонайменше від 1552 р. й до 1566 р. старостою був Костянтин Ратомський, вслід – його син Лаврін (у 1566–1593 рр.), від нього влада перейшла до Михайла Лавріновича Ратомського, що володів Остерщиною у 1594–1618 рр. Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської Лаври XVII ст., згадує рід пана Яцка Ратомського¹¹³⁸. У Лавріна було п'ятеро синів – Александр, Теодор, Костянтин, Георгій (Юрій) та Михайло, але вижив лише останній¹¹³⁹. Рід Ратомських мав власні гербові традиції (Додаток Г.1)¹¹⁴⁰.

20 березня 1566 р. «дворанин и ротъмистр» Лаврін Ратомський отримав привілей Сигізмунда II Августа на «державу Остръскую»¹¹⁴¹. У 1585 р. остерським державцем був Гурін Пожаровський. До нього звернувся чернігівський воєвода із проханням знайти та покарати грабіжників литовських торговців, що поверталися з Путивля до ВКЛ¹¹⁴². Очевидно, що мова йде про замкового намісника остерського старости Л.Ратомського.

За старостування Лавріна Ратомського були врегульовані відносини із остерським міщанством. У 1604 р. міщанство посилалося перед ревізором Л.Пясочинським, що за старостування Л.Ратомського були чітко встановлені обов'язки міщан перед старостою: «покладаючи пры томъ листъ небожчика

¹¹³⁶ AGAD. – ASK. – Dział LIV. – Ark. 35 v. – 38 v.; Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Źródła dziejowe. – T.XXII... – S.521.

¹¹³⁷ AGAD. – ASK. – Dział LIV. – Ark.38 v.-40; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.34.

¹¹³⁸ Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври... – С.34.

¹¹³⁹ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S. 232.

¹¹⁴⁰ Однороженко О. Шляхетська геральдика Київської землі XV — першої половини XVII ст. за архівними джерелами та матеріалами сфрагістичної колекції музею Шереметьєвих... – С.139-140.

¹¹⁴¹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 51 (1566–1574). Užrašymų knyga 51... – P.34-35.

¹¹⁴² Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585-1604)... – P.12.

Лаврына Ратомского, отца теперешнего повода, першого старосты острского, въ которомъ повинности описаны суть»¹¹⁴³. Остерські бояри, що жили у с.Літки отримали від нього право монополюно ловити рибу в озерах села: «нам боярам принадлежит (от) Лаврына Ратомского». Право було підтвержене у 1627 р. остерським старостою Ереміаном Залеським¹¹⁴⁴.

Михайло Ратомський був старостою у 1593–1618 рр. 3 липня 1593 р. (М.Владимирский-Буданов помилково відносив цю подію до 1594 р¹¹⁴⁵) Сигізмунд III дозволив Лавріну Ратомському передати староство синові Михайлу у «доживотье». В якості патрона Ратомських виступив гетьман ВКЛ Криштоф Радзивіл. М.Ратомський отримав у володіння «староство Острское зо всіми того староства приналежностями». В документі традиційно перераховувалися усі джерела отримання прибутків: «...пожитками, доходы, замокъ зь местомъ Острскимъ и зо всею волостью, зь фолварками, селами, селищами, боярами, людьми тяглыми и загородниками и зь ихъ повинностями, чиншами, подачками, роботами, зь городищами, урочищами, зь лесами, дубровами, борами, гаями, зарослями, зь млынами и ихъ вымелками, ставами, ставищами, реками, озерами, деревомъ бортнымъ, зь ловами звериными, пташьими, рыбными и бобровыми гоны...»¹¹⁴⁶. Як бачимо, під контроль М.Ратомського потрапляло дрібне остерське боярство, яке фактично дорівняли до «людей тяглих» та «загородників».

Однак, 15 травня 1594 р. (М.Владимирський-Буданов відносив цю подію до 1595 р.¹¹⁴⁷) Сигізмунд III віддав Остерське староство «на доживотное владѣніе» своєму дворянину Себастьяну Собеському. Зазначалося, що надання було зроблене «по смерти старосты (Лаврына – І.К.) Ратомскаго». У пожалуванні Собеському значно докладніше були розписані саме податкові зобов'язання тяглових категорій населення по відношенню до старости: «зъ платами грошовыми и зь чиншами, зь податками пашенными, зь данми медовыми, зь серепщизнами, зь винами, зь роботами тяглыми, зь службами мужицкими и

¹¹⁴³ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.303-306.

¹¹⁴⁴ ІР НБУВ. – Ф.XIV. – Спр.4931. – Арк.1-2.

¹¹⁴⁵ Владимирский-Буданов М. Украинские староства в первой половине XVI в... – С.43.

¹¹⁴⁶ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.262-264; ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.200. – Арк .113-113 зв.

¹¹⁴⁷ Владимирский-Буданов М. Украинские староства в первой половине XVI в... – С.43.

боярськими». Традиційно зазначалося і право володіння старостою грунтами, орними землями, лісами, а також «ловами рыбними, пташими и зверынными, зъ бобровыми гоны»¹¹⁴⁸.

Цілком можливо, що передача Остерського староства С.Собеському була пов'язана із наявністю значної податкової заборгованості. У 1595 р. сума боргу з Остерського староства до королівського скарбу становила 5000 «гривень». Відповідачем в суді замість померлого батька виступив Михайло Ратомський («старосты острского змерлого отца своего потомкомъ будучий»), однак, на суд він не з'явився. За рішенням суду усі маєтності М.Ратомського в Київському воєводстві були заарештовані¹¹⁴⁹.

Але втримати уряд остерського старости Собеський не зміг, можемо говорити хіба що про його номінальне урядування¹¹⁵⁰, й Остерське староство перейшло до Михайла Ратомського. У подальшому М.Ратомський з перестороги отримував королівські підтвердження на Остерське староство, як це було 27 січня 1611 р. у військовому таборі під Смоленськом, де Сигізмунд III підтвердив за ним права на Остерське староство¹¹⁵¹.

За старостування М.Ратомського розпочався тривалий конфлікт із остерським боярством та міщанством. Судова тяганина розпочалася щонайменше у 1595 р., коли Ратомський звинуватив остерських бояр та міщан у несплаті податків та «бунтах»¹¹⁵². Весь кінець XVI – початок XVII ст. тривали постійні судові процеси, з обох сторін подавалися скарги та апеляції, до Остра приїздили королівські комісари, які мали з'ясувати обставини справи на місці та прийняти відповідні рішення¹¹⁵³.

М.Ратомський проявив себе на ниві осадництва. За його старостування на однойменній річці було осаджене містечко Бобровиця. Якесь укріплене поселення

¹¹⁴⁸ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.264-266; ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.11891. – Арк.7; ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.200. – Арк.118-118 зв.

¹¹⁴⁹ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.267-269; ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.200. – Арк.142 зв. – 143.

¹¹⁵⁰ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С.239.

¹¹⁵¹ Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673... – С.547.

¹¹⁵² АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.270-271.

¹¹⁵³ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.202. – Арк.116-116 зв.; АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.293-294.

тут існувало в другій половині XVI ст., але воно було зруйноване московським військом. 10 липня 1597 р. Сигізмунд III дозволив шляхтичу Івану Коловицькому осадити в Остерському старостві містечко Михайлів на городищі «Волинѣ» (м.Бобровиця)¹¹⁵⁴. Остерського боярина Івана Коловицького бачимо серед скаржників на остерського старосту М.Ратомського 12 липня 1597 р.¹¹⁵⁵. 7 квітня 1598 р. І.Коловицький підтвердив своє право осадити містечко Михайлів на «пустоші» – городищі «Волине». В королівському привілеї зазначалося, що прикордонне місто страждало від нападів («час неспокою, з великим князем московским»), а тому новоосаджені міщани отримували звільнення від мит¹¹⁵⁶. У 1599 р. Іван Коловицький ще раз підтвердив своє право на осаду, але раптово помер й не встиг ним скористатися: «только прудко умерь, про то не осажаль»¹¹⁵⁷. Вже 15 вересня 1599 р. бобровицькі міщани (Бобровиця названа «новоосадженим» містом), разом із міщанами Остра, скаржилися на М.Ратомського. Виявилося, що у червні місяці його слуги позабирали у міщан худобу та майно: «череду великих и малого бидла, иншие рухомое речи побрати и пограбувати»¹¹⁵⁸.

Вдруге остерський староста М.Ратомський «осадив» Бобровицю у 1601–1602 рр. Повторне «осадження» міста було зроблене для отримання пільгового безподаткового строку. Остерський староста побудував у місті невеличкий замок: «за чим и провентовъ не прычини и Москва кгрунтов заграничных одыймовать не будеть...»¹¹⁵⁹. Замок в Бобровиці мав два кола оборони. Саме місто було оточене валами, на горі був дубовий острог із зробленими «у зруб» кількома баштами без перекриття. Від міста острог був відділений ровом із перекидним мостом до в'їзної двоповерхової вежі. У 1636 р. Бобровиця згадана як містечко, оточене валами з парканами і ровами¹¹⁶⁰.

31 березня 1599 р. у Варшаві був підписаний декрет між М.Ратомським та остерським боярами, міщанами та куничниками, в якому міщанство вимагало

¹¹⁵⁴ АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. V. – К., 1907. – С.280-282.

¹¹⁵⁵ Там само. – С.282-283.

¹¹⁵⁶ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.197. – Арк. 107 зв – 108 зв.

¹¹⁵⁷ АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. V. – К., 1907. – С.297-299.

¹¹⁵⁸ Там само. – С.290-291; ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.202. – Арк.18-18 зв.

¹¹⁵⁹ АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. V. – К., 1907. – С.312-313.

¹¹⁶⁰ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... – С.105.

підтвердження їх «прав, волностей та свобод»¹¹⁶¹. У тому ж році королівський суд прийняв рішення по скарзі бобровицьких міщан на остерського старосту М.Ратомського «за отнятіє послѣднимъ у Бобровыйчанъ скота и грабежъ»¹¹⁶².

Кілька невдалих спроб врегулювати конфлікт з міщанами та боярами Остра були зроблені на початку XVII ст.¹¹⁶³. У березні 1615 р. Сигізмунд III наказав провести у Острі «дознаніє» з приводу «бунтов... и неповиновенія старость»¹¹⁶⁴. 7 травня 1615 р. був підписаний декрет «про різні кривди» між остерським старостою та боярами¹¹⁶⁵, а 4 грудня того ж року – декрет «о бунты и иные разные эксцессы»¹¹⁶⁶. До того ж, остерські міщани власноруч зламали старостинську греблю, яка заважала рибальству¹¹⁶⁷. 25 квітня 1617 р. Михайло Ратомський з'явився перед королівським судом по справі за несплату «ланового» податку з Остра та Бобровиці. Остерські міщани та бояри зазначали, що під час збору податку в с.Боденьки у 1618 р. старостинські слуги фактично пограбували село, при цьому постраждали не лише підлеглі старості селяни, але й піддані шляхетного Яна Кімбара Грязновецького¹¹⁶⁸.

У 1618 р. був проведений опис Остра, внесений до книг Руської (Волинської) метрики¹¹⁶⁹. Очевидно, що цей опис був зроблений вже після смерті Михайла Ратомського. У самого Ратомського не було спадкоємців по чоловічій лінії, а лише доньки – Софія, Марина та Хелена¹¹⁷⁰.

На старостування М.Ратомського припала й війна за Чернігово-Сіверські землі, які від 1500 р. залишались у складі Московської держави. Питання про їх повернення Речі Посполитій постало на зламі XVI – XVII ст. Ситуація на прикордонні залишалася напруженою. Значною мірою тому сприяла політика місцевих старост, які активно грабували московські землі. Чи не найбільше в тому

¹¹⁶¹ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.202. – Арк. 9 – 10.

¹¹⁶² АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.290-291.

¹¹⁶³ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.202. – Арк.116-116 зв.; АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.293-294.

¹¹⁶⁴ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.206. – Арк.73 зв. – 74 зв.; АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.435-436.

¹¹⁶⁵ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.206. – Арк. 88-90.

¹¹⁶⁶ Там само. – Арк. 127 зв – 129 зв.

¹¹⁶⁷ Там само. – Арк 129 зв. – 130, 130-130 зв.

¹¹⁶⁸ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy.... – S.237.

¹¹⁶⁹ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.207. – Арк.122-127 зв.

¹¹⁷⁰ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy.... – S.232

були помічені остерські старости Михайло та Лаврін Ратомські, а також любецький староста Михайло Вишневецький. Історик М.Александрович загалом зазначав, що остерського старосту та «настоящего пограничника» Л.Ратомського більше цікавили набіги на московські землі ніж захист власних володінь. Для прикордонних вилазок той збирав загони «охотников»¹¹⁷¹.

Користуючись слабкістю московської влади на остерсько-чернігівському та любецько-чернігівському прикордонні, піддані Речі Посполитої (зазвичай це була дрібна шляхта чи козаки), оселяють нові слободи як на самому кордоні, так і на московському боці¹¹⁷². Ю.Виноградський загалом відзначав, що вже наприкінці XVI ст. приналежність Чернігівщини до Московщини була суто номінальною¹¹⁷³. Із послабленням влади Московської держави Остерський замок, за влучним висловом П.Кулаковського, став «локальним центром колонізації»¹¹⁷⁴. На зламі XVI – XVII ст. остерським боярами та міщанами було засновано чимало сіл на Лівобережжі Десни, у т. ч. й навколо Козельця¹¹⁷⁵. У подальшому, із приєднанням опісля 1618 р. Чернігово-Сіверщини до Речі Посполитої, це породило низку нових проблем у визначенні власників та розмежуванні територій.

Землями за межами Любецького староства володіла й любецька шляхта. Можливо це частково було пов'язано з розгалуженням родин, які несли службу як московській, так і польсько-литовській державі. Чернігівський полковник (1687–1699 рр.) Яків Лизогуб у 1695 р. отримав універсал І.Мазепи із затвердженням володільницьких прав на маєтності, що знаходились на землях між Черніговом та Любечем – сс. Шибиринівка, Семаки і Пересажа та ін. У своєму тестаменті Я. Лизогуб називав свої землі «отчизними» і «дідизними» (В. Кривошея виводив рід Лизогубів з роду київських міщан Кобизевичів), відповідно, землі належали цій родині щонайменше з кінця XVI ст., коли частина цих сіл була під

¹¹⁷¹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.27, 28.

¹¹⁷² Там само. – С.28, 32.

¹¹⁷³ Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини. IV. Литовська зверхність. Московське урядування (рр. 1356-1503-1618)... – С.133.

¹¹⁷⁴ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.247.

¹¹⁷⁵ Пенський А.Г., Лавренчук П.Я. Остер – європейське місто... – С.26.

Московською державою¹¹⁷⁶. Любецькі бояри Лєвоновичі володіли с. Лєвоньки під самим Черніговом¹¹⁷⁷. Любецькі бояри Кривопиші несли службу Речі Посполитій, бояри Кривопишини – Московській державі¹¹⁷⁸. У 1593 р. серед чернігівських стрільців був згаданий «Петрушка с товарищи»¹¹⁷⁹, тоді як нам відомі любецькі бояри Петруші¹¹⁸⁰. Литовськими та московськими боярами були Козловичі та Носки та ін. Можливо, що ці родинні «розколи» відбулися ще на початку XVI ст. На службу польській державі на початку XVII ст. перейшли «діти боярські» Артюхови, Берсини, Грязні, Полуботки, Товстоліси та ін.

Перебіг прикордонних конфліктів кінця XVI ст. добре відображений в дипломатичних документах того часу. У 1585 р. московський цар Федір І Іванович відзначав, що піддані Корони постійно нападають на прикордонні московські замки: «А писали к намъ изъ нашихъ украинныхъ городов; многие задори, что с твоей, брата нашего, стороны... твои люди многие задоры, бои и грабежи... и во многихъ местех наши земли искони вечные осваиваюттъ, из Остра, из Любечи и изъ Лоевы Гори». Під час цих нападів страждало місцеве населення: «людеи нашихъ бьютъ и грабятъ»¹¹⁸¹.

Грабунок московських земель був поставлений на широку ногу. У звіті московського намісника Чернігова Федора Писемського йшлося про те, що остряни займалися не лише грабунками, але й вбивали «дітей боярських», у разі якщо ті намагалися чинити опір: «приходили литовские люди из Остра воинскимъ обычаемъ в Черниговский уездъ, в бортные ужожаи, в Загородно, и убили до смерти нашего сына боярского Орътема Махаева да дву человекъ, посадскихъ людеи борътниковъ, Федына Жадекова да Якуба Самоилова, а животы их, лошади и платье пограбили»¹¹⁸².

¹¹⁷⁶ Кондратьев І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. Любеч... – С.40; Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. – Т.1... – С.20; Його ж. Козацька еліта Гетьманщини... – С.253.

¹¹⁷⁷ Лазаревский А.Л. Акты по истории землевладения в Малоросии... – С.89-90; ЦДАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.1241. – Арк.8-9.

¹¹⁷⁸ Кондратьев І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)... – С.105, 155.

¹¹⁷⁹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585-1604)... – Р.196.

¹¹⁸⁰ Кондратьев І. Шляхта Любецько-Лоевського староства: проблеми політичного вибору та зміни правового статусу (XV-XVII ст.)... – С.32; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.4... – С.319.

¹¹⁸¹ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585-1604)... – Р.11-12.

¹¹⁸² Там само. – Р.12.

Від грабунків на прикордонні страждали не лише «московські» люди, але й свої – «литовські». У тому ж 1585 р. острянами були пограбовані литовські «торгові люди» Омелян Турьков та Омелян Офремов (Єфремов), які рухалися з товаром з московського Путивля до Любеча. Чернігівський воєвода звернувся до остерського державці Гуріна Пожаровського з вимогою покарати винних. Однак той проігнорував цю вимогу: «того не сыскаль и управы не учиниль»¹¹⁸³.

Остерські козаки та бояри доходили аж до Новгород-Сіверського. У 1585 р. загін із 400 чоловік, що складався з остерських козаків та бояр, пограбував новгород-сіверські села Оболонье та Риботин¹¹⁸⁴. У 1586 р. послы короля Стефана Баторія прийняли скаргу московських дипломатів на прикордонні конфлікти: «А в рубежныхъ во многихъ местахъ з стороны брата нашего люди его приходят в наши земли... В Черниговский, людеи нашихъ бьютъ и грабятъ»¹¹⁸⁵.

На міждержавних переговорах, що відбувалися в Москві в грудні 1587 р., серед претензій до Речі Посполитої знову зазначалися грабунки та прикордонні розбої: «И во всехъ сиверскихъ городехъ нашимъ людемъ задоры чинят великие и нашихъ людеи грабятъ»¹¹⁸⁶. У грамоті, що була надіслана 1588 р. царем Федором Івановичем до Києва та Остра, знову йшлося про грабунки: «из летовскихъ городов (Києва та Остра – І.К.) воры ходя воруют на твоей государеве украине, в Путимле, и в Рыльску, и во Брянском»¹¹⁸⁷.

А от у 1591 р. вже дипломати Речі Посполитої скаржилися московським послам на напади московських людей на остерські «земли и села»¹¹⁸⁸. Московські дипломати, у свою чергу, згадали, що Олександр Вишневецький «побив» на путивльському рубежі 200 «дітей боярських»¹¹⁸⁹. У тому ж році був підписаний мирний договір на 12 років (мав діяти до 1602 року включно). Цар Федір І

¹¹⁸³ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585-1604)... – P.12.

¹¹⁸⁴ Там само. – P.13.

¹¹⁸⁵ Там само. – P.30-31.

¹¹⁸⁶ Там само. – P.96-98.

¹¹⁸⁷ Анпилогов Г.Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII века. – М., 1967. – С.125-126; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського... – С.17.

¹¹⁸⁸ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585-1604)... – P.177.

¹¹⁸⁹ Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.)... – С.111.

Іванович (1584–1598 рр.) зобов'язувався не воювати Київ, Канів, Черкаси, Житомир, Овруч, Любеч, Гомей, Брагін, Речицю та Горволь¹¹⁹⁰.

У травні 1592 р. московські урядники скаржилися на прикордонні «кривди» з боку Речі Посполитої. Особливі претензії висувалися до князя Олександра Вишневецького, який заволодів на Чернігівщині озером Расиним, що під Моровськом та іншими маєтностями: «езжая за рубежъ в нашу отчину в Чернеговскои уездъ в Муровское городище угоди озером Расиным и иными многими месты Чернеговского уезда владеють, а то место исконивечное Чернеговьского уезда»¹¹⁹¹. Грабувати прикордоння приходили й козаки з Лубен. Остерських охочих очолював вже згаданий отаман Іван Білик («Белинь»), який «с товаришчи, и многихъ людеи побили и поранили, и лошади поотогнали»¹¹⁹².

У 1593 р. остерські бояри та козаки знову грабували Чернігово–Сіверщину: «и в Севере в Черниговском уезде многими землями, переходя за рубеж, завладели и многие волости за пустошили, приходя без пристани воинским обычаем за рубеж бортников и севрюков бьют и грабят, и до смерти побивают, и дети боярскихъ многих, приезжая на их поместья, грабят». Московська влада безпідставно звинувачувала в організації цього грабунку остерського старосту Лавріна Ратомського. В липні 1593 р. загін з 200 чоловік на чолі з Ярмолою Біликом та Гришком Медведьком напав на с.Смолин (вірогідно це сучасне с.Смолянка Куликівського району), де напали на місцевих мешканців: «бортниковъ и севрюковъ и николских Смолинского монастыря крестьянь многихъ людеи побили и животы их и рухляд многую поимали». Жертвами стали п'ятеро чернігівських служебників («а иных людеи поимае повесили, черниговьского стрелца Петрушку с товарищи, пяти человекъ»), також постраждали старці Київського Пустинно-Микільського монастиря (сам монастир хоча і знаходився на території Речі Посполитої, продовжував володіти маєтностями на московській Чернігівщині): «Николского монастыря старцовъ хотели повесити да от виселицы отпустили». Московські послы вимагали від Лавріна Ратомського покарання

¹¹⁹⁰ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585-1604)... – P.135-137.

¹¹⁹¹ Там само. – P.188-192, 193-198, 201-202.

¹¹⁹² Там само. – P.187.

винних, насамперед, пропонували стратити за розбій острян Ярмолу Біликова та Гришка Медведька¹¹⁹³.

В привілеї 25 квітня 1596 р. Сигізмунда III остерським боярам згадувалися шкоди заподіяні від ворога вже острянам: «на той украине зь великою шкодою своєю и зь небезпеченствомъ»¹¹⁹⁴.

Ситуація на границі була настільки серйозною, що у 1602 р. (під час підписання нового перемир'я на 20 років), на кордон мала виїхати спільна комісія та розглянути справу безпосередньо на місці: «межи себе на обе стороне судей, а з обоюхъ сторон по ровну по 50 чоловѣков, а выслати судий на рубеж... межи Чернигова и Остра». На суддів був покладений обов'язок врегулювання кордону та вирішення інших спірних питань: «изыскавъ правду, з обоюх сторонъ по всим по тым местомъ учинити рубеж во всемъ, якъ было изстары, по вим местом по старим рубежомъ». Великий московський князь обіцяв: «не воювати и не зацепляти: города Киева с волостми, города Канева с волостми, города Черкас с волостми, города Житомиря с волостми, города Вручья с волостми, города Любеча с волостми, города Гомеья с волостми...»¹¹⁹⁵.

На зламі XVI–XVII ст. як Московщина так й Річ Посполита стали готуватися до нової війни. Річ Посполита посилювала кийвські «городки». В цей час будується замок у Вишгороді, який стає північним форпостом Києва¹¹⁹⁶. На важливості Остра та Любеча продовжують наголошувати королівські люстратори¹¹⁹⁷. Ключова роль Любецького староства в «московській» політиці Речі Посполитої, визнається в сучасній польській історіографії¹¹⁹⁸.

¹¹⁹³ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585-1604)... – P.196.

¹¹⁹⁴ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.274-275.

¹¹⁹⁵ Бантыш-Каменский Н. Переписка между Россиею и Польшею по 1700 г., составленная по дипломатическим бумагам Управлявшим Московским Архивом Коллегии Иностранных дел. Ч.II. 1584-1612 // ЧОИДР. – 1861. – Кн.1. – Ч.2. – С.41; Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т.IV (1598-1608)... – С.62-63, 67, 70-71.

¹¹⁹⁶ Історія міст і сіл УРСР. Київська область... – С.370; Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... – С.118.

¹¹⁹⁷ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.11891. – Арк.4; Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... – С.225-226; Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Źródła dziejowe. – Т.XXII... – S.75-76.

¹¹⁹⁸ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.228.

Наприкінці XVI ст. почалося відновлення укріплення Остра, у 1597 р. було реконструйовано кілька башт. Башти та частина замкового валу була підмита Десною, одна з веж навіть завалилася. «Наступ» річки зменшив площу замку, його розміри становили вже 80 на 80 сажнів (було 90 на 90). Руйнація замку продовжувалася, а острог був місцями похилений у обидві боки¹¹⁹⁹. Свій «норов» Десна показувала й у XIX ст. Наприклад, загроза знищення Десною Михайлівської церкви примусила острян боротися за її перенесення у безпечне місце. Ревізорів відзначали, що прибережні будівлі «от пролива вод (Десны) беспристанно обрушиваются»¹²⁰⁰. Ситуація з Остром у XVI ст. не була унікальною, аналогічна проблема була в Черкасах¹²⁰¹. Регулярного ремонту від зсувів ґрунту потребував Київський замок¹²⁰².

У свою чергу, в Московській державі між 1584–1592 рр. були проведені роботи по зміцненню укріплень Чернігова¹²⁰³. Хоча центром військової організації Чернігово-Сіверщини залишався Путивль, перетворений на зламі XVI – XVII ст. у потужний фортифікаційний комплекс. Були зведені нові укріплення, до комплексу яких входила фортеця, загальноміські укріплення та оборонні монастирі. Місто стає південно-західними «воротами» Московського царства¹²⁰⁴. Збудована була нова фортеця й у подеснянському Моровську («город Моромеск»), зводити яку («делати острог») почали у 1594 р. Острог, побудований на залишках давньоруського городища, був оточений валами, ровами, дубовими стінами а баштами. На озброєнні було 7 великих та 20 малих гармат. Кількість гарнізону

¹¹⁹⁹ АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С. 342; Бондар О. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV-XVIII ст.: ілюстрований довідник... – С. 48-49, 51-52; Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... – С. 225.

¹²⁰⁰ ДАЧО. Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 3553. – Арк. 39, 40.

¹²⁰¹ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... – С. 80.

¹²⁰² Петров С. С. Оборонні споруди Києва X – XIX ст. у контексті історії міста і загального розвитку військово-фортифікаційної справи. – К., 2012. – С. 145-146.

¹²⁰³ Бондар О. М. Історична топографія Чернігова у XIV-XVIII ст.: автореф. на здобуття наук. ступ. кан. істор. наук 07.00.01... – С. 8.

¹²⁰⁴ Осадчий Є. Укріплення Путивльської фортеці (за матеріалами середньовічних зображень міста) // «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2017. – С. 175.

становила до 700 стрільців¹²⁰⁵. Окрім стрільців службу на Чернігово-Сіверщині несли так звані дворові люди, до складу яких входили: бояри, окольничі, дворецькі та ін. прошарки служебної людності. Найпоширенішою категорією були «боярські діти», у подальшому вони стали називатися думним дворянством – найнижчою категорією московської аристократії XVI ст.¹²⁰⁶. Сільське населення, яке фактично не несло обов'язку військової служби, було обкладене податками – «сохою», а міщани – «подворною сохою»¹²⁰⁷.

Можливо, що Московська держава на своєму кордоні так само розмістила низку сторожових застав. Таку версію висувають історики-краєзнавці, які вважають с.Куроп'є (Короп'є) передовою заставою Моровська¹²⁰⁸.

Загальна ситуація в Московському царстві на початку XVI ст. була складною. Правління Бориса Годунова (1598–1605 рр.) характеризувалося спробами централізації та посиленням боротьби із знаттю. До того ж, у 1601 р. Московську державу охопив голод. По країні поповзли чутки про чудодійне спасіння царевича Дмитра та перебування його у Речі Посполитій¹²⁰⁹.

Царевич «знайшовся» у брагінському маєтку князів Вишневецьких, звідси й розпочалося сходження до влади майбутнього Лжедмитрія I. Окрім князів Вишневецьких «популяризатором» претензій Лжедмитрія на московській трон був остерський староста Михайло Ратомський: «И какъ пришли воевода (Костянтин Василь Острозький – І.К.), и сынъ его, и Острыанской староста, и иные паны... и учили прельщати и устращивати тутошнихъ севрюковъ королевским же именем, бутто король и паны-рада про него подлинно сыскали, что он прямой царевич»¹²¹⁰.

В травні 1602 р. замість запланованого розмежування чернігово-остерських кордонів, загони чернігівського та путивльського воевод напали на володіння

¹²⁰⁵ Бондар О. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV-XVIII ст.: ілюстрований довідник... – С.48-49, 51-52; Русина О. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського... – С. 158; Чернігівщина. Енциклопедичний довідник... – С.469.

¹²⁰⁶ Бенцыянаў М. Маскоўская дзяржава канца XV – XVI ст.: на шляху до экспансіі // *Mówią Wieki: największe czasopismo historyczne.* – 2014. – №4. – С.22; Из истории благородного сословия в Беларуси и соседних государствах... – С.74-75.

¹²⁰⁷ Мерзон А.Ц. Писцовые и переписные книги XV – XVIII веков. – М., 1956. – С.6, 7, 9-10.

¹²⁰⁸ Пиріг П., Конопля Ю. З історії села Карпилівки на Козелеччині... – С.29-30.

¹²⁰⁹ Скрынников Р. Г. Борис Годунов. – М., 1978. – С.7-13, 149.

¹²¹⁰ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т.IV (1598-1608)... – С. 433-435.

князів Вишневецьких м.Прилуки: «збурили и сожгли, людей многих... смерть побили и помордували...»¹²¹¹.

Взимку 1603–1604 рр. прикордонні магнати почали збирати бажаючих взяти участь у московському поході. Військовим діям передувала потужна інформаційно-пропагандистська компанія, яка тривала паралельно з військовими вилазками. На Чернігівщину були надіслані агітатори, які мали ствердити місцевих мешканців у правдивості претензій Дмитрія на московський трон. У 1603 р. любецький підстароста Томаш Цебровський послав до чернігівського воєводи Михайла Кашина листа, де називав царя Дмитра «государским сыном». Наступного року посланець від остерського старости М.Ратомського привіз до Моровська («к сотнику стрелетцкому к Третьяку Козловскому») листа від Лжедмитрія. За наказом чернігівського воєводи до Києва рушила делегація із скаргою на ці дії. Однак до Києва вона не дісталася, бо, за наказом Ратомського, їх зупинили та відібрали папери: «в Остри безчестили и, грамоты отняв сильно, их выбили вон». Вже після цих подій до Моровська приїхали нові агітатори: «от Михаила же Ратомского(,) Остряне Ісачко Лях та Істомка Билин (вочевидь – Штома-Білик, у подальшому рід розгалузився на родини Штом та Біликів¹²¹²) с товарищи человкъ с 30 в судъех з грамотами о том же воре Гришке Отрепьеве, низваючи его царевичем; и, покинув грамоты у Монастыревского, сами побежали»¹²¹³.

Московські урядники намагалися припинити цю агітацію. У 1604 р. чернігівський воєвода Михайло Кашини-Оболенський надіслав до остерського старости М.Ратомського два листи, в яких викривалося самозванство Лжедмитрія¹²¹⁴. В скарзі московських дипломатів на переговорах згадувалося, що Григорій Отреп'єв називав себе царевичем Дмитром лише по настанові князя Вишневецького та остерського старости Ратомського: «тоть вор розтрыга Грышко

¹²¹¹ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т.IV (1598-1608)... – С.621.

¹²¹² ДАКО. – Ф.782. – Оп.3. – Спр.136. – Арк.61.

¹²¹³ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т.IV (1598-1608)... – С.260.

¹²¹⁴ Там само. – С.567

Отрепеев называется князем Дмитрием Углицким по совету Вишневецких, и Ратомского, и иных панов»¹²¹⁵.

Восени 1604 р. Лжедмитрій починає свій похід до Москви. 23 жовтня армія самозванця («натовп шляхти, вольниці і запорожців»), почала переправу через Дніпро біля с.Сваромье. Того ж дня Лжедмитрій I надав київським міщанам, за їх допомогу при переправі, грамоту з правом безмитної торгівлі у Московській державі: «для перевозу войска нашего через Днѣпръ тыежъ мѣщане Кіевскіе коштомъ и накладомъ своимъ перевозъ зготовавши»¹²¹⁶. Київ володів цим перевозом ще у ХІХ ст.¹²¹⁷.

Рухаючись правим берегом Десни військо пройшло через остерське с.Жукин та «шляхетську» Слободу, де була зроблена дводенна зупинка¹²¹⁸. Цікаво, що якийсь «Царьов ставок» згаданий під с.Рожни у 1646 р.¹²¹⁹. Поява цього топоніму може бути пов'язана із дводенним перебуванням Лжедмитрія в регіоні.

Першим самозванцю здався Моровськ. Надісланий до міста загін не зустрів серйозного спротиву, тим більше що мешканці міста вже були загітовані «подметными письмами»¹²²⁰. Моровська залога на той час складалася усього з 70 стрільців, на боці Лжедмитрія було 2 тис козаків та 1 тисяча коронної гусарської кінноти (за різними оцінками, кількість війська Лжедмитрія складала від 2730 до 19000 чол.)¹²²¹. Стрільці та міщани вчинили заколот і поклялися служити новому цареві. Воєвод, що чинили супротив, заарештували та відвезли у с.Виповзів. Лжедмитрій наказав зайняти фортецю та привести моровчан до присяги¹²²². Через два дні перебування у Моровську, військо рушило до Чернігова, у дорозі

¹²¹⁵ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т.IV (1598-1608)... – С.177-178.

¹²¹⁶ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 4 (1588-1632)... – С.247-248; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.47-48; Сказания современников о Дмитрие Самозванце. 3-е изд., испр. – СПб, 1859. – Ч. 1. – С.402.

¹²¹⁷ ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Арк.115 зв.

¹²¹⁸ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.47-48; Сказания современников о Дмитрие Самозванце... – С.402.

¹²¹⁹ ІР НБУВ. – Ф.XIV. – Спр.5385. – Арк.3 зв.

¹²²⁰ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.28-29; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.47-48; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy.... – S.235-236.

¹²²¹ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618–1648 рр... – С. 249; Папков А.И. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой... – С.112-113; Ульяновский В.И. Лжедмитрий I и Украина: Указатель архивных источников и материалов / Научно-справочные издания по истории Украины... – С.6; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy.... – S.232

¹²²² Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.48.

Лжедмитрія постійно супроводжував М.Ратомський¹²²³. Чернігів здався Лжедмитрію без бою¹²²⁴.

Взяття Чернігово-Сіверщини значно полегшило його подальше просування. Вступивши в Москву після смерті Бориса Годунова, в червні 1605 р. Лжедмитрій зайняв московський трон¹²²⁵. Ставши царем він став проводити самостійну зовнішню політику, зокрема, відмовився йти на поступки Речі Посполитій¹²²⁶.

Вже весною 1605 р. загони із остерських бояр та козаків знову шарпали кордони Чернігово-Сіверщини. У вересні загін Янка та Настаска Рогоз, разом із запорожцями, на чолі яких стояв Сахно Голубцов, розбили неподалік Чернігова загін московських «дітей боярських»: «государя нашего людей детей боярских і стрельцов на Крылове пустоши, от Чернигова версть с 7... люди в розпросе говорили, что послал ихъ Михайло Ратомской от того вора от розстриги языков добывать»¹²²⁷. У тому ж році «литвин» Щасний збирав розвідувальну інформацію про стан оборони Чернігово-Сіверщини: «и тех станичников детей боярских литвинъ Щасный роспрашывал про наши Украинные города и про остроги, и пытали их и огнем жъгли, а иных побиили»¹²²⁸.

Лжедмитрій був вбитий під час заколоту в травні 1606 р.¹²²⁹. Остерський староста М.Ратомський, який надав «самозванцю» чи не найбільшу допомогу, дійшов з ним до Москви, але вчасно зорієнтувався та повернувся додому. Усіх хто брав участь у поході 1611 р., отримали від старости право безоплатно ловити рибу волоком, по першій поросі полювати усілякого звіра, видирати бджіл з усіх

¹²²³ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.29; Бузун О.В. Історія Остерщини (нарис історії)... – С.48.

¹²²⁴ Бондар О.М. Історична топографія Чернігова у XIV-XVIII ст.: автореф. на здобуття наук. ступ. кан. істор. наук. 07.00.01... – С.8.

¹²²⁵ Мордвінцев В. М. Лжедмитрій I // Енциклопедія історії України: у 10 т. – К., 2009. – Т. 6. – С. 138; Скрынников Р. Г. Борис Годунов... – С.156-157, 179.

¹²²⁶ Żojdź K. Stronnictwo Zygmunta III Wazy w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1603–1621. Rozprawa doktorska przygotowana pod kierunkiem prof. dr. hab. M.Nagielskiego. – Warszawa, 2018. – S.113; Скрынников Р. Г. Борис Годунов... – С.156-157, 179; Мордвінцев В. М. . Лжедмитрій I... – С.138.

¹²²⁷ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т.IV (1598-1608)... – С.260.

¹²²⁸ Там само. – С.178.

¹²²⁹ Мордвінцев В. М. Лжедмитрій I... – С.138; Скрынников Р. Г. Борис Годунов... – С.156-157, 179.

намічених дерев і вільно продавати «прісний» мед. 16 серпня 1614 р. це старостинське пожалування було підтверджене привілеєм Сигізмунда III¹²³⁰.

За царювання Василя Шуйського (1606 – 1610 рр.) була зроблена чергова спроба врегулювати міждержавні відносини з Річчю Посполитою. Головним винуватцем подій 1605–1606 р. московські дипломати небезпідставно називали М.Ратомського¹²³¹. Остерському старості згадали допомогу «самозванцю» та прикордонні грабежі й розорення: «и з Остра будто бой и грабежи людемъ Московскимъ учиниться мели»¹²³². Як і у 1602 р., чи не найпроблемнішою ділянкою міждержавного кордону знову зазначалась чернігово-остерська. Спільним рішенням було заплановано її чергове розмежування: «А напервѣй межи Остра и Чернигова...»¹²³³. У свою чергу, польська делегація нагадувала московському царю Василію, що за міждержавною угодою той мав «не воювати» Київ, Канів, Черкаси, Житомир, Овруч, Любеч, Гомель з «волостми»¹²³⁴.

У 1607 р. в Стародубі з'явився новий самозванець – Лжедмитрій II. Отримавши достатньо широку підтримку як від польської магнатерії (допомогав йому й Михайло Ратомський¹²³⁵), так і від частини московських бояр, йому вдалося навіть сформувати уряд та контролювати частину Московського царства¹²³⁶. Скориставшись слабкістю Московщини, війська Речі Посполитої у 1608 р. захопили Путивль¹²³⁷.

У 1608 р. на переговорах між Річчю Посполитою та Московським царством було домовлене про перемир'я на три роки та 11 місяців. Московська держава зобов'язувалась «не зачепляти ничым города Киева з волостьми, города Жытомира з волостьми, города Овруча з волостьми, города Любеча з волостьми, города

¹²³⁰ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.29,78; Бузун О.В. Історія Остерщини (нарис історії)... – С.78-79; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy.... – S.236.

¹²³¹ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т.IV (1598-1608)... – С. 235, 242-243.

¹²³² Там само. – С.581-582.

¹²³³ Там само. – С.621.

¹²³⁴ Там само. – С.702.

¹²³⁵ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy.... – S.236.

¹²³⁶ Волков В. Войны и войска Московского государства... – С.243-244; Мордвінцев В. М. Лжедмитрій II // Енциклопедія історії України: у 10 т. – К., 2009. – Т.6:– С.139.

¹²³⁷ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... – С.238.

Гомбля з волостями»¹²³⁸. Знову було піднято й питання кордонів, зокрема, вирішено скликати комісію для розмежування границь¹²³⁹.

Чергова війна, яка незважаючи на підписане перемир'я, розпочалася у 1609 р. зруйнувала ці домовленості. За сеймовою ухвалою місцева шляхта брала участь і у війні з Московщиною 1609–1618 рр. Любецька шляхта перебувала у війську під час облоги Смоленська 1609 р.¹²⁴⁰.

На самому початку війни, у 1609–1611 рр. на Чернігівщині було відновлено владу Речі Посполитої. Опорною базою коронної армії став Любеч. У березні 1610 р. загону київського підкоморія Самуеля Горностая вдалося під виглядом рибалок проникнути до Чернігівського замку. Місто було підпалене, населення розбіглося. Відомо, що Горностай збирався зняти дзвони з Слєцького монастиря та вивезти їх до Любеча¹²⁴¹. Повністю Чернігів був захоплений взимку 1611 р.¹²⁴².

Одним із героїв війни за Чернігово-Сіверщину став Микола Струсь, який від 1606 р. був любецьким та лоевським старостою¹²⁴³. Він також був старостою галицьким, снєтинським, коломийським та хмільницьким¹²⁴⁴. Уряд любецького старости він займав до своєї смерті у 1627 р. Під час війни Струсь командував полком з 10 рот. На зламі 1611 – 1612 рр., під час переможного наступу Речі Посполитої на Московську державу, його солдатам була призначена платня – 8462 злотих у рублях та 592 злотих, у розрахунку на здобутий у ворога «дорогоцінний царський скарб». Але, за браком коштів, на кінець 1612 р. платня так не була виплачена¹²⁴⁵.

¹²³⁸ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т.IV (1598-1608)... – С.702, 703, 712.

¹²³⁹ Там само. – С.703-704, 715.

¹²⁴⁰ ІР НБУВ. – Ф.XIV. – Спр.127. – Арк.1; Лучицкий И.В. Материалы для истории землевладения в Черниговщине и Северщине (1603-1645)... – С.5-6.

¹²⁴¹ Бондар О.М. Исторична топографія Чернігова у XIV-XVIII ст.: автореф. на здобуття наук. ступ. кан. істор. наук 07.00.01... – С.8; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.249.

¹²⁴² Кондратьев І.В. Любецьке староство Київського воєводства Речі Посполитої у війнах з Московською державою (кінець XVI – перша половина XVII ст.) // *Studia internationalia: Материалы IV Международной научной конференции «Западный регион России в международных отношениях X-XX вв.»*. – Брянск, 2015. – С.62-67; Яблонувський О. Чернігівщина... – С.133.

¹²⁴³ Пилипенко В., Бондар О. Опис Любеча 1606 р... – С.37; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S. 230, 579.

¹²⁴⁴ Czamańska I. Wiśniowieccy. Monografia rodu... – S.162.

¹²⁴⁵ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S. 230; Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.190.

Наприкінці 1612 р. Струсь потрапив у полон, де перебував сім років. Захопили його ймовірно саме в Любечі. У 1612–1613 рр. Любецький замок та його околиця постраждали від нападів московського війська: «добра наші... Любеч... від Москви попалене та спустошене»¹²⁴⁶. Сильно постраждав і Лоевський замок, за даними В.Бобинського, у 1613 р. московське військо спалило місто та пограбувало його мешканців¹²⁴⁷. У тому ж році коронна армія знову захопила московський Путивль¹²⁴⁸. Місто було пожалуване Михайлу Вишневецькому, одному із полководців цієї війни¹²⁴⁹. Під час підписання Деулінського перемир'я 1618 р. Путивль був повернутий Московській державі¹²⁵⁰.

20 березня 1613 р. М.Струсь надіслав листа до Сигізмунда III із проханням якнайскоріше прислати послів та визволити його з московського полону. У 1613 р. сейм постановив залишити за М.Струсем усі податки, що той збирав з Любецького та Лоевського староств (на час відсутності старости його функції виконував підстароста). Однак, з полону Струся визволили лише після Деулінського перемир'я – 15 лютого 1619 року. М. Струсь недовго був на волі, бо під час війни з татарами опинився в дворічному турецькому полоні. Шляхта Галицької землі на своєму сеймі навіть прийняла рішення про запровадження спеціального податку його на викуп (згадаємо, що він був і галицьким старостою¹²⁵¹). Сейм Речі Посполитої у 1623 р. виділив на ці цілі 15 тис. злотих (для порівняння, Любецьке та Лоевське староства у 1622 р. давали 3800 злотих прибутку). Врешті-решт, Струсь був викуплений з полону по виділеній сеймом квоті (40 тисяч битих

¹²⁴⁶ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S. 230; Volumina Legum. Prredruk praw staraniem XX. Pyarow w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydaneqo. T.III... –S.92.

¹²⁴⁷ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S. 229.

¹²⁴⁸ Бондар О.М. Исторична топографія Чернігова у XIV-XVIII ст.: автореф. на здобуття наук. ступ. кан. істор. наук 07.00.01... – С.8; Кочегаров К.А. Взаимоотношения России и запорожского казачества с середины XVI века до 1654 года... – С.14; Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... – С.238.

¹²⁴⁹ Грушевський М.С. Історія України-Руси... – Т.7. – С.337.

¹²⁵⁰ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... – С.238.

¹²⁵¹ Czamańska I. Wiśniowieccy. Monografia rodu... – S.162.

талерів)¹²⁵². Разом з ним був звільнений і богуславський староста Мартин Калиновський, який, між іншим, у 1638 р. посів уряд любецького старости¹²⁵³.

У 1616 р. Любеч був оточений новим острогом¹²⁵⁴. Побудована фортеця була достатньо могутньою, бо вже в квітні наступного року московсько-татарська армія, яка здійснила вилазку на Чернігівщину, спромоглася випалити лише любецьку округу¹²⁵⁵. З опису 1633 р.: «(фортеця) на горі при замку, воно оточене валом і дубовими палями з двох сторін оточене, а третя частина міста захищена абияким старим острогом». Ревізори зазначали, що замок вже потребував ремонту: «особливо похилилася вежна башта, також глина довкола замку переважно опала, дах (?) недобрий, у деяких місцях він вимагає нового покриття». Відносно непогано Любеч був забезпечений артилерією. В місті було дві бронзових гармати «розмальовані квітами... з гербами святої пам'яті короля Августа», чотири залізні гармати «не посаджено на колеса», 72 гаківниці, 18 рушниць, запаси пороху, форми для лиття куль. Були наявні два «мідних гусарських барабани», та «піхотний один поганій». За нормами в замку не вистачало артилерії – існувала потреба у двох мортирах, двох гаківницях, 6 губчастих рушницях та однієї бронзової форми до гармат, про що ревізори мали доповісти коронному скарбу. Артилерією завідували три пушкарі¹²⁵⁶.

Вочевидь, саме ця фортеця була зображена на малюнку Абрагама ван Вестерфельда, який у якості придворного художника був в оточенні польного гетьмана ВКЛ Януша Радзивіла в 1651 р. Довгий час малюнок (Додаток В.11), насамперед, завдяки неправильному підпису, інтерпретувався дослідниками як зображення Лоева. Однак, зображення не відповідає відомим описам та просторовій топографії Лоева, й представляє собою вигляд Любеча¹²⁵⁷. Встановити

¹²⁵² Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S. 230-231.

¹²⁵³ Кулаковський П. Земські урядники Чернігово-Сіверщини у 1621-1648 роках... – С.115, 119-120; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С.239; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S. 230-231.

¹²⁵⁴ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... – С.194.

¹²⁵⁵ Кондратьєв І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)... – С.146.

¹²⁵⁶ Мицик Ю. Albaruthenica... – С.49

¹²⁵⁷ Бондар О., Волков М., Кондратьєв І. Невідомий малюнок Любеча 1651 р... – С.45; Волков Н.А. Оборонительные сооружения Беларуси и Украины середины XVII века на рисунках Абрахама Ван Вестерфельда и набросках из архива Радзивиллов в Минске // Новые материалы по истории фортификации, вып. 2: статьи и

це вдалося завдяки порівнянню малюнку Вестерфельда (зберігається у Музеї Війська Польського у Варшаві¹²⁵⁸) із планом Любеча 1651 р., що міститься в реляції походу Я.Радзивіла (зберігається в архіві в Чеській Республіці)¹²⁵⁹.

Домінантною частиною всіх пізньосередньовічних укріплень Любеча був замок (урочище Замкова або Мазепина Гора), який знаходиться в центральній частині сучасного селища, на останці лівого високого берега Дніпра. Сучасні розміри Замкової гори – 110 x 42-30 м, вона орієнтована довгою віссю в напрямку північний схід – південний захід. Висота майданчика городища над рівнем заплави становить 35–36 м. Північно-східна ділянка городища має пониження від рівня центральної частини на 1,2 м. В'їзд на городище шириною близько 20 м і довжиною 40 м розташований на південно-західному, пологому схилі останця. Замок в місті був невеликий – «на постріл з лука». Вхідні замкові ворота увінчувала двоповерхова вежа. Археологічні залишки цієї галереї були зафіксовані під час досліджень у 2012 р. на в'їзді до городища. На малюнку Вестерфельда 1651 р. зображена ця галерея, вежа та підйомний міст¹²⁶⁰.

На плані 1651 р. нараховуємо 12 міських веж квадратної форми та дві проїзні вежі. Схожа на вежу дзвіниця П'ятницької церкви могла виконувати й спостережні функції. Одна з проїзних веж – Подільська, була багатогранною, друга – дальня (Київська), на малюнку виглядає квадратною, а на плані намальована круглою (зважаючи, що будівельним матеріалом була деревина, вочевидь була багатогранною). На малюнку Вестерфельда нараховуємо сім квадратних міських веж (одна, що знаходиться на самому краю тераси), а також дві проїзні – Подільську та Київську (її зображення достатньо умовне). Інші міські вежі (їх п'ять) на малюнку відсутні, художник не міг показати їх через рельєф місцевості, оскільки ці споруди знаходилися нижче рівня тераси. Загалом локалізація веж на малюнку та на плані повністю підтверджує тотожність місця їх

материалы III и IV междунар. науч.-практ. конф. «Памятники фортификации: история, реставрация, использование», Архангельск, 20–22 сент. 2012 г., 15–17 сент. 2016 г.. – Архангельск, 2016. – С.42-43.

¹²⁵⁸ Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. – Nr. inw. MWP 16607 A*.

¹²⁵⁹ Relation vom Litauischen Feldzug im Jahre 1651 // Bibliotheca Regiae Canonice Strahoviensis in Monte Sion Pragae (Česka republika). Strahov. – D.V.V.68; Мицик Ю., Березенко Б. Унікальний портрет полковника Мартина Небаби // Сіверянський літопис. – 2013. – № 4-6. – С.4.

¹²⁶⁰ Бондар О., Волков М., Кондратьев І. Невідомий малюнок Любеча 1651 р... – С.49.

розташування¹²⁶¹. Укріплена площа замку складала не більше 0,3 га. Городище, що було оточене остроколом та баштами, займало площу 5 га¹²⁶².

Весною 1617 р. (за іншими даними – у 1616 р.¹²⁶³) московсько-татарська армія здійснила нові вилазки на Чернігівщину, постраждали й Любецьке та Лоевське староства¹²⁶⁴. Хоча любецькі посади і були знищені, сам замок не постраждав. Свідченням цього є повідомлення московського воєводи І. Борятинського. Урядник повідомляв, що захоплені під час конфлікту 1616–1617 рр. полонені чернігівці були ув'язнені в замкових Києві, Острі та Любечі¹²⁶⁵.

Любецький посад відновлювався дуже повільно, відомо, що у 1616 р. (перепис очевидно відбувся до нищення любецьких околиць) в Любечі нараховувалось 276 міщанських димів (1656 чоловік), Лоеві – 229¹²⁶⁶. У 1625 р. – 100 димів (600 чоловік) у Любечі, та 34 дими (144 особи) у Лоеві¹²⁶⁷. У 1628 р. в Любечі нараховувалось вже 286 димів (серед них 40 «убогих» та 2 попівських), в Лоеві – аж 114 (з них 10 «убогих», 1 «дим» належав священику)¹²⁶⁸. В 1633 р. в Любечі було 266 димів¹²⁶⁹.

З початку 30-х рр. XVII ст. маємо опис Лоевської фортеці: «лежить над рікою Дніпром на високій горі, оточений подвійним валом і дерев'яним парканом і взбіще будованим. На одному валу острог і у дві дубові палі поставлена брама, брама в острозі одна, там же шість башт. Входячи до дитинця добрий місток до брами, брама з вежею добра, одна башта добра. У паркані добрі комори, п'ять білих хат» Замкова артилерія була представлена однією залізною гарматою та 4 гаківницями¹²⁷⁰

В Острі, за матеріалами королівської люстрації 1615–1616 рр., було 184 міщанських дими. Міщанство сплачувало різні чинші, у тому числі натуральні.

¹²⁶¹ Бондар О., Волков М., Кондратьев І. Невідомий малюнок Любеча 1651 р... – С.51.

¹²⁶² Бондар О.М. Типологія укріплених поселень любецької округи у XV–XVIII ст... – С.68.

¹²⁶³ Папков А.И. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой... – С.121.

¹²⁶⁴ Памятники истории Восточной Европы. Источники XV-XVII вв. Том I. Книга сеунчей и документы разрядного приказа о походе Лисовского... – С.42-43.

¹²⁶⁵ Папков А.И. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой... – С.123.

¹²⁶⁶ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.34.

¹²⁶⁷ Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Źródła dziejowe. – Т.XXII... – S.332.

¹²⁶⁸ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.34.

¹²⁶⁹ Мицик Ю. Albaruthenica... – С.49.

¹²⁷⁰ Там само. – С.55.

Боярських будинків нараховувалось 90. Остерські бояри окрім замкової та воєнної служби сплачували подимне по 2 гроша з диму та 21 злотий 5 грошей «на порох». Козаків у місті було 40, усі вони жили у міщанських будинках, однак повинностей не сплачували¹²⁷¹. Вочевидь, що Остерщина так само постраждала під час московських вилазок 1617-1618 рр., у 1622 р. в Острі мешкало 44 боярина¹²⁷², або вдвічі менше ніж у 1616 р.

У другому за значенням місті Остерського староства – Бобровиці, у 1616 р. було 107 міщанських димів, які сплачували данини житом та сіном. У Бобровиці було три млини. Намісником старости в місті був Ян Мінковський¹²⁷³.

Наступним остерським та бобровицьким старостою став Ереміан з Отока Залеський. У 1618 р. в Острі був проведений перепис¹²⁷⁴, вочевидь, незабаром уряд перейшов до Е.Залеського, хоча перша писемна згадка про його старостинство відноситься до 1620 р.¹²⁷⁵. Г.Літвін помилково відносить початок його урядування до 12 квітня 1626 р., ствержуючі, що саме тоді помер Л.Ратомський¹²⁷⁶. На уряді підстарости Залеський залишив Олександра Войського, який обіймав цю посаду щонайменше з 1612 р.¹²⁷⁷ (згаданий остерським підстаростою також у 1626–1629 рр.¹²⁷⁸). 8 вересня 1620 р. Е.Залеський надав пожалування остерському шевському цеху. Зазначалося що аналогічну грамоту майстри отримували від Михайла Ратомського: «представили мне майстри цеху искусства шевского места... листь бумажный по руску писанное за подписом руки и при печати славной памяти преподобного господина Михаила Ратомского». Кожен майстер мав сплачувати на замок річний податок та мав «вычиноват» для старости яловичі шкіри¹²⁷⁹. Відомо, що у 1626 р. в Острі було 12 шевців, й аж 16 кушнірів¹²⁸⁰, що дозволяє припустити наявність ще одного цеху – кушнірського.

¹²⁷¹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.29.

¹²⁷² Там само. – С.81-82; Бузун О.В. Історія Остерщини (нарис історії)... – С.82-83.

¹²⁷³ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.236, 237.

¹²⁷⁴ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.207. – Арк.122-127 зв.

¹²⁷⁵ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.1418. – Арк.5.

¹²⁷⁶ Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.190.

¹²⁷⁷ ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Спр.27807. – Арк.1.

¹²⁷⁸ Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII-XVIII ст.) (част. 10)... – С.72; ЦДІАК України. – Ф.1471. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1-44; ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.4931. – Арк.1; Спр.4932. – Арк.1-1 зв.

¹²⁷⁹ Там само. – Спр.1418. – Арк.5.

Близько 1625 р. остерський староста Ереміан Залеський став будувати нові укріплення на «гаштольдовому» місці – старому давньоруському городищі (Старгородці). Пов'язано це було з тим, що «новий» остерський замок став завалюватися в Десну¹²⁸¹. Вже наступного 1626 р. Залеський скаржився на малі прибутки які давало староство. Зібрана сума поборів аж ніяк не давала можливості утримувати замок на Десні в належному стані та проводити будівельні роботи¹²⁸². Замок побудований у 1571 р. продовжувала підмивати вода, а стратегічне значення міста опісля приєднання Чернігово-Сіверщини, значно зменшилося.

У червні 1626 р. за Інвентарем в Острі було 12 будинків шляхти, 33 – путних бояр (за нашими підрахунками – 35¹²⁸³), 7 – реєстрових козаків та 10 «виписків» (виписаних з козацького реєстру), які жили у власних домах. Козаки несли військову службу, жодних інших повинностей не було. Ремеслом займалося 38 ремісників, з них 16 кушнірів, 12 шевців, 5 теслів та 5 ковалів. Шевці платили чинш по 1 копій грошей литовських, повинностей не виконували. Усі ремісники при потребі мали виконувати роботу на замок, наприклад, коваль мав виготовляти вироби з заліза¹²⁸⁴.

Міщани другого за значенням міста староства – Бобровиці, у 1626 р. сплачували чинш від 12 до 40 грошей, й окремо остерському старості – по 1 возу сіна, 2 курки, та жита від ¼ до 1 міри. Загалом повинності міщан були аналогічні остерським, хіба що у бобровицьких торговців податки були вдвічі нижчими. В місті проживало 8 колишніх козаків («wypiszczyków»), 3 ковалі та 2 столяри. На річці Бобровці було 4 млини¹²⁸⁵.

16 березня 1627 р. Сигізмунд III надав остерським та бобровицьким міщанам право організувати дві ярмарки. Першу – на Трійцю, другу – на десятий день по

¹²⁸⁰ AGAD. – ASK. – Dz.56.03. – Ark.28 v; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy.... – S.238.

¹²⁸¹ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.53.

¹²⁸² Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.36; Бондарь А.Н. Укрепления Остра в XVI – первой половине XVII вв... – С.195; ЦДІАК України. – Ф.1847. – Оп1. – Спр.36. – Арк.52.

¹²⁸³ AGAD. – ASK. – Dz.56.03. – Ark.21-22.

¹²⁸⁴ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy.... – S.238; AGAD. – ASK. – Dz.56.03. – Ark.18-30.

¹²⁸⁵ Там само.– Ark. 31v-39; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy.... – S.238.

Великодню¹²⁸⁶. У 1627 р. бобровицькі міщани звернулися до Е.Залеського із проханням підтвердити пільги, якими вони користувалися¹²⁸⁷.

Люстрація 1628 зафіксувала в Острі 291 дим, з них міщанських – 236¹²⁸⁸. Сума виплаченого до скарбу «ланового» податку з Остра у 1628 р. становила – 225 злотих, з Бобровиці податок становив 60 злотих, брався з 16 димів осадчих та 8 огородників. У тому ж році село Козар згаданий як містечко¹²⁸⁹.

У 1628 р. в Острі працювала комісія, яка за рішеннями сейму 1627 р. мала встановити розмір оподаткування. Ревізорі зазначили, що остерський замок розвалюється. На той час Десна підмила одну з п'яти веж фортеці та зробила неможливим її ремонт («у ostatek zamku dla wody ledwo stoi»), а також знесла стіну на 20 сажнів (50 метрів)¹²⁹⁰. До того ж, грошей на утримання та ремонт замку просто не було, адже більша частина замкових сіл відійшли від староства в приватне володіння: «по невниманию или попущению прежних старост»¹²⁹¹. Е.Залеський власним коштом продовжував будувати укріплення на старому городищі, як більш зручному для оборони. Але відсутність коштів та державної підтримки не дали йому довести цю справу¹²⁹². На думку О.Бузуна, лише на початку війни з Московською державою 1632–1634 рр., відбудували вали як старого так і нового замку¹²⁹³.

Нестачею грошей та необхідністю посилення обороноздатності остерського замку Е.Залеський пояснював надання 24 листопада 1628 р. землі над р.Дорогінка шляхетному Якубу Ясинському під фільварок. Зазначалося, що частина прибутку з нього мала йти на посилення остерського замку¹²⁹⁴. Сам Залеський так само був осадником слобідок. У 1626 р. більшість замкових сіл були новоосадженими

¹²⁸⁶ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.238, 240.

¹²⁸⁷ ЦДІАК України. – Ф.1471. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.6.

¹²⁸⁸ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.86-87; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.88.

¹²⁸⁹ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.240.

¹²⁹⁰ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.83, 86-87; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.85-86, 88.

¹²⁹¹ Там само. – С.53; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.36.

¹²⁹² Там само. – С.36; Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... – С.225-226.

¹²⁹³ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.53.

¹²⁹⁴ В. PAU-PAN Kł. – Rps.263. – Ark.15-16.

слобідками – як то Заворичі, Ярославка та Мокрець¹²⁹⁵. У 1628 р. остерських староста з метою збільшення прибутків заклав низку хуторів та слобод – Козари, Ржавець, Заворичі, Ярославка, Семиполки, Мокрець, Калита, Сихін, Доманів та Гадіновщина, та отримав звільнення від податків з цих слобод на вісім років¹²⁹⁶. За даними Г.Літвіна, Е.Залеський 3 січня 1629 р. повернув до Остерського староства сс. Боденьки, Євминку (Ялмінку), Козар, Носівку, Літки (Літковичі), Колінця та Виповзів¹²⁹⁷. Більшість цих сіл за матеріалами люстрації 1622 р. належали київському судді Я.Аксаку. На села претендував й королівський секретар З.Єловицький. Ситуація навколо Світильнова та Руди у 1625 р. навіть розглядалася на сеймі. Після смерті батька у 1627 р. Стефану Аксаку не вдалося відстояти усі маєтності¹²⁹⁸.

За результатами Деулінського перемир'я 11 грудня 1618 р. Чернігів був закріплений за Річчю Посполитою. Ще на сеймах 1611 та 1613 рр. обговорювалася можливість повернення Чернігівщини до складу ВКЛ, хоча до реалізації проекту справа не дійшла¹²⁹⁹. У квітні 1619 р. Сигізмунд III призначив свого сина Владислава тимчасовим адміністратором Чернігово-Сіверщини. Як зазначає П. Кулаковський, це було зроблене на перспективу, адже Владислава збиралися проголосити московським царем¹³⁰⁰. Статус Чернігівщині був визначений «ординаціями» 1633 та 1635 рр., за якими вона отримала статус воєводства. В регіоні був запроваджений сеймик, земські та гродські суди та ін. Як і інші руські землі новостворене воєводство мало судитися Статутом 1566 р., а уряд гродського старости був поєднаний із урядом воєводи (як це вже було у Київському воєводстві)¹³⁰¹.

Укладання Деулінського перемир'я зменшило стратегічне значення Остра та Любеча. Усі роботи по будівництву та ремонту фортець були або скасовані, або

¹²⁹⁵ AGAD. – ASK. – Dz.56.03. – Ark.42-44.

¹²⁹⁶ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.89, 98.

¹²⁹⁷ Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.195-197, 199.

¹²⁹⁸ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.89; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.82-83, 89.

¹²⁹⁹ Кулаковський П. Земські урядники Чернігово-Сіверщини у 1621-1648 роках... – С.113-114.

¹³⁰⁰ Там само. – С. 113-114; Кулаковський П. Чернігівське князівство (1619–1633 рр.)... – С.26.

¹³⁰¹ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... –С.14.

велися неквапливо, як це було в столиці воєводства – Києві¹³⁰². Але встановлений мир не призвів до спокою на кордонах. У 20-30-і рр. XVII ст. розпочалася неконтрольована колонізація, на територію Путивльського повіту переселялися українські козаки, відмовляючись при тому приймати московське підданство. У випадку тиску чи прямих погроз вони йшли назад на територію Речі Посполитої¹³⁰³.

Від початку королювання Владислава IV (1632–1648 рр.) розпочалася чергова війна з Московською державою. У червні 1632 р. Земський собор у Москві прийняв рішення про початок війни, хоча Деулінське перемир'я мало тривати до 1 червня 1633 р.¹³⁰⁴. Війська боярина М.Шеїна «воювали... литовские городы» Ромни, Борзну, Мену, був спалений острог Батурина та розорені околиці Чернігова¹³⁰⁵.

Початок війни 1632–1634 рр. припав на старостування в Любечі польського урядника київського стольника Станіслава Рея з Наглович (належав до гербового братства Окша – див. Додаток Г.2), займав уряд любецького та лоевського старости у 1629–1633 рр.¹³⁰⁶. Його підстаростою був Павло Друцький (1631 р.)¹³⁰⁷.

У 1633 р. бої йшли неподалік Любецького староства. Взятши у січні Стародуб московська армія направилася у район Гомеля. У липні 1633 р. біля с.Петрушин («Петрушкино») за сім верст від Чернігова, відбувся бій між московським та польським військом. Серед командирів польсько-козацького війська був полковник Олександр Розсудевський, він же був одним із очільників походу на Новгород-Сіверський¹³⁰⁸. Весною 1633 р. запорожці брали участь у облозі Путивля (в цілому компанія виявилася невдалою), тоді ж вони розорили

¹³⁰² Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... – С.166.

¹³⁰³ Кочегаров К.А. Взаимоотношения России и запорожского казачества с середины XVI века до 1654 года... – С.23.

¹³⁰⁴ Волков В. Войны и войска Московского государства... – С.297.

¹³⁰⁵ Лазаревский А.Л. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии... – С.105; Кочегаров К.А. Взаимоотношения России и запорожского казачества с середины XVI века до 1654 года... – С.22; Кондратьев І.В. Порівняльна характеристика замків Лівобережної України XVI – XVIII ст. (на прикладі Любеча та Батурина) // Батуринська Старовина: Збірник наукових праць присвячений 300-літтю Батуринської трагедії. – К., 2008. – С.43; Grabski A., Nadolski A., Nowak T. Zarys dziejow wojskowosci polskiej do roku 1864... – S.492.

¹³⁰⁶ Алфьоров О., Однороженко О. Українські особові печатки XV – XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ... – С.136.

¹³⁰⁷ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S. 579.

¹³⁰⁸ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.112-113, 122, 125, 129.

околиці Рильська, а загону Я.Острянина вдалося захопити Валуйки. У червні Острянин з'явився під Білгородом, але місто взяти не зміг. Наприкінці літа півтори тисячі «черкес» пішли на Курськ, де були відбиті московською армією¹³⁰⁹. Лише підписання Поляновського трактату 1634 р. зробило реальністю утворення Чернігівського воєводства, яке й було проголошено у 1635 р.

У 30-і рр. XVII ст. на Північному Лівобережжі починається короткочасний період панування великої магнатерії. Остерське староство переходить до Стефана Аксака, а Любецьке – до представників родини Калиновських.

За даними Г.Літвіна, у 1630 р. помирає Е.Залеський. 8 березня 1630 р. уряд остерського старости зайняв Стефан Аксак¹³¹⁰. Відомо, що 3 червня 1631 р. Сигізмунд III затвердив декрет, підписаний 7 березня 1631 р. між Р.Залеським та С.Аксаком¹³¹¹. Отже, він або отримав цей уряд пізніше, або ж документ датований невірно. Відомо, що 18 квітня 1632 р. остерський староста С.Аксак підтвердив права та обов'язки остерського шевського цеху. Майстри мали сплачувати на замок «по копе литовской на замок чинш давати», а також нести усі звиклі повинності¹³¹². 31 липня 1634 р. Владислав IV підтверджує пожиттєве право київського судді Стефана Аксака, та його дружини Катаржини Чол(г)анської на Остерське староство із замком та належними до нього селами (Додаток В.7)¹³¹³.

Рід Аксаків, що відноситься до одного з найдавніших та найзнаних на Київщині у XVI – XVII ст., вийшов з осілої на Овруччині татарської знаті¹³¹⁴. Главою роду був Мартин Аксак, який помер десь опісля 1569 р. Головна маєтність родини знаходилась в Овруцькому повіті – це м. Норинськ (зараз це село Овруцького району Житомирської області)¹³¹⁵.

Після смерті Мартина главою роду став його син Ян (Іван), який отримав протекцію київського воєводи К.Острозького. У 1592–1600 рр. займав уряд

¹³⁰⁹ Кочегаров К.А. Взаимоотношения России и запорожского казачества с середины XVI века до 1654 года... – С.22.

¹³¹⁰ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... –С.258-259; Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.190-191; ЦДІАК України. – Ф.1471. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.64.

¹³¹¹ AGAD. – МК. – Dz. E 8636. – Ark. 324-325 v.

¹³¹² ІР НБУВ. – Ф.XIV. – Спр.1420. – Арк.7-8.

¹³¹³ AGAD. – МК. – Dz. E 8636. – Ark.266 v-267 v.

¹³¹⁴ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.425.

¹³¹⁵ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... – С.258.

підвоєводи¹³¹⁶, у 1599–1631 рр. був земським суддею¹³¹⁷. Ян Аксак неодноразово обирався послом на сейми від Житомирського сеймика, у 1602 р. він був одним із кандидатів на уряд київського підкоморія, був маршалком київського сеймика у 1607 р.¹³¹⁸.

У 1594 р. Ян Аксак здобув свої перші володіння на Остерщині – с.Світильнів (сучасне с.Світильня Броварського р-ну Київської обл.)¹³¹⁹. Ймовірніше Світильнів відносився до спірних маєтностей, раніше відібраних у місцевого боярства. Відомо, що 4 березня 1592 р. шляхтич Волченков-Бережицький отримав «доживотне право» на городище Світильнів над р.Трубіж. Межами Світильницького ґрунту були названі села Русанівщина, Базани (?), Рожни та Летковичі (Літки)¹³²⁰. За даними Г.Літвіна, у 1592 р. пожалування на Світильнів отримав виходець з Волині Матеус Березецький, але не зміг вступити у володіння¹³²¹. 5 квітня 1606 р. Я.Аксак отримав привілей Сигізмунда III на торги у містечку Світильнове¹³²².

Пожалування Аксаку Світильнова із волостю викликало тривалу суперечку за сусіднє с.Рожни¹³²³. Цікаво, що наприкінці XIV ст. не Світильнів, а саме Рожни були центром волості: «Рожны зе вшистким, Крехово, Осово, Світильново...»¹³²⁴, однак, значення Рожен на кінець XVI ст. зменшилося й центром волості став Світильнів. Рожни на той час залишались державною маєтністю («королівщиною»), на яку, крім Аксаків, став претендувати й такий собі князь Юрій Рожновський. Зазначаючи, що останній представник роду Половців-Рожновських князь Юрій помер наприкінці XIV ст., не залишивши прямих нащадків, ледь не усі дослідники Остерщини вважали новоявленого князя

¹³¹⁶ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... – С.258.

¹³¹⁷ Там само. – С.259; IP НБУВ. – Ф.XIV. – Спр.2426. – Арк.40-41; Urzędnicy województw Kijowskiego i Czernihowskiego XV-XVIII wieku. Spisy... – S.55.

¹³¹⁸ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... –С.259.

¹³¹⁹ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.218. – Арк.24-25.

¹³²⁰ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... –С.258; ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.200. – Арк.65 зв-66.

¹³²¹ Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.199.

¹³²² ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.218. – Арк.24-25.

¹³²³ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... –С.258.

¹³²⁴ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.428; Морозов О. Нариси з історії стародавнього Ніжина... – С.39; Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки... – К., 1864. – С.190; Черкас Б. Подільські війни 1362-1380 рр... – С.367.

авантюристом¹³²⁵. Ян Аксак фактично використовує Юрія Рожновського в своїх цілях, у 1603 р. придбавши у нього половину маєтностей, що дало йому можливість заволодіти більшою частиною Світильницької волості¹³²⁶. Як зазначав М.Александрович, Юрій Рожновський аж до самої смерті жив у дворі Аксака, й передав йому право на другу половину маєтності¹³²⁷. Під час проведення ревізії староства у 1628 р. Аксак пред'явив на це село свої права, у зв'язку з чим ревізори не стали описувати цю маєтність¹³²⁸. Можливо, що у Ю. Рожновського таки були як не нащадки, то родичі, які пережили усі наступні лихоліття й мешкали на території південно-східної Остерщини наприкінці XVIII ст. – у тодішньому Переяславському повіті¹³²⁹.

Для «округлення» володінь Аксак не цурався й прямого захоплення земель, як це було із с.Літки. Десь до 1616 р. Аксак забрав село Літки (14 «димів») у Захарія Єловицького, який мав на них право пожиттєвої посесії. Єловицькому вдалося зберегти за собою лише с.Боденьки (1616 р.) – 5 служб з урочищами та млином на Десні¹³³⁰. З.Єловицький боровся за втрачену маєтність у судах, дійшовши аж до Люблінського трибуналу, і навіть намагався винести це питання на розгляд сейму¹³³¹. Окрім Літок Єловицький в різні часи володів Боденьковцями, Колінцями, Рожнами та Виповзовом¹³³².

Ян Аксак проявив себе й як осадник слобод. У 1628 р. королівські ревізори відзначали колишню приналежність йому с.Крехаїв (Крехайов)¹³³³. Як відомо, Я.Аксак помер у 1627 р., отже до цього часу ним була заснована Богданівка, Бобрик, Рудня та Нові Рожни (під Літками). Називають його і осадником Броварів¹³³⁴. Зазначимо, що перша писемна згадка про Бровари відноситься до

¹³²⁵ Черкас Б. Подільські війни 1362-1380 рр... – С.367; Сказания о населенных местностях Киевской губернии... – К., 1864. – С.190; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.428.

¹³²⁶ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.30.

¹³²⁷ Там само. – С.32.

¹³²⁸ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.104-105.

¹³²⁹ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.2. – Спр.15. – Арк.394-395.

¹³³⁰ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.30,79; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.80.

¹³³¹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.32.

¹³³² Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.93; Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.195-197, 199.

¹³³³ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.89.

¹³³⁴ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.32.

грудня 1628 р.¹³³⁵. Я.Аксак заснував і м.Гоголів, втрачене його родиною після смерті осадчого¹³³⁶. У 1625 р. м.Гоголів отримав магдебурзьке право¹³³⁷. Станом на 1627 р. Я.Аксаку належало 590 димів у «київських» маєтностях¹³³⁸.

Після смерті Я.Аксака маєтності були поділені між синами – Стефаном та Михайлом. Стефан, як і батько, займав уряд земського судді Київського воєводства (1627–1650 рр.)¹³³⁹. Брав участь у битві під Хотиним 1621 р. Бував на Запоріжжі, де за легендою немовби був обраний кошовим отаманом¹³⁴⁰. Хоча дослідники вважають, що слід за батьком Стефан опікувався католицизмом, й навіть був одним із фундаторів монастиря Ордену домініканців в Києві¹³⁴¹. Контактував С.Аксак з великим коронним канцлером (1643–1650 рр.) Єжи Оссолінським¹³⁴². Рід Аксаків мав свій родовий герб (Додаток Г.1)¹³⁴³.

Молодший брат Стефана Михайло не встиг зробити блискучої кар'єри. Але за одним із останніх надань Владислава IV (король помер у травні 1648 р.) зайняв уряд київського підстоля¹³⁴⁴.

Після розподілу батьківських маєтків, Стефану Аксаку на Остерщині дісталися Світільнів, Бобрик та Рудня. Саме Стефан, ставши остерським старостою, взяв на себе основні зусилля по заокруглюванню остерських володінь. Двома виплатами (у 1632 та 1635 рр.) він придбав у Солтанів сс.Княжичі та Солтановичі¹³⁴⁵. У с.Княжичі Аксак привласнив собі якісь володіння Київського Пустинно-Микільського монастиря¹³⁴⁶.

Заволодівши Остром Стефан заволодів і остерським перевозом, що знаходився біля с.Виповзів. Наприкінці XVII ст. на це вказували остерські

¹³³⁵ ЦДІАК України. – Ф.1471. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.24 зв.

¹³³⁶ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.32.

¹³³⁷ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.209. – Арк.420 зв. – 422.

¹³³⁸ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... – С.258.

¹³³⁹ В. РАУ-РАУ Кг. – Rps.264. – Ark.9 v.; Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... – С.259; Urzędnicy województw Kijowskiego i Czernihowskiego XV-XVIII wieku. Spisy... – S.55.

¹³⁴⁰ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.31.

¹³⁴¹ Юзефович М. Предисловие // АЮЗР. – Ч.IV. – Т.I. – К., 1867. – С.XXIX.

¹³⁴² AGAD. – МК. – Dz.190. – Ark.243 – 245.

¹³⁴³ Однороженко О. Шляхетська геральдика Київської землі XV — першої половини XVII ст. за архівними джерелами та матеріалами сфрагістичної колекції музею Шереметьєвих... – С.150-151.

¹³⁴⁴ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... –С.259.

¹³⁴⁵ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.32; Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... –С.258-259.

¹³⁴⁶ Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки... – Біла Церква, 2009. – С.66

старожили: «де за державы лядской од берегу Острианского половину пожитку с перевозу приходечне на острианского старосту Аксака и шла за берег, острианский, а другой половина... карпиловскому державцу»¹³⁴⁷.

Остерський староста С.Аксак також відібрав у Миколая Киселя прикордонні землі в Носівській, Кобижчанській та Мринській волостях. Землі, на яких опісля з'явилися Носівка, Кобижча та Мрин, фактично були спірними територіям, на які претендувало Остерське староство. Хоча вважається, що найбільші ресурси для колонізації цього району були зосереджені якраз у носівського старости Адама Киселя. У середині 30-х рр. XVII ст. його зусиллями була осаджена Киселівка та Адамівка над р.Остер, а також Борків на межі Носівської волості з Лосинівськими ґрунтами. У середині 1641 р. Миколай Кисіль придбав у Миколая Фірлея Броневського Кобижчанську волость¹³⁴⁸. У тому ж році, Кобижча та Свидовець, що знаходилися на кордоні Чернігівського та Київського воєводства, були надані Миколаю Киселю на ленному праві¹³⁴⁹. Навколо Носівки та Кобижчі з'явилися численні фільварки Киселів. Намагалися Киселі привласнити собі й остерські села – Козар, Чемер, Держанівку, а можливо й Ржавець. Однак усі ці зусилля були зведені нанівець С.Аксаком¹³⁵⁰.

Традиційно складними були взаємини С.Аксака із остерським боярством. 3 грудня 1633 р. остерські бояри в обозі під Смоленськом (на «Богдановій околиці») отримали привілей Владислава IV, який звільняв їх від міських повинностей, не дозволяв старості саджати бояр до в'язниці, примушувати до відробітку шарваркового, забороняв відбирати земельні маєтності та творити інші беззаконня¹³⁵¹. 22 грудня 1633 р. король доповнив цей наказ приписом, який звільняв бояр від військового постою, покладав обов'язок стерегти місто лише на міщан, та залишив за боярами виключно обов'язок військової служби¹³⁵². Під час проведення ревізії 1636 р. цей привілей був пред'явлений ревізорам. Опісля в

¹³⁴⁷ ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.151. – Арк.89.

¹³⁴⁸ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.283.

¹³⁴⁹ AGAD. – МК. – Dz.185. – Арк.388 – 389.

¹³⁵⁰ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.283.

¹³⁵¹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.41.102-103; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.102; Жук О. М. Соціальні та етнічні особливості поселень українських земель в складі Речі Посполитої у 1569-1648 рр... – С.18.

¹³⁵² Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.36-37.

текст люстрації було внесено більше 70 остерських бояр. Серед інших тут були Барановські, Білики, Білики-Штоми, Біловдзики, Гарбузи, Гирі, Гломазди, Денисенки, Єрченкі, Козороги, Лапи, Ласки, Лосі, Пальчики, Сираї, Тетері, Шемети та ін. Сотником над боярами був Ярмола Ласький¹³⁵³.

Очевидно, що саме на цей документ посилалися у 1786 р. перед Чернігівською комісією по розгляду справ на дворянство нащадки дрібних остерських бояр Лап. В документах пошукувачів зазначалось, що Владислав IV надав остерським боярам захисний привілей: «(король – І.К.) будучи в лагере Застоленского на Богдановой околицы 23 декабря року 1633, собственноручно своим подписом универсал писать соизволил до его милости пана Стефана Аксака, судьи земского Киевского, старосты остерского, дабы как прочихъ остерских бояр пана Семена Лапу прицелости грунтов которые издавна и што бы держал»¹³⁵⁴. Інша гілка цього роду, яка залишилась міщанами, називала себе Лапеками. Згадаємо Стефана Лапеку – остерського міщанина у 1628 р.¹³⁵⁵.

20 листопада 1634 р. Владислав IV підтвердив привілей Сигізмунда III від 24 березня 1627 р., що надавав остерських міщанам право проведення двох ярмарок – на Водохреща та Богоявлення¹³⁵⁶. Маємо згадку ще про один привілей Владислава IV: «взяли под протекцию и защиту нашу принявши честных Тополя Нестора, войта остерского, Якова Кошина, Мартина Уласа, Стефана Зайченка, Нечая Любечанена и прочих всех мещан остерских... дали мы сей наш грамоту королевскую и то с кролевским писанием нашим, жебы о всяких... утеснений... особливо же благородного Стефана Аксака старости тамошнего остерского»¹³⁵⁷. Окрім цього, міщанам дозволялося вільно торгувати: «в Остре жиючи добрами своими користуватись купечеством промышляют». Привілей був наданий остерським міщанам у м.Гоголів (нагадаємо, що королевич Владислав до своєї коронації був адміністратором Чернігово-Сіверщини), а от зазначена в копії дата

¹³⁵³ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.104; Бузун О.В. История Остерщины (нариси історії)... – С.103-104.

¹³⁵⁴ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.4. – Спр.4. – Арк.172.

¹³⁵⁵ ЦДІАК України. – Ф.1471. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.22 зв.

¹³⁵⁶ AGAD. – МК. – Dz.181. – Ark. 40 – 40 v.

¹³⁵⁷ IP НБУВ. – Ф.XIV. – Спр.126. – Арк.1.

пожалування – 20 листопада 1600 р., не може відповідати дійсності¹³⁵⁸. В іншому документі – «Кратких заметах истории городов Черниговской губернии» 1829–1830 рр., згадується ця ж сама грамота Владислава IV, так само датована 20 листопада 1600 р.: «В грамоте Владислава короля польського данной остерским жителям в 1600 году ноября 20 дня»¹³⁵⁹. Зважаючи на загальне історичне тло навряд чи ця грамота є фальшивою, скоріше маємо справу з недбало зробленою копією документу з помилковим датуванням.

У 1635 р., коли створювалося Чернігівське воєводство, були розмежовані його кордони із воєводством Київським¹³⁶⁰. Новий адміністративний кордон до 1618 р. був колишнім міждержавним. Можливо, що у Аксака був відповідний досвід делімітації. Відомо, що у 1646 р. адміністративний кордон Остерщини із Гоголівським староством був добре демаркований: «копцы близко другого гостинца Киевского сыпана, которые копцы делят староство королевское остерское з староством Гоголевским»¹³⁶¹.

Під час проведення королівської люстрації Остерського староства у 1636 р. Аксак посилався перед ревізорами на «дідичне» право, яке фактично перетворювало його маєтності у приватновласницькі¹³⁶². Незважаючи на королівські привілеї 1633 р. остерським боярам, остерський староста продовжував відноситись до місцевого боярства як до «хлопів». У 1636 р. остерські бояри звернулися до королівських люстраторів із скаргою на нього. Комісія постановила залишити за ними усі землі та не вимагати жодних інших повинностей окрім військової. Для виконання цього припису був навіть створений боярський реєстр¹³⁶³. На цей документ у 1784 р. посилалися перед Чернігівською комісією по розгляду справ на дворянство нащадки остерських бояр, а на тоді козаки Бубенські, Гарбузи, Жереби, Овдієнки, Световці, Степановичі, Ємови, Федоровичі, Шахраї, Шелести та Щурови («якобы их будучи в 1636 году боярами

¹³⁵⁸ ІР НБУВ. – Ф. XIV. – Спр. 126. – Арк. 1 зв.

¹³⁵⁹ ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 3205. – Арк. 57.

¹³⁶⁰ Бузун О. В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С. 52.

¹³⁶¹ ІР НБУВ. – Ф. XIV. – Спр. 5385. – Арк. 3 зв.

¹³⁶² Lustracja Dóbr króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiem leżących... – S. 213.

¹³⁶³ Александрович М. Н. Остерский уезд... – С. 37.

острицкими») ¹³⁶⁴. Наступного 1637 р. вибухнуло повстання на чолі з остерськими боярами Мурком та Носком. Повстання налякало С.Аксака, який був вимушений тікати ¹³⁶⁵.

У 1636 р. С.Аксаку вдалося визнати спадковим володінням с.Крохалів (Крехаїв) ¹³⁶⁶. До того це було замкове село, віддане до 1616 р. у посесію Миколі Пліхті ¹³⁶⁷. Аксак заволодів селом у 1628 р., коли виплатив з нього до коронного скарбу лановий податок з 3 осідлих димів та 2 огородників (на суму 11 злотих) ¹³⁶⁸. Під час проведення люстрації 1636 р. С.Аксак не зміг пред'явити ревізорам підтверджувальних документів на с.Крехаїв ¹³⁶⁹.

До Аксака перейшло с.Рожни. 3 квітня 1634 р. Рожни із маєтком були затвержені «*prawem dożywotnim*» за Єжи Каролом Глебовичем ¹³⁷⁰. Опісля почалася судова тяганина між ним та удовою Захарія Словицького, яка претендувала на маєтність. С.Аксак прийняв сторону удови та став трактувати ці добра як діличні. Згодом на це погодився й Глебович ¹³⁷¹. 19 листопада 1640 р. Єжи Кароль Глебович продав С.Аксаку за 80 тисяч польських злотих низку маєтностей на Київщині, зокрема, с.Русанівку на Дніпрі та м.Гоголів. 1 березня 1642 р. король затвердив цей продаж ¹³⁷². В 1642 р. Аксаком у Служек були куплені Мухойдовичі ¹³⁷³.

23 березня 1643 р. королівським судом був винесений декрет по справі між шляхтичем Гуменицьким та Стефаном і Михайлом Аксаками. Суперечка точилася з приводу приналежності городища біля містечка Світильнова, урочища Осова в Забобрицькому острові, с.Літковичі (в тексті – «Літковичі другі»), мова йде про якусь новоосажену слобідку), Колінці над р.Десна, Крехаїв, Бердово, Заворичі

¹³⁶⁴ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.111.

¹³⁶⁵ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.11891. – Арк.10.

¹³⁶⁶ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... – С.258-259; Litwin H. *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648...* – S.196.

¹³⁶⁷ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.80; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.80.

¹³⁶⁸ Bobiński W. *Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy...* – S.234.

¹³⁶⁹ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.104-105.

¹³⁷⁰ AGAD. – МК. – Dz.180. – Арк. 292 v.

¹³⁷¹ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... – С.258-259; Litwin H. *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648...* – S.197.

¹³⁷² AGAD. – МК. – Dz.187. – Арк.124 v. – 128.

¹³⁷³ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... – С.258-259; Litwin H. *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648...* – S.197.

біля с.Рожнова (чи Рожнів)¹³⁷⁴. Судова справа тривала до 1646 р., коли 6 грудня був підписаний ще один декрет на вищезгадані «добра»¹³⁷⁵.

На початку 40-х рр. XVII ст. остерський староста відсудив низку прикордонних із Остерським староством маєтностей. У 1640 р. він заволодів низкою спірних «чернігівських» сіл. Для цього він сплатив подимний податок з Надинівки, Чемера, Держанівки, Ржавця, Красилівки, Адамівки, Козар та Церковища (разом 388 димів)¹³⁷⁶.

Остерському старості вдалося врегулювати й суперечку з Єловицькими. Ще його батько десь на початку XVII ст. відібрав маєток у Захарія Єловицького, який намагався відстояти свої права в судах¹³⁷⁷. Після смерті позивача, Аксак заключив «примирення» із удовою, яка визнала його право на с.Літки. У подальшому Літки були віддані в оренду віленському каштеляну Юрію Глебовичу¹³⁷⁸.

Слід за батьком Стефан Аксак займався осадництвом. У 1636 р. від оподаткування на три роки були звільнені Мостова слобідка, Красилівка та Козелець¹³⁷⁹, а слоб. Новий Остер – на шість років¹³⁸⁰. За його старостування був заснований Козелець (Козелецька земля відома з 1552 р.¹³⁸¹; у матеріалах люстрації 1636 р. засновником поселення згаданий шляхтич Адам Сачко¹³⁸²). Розквіт Козельця прийшовся вже на період Гетьманщини. Місто було осаджене як прикордонний форпост: «старостою Степаномъ Аксакомъ заложенъ для разныхъ случаевъ, а особливо для защиты отъ набѣговъ неприятельскихъ»¹³⁸³. 27 грудня 1643 р. остерський староста Стефан Аксак надав різницькому цеху м.Козельця право на вільний «промысел»¹³⁸⁴. Можливо, що аналогічний документ отримав і шевський цех. У 1646 р. цехмістер козелецького шевського цеху отримав дозвіл від міського уряду на побудову нової лавки, для чого майстри мали «збудвати

¹³⁷⁴ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.214. – Арк. 187-190.

¹³⁷⁵ Там само. – Арк.402 зв. – 406 зв.

¹³⁷⁶ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.228.

¹³⁷⁷ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.30, 32.

¹³⁷⁸ Rulikowski E. Opis powiatu Wasilkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym... – S.40; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.32.

¹³⁷⁹ Там само. – С.101-102; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.101.

¹³⁸⁰ Там само. – С.102.

¹³⁸¹ АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С.592-598; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.73-77.

¹³⁸² Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.104-105.

¹³⁸³ Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела... – С.55-56, 302.

¹³⁸⁴ ІР НБУВ. – Ф. XIV. – Спр.153. – Арк.1.

талоку а стара зруйноване»¹³⁸⁵. У 1644 та 1646 рр. місто згадане як новозасноване – «новому месту Козелей»¹³⁸⁶. С.Аксак, як засновник міста, згадувався в привілеї польського короля Яна II Казимира 1663 р. на магдебурзьке право¹³⁸⁷. Остерським старостою в місті була побудована фортеця, цілком можливо що вона проіснувала до кінця XVIII ст.: «городское укрѣпленіе обнесенное, но отъ древности осыпавшееся»¹³⁸⁸.

Як бачимо, Стефан Аксак прибрав до своїх рук чи не усі володіння батька та значно збільшив їх, у тому числі за рахунок придбання маєтностей у рідного брата. Відомо, що Михайлу Івановичу Аксаку від батька дісталися Гоголів, Димерка, Старі та Нові Рожни¹³⁸⁹. До Хмельниччини Михайло володів на Київщині 330 димами¹³⁹⁰. Загалом Аксакам на Київщині, за підрахунками Н.Яковенко, належало 1417 димів¹³⁹¹. За даними Г.Літвіна, у 1645 р. родина володіла 1726 димами¹³⁹². Для порівняння: Сапегам належало 1353 димів, а Тиша-Биковським – 953¹³⁹³.

За даними польських біографістів, у 1642 р. остерським та ніжинським старостою був Микола Потоцький (роки життя: 1594–1651) – польний коронний писар у 1636 р., польний гетьман коронний у 1646–1651 рр., у 1643 р. – черкаський староста, у 1646 р. – староста барський та краківський каштелян¹³⁹⁴. Але ймовірніше, це була спроба рейдерського захоплення Остерського староства магнатами Потоцькими. В документах 1642 р. Стефан Аксак згаданий як київський суддя, остерський та бобровицький староста¹³⁹⁵. Як остерський староста він згадується й у пожалуванні козелецькому цеху різників 27 грудня 1643 р.¹³⁹⁶. Остерський уряд він займав аж до смерті у 1650 р. А от Потоцькі залишилися на

¹³⁸⁵ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.1416-1421. – Арк.3-4.

¹³⁸⁶ Там само. – Спр.5385. – Арк.3 зв.; Документальна спадщина Свято-Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVII – XVIII ст... – С.461.

¹³⁸⁷ Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела... – С.55-56, 203.

¹³⁸⁸ Там само. – С.55, 202-203.

¹³⁸⁹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.32; Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... – С.258-259.

¹³⁹⁰ Там само. – С.258-259.

¹³⁹¹ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С.214.

¹³⁹² Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... – С.245-247.

¹³⁹³ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С.214.

¹³⁹⁴ Janas E., Kłaczewski W., Kurtyka J., Sochacka A. Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieków. – Kórnik, 1998. – S.132–133; Majewski W. Potocki Mikołaj h. Pilawa (zm. 1572) // Polski słownik biograficzny. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1983. – Т. XXVII. – S. 109.

¹³⁹⁵ ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Спр.20587-20639. – Арк.18.

¹³⁹⁶ Там само. – Ф.ХІV. – Спр.153. – Арк.1.

Ніжинщині, відомо, що М.Потоцький передав Ніжинське староство сину Стефану¹³⁹⁷.

Вже під старість остерський староста С.Аксак, що багато хворів, потрапив під вплив ксьондзів та другої дружини Катерини (у дівочтві – Чолганської). Від другого шлюбу в нього було 3 синів та 4 доньок. Сини від першого шлюбу – Ян та Гаврило, а також брат Стефана – Михайло Янович Аксак побоювалися що все майно відійде до дітей від другого шлюбу. На той момент Стефан Аксак жив у замку в Гуляниках (Васильківський повіт). Він сильно хворів й рідня очікувала його смерті¹³⁹⁸.

Щоб не допустити втрати майна, сини від першого шлюбу спорядили загін з шляхтичів та селян, й вночі з 19 на 20 травня 1648 р. (це за вісім днів до Корсунської битви) напали на гуляницький замок. Катерина Аксак була біля чоловіка, який вже був без свідомості. Не довіряючи лікарям вона запросила ксендзів для вигнання злого духу (обряд екзорцизму був офіційно визнаний католицькою церквою у 1614 р.¹³⁹⁹). Немовби під час саме цієї процедури до неї із повідомленням прибігла служниця, яка розповіла, що на замок напали молоді Аксаки. Пограбувавши маєток сини та дядько забрали непритомного Аксака із собою та відвезли його до с.Татаринівки, де був маєток Михайла Аксака. Самій Катерині вдалося врятуватися (а якраз почалося козацьке повстання) і вона змогла виїхати на Волинь¹⁴⁰⁰.

Магнатське панування, що домінувало на Подніпров'ї, повною мірою відобразилося і на Любецькому старостві. Як вже зазначалося, у 1633 р. уряд любецького старости перейшов до родини Калиновських. У 1633–1638 рр. любецьким старостою був Адам Калиновський (В.Бобинський називає інші дати

¹³⁹⁷ Janas E., Kłaczewski W., Kurtyka J., Sochacka A. Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieków... – S. 132–133; Majewski W. Potocki Mikołaj h. Pilawa (zm. 1572)... – S. 109.

¹³⁹⁸ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.47-48; Rulikowski E. Opis powiatu Wasilkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym... – S.53-55.

¹³⁹⁹ Фишер Ч. Экзорцизм (exorcism) // Психологическая энциклопедия. 2-е изд. – СПб., 2006. – 1096 с. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://yanko.lib.ru/books/psycho/psych-enc.htm>. – Дата доступа: 15.08.2019.

¹⁴⁰⁰ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.47-48; Rulikowski E. Opis powiatu Wasilkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym... – S.53-55.

старостування – 1630–1632 рр.)¹⁴⁰¹. Дружиною Адама була Зофія (Христина) Струсь – донька любецького старости Миколи Струся (1570 (?) – 1627 рр.)¹⁴⁰².

В матеріалах королівської люстрації опублікованої Ю.Мициком, любецьким та лоевським старостою зазначений Александр Калиновський. Дослідник ототожнює його із Валентієм Александром Калиновським, хоча той помер у 1620 р.¹⁴⁰³. Очевидно, що мова йде саме про Адама Калиновського, що дозволяє нам звузити датування часу проведення люстрації замість 1631-1633 рр., лише до 1633 р.

Від старостування Адама Калиновського розпочалося захоплення земельних маєтностей любецької шляхти. 22 лютого 1633 р. староста заволодів Сибережем, Горбовим, Корленичами (Козленичами – І.К.) та Пізнопалами¹⁴⁰⁴. 8 березня 1633 р. привласнив власність зем'ян Силичів с.Ковпиничі біля Лоева (за даними Г.Літвіна це відбулося у 1636 р.¹⁴⁰⁵)¹⁴⁰⁶.

3 березня 1635 р. Адам Калиновський отримав від Владислава IV дозвіл на конфіскацію до королівського земельного фонду Пероцької землі у шляхтичів Пероцьких¹⁴⁰⁷. Того ж дня король дозволив старості відібрати у бояр Пушкаревичів їх частку Пероцьковщини, Литвіновщини (Лиственщини) та інших маєтностей¹⁴⁰⁸. Частині Пероцьких вдалося зберегти якісь володіння на Пероцьковщині, а от посесорами Лиственщини в матеріалах люстрації 1636 р. фігурують тільки зем'яне Пузики¹⁴⁰⁹.

¹⁴⁰¹ Кулаковський П. Земські урядники Чернігово-Сіверщини у 1621-1648 роках... – С.113-130; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С.239; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S. 579.

¹⁴⁰² Czamańska I. Wiśniowieccy. Monografia rodu... – S.162; Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.190.

¹⁴⁰³ Мицик Ю. Albaruthenica... – С.47, 48-49.

¹⁴⁰⁴ Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.434; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.86, 263.

¹⁴⁰⁵ Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.196.

¹⁴⁰⁶ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.214. – Арк. 33 зв. – 34; Lustracya Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S.209.

¹⁴⁰⁷ Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673... – С.804; Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.261, 332.

¹⁴⁰⁸ Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673... – С.804.

¹⁴⁰⁹ Lustracya Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S.204.

З цього часу нам відоме підтвердження акту купівлі-продажу любецьким підстаростою Яном Кучковським. 16 березня 1633 р. він затвердив продаж любецького міщанина Андрія Снітка міщанину Якову Зрегідє земель з хутором під Любечем: «на урочищу, хуторахъ Сниткахъ, при рьце Будлянскої, въ островъ Мечалюскомъ лежачій»¹⁴¹⁰.

Право збирати податки з Любеча та Лоева А. Калиновський затвердив королівським привілеєм лише 30 січня 1635 р.¹⁴¹¹. Того ж таки дня він передав право на збір податків з Любеча та замкових сіл Любецького та Лоевського староств своїй дружині Христині Струсь¹⁴¹².

Помер Адам Калиновський 2 травня 1638 р. Опісля смерті чоловіка Христина безрезультатно намагалася у короля здобути підтвердження права збирати податки з Любецького та Лоевського староств¹⁴¹³.

Землі в Любецькому старостві привласнював й майбутній чернігівський воєвода та любецький староста Мартин Калиновський. Ще 22 лютого 1633 р. він отримав права на села Сибереж, Велика Вісь, Виблі, Смолін та ін.¹⁴¹⁴. Мартин Калиновських був любецьким та лоевським старостою у 1638 – 1648 рр., у 1635–1652 рр. був чернігівським воєводою, 1646–1652 р. – польним коронним гетьманом¹⁴¹⁵.

У березні 1634 р. Мартин Калиновський отримав королівський привілей на хутори неподалік Чернігова (реально заволодів ними ще 1632 р.). Серед хуторів згадані Гущин, Хмельниця на р. Білоус, Роїще, Петрушин, Чорторійка та Муравейка над Десною. У липні 1634 р. М.Калиновський здобув від короля низку ленних маєтностей під Черніговом, відібраних державою у різних володільців, що «обов'язків своїх не виконали»¹⁴¹⁶. У 1636 р. чернігівський архімандрит Кирило

¹⁴¹⁰ Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского... – С. 113-115.

¹⁴¹¹ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.214. – Арк. 95 – 95 зв.

¹⁴¹² Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673... – С.803; Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.261.

¹⁴¹³ Czamańska I. Wiśniowieccy. Monografia rodu... – S.163.

¹⁴¹⁴ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.214. – Арк.26 зв – 27.

¹⁴¹⁵ Кулаковський П. Земські урядники Чернігово-Сіверщини у 1621-1648 роках... – С.115, 119-120; Urzędnicy województw Kijowskiego i Czernihowskiego XV-XVIII wieku. Spisy... – S.198.

¹⁴¹⁶ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.86, 263.

Ставровецький судився з брацлавським мечником Яном Калиновським. Справа точилася навколо незаконного вилову риби у водоймах монастиря¹⁴¹⁷.

20 червня 1637 р. Мартин Калиновський здобув привілей на половину Познаполя (?) та Велику Весь¹⁴¹⁸. 7 лютого 1639 р. чернігівський воєвода М. Калиновський уступив чернігівському підвоєводі Варвинцю (Вавринцю) Горецькому Лиственський остров та городище¹⁴¹⁹.

11 липня 1643 р. М.Калиновський передав право держання Любеча сину Самуелю. Передача була підтверджена Владиславом IV. До любецьких маєтностей належало 19 сіл, до Лоевських – 10 (див. Додаток В.5)¹⁴²⁰. За даними Н.Яковенко, С.Калиновський був любецьким державцею у 1646–1652 рр.¹⁴²¹, на думку Г.Літвіна, з точкою зору якого ми погоджуємося, у 1643 – 1647 рр.¹⁴²².

Більш ніж за місяць до передачі маєтності, 3 червня 1643 р. Любецьке та Лоевське староства були віддані в оренду за віддачу 24 тис злотих київському підстолюю Максиміліану Бжозовському. Його любецьким намісником та урядником був К. Котюшинський¹⁴²³. Десь до 1645 р. Бжозовський втрачає цю оренду, можливо у зв'язку із скаргою на нього митника королівських сіверських митниць Яна Задзиковича. 15 лютого 1645 р. був заключний контракт «на вибір добр» з Любеча з євреєм-орендарем податків та зборів в Київському воєводстві Лейзором. У 1646 р. шляхтич Андрій Ореховський подав протестацію на євреїв-орендарів Любеча за його побиття у Лоеві¹⁴²⁴.

У тому ж році Микола Зарецький позивався проти любецьких орендарів про «наслання» на озера Терно (Тесни?) і Грилове (Гниле?), а брати Данило та Стефан Богуші – на орендаря Лейзора, вїйта та любецьких міщан – про невидачу селян

¹⁴¹⁷ В. PAU-PAN Kг. – Rps.272. – Ark.95-97 v.

¹⁴¹⁸ Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.463.

¹⁴¹⁹ Кулаковський П. Земські урядники Чернігово-Сіверщини у 1621-1648 роках... – С. 119, 125; Його ж. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.230, 288, 421; Лазаревский А.Л. Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии... – С.1-2, 26.

¹⁴²⁰ AGAD. – МК. – Dz.185. – Ark.543 – 545 v.; Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.190.

¹⁴²¹ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С.239

¹⁴²² Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.190.

¹⁴²³ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. Т.1. 1620-1647 гг. – М., 1953. – С.407-409; Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.261.

¹⁴²⁴ Кондратьев І. Євреї-орендарі Любеча напередодні Хмельниччини // Євреї Лівобережної України. Історія та культура. Матеріали X Міжнародного наукового семінару. – Чернігів, 2015. – С.3-10; Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.261-262, 352.

с.Осняки, яких вони звинувачували у вбивстві їхнього брата Петра¹⁴²⁵. Як зазначають дослідники, намагаючись за короткий термін оренди повернути заставні гроші та отримати прибутки, євреї могли вводити незаконні мита, впроваджувати наднормові роботи та збільшувати податки¹⁴²⁶. Саме здирництво орендарів й сформулювало образ єврея як носія «чужого режиму»¹⁴²⁷, що «відгукнулося» єврейському народові у середині XVII ст.

Незабаром Любецьке та Лоевське староства знов потрапляють під контроль чернігівського воєводи Мартина Калиновського. Документи свідчать, що незабаром він перебрав на себе керівництво Любецьким та Лоевським староствами¹⁴²⁸. За даними Г.Літвіна, Самуель Калиновський був любецьким державцею лише до 1647 рр.¹⁴²⁹. Перед тим, можливо у якості компенсації, 23 травня 1646 р. М.Калиновський передав Самуелю усі свої маєтності на Поділлі¹⁴³⁰.

Для шляхти Любецького староства саме Калиновські стали уособленням магнатського свавілля. За підрахунками П. Кулаковського, на Чернігово-Сіверщині лише Мартину Калиновському належали 674 дими, 5 сіл та 9 міських хуторів¹⁴³¹. За підрахунками І. Бойка, на 1640 р. у Київському воєводстві 27 магнатам належало 68% усіх дворів, середній шляхті (117 власників) – 26%, дрібній (242 володільця) – лише 6%¹⁴³². В масштабах країни магнатам вдавалося створювати величезні земельні латифундії, куди подекуди входило до 10 різних староств¹⁴³³. Однак, фільварків у Любецькому старостві магнатам організувати так і не вдалося, за винятком невеличкого у селах Йолча та Березки¹⁴³⁴. Створені вони

¹⁴²⁵ Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.346, 352.

¹⁴²⁶ Жук О. М. Соціальні та етнічні особливості поселень українських земель в складі Речі Посполитої у 1569-1648 рр... – С.22.

¹⁴²⁷ Там само. – С.22; Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. – К., 1997. – С.148.

¹⁴²⁸ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.214. – Арк. 391-394 зв., 424 зв. – 427.

¹⁴²⁹ Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.190

¹⁴³⁰ AGAD. – МК. – Dz. 190. – Ark.160 – 162.

¹⁴³¹ Кулаковський П. Земські урядники Чернігово-Сіверщини у 1621-1648 роках... – С.119-120; Його ж. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.156-157, 421.

¹⁴³² Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст... – С.13.

¹⁴³³ Иванишев Н. Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России // АЮЗР. – Ч. II. – Т.1. – К., 1861. – С.ХХVIII.

¹⁴³⁴ Грушевський М.С. Історія України-Руси... – Т.V. – С.218-220; Т.VI. – С.279, 288; Кондратьев І. Польська колонізація лівобережних староств Київського воєводства у першій половині XVII ст. // Україна між Польщею та Росією: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, приуроченої до 330-ї річниці Вічного миру (1686) і 350-ї річниці Андрусівського перемир'я (1667) (23 грудня 2016 р., м. Київ). – Ніжин, 2016. – С.34.

опісля 1633 р., адже тоді люстратори зазначали, що у Любецькому та Лоевському старостві фільварків немає¹⁴³⁵. Не було їх й в інших центрах скупчення служебної шляхти – Острі, Овручі, Білій Церкві¹⁴³⁶. Чи не єдина спроба створити фільварок в Остерському старостві у 1628 р. належала Е.Залеському, однак, нам невідома подальша доля цього надання¹⁴³⁷.

У 1641 р. загострилося протистояння любецької шляхти та любецького старости М. Калиновського. Любецька шляхта зверталась по допомогу до королівської влади, адже Сеймова конституція 1613 р. дозволяла у випадку заперечення шляхетства звертатися до трибуналу шляхтичам, що мали ленне право щодо оборони замків¹⁴³⁸. Одними з перших, у 1641 р. їздили «шукати правди» до Варшавського трибуналу Микола Мілкович разом з любецьким вйтом Ярошем Пантелеєвичем¹⁴³⁹.

Боротьба околичного шляхетства зі старостою набула досить жорстокого характеру. 30 серпня 1641 р. любецькі бояри подали «контурмацію» (судове обвинувачення) на чернігівського воєводу «о нападе на их добра»¹⁴⁴⁰. У 1642 р. вже близько п'ятдесяти шляхтичів подали скаргу на Мартина Калиновського. Кілька десятків представників любецької шляхти скаржилися на бажання Калиновського повернути їх під свою владу, для чого на маєтності позивачів був здійснений напад¹⁴⁴¹. Але жодних санкцій проти Мартина Калиновського не було вжито¹⁴⁴². У 1643 р. любецькі зем'яни, що «в тракте любецькому мешкаючи», подали на М.Калиновського ще одну скаргу та були викликані до суду¹⁴⁴³. Можливо, це стало однією з причин передачі права на Любецьке староство сину Самуелю Калиновському¹⁴⁴⁴. У 1643–1646 рр. Люблінський трибунал розглядав справу про позбавлення старостою любецьких зем'ян шляхетства, рішення було

¹⁴³⁵ Мицик Ю. *Albaruthenica*... – С.50.

¹⁴³⁶ Антощук М., Атаманенко В. Королівщини Київщини першої половини XVII ст... – С.15; Історія українського селянства: Нариси в 2-х т. – Т.1. – С.144 – 146.

¹⁴³⁷ В. РАУ-РАУ Кг. – Rps.263. – Ark.15-16.

¹⁴³⁸ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618–1648 рр... – С.64.

¹⁴³⁹ РДІА. – Ф.1343. – Оп.30, Ч.2. – Спр.3397. – Арк.7.

¹⁴⁴⁰ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.219. – Арк.234-235.

¹⁴⁴¹ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.232. – Арк.40-41; ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.10522-10534. – Арк.26-27; РДІА. – Ф.1343. – Оп.30, Ч.2. – Спр.3397. – Арк.7.

¹⁴⁴² ДАЧО. – Ф.86. – Оп.1. – Спр.17. – Арк. 281.

¹⁴⁴³ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.10522-10534. – Арк. 32-35; РДІА. – Ф.1343. – Оп.30, Ч.2. – Спр.3397. – Арк.9.

¹⁴⁴⁴ AGAD. – МК. – Dz.185. – Ark.543 – 545 v.

винесено на користь позивачів¹⁴⁴⁵. В шляхетстві були відновлені Мануйло Кіндратович Данич, Клим, Матіяш Вечерський з Ганною Красковською Кіндратівною Данич, та Іона Данич – усі нащадки Кіндрата Данича¹⁴⁴⁶.

У 1645 р. у шляхтичів Перецьких в с.Ріпки були незаконно забрані дві підводи із збіжжям, як оплата митного збору¹⁴⁴⁷. Чергові претензії до любецьких бояр, які відмовлялися нести повинності на замок, були висунуті у 1646 р.¹⁴⁴⁸.

У 1646 р. на Вальному сеймі представники дрібного боярства Любецького староства намагалися підняти питання підвищення свого правового статусу, але не знайшли розуміння і залишилися у старостинському підпорядкуванні. З мемуарів Ольбрихта Станіслава Радзивіла – литовського канцлера у 1623–1656 рр., відомо, що боярську верству, зокрема, любецьких бояр, не вважали привілейованим класом та дорівнювали до нереєстрових козаків, що підлягали поверненню до холопів¹⁴⁴⁹.

18 листопада 1646 р. був накладений арешт на маєток любецьких бояр Антоновичів¹⁴⁵⁰. 4 грудня 1646 р. був заключний «декрет меж велможним воеводою черниговским а бояри любецкими». Приводом було невиконання боярами повинностей на замок¹⁴⁵¹. У травні 1647 р. були укладені відповідні декрети, за якими Калиновські намагався повернути боярство під свою владу¹⁴⁵². 24 травня 1647 р. скаргу на воеводу подали Лукаш Зарецький та Манойло Тарасевич»¹⁴⁵³.

¹⁴⁴⁵ Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні під проводом гетьмана Б.Хмельницького... – С.453;

Кондратьєв І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. Любеч... – С.11.

¹⁴⁴⁶ Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.500.

¹⁴⁴⁷ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.214. – Арк.249 зв -250 зв

¹⁴⁴⁸ Там само. – Арк.353 зв – 355 зв., 348 – 349 зв.

¹⁴⁴⁹ Pamiętniki Albrychta Stanisława X. Radziwiłła Kanclerza W. Litewskiego. T.2 / wyd. z rękopismu przez Edwarda Raczyńskiego. Radziwiłł, Albrycht Stanisław (1593-1656). – Poznań, 1839 – S.224, 239.

¹⁴⁵⁰ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.214. – Арк.353 зв. – 355 зв.

¹⁴⁵¹ Там само. – Арк. 391 – 394 зв.

¹⁴⁵² Там само. – Арк. 424 зв. – 427 зв., 427 зв -430 зв.

¹⁴⁵³ Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні під проводом гетьмана Б.Хмельницького... – С.453; Кондратьєв І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва... – С.11.

Однією з форм захисту від беззаконня було отримання королівських привілеїв У 40-і рр. XVII ст. такі листи отримали Даничі, Жлоби-Погорільські, Зарецькі-Зеньковичі, Кривопиші-Неданчичі, Перецькі та Ріпчичі¹⁴⁵⁴.

Магнатське свавілля проявилось не лише у взаєминах із шляхтою, потерпали від нього любецькі і лоевські міщани. Відомо, що у зв'язку із запровадженням нового мита на імпорт (індукта), у Лоеві (29 квітня) та Любечі (1 травня 1644 р.) були створені митні пункти. Організацією митних комор опікувався суколектор (помічник збирача податків) В.Комонецький¹⁴⁵⁵. Збирання податків проходило мляво. У липні 1645 р. за наказом замкового уряду були заарештовані московські та литовські купці з «московськими» товарами: було затримано 7 возів «добре» навантажені соболиним хутром, куницями, лисами та ін. Затримані були також київські та лоевські купці, що плили Дніпром з товаром – 117 байдаків навантажених пшеницею, житом, пшоном та сіллю. Торговцям висунули вимогу сплатити індукт. Але вже через три дні (20 липня) київський підстолій та любецький і лоевський староста Максиміліан Бжозовський, наказав своєму любецькому наміснику та уряднику К. Котюшинському випустити усіх купців без сплати мита (ймовірно, отримавши за це хабара), чим привів до значних збитків державної казни. За оцінкою митника королівських сіверських митниць шляхетного Яна Задзикевича, сума збитків складала не менш ніж 8 тисяч злотих¹⁴⁵⁶.

19 травня 1646 р. Я.Задзикевич звернувся до Новгород-Сіверського гродського суду із скаргою на самоправні дії старости та не виконання закону про запровадження нових мит. До того ж, Яну Задзикевичу поскаржилися лоевські міщани Степан Голобоярєнко та Тихон Войцешенко. Скаржники стверджували, що сплачене ними мито було привласнене М. Бжозовським та К. Котюшинським. Але намісник Любеча стверджував, що він дорого заплатив за оренду замість цих «хлопів» і має отримати з них якійсь зиск. Зважаючи, що Новгород-Сіверський

¹⁴⁵⁴ ДАЧО. – Ф.86. – Оп.1. – Спр.28. – Арк. 278, 281; Ф.133. – Оп.1. – Спр.232. – Арк.3-5; Спр.395. – Арк. 14-14 зв., 48 зв.; РДІА. – Ф.1343. – Оп.17, Ч.2. – Спр.4831. – Арк.6; ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.572 зв.

¹⁴⁵⁵ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.188.

¹⁴⁵⁶ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. Т.І. 1620-1647 гг... – С.407-409.

городський суд не прийняв ніякого рішення по справі, 7 червня 1646 р. Задзикович звернувся до королівського інстигатора¹⁴⁵⁷.

Незабаром Бжозовський втрачає контроль над Любецьким староством, можливо поштовхом до цього стала якраз скарга Я. Задзиковича. Любецьке та Лоевське староства знов потрапляють під контроль М.Калиновського. Якщо у документах 1646 р. Мартин Калиновський називається лише чернігівським воєводою¹⁴⁵⁸, то у 1647 р. – знов як любецький та лоевський староста¹⁴⁵⁹. Ймовірно, що він займав цей уряд до 1648 р. У 1647 р. М.Калиновський надав підтвердження священику Флорину Ревечинському¹⁴⁶⁰. А вищезгаданий М.Бжозовський з лютого 1648 р. по квітень 1653 р. ще встиг побути (переважно – формально) київським каштеляном¹⁴⁶¹.

У цей період відбувається і зміна державної приналежності Любецького та Лоевського староств. Опісля повернення Трубчевська Москві у 1646 р., постало питання територіальної компенсації ВКЛ за втрачену територію. Варшавський сейм у 1646 р. ухвалив інкорпорацію Любецького та Лоевського староств до Стародубського повіту Смоленського воєводства ВКЛ¹⁴⁶². Питання зміни територіальної приналежності Любецького староства обговорювали кілька днів (23-24 та 26-27 листопада). Представники ВКЛ мотивували свою вимогу передати обидва староства тим, що вони є «власністю Князівства Литовського». У свою чергу, поляки сподівалися віддати навзаєм Трубецького лише одне Лоевське староство, але зазначали, що передача навіть одного Лоева загрожує безпеці усього краю, – староство могло виставити 600 бояр озброєних «по козацькі» (вочевидь, це загальна цифра для Любецького та Лоевського староств). Про передачу Любеча мова навіть не йшла. У якості компромісу пропонувалось

¹⁴⁵⁷ Воссоєдинение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. Т.І. 1620-1647 гг... – С. 407-409.

¹⁴⁵⁸ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.214. – Арк.391-394 зв.

¹⁴⁵⁹ Там само. – Арк.424 зв. – 427.

¹⁴⁶⁰ Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского... – С. 110-111.

¹⁴⁶¹ Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.204; Urzędnicy województw Kijowskiego i Czernihowskiego XV-XVIII wieku. Spisy... – S.30.

¹⁴⁶² Василенко Н.П. Правне положення Чернігівщини за польської доби... – С.291; Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел... – С.145; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Tom V... – S.395; Volumina Legum. Prredruk praw staraniem XX. Pyarow w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydaneqo. T.IV... – S.44-45.

віддати з Лоевим чималі правобережні любецькі землі. У свою чергу, литовська делегація «слова на тоє не дала». Поляки запропонували навіть віддати обидва староства Литві, але любецьку шляхту разом із боярськими службами залишити в підпорядкуванні Корони. Чи не найбільшими противниками передачі командування над місцевими збройними силами до ВКЛ були чернігівські та київські депутати. Питання було відкладене, до його розгляду повернулися 6-7 грудня 1646 р. Під загрозою литовської делегації зірвати роботу сейму, була прийнята конституція (закон) про інкорпорацію обох староств до Стародубського повіту Смоленського воєводства ВКЛ. Любецька шляхта за законом була приписана до армії Корони, але у випадку загрози ВКЛ долучалася до литовського війська¹⁴⁶³. Скориставшись слушною нагодою, чернігівський воєвода та любецький староста М. Калиновський вилучив зі складу Любецького староства с. Яриловичі, що контролювали переправу через Сож та передав їх до Чернігівського повіту¹⁴⁶⁴. На жаль, невідомо, чи було здійснене розмежування кордонів Чернігівського воєводства зі Смоленським, адже не було відповідного рішення сейму Речі Посполитої¹⁴⁶⁵.

Розглянемо також проблему межування кордонів Любецького та Остерського староств, як міждержавних, так і внутрішніх адміністративних. Кордони Остерського староства в складі Речі Посполитої суттєво не змінилися. Як і раніше, на півдні Остерське староство межувало з Київським повітом, на сході – із Переяславським староством, на заході – з Чорнобильською волостю. На півночі, межуючи із Чернігово-Сіверськими землями, кордон був міждержавним, а від 1618 р. – адміністративним. За підрахунками В.Бобінського, площа Остерського староства опісля 1569 р., становила 4850 км. кв.¹⁴⁶⁶.

Традиційною проблемою залишилась проблема демаркації міждержавного кордону, під час дипломатичних перемовин обидві сторони намагалися затягнути

¹⁴⁶³ Галубовіч В. Спрэчкі пра далучэнне Лоева да Вялікага Княства Літоўскага на сойме 1646 года // Шостыя Міжнародныя Доўнараўскія чытанні (г. Рэчыца, 14–15 лістапада 2005 г.): У 2 ч. – Ч. 2. – Гомель, 2008. – С.38-44; Volumina Legum. Prredruk praw staraniem XX. Ryarow w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydaneqo. T.IV... – S.44-45.

¹⁴⁶⁴ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.234.

¹⁴⁶⁵ Рогачевский А. К истории правового положения евреев в Смоленском воеводстве: привилегии 1639 г. евреям г.Красного (из Литовской метрики)... – С.72.

¹⁴⁶⁶ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.232.

розгляд цих питань, намагаючись виторгувати собі певні превенції. Робота відповідних комісій, які мали визначити та провести кордон на місцині, затягувалася, а інколи й повністю зривалася.

По завершенню у 1583 р. Лівонської війни, процес розмежування кордону («о рубежах и о спорных землях») розпочався лише на зламі XVI–XVII ст. На міждержавних переговорах у 1601 р. було домовлено, що на місце з'їдуться судді, які мають демаркувати кордон на місцевості: «межь себе на обе стороны судеи с обе стороны по ровну, з стороны по петидесят чоловеков. А выслати судеи в два места на рубеж меж Чернигова и Остра...и тым судям съехал ся и сыскав старожылцы вправду с обе стороны учинити рубежь...». Найбільші проблеми у демаркації були в Чернігівському, Путивльському та Новгородському (Новгород-Сіверському) повітах¹⁴⁶⁷.

Але запланована зустріч межувальної комісії так і не відбулася: «господарь Московській Борисъ... судей на срокъ не выслалъ, але послалъ воеводъ своихъ съ Чернигова и съ Путивля, съ войскомъ, с пушками и съ иншими нарядами»¹⁴⁶⁸.

Не набагато кращою була ситуація і у розмежуванні внутрішніх кордонів, невизначеність яких призводила до чисельних непорозумінь. Так і не був чітко демаркований кордон Київського воєводства із ВКЛ, який тягнувся із заходу на схід на широті річки Словічна – притоки Прип'яті, досягаючи Дніпра північніше від Любеча¹⁴⁶⁹. Наприкінці XVI ст. Остерщина на сході межувала із володіннями Вишневецьких, на півдні – з Київською волостю (за твердженням В.Бобінського, Світильнів та Басань натоді належали до Київської волості). Світильнівська волость у 20-і рр. XVII ст. становила самостійну волость, вона межувала із староством Переяславським та володіннями Вишневецьких¹⁴⁷⁰. Проблеми були у визначенні кордонів із Переяславським староством, яке у першій чверті XVII ст. тримав Януш Острозький¹⁴⁷¹. Кордон між староствами проходив неподалік Борисполя, який відносився до Переяславського повіту, та яким напередодні

¹⁴⁶⁷ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585-1604)... – P.219-220.

¹⁴⁶⁸ Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т.IV (1598-1608)... – С.621.

¹⁴⁶⁹ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... – С.382.

¹⁴⁷⁰ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.233.

¹⁴⁷¹ Грушевський М.С. Історія України-Руси... – Т.6. – С.286.

Хмельниччини заволоділи Собеські¹⁴⁷². Згадаємо також, що з Переяславського староства виділилися Ніжинське (у поріччі Остра), та Гадяцьке староства – у поріччя Псла¹⁴⁷³. Ніжин, що наприкінці XIV ст. був приналежний до Остерщини, був втрачений опісля 1500 р. Цілком можливо, що якийсь час це прикордонне поселення було закинутим. Згодом місто відійшло до Переяславщини, а потім – до Київщини. У 1617 р. Ніжинське городище отримав у володіння Флоріан Олешко¹⁴⁷⁴. У 1618 р. Ніжин став чернігівським, а 1625 р. місто отримало магдебурзьке право¹⁴⁷⁵.

Найбільш докладний опис кордону Остерського староства міститься у матеріалах люстрації 1628 р. Наведені у ньому топоніми в більшості дійшли до нашого часу, що дозволило нам нанести його на карту (Додаток В.1). Вірогідно, що матеріалами цього опису користувався П.Клепатський, створюючи карту Остерської волості у складі ВКЛ¹⁴⁷⁶.

Ревізори зазначали, що кордон йшов від с.Лутава до с.Короп'є й далі до Десни по р.Смолянка. Саме по Смолянці проходив кордон із Чернігівським князівством. Поруч знаходилися Лукажевські землі бояр Біликів, Олбин та Махниця, ближче до Десни – Гаденовщина. Моровськ на Коропській землі до староства не належав. Далі кордон йшов Смолянкою до Остра, й далі вгору цією річкою – до впадіння у р.Остер річки Дзевиця (Дівиця). У верхів'ях Дівиці кордон обходив діброву й тягнувся до Іваницького рогу, де був Плоский курган (сучасне с.Плоске). На річці Смолянка знаходилися с.Козар, Укольська земля із сс. Кобижча, Геклін, Носівка та Дівиця. Від Плоского кургану кордон йшов до р. Десни, проходячи Іваницький ріг, Іваницьку діброву, вустя р. Звидовець, верхів'я р.Супей, далі – до р.Гедра та до верхів'їв р.Басанка, нею у р. Смердзіївку, якою до вустя р.Звидовець. Далі він проходив по р.Супой аж до вустя р. Плоська Руда (сучасне с.Руда). Минаючи кілька боліт границя доходила до Спасового озера, й

¹⁴⁷² Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.47.

¹⁴⁷³ Грушевський М.С. Історія України-Руси... – Т.6. – С.286.

¹⁴⁷⁴ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.209. – Арк. 4-4 зв.

¹⁴⁷⁵ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.238.

¹⁴⁷⁶ Клепатський П. Очерки по истории земли Киевской... – С.243.

між Рожнами та слоб. Пухівка виходила до Десни¹⁴⁷⁷. На іншій стороні Десни були остерські сс. Жукин, Боденьковці та Виповзів¹⁴⁷⁸, між ними та Дніпром знаходилось величезне болото Видра, яке робило цю частину староства малоприсадною для життя та господарювання.

Існували проблеми і у визначенні південних кордонів Остерщини із Київською волостю. Містечко Бровари у 1628 р. було приналежним до Остерського староства, але більша частина навколишніх земель належала князям Вишневецьким, й у подальшому містечко стало київським. У 1648 р. князь Єремія Вишневецький перетворив поселення на свій опорний пункт¹⁴⁷⁹.

В останній третині XVI ст. змінилися й кордони Любецького староства. На той час староство складалось з Любецької, Лоевської та Брагінської волостей (остання у 1564 р. відійшла до Мозирського повіту, згодом частина волості знову стала любецькою). З матеріалів Інвентарю 1574 р. відомо, що брагінський замок був оточений ровом із водою, замкові вали мали ширину 10 м та висоту 4-5 м. Оборонний периметр міста складали стіни-городні в один ряд. На городнях була накрита дахом бойова галерея (з «бланкуванням»)¹⁴⁸⁰. У 1581 р. половина Брагіна згадувалась як приватне володіння (у 1514 р. король пожалував містечко Брагін князю Михайлу Васильовичу Вишневецькому у вічне володіння¹⁴⁸¹). У Брагіні було 32 дими, 13 ремісників, 1 священик та 21 осада «загородової» (убогої чи «лезної») шляхти. Загальна кількість населення у місті становила 402 чоловіки¹⁴⁸². 16 травня 1590 р. Сигізмунд III надав брагінським міщанам «вольность от мита»¹⁴⁸³. Як вже зазначалося, у 1585 р. від Любецького староства було формально відокремлено Лоевське староство.

¹⁴⁷⁷ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.89-93.

¹⁴⁷⁸ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.90; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.93.

¹⁴⁷⁹ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... – С.113.

¹⁴⁸⁰ Акт о разделе имени Брагин. 1574 г.... – С. 185–194; Волкаў М. Брагінскі замак у кантэксце абарончага будаўніцтва на паўднёва-ўсходніх землях Беларусі ў XVI–XVII стст.... – С.8; НІАБ. – Ф. 694. – Оп. 7. – Спр. 871. – Арк. 17-18 зв.

¹⁴⁸¹ Зимницька С.П. Родові володіння Вишневецьких на території Волині, Брацлавщини і Київщини в рецепції українських і польських істориків... – С.128.

¹⁴⁸² Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym // Tom IX. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas I-szy / Źródła dziejowe. – Т.ХХ... – S. 26, 76.

¹⁴⁸³ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.199. – Арк.121 – 121 зв.

Отже, у останній третині XVI ст. кордони Любецького староства розширилися. На півдні вони проходили по річках Пакульці та Рудій, на сході доходили до московського кордону, а у західному напрямку – до Брагіна. З привілею любецьким міщанам 1587 р. відомий північний кордон Любецького староства. Він проходив по річках Синець (з кінця XVIII ст. відомий хут. Синець, володіння Петра Лизогуба¹⁴⁸⁴) та Городечна (притока р. Смяч), доходив до Турищева, а звідти у Сухий Вир, від якого йшов до Дорогого болота¹⁴⁸⁵.

Опісля 1618 р. міждержавні кордони стають адміністративними, але проблеми з їх визначенням залишилися. Спірними були Носівка та Козар, неподалік яких проходив остерсько-чернігівських рубіж. Тут східний кордон Остерського староства тягнувся до Лосинівки та Дорогінки, від них – до Іваницького рогу з Плоським курганом, далі – до витоків р. Дівиця, та її течією до впадіння в р. Остер. Річкою границя виводилась до витоків р. Смолянки, а її течією – до впадіння в Десну¹⁴⁸⁶.

У 20-30 рр. XVII ст. Остерське староство втратило частину своєї площі, у тому числі, за рахунок розширення території Чернігівського воєводства. Тодішній кордон, за визначенням П. Кулаковського, йшов від Свидовця, де він прямував на північний захід розділяючи чернігівські Свидовець і Кобижчу (володіння Фірлеїв Броневських, а згодом – Киселів), та остерську Бобровицю. Далі рубіж йшов по лівому березі р. Остер, підіймався проти течії доходячи до Козара та Ржавця, приналежних до Остерщини. Навпроти с. Адамівка річка Остер утворювала дугу. Звідси рубіж, не доходячи неї, перетинав р. Остер і прямував на північний захід до Десни. Кордон розділяв села Держанівка, Чемер, Церковище, Красилівка та Надинівка, які у 30-40-і рр. вважалися чернігівськими. Ситуація із втратою території «відігралась» на початку 40-х рр., коли остерський староста С. Аксак через суди привласнив собі ці населені пункти та приєднав до Остерського староства. У 1640 р. він сплатив з низки прикордонних сіл (Надинівка, Чемер,

¹⁴⁸⁴ ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 13697. – Арк. 538.

¹⁴⁸⁵ Лазаревский А. М. Лист князя Александра Вишневецкого подданым Лоевского староства на бортную землю около теперешнего Замгляя // КС. – 1902. – Т. LXXVI. – Январь. – Отд. II. – С. 14; Татищев Ю. В. Черниговские архивы... – С. 12.

¹⁴⁸⁶ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С. 228.

Держанівка та ін.), подимний податок, хоча ці маєтності були спірними. У 1645 р. ці села були присуджені до Остерського староства¹⁴⁸⁷.

Коли у 1635 р. було утворене Чернігівське воєводство розмежувати кордони Чернігівського воєводства з Київським (колишній московський рубіж), доручили остерському старості С.Аксаку. Тодішні межі Остерського староства із Чернігівським воєводством були визначені таким чином: «Почавши от Лютовы (Лутави – І.К.), старые остерские границы идут р.Десною до р.Смолянки... Смолянкою до р.Остра и Остром до устья р.Девичы и потом Девичею до верховья ея у могилы Лусты... Оттуда до Иваницкого рога, где плоский курган»¹⁴⁸⁸. Топонім «Лусты» знаходимо на планах ділянок землі біля м.Гоголів Остерського повіту 1885–1886 рр., серед назв пустошив та урочищ – Вільне, Лустовщина, Динірщина, Ліневок, Плавкі, Зозулин Гай¹⁴⁸⁹. Поява Лустівщини пов'язана із господарською діяльністю остерських міщан Лустів (Василь Луста – 1552 р.¹⁴⁹⁰; Михайло Луст – 1767 р.¹⁴⁹¹). У 1641 р. питання розмежування кордонів Київського та Чернігівського воєводств навіть постало на Варшавському сеймі¹⁴⁹².

Зміна адміністративних кордонів також була пов'язана із «міграцією» власності. Причинами цього слугувала політика «заокруглення» маєтностей великими землевласниками, та боротьба урядників за перетворення королівщин у приватновласницькі чи приватно-володільницькі маєтності. Подекуди на допомогу володільцям приходила зміна адміністративної приналежності села чи містечка. Остерське с.Чернін, ще за часів ВКЛ із зміною власника стало чорнобильським, однак, опісля повернулося до Остерського староства¹⁴⁹³. У першій половині XVII ст. містечко Козар змінювало остерське підпорядкування на чернігівське, й навпаки¹⁴⁹⁴.

¹⁴⁸⁷ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.228-229.

¹⁴⁸⁸ АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С.345; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.52.

¹⁴⁸⁹ ДАЧО. – Ф.156. – Оп.2. – Спр.60. – Арк.1-7.

¹⁴⁹⁰ АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С.592-598; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.72-77
Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.73-77.

¹⁴⁹¹ ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.50. – Арк.27.

¹⁴⁹² АЮЗР. – Ч. II. – Т. I. – К., 1861. – С. 267, 271.

¹⁴⁹³ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.38-39; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.243.

¹⁴⁹⁴ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.204. – Арк. 7 зв – 8; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.255.

Із втратою Брагінської волості з'явилися проблеми у визначенні кордонів Любецького староства із Брагінською волостю князів Вишневецьких. Наприклад, у 1574 р. Вишневецькі вважали своїми сс.Галки, Губаровичи, Перка (Пієрка), Севковцы (Сівці)¹⁴⁹⁵. Королівські ревізори у 1633 р. фіксували факт заволодіння с.Малечин (Мальчин) князями Вишневецькими: «Це село має велике обтяження у своїх ґрунтах, котрі їм віднімають до намісника князя Вишневецького до Брагина, щоб тоді шкоди ґрунтам короля його мості не була, пан староста має про це постаратися». Аналогічна ситуація була у сс. Деряжичі та Кліковичі: «При цьому селі є Волочковський острів, на котрому бувало дві служби. Скаржилися піддані, що половина цього острова віднята до Брагина, маєтності князя Вишневецького. А другий острів Іванківна, прозваний від імені (?). Треба, щоб його мость п. державця взявся за це і не випускав ґрунтів короля його мості і це повернув»¹⁴⁹⁶.

Схожими були проблеми і на чернігово-любецькому кордоні. В історичній літературі донині побутує помилкове твердження, що у 1635 р. Любецьке староство було включене до складу Чернігівського воєводства, однак, це не відповідає дійсності¹⁴⁹⁷. Кордон Любецького староства з Чернігівським воєводством частково відомий з грамоти 27 березня 1623 р. Сигізмунда III Чернігову¹⁴⁹⁸. Король надав Чернігову Магдебурзьке право та герб – Святого Владислава в лицарських лаштунках, що тримав корогву¹⁴⁹⁹. 25 березня 1625 р. Чернігівський магістрат отримав королівську грамоту з обмеженням своїх землеволодінь¹⁵⁰⁰. 1 липня 1650 р. король Ян II Казимир підтвердив земельні пожалування у вигляді конфірмаційного привілею, хоча з огляду на політичний момент цей акт мав суто формальне значення¹⁵⁰¹. На сьогодні цей кордон локалізований та відображений на картах¹⁵⁰².

¹⁴⁹⁵ Акт о разделе имени Брагин. 1574 г. ... – С.186.

¹⁴⁹⁶ Мицик Ю. Albaruthenica. ... – С.53-54.

¹⁴⁹⁷ Кондратьев І. Любеч (матеріали до довідково-енциклопедичних видань). ... – С.35-45.

¹⁴⁹⁸ Лепявко С. Чернігів. Історія міста. – К., 2012. – С.117-118.

¹⁴⁹⁹ Яблоновський О. Чернігівщина... – С.133; Ситий І. Герб Чернігова // Знак: Вісник Українського геральдичного товариства. – 1993. – 3 серпня. – С.2.

¹⁵⁰⁰ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.58265. – Арк. 1–2.

¹⁵⁰¹ Корпус магдебурзьких грамот українським містам... – С.70-72.

¹⁵⁰² Доманова Г.С., Кондратьев І.В. Кордон землеволодінь Чернігівського магістрату першої половини XVII ст... – С.68-74; Кондратьев І.В. До питання про кордони земельних володінь Чернігівського магістрату // Чернігів у

Як і за часів ВКЛ, традиційною для регіону була демаркація кордону насипанням «копців» – курганів. «Копці» насипалися навіть під час розмежовування Київської та Чернігівської губерній. Демаркацією кордону займалася спеціальна створена межувальна комісія. На кордоні були вириті межові ями, у які насипали угілля, а зверху вкривали дерном. Зовнішньо ці знаки нагадували кургани: «наподобие курганов»¹⁵⁰³. «Копці» розмежовували не лише міждержавні володіння, але й приватні маєтності. Наприкінці XVII ст. нащадок остерських бояр Кіндрат Батіг звинувачував сусідів у самоправному нищенні межі – «копце самоправно накопили»¹⁵⁰⁴. У скарзі 1773 р. остерського ієрея Якова Пескорського на козака Носівської сотні Грицька Ткача йшлося про те, що той «гвалтовно... позаривал копцы, чем спортил межу»¹⁵⁰⁵.

3.2. Розвиток соціальних груп та формування системи землеволодіння

Більшість соціальних процесів доби Речі Посполитої брали свій початок ще у ВКЛ. Значною мірою це відображалось на формуванні земельних володінь Любецького та Остерського староств (Додатки В.1, В.2). Зміна державної приналежності більше всього відобразилася на шляхетській верстві. Люблінська унія по своїй суті була не лише територіальною унією, але й становою. У 1569 р. Сигізмунд II Август видав два інкорпораційні привілеї – окремий для Київського, та спільний для Волинського й Брацлавського воєводств. Шляхту цих воєводств було наділено повнотою привілеїв коронної гербової шляхти, гарантувалась непорушність територій та визнання руських князівських титулів. Шляхта звільнялась від «подимного», отримувала право судити своїх селян та дворових слуг¹⁵⁰⁶. Київська шляхта почала записуватися до гербових братств («під один

середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С.439-444.

¹⁵⁰³ ЦДІАК України. – Ф.1021. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.1-2.

¹⁵⁰⁴ Там само. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.49. – Арк. 1 зв.

¹⁵⁰⁵ Там само. – Спр.81. – Арк.2.

¹⁵⁰⁶ Из истории благородного сословия в Беларуси и соседних государствах... – С.25; Кондратьев И. Польська колонізація лівобережних староств Київського воєводства у першій половині XVII ст... – С.36; Tazbir J. Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit – upadek – relikty. – Warszawa, 1979. – S.56-57.

прапор»)¹⁵⁰⁷. Любецькі шляхтичі Котовичі вписалися до братства Корчак, й у подальшому іменувалися як Корчаки-Котовичі¹⁵⁰⁸. Остерські бояри Лосі користувалися гербом Озорія (зміненим)¹⁵⁰⁹. Нащадки Орловських користувалися гербом Яструбець (Ястшембець)¹⁵¹⁰. У подальшому шляхетські герби Київщини XV – першої половини XVII ст., стали основою багатьох гербів епохи козаччини¹⁵¹¹ (Див. Додатки Г.3 та Г.4).

Важливим елементом системи шляхетського управління стають сеймики, які збиралися у центрах воєводств¹⁵¹². Участь у сеймах брала повноправна шляхта, обов'язковою умовою було також проживання на території повіту¹⁵¹³. Збиралися сеймики за кілька тижнів до Генерального сейму, на них обиралися послы та обговорювалося коло проблем, які необхідно винести на загальнодержавний розгляд¹⁵¹⁴. Фактично повноправна шляхта була основою цієї держави та визначала політику «шляхетської республіки».

Напередодні Унії боротьба за шляхетські права велася здебільшого індивідуально. У першій половині XVI ст. володарі земель намагалися перевести свої маєтності із служебних до пожиттєвих. Загалом проблема впорядкування прав володіння на землю стояла дуже гостро, питання навіть обговорювалось на Люблінському сеймі 1569 р.¹⁵¹⁵. Опісля Унії боротьба за права набуває організованих рис, коли місцева шляхетська людність стала колективно домагатися рівності з польською шляхтою. Частина «литовського» боярства отримала повноцінні шляхетські права. Однак, на прикордонні був поширений прошарок шляхти так званої «другої руки», який існував у ВКЛ, а у 1569 р.

¹⁵⁰⁷ Herbarz polski Kaspra Niesieckiego, S. J. Powiększony dodatkami z późniejszych autorów rękopismów, dowodów, urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza. – Lipsku, 1839-1846. – 10 v. illus. 27 cm.; Из истории благородного сословия в Беларуси и соседних государствах... – С.147.

¹⁵⁰⁸ ДАКО. – Ф.782. – Оп.2. – Спр.382. – Арк.415-418.

¹⁵⁰⁹ Там само. – Арк.354.

¹⁵¹⁰ Там само. – Спр.365. – Арк.155-157.

¹⁵¹¹ Однороженко О. Шляхетська геральдика Київської землі XV — першої половини XVII ст. за архівними джерелами та матеріалами сфрагістичної колекції музею Шереметьєвих... – С.185.

¹⁵¹² Gordziejew J. Uniwersytet Jagielloński Wokół genezy administracji lokalnej w Wielkim Księstwie Litewskim: uwagi i propozycje // Rocznik Lituanistyczny. – 2017. – №3. – S.197.

¹⁵¹³ Стороженко Н. Отношение западно-русских дворян второй половины XVII в. к вопросам религиозным и сословным // АЮЗР. – Ч.2. – Т.П. – К., 1888. – С.V.

¹⁵¹⁴ Там само.– С.І; Иванишев Н. Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России... – С. XVI.

¹⁵¹⁵ Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст... – С.XVIII.

потрапив до Речі Посполитої¹⁵¹⁶. Не маючи повноцінного шляхетського статусу ця верства не була і селянською. Виразними представниками цього прошарку була остерська шляхта, меншою мірою – любецька.

Ще одним безпосереднім наслідком Люблінської унії для Київщини стала широка міграція на Подніпров'я з Правобережжя. До першої хвилі міграції відносилися вихідці з Волині. Не припинявся, хоча і зменшився, рух переселенців з Білорусії. Вихідці з ВКЛ домінували на Чернігівщині аж до Гетьманщини¹⁵¹⁷.

Наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. на Північну Київщину проникає коронна шляхта. Саме польська шляхта була носієм так званого «сарматського міфу», який передбачав усвідомлення власної виключності, а отже була взірцем для наслідування. Хоча частина руської шляхти зазнала колонізаційних процесів, всеохоплюючими вони не були. У свою чергу, відбувався й зворотній процес рутенізації.

Значно меншу роль стала відігравати татарська міграція. Перша хвиля припала на епоху Люблінської унії, й була пов'язана із взяттям Іваном IV Казанського й Астраханського ханств¹⁵¹⁸. Друга хвиля татарських мігрантів зафіксована у 1637 р. на південній Київщині, коли біля Черкас та Чигирини оселили ногайців Буджацької орди¹⁵¹⁹.

Безсумнівно, що основні земельно-майнові комплекси в регіоні були сформовані ще за литовського володарювання. Люблінська унія 1569 р. відкрила шлях до їх перерозподілу. Процес прискорився у першій половині XVII ст., коли на Північному Подніпров'ї став відчутним магнатський вплив. Основною формою колонізації залишалось осадництво слобод, що давало засновнику податкові пільги. Як і раніше, остерські та любецькі старости роздавали землі місцевому боярству. Частині боярства вдалося отримати королівські привілеї та здобути шляхетський статус. Для 80-90-і рр. XVI ст. характерна втрата дрібним остерським боярством (Проскурами, Жукінськими, Ясинськими та ін.) підтверджувальних

¹⁵¹⁶ Грушевський М.С. Історія України-Руси... – Т.5. – С.100; Білоус Н.О. Люблінська унія 1569 р.: історіографічні погляди та інтерпретації (до 440-річчя Люблінської унії) // УІЖ. – 2010. – № 1. – С.78.

¹⁵¹⁷ Гуржій О. Етнічний склад і соціальна структура населення Гетьманату в другій половині XVII–XVIII ст. // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К., 2014. – С.128.

¹⁵¹⁸ Савченко О. Локалізація «татар-осадників» на землях Правобережної України в XVI-XVII ст... – С.92, 95.

¹⁵¹⁹ Там само. – С.91-92.

документів на маєтності, адже в цей період тривали постійні військові та прикордонні конфлікти¹⁵²⁰.

Згадаємо відомі старостинські надання дрібній шляхті Остерського та Любецького староств, та королівську легітимізацію шляхетських прав та володінь.

Старостування в Острі Лавріна Ратомського (1566–1593 рр.) частково припало на королювання Сигізмунда II Августа (1548–1572 рр.) та Стефана Баторія (1576–1586 рр.). Це період характеризується розквітом ленної форми шляхетського землеволодіння, яке передбачало право успадкування землі в межах роду за чоловічою лінією¹⁵²¹. Іншою поширеною формою пожалувань було доживотнє тримання, або пожалування до волі й ласки господарської. За підрахунками А.Блануци, не менше 65% усіх королівських пожалувань Сигізмунда II Августа було надане на умовах ленного тримання¹⁵²². Від початку королювання Стефана Баторія посилюється коронна армія, значна увага приділяється розвитку артилерії¹⁵²³. Король звільнив остерських бояр від поштових обов'язків, хоча в матеріалах люстрації 1622 р. ще був зафіксований обов'язок їздити з листами на відстань 12 миль¹⁵²⁴. За нашими підрахунками це близько 100 км (польська поштова миля становить 8,35 км), отже це передбачало доставку листів з Остра до Чернігова (близько 80 км) та до Києва (близько 70 км).

Лаврін Ратомський активно роздавав численні остерські пустоші як дрібному остерському боярству, так і прийшлій шляхті. Особисто йому належало с.Козари, яке знаходилось на московському кордоні¹⁵²⁵.

До 1572 р. Федір Тиши-Биковський, один із найзаможніших власників Київського воєводства, заволодів у Остерському старостві с. Воропаїв. Після його смерті маєтностями опікувалась удова, а з набуттям повноліття заволоділи сини

¹⁵²⁰ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.26.

¹⁵²¹ Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.)... – С.333, 357; Rulikowski E. Opis powiatu Wasilkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym... –S.109; Sucheni-Grabowska A. Odbudowa domeny krylewskiej w Polsce. 1504-1548. Wyd. drugie. – Warszawa, 2007. – S.33.

¹⁵²² Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.)... – С.333, 357.

¹⁵²³ Łopatecki K. „Disciplina militaris” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku... –S.216; Besala J. Stefan Batory. Wyd. II. – Poznań, 2010. – S.225.

¹⁵²⁴ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.36-37, 78, 81; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.79, 82.

¹⁵²⁵ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.204. – Арк. 7 зв. – 8.

Олександр та Василь. Після смерті Олександра у 1613 р. майно розподіляється між Василем та синами Олександра Адамом та Яремою. Усі набуті маєтності брати ділили між собою навпіл¹⁵²⁶.

Низка королівських привілеїв були надані остерській шляхті у 1578 р., згадаємо, що у тому році армії Московської держави була нанесена поразка у битві під Венденом (м.Цесіс, Латвія). 3 березня 1578 р. шляхтичі Биковські (Тиши-Биковські), затвердили за собою королівським пожалуванням «отчизне» право на с.Лутаву під Остром¹⁵²⁷. 10 липня 1578 р. привілей Стефана Баторія отримав виходець з Волині Ян Жилинський, який затвердив за собою с.Бодзінковичі (Боденьки), та отримав права на «замкове» озеро Вербілово¹⁵²⁸. 23 серпня 1578 р. Я.Жилинський (Зелінський) здобув ще один королівський привілей – на с.Ялмінка (Євмінка) Остерського староства (Г.Літвін помилково відносить це надання до 1579 р.)¹⁵²⁹. У 1579 р. Станіслав (?) Клопоцький заволодів Виповзовим¹⁵³⁰.

На вищезгадану Лутаву, що знаходилась у володінні Биковських (Тиши-Биковських), претендували Клопоцькі, які подали на посесорів до суду. 26 січня 1580 р. судді прийняли рішення відкласти розгляд цієї справи¹⁵³¹. Наступного року ротмістр Клопоцький намагався винести питання неправомірного заволодіння Лутавою Биковськими на загальнодержавний сейм. У свою чергу, Биковські продовжували апелювати до «дідичного» та «отчизного» характеру цього володіння¹⁵³². Маєтність очікувано вдалося вибороти Тиши-Биковським, які 14 травня 1581 р. отримали від Стефана Баторія «данину» на Лутаву. Село було визнано «дідичним» з правом його «держати» та «уживати»¹⁵³³. Десь у 80-90-і рр. XVI ст. Лутава була затверджена за Федором Проскурою Сущанським та Юрієм Ясинським на правах дідичного володіння¹⁵³⁴. За даними В.Бобінського, вже на початку XVII ст. питання приналежності Лутави розглядалося по справі між

¹⁵²⁶ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... – С.273; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.232.

¹⁵²⁷ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.195. – Арк.2-4.

¹⁵²⁸ Там само. – Спр.216. – Арк.163 зв – 164.

¹⁵²⁹ Там само. – Арк.176–176 зв.; Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.195-196.

¹⁵³⁰ Там само. – S.199.

¹⁵³¹ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.195. – Арк.265 зв – 267 зв.

¹⁵³² Там само. – Арк.419 зв. -420 зв.

¹⁵³³ Там само. – Арк. 449-450.

¹⁵³⁴ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.25; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.44.

Тиша-Биковськими та Яничем (Jeniczóm) Бистрицьким, а у 1628 р. поселення перейшло до Єжи (Юрія) Ясинського¹⁵³⁵. У тому ж році люстратори зазначили володарями Лутави земського писаря Теодора Проскуру-Суцанського та Юрія Ясинського¹⁵³⁶. Якийсь його родич Якуб Ясинський тоді ж отримав від Е.Залеського право осадити фільварок над р.Дорогінка¹⁵³⁷.

Серед вихідців з Волині, що переселилися до Остерського староства, помітним власником в Остерському старостві став Вацлав Вільгорський. На думку Г.Літвіна, це був одних з перших «прийшлих» панів у Київському воєводстві опісля 1569 р. Походив із середньо-помісної волинської шляхти, був одним із службовців К.Острозького. Близько 1580 р. отримав в Остерському старостві Крехаїв і Боденьки¹⁵³⁸. Співволодільцем маєтностей (с.Крехаїв) був Якуб Велебновський. 5 серпня 1585 р. в справі королівської канцелярії був внесений «консенсус», за яким Я.Велебновський уступив с.Крехаїв та Вербілово озеро з іншими «добрами», шляхетному Єзерському на «доживотному» праві¹⁵³⁹.

У 1580 р. Толкачам (гілка роду Жукинських) було надане с.Дівиця¹⁵⁴⁰. Толкачі були співвласниками Укольського ґрунту та частини Жукина. Пізніше ґрунт перейшов до Яска Шульги. 10 липня 1597 р. Жукин з ґрунтом Укол та Красне був наданий Хомі Курцевичу як доживотний лен: «на землі боярські з назвою Уков (Укол)». Зазначалося, що на цьому ґрунті було оселене с.Кобиздь (Кобижча)¹⁵⁴¹.

У 1585 р. неподалік села Ялмінкі (Jalminki), що знаходились у володінні черкаського ротмістра пана Зелінського (Жилінського)¹⁵⁴², бояри Беремицькі заснували свій хутір, ймовірно, що це відбулося в однойменному урочищі «Беремецьке». До земельного комплексу с.Євминки також належало урочище

¹⁵³⁵ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.232.

¹⁵³⁶ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.89; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.89.

¹⁵³⁷ В. РАУ-РАН Кг. – Rps.263 . – Ark.15-16.

¹⁵³⁸ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... –С.270, 297; Litwin H. Narływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.195.

¹⁵³⁹ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.198. – Арк. 44-44 зв.

¹⁵⁴⁰ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.92; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.232.

¹⁵⁴¹ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.90; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.255.

¹⁵⁴² АЮЗР. – Ч.VII. – Т.III. – К., 1905. – С.26.

Мирень, Тарасів ріг та Купрійцеві Млини¹⁵⁴³. Володіння були розкидані по обох сторонах Десни. Від середини XVIII ст. маємо згадку, що навпроти Євмінок була «Пуца», яка відносилася до села: «к оному с.Євмінки по той стороні Десни находится Пуца»¹⁵⁴⁴.

Я.Велебновський у 1585 р. уступив свої маєтності в с. Крехаїв шляхетному Єзерському¹⁵⁴⁵, але якійсь володіння у Крехаєві за ним залишилися. 28 серпня 1602 р. Я.Велебновський уступив сс. Боденьковичі та Крехаїв шляхетному Андрію Вільгорському (Велигорському)¹⁵⁴⁶. За даними Г.Літвіна, А.Вільгорський володів селом у 1603 – 1611 рр.¹⁵⁴⁷. Того ж самого 28 серпня, остерські бояри Боденьковські уступили А.Вільгорському в с.Крехаїв два своїх двори¹⁵⁴⁸. 7 листопада 1603 р. був підписаний декрет між Вільгорськими та Воронецькими (Вороничами) про с.Крехаїв, де зазначалося, що до Андрія Вільгорського Крехаїв перейшов від королівського секретаря Захарія Єловицького¹⁵⁴⁹. 24 лютого 1611 р. право на Боденьки отримав Василь Воронич, який помер у 1613 р. У 1615 р. Крехаївом володів Фелікс Криський (Kryski)¹⁵⁵⁰.

5 лютого 1587 р. Л.Ратомський пожалував Войцеху Барановському Махницю на Десні біля Олбина¹⁵⁵¹. У тому ж році «старе» с.Олбин було надане шляхтичам Войцеху Барановському та Войцеху Григоровичу¹⁵⁵². Ймовірно, мова йшла про підтвердження вже існуючого факту володіння цією землею Барановськими¹⁵⁵³. У 1602 р. володіння Барановських с.Олбин невдало намагався відібрати хтось із Григоровичів. Робилося це за згодою остерського старости Михайла Ратомського. Село належало цій родині до XIX ст.¹⁵⁵⁴.

¹⁵⁴³ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.25; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.8, 44.

¹⁵⁴⁴ ЦДІАК України. – Ф.63. – Оп.2. – Спр.35. – Арк.2 зв.

¹⁵⁴⁵ Там само. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.198. – Арк.44-44зв.

¹⁵⁴⁶ Там само. – Спр.203. – Арк.1-1 зв.

¹⁵⁴⁷ Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.195

¹⁵⁴⁸ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.202. – Арк 127-127 зв.

¹⁵⁴⁹ Там само. – Спр.204. – Арк.4 зв – 6.

¹⁵⁵⁰ Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S. 195, 196.

¹⁵⁵¹ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.90.

¹⁵⁵² Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.25, 37.

¹⁵⁵³ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.202. – Арк.60-60 зв.

¹⁵⁵⁴ ДАКО. – Ф.782. – Оп.3. – Спр.136. – Арк.6; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.44, 90.

Укольський ґрунт, що знаходився у вододілі басейнів річок Остра та Удаю, наприкінці XVI ст. належав остерському боярину Яску Шульзі¹⁵⁵⁵. На Укольщині виникло с.Жукин (зараз це село Вишгородського району Київської обл.), засновниками якого були бояри Жуки (Жукинські). У 80-90-і рр. XVI ст. вони називали цю маєтність «отчиною»¹⁵⁵⁶. На думку М.Александровича, вони отримали на село грамоту старости М.Ратомського¹⁵⁵⁷. У 1600 р. Жукинський скаржився на Олександра та Василя Тиша-Биковських та на Яска Балику, за розорення ними Жукинського ґрунту. На досягнення компромісу пішло майже два роки¹⁵⁵⁸.

Село Чернін, яким володів чорнобильський державця Скумін Тишкевич, десь у 80-90-і рр. новгородський воєвода Федір Скумін затвердив привілеєм Сигізмунда III¹⁵⁵⁹. У 1628 р. він доводив своє право на село в суді¹⁵⁶⁰.

Рожнівське городище було надане старостою Л.Ратомським остерському боярину Семену, який у подальшому взяв собі прізвище по назві володіння – Рожновський¹⁵⁶¹. В обмежуванні володінь Видубицького монастиря 1639 р., найдавнішим «рожновским владельцем» названий Семен Яцкович¹⁵⁶², у 1753 р. – згаданий в монастирських документах як Семен Яцкович Рожновський, який немовби володів Рожнами від 1550 р.¹⁵⁶³. А от на думку Е.Руліковського, першим носієм цього прізвища став Юрій Рожновський¹⁵⁶⁴. Відомо, що Рожновському вдалося отримати на цю маєтність привілей Сигізмунда II Августа¹⁵⁶⁵. 28 серпня 1576 р. Семен Рожновський надав лист ігумену Видубицького монастиря Сергію

¹⁵⁵⁵ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.255.

¹⁵⁵⁶ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.25; НА ІА НАНУ. – Ф.е. – №2010/1. – С.8-9.

¹⁵⁵⁷ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.26.

¹⁵⁵⁸ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.234.

¹⁵⁵⁹ Lietuvos metrika. Knyga Nr. 37 (1552–1561): Užrašymų knyga Nr. 37... – P.419-420; ІР НБУВ. – Ф.66. – Спр.59. – Арк.23.

¹⁵⁶⁰ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.89.

¹⁵⁶¹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.26-27; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.241.

¹⁵⁶² ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.5385. – Арк.3.

¹⁵⁶³ Документальна спадщина Свято-Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVII – XVIII ст... – С.458.

¹⁵⁶⁴ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.26-27; Rulikowski E. Opis powiatu Wasilkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym... – S.36-41.

¹⁵⁶⁵ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.26-27; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.241.

на володіння урочищами Бичач, Деснище та Красний Пісок, що знаходилися між селами Рожни та Свиноїди¹⁵⁶⁶.

За даними Е.Руліковського, під час повстання К.Косинського, у 1590 (?) р. Ю.Рожновський приєднався до козаків, за що староста відняв у нього Рожни. Повернувшись у 1593 р. до Остра та не випросивши собі назад маєтність, Ю.Рожновський залишився при дворі старости¹⁵⁶⁷. У 1595 р. Юрій Рожновський офіційно оголосив себе нащадком князя Половця-Рожновського¹⁵⁶⁸. Вважається, що для цього він вкрав якійсь документи із старостинського архіву¹⁵⁶⁹. Ситуацією скористався київський підвоєвода (1592–1600 рр.¹⁵⁷⁰) Ян Аксак, який, або намагаючись послабити М.Ратомського, або ж бажаючи самому заволодіти маєтностями, прийняв сторону самозванця. Остерський староста подав позов до київського гродського суду, звинувачуючи колишнього слугу в крадіжці «мембран» (документів). Суд прийняв сторону Ю.Рожновського та передав йому в тимчасове користування Світильнів, Рожни та Літки. У подальшому цей акт мав підтвердити король¹⁵⁷¹. У тому ж 1595 р. Рожновському вдалося отримати королівського листа на сс. Рожни, Світильнів та Бердів¹⁵⁷². Наступного року Григорій Толкач-Жукинський звинуватив перед Люблінським трибуналом Юрія (Єжи) Половця Рожновського в розоренні його маєтку: «наїзду на двір в Світильнові та грабунку маєтку»¹⁵⁷³. У 1603 р. Юрій Рожновський та Ян Аксак заключили договір: «Юрій на сквице Половец Рожиновский, потеряв имение своих предков и теперь, по поводу бедности, не будучи в состоянии его отыскивать... условился с Яном Аксаком, чтобы тот... хлопотал от отыскании его дедовских именей, за что Аксак, по отысканию, получает из них половину». На цій підставі

¹⁵⁶⁶ IP НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.5385. – Арк.1.

¹⁵⁶⁷ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.26-27; Rulikowski E. Opis powiatu Wasilkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym... – S.36-41.

¹⁵⁶⁸ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.235.

¹⁵⁶⁹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.26-27; Rulikowski E. Opis powiatu Wasilkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym... – S.36-41.

¹⁵⁷⁰ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... – С.258.

¹⁵⁷¹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.26-27; Rulikowski E. Opis powiatu Wasilkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym... – S.36-41.

¹⁵⁷² ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.197. – Арк.62-63.

¹⁵⁷³ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.234.

Ян Аксак заволодів Світильновим, Рожнами та Літками¹⁵⁷⁴. Помер С.Рожновський до 1628 р., коли С.Аксак віддав його володіння Видубицькому монастирю¹⁵⁷⁵.

21 травня 1593 р. брацлавський підкоморій Лаврін Пясочинський з дружиною отримав від короля право «доживотья в спокойное владение» на с.Виповзів¹⁵⁷⁶. 15 червня 1598 р. король дозволив Л.Пясочинському передати «доживотное» право на «добра наши Виползов», – з людьми, повинностями та пожитками, Олександру Пясочинському¹⁵⁷⁷.

Розбудова остерської округи продовжувалась у період перебування на уряді старости Михайла Ратомського (1594–1618 рр.). Як і раніше, остерське боярство знаходилося під повним старостинським контролем. На цьому наголошувалось у листі королівського секретаря Захарія Єловицького 1613 р., у якому були згадані літківські бояри: «находящихся во власти и в повиновении у старосты, а ни у кого другого в давних пор». Диференційні процеси в середовищі шляхти фіксуються навіть у відношенні вищих шарів шляхти до нижчих. Остерський староста Ратомський шляхтича Орловського називав Юрієм, а боярина Білика – Юрком. Королівський секретар Захарій Єловицький літківського боярина Петра Лося звав лише по імені («перед будинком Петровим», або – «з дому Петрова»), а усіх інших, як то остерського старосту та його помічників, згадував як панів¹⁵⁷⁸. Лише з часом остерські бояри Лосі таки вибороли право відноситись до найдавніших дрібнопомісних родів Київщини¹⁵⁷⁹.

У 1594 р. остерські бояри отримали цілу низку старостинських надань. 13 червня 1594 р. Михайло Ратомський дав землю біля Носівки Павлу Середі, 30 грудня 1594 р. – Павлу Чесніковичу, 18 березня 1595 р. – Семену Середі, 12 червня 1596 р. – Юрку Білику¹⁵⁸⁰.

¹⁵⁷⁴ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.26-27; Rulikowski E. Opis powiatu Wasilkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym... – S.36-41.

¹⁵⁷⁵ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.5385. – Арк.2-3.

¹⁵⁷⁶ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.200. – Арк.65 зв.-66.

¹⁵⁷⁷ Там само. – Спр.202. – Арк. 5-5 зв.

¹⁵⁷⁸ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.25, 30-31.

¹⁵⁷⁹ ДАКО. – Ф.782. – Оп.2. – Спр.382. – Арк.V зв., 353-353 зв.

¹⁵⁸⁰ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.91-92; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648)... – С.246-247; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy.... – S.234.

26 червня 1595 р. с.Козар було надане Сигізмундом III Ярмолі Ходкевичу (у 1603–1604 рр. – остерському сотнику¹⁵⁸¹)¹⁵⁸². Але вже 15 грудня 1603 р. староста М.Ратомський уступив с.Козари брацлавському підкоморію Лавріну Пясочинському. Село знаходилось між Остром та Бобровицею: «до московського кордону лежачий»¹⁵⁸³. За даними Г.Літвіна, Пясочинський окрім Козар отримав ще Носівку¹⁵⁸⁴. 4 жовтня 1611 р. Сигізмунд III надав військовому володимирському Флоріану Олешку із дружиною привілей на «пустош» Козари. Дружиною Флоріана Олешка була Агнешка Радзієвиць¹⁵⁸⁵. До 1614 р. остерські бояри та староста Михайло Ратомський поширили свій вплив на городища Козар і Носівку¹⁵⁸⁶. Це викликало конфлікт із Ф. Олешком, бо 14 березня 1614 р. був заключний декрет між Олешком, з одного боку, та остерськими боярами і старостою, з іншого. В документі йшлося про розмежування «добрами» у с.Козари в Носівських грунтах¹⁵⁸⁷. На думку П.Кулаковського, біля 1619 р. Носівка вже була не урочищем, а населеним пунктом¹⁵⁸⁸. Наступного року справу про приналежність Носівки розглядали королівські комісари, які визнали її за Остерщиною¹⁵⁸⁹. На сеймі 1623 р. Сигізмунд III згадав Носівський замок серед знищених під час війни¹⁵⁹⁰. У подальшому містечко потрапило до Киселів.

25 квітня 1596 р. Сигізмунд III надав остерським боярам пожалування, яке залишало за ними обов'язок несення лише військової служби із звільненням від усіх інших повинностей. Представниками остерського боярства, які захищали права бояр від свавілля остерського старости, були Іван Степанович Хомаздич (Гломазда) та Лучко Борздєвка¹⁵⁹¹.

¹⁵⁸¹ АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. V. – К., 1907. – С.300, 309-312.

¹⁵⁸² Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.90; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.234, 237.

¹⁵⁸³ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.204. – Арк. 7 зв – 8; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.234, 237.

¹⁵⁸⁴ Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.196.

¹⁵⁸⁵ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.205. – Арк. 32-32 зв.; Спр.206. – Арк.72-72 зв.; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.234, 237.

¹⁵⁸⁶ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.247.

¹⁵⁸⁷ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.206. – Арк.17-19; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.91

¹⁵⁸⁸ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.247.

¹⁵⁸⁹ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.92.

¹⁵⁹⁰ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.247.

¹⁵⁹¹ АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. V. – К., 1907. – С.274-275.

12 червня 1596 р. Юрко Білик отримав підтвердження на землі поблизу Носівки, цій родині також належало урочище Лукажевське (Лукарівське – І.К.)¹⁵⁹². 5 квітня 1600 р. остерські бояри Іван та Кристоф Біликови з іншими родичами звернулися до Сигізмунда III та пред'явили королю пожалування на свої маєтності (Лукарівський та Підлісочний ґрунти) від колишнього остерського старости Лавріна Ратомського. Сигізмунд III підтвердив давнє старостинське пожалування: «заховуем спокійно владети»¹⁵⁹³. 21 січня (за іншими джерелами 29 січня) 1602 р. Стефан, Іван та Григорій Біликовичі та Ждановичі отримали на «доживотному» праві королівського листа на володіння землею Жданичі¹⁵⁹⁴. 7 травня 1602 р. остерські бояри Жулинські (Жилинські) віддали с. Ялмінки (Єлмінки) боярам Муховським, із збереженням усіх повинностей. Передача була затверджена королівською канцелярією¹⁵⁹⁵.

1 березня 1597 р. Сигізмунд III надав остерському боярину Якубу Штоді (Шкодi) та його дружині Масюті Гломазді привілей на Дорогінську оранку¹⁵⁹⁶.

10 липня 1597 р. Сигізмунд III дозволив шляхтичу Івану Коловицькому осадити в Остерському старостві містечко Михайлів на городищі «Волынѣ» (ця назва не прижилася і у подальшому місто стало називатися Бобровиця). В королівському привілеї зазначалося, що на Остерщині чимало земель «дубровами позарослыхъ пустують, отколь пожитку жадного намъ и речи посполитой ее только не приносять, але еще злаща часу непокою зъ великимъ княземъ Московскимъ большая шкода съ тыхъ пустынь». Користуючись незаселеністю староства «люди московские и татарские безъ вести подъ украинный замокъ нашъ Острский и на иные волости наши впадати и въ бранью подданныхъ нашихъ стадъ и иныхъ речей шкоды немалые чинити звикли». Шляхтич Іван Коловицький мав осадити місто: «на городищу назвискомъ Волыню твержу забудовати и местечко при той твержи осадити». Місто на двадцять років було звільнено від податків, осадчому дозволялося будувати споруди, орати ниви, займати стави, варити пиво

¹⁵⁹² Кривошея В. Козацька еліта в Національній революції середини XVII ст. (Гетьманат Юрія Хмельницького)... – С.19.

¹⁵⁹³ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.202. – Арк.60-60 зв.

¹⁵⁹⁴ Там само. – Арк. 117 зв. – 118; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.90.

¹⁵⁹⁵ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.202. – Арк.118-118 зв..

¹⁵⁹⁶ Там само. – Спр.201. – Арк.106-106 зв.

та горілку, володіти шинками. У разі якщо в місті розвинеться торгівля, дозволялося проводити триденний ярмарок¹⁵⁹⁷.

2 вересня 1602 р. Сигізмунд III надав вже остерському старості М.Ратомському право осадити містечко Бобровиця із дозволом мати там «торги». В привілеї зазначалося, що від початку це право належало Івану Коловицькому, однак той помер та не заснував місто¹⁵⁹⁸.

Десь на початку XVII ст. київський шляхтич Василь Ходика заволодів с. Карпилівка¹⁵⁹⁹. На зламі XVI – XVII ст. остерські бояри Мухоїдовичі (Муховські) втратили родову маєтність Муховидовичі, бо у 1602 р. разом із Жиличами придбали у бояр Жукинських с.Ялмінки (Євминки)¹⁶⁰⁰. Між іншим, 1602 р. на Подніпров'ї був неврожайним, що призводило подекуди до голоду¹⁶⁰¹, можливо це якось було пов'язане із втратою маєтності Жукинськими. 7 листопада 1603 р. бояри Муховицькі уступили Яску Балиці «до живота» с.Ялмінки із землею Муховщиною¹⁶⁰².

Того ж таки 1603 р. Ялмінка (Євминка) дісталася у володіння вже згаданому київському підвоеводі (1600–1608 рр.) та стольнику (1613, 1619 – 1629 рр.¹⁶⁰³.) В.Вільгорському. Надаючи позики під заставу землеволодінь Вільгорський швидко збільшував свої маєтності. Не пізніше 1606 р. до нього перейшло й с.Чернін, яке у якості застави заклали Скуміні-Тишкевичі¹⁶⁰⁴. До 1618 р. якимись маєтностями у селі володіла Катерина Лядська-Скуміна¹⁶⁰⁵. Якась частина Черніна на початку XVII ст. була продана Скумініми-Тишкевичами Межигірському монастирю¹⁶⁰⁶. І.Луцицький наводив відомості про якийсь продаж Петра Скуміна-

¹⁵⁹⁷ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.280-282.

¹⁵⁹⁸ Там само. – С.312-313.

¹⁵⁹⁹ Опис землі Козелецької: наук.-попул. дослідж. з минувшини рідного краю... – С.306; Пиріг П., Конопля Ю. З історії села Карпилівки на Козелеччині... – С.30.

¹⁶⁰⁰ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.202. – Арк.118-118 зв.

¹⁶⁰¹ Короткі українські регіональні літописи... – С.138-139.

¹⁶⁰² ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.204. – Арк.3 зв – 4 зв.

¹⁶⁰³ Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.205; Urzędnicy województw Kijowskiego i Czernihowskiego XV-XVIII wieku. Spisy... – S.61.

¹⁶⁰⁴ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... –С.270, 297; ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Спр.30540. – Арк.7.

¹⁶⁰⁵ В. PAU-PAN Kł. – Rps.272. – Ark.4-6.

¹⁶⁰⁶ Луцицький І. В. Гетман Мазепа и остерские общине земли... – С.110.

Тишкевича, воєводи троцького та любарського, що відбувся у 1618 р.¹⁶⁰⁷. Помер Скумін-Тишкевич у 1619 р. не залишивши нащадків, але встиг передати землі рідним братам Андрію та Михайлу¹⁶⁰⁸.

Село Ялмінку (Євмінку) у вищезгаданого В.Вільгорського намагався відібрати остерський староста М.Ратомський. 20 серпня 1612 р. був підписаний декрет між остерським старостою та Вільгорським за поселення Ялмінка¹⁶⁰⁹. У 1616 р. київському стольнику В.Вільгорському належали сс. Євмінка, Нові та Старі Кургани та Беремицьке¹⁶¹⁰. Після його смерті у 1618 р. усі маєтності дісталися його дружині Софії з роду Словицьких. Відомо, що Захарій Словицький у 1613 р. був секретарем Сигізмунда III та отримав від нього сс. Рожни, Світильнів та Літки¹⁶¹¹. Опісля 1618 р. Ратомському вдалося заволодіти Євмінкою, яка зазначалося його володінням у 1622-1624 рр.¹⁶¹².

24 січня 1604 р. в архів королівської канцелярії був вписаний текст декрету, за яким остерські бояри Іван, Дмитро та Захарій Беремицькі поступилися коронному інстигатору Криштофу Чижевському с.Беремицьке на р. Десна¹⁶¹³.

Своєму слугі Остафію Романовичу Віткевичу староста М.Ратомський пожалував Єликівську (в іншому джерелі – Шобліковську¹⁶¹⁴) «путош» біля с.Літковичі: «даем ему отчизну называемую цю Еликовскою пустошю у с.Летковичи лежачую... з огородами, з селищами, з садами, з зосталими озерами змежним, з боярами тамошними летковскими». На жаль, але у копії кінця XVIII ст., що зберігалась в архіві Видубицького монастиря, документ помилково датований 1548 р.¹⁶¹⁵. 10 березня 1607 р. Остафій Віткевич продав свої літківські маєтності остерському боярину Грицьку Поянину (Пуяну) «за суму пенязей шесть коп

¹⁶⁰⁷ IP НБУВ. – Ф.66. – Спр.59. – Арк.23.

¹⁶⁰⁸ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... –С.270, 297.

¹⁶⁰⁹ Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673... – С.548.

¹⁶¹⁰ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.78; Бузун О.В. Історія Остерщини (нарис історії)... – С.79.

¹⁶¹¹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.30-31; Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... – С.270, 297; *Urządnicy województw Kijowskiego i Czernihowskiego XV-XVIII wieku. Spisy...* – S.61.

¹⁶¹² Litwin H. *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648...* – S.195-196.

¹⁶¹³ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.204. – Арк.21 зв.-22.

¹⁶¹⁴ Документальна спадщина Свято - Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVII – XVIII ст... – С.190.

¹⁶¹⁵ IP НБУВ. – Ф.П. – Спр.27818. – Арк.1.

грошей шест денег литовсуких». Новий власник мав нести боярські повинності: «к грунту такую повинность полнить, яко иншие бояре у летковичах полняют»¹⁶¹⁶.

11 лютого 1611 р. Сигізмунд III, знаходячись у військовому таборі під Смоленськом, дозволив продаж («уступлене») сіл Боденковичі («Богдянковичи») та Крехаів («Крахаев») київському писарю Вронкевичу¹⁶¹⁷. 1613 р. Боденьки стали володінням Захарія Єловицького¹⁶¹⁸. Якоюсь частиною с.Боденьки у 1618 р. володів Ян Кімбар Грязновецький¹⁶¹⁹.

30 березня 1612 р. Михайло Ратомський дав Юрію Орловському та Юрку Білику Гаденовщину, що біля Махниці (між Десною та р.Смолянка). Того ж самого дня староста затвердив два озера над Десною неподалік Махниці за Ярошем Брновицьким (Барановським?)¹⁶²⁰. Рід Брновських (Брановських) активно скуповував землі на Остерщині від 1630 р.¹⁶²¹.

1613 р. Жукинські позваляся проти Криштофа Немирича з приводу його нападу на їх діличні добра¹⁶²². У 1616 р., під час проведення королівської ревізії, бояри Проскури, Жукинські та Ясінський не змогли пред'явити ревізорам документів на право власності маєтками¹⁶²³. 12 березня 1619 р. був підписаний декрет, який затверджував передачу Толкачами-Жукинськими маєтностей у с.Жукин Миколаю Пліхті¹⁶²⁴.

У 1613 р. королівський секретар (до зайняття цієї посади він був «руським» писарем у коронній канцелярії) Захарій Єловицький отримав від Сигізмунда III остерські села – Боденьки, Рожни, Світильнів і Літки. На ці ж маєтності претендував також син земського судді Київського воєводства Стефан Янович Аксак. Саме він завадив Єловицькому вступити у володіння. По приїзду Єловицького до Літок місцеві бояри зустріли його приязно: «приняли как пана своего и поздравили». Але вже через годину Стефан Аксак на чолі військового

¹⁶¹⁶ ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Спр.27818. – Арк.1-2.

¹⁶¹⁷ Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673... – С.547.

¹⁶¹⁸ Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.195.

¹⁶¹⁹ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.237.

¹⁶²⁰ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.90.

¹⁶²¹ ЦДІАК України. – Ф.1471. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.53, 120 зв.

¹⁶²² Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.234.

¹⁶²³ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.45.

¹⁶²⁴ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.207. – Арк. 116 зв. – 117.

загону примусив його покинути село: «Сзади лошадыми наступали мне голову и на ноги, прицеливались в меня, а он, острыми словами, приказывал выезжать, выходить, убираться». С.Аксак заявив, що придбав Літки у пана Михайла Ратомського. Прибувши на місце події остерський староста прийняв сторону Аксака¹⁶²⁵.

Окрім Літок у 1613 р. Єловицький отримав від короля села Рожни, Світильнів, Боденкі та Літки (можливо, Літки були йому надані разом із Колінцями у 1615 р.). Опісля 1618 р. до нього перейшов Виповзів, а у 1624 р. Євминка¹⁶²⁶. Частина Літок та «Других» Літок (Колінець), у 1616 р. були замковими селами на які претендував Ян Аксак¹⁶²⁷.

Конфлікт мав своє продовження в судах. 7 травня 1615 р. був підписаний судовий декрет між Єловицькими та М.Ратомським, у якому спірними територіями зазначалися містечко Світильнів над р.Трубіж, Рожни над Десною, сс. Єрилов(ичі), Бердів, Носівка та Бобровицький остров¹⁶²⁸. Відомо, що біля 1619 р. остерські бояри Жукинські судилися з Єловицьким та його дружиною за «добра» Жукин над р.Десною¹⁶²⁹. 13 травня 1620 р. був підписаний декрет між подружжям Єловицьких та боярами Жукинськими, в якому останні звинувачували його у незаконному забиранні в них ґрунтів, оранок, сіножатей, борів, дібров, островов, уходів та ін. біля с. Боденьковичі¹⁶³⁰. Через два дні був підписаний схожий декрет, у якому претензії до Єловицького висували остерські міщани, в яких були відібрані «добра» Летковичі (с.Літки) над р.Десна¹⁶³¹. 6 червня 1620 р. в королівському суді розглядалася справа за володіння городищем Світильнів над р. Трубіж, с. Рожни над р.Крехайов, сс.Бердів, Носівка та Забобрицьким островом¹⁶³². В грудні того ж року Єловицький знову судився з Аксаками за

¹⁶²⁵ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.30-31; Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... –С.298; Rulikowski E. Opis powiatu Wasilkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym... – S.47-50.

¹⁶²⁶ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... –С.298; Rulikowski E. Opis powiatu Wasilkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym... – S.47-50.

¹⁶²⁷ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.79; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.80.

¹⁶²⁸ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.206. – Арк. 90-92.

¹⁶²⁹ Там само. – Спр.209. – Арк.76 зв – 79.

¹⁶³⁰ Там само. – Арк.104-105 зв.

¹⁶³¹ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.209. – Арк.107 зв – 110 зв.

¹⁶³² Там само. – Арк.115 зв – 117 зв.

згадані маєтності¹⁶³³. 21 січня 1621 р. був підписаний декрет по судовій справі¹⁶³⁴, у березні 1624 р. – ще один декрет¹⁶³⁵. Протиборчі сторони навіть намагалися заборонити подальше подання апеляцій, 18 березня 1624 р. рішенням суду було заборонено вести будь які справи щодо приналежності с.Літковичі¹⁶³⁶.

Після багаторічної судової тяганини, королівському секретареві вдалося заволодіти частиною пожалуваних йому маєтностей, та навіть набути на їх основі нові, бо у 1628 р. його володіння в Остерському старостві склалися з майже 60 димів. На правах пожиттєвої посесії йому належали Євмінка, Боденькі, Виповзів та Літки (Літківці). Відомо, що З.Словицькому вдалося зробити кар'єру – його двічі обирали послом на сейм (1626, 1629 рр.), він був одним з кандидатів у земські судді, від 1619 р. займав уряд київського стольника, але закріпитися на Київщині йому не вдалося. Після його смерті усі землі були повернуті до державного фонду. Певні маєтності у воєводстві зберіг хіба що Олександр Словицький, який одержав у володіння колишню заставу Вацлава Вільгорського – волость Веледники, що на Овруччині¹⁶³⁷.

Бояри Білики 26 червня 1614 р. придбали землі між Остром та болотом Рожище¹⁶³⁸. Посесорами Лукарівського ґрунту Білики згадані у матеріалах люстрації 1616 та 1622 рр.¹⁶³⁹. 22 жовтня 1620 р. докупили землі біля болота Рожища у Корнія Кудіна та його дружини за 10 грошей: «по болото Рожище при той же ниве в дедичной, всплош нива кудиновская другая от тиж же поименных Беликов и того же Корнила Кудинова в том же году 1620 куплено близко болота». Родина володіла цією маєтністю щонайменше до кінця XVII ст., коли на цю землю претендував остерський магістрат¹⁶⁴⁰. 25 лютого 1627 р. остерський боярин Іван

¹⁶³³ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.209. – Арк.153-154.

¹⁶³⁴ Там само. – Арк.225-229.

¹⁶³⁵ Там само. – Арк.353 зв – 356 зв.

¹⁶³⁶ Там само. – Арк.351 – 353 зв.

¹⁶³⁷ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.88; Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... – С.298.

¹⁶³⁸ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.625. – Арк.86-87.

¹⁶³⁹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.80; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.86-100.

¹⁶⁴⁰ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.625. – Арк.86-87.

Білик передав право на свій маєток із обов'язком несення служб сину Михайлу Білику¹⁶⁴¹.

Під час проведення королівської люстрації 1616 р. посесори урочища Звезбовець біля с.Дорогінка зазначали першим володарем маєтності боярина Семена Сенчінова, за наданням М.Ратомського. Після його смерті Сенчілова земля відійшла Якову Шкодї, але коли виріс син Сенчінова, то став судитися з Шкодою за маєтність батька. Десь до 1616 р. половина маєтності була продана Сенчіновим Яну Лохайському¹⁶⁴².

У 1616 р. Боденьки вже були у позитивній посесії королівського секретаря Захарія Єловицького¹⁶⁴³. Колись прикордонна Надинівка на землі «Гаденовщина», що раніше виконувала функції спостережного форпосту та знаходилась біля впадіння р.Смолінка до Десни, була віддана старостою М.Ратомським шляхтичу Юрію Орловському та боярину Юрку Білику¹⁶⁴⁴.

У 1616 р. люстратори називали Козар селом, до якого належало урочище Дорогінка, що було на схід від Носівки у межиріччі Остра та Удаю¹⁶⁴⁵. 12 березня 1619 р. королівським декретом була накладена «баніція» на остерських міщан та бояр у справі проти пана військового володимирського Ф.Олешка за заволодіння добрами Козари на Носівщині¹⁶⁴⁶. За даними В.Бобинського, королівський наказ не був виконаний¹⁶⁴⁷. Відомо, що у 1616-1617 рр. Ф.Олешко володів Виповзовим та Козарами, а у 1618 р. отримав якийсь Городець в Остерському старостві¹⁶⁴⁸. Із приєднанням Чернігівщини до Речі Посполитої Козари стають спірною маєтністю. У березні 1623 р. як «пусте» селище Чернігівського князівства було віддане Михайлу Ясликовському, але залишилось у складі Остерського староства. У

¹⁶⁴¹ ЦДІАК України. – Ф.1471. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.7 зв. – 8.

¹⁶⁴² Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.80-81; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.79.

¹⁶⁴³ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.29.

¹⁶⁴⁴ Там само. – С.25; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.44; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.235.

¹⁶⁴⁵ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.247.

¹⁶⁴⁶ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.207. – Арк.117 – 118 зв.

¹⁶⁴⁷ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.234, 237.

¹⁶⁴⁸ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.79; Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.199-200.

матеріалах люстрації 1628 р. Козар із сусіднім Ржавцем були вписані як нові слободи, цей статус зберегли й під час проведення люстрації 1636 р.¹⁶⁴⁹.

Як вже зазначалося, Флоріану Олешку дістався Виповізів¹⁶⁵⁰. 11 травня 1618 р. він разом із дружиною уступив село Яну Кімбару Храковському та його дружині¹⁶⁵¹. Як вже зазначалося, якась частина Виповзова опісля 1618 р. перейшла як пожиттєве володіння й до київського стольника Єловицького¹⁶⁵².

За старостування в Острі Ереміана Залеського (1618 (?) – 1632 рр.), почастишали звернення остерських бояр до королівської влади. Основна причина звернення – конфлікти із остерським старостою та міщанством. Сигізмунд III наказав не притягати бояр до ніяких інших обов'язків, окрім військової служби та оборони замку, а також не примушувати їх до сторожи, панщини (шарварку) та інших повинностей¹⁶⁵³. Конфлікт зі старостою знайшов своє відображення в матеріалах ревізій Остерського староства 1628 р.¹⁶⁵⁴.

В цей період продовжується практика осадження слобідок та містечок. На початку 20-х рр. XVII ст. Вацлав Вільгорський осадив містечко Нові Ялмінки, а також заклав дві осади (слободи) – Кургани та Беремецьке, що дало йому право не сплачувати податки¹⁶⁵⁵.

У 1624 р. проти Захарія та Софії (у дівоцтві – Лідуховської) Єловицьких, за забирання їх слугами збіжжя у підданих сс. Боденьки та Євминка, почалася судова справа. У тому ж році Жукинські самі заволоділи «замковими» Боденьками¹⁶⁵⁶. 12 квітня 1626 р. Е.Залеський привласнив собі Гаденовщину¹⁶⁵⁷. У 1628 р.

¹⁶⁴⁹ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.255.

¹⁶⁵⁰ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.235.

¹⁶⁵¹ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.209. – Арк. 15 зв – 16 зв.; Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.199.

¹⁶⁵² Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... –С.298; Лучицкий И. В. Гетман Мазепа и остерские общине земли... – С.111; Rulikowski E. Opis powiatu Wasilkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym... – S.47-50.

¹⁶⁵³ Грушевський М.С. Історія України-Руси... – Т.5. – С.100.

¹⁶⁵⁴ Lustracja Dóbr króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiem leżących... – S.213; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С.277.

¹⁶⁵⁵ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.235

¹⁶⁵⁶ Там само.– S.234, 235.

¹⁶⁵⁷ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.90.

Жукинські володіли с.Жукин¹⁶⁵⁸. 20 липня того ж року осадчим Боденьковського ґрунту був Семен Кановський¹⁶⁵⁹.

У витоках р.Дівиця у 1627 р. Микола Малчовський заклав Лосинівку, у тому ж році Лехута Володкевич заснував Володькову Дівицю¹⁶⁶⁰. Нащадки Лехути мешкали на Ніжинщині ще у ХІХ ст.¹⁶⁶¹. Центром волості було с.Мрин, яке знаходилось у володінні Гирь, а 1627 р. було віддане чернігівському Домініканському монастирю¹⁶⁶².

Вже згаданий Хома Курцевич (чи Курцевич-Булиха) у 20-і рр. ХVІІ ст. на Укольському ґрунті осадив с.Кобижчу. Історик Г.Літвін називає його русином та вихідцем з Волині¹⁶⁶³. Пізніше (але до 1628 р.) осадчим Кобижчі називав себе Криштоф Зембжицький. В матеріалах ревізії 1628 р. Зембжицький згаданий як кобижський староста. У березні 1629 р. він як осадчий отримав за королівським привілеєм 20 волок в урочищі Савинки під Кобижчею. На думку П.Кулаковського, видання цього привілею було пов'язане з наданням міста в адміністрацію королівському дворянину Миколаєві Солтану. На початку 30-х рр. ХVІІ ст. Кобижчу отримав краківський великорадця Адріан Фірлей Броневський. Окрім Кобижчі, перед Смоленською війною на цій території було засноване с.Свидовець, що знаходилось біля кордону із Київським воєводством (село належало до Чернігівського воєводства)¹⁶⁶⁴.

Семиполками заволодів пан Богінський, його нащадки володіли маєтностями в регіоні до ХІХ ст.¹⁶⁶⁵. У 1628 р. володіння Тиши-Биковських с. Воропаїв перейшло до Стриблов (Stryblów)¹⁶⁶⁶. Філон Стрибл у 1593-1634 рр. був київським чашником, Петро Стрибл у 1626-1636 рр. – київським війським¹⁶⁶⁷.

¹⁶⁵⁸ Бузун О.В. Історія Остерщини (нарис історії)... – С.89, 93.

¹⁶⁵⁹ ЦДІАК України. – Ф.1471. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.21 зв.

¹⁶⁶⁰ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.240.

¹⁶⁶¹ ВЗЗД ДАЧО у м.Ніжин. – Ф.343. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.7 зв – 8; Спр. 158. – Арк.7.

¹⁶⁶² Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.234.

¹⁶⁶³ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.201. – Арк.148-148 зв.; Кулаковський П.М. Нові матеріали до козацьких рухів 1590-х рр. // Архіви України. – 1995. – № 4-6 (237). – С. 62-73; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.234; Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.200.

¹⁶⁶⁴ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.255.

¹⁶⁶⁵ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.38; ДАКО. – Ф.782. – Оп.3. – Спр.136. – Арк. 3 зв.

¹⁶⁶⁶ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.232.

¹⁶⁶⁷ Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.206; Urzędnicy województw Kijowskiego i Czernihowskiego XV-XVIII wieku. Spisy... – S.23, 70.

1628 р. земський писар Федір Проскура-Сущанський придбав у Яна Єнича Лутаву в Остерському старостві¹⁶⁶⁸. А от за даними В.Бобінського, спірна між Тиша-Биковськими та Яничем (Jeniczóm) Бистрицьким с.Лутава у тому ж році була набута Єжи Ясинським¹⁶⁶⁹.

Як вже зазначалося, остерський староста Е.Залеський на початку 1629 р. повернув до Остерського староства сс. Боденьки, Євмінку (Ялмінку), Козар, Носівку, Літки (Літковичі), Колінця та Виповзів. Усі ці села були віддані в посесію Єловицьким та Олешкам¹⁶⁷⁰.

15 квітня 1629 р. остерський боярин Іван Богуш продав частину Літківського ґрунту («власний розробок всієї ниви з річками, з старими давніми селищами і з усіма пожитками від мала до велика, яких тільки сам мав і уживав в Літківському ґрунті і зі всією отчиною, бортним деревом»), остерському боярину Петру Тростяненку. Разом із землею до нового володаря переходив й обов'язок нести боярську службу на остерський замок: «віддавати послушенство власне так, як і інші літківські бояри»¹⁶⁷¹. Свідками угоди виступили остерський сотник Іван Солома (насправді – Штома) Білик, ще один Іван Білик, Ясько Тетеря, Ярмола Тоський (Тоцький) та ін.¹⁶⁷². Ґрунт продавався у с.Літковичі «з речками, з селищами старими, давними». Продаж був здійснений за «суму за тридцять коп лечбы литовского». Свідками продажу були остерські бояри Іван Штома-Білик (остерський сотник), інший Іван Білик, Яско Тетеря, Ярмола Ласко та ін.¹⁶⁷³.

Схожа домовленість була записана до книг Остерського староства наступного року. У 1630 р. остерський боярин Остап Гломозда передав права на маєтності боярину Васку Гломозді¹⁶⁷⁴. У 1637 р. право володіти землею та нести військову службу «при старосте», намагались захистити бояри Білики¹⁶⁷⁵. 4 січня

¹⁶⁶⁸ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... –С.297; Urzędnicy województw Kijowskiego i Czwrnihowskiego XV-XVIII wieku. Spisy... – S.39.

¹⁶⁶⁹ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.232.

¹⁶⁷⁰ Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.116, 195-197, 199.

¹⁶⁷¹ Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII-XVIII ст.) (частина 10)... – С.72; ЦДІАК України. – Ф.1471. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.40.

¹⁶⁷² Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII-XVIII ст.) (частина 10)... – С.72.

¹⁶⁷³ ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Спр.27807. – Арк.1-1 зв.; Ф.ХІV. – Спр.4932. – Арк.1-1 зв.; ЦДІАК України. – Ф.1471. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.40.

¹⁶⁷⁴ Там само. – Арк.40 зв.

¹⁶⁷⁵ Там само. – Арк.100-100 зв.

1637 р. Владислав IV розглянув претензію остерського старости та київського судді С.Аксака на бояр Біликів, які немовби свавільно збільшили свої володіння, описані у привілеї Сигізмунда III. Виявилося, що бояри Білики володіли островом Лукаровським з борком та озером Підлісочним, що на московському кордоні, а також островом Щиковським та іншими «ostrowy i ziemie», як то діброва Чемер на однойменній річці. На думку С.Аксака, частина цих володінь була Біликами привласнена. Опісля король заборонив нащадкам померлих Стефана та Криштофа Ярмоловичів Біликів, Івана Стомича-Білика та Марка Івановича Білика, збільшувати наявні маєтності. Право опікуватися «надлишковими» землями переходило до С.Аксака та його дружини Катаржини Чолганської. Але Білики відстояли право володіти землею, з якої вони несли боярську службу¹⁶⁷⁶.

Вже йшлося про створення остерським старостою Стефаном Аксаком (1633–1648 рр.) власної земельної імперії. За часів його старостування погіршилися відносини із дрібним остерським боярством, яке стало шукати захисту у короля Владислава IV (1632–1648 рр.). За його королювання так само продовжувалася практика надання королівських привілеїв. Щонайменше третина з них надавалися на ленних засадах, тобто із обов'язковим несенням військової служби. Для залежних зем'ян це була служба «конем»¹⁶⁷⁷.

3 грудня 1633 р. Владислав IV надав остерським боярам охоронний привілей, за яким новопризначеному старості Стефану Аксаку було заборонено кривдити остерських бояр – забирати землі, саджати до в'язниці, фізично карати та примушувати до панщини («шарваркового»). 22 грудня 1633 р. король доповнив цей наказ приписом, за яким бояр звільнили від військового постою. Обов'язок стерегти замок був покладений лише на міщан, за боярами була залишена лише військова служба¹⁶⁷⁸.

Однак С.Аксак продовжував відноситися до остерських бояр, як до «хлопів». У 1636 р., скориставшись приїздом королівських люстраторів, бояри звернулися до них із скаргою. Ревізорі постановили залишити за боярами усі їхні землі та не

¹⁶⁷⁶ AGAD. – МК. – Dz.181. – Ark.169 v. – 170.

¹⁶⁷⁷ Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С.277.

¹⁶⁷⁸ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.36-37.

вимагати жодних повинностей окрім несення військової служби. Був створений боярського реєстр. Водночас, ревізори наголосили на необхідності виконання «устави» 1594 р. «Про повинності людей служилих», у який йшлося про необхідність шанобливого ставлення до старостинських намісників, був запроваджений штраф за словесну образу, а за фізичний опір підстаростам – конфіскація землі¹⁶⁷⁹.

За старостування С.Аксака помітним стає прошарок прийшлої польської шляхти. Втрата маєтностей місцевим боярством добре фіксується у матеріалах королівських люстрацій Остерського староства 1615-1616, 1622, 1628 та 1636 рр. (Додаток В.4). Пік цього проникнення вочевидь припадає на 30-і рр. XVII ст. У матеріалах люстрації 1636 р. згадані більше 20 повноправних польських шляхтичів: пан Багінський (власник Семиполок), Яків Бежановський, Яків (м.Бобровиця), Яків Брновицький, Мартин Джаковський, Ян Кашовський, Мацей Кривицький, Себастьян Крушинський (с.Заворичі), Станіслав та Войцех Ольшевський (с.Заворичі), Ян Ортовський, Ян Пулькевич, Бартоломій Трембицький та ін. Зважаючи на ленний характер наданих маєтностей, за ревізією 1636 р. повноправна шляхта мала нарівні із боярством відбувати військову повинність¹⁶⁸⁰.

Поява в регіоні повноправної польської шляхти породило низку нових конфліктів. Наприклад, у 1648 р. остерський боярин Михайло Беремецький позивався на панів Сенчіла Козецького та Ігнатія Купмовського за забирання у нього оранки¹⁶⁸¹.

Десь на початку 40-х рр. XVII ст. король надав Надинівку, Церковище та Красилівку королівському ротмістру Роману Загоровському, однак С.Аксак не допустив його до володіння цими селами¹⁶⁸². Спочатку Аксак намагався вирішити конфлікт із Загоровським шляхом компромісу. 5 лютого 1644 р. він навіть

¹⁶⁷⁹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.37; АЮЗР. – Ч.VII. – Т.I. – К., 1886. – С.350-351; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С.277.

¹⁶⁸⁰ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.105; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.104-105; Жук О. М. Соціальні та етнічні особливості поселень українських земель в складі Речі Посполитої у 1569-1648 рр... – С.22.

¹⁶⁸¹ ЦДІАК України. – Ф.1471. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.156 зв.

¹⁶⁸² Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.228-229.

пообіцяв йому компенсацію у 30 тисяч злотих за втрачене майно, але згодом передумав. За його клопотанням судовим рішенням у 1645 р. маєтності були присуджені до Остерського староства. Таким чином, зусиллями С.Аксака, рубіж між Остерським староством та Чернігівським воєводством почав проходити по р.Смолянці¹⁶⁸³.

Відбувалася зміна маєтностей і у середовищі остерської шляхти. 29 липня 1642 р. панянка Тетяна Войнилович продала ниву під Остром Семену Гломазді «за пять сот грошей золотих личбы полской». З двох сторін цю ниву оточували володіння Павла Гломазди, з третьої – нива приналежала продавчині¹⁶⁸⁴. Адам Войнилович відомий від 1599 р., як слуга остерського старости М.Ратомського¹⁶⁸⁵. У 1646 р. остерські бояри Білики королівським пожалуванням підтвердили своє право на володіння с.Білики, що на Лукарівському ґрунті. Тоді у селі мешкало вісім сімей цього роду, але земля була у загальному користуванні. Як зазначав О.Бузун, поділилася ця маєтність ще на початку XVII ст. Станом на 1766 р., хоча дворів було вже 10, чотири з них володіли спільно двома ділянками землі, а інші – своїми окремо. Різною були й частки у колись спільній маєтності – від 1/3 до 1/8¹⁶⁸⁶. Згадаємо також с.Кошони, яке, на думку істориків-краєзнавців, з'явилося завдяки діяльністю Яська Кошина (1649 р.)¹⁶⁸⁷.

Роздачею земельних володінь займалися і старости Любецького староства. У порівнянні із Остерським староством наплив польської шляхти тут був значно меншим, а більшості боярства вдалося зберегти земельні володіння (Додаток В.3).

У 1560–1580 рр. уряд любецького старости займав П.Сапега. У період між 1560 та 1571 р. ним було зроблене щонайменше одне надання. У 1595 р. родина Розсудевських посилалася на пожалування 1561 р. шляхтичу В.Климовичу-Розсудевському Розсудевської землі¹⁶⁸⁸. П.Сапега також віддав Зміївський «остров» Антоновичам та Яцковичам¹⁶⁸⁹. У 1576 р. любецькому протопопу Івану

¹⁶⁸³ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.228-229.

¹⁶⁸⁴ В. РАУ-РАУ Кг. – Rps.263. – к.2.-2 v, 4; ЦДІАК України. – Ф.165. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1

¹⁶⁸⁵ АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. V. – К., 1907. – С.286-288.

¹⁶⁸⁶ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.38.

¹⁶⁸⁷ Пиріг П., Конопля Ю. Релігійне життя села Карпилівки... – С.123.

¹⁶⁸⁸ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.200. – Арк.131-131 зв.

¹⁶⁸⁹ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.6... – С.218.

Рев'ячичу був виданий лист, який встановлював його монополію на вилов риби в озерах біля с.Бельдюжки¹⁶⁹⁰.

На Мотковську (чи Малиновську) землю отримали листа бояри Татаренки та Міхнови, а на Бровенщизну – бояри Мишуковичі¹⁶⁹¹. У листі любецького старости М. Струся 1619 р. любецькому міщанину Зеньку Законову зазначалося, що міщани Законови здобули землі під Любечем «за даниня небожчика, Его Мосци, Пана Сапеги, бывшего Старосты Любецкого»¹⁶⁹². Законови зберігали ці маєтності щонайменше до кінця XVII ст., знаходимо згадку про неї в продажному запису 1684 р. зем'янина Клима Кириченка¹⁶⁹³.

Любецьке боярство та міщанство отримало за старостування П.Сапеги й якійсь колективний документ. Про це йшлося у королівських «консерваціях» любецьким боярам та міщанам Сигізмунда III від 21 квітня 1618 р. та 2 березня 1619 р. Привілями гарантувалося збереження давніх прав міщан («при старом праве мещан любецких»), та бояр (по «давньому праву»)¹⁶⁹⁴.

У цей період чимало любецьких шляхтичів отримувало королівські привілеї. Практично в усіх наданнях йшлося про необхідність нести військову службу. За боярством, як і раніше, закріплювався обов'язок сплати податків старостинській адміністрації, а от зем'яни були зобов'язані лише військовою службою. За королювання Сигізмунда II Августа (1548–1572 рр.) у 1568 р. привілей отримали Зарецькі-Зеньковичі¹⁶⁹⁵, 5 липня 1570 р. – Василь Розсудевський¹⁶⁹⁶, який займав

¹⁶⁹⁰ Лазаревский А.Л. Обзорение Румянцевской описи Малороссии... – С.39-40; Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского... – С. 139-143.

¹⁶⁹¹ ЦДІАК України. – КМФ.-15. – Оп.1. – Спр.303. – Арк.188; Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского... – С. 103-104; *Lustracya Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących...* – S.92.

¹⁶⁹² Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского... – С. 105.

¹⁶⁹³ Любецкий архив графа Милорадовича... – С.244-245.

¹⁶⁹⁴ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.207. – Арк.107 зв.–108, 108 зв.–109; Кондратьев І. В. Любецьке міщанство в системі оборони староства (друга половина XVI – перша половина XVII ст.) // *Гарадзенскі соцыум. Чалавек у простары города. XV-XX ст.: Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Гародня, 7-8 лістапада 2014 г.)*. – Мінськ, 2015. – С.63.

¹⁶⁹⁵ Кондратьев І. Радутье – Радутовщина – Радуль (або скільки років Радулю?) // *Сіверянський літопис*. – 2010. – №2-3. – С.65; *Lustracya Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących...* – S.124, 207.

¹⁶⁹⁶ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.192. – Арк.15-18.

уряд київського підстарости. За даними Г.Літвіна, В.Розсудевський у 1572 р. отримав пожалування на любецьке с.Новоселицю¹⁶⁹⁷.

Під час проведення вального коронного сейму у Варшаві низка любецьких бояр та зем'ян здобули нові королівські привілеї замість втрачених. 13 березня 1571 р. привілей на маєтності із обов'язком нести кінну боярську службу отримали Антоновичі, Бивалкевичі, Богуші, Даничі, Карповичі, Логвиновичі, Неданчицькі, Перецькі, Ріпчичі, Тарасевичі, Юшковичі¹⁶⁹⁸. 30 липня 1571 р. королівський лист отримала ще одна група любецьких зем'ян, серед яких були Даничі, Ріпчичі та Ждановичі¹⁶⁹⁹.

Про втрату автентичних оригіналів йшлося у багатьох привілеях, наданих шляхті як Остерського, так і Любецького староств. Для забезпечення своїх станових та володільницьких прав шляхта заносила тексти грамот до актових гродських книг – на терені Київського воєводства велись три гродських (чи замкових) книги – Київська, Житомирська та Овруцька¹⁷⁰⁰. Це дозволяло пред'являти під час судових розглядів чи королівських люстрацій витяги з копіями документів. На наявність привілеїв Сигізмунда II Августа вказували любецькі бояри Васильєвичі, Гришичі, Демитровичі, Козли, Кононовичі, Кузнєцови, Лиховидовичі, Масловичі, Мілковичі, Морашки, Петрушевські, Ружичі, Савичі, Тарасевичі, Теремичі, Чемериси, Щуковські та ін.¹⁷⁰¹. Земля Кувечиччина з частиною Будлянщини була затверджена за Мілковичами¹⁷⁰², Розсудевщина – за Климовичами¹⁷⁰³, маєтність Неданчичі – за Кривопишами¹⁷⁰⁴, Моравельщина – за

¹⁶⁹⁷ Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.199.

¹⁶⁹⁸ Кондратьев І.В. Шляхта Любецького староства у 1571 р. // Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальна і міждзяржаўна адносіны. Зборнік навуковых артыкулаў. Вып.1. – Гомель, 2012. – С.6-10.

¹⁶⁹⁹ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.192. – Арк.74-75 зв.

¹⁷⁰⁰ Задорожна О. Актові книги як джерело до реконструкції землеволодінь в Київському воєводстві XVI – XVII ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т.19. Кн.1. – К., 2009. – С.37.

¹⁷⁰¹ ЦДІАК України. – КМФ-15. – Оп.1. – Спр.303. – Арк.185-188, 222-223, 225-227, 387, 390, 395, 398; Lustracja Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S.88-93, 122-126, 196-206.

¹⁷⁰² Там само. – S.92-93,122-123; ЦДІАК України. – КМФ-15. – Оп.1. – Спр.303. – Арк.188, 223;

¹⁷⁰³ Там само. – Арк.186; Lustracja Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S.89.

¹⁷⁰⁴ Там само. – S.197-198; Jablonowski A. Lustracje Krolewszczyzn ziem Ruskich: Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / Źródła dziejowe. – T.V... – S.639. ЦДІАК України. – КМФ-15. – Оп.1. – Спр.303. – Арк.388-389;

Масловичами та Семаковичами¹⁷⁰⁵, с. Антоновичі та Голенищовська земля – за Юкевичами-Красковськими¹⁷⁰⁶, Красноградський «остров» був затверджений за Юскевичами-Красковськими та Богушами¹⁷⁰⁷, Погорілівський ґрунт – за Злобами¹⁷⁰⁸, Обиймовщиною та Голенищовщиною володіли за королівським пожалуванням зем'яни Антоновичі, Демидовичі та Логвінович¹⁷⁰⁹.

Звернення любецької шляхти до королівської влади на початку 80-х рр. XVI ст. пов'язані з проведенням військової реформи, розпочатої, як вже зазначалося, за королювання Стефана Баторія (1576–1586 рр.), та завершеної Владиславом IV¹⁷¹⁰. Традиційною причиною звернень була необхідність захисту від старостинського свавілля, а також потреба вирішення земельних суперечок. Підтвердження на володіння у Яриловичах отримав Стефан Олехнович (Стецький)¹⁷¹¹. Між іншим, у 1579 р. Стефан Баторій надавав привілеї шляхті лише за умови її безпосередньої участі у війні: «хто ся съ почтомъ своимъ намъ господару у войско окажетъ»¹⁷¹². Очевидно, що це пожалування С. Стецький отримав під час походу гетьмана В.-К. Острозького на Чернігово-Сіверські землі (Чернігів, Стародуб, Радогощ та Почеп)¹⁷¹³. Відомо, що Стефан Стецький був любецьким підстаростою, а на час перебування в полоні старости М. Струся, фактично виконував старостинські функції. У листі 1616 р. любецькі міщани Законови зазначали, що своє майно вони отримали за пожалуванням «небожчика Стефана Стецького, Подстаросты Любецкого»¹⁷¹⁴. У 1619 р. Степан (Стецько)

¹⁷⁰⁵ ЦДІАК України. – КМФ-15. – Оп.1. – Спр.303. – Арк.225-226; *Lustracya Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących...* – S.125.

¹⁷⁰⁶ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.127; РДІА. – Ф.1343. – Оп.17, Ч.2. – Спр.4654. – Арк. 40-41; ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.745 зв.

¹⁷⁰⁷ РДІА. – Ф.1343. – Оп.17, Ч.2. – Спр.4654. – Арк.43; *Историко-статистическое описание Черниговской епархии.* Кн.5... – С.100.

¹⁷⁰⁸ Миллер Д.П. *Архивы Харьковской губернии...* – С.301.

¹⁷⁰⁹ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.207. – Арк.49 - 49 зв.

¹⁷¹⁰ Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. Т.1... – С.109; Łopatecki K. *Artykuły wojskowe autoramentu cudzoziemskiego Władysława IV – okoliczności powstania i ich charakterystyka // Zeszyty Prawnicze UKSW.* – 2011. – №11/2. – S.235.

¹⁷¹¹ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.216. – Арк.197-197 зв.

¹⁷¹² Падалінскі У.А. Стаўленне да вайны ў грамадскай думцы шляхты Вялікага княства Літоўскага ў 1570-1580 гг... – С.89.

¹⁷¹³ Волков В. *Войны и войска Московского государства...* – С.203; Томаш Кемпа. *Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525-1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської...* – С.98.

¹⁷¹⁴ Милорадович Г.А. *Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского...* – С. 105.

Олехнович подав зиск на шляхтича Розсудевського за несплату боргу в 150 злотих¹⁷¹⁵.

Вже згаданий любецький вїт Мануїл Болотович отримав у 1580 р. право й надалі користуватися Мікренщиною¹⁷¹⁶. Незабаром М.Болотович помер. 3 січня 1581 р. привілей на любецьке вїтївство отримав міщанин Зенько Петрович¹⁷¹⁷.

За В.Кривопишею-Неданчичем у 1581 р. король затвердив с.Неданчичі, а за Бивалкевичами – Кувечицьку землю з іншими маєтностями¹⁷¹⁸. На наявність привілею Стефана Баторія 20 лютого 1581 р. любецьким боярам Юшковичам посилалися їх нащадки у 1785 р.¹⁷¹⁹. 20 лютого 1581 р. Пархом Гольник отримав підтвердження на половину служби у с.Позноховичі, що на московському рубежі¹⁷²⁰. Станіслав Клопоцький 2 серпня 1578 р. отримав універсал на правобережні деснянські села Савичі та Хрековичі¹⁷²¹. За даними Г.Літвіна, яесь підтвердження на них він отримав у 1580 р.¹⁷²².

Жалували та підтверджували земельні маєтності у Любецькому та новоствореному Лоевогорському старостах й представники родини Вишневецьких. З часів старостування Михайла Вишневецького (1583–1585 рр.) в Любечі нам відоме єдине старостинське пожалування. Про нього йшлося в привілеї 1598 р. Сигізмунда III любецькому боярину Михайлу Міхновичу¹⁷²³. За даними В. Кривошеї, Михайло Вишневецький мав майнові інтереси в Любецькому старостві ще до 1583 р. Відомо, що у 1577 р. він вів боротьбу з шляхтичем Березицьким – «підданим замку Любецького в с. Озаревич (Асаревичі чи Осоричі – І.К.)». Можливо що цим підданим був Мартин Березицький (1571 р.)¹⁷²⁴.

¹⁷¹⁵ Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.279.

¹⁷¹⁶ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.193-196.

¹⁷¹⁷ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.216. – Арк.217-217 зв.

¹⁷¹⁸ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.79, 228; ДАЧО. – Ф.86. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.278; Каманин И.М. Материалы по истории козацкого землевладения (1494-1668)... – С.26-27; Lustracya Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S.197-198.

¹⁷¹⁹ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.4. – Спр.3. – Арк.196.

¹⁷²⁰ Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.319.

¹⁷²¹ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.216. – Арк.172-172 зв.

¹⁷²² Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.199.

¹⁷²³ Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского... – С. 103-104; Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII-XVIII ст.) (частина 8) // Сіверянський літопис. – 2017. – № 6. – С. 89-127. С.122

¹⁷²⁴ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. Вид. друге, доп.... – С.57.

Любецький староста О. Вишневецький (1585–1594 рр.) у 1587 р. пожалував низці любецьких міщан прикордонну землю Матіїв Ріг. Можливо, що старостинське пожалування отримали Каменецькі¹⁷²⁵, яким належала Костюковщина, відома з привілею любецьким міщанам 5 грудня 1582 р.¹⁷²⁶.

У 1587 р. Семен Болдаковський отримав права на с.Рогоща¹⁷²⁷. Любецький зем'янин Лукаш Болотович отримав у 1590 р. Заостровські землі в Осоричах (Асаревичах). Згодом, через одруження Регіни Болотович маєтність перейшла до Орефи Зарецького¹⁷²⁸. Олександра Вишневецького називають осадчим Зліївського ґрунта¹⁷²⁹. Зем'яни Силичи отримали Пушкарівський ґрунт біля Лоева¹⁷³⁰. Можливо це надання якимось пов'язане із пожалуванням старостою любецьким боярам Пушкаревичам частини Лиственщини¹⁷³¹. У тому ж році до книг Руської (Волинської) метрики була вписана «консервація» любецьким боярам Лукашу та Петру Манойловичам на землю Марковщизну з Глушецьким островом та озером Глушець, наданих любецьким старостою О.Вишневецьким¹⁷³².

Любецький староста В. Хотимерський (1594–1606 рр.) надавав підтверджувальні документи замковому боярству та міщанству, зокрема, затвердив за боярином Опанасом Демитровичем «служби». Боярин мав нести військову службу та повинності перед замком¹⁷³³. Бояри Мілковичі отримали у володіння с.Кувечичі¹⁷³⁴, бояри Митковичі – частину Погариського ґрунту на р.Холохола (Олсохола)¹⁷³⁵.

¹⁷²⁵ Лазаревский А.М. Лист князя Александра Вишневецкого подданным Лоевского староства на бортную землю около теперешнего Замгляя... – С.14; Татищев Ю.В. Черниговские архивы... – С.12.

¹⁷²⁶ Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.261.

¹⁷²⁷ Лазаревский А.Л. Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии... – С.1-3; Його ж. Обзорение Румянцевской описи Малороссии... – С.30.

¹⁷²⁸ ЦДІАК України. – КМФ-15. – Оп.1. – Спр.303. – Арк.188; *Lustracya Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących...* – S.92.

¹⁷²⁹ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.6... – С.232.

¹⁷³⁰ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.200. – Арк.134-134 зв.; Кондратьев І. В. До історії козацько-шляхетського роду Силичів // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2017. – Спец. випуск. – С.31.

¹⁷³¹ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.204. – Арк. 110 зв. – 111 зв.

¹⁷³² Там само. – Спр.200. – Арк.135.

¹⁷³³ *Lustracya Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących...* – S.88; ЦДІАК України. – КМФ-15. – Оп.1. – Спр.303. – Арк.186.

¹⁷³⁴ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.207. – Арк.119 зв. – 120.

¹⁷³⁵ Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского... – С. 104; ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.207. – Арк.48 зв.-49.

При потребі староста надавав підтвердження на вже існуючі володіння. У 1595 р. В. Хотимерський підтвердив права любецького священника Івана Тарасевича, що походив із шляхетського роду Тарасевичів, на озера Змії та Глибоке, надані любецькій церкві ще у 1548 р. С. Гаштольд-Верейською¹⁷³⁶.

За старостування М.Струся (1606–1627 рр.) маємо звістки про три старостинських пожалування. Перше з них (датується часом між 1606 та 1612 рр.) було адресовано любецьким міщанам Митковичам, що здобули підтвердження права на володіння Погариським ґрунтом, за наданням В. Хотимерського. У 1616 р. вони отримали на цю землю привілей Сигізмунда III¹⁷³⁷. За іншим наданням (12 березня 1619 р.) шляхетний Григорій Мілкович отримав від старости підтвердження на частину Кувечицької землі¹⁷³⁸. 3 липня 1619 р. староста підтвердив за любецьким міщанином Зенько Законовим орним ґрунтом під Любечем із обов'язком «повинність звиклу до замку Любецкого виконивувать»¹⁷³⁹. За даними В.Бобинського, Зенько Законов отримав це підтвердження разом із Іваном Логвиновичем. Співвласники у 1618 р. придбали у Максима Костомахи третину його землі¹⁷⁴⁰. До повноважень старости також входило підтвердження володільницьких та шляхетських прав перед королівською владою. 13 червня 1619 р. Струсь підтвердив шляхетство Олександра Страйловського¹⁷⁴¹.

Саме за старостування В. Хотимерського почастишали звернення любецької шляхти до королівської влади. Відзначимо, що у цей період майже остаточно оформлюється система землеволодінь Любецького староства, адже більшість населених пунктів регіону виникли до кінця XVI ст.

За королювання Сигізмунда III (1587–1632 рр.) землі у Любецькому старостві стали отримувати представники королівської адміністрації. 27 березня

¹⁷³⁶ Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского... – С. 139-143.

¹⁷³⁷ Там само. – С. 104.

¹⁷³⁸ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.207. – Арк.119 зв.–120; Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.157.

¹⁷³⁹ Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского... – С.105.

¹⁷⁴⁰ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S. 230.

¹⁷⁴¹ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.209. – Арк. 22-23.

1589 р. королівський секретар Якім Висоцький отримав привілей на землі Розсудевських, яким вдалося захистити свої права в суді¹⁷⁴². 5 березня 1595 р. Сигізмунд III затвердив володільницькі права Розсудевських¹⁷⁴³. Яриловицькою землею (с.Яриловичі) за привілеєм короля 1593 р. заволодів королівський писар В. Олешко¹⁷⁴⁴. Між іншим, біля Яриловичів була переправа через Сож, й контроль над нею приносив непоганий зиск. 1 березня 1595 р. перед королем із позовом на нового власника з'явилися шляхетні Стецькі¹⁷⁴⁵. Позивачам вдалося повернути собі маєтності¹⁷⁴⁶. Це була далеко не єдина спроба роду Олешків закріпитися на Чернігівщині, у 1617 р. королівський секретар Флоріан Олешко отримав від Сигізмунда III Ніжинське городище¹⁷⁴⁷, а на Остерщині йому належало с.Козари¹⁷⁴⁸.

Бивалкевщиною у 1595 р. завоодів Потій Сурінов¹⁷⁴⁹. У тому ж році він отримав Малежин та Осійки, але втратив цю маєтність до 1599 р., коли її володарем став Павло Пясковський¹⁷⁵⁰. Богдан та Гаврило Бивалкевичі 1595 р. затвердили за собою Кувечицьку землю та Будлянщину¹⁷⁵¹, Лукаш Болотович – Олифіровщину та Кривицьку оранку¹⁷⁵², Пероцькі – на Пероцковщину¹⁷⁵³.

У 1595 р. Григорій Силич затвердив за собою с. Ковпиничі (урочище Солоні Ями) біля Колодовиць¹⁷⁵⁴. Його син Криштоф Силич володів Ковпиничами до 1628 р. Близько 1632 р. власником маєтності був Ян Кучковський. У 1636 р. село

¹⁷⁴² ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.217. – Арк.1 зв.-2 зв.; Спр.200. – Арк.111 зв. -112 зв.

¹⁷⁴³ Там само. – Арк.131 -133.

¹⁷⁴⁴ Там само. – Спр.197. – Арк.46 зв.-47.

¹⁷⁴⁵ Там само. – Арк.51 зв.-53

¹⁷⁴⁶ Там само. – Арк.77 зв. – 78 зв.

¹⁷⁴⁷ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648)... – С.246-247.

¹⁷⁴⁸ Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673... – С.547.

¹⁷⁴⁹ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.201. – Арк.1-1 зв.

¹⁷⁵⁰ Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.197.

¹⁷⁵¹ ЦДІАК України. – КМФ.-15. – Оп.1. – Спр.303. – Арк.387; КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.201. – Арк.2-3; Lustracja Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S.196.

¹⁷⁵² ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.201. – Арк.3-4.

¹⁷⁵³ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.10522-10534. – Арк.9-12; ЦДІАК України. – КМФ.-15. – Оп.1. – Спр.303. – Арк.184; Lustracja Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S.86; Луцицкий И.В. Материалы для истории землевладения в Черниговщине и Северщине (1603-1645)... – С.7-9.

¹⁷⁵⁴ Lustracja Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S.94; ЦДІАК України. – КМФ.-15. – Оп.1. – Спр.303. – Арк.189; КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.200. – Арк.134-134 зв.

відібрав Адам Калиновський. 7 травня 1638 р. пожалування на село отримав Ян Білобржецький¹⁷⁵⁵.

Боярин Лобов намагався у 1596 р. відібрати володіння Сосницьких у с. Йолча та с. Березки¹⁷⁵⁶. 10 березня 1598 р. любецький боярин Михайло Міхнов знаходячись на вальному сеймі здобув королівський привілей на Малиновську землю: «при земль нашой, прозываемой Малиновская, и съ пашнею Серховою, которую онъ отъ нихъ здавна и теперь держить и з нею службу Боярскую при замку Любецкомъ служить». Володіння землею обумовлювалось обов'язком несення військової служби: «повинности при томъ замку нашомъ Любецкомъ, которые равно з болшими Боярами тамошними полнити онъ съ потомками своими повинен»¹⁷⁵⁷. Співвласниками Малиновщини були шляхтичі Сапєги (вели своє походження від любецького старости П. Сапєги, відомо, що син Павла Сапєги навіть претендував на отримання податків з Любеча)¹⁷⁵⁸. 17 березня 1598 р. любецький боярин Зенько Семенович (Нахиба), отримав привілей на Єськовський ґрунт під с. Бельдюги¹⁷⁵⁹. В середині XVIII ст. нащадки бояр Скугорів послалися на привілей, немов би наданий Скугару Логвіновичу у 1600 р.¹⁷⁶⁰. Відомо, що Скугар Логвінович отримав пожалування Сигізмунда II Августа у 1571 р.¹⁷⁶¹

У 1603 р. привілей на Лиственщину отримали бояри Гутори¹⁷⁶². Співвласниками маєтності були Пушкаровські (Пушкарі)¹⁷⁶³. У 1607 р. шляхтич Микола Бакуринський взяв у заставу в любецьких бояр та зем'ян Пероцьких с.Ріпки (Пероцьке)¹⁷⁶⁴. До Пероцької землі належали с.Ріпки (входили сс. Ріпки та Пероцьке¹⁷⁶⁵), острів Туричі та Чарничин ліс¹⁷⁶⁶. Того ж таки 1609 р. Микола

¹⁷⁵⁵ Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.196.

¹⁷⁵⁶ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.201. – Арк.105-106.

¹⁷⁵⁷ ДАЧО. – Ф.86. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.288 зв.; Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского... – С. 103-104.

¹⁷⁵⁸ ДАЧО. – Ф.86. – Оп.1. – Спр.28. – Арк. 270; Ф.133. – Оп.1. – Спр.266. – Арк. 35-36.

¹⁷⁵⁹ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.201. – Арк.168 зв – 169; Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.261.

¹⁷⁶⁰ В. РАУ-РАН Кг. – Rps.273. – Ark.58.

¹⁷⁶¹ Кондратьев І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)... – С.101.

¹⁷⁶² ДАЧО. – Ф.86. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.139; Ф.133. – Оп.1. – Спр.395. – Арк.383.

¹⁷⁶³ Там само. – Арк.110 зв. – 111 зв.

¹⁷⁶⁴ Кондратьев І. Скільки років Ріпкам? // Сіверянський літопис. – 2011. – №6. – С.23-32; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1... – С.31.

¹⁷⁶⁵ Кондратьев І. Скільки років Ріпкам?... – С.23-32.

¹⁷⁶⁶ Лучицкий И.В. Материалы для истории землевладения в Черниговщине и Северщине (1603-1645)... – С.5-6.

Бакуринський придбав і маєтність бояр Биялтів на Переоцківщині¹⁷⁶⁷, докупив й інші землі¹⁷⁶⁸. Частина набутих М. Бакуринським володінь знаходились на новоприєднаних землях Чернігівщини та була придбана у колишнього служилого московського боярства. Зважаючи, що це питання не було достатньо врегульованим (лише у 1620 р. було прийнято рішення роздавати маєтності виключно на ленному праві¹⁷⁶⁹), у подальшому частину вищезазначених маєтностей Бакуринські втратили. Села Буянки та Гусинка відійшли до ланових волок – на них була осаджена шляхетська козацька хоругва, що була створена для оборони Чернігівського замку¹⁷⁷⁰.

За старостування в Любечі М.Струся та представників родини Калиновських, до Любецького староства починає активно проникати польська шляхта. Беззаперечно, що це пов'язано із завершенням війни за Чернігово-Сіверщину. Землі стали роздавати учасникам війни, перевагу тут мали заслужені жовніри – учасники московських експедицій. Вони набували на ленному праві колишні московські боярщини із обов'язком подальшого затвердження королівським універсалом¹⁷⁷¹. Між іншим, до хоругви йшли служити не лише польські жовніри, але й місцеві бояри, що знаходилися на нижніх щаблях станової ієрархії – як любецькі, так і колишні московські.

9 січня 1621 р. за військові заслуги С. Соколовський отримав на ленному праві 20 волок у селах Бахани, Городище та Губичі¹⁷⁷². Частина земель Любецького староства стала володінням Чернігівської ратуші. У матеріалах королівської канцелярії 1620–1621 рр. приналежними до Чернігова згадані селища Мохнатин та Рогоща¹⁷⁷³, 1623 р. до ратуші відійшла частина с. Хмельниця¹⁷⁷⁴, 1624 р. – землі у Посудевщині, Гірманщині, с. Красовці, слободі Чарнецькій на Лєвоновщині (с. Левоньки)¹⁷⁷⁵.

¹⁷⁶⁷ Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII ст. – Т. I. – Вып. I... – С.60.

¹⁷⁶⁸ Татищев Ю.В. Черниговские архивы... – С.12-13.

¹⁷⁶⁹ Кулаковський П. Землеволодіння Пісочинських на Чернігово-Сіверщині (1633 – 1646)... – С.185.

¹⁷⁷⁰ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.289.

¹⁷⁷¹ Там само. – С.55.

¹⁷⁷² Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.261.

¹⁷⁷³ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.251.

¹⁷⁷⁴ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.5... – С.144.

¹⁷⁷⁵ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.251.

У 1625 р. Сигізмунд III видав привілей на осадження чернігівської козацької хоругви ланової шляхти поруч із маєтностями М. Бакуринського, а частково і на його ґрунтах – на волоки було поділене урочище Церковище, а також села Буянки та Гусинка¹⁷⁷⁶. Хоругва осіла і в урочищі Постовбиця. Любецькі шляхтичі Пузики, Пушкарі, Решинські, Гутори втрачають частину маєтностей у Лиственському острові (с. Малий Листвен). У 1623 р. частиною Листвена заволодів Михайло Ясликовський (у 1634–1647 рр. був чернігівським скарбником). Ясликовський також володів Убідським островом, Сядрином (Сядричами) – згадані у 1634 р., 4 димами у Лосинівці, Зметнівом, 17 димами у с. Пекарові (за поступкою О. Киселя у 1634 р.)¹⁷⁷⁷.

За конституцією сейму 1613 р., місцеві уряди могли займати лише землевласники регіону (прийшли повинні були отримати чи придбати тут землі), хоча це правило не завжди виконувалось¹⁷⁷⁸. Це зумовило практику пожалування земель прийшлим польським адміністраторам. Частина володінь була пожалувана, частина – придбана, а подекуди землі у місцевої шляхти намагалися й відібрати.

У 1614 р. Іван Лобов продав сс. Йолча та Березки князю Семену Лико¹⁷⁷⁹. За даними В. Бобинського, продавець був родичем князя – у 1607 р. І. Лобов був за якийсь злочин ув'язнений та звільнений лише у 1616 р. Обидва села приносили прибутку біля 350 злотих, з яких власники платили «квітове». Після смерті першої дружини (1619 р.) князь Лико одружився на Луції (Люції) Миткевич – донці київського бурмістра Федора, яка не пізніше 1621 р. (після смерті чоловіка) стала власницею сіл. У 1624 р. села перейшли до Миколи Яницького, жовніра та клієнта князів Вишневецьких. Яницький володів маєтком до 1628 р.¹⁷⁸⁰. Між 1629 та 1632 рр. Яницький переписав Йолчу на сина Яна, який володів селом до 1639 р.¹⁷⁸¹. Йолча згадана у королівській люстрації Любецького староства, що була проведена

¹⁷⁷⁶ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С. 36, 289.

¹⁷⁷⁷ Там само. – С. 417.

¹⁷⁷⁸ Кулаковський П. Земські урядники Чернігово-Сіверщини у 1621-1648 роках... – С. 114-115; Кулаковський П. Інструкція сеймику Чернігівського воеводства 1646 р... – С. 113.

¹⁷⁷⁹ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп. 1. – Спр. 206. – Арк. 39 зв. – 40.

¹⁷⁸⁰ Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст. Міська влада і самоврядування... – С. 152; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S. 229-230; Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S. 104, 193.

¹⁷⁸¹ Там само. – С. 104, 193.

у 1633 рр., Ю.Мицик помилково локалізує село із с.Єліно Сновського (колишнього Щорського) району Чернігівської області¹⁷⁸². 12 березня 1639 р. Владислав IV затвердив передачу пожиттєвого права на сс. Йолча, Березки та Беловичі (Біловиччизну) Яном Миколаєм Яницьким з дружиною Катаржиною, Михайлу Ясликовського з дружиною Єлизабетою¹⁷⁸³.

Між іншим, факт набуття князем Семеном Ликом, а згодом і Яницькими, цієї маєтності свідчить про чергове посилення в регіоні магнатської родини Вишневецьких. Відомо, що князь Семен Лико був урядником князів Вишневецьких, у 1615 р. очолював похід на Путивль, 1619 р. вів перемовини з путивльськими воєводами, у 1620 р. керував військовими діями на Переяславщині¹⁷⁸⁴. Як зазначає Д.Вирський, ймовірно, що саме завдяки його діяльності на середньому Подніпров'ї (Кременеччині) з'явилися бояри з Остра, а додамо від себе, ще й Любеча. Це боярин Пальчик (в Омельнику), Острянин (під Говтвою), Гиря (у Жовнині) і Ріпка (у Кременчуці)¹⁷⁸⁵.

Подружжя – С. Лико та К. Каменська, утворили у маєтку Йолча невеликий фільварок, чи не єдиний в регіоні¹⁷⁸⁶. Дослідники відзначають, що незважаючи на доволі значну кількість повноправних приватновласницьких шляхетських володінь (В. Бобинський оцінює їх площу до 15% усіх земель староства, О. Яблоновський – у 52%), у Любецькому старостві великих фільварків створено так і не було¹⁷⁸⁷.

У 1615 р. шляхетний Валеріан Древошевський уступив володіння у сс. Малежин та Осейкі Миколі Розсудевському¹⁷⁸⁸. У 1616 р. зем'яни Демидовичі затвердили свої права на Голенощовщину, Скидковичі (Скидані) – на

¹⁷⁸² Мицик Ю. Albaruthenica... – С.47.

¹⁷⁸³ AGAD. – МК. – Dz.186. – Ark.14 v. – 15; Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.193.

¹⁷⁸⁴ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.246, 248, 311; В. ПАУ-ПАН Кр. – Rps.272. – Ark. 9 а.

¹⁷⁸⁵ Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.)... – С.117-118.

¹⁷⁸⁶ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.1240. – Арк.5-6.

¹⁷⁸⁷ Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Źródła dziejowe. – Т.ХХІІ... – S.222; Його ж. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym // Tom IX. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas I-szy / Źródła dziejowe. – Т.ХХ... – S.48, 56, 84; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S. 228, 229-230.

¹⁷⁸⁸ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.206. – Арк. 77 зв. – 78.

Рогаловщину та ін.¹⁷⁸⁹. Королівські універсали із затвердженням земельних володінь та приналежних до них зобов'язань отримували Гришичі, Козлови, Кононовичі, Овдійовичі, Тупичі, Филімоновичі¹⁷⁹⁰. 6 червня 1616 р. королівський привілей на Позноховські ґрунти отримали зем'яни Гольники, Зайови та Юшкевичі, документ закріплював пожалування Стефана Баторія¹⁷⁹¹. 9 червня 1616 р. королівський привілей на Улановський острів з дібровою Черневською та пустошю біля Боровиці, що лежала між Високінью (Високим селищем), Звеничевським городищем та лиственським шляхом, отримав Іван Васильович Чернігівський («Czerniechowec»)¹⁷⁹² (ймовірно, що мова йде про рід любецьких шляхтичів Васильєвичів, який на той час осів у Чернігові).

До 1618 р. отримали нових володільців Колодичі на Лоевщині. 23 липня їх володільцями були зазначені Вітовські та Дубашинські, яким належав ґрунт в «службі» Колодчицькій біля с.Hoszowie (ймовірно це перекручена назва с.Грушно (Hruszno)), а також с. Осоровичі (Асаревичі)¹⁷⁹³.

У 1619 р. зем'яни Богуші отримали привілей Сигізмунда III на Королецьку пасіку, с. Густинка та Голенищовський ґрунт. Володіли вони і Красноградським островом¹⁷⁹⁴. Якась частина Королецької землі тоді ж відійшла до Юшкевичів¹⁷⁹⁵. За королювання Сигізмунда III Зарецькі-Зеньковичі підтвердили своє шляхетство і права на володіння Юшковською землею, до якої входило с.Радуль¹⁷⁹⁶. Необхідність у цьому підтвердженні була, адже 16 лютого 1621 р. Сигізмунд III надав за військові заслуги ротмістрові Тобіашу Руцькому ленним правом с. Радуль з «плечем» в Чернігівському замку із обов'язком побудувати там дім¹⁷⁹⁷. У 1622 р. шляхетні Василь та Андрій Кононовичі (Посудевські) продали свої маєтності у

¹⁷⁸⁹ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.207. – Арк. 49 зв. – 51 зв.

¹⁷⁹⁰ Там само. – КМФ-15. – Оп.1. – Спр.303. – Арк.187-188, 226, 227, 390-391; Lustracya Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S. 91-92, 125-126,199.

¹⁷⁹¹ Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.319.

¹⁷⁹² AGAD. – МК. – Dz.181. – Ark. 67 – 68; Dz. E 8636. – Ark. 278-278 v.

¹⁷⁹³ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.209. – Арк. 24 зв. – 27 зв.

¹⁷⁹⁴ ДАЧО. – Ф.86. – Оп.1. – Спр.28. – Арк. 277; Ф.133. – Оп.1. – Спр.305. – Арк.126; РДІА. – Ф.1343. – Оп.17, Ч.2. – Спр.4654. – Арк.40-41; ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.745 зв.; Лазаревский А.Л. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии... – С.20–21. .

¹⁷⁹⁵ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.207. – Арк. 110 зв.; Лазаревский А.Л. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии... – С.20.

¹⁷⁹⁶ Jabłonowski A.W. Pisma... – S.34; ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.232. – Арк.1; Милорадович Г.А. Любеч в XVIII веке // ЧГВ. – 1896. – №883. – Часть неофициальная. – С.2.

¹⁷⁹⁷ Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.418.

с. Плехів любецькому боярину Данилу Петрушенкову¹⁷⁹⁸. Нове підтвердження на володіння Моравельською (Семаковською) землею, що була придбана у любецьких бояр, 1623 р. отримали Семаковичі¹⁷⁹⁹. 15 березня 1623 р. «захование» при праві давньому (наданому ще старостою П.Сапегою) отримали любецькі бояри Тарас, Семен, Кондрат Антоновичі Погариські на Погариську та Олексіївську землі¹⁸⁰⁰. 20 березня 1623 р. привілей на володіння Єсковськими ґрунтами під с.Бельдюги, та острови Чавлінський, Неданчицький, Радульський та Зарецький, отримали сини Зенька Семеновича (Нахиби)¹⁸⁰¹.

Шляхетні Данило, Пархом та Микола Красковські 4 березня 1619 р. затвердили королівським пожалуванням Оленичовщину та, скоріше за все, Красковщину. Привілей на Голенищовщину Юшкевичі-Красковські разом із Богушами отримали у 1630 р.¹⁸⁰². Богдан Красковський у другій чверті XVII ст. володів складом вапна десь над Десною. Вапно було заготовлено ще за московського володарювання, лише у 1641 р. Владислав IV дозволив київським бернардинам забрати його для мурування костюлу¹⁸⁰³.

Привілеї Сигізмунда III із затвердженням володільницьких прав також отримували Гальникови¹⁸⁰⁴, Зажецькі (Зажевські)¹⁸⁰⁵, Захличі¹⁸⁰⁶, Злобицькі¹⁸⁰⁷, Мишки-Гришичі¹⁸⁰⁸, Татарини¹⁸⁰⁹. В матеріалах королівських люстрацій Любецького та Лоевського староств також містяться згадки про королівські надання із затвердженням маєтностей Сигізмунда III Зарецьким, Зенькам,

¹⁷⁹⁸ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.4... – С.319.

¹⁷⁹⁹ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.209. – Арк. 325-325 зв.; Миллер Д.П. Архивы Харьковской губернии... – С.302.

¹⁸⁰⁰ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.209. – Арк.325 зв – 326

¹⁸⁰¹ Там само. – Арк.326-327; Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.314.

¹⁸⁰² Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского... – С. 106-107; Lustracya Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S.197; ДАЧО. – Ф.86. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.186.

¹⁸⁰³ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.41.

¹⁸⁰⁴ ЦДІАК України. – КМФ.-15. – Оп.1. – Спр.303. – Арк.390-391; Lustracya Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S.199.

¹⁸⁰⁵ Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Źródła dziejowe. – Т.XXII... – S.639.

¹⁸⁰⁶ Jablonowski A.W. Pisma... – S.34.

¹⁸⁰⁷ ЦДІАК України. – КМФ.-15. – Оп.1. – Спр.303. – Арк.393-394; Lustracya Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S.201-202.

¹⁸⁰⁸ РДІА. – Ф.1343. – Оп.25, Ч.2. – Спр.5092. – Арк. 8 зв.

¹⁸⁰⁹ Jablonowski A.W. Pisma... – S.34.

Лиховидовичам, Мишуковичам, Рисичам (Ружичам), Савичам, Тарасевичам, Теремецьким, Фаям, Чемерисам та ін.¹⁸¹⁰.

Як вже зазначалося, від 1633 р. і до середини XVII ст. уряд любецького старости контролювався представниками родини Калиновських. З цього періоду почастишали звернення любецької шляхти до королівської влади, чимало маєтностей було привласнено самими Калиновськими, чимало було відібрано представниками польської аристократії.

Під час Смоленської війни 1632–1634 рр. у селах Велика та Мала Весь на хоругву додатково було виділено 138 волок (привілеєм передбачено було 600)¹⁸¹¹. Знаходячись у Смоленську, 13 грудня 1633 р. за королівським привілеєм, Микола Носачевич отримав у рамках цієї квоти 30 волок – на «пустоші» Велика та Мала Весь. 24 волоки здобув Самійло Калинський, по 18 волок – Криштоф Криницький та Степан Дунаєвський, по 12 – Валент Біргелевич, Андрій Римущенський, Ян Козакевич та Беняш Стецкевич¹⁸¹². 26 лютого 1633 р. козак Адам Корсак отримав «доживотне» право на с. Пізнопали (20 волок)¹⁸¹³. Нашадки Юскевичів-Красковських наприкінці XVIII ст. послалися на наявність привілею Владислава IV наданого у 1633 р. Данилу, Пархому, Григорію, а також Данилу та Івану Юскевичам-Красковським, із затвердженням купівлі половини Красковського острова та частини острова Густиковського¹⁸¹⁴.

Частиною Сядричів заволодів Ян Сіножацький (1632 р.)¹⁸¹⁵. 27 березня 1633 р. конфірмацію на ленне володіння с.Горбове отримав Криштоф Сіножацький, який просто привласнив частину маєтностей¹⁸¹⁶. Ще одне підтвердження на Горбів було отримано Сіножацькими у 1637 р.¹⁸¹⁷. Вищезгаданому Я.Сіножацькому також належали ленні права на с.Козляничі та

¹⁸¹⁰ ЦДІАК України. – КМФ-15. – Оп.1. – Спр.303. – Арк. 186-188, 225-228, 391-397; *Lustracya Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących...* – S.89-93, 124-127, 200-205.

¹⁸¹¹ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.88, 90.

¹⁸¹² Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.423, 463; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.91;

¹⁸¹³ Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.484.

¹⁸¹⁴ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.305. – Арк.126.

¹⁸¹⁵Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.434; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.270, 290.

¹⁸¹⁶ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.214. – Арк.42-42 зв.; В. PAU-PAN Kł. – Rps.272. – Ark.89 v., 93.

¹⁸¹⁷ Litwin H. *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648...* – S.201.

Вербищизну, після одруження із Теофілою Розсудевською вона стає їх співвласницею. Після смерті чоловіка Розсудевська вдруге бере шлюб з новгород-сіверським суддею Мартином Кійовським. 18 листопада 1644 р. Т.Розсудевська передала свої ленні права на с.Козляничі та пустош Вербищизна (с.Вербичі) двом боярським дітям («synach») Матвію Артїховичу та Василю Берзіну¹⁸¹⁸.

У 1634 р. Кувечиччину за наданням Владислава IV отримали Іван та Олізар Лєвоновичі Вовки¹⁸¹⁹. 1 березня 1635 р. ленним правом «пустош» Даничі та Ярославичі (?) отримав Адам Вишневський. 15 березня 1635 р. жовнір Станіслав Фреда дістав с. Велички¹⁸²⁰. 18 березня 1635 р. Владислав IV підтвердив права Івана Васильєвича Черніховця (Чернігівця (?)) на Улановський острів на Черніховську діброву, надані за привілеєм Сигізмунда III 9 червня 1616 р.¹⁸²¹.

У подимному реєстрі 1638 р. у володінні Бакуринських значиться с.Осняки (с.Великі Осняки), «осаджені» Криштофом Криницьким. Десь у цей же час село Церковище було «осаджене» якимсь Циганським¹⁸²². У 1639 р. Іван Пушкар (Пушкарівич), як один з героїв війни за Чернігово-Сіверщину, затвердив за собою ленні пожиттєві права привілеєм Владислава IV¹⁸²³. Можливо, це с.Листвен, на яке він отримав «доживотье» у 1605 р.¹⁸²⁴.

У 40-х рр. XVII ст. на терені Любецького староства з'явилися представники прийшлої польської шляхти – Радзиховські, Сухоровські, Прежевські, Дьяховські, Скінвери (Скіндери?), Лінкери, Янтшинські, Разновські та ін.¹⁸²⁵. У 1643 р. шляхтичі Пероцькі позивалися проти Яцькевича на добра Ріпки, «Піроцизну» (Пероччину) та Буянки. Тоді ж Ян-Візгерд Яцькевич банітував (намагався позбавити шляхетських прав) одного з представників родини Даничів, та заволодіти частиною Пероцьких ґрунтів¹⁸²⁶. На сс. Малежин та Осейкі, володіння

¹⁸¹⁸ AGAD. – МК. – Dz.189. – Ark. 229–231.

¹⁸¹⁹ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648.... – С.303.

¹⁸²⁰ Там само. – С.261, 499.

¹⁸²¹ AGAD. – МК. – Dz.181. – Ark. 67 – 68; Dz. E 8636. – Ark. 278-278 v.

¹⁸²² Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.289.

¹⁸²³ AGAD. – МК. – Dz.184. – Ark.82-82 v.

¹⁸²⁴ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.204. – Арк.110 зв. – 111 зв.

¹⁸²⁵ РДІА. – Ф.1343. – Оп.30, Ч.2. – Спр.3397. – Арк.9.

¹⁸²⁶ Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.448, 492.

Розсудевських, у 1643 р. претендували шляхтичі Яблоновські¹⁸²⁷. 1646 р. Яцькевич продав Буянки Криштофу Колчицькому за 6 тис злотих¹⁸²⁸.

Криштофом Колчинським (Колчицьким), за привілеєм наданим 21 березня 1645 р., було «оселене» село Дорогінка¹⁸²⁹. А ще 6 березня 1645 р. Андрій Суховерський заніс до актових «городських» книг Київського воєводства продажний запис Самуєлю Посоховському на Гусейковщину із сс. Козарки, Мутичів та Дорогінку. Колчицький називав себе й осадчим села Голубичі¹⁸³⁰. Від Калиновських Сибереж десь до 1645 р. перейшов до С. Піончинського (за привілеєм від 14 березня 1645 р.)¹⁸³¹.

У 1646 р. Микола Бакуринський захищався від претензій на Осняки (с. Великі Осняки) Ієроніма Кгроховського. За королівським листом Кгроховський мав йому повернути й с. Сибереж¹⁸³². У тому ж році Микола Зарецький-Зенькович позивався проти Івана Черенчинського «про наслання на ґрунт Слобідка»¹⁸³³. Можливо, що Слобідкою називали одне з передмість Любеча. У 1646 р. польський шляхтич Стефан Речинський намагався відібрати у зем'ян Жлоб дідичні Антоновицькі добра, у зв'язку з чим ті подали маніфестацію «Про наслання на ґрунти Погорицькі урочища Заболки і покосу сіна на 2000 возів та спалення того ж урочища й 20 скирт сіна через підданих с. Рудників (с. Рудки?)». 2 травня 1646 р. Люблінський трибунал розглядав справу про «гвалтовне и безправне с килккунадцат коней з челядю на футор Антоновский под Антоновичами будучий где повод с конми и бидлом (худобою – І.К.) спровадил наехали»¹⁸³⁴. Болдаковські втратили Рогощу, відібрану Якубом Война-Оранським¹⁸³⁵. А от землі дрібних бояр Сулим йому прийшлося вже докуповувати. У королівській грамоті 1659 р. Федору Сулимі, зазначалось, що Рогоща була неправомірно продана його старшим братом

¹⁸²⁷ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.214. – Арк.174 зв – 176.

¹⁸²⁸ Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.448, 492.

¹⁸²⁹ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.288.

¹⁸³⁰ Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.405, 492-493.

¹⁸³¹ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.270, 290; Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.434.

¹⁸³² Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.88.

¹⁸³³ Там само. – С.346.

¹⁸³⁴ Там само. – С.347, 500.

¹⁸³⁵ Кулаковський П. Земські урядники Чернігово-Сіверщини у 1621-1648 роках... – С. 119, 125; Його ж. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.230, 288, 421; Лазаревский А.Л. Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии... – С.1-2, 26.

Северином поляку Оранському (був чернігівським підсудком у 1637–1668 рр., від 1649 р. – номінально)¹⁸³⁶. Чернігівський підвоєвода В.Кгорецький (Горецький) привласнив собі Пузиковщину (с.Пузикі)¹⁸³⁷. Частиною Кувечицького ґрунту (с.Кувечичі) заволодів урядник Ян Страйловський¹⁸³⁸.

Маємо чимало звісток про привілеї любецькій шляхті у 30-і рр. XVII ст. 15 березня 1633 р. привілей Владислава IV на Лиственську землю отримали Решинські й Пузики. Королівське пожалування також було надане Заревським, Мясніковим, Теремецьким та Фаям¹⁸³⁹. У тому ж році в правах були затверджені Богуші, Пузики, Пушкаренкі та Юскевичі-Красковські¹⁸⁴⁰. Четверта частину Познаховщини з Усціховською (Учіковською – І.К.) землею затвердили за собою Лукаш, Василь, Тимох та Прокіп Гольники. Надання підтверджувало привілей Сигізмунда III 1618 р.¹⁸⁴¹. Королівський привілей отримали любецькі бояри та міщани Фащі¹⁸⁴².

Низка пожалувань датована 1634 р., коли привілеї Владислава IV отримали Андрієнки, Вертецькі, Гришичі, Даничі, Демидки, Злоби-Антоновичі, Злобичі, Казанські-Чемериси, Калиниченкі, Лиховидовичи, Петруші (Петрушенки), Яніченки (Янченки)¹⁸⁴³.

У 1635 р. на сеймі у Варшаві привілеї отримали Пашкі, Рисичі, Семаковичі-Злобицькі та Тарасевичі¹⁸⁴⁴. За Пашками (чи Томілевичами-Пашками) був затверджений Муравійський ґрунт, а також надавалося право «на волне варение

¹⁸³⁶ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.220. – Арк.75-76; Лазаревский А. Сулимовский архив: Семейные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII-XVIII вв... – С.ІV.

¹⁸³⁷ Кулаковський П. Земські урядники Чернігово-Сіверщини у 1621-1648 роках... – С. 119, 125; Його ж. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.230, 288, 421; Лазаревский А.Л. Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии... – С.1-2, 26.

¹⁸³⁸ Акты фамилии Полуботок с 1669-1734 г... – С.48.

¹⁸³⁹ ЦДІАК України. – КМФ-15. – Оп.1. – Спр.303. – Арк. 390-393, 395-397; ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Спр.20694. – Арк.10-10 зв.; Lustracya Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S.199-201, 204-205.

¹⁸⁴⁰ ДАЧО. – Ф.86. – Оп.1. – Спр.28. – Арк. 277; ЦДІАК України. – КМФ-15. – Оп.1. – Спр.303. – Арк. 395-396; Lustracya Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S.204; Лазаревский А.Л. Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии... – С. 16; Його ж. Акты по истории землевладения в Малоросии... – С.88-89.

¹⁸⁴¹ Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.319.

¹⁸⁴² ЦДІАК України. – Ф.64. – Оп.3. – Спр.9137. – Арк.3.

¹⁸⁴³ Лучицкий И.В. Материалы для истории землевладения в Черниговщине и Северщине (1603-1645)... – С.7; ЦДІАК України. – КМФ-15. – Оп.1. – Спр.303. – Арк. 389, 391-395, 393-394, 396-397; Lustracya Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S. 198-199, 200-205.

¹⁸⁴⁴ ЦДІАК України. – КМФ-15. – Оп.1. – Спр.303. – Арк. 387-395; 196-202.

пива и меду на домашние потребности»¹⁸⁴⁵. За Зарецькими та Зарецькими-Зеньковичами були затверджені с.Осоричі та Юшковщина¹⁸⁴⁶.

У 1638 р. Мишки-Гришичі отримали грамоту на с.Неданчичі із умовою несення військової служби¹⁸⁴⁷. Любецькі бояри Лєвоновичі у тому ж році отримали Мікрєнський ґрунт¹⁸⁴⁸. Підтвердження на Газєницьку землю 1642 р. було надане Козловичам¹⁸⁴⁹. Бояри Кукари підтвердили права на Малковщину¹⁸⁵⁰. Шляхтичі Масловичі за привілеєм Владислава IV були зобов'язані нести військову службу із Щуковської землі¹⁸⁵¹.

Безумовно, що поява більшості цих привілеїв була пов'язана із посиленням магнатської експансії, більшість королівських грамот лише підтверджувала старі володіння та раніше набуті права. Усі нові пожалування закріплювали за посесорами земель боярську службу під проводом замкового старости.

Вже велася мова про те, що неповноправний статус служебної шляхти робив її одним із постійних джерел допливу до козацтва. Безсумнівно, що Люблінська унія значно пришвидшила ці процеси, у тому числі, за рахунок зростання кількості населення на Подніпров'ї.

Процес покозачення дрібної шляхти Остерського та Любецького староств Рєчі Посполитої можна умовно поділити на два періоди. Перший відноситься до 70-80-х рр. XVI ст. Відчутний поштовх покозаченню дала королівська люстрація 1571 р., під час якої необхідно було доводити права на володіння маєтностями та особисте шляхетство. У разі відсутності підтверджувальних документів шляхтич міг бути позбавлений володільницьких прав і переходив до нижчих прошарків суспільства (селянства, козацтва чи міщанства). У свою чергу, в повноправної шляхти посилюється незацікавленість у військовій службі, а отже, нестачу професійного війська треба було заповнити найманими військовослужбовцями.

¹⁸⁴⁵ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.10522-10534. – Арк.1.

¹⁸⁴⁶ ЦДІАК України. – КМФ-15. – Оп.1. – Спр.303. – Арк. 398-399; *Lustracja Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących...* – S.206-207.

¹⁸⁴⁷ ДАЧО. – Ф.86. – Оп.1. – Спр.28. – Арк. 288 зв.; ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.10522-10534. – Арк.36; Лазаревский А.Л. *Акты по истории землевладения в Малоросии...* – С.89-90.

¹⁸⁴⁸ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.1241. – Арк.8-9; Лазаревский А.Л. *Акты по истории землевладения в Малоросии...* – С.89-90.

¹⁸⁴⁹ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.231. – Арк.58-59.

¹⁸⁵⁰ Миллер Д.П. *Архивы Харьковской губернии...* – С.301-302.

¹⁸⁵¹ Лучицкий И.В. *Материалы для истории землевладения в Черниговщине и Северщине (1603-1645)...* – С.11-12.

Беззаперечно, що із появою реєстру до нього входили насамперед представники шляхетського стану¹⁸⁵². Ця нерівність між ними та звичайним козацтвом породжувала у подальшому чимало конфліктів у козацькому середовищі¹⁸⁵³. У реєстр низових козаків, що брали участь у поході на Москву в 1581 р. були занесені представники родин любецьких бояр Любечан, Кривковичів та Квіткових¹⁸⁵⁴. Козацьким ватажком у 1597 р. був Тихін Баябуза (Боябуза, Байбуза)¹⁸⁵⁵. Відомо, що його батько Михайло Байбуза був урядником Вишневецьких та отримав від них в травні 1589 р. маєтності на Дніпрі¹⁸⁵⁶. Родовід Байбуз виводиться істориками із дрібного боярства Черкаського замку, але не можемо виключати, що корені цієї родини знаходяться саме у Любецькому старостві, де було село Боябузи (відоме від часів королювання Сигізмунда III). Тим більше, що міграція на південь Київського воєводства була дуже поширеною. Наприклад, князем С.Лико на Кременчуччині були оселені любецькі бояри Ріпки та остерські бояри Пальчики, Остряни та Гирі¹⁸⁵⁷.

Друга хвиля покозачення припадає на початок XVII ст. Вона пов'язана із війною за Чернігово-Сіверщину 1609–1618 рр., коли перед прикордонною військовослужбовою людністю відкрилися нові перспективи. Свою роль зіграло й свавілля окремих королівських урядників (насамперед старост), втрата автентичних привілеїв під час воєн, а також необхідність доведення свої прав під час проведення королівських люстрацій у першій половині XVII ст.

Наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. козаками стало чимало бояр і зем'ян замкової округи Любеча та Остра. Як вже зазначалося, перша згадка про

¹⁸⁵² Кондратьєв І. Наслідки Люблінської унії 1569 р. для служебної шляхти Любецького староства Київського воєводства // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – Вип. 106. – Серія “Історичні науки”. – № 9. – Чернігів, 2012. – С.37-44; Лепявко С.А. Козацькі повстання 1591-1596 років в Україні. Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1991. – 17 с. – С.9-10, 15; Його ж. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні... – С.33-44 ; Щербак В. Соціальний портрет козацької верхівки другої половини XVI – першої половини XVII ст... – С.183.

¹⁸⁵³ Serczyk W. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku. – Kraków, 1984. – S.41.

¹⁸⁵⁴ Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym // Tom IX. Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas I-szy / Źródła dziejowe. – Т.XX... – S. 154-157, 159-164.

¹⁸⁵⁵ Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej... – S.437.

¹⁸⁵⁶ Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.)... – С.110-111; Czamańska I. Wiśniowiec. Monografia rodu... – S.107.

¹⁸⁵⁷ Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.)... – С.117.

реєстрових козаків в Острі відноситься до 1557 р.¹⁸⁵⁸. У квітні 1570 р. остерських козаків звинуватили у грабунку османських підданих купців-вірмен, які без дозволу попрямували Десною у московські землі: «гдежь ихъ въ той дорозе за замкомъ нашимъ Острскимъ козаки погромили и ихъ самыхъ колько человекъ потопили и товары ихъ побрали». Любецький староста та київський каштелян П.Сапега звинуватив купців у самоправній спробі перейти кордон без дозволу. За його словами, коли вірмени зупинилися біля київської церкви Св. Софії, він надіслав до них цілу делегацію – київських ротмістрів Каспара та Яна Стружинських, воєводського намісника київського Василя Рая (Рея), остерського замкового ротмістра Станіслава Клопоцького та ін. Урядникам було наказано повідомити торговцям про заборону проїзду до московських земель та наказано повернути до Каменця чи до Вільно. Але торговці порушили це розпорядження і рушили Десною до московського Чернігова. В остерському замку їх зупинили, й було з'ясовано, що жодного дозволу у торговців немає («не маючи жадного позволеня»). Після купці вирішили перейти кордон хитрощами: «вернувшисья якобы назадъ, въ ночи объехали замокъ Острский водою, кгдажь зъ тотъ часъ поведъ великая была, и удалися до земли Московское; тамъ же деи ихъ mezi замкомъ нашимъ Острскимъ и mezi замкомъ Московскимъ Черниговскимъ козаки погромили. Після розгляду справи претензії до П.Сапеги були зняті¹⁸⁵⁹.

По поверненню армії з московської війни, у 1581 р. був зроблений перепис реєстрових козаків. Із загальної чисельності «козаків низових запорозьких», а це 500 чол., за підрахунками М.Грушевського, з Київщини походило 70, з яких острян усього 4 (Іван Водоп'ян, остряни Охрім і Пашко, Василь Копоть), тоді як білоцерківців – 8, киян – 12, канівців – 14, черкасців – 26. З любецького боярства походили козаки Любечани, Кривковичі та Квіткови¹⁸⁶⁰.

¹⁸⁵⁸ Lietuvos metrika. Knyga Nr. 37 (1552–1561): Užrašymų knyga Nr. 37... – P.183.

¹⁸⁵⁹ АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. V. – К., 1907. – С.187-189; ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.192. – Арк.30 зв – 33.

¹⁸⁶⁰ Грушевський М.С. Історія України-Руси... – Т.7. – С.155-156; Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym // Tom IX. Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas I-szy / Zrodla dziejowe. – Т. XX... – S. 60, 154-164.

Під час війни з Московщиною 1609–1618 рр. козацькі загони зупинялися на постій в Острі, на що скаржилися остерські бояри¹⁸⁶¹. У 1616 р. в Острі було 40 козацьких помешкань, ревізори зазначали, що козаки поселилися в місті самовільно та жодних повинностей не несли¹⁸⁶². У 1626 р. посланцем Запорозької Січі до Москви був острянин Іван Гиря «с товарищи»¹⁸⁶³.

Із служебної шляхти Любецького, Остерського та Овруцького староств походило чимало «старших» та реєстрових гетьманів Війська Запорозького. За даними Н.Яковенко, з роду любецьких шляхтичів Савичів Величковських вийшов старший Війська Запорозького Григорій Савич Чорний (1624, 1625, 1629–1630 рр.)¹⁸⁶⁴. Із Любецького староства походив «старший» Війська Запорозького Іван Михайлович Сулима (1633–1635 рр.). Вважається, що корені цієї родини відносяться до західноукраїнського регіону (у XVI ст. Сулими володіли маєтками в Кременецькій волості на Волині). Нашадки Сулим вели свій родовід від «зашедшего из немецкой земли» шляхтича Івана Сулими¹⁸⁶⁵.

Бачимо Михайла Сулиму серед засновників нових поселень на Подніпров'ї¹⁸⁶⁶. Відомо, що у 30-і рр. XVII ст. якійсь боярин Сулима возив з Лівобережжя до «дикого поля» селітру¹⁸⁶⁷. Між іншим, у Любецькому старостві фіксується родина зі схожим прізвищем – Сулимирські. У 1615 р. Андрій Сулимирський був любецьким та лоевським підстаростою¹⁸⁶⁸. Дружиною Миколи Розсудевського у 1615 р. була Ядвіга Сулимирська (1636 р. згадана як удова)¹⁸⁶⁹. У 1639 р. Владислав IV забрав за несплату податку пожиттєве володіння Ядвіги

¹⁸⁶¹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.37.

¹⁸⁶² Там само. – С.77; Бузун О.В. Історія Остерщини (нарис історії)... – С.78.

¹⁸⁶³ Малороссийские дела. Описи фонда № 124 Российского государственного архива древних актов... – С.12.

¹⁸⁶⁴ Щербак В. О. Чорний Григорій // Енциклопедія історії України: у 10 т. – К., 2013. – Т.10. –С.558; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С.274-275.

¹⁸⁶⁵ Щербак В. Іван Сулима // Історія України в особах: Давньоруська держава. Литовсько-польська доба. – К., 2012. – С.417; Лазаревский А. Сулимовский архив: Семейные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII-XVIII вв... – С.XVII.

¹⁸⁶⁶ Щербак В. Соціальний портрет козацької верхівки другої половини XVI – першої половини XVII ст... – С.185-186; Його ж. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст... – С. 138; Кривошея В. Шляхта як союзник козацтва на початковому етапі національної революції середини XVII століття... – С. 7-49.

¹⁸⁶⁷ Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст... – С.79.

¹⁸⁶⁸ Любецкие гончары в 1615 году... – С.89; Кондратьев І.В. Батьківщина Івана Сулими село Рогоща // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 66.– С.19; Його ж. Батьківщина запорозького гетьмана Івана Сулими село Рогоща // Запорізька Січ і Українське козацтво: Зб. наук. праць. – К., 2012. – С.140-148.

¹⁸⁶⁹ Грушевський О. Любецькі справи другої половини XVI віку... – С.287; Lustracja Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S.89,93.

Розсудевської, а це половина Малезина та Осійки, та передав у пожиттєве володіння жовніра Станіслава Яблоновського, героя військових походів у Туреччину та Москву¹⁸⁷⁰. За привілеєм короля Яна II Казимира від 30 липня 1661 р. Федір Іванович Сулима отримав у володіння села Любецького староства на Правобережжі – Юльче (Йолча) та Березки¹⁸⁷¹. А вже за пожалуванням короля Михайла (1669–1673 рр.) Йолчею володіли Сулимирські-Розсудовські¹⁸⁷². Це дозволяє стверджувати, що Сулими – це якась бокова гілка роду Сулимирських.

У с. Рогоща Любецького староства у Михайла Сулими народився син Іван¹⁸⁷³. Гетьманом його обрали після загибелі гетьмана М.Дорошенка восени 1628 р., наступного року він очолив похід на Крим¹⁸⁷⁴. В історію він увійшов як очільник виступу проти утвердження польського панування в Україні¹⁸⁷⁵. В ніч з 11 на 12 серпня 1635 р. козаки захопили Кодак. Відомо, що у придушенні повстання Сулими та Павлюка брав участь Василь Томиленко. Тоді ж, у 1635 р. він став реєстровим гетьманом. Як зазначають польські історики, наприкінці 1636 – у першій половині 1637 р., це була людина, яка мала визначний вплив на події в Україні. Відомо, що він був досвідченим у військових справах та користувався популярністю серед козаків. Брав участь у Смоленській війні з Москвою 1632–1634 рр. До обрання гетьманом був військовим осавулом (щонайменше з 1636 р.)¹⁸⁷⁶. Одним із соратників гетьмана був Павло Міхнович¹⁸⁷⁷, з роду любецьких бояр Міхновичів.

¹⁸⁷⁰ AGAD. – МК. – Dz.185. – Ark. 165 v. – 166 v.

¹⁸⁷¹ Кривошея В. Козацька еліта в Національній революції середини XVII ст. (Гетьманат Юрія Хмельницького)... – С.18; Лазаревский А. Сулимовский архив: Семейные бумаги Сулим, Скороп и Войцеховичей XVII-XVIII вв... – С.15-16; Kroll P. Od ugody Hadiackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658-1660... – S.277.

¹⁸⁷² Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S. 229-230.

¹⁸⁷³ Син Івана Федір після смерті рідних братів у 1661 р. намагався повернути собі Рогощу. Див.: Кривошея В. Козацька еліта в Національній революції середини XVII ст. (Гетьманат Юрія Хмельницького)... – С.18.

¹⁸⁷⁴ Щербак В. Іван Сулима... – С.417.

¹⁸⁷⁵ Щербак В. Соціальний портрет козацької верхівки другої половини XVI – першої половини XVII ст... – С.185-186.

¹⁸⁷⁶ Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej... – S.179-180.

¹⁸⁷⁷ Там само. – S 190.

На початку 1636 р. до короля була направлені послы Війська Запорозького – черкаський сотник І. Барабаш і чигиринський Зиновій-Богдан Хмельницький¹⁸⁷⁸. Але у цей час козацька «чернь» обрала свого гетьмана – Івана Злія (Zły)¹⁸⁷⁹. Можливо, що це був представник дрібнобоярської родини Любецького староства Зліїв. На Зліївському ґрунті Любецького староства виникли села Малий Зліїв (Старий Зліїв, Зліїв) та Великий Зліїв.

Королівському комісару А.Киселю та І.Злію вдалося на козацькій раді частково приборкати свавілля козацької черні, але та швидко обрала собі нового лідера – Павла Павлюка¹⁸⁸⁰. 25 вересня 1636 р. Іван Злій склав з себе повноваження старшого Війська Запорозького. Але у козацькому таборі глибоко розколювався – частина козаків симпатизувала Павлюку та Злію, частина – Василю Томиленку¹⁸⁸¹.

Розпочалося повстання на чолі з Павлюком. Вочевидь, що певні симпатії до Павлюка були і у Томиленка, адже той не хотів з ним воювати – навіть збирався скласти булаву. Позиція Томиленка становила загрозу становищу старшини. Наприкінці липня 1636 р. старшина самовільно обрала гетьманом переяславського полковника (займав цей уряд щонайменше з 1635 р.¹⁸⁸²; 1633 р. – зем'янин Київського воєводства¹⁸⁸³) Саву Кононовича. Це викликало незадоволення королівського комісара Конєцпольського, але той затвердив вибір старшиною Кононовича – «людини доброї та спокійної і водночас рицаря»¹⁸⁸⁴.

Павлюку була не на користь зміна реєстрового гетьмана, тому він надіслав тритисячний загін на чолі з Карпом Скиданем та Семеном Бутовичем. Бунтівникам вдалося зненацька заарештувати в Переяславі Саву Кононовича, військового товариша Саву (Федора – І.К.) Онушкевича та ще кількох ватажків реєстрової

¹⁸⁷⁸ Величко С.В. Літопис. Т.1... – С.42; Щербак В. Особовий та етнічний склад запорожців і реєстрових // Наукові записки. Том 3... – С. 77-78; Козацькі ватажки та гетьмани України: Укладено на основі “Історії України-Русі” Микола Аркаса. – Львів, 1991. – С.49; Яковенко Н. Нарис історії України... – С. 166.

¹⁸⁷⁹ Hetmani zaporosczy w służbie króla i Rzeczypospolitej... – S. 180.

¹⁸⁸⁰ Там само. – S. 181-183.

¹⁸⁸¹ Там само. – S.184-186.

¹⁸⁸² Hetmani zaporosczy w służbie króla i Rzeczypospolitej... – S.194.

¹⁸⁸³ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.4... – С.190-191.

¹⁸⁸⁴ Hetmani zaporosczy w służbie króla i Rzeczypospolitej... – S. 186-188, 197-198; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст... – С.166.

старшини¹⁸⁸⁵. Сава Кононович тоді ж був страчений¹⁸⁸⁶. Повстання Павлюка було швидко придушене, а очільників покарали смертю¹⁸⁸⁷.

Козацькими ватажками ставали і остряни. З остерського боярства вийшов запорозький гетьман Яків Острянин (в джерелах фігурує як Яцько Степан чи Стефан)¹⁸⁸⁸. Існує версія, що насправді його звали Яцько Гломазда¹⁸⁸⁹.

У 1621 р. Яків Острянин згаданий як козацький отаман. Від 1630 р. став козацьким полковником. Навесні 1630 р. бився разом із Тарасом Федоровичем з польським військом під Переяславом¹⁸⁹⁰. Повстання Федоровича починалося в сусідньому з Остерщиною Димері, де козаки перебили польську шляхту¹⁸⁹¹. Козаками був страчений і реєстровий гетьман Григорій Чорний¹⁸⁹². На чолі загону реєстровців Острянин брав участь у Смоленській війні 1632–1634 рр.¹⁸⁹³.

Весною 1633 р. запорожці брали участь у облозі Путивля та розорили околиці Рильська. Полк Якова Острянина вступив на територію Московської держави в районі Севська та взяв місто в облогу, після невдалої осади козаки дійшли до Валуйок та захопили місто. У червні Острянин з'явився під Білгородом, але взяти місто не зміг¹⁸⁹⁴. За даними російського історика К.Кочегарова, взимку 1634–1635 рр. на службу до Московської держави хотіли перейти загоны Я.Острянина, які до того грабували прикордоння, але отримали відмову¹⁸⁹⁵. Після Смоленської війни Острянин остаточно «осідає» поблизу Полтави. В сім'ї Острянина зростало два сини – старший Іван і молодший Йосип¹⁸⁹⁶.

¹⁸⁸⁵ Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej... – S.188.

¹⁸⁸⁶ Щербак В.О. Щоденник Ш.Окольського як джерело для вивчення історії антифеодальних рухів на Україні в першій половині XVII ст. // Феодалізм на Україні: Збірник наукових праць. – К., 1990. – С.138; Козацькі ватажки та гетьмани України: Укладено на основі “Історії України-Русі” Микола Аркаса... – С.49-50.

¹⁸⁸⁷ Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej... – S.190.

¹⁸⁸⁸ Щербак В. Яків Острянин // Історія України в особах: Давньоруська держава. Литовсько-польська доба. – К., 2012. – С.428.

¹⁸⁸⁹ Опис землі Козелецької: наук.-попул. дослідж. з минувшини рідного краю... – С.57.

¹⁸⁹⁰ Щербак В. Яків Острянин... – С.428.

¹⁸⁹¹ Короткі українські регіональні літописи... – С.39.

¹⁸⁹² Щербак В. О. Федоровича повстання // Енциклопедія історії України: у 10 т. – К., 2013. – Т.10. – С. 278.

¹⁸⁹³ Щербак В. Яків Острянин // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети: Кн. 1. – К., 1998. – С.288-289; Його ж. Острянин Яків // Енциклопедія історії України: у 10 т. – К., 2010. – Т.7. – С.695.

¹⁸⁹⁴ Кочегаров К.А. Взаимоотношения России и запорожского казачества с середины XVI века до 1654 года... – С.22; Щербак В. Яків Острянин // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети: Кн. 1... – С.288-289.

¹⁸⁹⁵ Кочегаров К.А. Взаимоотношения России и запорожского казачества с середины XVI века до 1654 года... – С.24.

¹⁸⁹⁶ Щербак В. Яків Острянин // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети: Кн.1... – С.290.

Влітку 1637 р. на Подніпров'ї спалахнуло козацьке повстання під проводом гетьмана Павла Бута (Павлюка)¹⁸⁹⁷. На Остерщині повстання очолювали Мурко та Носко, від дії яких був вимушений тікати остерський староста С.Аксак¹⁸⁹⁸. Після поразки козацьких повстань у Речі Посполитій в 1637–1638 рр. козаки ходили грабувати московське прикордоння, але у 1638 р. Я.Острянин вийшов на Московщину, його козаки були поселені у Чугуєві¹⁸⁹⁹.

Навесні 1638 р. Острянина вибрали старшим Війська Запорозького. 10 березня 1638 р. Яків Острянин видав універсал. В його тексті достатньо у традиційній формі для козацьких листів згадано про утиски поляками православних християн на Остерщині: «в городах и поветах: козальском, остерском, нежинском, и во всех иных...». Зазначена у листі й особиста образа Я.Острянина – доведення до смерті його батька та каліцтво рідного брата: «к вашим горестям присовокупляем мы нашу горесть, которую причинила нам весть, дошедшая до нас из Остра, из дома отца нашего»¹⁹⁰⁰. Остряниця закликав усіх готуватися до повстання¹⁹⁰¹.

В другій половині березня 1638 р. повстанці виступили із Запоріжжя та рушили лівим берегом Дніпра. Коли звістка про повстання досягла полковника Стефана Потоцького, той перебував в Ніжині й одразу розпочав підготовку до маршу, намагаючись зупинити Острянина до його появи в густонаселених районах. У свою чергу, повстанці за підтримки місцевого населення швидко просувалися вперед та дійшли до Готви (містечко у межиріччі Псла і Готви)¹⁹⁰². В другій половині квітня 1638 р. коронне військо на чолі з С.Потоцьким програто битву під Готвою та відступило до Лубен¹⁹⁰³.

¹⁸⁹⁷ Щербак В. О. Острянин Яків // Енциклопедія історії України... – С.695; Його ж. Яків Острянин // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети: Кн.1... – С.290-291.

¹⁸⁹⁸ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.11891. – Арк.10.

¹⁸⁹⁹ Кочегаров К.А. Взаимоотношения России и запорожского казачества с середины XVI века до 1654 года... – С.24.

¹⁹⁰⁰ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.56-58; Историко-статистическое описание Черниговской Епархии. – Кн.5... – С.208, 210, 427-430; Щербак В. Яків Острянин // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети: Кн.1... – С.292; Його ж. Острянин Яків // Енциклопедія історії України... – С.695.

¹⁹⁰¹ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.56-58; Историко-статистическое описание Черниговской Епархии. – Кн.5... – С.208, 210, 427-430.

¹⁹⁰² Щербак В. Яків Острянин // Історія України в особах: Давньоруська держава. Литовсько-польська доба... – С.429; Його ж. Яків Острянин // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети: Кн.1... – С.292.

¹⁹⁰³ Там само. – С.294-298; Щербак В. О. Острянин Яків // Енциклопедія історії України... – С.695.

Після перемоги під Готвою, до Остріяниці стали стікатися тисячі селян, міщан та козаків. Остріяниця став готувати наступ на Лубни, намагаючись дати там основний бій, в цей час військо Потоцького зайняло вигідні позиції між Сулою та Солоницею та відбили козацький наступ. За наказом Остріяниці козаки повернули до Миргорода. Повстання стало охоплювати усе Подніпров'я. В цей час загін повсталих козаків здійснював рейд з Трахтемирова до Києва, але зненацька взяти замок не вдалося. Загін на чолі з Самуїлом Лащем відтиснув повстанців до Дніпра, ті переправилися до Труханова острова, перегрупувалися і намагалися вийти на зустріч із Остріянином¹⁹⁰⁴.

25 квітня Владислав IV видав універсал про негайну відправку грошей коронному війську. З Бару на чолі 5-тисячного карального загону виступив Ярема Вишневецький. 19 травня Вишневецький прибув до Лубен де об'єднався з загонами С.Потоцького. 30 травня поляки атакували позиції Остріянина, військо якого було розгромлене. В ніч на 31 травня Остріянин разом із найближчими послідовниками залишили табір під Жовнином та переправившись через Сулу рушили до московського кордону¹⁹⁰⁵. Разом із Остріянином за московський кордон перейшли більше 3 тис. чоловік. В Білгороді Я.Остріянин висловив бажання служити московському цареві. Частина козаків незабаром виступила проти гетьмана, в одній із сутичок його було вбито. Опісля в Україну повернувся його син Іван, а разом з ним і майже усі переселенці¹⁹⁰⁶. Загалом на Остерщині мешкало чимало носіїв прізвища Остріяниць. Наприкінці XVIII ст. бобровицький сотник Остріяниця подарував церкві с.Мостища 99 десятин орної та сінокісної землі та 24 десятини лісу¹⁹⁰⁷. В с.Боденьки Козелецького повіту священиком Успенської церкви був Данило Острицький¹⁹⁰⁸. У 1764 р. полковим київським писарем був Степан Остріяниця¹⁹⁰⁹.

¹⁹⁰⁴ Щербак В. Яків Остріянин // Історія України в особах: Давньоруська держава. Литовсько-польська доба. – К., 2012. – С.430-431.

¹⁹⁰⁵ Щербак В. Яків Остріянин // Історія України в особах: Давньоруська держава. Литовсько-польська доба. – К., 2012. – С.431-432.

¹⁹⁰⁶ Щербак В. Яків Остріянин // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети: Кн.1... – С.294-298; Його ж. Остріянин Яків // Енциклопедія історії України... – С.695

¹⁹⁰⁷ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.5... – С.213.

¹⁹⁰⁸ ДАЧО. – Ф.679. – Оп.2. – Спр. 5161. – Арк.5; Оп.10. – Спр.1349. – Арк.383 зв, 385 зв.

¹⁹⁰⁹ ЦДІАК України. – Ф.1455. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1.

На Остерщині був оселений й рід Тетерь, з якого вийшов гетьман Правобережної України Павло Тетеря. Як зазначав ще Я.Дашкевич, про життя Павла Тетері до 1648 р. відомо мало, а рік та місце народження достеменно не встановлені. Повне ім'я його звучало як Павло Іванович Моржковський-Тетеря. Яка частина у цьому прізвищі «родова», а яка представляє собою прізвисько відапелятивного походження, яке додавали до особового імені та родової назви (прізвища), невідомо¹⁹¹⁰. Тим більш, що прізвиська які ставали родовими додатками до прізвищ, подекуди успадковуватись наступними поколіннями, або й вживатися у якості основного прізвища (як основного ідентифікаційного засобу)¹⁹¹¹. Я.Дашкевич зазначав, що частина цього прізвища – козацька (Тетеря), частина – шляхетська (Моржковський). Сам Павло Тетеря здебільшого використовував своє «козацьке» прізвище, але у козацький реєстр 1649 р. був вписаний як Мошковський, це прізвище він використовував й пізніше – у 1668–1670 рр.¹⁹¹².

Дослідниками припускається, що батько Павла Тетері міг походити як з шляхти так і з козаків¹⁹¹³. Проблема його походження повністю знімається якщо припустити, що Тетеря походив з дрібного боярства, яке було постійним джерелом допливу до козацької верстви. Саме напівпривілейований статус Тетерь зумовив перезатвердження шляхетства Павла та його нащадків у 1659 р. королем Яном II Казимиром¹⁹¹⁴.

Вважається що місце народження П.Тетері – Переяславщина, саме там він володів млином та був Переяславським полковником. За іншою версією він походив з Овруча, де жила родина Мошковських. Зверталася увага й на те, що у 30-і рр. XVII ст. на Київщині жив якийсь Іван Тетеря, можливо це батько Павла¹⁹¹⁵.

Рід Тетерь добре відомий на території Остерського староства від середини XVI ст., де проживало чимало його представників. Зважаючи що саме Волинь

¹⁹¹⁰ Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К., 1994. – С.255.

¹⁹¹¹ Гук І. Соціальні аспекти українського антропонімікону XVI-XVII ст... – С.49.

¹⁹¹² Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети... – С.255.

¹⁹¹³ Там само. – С.255, 256.

¹⁹¹⁴ Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673... – С.808.

¹⁹¹⁵ Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети... – С.255.

опісля Люблінської Унії була одним із постійних джерел допливу населення на Київщину, допускаємо його походження з дрібної овруцької шляхти, що переселилася на Остерщину. Іван Тетеря згаданий серед остерських бояр у 1550 р.¹⁹¹⁶. Відомо, що Тетері користувалася на Остерщині неабияким авторитетом, зокрема, постійно залучалися у якості свідків, підтверджували давність існуючих кордонів та володінь. 26 серпня 1606 р. остерський боярин Павло Тетеря виступив свідком по справі остерського міщанина Федора Набільського проти Яцка Кошина з іншими міщанами, за незаконне косіння сіна біля його хутора під Остром. У якості свідка П.Тетеря підтвердив давність хутора Набільських, зазначивши що цьому володінню більше 70 років¹⁹¹⁷. У с. Літки (Літковичі) жив Яско Тетеря. В продажному запису 15 квітня 1612 р. остерського боярина Івана Богуша Яско зазначений одним із свідків угоди¹⁹¹⁸. Можливо, це він згаданий й 1613 р., як отаман літківських бояр: «Старосты Ратомского в Летках мы не застали, только отамана Тетерю боярина и людей тамошних, собранных в громаду, находящихся во власти и в повиновении у старосты»¹⁹¹⁹. 3 червня 1626 р. Яско Тетеря згаданий серед путних бояр Остра¹⁹²⁰. 7 листопада 1627 р. він був серед літківських бояр, що скаржилися на селян с.Літковичі за незаконний вилов ними риби з озера Глушець та інших водойм¹⁹²¹. 15 квітня 1629 р. Яско був свідком продажу остерським боярином Іваном Богушем частини ґрунту у с.Літки остерському боярину Петру Тростяненку¹⁹²². Цілий «кущ» дрібних остерських бояр Тетерь бачимо у тексті королівської «апробації» Яна II Казимира 26 грудня 1663 р. Серед бояр, звільнених королем від несення боярських служб та проходження королівських люстрацій були Павло, Сила, Хома, Яско та Терешко Тетері¹⁹²³. Павло та Терешко (в тексті – Ферешко) Тетері,

¹⁹¹⁶ AGAD. – ASK. – Dz.56.03. – Ark.12.

¹⁹¹⁷ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.2609. – Арк.1

¹⁹¹⁸ Там само. – Ф.ІІ. – Спр.27807. – Арк.1-1 зв.

¹⁹¹⁹ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.50-51.

¹⁹²⁰ AGAD. – ASK. – Dz.56.03. – Ark.22.

¹⁹²¹ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.4931. – Арк.1-2.

¹⁹²² Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII-XVIII ст.) (частина 10)... – С.72.

¹⁹²³ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.220. – Арк. 195-195 зв.

разом із іншими остерськими боярами, посилалися на цей привілей під час проведення королівської люстрації 1636 р.¹⁹²⁴.

За підрахунками Я.Дашкевича, Павло Тетеря народився близько 1620–1622 рр. Достеменно відомо, що у Павла Тетері був рідний брат Юрко та зведений Шурло (ймовірно позашлюбний батьковий син), та дві сестри, що стали дружинами українських шляхтичів М.Іскрицького та А.Пероцького¹⁹²⁵.

Наприкінці 40-х рр. XVII ст. Тетеря розпочав канцелярську кар'єру в луцькому гродському суді, а в 1648 р. виступив на боці Хмельницького¹⁹²⁶. У 1649 р. П.Тетеря був військовим писарем Переяславського полку, а в 1653–1658 рр. – переяславським полковником¹⁹²⁷. Нагадаємо, що Остерська сотня певний період входила до складу Переяславського полку, а чимало остерських бояр та шляхти стали його козаками.

Гетьман високо цінував Павла Тетерю як дипломата¹⁹²⁸. П.Тетеря був у Москві в 1654 р.¹⁹²⁹. Б.Хмельницький надіслав його до Московської держави у 1657 р., коли Тетеря отримав лист до боярина Б.Морозова з проханням посприяти про допомогу у війні з поляками та кримськими татарами¹⁹³⁰. Високий статус Тетері підтверджується і його одруженнями, перша дружина була сестрою Івана Виговського, друга – дочкою Б.Хмельницького¹⁹³¹.

Після смерті Б.Хмельницького Тетеря був одним з претендентів на гетьманську булаву, наприкінці 1658 р. він переселився до Варшави та став одним з радників Яна II Казимира¹⁹³². 16 червня 1659 р. Федір (Теодор) Сулима уступив «уроджоному» Павлу Тетері села Йолча та Березки (на правому березі Любецько-Лоевського староства), отримавши на це королівський дозвіл. Водночас король надав Павлу Тетері та його нащадкам шляхетство, запис про це був зроблений у

¹⁹²⁴ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.103-104.

¹⁹²⁵ Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети... – С.256-257.

¹⁹²⁶ Там само. – С.257-258.

¹⁹²⁷ Чухліб Т. В. Тетеря Павло Іванович // Енциклопедія історії України: у 10 т.– К., 2013.– Т.10.– С.75; Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети... – С.257.

¹⁹²⁸ Там само. – С.257-258.

¹⁹²⁹ Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький–Дорошенко–Мазепа. – К., 2011. – С.64.

¹⁹³⁰ Переписка гетманов Лівобережної України с Москвою и Санкт-Петербургом. 1654–1764 гг... – С.272.

¹⁹³¹ Дашкевич Я. Павло Тетеря // Володарі гетьманської булави: Історичні портрети... – С.256; Таїрова-Яковлева Т. Гетьмани України. Історії про славу, трагедії та мужність. – К., 2015. –С.117; Її ж. Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини. – К., 2017. – С.75.

¹⁹³² Чухліб Т. В. Тетеря Павло Іванович // Енциклопедія історії України... – С.75.

книги королівської канцелярії¹⁹³³. Обидва села сам Ф.Сулима отримав від короля лише 30 травня 1659 р.¹⁹³⁴.

У 1662 р. П.Тетеря стає королівським секретарем та одним з кандидатів на гетьмани Війська Запорозького¹⁹³⁵. Його називають одним із основних ініціаторів лівобережного походу Яна II Казимира у 1663 р.¹⁹³⁶. 18 березня 1663 р. Тетері – полоцькому стольнику, секретарю та дворянину королівському, було пожалуване Чигиринське староство від Корони¹⁹³⁷. 11 травня 1663 р. гетьман П.Тетеря видав універсал Київському Фролівському дівицькому монастирю на право володіти сс. Дмитровичі та Вишенькі¹⁹³⁸. Вже незадовго до смерті, у 1669 він відписав частину своїх сіл на Київщині Київському Межигірському Спасо-Преображенському монастиреві та Києво-Печерському монастиреві (майбутній Лаврі)¹⁹³⁹.

26 жовтня 1663 р. П.Тетері був пожалуваний уряд брацлавського старости¹⁹⁴⁰. Під час походу на Лівобережжі загопи на чолі із Тетерею вели бойові дії на Чернігово-Сіверщині, зокрема, із коронним військом брали участь у облозі Глухова¹⁹⁴¹.

Гетьманом Правобережної України Павло Тетеря був у 1663–1665 рр. У 1670 р. переїхав до Молдови, а згодом – до Османської імперії, де у квітні 1671 р. був отруєний в Стамбулі польським агентом¹⁹⁴².

Зважаючи на розгалуженість роду, чимало Тетерь та Тетерь-Моржковських залишилися мешкати на території Київщини та Чернігівщини, й з кінця XVIII ст. претендувати на отримання статусу російських дворян. Одними з перших це

¹⁹³³ Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673... – С.808.

¹⁹³⁴ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.220. – Арк.75-76.

¹⁹³⁵ Чухліб Т. Магнат, Козак і Гайдамака. Боротьба за владу Русі-України з Короною Польською (1569–1769 рр.)... – С.106-108.

¹⁹³⁶ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.57-58.

¹⁹³⁷ Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673... – С.811.

¹⁹³⁸ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 5 (1633-1699)... – С.109.

¹⁹³⁹ Чухліб Т. В. Тетеря Павло Іванович // Енциклопедія історії України... – С.75.

¹⁹⁴⁰ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.220. – Арк.160-161 зв.

¹⁹⁴¹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.59; Антонович В. Прилуцкий полковой есаул Михайло Мовчан и его записная книга // Киевская старина. 1885. – Т.ХІ. – С. 57-84.

¹⁹⁴² Чухліб Т. В. Тетеря Павло Іванович // Енциклопедія історії України... – С.75.

зробили мешканці с.Сибереж, що знаходилось на території колишнього Любецького староства. 17 червня 1786 р. до Чернігівської комісії подав документи «хорунжий артилерии полковой» Федір, а також «канонеры» Омелян, Антін, Михайло, Степан, Ігнат, Петро, Ілля та Петро Тетері. Своїм предком вони зазначали Івана Тетерю: «в коем они показали предкове фамилии у Тетерь начинало от 1661 году в Королевстве Польском состоял в числе тамошнего шляхетства». За їх даними згодом Іван Тетеря «вышел» з Польщі та став жити у с. Сибереж¹⁹⁴³. У нього були чотири сини Олексій, Іван, Мойсей та Григорій. Доказами свого шляхетства було пред'явлене свідоцтво «урядников» Лідського повіту, випис з гродських книг Лідського повіту, а також свідоцтво 12 дворян Чернігівського повіту¹⁹⁴⁴. За рішенням Чернігівської комісії вони були внесені до VI частини Дворянської родовідної книги, як давній рід¹⁹⁴⁵.

В списках 1786 р. дворян Козелецького та Переяславського повітів Київського намісництва бачимо священика Григорія Васильовича Тетерю-Марховського, 1713 року народження. Його дружина Марія була донькою священика Івана Орловського. Кріпаків у подружжя не було, жили вони у с.Дударики (сучасне с.Дударків Бориспільського р-ну Київської обл.), де отець Григорій служив у місцевій Воскресенській церкві¹⁹⁴⁶. У цьому ж описі згаданий значковий товариш у відставці Григорій Васильович Тетерін-Михуловський, 1764 року народження, що проживав у м.Козелець, сім'ї не мав, селянами не володів¹⁹⁴⁷. Серед дворян Остерського повіту у 1812 р. був Василь Мажуховський-Тетерін¹⁹⁴⁸.

У 1843 р. Герольдія переглянула докази на дворянство Дмитра Івановича Тетері¹⁹⁴⁹. Як вже зазначалося, 17 червня 1786 р. цей рід був занесений до родовідної книги чернігівського дворянства як давній¹⁹⁵⁰. Згодом, за браком доказів, його вписали у II частину книги, як рід що отримав дворянство по службі: «из дела видно, что состоящий в окладе Степан Тетеря с сыном Иваном,

¹⁹⁴³ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.4. – Спр.4. – Арк.471

¹⁹⁴⁴ Там само. – Арк.471 зв.

¹⁹⁴⁵ Там само. – Арк.478.

¹⁹⁴⁶ Там само. – Оп.2. – Спр.5. – Арк.116 зв. – 117.

¹⁹⁴⁷ Там само. – Арк.117 зв – 118.

¹⁹⁴⁸ Там само. – Оп.1. – Спр.187. – Арк.21-21 зв.

¹⁹⁴⁹ Там само. – Спр.305. – Арк.153-154.

¹⁹⁵⁰ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.4. – Спр.4. – Арк. 478.

Черниговским дворянским депутатским собранием занесен в дворянскую родословную книгу в 1787 г. – в 6 часть, 1792 г. – в 2 часть». У подальшому цій гілці Тетерь у дворянстві було відмовлено¹⁹⁵¹.

На прикордонні найближчою до дрібнобоярської верстви разом із козацтвом залишалася верства міщанства. Як в Любечі так і в Острі чисельність міщанства і боярства була співвідною. За матеріалами люстрації Остерського замку 1552 р. в місті було 27 боярських, 57 міщанських та 2 попівських дими. В Любечі станом на 1571 р. було 79 димів міщан та 87 димів зем'ян¹⁹⁵².

На кінець XVI ст. бачимо в Острі згуртовану міщанську громаду. З остерських війтів того часу знаємо Карпа Санковича (? – 1602 р.), Івана Тополю (1602 – 1604 – ? рр.), Хому Курцевича (1626 р.)¹⁹⁵³. Тривалий час остерське міщанство протистояло у конфлікті з старостою М.Ратомським. Неодноразово міщанство зверталось до королівської влади. 10 лютого 1603 р. Михайло Гладких отримав привілей Сигізмунда III на свої маєтності із зазначенням точного переліку служб на остерського старосту (ймовірно, документ був колективним). Міщанин мав сплачувати на остерського старосту «грошей осмь подводи по пол грошей... пяти порховщины, два грошей литовских по два в стародавним звичаєм и держанием». Текст цього документу «удовствующая козачка» Ганна Василівна Перфенова занесла 18 вересня 1787 р. до судової книги Остерського повітового земського суду¹⁹⁵⁴.

Близькість міщанського та боярського станів добре характеризує один з унікальніших документів з історії регіону, який засвідчує можливість офіційного переходу з боярської верстви до міщанства. 10 лютого 1611 р. остерський боярин Грицько Пуяннин перейшов до міщанського стану із збереженням свого майна – землі Правцовщини біля Літковичів, та набуттям нових міщанських обов'язків: «Грицко Пуяннин, который был боярином острицкоим и с доброе воле наше свое боярство здал... которые мает дану давати накожний год по полкопа грошей и

¹⁹⁵¹ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.305. – Арк.153-154.

¹⁹⁵² Кондратьев І. Міщансько-боярські роди міст-замків Київського воєводства Остра та Любеча: межі стратифікації станів // Гарадзенскі соцыум. Горад і яго жыхары: партрэт на фоне эпохі X – XX стст.: зборнік навуковых артыкулаў. – Мінськ, 2016. – С.28.

¹⁹⁵³ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S. 235, 238.

¹⁹⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.150. – Арк.29 зв.-30 зв.

пива гроши сена возов по два з нивы, яко увстари мешчане даюти»¹⁹⁵⁵. До 1630 р. належить ще один цікавий документ, який характеризує становище міщанства – «Признание Супруна Жидковича... міщанином остерским». Як бачимо, старостинська влада тримала під контролем кількість міщанства Остра¹⁹⁵⁶.

Як і за часів панування ВКЛ, у Речі Посполитій замкове міщанство було зобов'язане військовою службою по несенню сторожі та обороні замків, хоча у першій половині XVII ст. ці функції поступово перебирає на себе козацтво. На міщанстві залишився й обов'язок сплати податку (кварти) на утримання замку, його ремонт чи фортифікацію. У разі необхідності міщани мали ремонтувати «шарварком» (колективно) гаті, мости та млини¹⁹⁵⁷. За Інвентарем Остра 1594 р. міщани мали несли замкову і водну сторожу, за наказом старости чи підстарости міщани захищати замок на конях зі зброєю, наздоганяти ворога, виїжджати на кордон на розвідку, а також супроводжувати старосту на відстань 12 миль від Остра¹⁹⁵⁸. В Острі діяла постійна сторожа, раз на три місяці проводився військовий огляд, на якому староста перевіряв як бояр так і міщан, що мали бути на конях та зі зброєю¹⁹⁵⁹. На обов'язок утримувати замки за рахунок міщанства постійно вказували сеймові ухвали. Наприклад, конституція Варшавського сейму 1607 р. покладала на міщан будівництво укріплень Києва¹⁹⁶⁰. У свою чергу, міщани боролися за свої права. 24 березня 1627 р. Сигізмунд III надавав остерських міщанам право проведення двох ярмарок – на Водохреща та Богоявлення¹⁹⁶¹. А під час проведення люстрації 1628 р., остерські міщани пред'являли ревізорам листи старост М.Ратомського та Е.Залеського з «вольностями» на 20 років¹⁹⁶².

Любецьке міщанство скаржилося ревізорам у 1633 р. на забирання коней для поштової служби – «на посилки», через що міщани «мають обтяження і

¹⁹⁵⁵ ІР НБУВ. – Ф.2. – Спр.27818. – Арк.1 зв.

¹⁹⁵⁶ ЦДІАК України. – Ф.1471. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.35.

¹⁹⁵⁷ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.38, 90; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.95-96.

¹⁹⁵⁸ Там само. – С.95; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.90.

¹⁹⁵⁹ Там само. – С.90; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.95.

¹⁹⁶⁰ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... – С.33.

¹⁹⁶¹ AGAD. – МК. – Dz.181. – Ark.40 – 40 v.

¹⁹⁶² Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.93.

затримку»¹⁹⁶³. Листи розвозили й міщани Остра, але якщо староста посилав їх далі 12 миль, то мав оплачувати дорогу¹⁹⁶⁴.

22 грудня 1633 р. остерські міщани у таборі під Смоленськом отримали декрет Сигізмунда III. Декретом підтверджувалися їх права та обов'язки – у тому числі несення замкової стражі¹⁹⁶⁵. Серед зобов'язань міщанства був обов'язок розселяти у себе вояків. Проблема була доволі серйозною, адже знайшла своє відображення навіть в універсалі Я.Остряниці 1638 р., де були згадані остерські козаки и міщани, які були зобов'язані нести квартирну службу¹⁹⁶⁶.

Поруч із грошовим оподаткуванням міщанства залишалось й традиційне натуральне – сіном, медом чи солоною рибою. Міщани що мали борті, повинні були давати по 2 бочки меду¹⁹⁶⁷. Староста М.Ратомський заборонив остерському міщанству «вольний» продаж меду, що стало ще однією причиною звернення міщан Остра до королівської влади¹⁹⁶⁸.

Частина населення Остра займалася уходами – промислами¹⁹⁶⁹. Традиційним заняттям було виробництво дьогтю. Село Нова Дігтярня згадана 25 червня 1646 р. в обмежуванні волок місцевій шляхті на Ніжинський замок, що знаходилися на території між р.Остер та р.Удай¹⁹⁷⁰. Дьогтярня згадана в розмежуванні 1646 р. Стефана Аксака та Видубицького монастиря¹⁹⁷¹.

Одним з головних занять остерського та любецького міщанства залишалася обробка землі. Схожа ситуація була і в інших містечках Київщини. Білоцерківські міщани володіли угіддями що лежали у середній течії р. Кам'янка¹⁹⁷². Землі оброблялися в основному навколо міста. А от землі, що були біля Бобровиці, остерськими міщанами не оброблялися та були закинуті, що дозволило старості їх

¹⁹⁶³ Мицик Ю. Albaruthenica... – С.50.

¹⁹⁶⁴ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.90; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.95.

¹⁹⁶⁵ Там само. – С.102.

¹⁹⁶⁶ Историко-статистическое описание Черниговской Епархии. Кн.5... – С.208, 210, 427-430; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.56-58.

¹⁹⁶⁷ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.38.

¹⁹⁶⁸ АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. V. – К., 1907. – С.271-273.

¹⁹⁶⁹ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.238.

¹⁹⁷⁰ AGAD. – МК. – Dz.189. – Ark.462 – 463.

¹⁹⁷¹ ІР НБУВ. – Ф. XIV. – Спр.5385. – Арк.3 зв.

¹⁹⁷² Ономастикон Васильківського повіту Київської губернії (кінець XVIII – початок XIX ст.)... – С.12.

відібрати. Міщани, які власноруч обробляли землю мали складатися старості на ялову корову, кабана, баранів, мед та рибу¹⁹⁷³.

Обробкою городів займалося й любецьке міщанство. У 1625 р. намісник любецького підстарости Я.Томашевський затвердив продаж Андрієм Богдановичем Худолієм третини свого будинку з городом Ганні Мілкевич («Млукевичовой»): «за копь три грошей лъчби Литовской»¹⁹⁷⁴. У 1642 р. любецький та лоевський підстароста Ян Коморовський підтвердив право любецького вйта Яроша Пантелейовича користуватися землями в Петрушинській волості¹⁹⁷⁵.

Як і раніше, важливим джерелом доходів міщанства залишалось рибальство, мисливство та бортництво. Остерське міщанство мало право на «вольний» вилов риби¹⁹⁷⁶, наприкінці XVI ст. це право намагався відібрати остерський староста М.Ратомський¹⁹⁷⁷. 15 березня 1595 р. остерські міщани отримали королівський привілей Сигізмунда III, що підтверджував звільнення острян у 1562 р. Сигізмундом II Августом від мита за продаж риби та іншого продовольства. У лютому 1634 р. Владислав IV, знаходячись у військовому таборі під Смоленськом, підтвердив привілей 1595 р.¹⁹⁷⁸.

А ось ловля риби неводом була одним із обов'язків остерського міщанства перед старостою. З кожного диму міщани мали також давати два воза дерева для езів. Володільці рибних ловів на річках Остер та Трубіж мали сплачувати старості діжку соленої риби¹⁹⁷⁹. У 1606 р. в Любецькому старостві було три замкових озера, з яких інколи ловили рибу¹⁹⁸⁰. Під час проведення королівської люстрації Остерського староства 1622 р., ревізори відзначали наявність риби та звірів¹⁹⁸¹.

Міщанство Остра та Любеча традиційно займалося заготівлею сіна. 26 серпня 1606 р. остерський міщанин Федір Набільський скаржився на міщан Яцка

¹⁹⁷³ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.38.

¹⁹⁷⁴ Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского... – С. 151.

¹⁹⁷⁵ В. PAU-PAN Kr. – Rps.263. – Ark.25.

¹⁹⁷⁶ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.262-264.

¹⁹⁷⁷ Там само. – С.271-273.

¹⁹⁷⁸ AGAD. – МК. – Dz.180. – Ark.271 v.

¹⁹⁷⁹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.38.

¹⁹⁸⁰ AGAD. – ASK. – Diał LIV. – Ark.34 v.; Пилипенко В., Бондар О. Опис Любеча 1606 р... – С.39.

¹⁹⁸¹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.82-83; Бузун О.В. Історія Остерщини (нарис історії)... – С.82.

Кошина та Івана Самсона «и сынов их», за незаконне косіння сіна біля його хутора: «о скошени сеножатеи на собственном их, под самим футором есть имующихся». Обвинувачені міщани заявили, що цей лук знаходиться у спільному володінні усіх міщан Остра. Виявилось, що біля Набільського хутира його теперішній власник вже років десять (тобто від 1596 р.) косив сіно одноосібно, вважаючи цю ділянку своєю. За рішенням замкового уряду право користуватися сінокосом біля хутора було залишено лише за Набільським¹⁹⁸².

Другорядним заняттями остерського та любецького міщанства залишалися ремесла, сталому розвитку якого заважало прикордонне становище міст. У 1615 р. любецькі гончари зробили спробу утворити свій цех, це відбулося якраз напередодні руйнації любецького посаду московським військом. На прохання «атамана ганчарского Васка Прудниченка и братии его ганчаровъ», любецький підстароста А. Сулимирський надав ремісникам охоронного листа. У разі, якщо до міста приходив інший гончар, він був зобов'язаний сплатити податок до гончарського цеху. У документі згадувався й обов'язок ремісників працювати на замок¹⁹⁸³. Невідомо, чи вдалося гончарській «братии» відновитися опісля руйнації міста. У 1628 р. ремісництвом в Любечі займалися 1 коваль та 1 слюсар, по 2 шевця та кушніра. У Лоеві ремісництвом займався швець та кушнір, до ремісників був приписаний і один рибалка¹⁹⁸⁴.

За старостування М.Ратомського в Острі з'явився шевський цех. У пожалуванні шевцям старости Е.Залеського 8 вересня 1620 р. зазначалося, що свої права майстри отримали ще від М.Ратомського. Цехмістером був призначений Антін Селезень. Кожен майстер мав сплачувати на замок річний податок «по копе литовской в замок чиншу отдавать» та мав «вычиноват» яловичі шкури. Якщо в цех хотів вступити новий ремісник, він мав сплатити на замок золотий¹⁹⁸⁵. У 1632 р. права остерського шевського цеху підтвердив С.Аксак¹⁹⁸⁶.

¹⁹⁸² ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.2609. – Арк.1.

¹⁹⁸³ Любецкие гончары в 1615 году / Документы, известия и заметки // КС. – 1902. – Февраль. – Отд.ІІ. – С.89; Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII-XVIII ст.) (частина 8) // Сіверянський літопис. – 2017. – № 6. – С.93

¹⁹⁸⁴ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S. 231.

¹⁹⁸⁵ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.1418. – Арк.5.

¹⁹⁸⁶ Там само. – Спр.1420. – Арк.7-8.

Наприкінці XVI ст. активно розвивається млинарство, за підрахунками Б.Барановського, до середини XVII ст. третина усього зерна Речі Посполитої вже проходила через млини¹⁹⁸⁷. У 1606 р. в Любецькому старостві було чимало млинів «на болотах» – на річках Болгач, Моравля, Лебедівка, Война, Грушна та Калинівка¹⁹⁸⁸. Млини та «ихъ вымелки» наведені в переліку майна остерського староства кінця XVI ст.¹⁹⁸⁹. На початку XVII ст. на р. Остер діяло чотири млини¹⁹⁹⁰. У 1616 р. в Острі було чотири млини із 12 млинарськими каменями¹⁹⁹¹, у Бобровиці – три млини з 5 каменями¹⁹⁹². У 1626 р. на р.Остер було 13 млинів¹⁹⁹³.

Одним з традиційних джерел доходів старостинською влади було шинкарство, про що йшлося в пожалуванні Остерського староства С.Собеському в 1594 р.¹⁹⁹⁴. У 1616 р. в орендована корчма в Острі давала старості 600 флоринів¹⁹⁹⁵. Таку ж суму давала оренда корчми в Любечі в 1606 р.¹⁹⁹⁶, у 1633 р. оренда корчми була одним з джерел прибутків старости в Любечі¹⁹⁹⁷.

З першої половини XVII ст. в регіоні активно займалися броварництвом. 13 березня 1635 р. на сеймі у Варшаві любецькі шляхтичі Пашки отримали підтвердження короля на маєтності та право «на волне варение пива и меду на домашние потребности»¹⁹⁹⁸.

Поступово зростає значення торгівлі. В Острі та Любечі проводилися торги, продавати товари міщани мали право лише на ринку, а не по «кутках». Міщани були зобов'язані утримувати в замку власну комору, де зберігати продовольство¹⁹⁹⁹. Про зростання обсягів торгівлі на Остерщині свідчить скарб, знайдений у 1921 р. біля с.Вишеньки, з монетами XVI ст. як Речі Посполитої так і

¹⁹⁸⁷ Baranowski B. Polskie młynarstwo. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1977. – S.13.

¹⁹⁸⁸ AGAD. –ASK. –Dział LIV. – Ark. 34-34 v.; Пилипенко В., Бондар О. Опис Любеча 1606 р... – С.38-39.

¹⁹⁸⁹ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.262-264.

¹⁹⁹⁰ Пенський А.Г., Лавренчук П.Я. Остер – європейське місто... – С.26.

¹⁹⁹¹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.77; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.78.

¹⁹⁹² Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.77; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.78.

¹⁹⁹³ AGAD. –ASK. –Dz.56.03. – Ark.29; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy.... – S.238.

¹⁹⁹⁴ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.264-266.

¹⁹⁹⁵ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.77; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.78.

¹⁹⁹⁶ AGAD. –ASK. –Dz.LIV. – Ark.34, 39; Пилипенко В., Бондар О. Опис Любеча 1606 р... – С.38.

¹⁹⁹⁷ Мицик Ю. Albaruthenica.... – С.50.

¹⁹⁹⁸ IP НБУВ. – Ф.Х. – Спр.10522-10534. – Арк.1.

¹⁹⁹⁹ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.97.

Московської держави²⁰⁰⁰. Остерські торговці, що плавали на кораблях, у 1636 р. мали давати податку 2 злотих, чверть вівса, віз сіна, пару гусей та пару курей. Ті що плавали на човнах сплачували половину цієї податі. Обидві категорії мали складатися на ялову корову, кабана, баранів, мед та рибу, сплачуючи нарівні з тими міщанами, хто орав землю²⁰⁰¹.

Одним з головних перевозів на Десні залишався Виповзовський, а на Дніпрі – Лоевський (чи «татарський»). У 1606 р. перевіз в Любечі був в оренді та давав старості 40 злотих на рік²⁰⁰². Під час проведення люстрації 1615–1616 рр. любецькі міщани та бояри представили люстраторам привілей 1570 р. Сигізмунда II Августа, за яким вони мали «вольності всілякі» від податків. У зв'язку із важким становищем любецького міщанства, Сигізмунд III у 1618 р. підтвердив права міщан Любеча як «окраїнного» міста та надав їм «Консервацию при певних кгрунтах мещан и купца любецкого в старостве Любецком»²⁰⁰³.

Мешканцями Київщини наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. стають євреї. Єврейська міграція активізується разом із магнатським проникненням до регіону. З появою конкурентів у торгівлі та ремісництві з'являються й перші конкурентні сутички²⁰⁰⁴. У 1618 р. київський міщанин Андрій Лазарович подав скаргу на любецького підстаросту Андрія Сулимирського – немовби той забрав у нього гроші, зброю та коней під виглядом стягування мита. У тому ж році скаргу на любецького «поборцю» Сазона Балику подав єврей Шмуель Аронович з синами – за неправомочне збирання податків (Шмуель Аронович був орендарем чопового збору та дорожнього податку в Київському воєводстві)²⁰⁰⁵. Взаємовідносини між остерським міщанством та єврейськими торговцями врегульовувались листами 1630 та 1631 рр. в Острі²⁰⁰⁶. У 1636 р. в оренді у євреїв було м.Бобровиця,

²⁰⁰⁰ ФОКМ. – КВ-17797/ПП-196. – Арк.2-13.

²⁰⁰¹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.38.

²⁰⁰² AGAD. –ASK. – Dz.LIV. – Ark.34; Пилипенко В., Бондар О. Опис Любеча 1606 р... – С.38.

²⁰⁰³ ЦДІАК України. – КМФ-15. – Оп.1. – Спр.303. – Арк.189; Lustracya Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S.94; Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzyledem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Źródła dziejowe. – T.XXII... – S.520.

²⁰⁰⁴ Жук О. М. Соціальні та етнічні особливості поселень українських земель в складі Речі Посполитої у 1569-1648 рр... – С.22.

²⁰⁰⁵ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S. 230.

²⁰⁰⁶ ЦДІАК України. – Ф.1471. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.53 зв – 55 зв., 59.

сс. Заворичі, Козари та Семиполки²⁰⁰⁷. Перша згадка про «жида козелецького» Іцка Московича припадає на 1643 р.²⁰⁰⁸. 27 липня 1634 р. Владислав IV дав згоду на проживання литовських євреїв на Сіверщині. Євреям дозволили селитися, купувати будинки та земельні ділянки, мати синагоги, цвинтарі та бані, торгувати та володіти іншими джерелами прибутків як і іншому міщанству. У тих містах, які отримали магдебурзьке право, євреї легально селитися не могли, а от торгувати мали право²⁰⁰⁹.

Розгляд соціально-територіальних трансформацій буде неповним без згадки селянської верстви. Із приєднанням Чернігово-Сіверщини до Корони, Остерщина та Любеччина перестали бути прикордонними, а отже стали стрімко розвиватися. Підйом господарчого життя добре спостерігається за зростанням прибутків із замкових сіл. Порівнюючи матеріали ревізій 1616 та 1622 рр., бачимо, що сума прибутків з Остра та Бобровиці разом зросла від 790 злотих до 2097 злотих, з Ялмінки – з 15 до 125 злотих, Боденьок – з 4 до 122, Крохайова – з 29 до 99, Виповзова – з 31 до 46 злотих²⁰¹⁰.

Остерське селянство було джерелом допливу до дрібного боярства та козацтва²⁰¹¹. У свою чергу, на початку XVII ст. Остерщина сама приймала селян-втікачів з Чернігівщини, Київщини та ВКЛ. Причому фіксуємо два зльоти цієї міграції – 1613 р. та 1624 р.²⁰¹². Наслідком цієї міграції стала заборона старості та шляхті приймати селян з інших шляхетських земель, на чому наголошували люстратори у 1628 р.²⁰¹³.

У першій половині XVII ст. становище селян погіршується, про що свідчить конфлікт між боярами та селянами с.Літки (Літковичі). 7 листопада 1627 р. літківський боярин Роман Василенко разом з «товарищем» Ярмолою Пасним, Яском Тетерею, а також Петром, Косьмою і Гапоном Тростенками, поскаржилися

²⁰⁰⁷ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.102.

²⁰⁰⁸ ЦДІАК України. – Ф.1471. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.124 зв.

²⁰⁰⁹ Рогачевский А. К истории правового положения евреев в Смоленском воеводстве: привилегии 1639 г. евреям г. Красного (из Литовской метрики)... – С. 72-73.

²⁰¹⁰ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy.... – S.237; Lustracja Dóbr Króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiem, Kijowskiem leżących... – S.128-129.

²⁰¹¹ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.11891. – Арк.10.

²⁰¹² Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy.... – S.237.

²⁰¹³ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.99-100.

на літківських селян за незаконний вилов ними риби з озера Глушець та інших водойм. Позивачі наполягали, що монополія на літківські озера від старостування Л.Ратомського належить лише боярам. Рішенням замкового уряду це право й надалі залишили за ними²⁰¹⁴. Рибальство та боброві «гони» було головним заняттям мешканців с.Чернін²⁰¹⁵.

Поступово збільшується розмір повинностей селян. У 1633 р. ревізори відзначали, що мешканці замкових сіл Любеча сплачували та виконували такі податки, як «побочизна», «кліковщизна», «поворотне», «плечизна», «підводне» («підводщизна»). Окрім грошових, селяни несли натуральні податки, надаючи замковій владі курок, більця меду з одного диму, жито, овес, сіно, деревину на замкові потреби. До того ж, вони притягувалися до ремонту замку та міських парканів²⁰¹⁶. Остерське селянство та боярство було зобов'язане «платами грошовими и зъ чиншами, зъ податками пашенными, зъ данми медовыми, зъ серепщизнами, зъ винами, зъ роботами тяглыми, зъ службами мужицкими и боярскими»²⁰¹⁷. Коли із роздачею величезної кількості земель у приватні володіння прибутки з Остерського староства значно знизилися, у 1636 р. люстратори відмінили договори старости з осадчими. Такі населені пункти як Новий Остер, Калита та Семиполки перестали вважати слобідками, а їх володарі мали втратити податкові пільги. За рішенням ревізорів Новий Остер мав оподатковуватися в повному обсязі через шість років (від 1642 р.), а сс. Калита і Семиполки через три (від 1639 рік). Рівень податків був визначений за матеріалами ревізії 1628 р. для Старого Остра та Омельяніва (для останнього пільги вже й так не діяли). Розмір повинностей був наступний: з пари волів – 1 злотий, чверть вівса, осьмачка жита та пів осьмачки ячменю; з диму – 2 курки, 10 яєць, віз сіна, віз соломи, два вози дров; з двох пар волів – гусак, з двадцяти п'яти пар волів – ялова корова, кабан, чотири барани, діжка меду і пів бочки соленої риби. Хто не мав волів та орав

²⁰¹⁴ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.4931. – Арк.1-2.

²⁰¹⁵ В. ПАУ-РАУ Кг. – Rps.272. – Ark.5.

²⁰¹⁶ Мицик Ю. Albaruthenica.... – С.50-54.

²⁰¹⁷ АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V. – К., 1907. – С.264-266.

кіньми, то один кінь вважався за пару волів²⁰¹⁸. Цікаво, що за Інвентарем 1594 р. податки з хут. Омелянів йшли безпосередньо на утримання старости²⁰¹⁹.

Як вже зазначалося, землі на Остерщині не були високоякісними та давали низькі врожаї зернових. Низькопродуктивні ґрунти гальмували розвиток сільського господарства. До того ж, більшість сільських господарств регіону мало невеликі розміри. Проблема була характерною навіть для остерського боярства, про що йшлося у привілеї Сигізмунда III 1596 р.: «на малыхъ кґрунтахъ мешкаючи»²⁰²⁰. Проблема черезсмужжя та відрубного землеволодіння з часом лише погіршувалася та не сприяла підвищенню товарності та продуктивності²⁰²¹.

Можливо саме тому на Остерщині практично не зустрічаємо інформації про організовані фільварки. Хіба що в угоді між остерським старостою М.Ратомським та королівським інстигатором 17 березня 1597 р., була згадана така форма прибутку, як «growent», яка зазвичай була формою отримання доходів з фільварків²⁰²².

Хоча звісно, що товарно-грошові відносини стали займати значно більшу роль. Опісля 1569 р. зменшуються, хоча й не зникають повністю, давні традиції данництва²⁰²³. Погодимось із М.Александровичем, що в Остерському старостві ще не було панщини, але й наявні повинності могли стати важким тягарем²⁰²⁴.

Основною сільськогосподарською культурою на Остерщині залишалося жито. Наявність сінокісних луків дозволяло займатися скотарством. Як зазначав ще Ю.Виноградський, вирощуване сіно повністю задовольняло потреби населення Чернігівщини²⁰²⁵. 9 липня 1604 р. королівський суд розглядав справу між боярами та міщанами остерськими та старостою Михайлом Ратомським за «кґвалтовное побранье въ томъ року по декрете нашомъ быдла, коней и иныхъ мастностей»²⁰²⁶.

²⁰¹⁸ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.39.

²⁰¹⁹ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.97.

²⁰²⁰ АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. V. – К., 1907. – С.274-275.

²⁰²¹ ВЗЗД ДАЧО у м. Ніжин. – Ф.343. – Оп.1. – Спр.902. – Арк.3-3 зв.

²⁰²² АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. V. – К., 1907. – С.278-280.

²⁰²³ Грушевський М.С. Історія України-Руси... – Т.5. – С.220.

²⁰²⁴ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.39.

²⁰²⁵ ІР НБУВ. – Ф. X. – Спр.11582. – Арк.15.

²⁰²⁶ АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. V. – К., 1907. – С.306-307.

На початку XVII ст. до традиційних занять селян додалося заняття ремеслами – виробництва поташу, гутництво та ковальство, обробка деревини, льону та конопель²⁰²⁷. Починають культивувати і технічні культури, щонайменше від XVII ст. на Чернігівщині стали вирощувати тютюн²⁰²⁸. А от бортництво, хоча і залишалося одним із важливих занять на Остерщині, в документах згадується менше, що може свідчити про зменшення його значення²⁰²⁹.

Традиційним в регіоні залишалося заняття мисливством: «зъ ловами звериними, пташьими, рибными и бобровыми гоны»²⁰³⁰. Наприкінці XVI ст. остерський староста мав право отримувати прибуток з рибних, пташиних та звіриних ловів, а також з «бобрових гонів»²⁰³¹. Ще у 1599 р. в Острі куничники згадувались як окрема категорія службового люду, разом із міщанами та боярами²⁰³².

Важливим заняттям для остерського міщанства та селянства залишалося лісництво. У 1593 р. серед маєтностей приналежних до староства згадувались «урочища, зъ лесами, дубровами, борами, гаями, зарослями»²⁰³³. А от право випалювати дров'яне вугілля було лише у бояр, хоча остерські старости намагалися накласти на цей промисел свою заборону: «въ ихъ властныхъ лесахъ позваныи попелы палити и млыны ихъ власные зъ ихъ пожитками у нихъ одыймовати»²⁰³⁴.

Розгляд історії регіону не буде повним без урахування історії церковних володінь. Від часів ВКЛ на терені Остерського, та на південному краю Любецького староства, збереглися могутні монастирські володіння. Як і раніше, монастирі були центрами осадництва та колонізації земель. Прикладом цього

²⁰²⁷ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy.... – S.236.

²⁰²⁸ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.11582. – Арк.45.

²⁰²⁹ АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. V. – К., 1907. – С.262-264.

²⁰³⁰ Там само. – С.262-264.

²⁰³¹ Там само. – С.264-266.

²⁰³² Там само. – С.286-288.

²⁰³³ Там само. – С.262-264.

²⁰³⁴ Там само. – С.271-273.

стала побудова Києво-Печерським монастирем м.Васильків (Василів) із замковими укріпленнями²⁰³⁵.

Характеризуючи релігійне життя регіону після Люблінської унії 1569 р. слід згадати один з її наслідків – укладання Берестейської релігійної унії. Її прийняття породило нові майнові конфлікти²⁰³⁶. Коли у 1596 р. київський митрополит М.Рогоза прийняв унію, до неї долучилася митрополича кафедра із Софійським собором та Київським Видубицьким монастирем. А от Києво-Печерський монастир (статус лаври він набув лише у 1688 р.) – ні. У 1620 р. була відновлена православна ієрархія, це дозволило розпочати боротьбу за повернення монастирського майна. Під час проведення елекційного сейму в 1632 р., Петро Могила домігся від Владислава IV повернення Київській митрополії Софійського собору та Видубицького монастиря із усім майном. П.Могила створив із школи, що діяла при Київському братстві, колегію та дав їй широку освітню програму. На утримання колегії він віддав київські сс. Позняки та Вишеньки, а також остерський Гнедін²⁰³⁷.

Якась частина священиків та вірян Остра та Любеча прийняли Берестейські угоди. Відомо, що один із трьох вівтарів любецької замкової Євстафіївської церкви був відданий православним греко-католицького обряду. У подальшому цей вівтар був закинутий²⁰³⁸.

Опісля 1573 р., коли за Варшавською конфедерацією протестантська і католицька шляхта отримала рівні релігійні й політичні права та свободи²⁰³⁹, розпочалося поширення протестантських ідей. Андрій Вишневецький (у 1580–1583 рр. – любецький староста), був кальвіністом²⁰⁴⁰. У 1629–1633 рр. любецьким

²⁰³⁵ Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.)... – С.65, 116; Шамрай С. Місто Васильків (IX – XVIII вв.) // Історико-географічний збірник (Видає комісія для складання історико-географічного словника України). – К., 1929. – Т.ІІІ. – С.39.

²⁰³⁶ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... – С.145.

²⁰³⁷ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.34, 35.

²⁰³⁸ Милорадович Г. Любеч и его святиня // Календарь Черниговской епархии на 1893 год. – Чернигов, 1892 – С.176; Кондратьев І.В. З історії П'ятницької церкви Любеча у XVI–XVIII ст. // Хрещення Київської Русі: визначна подія в історії українського народу (матеріали науково-практичної конференції). – Чернігів, 2013. – С.32.

²⁰³⁹ Даневич О. В. Протестантське питання на елекційному сеймі у Варшаві 1632 року // Наукові записки. Гуманітарні науки. – Т.22. – Ч. 1. – К., 2003. – С.164.

²⁰⁴⁰ Князі Вишневецькі / І. Чаманська та ін. – К., 2016. – С.68.

старостою був польський урядник Станіслав Рей з Наглович²⁰⁴¹. Родина Реїв була однією з впливових протестантських родин Речі Посполитої²⁰⁴². Якась частина остерської та любецької шляхти сповідувала католицизм. Наприклад, імена Ярема, Стефан та Криштоф носили остерські бояри Білики²⁰⁴³.

Загалом шляхта як Остерського так і Любецького староств брала активну участь в релігійному житті регіону. Під актом обрання Йосипа Тризни архімандритом Києво-Печерської Лаври на шляхетському з'їзді у Києві, 25 січня 1647 р. знаходимо підписи ієродиякона Герасима Козловського (представника остерської чи любецької гілки цього роду), київського підстоля (1635 – 1648 рр.²⁰⁴⁴) Максиміліана Бжозовського (у 1643–1644 рр. був орендатором Любецького та Лоевського староств²⁰⁴⁵) та ін.²⁰⁴⁶.

Розглядаючи землеволодіння монастирів на території Любецького та Остерського староств, відзначимо, що традиційним центром їх скупчення залишалася Остерщина. За підрахунками М.Владимирського-Буданова, у першій половині XVII ст. (1625 р.) на Остерщині було 5 церковних маєтностей, у Любецькому старостві – жодного²⁰⁴⁷.

На відміну від часів ВКЛ, коли володіння київської митрополичої кафедри та Києво-Печерського монастиря було дуже важко розмежувати, опісля 1596 р. ситуація кардинально змінилася. Києво-Печерський монастир не прийняв Унію та залишився у підпорядкуванні Константинопольського патріархату²⁰⁴⁸. На території Остерського староства митрополича кафедра володіла задніпровськими сс. Зазим'я, Осеч, Погреби, а також Свиноїди. Останні у 1618 р. відійшли до

²⁰⁴¹ Алфьоров О., Однороженко О. Українські особові печатки XV – XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ... – С.136.

²⁰⁴² Даневич О. В. Протестантське питання на елекційному сеймі у Варшаві 1632 року... – С.168, 170.

²⁰⁴³ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.234.

²⁰⁴⁴ Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648... – S.206; Urzędnicy województw Kijowskiego i Czernihowskiego XV-XVIII wieku. Spisy... – S.50.

²⁰⁴⁵ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. Т.І. 1620-1647 гг... – С.407-409; Кондратьев І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)... – С.170; Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.261.

²⁰⁴⁶ АЮЗР. – Ч. II. – Т.І. – К., 1861. – С. 340, 341.

²⁰⁴⁷ Владимирский-Буданов М.Ф. Акты о заселении Южной России XVI и XVII вв. // АЮЗР. – Ч. VII. – Т. III. – К., 1905. – С. XIII.

²⁰⁴⁸ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.34.

королівщин²⁰⁴⁹. Як бачимо, кафедра втратила абсолютну більшість своїх остерських маєтків – сс. Новоселиця, Княжичі, Жукин, Виповзів та Сорокошичі²⁰⁵⁰.

Києво-Печерському монастирю вдалося зберегти чимало майна. Як і в часи ВКЛ, його землі тягнулися від південних територій Любецького староства аж до Києва. Володіння в Любецькому старостві перераховані в опису рухомого та нерухомого майна Києво-Печерського монастиря 1593 р. Монастирю належали вже згадані с.Навоз з переправою через Дніпро («друге село Навоз»), село «Мекво» (Мнів), селище Ізбинь («Ihdin»)²⁰⁵¹. Також йому належали любецькі села Деряжичі та Серкі. У 1628 р. в с.Пакуль Лавра володіла «3 димами и 3 огородниками», а 1631 р. с.Пакуль згадується як «новооседле» село з 6 хатами²⁰⁵². У Пакулі та Навозах монастир навіть мав оборонні двори, які використовувалися як для оборони регіону, так і у житлово-господарських цілях²⁰⁵³.

На Остерщині монастир продовжував володіти Глібовим (Глебовим), Сорокошичами (в тексті – Рокошичі), Ошитками, дніпровськими Новосілками, Тарасовичами, Сваромьєм (Swaremj), Погребами, Слобідкою та Дубешнею²⁰⁵⁴. Остання згадана у розмежуванні кордону з Видубецьким монастирем у 20-30-і рр. XVII ст.²⁰⁵⁵. Цікаво, що Новосілки, Ошиткі та Старий Глибів навіть у XIX ст. виступали спільним територіальним комплексом²⁰⁵⁶. Навпроти Києва на лівому «татарському» березі Дніпра монастирю належало с. Вишеньки²⁰⁵⁷. Серед великих маєтностей згадаємо ще майбутнє містечко Бровари²⁰⁵⁸.

²⁰⁴⁹ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... –С.165.

²⁰⁵⁰ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т. 1 (1340-1506)... – С.37.

²⁰⁵¹ АЮЗР. – Ч.І. – Т.І. – К., 1859. – С.386; Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... –С.164.

²⁰⁵² Курданов А. Село Пакуль на зламі століть... – С.38, 46.

²⁰⁵³ Бондар О. Оборонні двори Києво-Печерської лаври на території Пакульської волості... –С.12

²⁰⁵⁴ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.11; Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... –С.165; В. РАУ-РАУ Кг. – Rps.272. – Ark.5 v.

²⁰⁵⁵ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.5385. – Арк.2.

²⁰⁵⁶ ДАЧО. – Ф.156. – Оп.2. – Спр.78. – Арк.1.

²⁰⁵⁷ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... –С.143-144.

²⁰⁵⁸ АЮЗР. – Ч.І. – Т.І. – К., 1859. – С.386; Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... – С.165.

Опісля Берестейської унії землі у монастиря були відібрані, однак у 1615 р. архімандрит Єлисей Плетенецький випросив їх назад у короля Сигізмунда III²⁰⁵⁹. Монастир втратив остерські сс. Погреби, Вишенькі, Зазимья та Гнедін, які стали володіннями київської митрополії. Село Свиноїди відійшло до володінь Видубицького монастиря (якась частина Свиноїдів у 1618 р. була королівщиною²⁰⁶⁰)²⁰⁶¹.

Навряд чи вдалося зберегти усі свої маєтності на Остерщині Межигірському монастирю, якому в Острі у XVI–XVII ст. належали численні подвір'я²⁰⁶². Київський Пустинно-Микільський монастир частково зберіг за собою с.Княжичі (підтвердження на володіння було надане Сигізмундом II Августом у 1570 р.)²⁰⁶³, але тратив ледь не усі землі під самим Києвом. За монастирем залишилися володіння на московській Чернігівщині²⁰⁶⁴.

Київський Видубицький монастир володів Свиноїдами, які очевидно втратив після Унії та повернув опісля 1632 р.²⁰⁶⁵. Новим власником Свиноїдів став київський митрополит²⁰⁶⁶. Відомо, що 28 серпня 1576 р. Семен Рожновський надав лист ігумену Видубицького монастиря Сергію на урочища Бичач, Деснище та Красний Пісок, що знаходилися між селами Рожни та Свиноїди²⁰⁶⁷.

У 1593 р. остерський староста М.Ратомський заборонив остерським боярам захоплювати монастирські маєтності («бояре остерские немало грунтов свиноедских зашли»). Остаточне розмежування володінь мали здійснити королівські комісари²⁰⁶⁸.

²⁰⁵⁹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.34.

²⁰⁶⁰ Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... – С.165.

²⁰⁶¹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.34; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy.... – S.232.

²⁰⁶² Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки... – Біла Церква, 2009. – С.13.

²⁰⁶³ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.125. – Арк.1; Спр.5405. – Арк.1-2; ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.191. – Арк.20 зв.; Спр.219. – Арк.243 зв. – 247; Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648)... – С.166.

²⁰⁶⁴ Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585-1604)... – P.196.

²⁰⁶⁵ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.34, 35.

²⁰⁶⁶ Документальна спадщина Свято - Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVII - XVIII ст... – С.452.

²⁰⁶⁷ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.5385. – Арк.1; Документальна спадщина Свято - Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVII - XVIII ст... – С.453.

²⁰⁶⁸ Там само. – С.453.

1 червня 1611 р. монастир взяв випис з київських гродських книг, де зазначалося обмежування маєтностей²⁰⁶⁹. У 1617 р. відбулася чергова спроба розвести кордони Видубицького, Печерського монастирів та київського митрополита: «грунтов дубеченских (с.Дубечня – І.К.) и свиноедских, прилеглых от містечка Літок к літоковским грунтам чрез Елисея Плетенецкого, архимандрита печерского, и Вацлава Сатковского, намістника софійского, державшого село Свиноедское»²⁰⁷⁰.

У 1628 р. намістник Видубицького монастиря Сильвестр вніс до київських гродських книг запис із описом кодону («урочища граничные») між сс.Свиноїди та Рожнів, у 1639 р. з книг був взятий відповідний випис²⁰⁷¹. У 1639 р. розмежували кордони між Літками та Свиноїдами²⁰⁷².

Від 1639 р. Київський Видубицький монастир конфліктував з остерським старостою Стефаном Аксаком. У 1644 р. були розмежовані кордони між монастирськими Свиноїдами та остерськими Літками²⁰⁷³. За монастирем було залишене с. Крехаїв²⁰⁷⁴, були визначені кордони між Видубицьким та Печерським монастирями²⁰⁷⁵. 27 квітня 1645 р. проведена границя між Свиноїдами та «добрами» с.Рожів²⁰⁷⁶. Розмежування проводили видубицький ігумен Ігнатій Оженович-Старужич та Стефан Аксак. За тогочасною практикою володіння маркувалися через «копці» та «урочища». Для підтвердження володільницьких прав до присяги привели трьох місцевих селян, які підтвердили, що ці землі були подаровані С.Аксаком монастирю. Аксак подарував монастирю також і «остров за Десною на котором был дворец умершего (Рожновського – І.К.)»²⁰⁷⁷.

²⁰⁶⁹ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.5385. – Арк.1.

²⁰⁷⁰ Документальна спадщина Свято - Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVII - XVIII ст... – С.453.

²⁰⁷¹ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.5385. – Арк.1-1 зв.

²⁰⁷² Документальна спадщина Свято - Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVII - XVIII ст... – С.455

²⁰⁷³ Там само. – С.453

²⁰⁷⁴ Там само. – С.462

²⁰⁷⁵ Там само. – С.460.

²⁰⁷⁶ Там само. – С.453

²⁰⁷⁷ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.5385. – Арк.2-3 зв.

Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир, який опісля 1620 р. став резиденцією православних київських митрополитів, володів Вигуровськими сінокосами, подарованими у 1560 р. Костянтином Острозьким²⁰⁷⁸.

У першій половині XVII ст. за рахунок приєднаної Чернігово-Сіверщини значно зростають володіння католицької церкви. 13 листопада 1611 р. Моровськ був затверджений за київською капітулою. У 1628 р. с.Короп'є та Моровськ були зазначені володінням київського біскупа та капітули²⁰⁷⁹. Бояри остерського замку в 1630 р. подали скаргу до суду на київського біскупа Богуслава Радошевського, з приводу самовільного захоплення прикордонних до Моровська ґрунтів²⁰⁸⁰. Скарга розглядалася в березні 1631 р., коли київській капітулі судовим рішенням було заборонено здійснювати якісь дії по відношенню до спірних ґрунтів Остерського староства²⁰⁸¹. У 1636 р. Київська дієцезія підтвердила свої права на володіння містечками Моровськ та с.Короп'є (останнє контролювало переправу через Дніпро²⁰⁸².

Біскуп Олександр Соколовський (1636–1645 рр.) у 1640 р. заснував село Соколівка²⁰⁸³. Він товаришував із остерським старостою Стефаном Аксаком, за гроші якого в Києві була побудована домініканська церква²⁰⁸⁴. В матеріалах Генерального слідства про маєтності 1729 – 1731 рр. зазначалося, що приналежні до Київського Софійського монастиря (існував у XVII–XVIII ст. при Софійському соборі) маєтності раніше належали біскупам. Це двори у Моровську, Соколівці, Рудні, Короп'ї та ін.²⁰⁸⁵. Володіння остерських бояр с.Мрин над р.Остер, у 1627 р. було віддане чернігівським домініканцям²⁰⁸⁶. У 1628 р. володінням домініканців була зазначена «стара» Носівка²⁰⁸⁷.

²⁰⁷⁸ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.45.

²⁰⁷⁹ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.89, 90.

²⁰⁸⁰ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.240.

²⁰⁸¹ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.211. – Арк.67-69, 69-70 зв.

²⁰⁸² Пиріг П., Конопля Ю. Релігійне життя села Карпилівки... – С.124.

²⁰⁸³ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.55; Пиріг П., Конопля Ю. З історії села Карпилівки на Козелеччині... – С.30.

²⁰⁸⁴ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.34.

²⁰⁸⁵ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.66.

²⁰⁸⁶ В. PAU-PAN Kr. – Rps.264. – Ark.2v.; Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.234.

²⁰⁸⁷ В. PAU-PAN Kr. – Rps.264. – Ark.2v.

* * *

Люблінська Унія 1569 р. продовжила оформлення Любецького та Остерського староств. Обидва староства були периферійними в масштабах держави, однак виконували важливу стратегічну роль, адже були передовими форпостами на польсько-московському кордоні. За панування Речі Посполитої посилюється обороноздатність краю – до оборони залучаються широкі верстви людності, продовжується міграція шляхти з Волині та ВКЛ. В Острі та Любечі будуються замки та ремонтуються оборонні споруди.

З кінця XVI ст. помітним в регіоні стає магнатський вплив. Уряд любецького старости обіймають представники родини Вишневецьких. У 1583 – 1585 рр. старостою був Михайло Вишневецький, один із фундаторів українського козацтва. Остерський уряд наприкінці XVI – на початку XVII ст. займали Лаврін та Михайло Ратомські. М.Ратомський був одним із ініціаторів походу Лжедмитрія I на Москву, та сам активно грабував чернігівське прикордоння. З цього періоду в Острі та Любечі формуються загони реєстрового козацтва. Від 1632 р. остерським старостою став Стефан Аксак, а любецький старостинський уряд від 1633 р. переходить до магнатів Калиновських. Аксаки та Калиновські не цуралися відбирати володіння у остерських та любецьких бояр.

Війна за повернення Речі Посполитій Чернігово-Сіверщини значно підвищила значення Остра та Любеча, які стають базами коронної армії. За результатами війни 1612–1618 рр. Чернігівщина була юридично закріплена за Кораною. З цього часу значення Остерського та Любецького староств поступово падає, адже вони перестають бути прикордонними. Незабаром, із посиленням тиску Московської держави, їх оборонне значення знову відновлюється. Із будівництвом в Любецькому старостві Лоєвської фортеці, вона стає центром невеличкого Лоєвського староства, а саме староство йменується як Любецько-Лоєвське. Із осадженням на Остерщині м.Бобровиця, староство стає Остерсько-Бобровицьким.

Включення Київського воєводства до складу Корони пришвидшило процеси оформлення соціальних станів та системи землеволодінь. В новій політичній системі остерська та любецька шляхта починають боротися за набуття усієї повноти станових прав. Важливим елементом цього процесу стала боротьба із магнатським свавіллям. Старости Остерського та Любецького староств усіляко намагалися повернути під свою владу найнижчі категорії місцевої шляхти, та зрівняти їх з «тягловими» категоріями населення. Окрім формального обов'язку слідкувати за обороною староства, у тому числі шляхом заснування нових поселень, саме ця посада надавала численні преференції при перерозподілу земельного фонду староства. Збільшення попиту на колись пустинні землі призвели до використання судів та сеймів, як засобів вирішення майнових конфліктів. З початку XVII ст. в регіон проникає коронна шляхта. Основною формою колонізації регіону залишалось осадництво слобод.

З кінця XVI – першій половині XVII ст. посилюється козацька верства. Саме козацький стан стає новою соціальною нішею для дрібної шляхти. З дрібної шляхти Любецького староства вийшли Григорій Чорний, Іван Сулима, Василь Томиленко. З остерського боярства вийшли Яків Острянин та Павло Тетеря.

Дуже близьким до дрібнобоярської верстви на прикордонні було міщанство Остра та Любеча, яке також боролось за свої станові права. У першій половині XVII ст. погіршується становище селян, частішають конфлікти між ними та дрібною шляхтою регіону, збільшується розмір повинностей. Традиційно значним для Остерщини залишалось монастирське землеволодіння, у тому числі й католицької церкви.

РОЗДІЛ 4. ОСТЕРСЬКЕ ТА ЛЮБЕЦЬКЕ СТАРОСТВА КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА В УКРАЇНСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТ.

4.1. На службі Війська Запорозького

З посиленням магнатської колонізації та старостинського свавілля, можновладці намагались зрівняти дрібну шляхту із селянською верствою. Значною мірою саме це зумовило розкол місцевої шляхти, коли частина її залишилась вірною Короні, а частина взяла участь на боці Б.Хмельницького в Українській національній революції середини XVII ст.²⁰⁸⁸. В більшості це відбулося лише у 1649 р., до цього часу можемо говорити про її відносний нейтралітет. Коли Ярема Вишневецький зі своєю армією поблизу Любеча переправлявся через Дніпро, він запропонував любецькій шляхті піти з ним. Але та не виявила ентузіазму, під приводом того, що тут («за лісами») безпечніше²⁰⁸⁹.

Б.Хмельницькому вдалося розколоти шляхетську верству – коли значна частина шляхти встала на бік повсталих. Розуміючи, що селянська маса намагалась знищити усіх «панів», незважаючи на їх походження та віросповідання, гетьманська влада приймала шляхтичів до козацьких лав з гарантією збереження прав та маєтків²⁰⁹⁰. Окремі локальні спільноти бралися гетьманом під особисту протекцію, як це було у 1649 р. із настаською шляхтою (суч. с.Насташка Рокитнянського району Київської обл.)²⁰⁹¹.

У травні розпочалася втеча польських урядників з Остерського староства²⁰⁹². У червні козаки збиралися походом на Чернігів, Сосницю, Мену, Батурин та

²⁰⁸⁸ Кондратьєв І.В. Національно-визвольний рух в Україні середини XVII століття: політичний вибір української шляхти Полісся // Демократичний вибір як філософська і соціально-політична проблема: Збірник наукових праць. – Чернігів, 1999. – С.95-100; Його ж. Політичний вибір служебної шляхти замків Київського воєводства в середині XVII ст. (на прикладі шляхти Любецького та Остерського староств) // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Вип.145 – Чернігів, 2017. – С.49-43.

²⁰⁸⁹ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.36.

²⁰⁹⁰ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.58260. – Арк. 4 зв.; Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII ст. – Т. I. – Вып.І... – С.54-55; Кондратьєв І. Політичний вибір служебної шляхти замків Київського воєводства в середині XVII ст. (на прикладі шляхти Любецького та Остерського староств... – С.49-43; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). – К., 2009. – С.242.

²⁰⁹¹ Чернецький Є.А. Шляхта Васильківського повіту Київської губернії за сповідальними розписами православних храмів початку XIX ст... – С.12.

²⁰⁹² Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.47.

Новгород-Сіверський. Окремі підрозділи жовнірів у Чернігові, Острі та ін. містах поспіхом готували їх для оборони²⁰⁹³. 19 червня 1648 р. севські воєводи З.Леонтєв і І.Кобилський повідомляли до Посольського приказу про захоплення козаками Чернігова, Ніжина, Борзни та Остра («Остророга»)²⁰⁹⁴.

Паралельно створюється нова військово-адміністративна структура – полки та сотні. У червні 1648 р. Остер став центром сотні Переяславського полку, найбільшого з лівобічних в реєстрі 1649 р. Стрімке пошкодження Переяслава відбулося після того, як місто покинув Ярема Вишневецький²⁰⁹⁵.

На території Остерського староства сформувалися декілька козацьких сотень – Козелецька, Гоголівська, Остерська та Морівська²⁰⁹⁶. На думку М.Александровича, існувала ще Заворичівська сотня²⁰⁹⁷. Остерська сотня увійшла до Переяславського полку, її сотником був Герасько, що жив у Острі в маєтності Стефана Аксака: «живе у Острі, маєтності й. м. пана Аксака, земського судді»²⁰⁹⁸. У червні 1649 р. основні сили Переяславського полку були розміщені у Козельці та Острі²⁰⁹⁹. Вхідження Остерщини до Переяславського полку не викликає подиву, адже від 30-х рр. XVII ст., чимало острян формували його реєстри²¹⁰⁰. На Переяславщині жило чимало нащадків остерських бояр. Наприкінці XVIII ст. на території Переяславського повіту мешкали Барановські²¹⁰¹, Бобровники²¹⁰², Білики²¹⁰³, Жуки²¹⁰⁴, Козловські²¹⁰⁵, Калити²¹⁰⁶, Тетері²¹⁰⁷ та ін.

²⁰⁹³ Смолій В.А., Степанков В.С. Зміст, форми й особливості боротьби селян у період найвищого піднесення національної революції... – С.176-177.

²⁰⁹⁴ Воссоєдинение Украины с Россией: документы и материалы в 3-х т. Т.2. 1648-1651 гг... – С.48.

²⁰⁹⁵ Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.)... – С.89.

²⁰⁹⁶ Грушевський М.С. Історія України-Руси... – Т.8. – С.278-279; Верменич Я.В., Вортман Д.Я. Остер [Ел. ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7. – К., 2010; ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.11891. – Арк.12.

²⁰⁹⁷ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.49; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.59.

²⁰⁹⁸ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 1: (1648–1649 рр.)... – С.260-261

²⁰⁹⁹ Там само. – С.266-268, 278-280.

²¹⁰⁰ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.11891. – Арк.10.

²¹⁰¹ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.2. – Спр.5. – Арк.605, 605 зв.

²¹⁰² Там само. – Арк.599 зв. – 600.

²¹⁰³ Там само. – Арк.614, 614 зв., 627.

²¹⁰⁴ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.3303-3322. – Арк.19 зв.

²¹⁰⁵ Там само. – Спр.5067. – Арк.8-9; ДАЧО. – Ф.133. – Оп.2. – Спр.15. – Арк.69-69 зв., 71-71 зв., 76, 77.

²¹⁰⁶ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.2. – Спр.5. – Арк.407 зв. – 408; Спр.15. – Арк.51, 51 зв., 62, 84-85 зв., 97-98; Спр.21. – Арк.141 зв.-143.

²¹⁰⁷ Там само. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.305. – Арк.153.

А от на думку В.Заруби, Остер від початку належав до Ніжинського полку, формування якого відноситься до весни 1648 р. Окрім Остра, до його складу входили Козари, Козелець, Мрин, Моровськ та Бобровиця²¹⁰⁸. Водночас, в іншому розділі своєї праці дослідник зазначає, що Остерський полк утворився на основі сотні Переяславського полку²¹⁰⁹.

Як бачимо, Остерщина не увійшла до складу Київського полку (адміністративного центру воєводства), сформованого у другій половині 1648 р. в основному на землях Житомирського та Овруцького повітів. На колишніх остерських землях була сформована найменша та єдина лівобережна сотня – Броварська²¹¹⁰. Від Остерщини також відійшла Слабинська сотня, яка опинилася у Чернігівському полку²¹¹¹.

На початку 1650 р. на основі Остерської сотні Переяславського полку був створений окремий Остерський полк. Його очолив Тимофій Носач, який до того був сотником. Наприкінці 1650 р. полк було ліквідовано та повернуто до Переяславського полку в якості сотні²¹¹².

Близькість до Києва все ж таки зіграла свою роль. У 1654 р. Моровська, Остерська, Козелецька та Заворичська сотні Переяславського полку були приєднані до Київського полку, згодом до нього була додана й Гоголевська сотня. У подальшому Заворичівська сотня була ліквідована, а всі інші проіснували до кінця XVIII ст. Таким чином, більша частина колишнього староства, за винятком території Слабинської сотні, увійшла до складу Київського полку²¹¹³. Київ залишався полковим центром аж до 1708 р., опісля полкова влада була перенесена у Козелець. До 1782 р. тут була розміщена полкова канцелярія («полковое киевское правленіє»), а також київські гродський, земський та полковий суди²¹¹⁴.

²¹⁰⁸ Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648-1782 рр... – С.71, 72.

²¹⁰⁹ Там само. – С.77.

²¹¹⁰ Гурбик А. Участь генеральної старшини уряду Б. Хмельницького в міждержавних слідчих комісіях... – С.305-306; Шамрай С. До історії Київської сотні Київського полку... – С.136-137.

²¹¹¹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.49; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.59.

²¹¹² Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648-1782 рр... – С.77.

²¹¹³ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.50; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.60.

²¹¹⁴ Гурбик А. Участь генеральної старшини уряду Б. Хмельницького в міждержавних слідчих комісіях... – С.305-306; Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела... – С.43, 55.

На території Любецького староства покозачення почалося не з лівого берегу Дніпра, а з правого. Події 1648 р. мали серйозний вплив на ВКЛ, насамперед, на польсько-українське порубіжжя²¹¹⁵. У 1649 р. значна частка неукраїнського елемента в керівних органах Війська Запорозького складалася з представників саме білоруського етносу²¹¹⁶.

Влітку біля Речиці козаками були розбиті хоругви Воловича, тоді ж козаки оволоділи Гомелем, Лоевим, Брагіним та іншими містами²¹¹⁷. Від липня 1648 р. розпочався процес створення Брагінського та Речицького козацьких полків. Речицький полк проіснував з кінця літа 1648 до весни 1649 р., та не був самостійним бойовим підрозділом. Брагінський полк проіснував до серпня 1649 р., часу підписання Зборовського договору²¹¹⁸.

З листа шляхтича В. Халецького з-під Речиці, датованого 3 липня 1648 р.: «тут скрізь закликають добровольців, посилають універсали, бунтують селянство»²¹¹⁹. Лоевим повстанці оволоділи у серпні (до 8 числа) 1648 р., незабаром був захоплений і Любеч²¹²⁰. У вересні 1648 р. козаки активно фортифікували Речицю, Чернігів та Мозир²¹²¹. Активна діяльність козаків в цьому регіоні завадила польному гетьману Я. Радзивілу вдарити в тил козацькій армії восени 1648 р. (у вересні Хмельницький перемиг польську армію під Пилявою)²¹²². Швидкому покозаченню місцевого населення сприяла як масова народна

²¹¹⁵ Гурбик А. Воєнне протистояння українського Гетьманату та Великого князівства Литовського у 1651 р.: Друга Лоевська битва // III Міжнародна наукова конференція Україна і Велике князівство Литовське в XIV – XVIII ст.: політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі (16–19 жовтня 2013 р., Кам'янець-Подільський): Тези доповідей. – К., 2013. – С.71-72.

²¹¹⁶ Чаропка С.А. Міжнародна становішча Рэчы Паспалітай як каталізатор казацка-сялянскай вайны 1648-1651 гг. // Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны: Зборнік навуковых артыкулаў. – Гомель, 2016. – Вып. 5. – С.9.

²¹¹⁷ Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. Т.1... – С. 230.

²¹¹⁸ Мицик Ю. Лоїв у роки Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр... – С.31; Чаропка С. Спроби стварэння казацкіх фарміраванняў у Рэчыцкім павеце ў 1648-1651 гг. // Шостыя Міжнародныя Доўнараўскія чытанні (г.Рэчыца, 14–15 лістапада 2005 г.): У 2 ч. – Ч. 2. – Гомель, 2008. – С.45-50.

²¹¹⁹ Мицик Ю. Лоїв у роки Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр... – С.30.

²¹²⁰ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.)... – С.130, 141, 604; Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині (частина 2)... – С.17; Смолій В.А., Степанков В.С. Зміст, форми й особливості боротьби селян у період найвищого піднесення національної революції... – С.177.

²¹²¹ Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині (частина 2)... – С.17; Його ж. З документів польських архівів до історії Сіверщини XVII – XVIII ст... – С.12; Коваленко О. Мартин Небаба: людина з легенди // Сіверянський літопис. – 1998. – №6. – С.3-11.

²¹²² Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. Т.1... – С.109.

підтримка, так і специфіка системи оборони ВКЛ, адже в мирний час армії в державі фактично не було²¹²³.

Тоді ж на терені Любецько-Лоевського староства була утворена Лоевська сотня, існувала вона влітку 1649 р.²¹²⁴. Очевидно, Лоевська сотня належала не до Чернігівського, а до Брагінського полку (полк існував у 1648–1649 рр., на думку польських дослідників – до 1650 р.)²¹²⁵. Цієї думки дотримується й білоруський історик С. Чаропко²¹²⁶. На нашу думку, зважаючи на традицію несення служб речичькими міщанами в Лоеві, це міг бути і Речичький полк. Про перебування козаків в Лоеві та наявність у ньому козацької сотні свідчать лист стражника ВКЛ Григорія Мирського та писаний в Лоеві 17 серпня 1648 р. лист ніжинського полковника Прокопа Шумейка до гомельського старости²¹²⁷.

В сучасній історіографії не вирішене питання формування любецької сотні у 1648–1649 рр.²¹²⁸ Відсутні відомості про її існування у 1648 р., у 1649 р. Любеч та Лоев були захоплені Радзивілом. Взимку 1649 р. гетьману Радзивілу вдалося витіснити частину козацьких загонів з регіону, але навесні 1649 р. під Брагіним знов гуртувалися козаки, а козацька залога повернулася до Лоева. Відсутня згадка про Любецьку сотню в реєстрі Чернігівського полку 1649 р.

Немає підстав стверджувати, що уся любецька шляхта у 1648 р. підтримала повсталих, більшість її зайняла нейтральну позицію. На початку свого існування Любецька сотня очевидно складалася із селян, міщан та дрібного боярства: «у Любечі переписано сотню любецьких міщан, котрі постійно на сторожі» (1651 р.)²¹²⁹. Першим відомим нам любецьким сотником був Рубанка (1651 р.)²¹³⁰, який навряд чи походив із шляхетського середовища. Про конфлікт повноправної

²¹²³ Чаропка С. А. Войска Вялікага Княства Літоўскага напярэдадні казацка-сялянскай вайны 1648–1651 гг... – С.29-30.

²¹²⁴ Лоев та Любеч були згадані серед сотенних містечок лише у 1654 р. Див.: Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини... – С.113.

²¹²⁵ Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч. 1. Реєстр урядників гетьманської адміністрації. Вид.2-е. – К., 2005. – С.73; *Hetmani zaporożcy w służbie króla i Rzeczypospolitej...* – S.53.

²¹²⁶ Чаропка С. Спроби стварэння казацкіх фарміраванняў у Рэчыцкім павеце ў 1648-1651 гг... – С. 45-50.

²¹²⁷ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.)... – С.130, 141; Чаропка С. Спроби стварэння казацкіх фарміраванняў у Рэчыцкім павеце ў 1648-1651 гг... – С. 45-50.

²¹²⁸ Кондратьев І.В. Любецька сотня Чернігівського полку: до питання формування // Розумовські зустрічі: збірник наукових праць. – Чернігів, 2014. – С. 234-243.

²¹²⁹ Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.261.

²¹³⁰ Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч. 1. Реєстр урядників гетьманської адміністрації... – С.73.

шляхти з «чернью», свідчить універсал Б. Хмельницького 31 березня 1656 р. любецькій шляхті, де зазначалося, що ніхто не мав «кривдити» тамтешніх шляхтичів, а чернігівські полковники «постерегати, жебы бунти... не всчиналися»²¹³¹. Нащадки любецької шляхти вважали що цей привілей гетьмана давав право місцевій шляхті залишитись при своїх володільницьких правах: «любецкого уезду шляхта при... своих вольностях и свободах оставлена»²¹³². Гетьманський привілей любецькій шляхті був затверджений указом 27 березня 1654 р. російського царя Олексія Михайловича²¹³³.

Схожа ситуація була і на території Остерського староства, де процес покозачення мав свою специфіку. Найперше до козаків подалося населення з подніпровських сіл, що мешкало ближче до Києва та Гоголева. Ці села належали або польській шляхті або остерському старості. Дуже повільно тривав процес покозачення на монастирських землях. Хіба що Моровська сотня була утворена повністю на території колишніх біскупських володінь. Ще одне виключення – Броварська сотня, утворена на землях Києво-Печерського, Свято-Микільського та інших православних київських монастирів. Б.Хмельницький прийняв сторону церкви і наказав козацькій переяславській старшині не приймати монастирських селян до козацьких лав, а у випадку непокори – карати²¹³⁴.

На території колишнього Любецького староства нова адміністративна система остаточно ствердилася лише у 1653 р., коли Любеч був відвойований козаками у армії Я.Радзивіла²¹³⁵. Любецьке староство виявилось розподіленим між кількома сотнями Чернігівського полку – Любецькою, Чернігівською, Вибельською, Городнянською, Роїською, Новобілоуською. Доволі цікавим став принцип формування сусідської до Любецької Роїської (Ройської) сотні – її кордони значною мірою збігаються з кордонами польської хоругви ланової

²¹³¹ Документи Богдана Хмельницького. 1648-1657 рр. / Упор. І.Крип'якевич, І.Бутич... – С.482; Кондратьев І. Любецька шляхта на службі: від Речі Посполитої до Війська Запорозького // Homo Historicus 2016. Гадавік антрапалагічної гісторії. – Вільня, 2016. – С.39; Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657... – С.184.

²¹³² В. PAU-PAN Kг. – Rps.273. – Ark.54, 55a.

²¹³³ Там само. – Ark.54, 55a, 55 a.v.

²¹³⁴ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.49-50.

²¹³⁵ Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы в 3-х т. Т. 3: 1651-1654 гг... – С.262, 266.

шляхти (1625 р.)²¹³⁶. Частина земель, де за межами староства була оселена любецька шляхта, відійшли до Ніжинського полку. Правобережна частина Любецького та Лоевського староств незабаром повернулися до складу ВКЛ, а по Дніпру пройшов міждержавний кордон. За підрахунками О.Шафонського, у XVIII ст. на терені колишньої Любецької околиці знаходилося 38 сторожових форпостів, з яких один був в самому Любечі, один – навпроти Лоева²¹³⁷. На форпостах розміщували козацькі залоги чисельністю від 8 до 21 чол., як це було в Лубенському полку²¹³⁸. У 1736 р. на сторожу біля Любеча було залучено 253 козаки²¹³⁹, що в середньому становить 6-7 козаків на кожний з 38 форпостів.

Любецька сотня стала найбільшою з 16 сотень Чернігівського полку²¹⁴⁰. У сотні було 185 поселень (за даними 1764 р.), що становило приблизно 24% від загальної кількості населених пунктів Чернігівського полку (729), та біля 9% від загальної кількості населення (101556 чоловік)²¹⁴¹. Й у розпорядженнях Генеральної Військової канцелярії серед сотен Чернігівського полку першою зазвичай згадувалась саме Любецька²¹⁴². При нагоді зауважимо, що питання встановлення кількості сотень як Чернігівського, так й інших полків, вимагає подальших досліджень, адже навіть кількість полків у перші десятиліття існування Гетьманату коливалась від 20 до 35²¹⁴³.

На території Любецького та Остерського староств відбулося покозачення остерської та любецької шляхти, острян та любечан бачимо вже в реєстрі Війська Запорозького 1649 р.²¹⁴⁴. З остерського боярства першими покозачилися ті, хто потерпав від старостинського свавілля, або ж походив з найнижчих прошарків боярства: Барановські, Беремецькі, Борзниченки, Борздії, Гарбузи, Гирі,

²¹³⁶Горобець С.М. Ройська сотня: історія утворення і формування назви... – С.257-266; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.36.

²¹³⁷ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание... – С.204-205.

²¹³⁸ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.139. – Арк.10, 13.

²¹³⁹ Репан О. Іржа на лезі: Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735-1739 рр. – К., 2009. – С.114.

²¹⁴⁰ Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.261.

²¹⁴¹ Романовский В.А. Хозяйства монастырских крестьян Любецкой сотни в 1767 году... – С.83.

²¹⁴² ДАЧО. – Ф.675. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.1-3.

²¹⁴³ Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України. – К., 2009. – С.54.

²¹⁴⁴ Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні під проводом гетьмана Б.Хмельницького... – С.555-566.

Гломазди, Гуляницькі, Ждановичі, Жуки, Козари, Лапи (Лапіки, Лапекі), Ласки, Лосі, Носачі, Носки, Пальчики, Тетері, Штоми-Білики та ін.

Чимало козаків дав рід Біликів, у XVII ст. від нього відгалузилися роди Ярмоличів, Смоличів, Біликовичів та ін. У 1656 р. колишні остерські бояри Іван та Михайло Білики названі козаками Козелецької сотні²¹⁴⁵. Козаками стала родина бояр Бобруйок²¹⁴⁶. Остерський боярин Степан Лапека (Лапа) був остерським сотником у 1655, 1658 (нак.) та 1661 рр.²¹⁴⁷. 17 липня 1658 р. колишній сотник Стефан Лапека продав Солонином Крехаївські грунти біля Літочок²¹⁴⁸. У 1668 р. він знову займав уряд остерського сотника²¹⁴⁹. Боярин Семен Лапа продовжив військову службу козаком: «воинско между другими служащими короны полской шляхтичами... службу»²¹⁵⁰. Козаками Козелецької сотні стали Антоненки²¹⁵¹. Возним Київського полку у 1682 р. був Павло Александрович²¹⁵². Вищі посади в полку займали представники родини Барановських²¹⁵³.

З остерських шляхтичів Григоровичів пішов рід ніжинського полкового осавула Дмитра Григоровича²¹⁵⁴. Чимало старшини Київського полку вийшло з роду Борсуків²¹⁵⁵. Козаками стали бояри Тополі (с.Тополі)²¹⁵⁶ та бояри Кошони (с.Кошони)²¹⁵⁷. Серед повстанців були представники не лише бояр, але й повноправних шляхетських родин – Закаблуцькі, Закревські, Козловські, Ставицькі, Шидловські²¹⁵⁸.

²¹⁴⁵ Кривошея В. Козацька еліта в Національній революції середини XVII ст. (Гетьманат Юрія Хмельницького)... – С.19.

²¹⁴⁶ Кривошея І.І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII-XVIII ст.)... – Т.1. – С.562; Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (друга половина XVII-XVIII ст.) (частина 2)... – С.78.

²¹⁴⁷ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.51; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.60, 106-107; Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (друга половина XVII – XVIII ст.) (частина 4)... – С.70.

²¹⁴⁸ ЦДІАК України. – Ф.1471. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.15 зв.

²¹⁴⁹ ІР НБУВ. – Ф.П. – Спр.27825. – Арк.1.

²¹⁵⁰ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.4. – Спр.4. – Арк.172.

²¹⁵¹ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.112. – Арк.20 зв.

²¹⁵² Там само. – Ф.165. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.1-1 зв.

²¹⁵³ Там само. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.84. – Арк.27; ДАЧО. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.39 зв – 40.

²¹⁵⁴ ВЗЗД ДАЧО у м.Ніжин. – Ф.1402. – Оп.1. – Спр.1. – Арк. 8.

²¹⁵⁵ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.121. – Арк.2.

²¹⁵⁶ Там само. – Ф.1471. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.23 зв – 24 зв.

²¹⁵⁷ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.4933. – Арк.1.

²¹⁵⁸ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.50; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.60; Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.)... – С.115.

Козаками Чернігівського, Ніжинського та Київського полків стало чимало бояр і шляхтичів Любецько-Лоевського староства²¹⁵⁹. Одним з перших любецьких сотників став Сава Кононович-Посудевський-Внучко (займав уряд щонайменше до 1669 р.)²¹⁶⁰. Козаками стали Селецькі та Володьковські²¹⁶¹. Восени 1649 р. покозачилися Кохановські²¹⁶². А от П.Кохановська з сином була ув'язнена стародубськими козаками й визволена чатою Станіслава Оршанського 22 січня 1649 р.²¹⁶³. На козацькому боці виступив Оникій Силич (?–1627–1663) – можливо був лоевським сотником, товариш полку чернігівського (1657–1663), належав до гербу Корчак (Додаток Г.3)²¹⁶⁴. За чернігівського полковництва Силича полковим сотником був Станіслав Коханенко (?–1613–бл.1686). Чернігівським полковим сотником у 1650 р. був Іван Ігровецький, у 1651 р. він брав участь у облозі козаками Любеча, у квітні був «в Любечі на місці Небаби» (наказним полковником – І.К.)²¹⁶⁵. Сосницьким сотником у 1651 р. став Іван Красовський. Дослідник козаччини В.Кривошея називав його сином Юрія Красовського (25 лютого 1633 р. отримав привілей на с. Волинку)²¹⁶⁶. А от за даними П. Кулаковського сина Юрія звали Ян²¹⁶⁷. Вірогідно, що хорунжим Чернігівського полку за полковування Степана Подобайла був Василь Семенович Болдаковський²¹⁶⁸. Ніжинським полковим осавулом став Йосип Тарасевич, його син Євстафій був сотником

²¹⁵⁹ Кондратьев І.В. Нашадки шляхти Любецького староства на урядах батурицьких сотників (друга половина XVII – XVIII ст.) // Батурицькі читання. 2007: Збірник наукових праць. – Ніжин, 2007. – С.158-161; Його ж. К вопросу о происхождении казацкой элиты Гетманщины (вторая половина XVII – XVIII вв.) // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: в 2 т.: сб. науч. тр. IV Междунар. науч. конф. – Белгород, 2007. – Т.2. – С.9-18; Його ж. Нова „стара” еліта Гетьманщини // Чернігівщина incognita. Вид.2. – Чернігів, 2008. – С.61-72.

²¹⁶⁰ Лазаревский А.Л. Акты по истории землевладения в Малоросии... – С.95-96; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.4... – С.190-192; РДІА. – Ф.1343. – Ф.27, Ч.3. – Спр.6069. – Арк.31; ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.657-657 зв., 668; ЧІМ. – Ал.-18. – Арк.1; Gajecy G. The Cossak Administration of Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Т.1. – P.75, 96.

²¹⁶¹ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.4. – Спр.3. – Арк.2-2 зв.,7.

²¹⁶²; Кривошея В.В., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. Станіслав Кохановський // Гілея. – 2008. – Вип. 16. – С.85-91. – С.85; Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття... – С.205.

²¹⁶³ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.)... – С.185-186.

²¹⁶⁴ Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.10; Кондратьев І. В. До історії козацько-шляхетського роду Силичів... – С.31.

²¹⁶⁵ Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини... – С.114, 131-132; Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.39.

²¹⁶⁶ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.214. – Арк.28 зв – 29; Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини... – С.114, 131-132.

²¹⁶⁷ Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648... – С.270, 343, 348, 354, 432.

²¹⁶⁸ Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.8.

першої полкової сотні. Родина отримувала універсали І.Мазепи, П.Скоропадського та Д.Апостола²¹⁶⁹. Дівицьким сотником Ніжинського полку у 1694 р. був Василь Селецький²¹⁷⁰. Його нащадки володіли чисельними маєтностями у Вересочі, Куликівці, Ковчині²¹⁷¹. Чимало козацьких урядів займала ніжинська гілка Тарасевичів²¹⁷².

Багатьох вихідців з любецької та остерської шляхти бачимо в найближчому оточенні Б.Хмельницького, зокрема, з остерських бояр походив білоцерківський полковник (1648–1649 рр.) Іван Гиря²¹⁷³. У 1650 р. остерським полковником був Тимофій Носач, один з найближчих соратників гетьманів Б.Хмельницького, І.Виговського та Ю.Хмельницького²¹⁷⁴. Остерський шляхтич Антін Жданович від початку повстання обійняв уряд сотника Чигиринського полку, у 1649 та 1651–1653, 1656–1657 рр. був київським полковником, у 1655 (1654(?))–1656 рр. – генеральним суддею. Проявив він себе і як дипломат²¹⁷⁵.

З шляхти Любецького староства походив родич Б.Хмельницького Павло Яненко (Яненко-Хмельницький), який у 1654–1656 рр. був київським полковником²¹⁷⁶. Один з сподвижників гетьмана – Мартин Пушкар (Пушкаренко), що ймовірно походив з родини любецьких бояр Пушкарів (був занесений до козацького реєстру 1649 р.), став полтавським полковником²¹⁷⁷. До Чигиринського полку входив колишній «генеральний арматний» Васко Томиленко, вочевидь, син реєстрового гетьмана Василя Томиленка (1635–1637)²¹⁷⁸. Генеральним обозним (1650–1654 рр.) Б.Хмельницького став Федір Коробка (Коробок)²¹⁷⁹, чії предки втратили свою родову маєтність – с. Коробки Любецького староства, ще наприкінці XVI ст. Його родич Григорій Карпович Коробка став Стародубським

²¹⁶⁹ ВЗЗД ДАЧО у м.Ніжин. – Ф.343. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.1 зв-2.

²¹⁷⁰ Кондратьєв І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. Любеч... – С.94.

²¹⁷¹ ВЗЗД ДАЧО у м.Ніжин. – Ф.1114. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.3 зв – 4.

²¹⁷² Там само. – Ф.343. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.1 зв.-2, 5-6, 7, 9, 9 зв.

²¹⁷³ Гурбик А. Участь генеральної старшини уряду Б. Хмельницького в міждержавних слідчих комісіях... – С.304.

²¹⁷⁴ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.50; Кривошея В. Козацька еліта в Національній революції середини XVII ст. (Гетьманат Юрія Хмельницького)... – С.7.

²¹⁷⁵ Гурбик А. Участь генеральної старшини уряду Б. Хмельницького в міждержавних слідчих комісіях... – С.304-306.

²¹⁷⁶ Там само. – С.304; Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини... – С.70.

²¹⁷⁷ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990. – С. 16; Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej... – S.31.

²¹⁷⁸ Там само. – S.52.

²¹⁷⁹ Величко С.В. Літопис. Т.1... – С.214; Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини... – С.70-71.

полковником²¹⁸⁰. У якості обозного Чернігівського полку Федір Коробка в квітні 1657 р. за дорученням гетьмана виїжджав з дипломатичною місією до Москви²¹⁸¹.

Отже, саме «шляхетська» складова відігравала основну роль у формуванні козацької старшини. За підрахунками В.Кривошеї, питома вага шляхтичів серед козаків Чернігівського полку становила 13,5%²¹⁸², в Остерській сотні Київського полку – 27%, а у Муравській – 18,3%²¹⁸³.

Але частина цієї верстви і надалі дотримувалась пропольської орієнтації²¹⁸⁴. В ухвалі сеймової конституції 1648 р. йшлося про те, що шляхтичі, що володіли маєтностями на «Сіверській землі... з причини повстання козаків, за спустошенням замків, не можуть жити в тамтешніх своїх маєтках»²¹⁸⁵. У 1649 р. любецькі шляхтичі Даничі й Масловичі отримали підтверджувальний привілей Владислава IV на Щуковщизну²¹⁸⁶. У 1653 р. привілей польського короля Яна II Казимира отримав любецький сотник Сава Кононович-Посудевський-Внучко²¹⁸⁷.

Розкол поділив на ворожі табори не лише шляхту в цілому, але й окремі родини, наприклад сини Миколи Бакуринського – Ян та Павло, виїхали до Польщі²¹⁸⁸. Сини Івана Сулими – Степан та Северин Сулименки були вписані до реєстру 1649 р. (загинули під час придушення антивиговського повстання в Переяслові 29 серпня 1659 р.²¹⁸⁹), а Федір Сулима пішов на службу до Корони²¹⁹⁰. Їх нащадки стали козаками Київського та Переяславського полку, залишивши за собою переяславські маєтності²¹⁹¹.

²¹⁸⁰ Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки... – С.180.

²¹⁸¹ Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657... – С.222-223.

²¹⁸² Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини... – С.100, 101, 349.

²¹⁸³ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Переяславський полк. – К., 2004. – С. 333.

²¹⁸⁴ Іванишев Н.Д. Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России... – С. LIX, LXI-LXII; Яковенко Н. *Gentre Ruthenus natione Polonus* – зміст і еволюція поняття у баченні В'ячеслава Липинського // Липинський В. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна: Студії. – Т.1. – К., Філадельфія, 1994. – С.97-103.

²¹⁸⁵ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.5... – С.147.

²¹⁸⁶ ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.572 зв.

²¹⁸⁷ ЧІМ. – Ал.-18. – Арк.1; ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.657-657 зв.; РДІА. – Ф.1343. – Ф.27. – Ч.3. – Спр.6069. – Арк.31.

²¹⁸⁸ Мясотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII ст... – Т.1. – Вып.1. – С.56,60-61.

²¹⁸⁹ Kroll P. *Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658-1660...* – S.278.

²¹⁹⁰ Лазаревский А. Сулимовский архив: Семейные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII-XVIII вв... – С.VII.

²¹⁹¹ ДАКО. – Ф.346. – Оп.2. – Спр.26. – Арк.1, 13.

Центром шляхетської еміграції став Житомир, де між 1654 по 1659 рр. проводила свої сеймики шляхта Київського воєводства. Від 1659 р. сеймики проводились у Володимирі на Волині²¹⁹². Шляхта продовжувала не лише скликати сеймики, але й обирати уряди, судитися, розмежовувати маєтності та ін.²¹⁹³. Опісля 1667 р. у Володимирі-Волинську був створений гродський уряд. Спеціальна Комісарська комісія розбирала справи шляхтичів прибулих з Лівобережної України²¹⁹⁴. Серед втікачів з Любецького староства згадаємо Марка Данича, який у 1668 р. пред'явив уряду Володимирського замку привілеї Сигізмунда II 1571 р. та Стефана Баторія 1581 р.²¹⁹⁵. Серед шляхти, що таки домоглася видачі компенсації за втрачені маєтки були шляхтичі Київського воєводства Стецькі²¹⁹⁶, ця родина жила неподалік Житомиру щонайменше до 1764 р.²¹⁹⁷. У 1671 р. свої шляхетські права доводив Мартин Олександрович Юшкевич-Красковський²¹⁹⁸, який претендував на містечко Козел²¹⁹⁹. 1671 р. перед Комісарською комісією постали шляхтичі Щуковські²²⁰⁰.

Частина любецької шляхти залишилась у Лоевському старостві. Щонайменше з 1650 р. у м.Брагін мешкали Силичі²²⁰¹, лоевськими та любецькими міщанами та селянами стали Ігнатовичі²²⁰², шляхтичі Красковські (Красовські) продовжували володіти землями не лише у Гетьманщині, але й на правому березі Дніпра у ВКЛ²²⁰³.

²¹⁹² Василенко Н.П. Правне положення Чернігівщини за польської доби... – С.299; Kulecki M. Wygnańcy ze Wschodu: Egzulanци w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego... – S.22.

²¹⁹³ АЮЗР. – Ч.П. – Т.П. – К., 1888. – С.52; Стороженко Н. Отношение западно-русских дворян второй половины XVII к вопросам религиозным и сословным... – С.ПІ-IV; Jablonowski A. Historia Rusi południowej. – Krakow, 1912. – S.284.

²¹⁹⁴ Стороженко Н. Отношение западно-русских дворян второй половины XVII к вопросам религиозным и сословным... – С.ПІ.

²¹⁹⁵ Каманин И.М. Материалы по истории козацкого землевладения (1494-1668)... – С.25.

²¹⁹⁶ Kulecki M. Wygnańcy ze Wschodu: Egzulanци w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego... – S.62.

²¹⁹⁷ ІР НБУВ. – Ф.П. – Спр.20587-20639. – Арк.89-90 зв.

²¹⁹⁸ ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.717; ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.305. – Арк.127.

²¹⁹⁹ ІР НБУВ. – Ф. XIV. – Спр.2445. – Арк.83.

²²⁰⁰ ДАЧО. – Ф.86. – Оп.1. – Спр.28. – Арк. 286, 288.

²²⁰¹ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. Вид. друге, доп.... – С.71.

²²⁰² ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.62466. – Арк.12; ДАЧО. – Ф.132. – Оп.1. – Спр.704. – Арк.3 зв. – 4, 4 зв. – 5.

²²⁰³ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.3... – С.566.

Схожі процеси відбувалися і в середовищі остерського боярства. Наприклад, на Правобережжі залишилась якась частина роду остерських бояр Шеметів²²⁰⁴. Остерські шляхтичі Барановські та Зарецькі у XVIII ст. жили на Васильківщині та Фастівщині²²⁰⁵.

Серед ключових подій середини XVII ст. на теренах Любецько-Лоевського староства відбулося дві ключових битви між козацькою армією та армією ВКЛ.

Так звана Перша Лоевська битва відбулася 31 липня 1649 р. Взимку 1648–1649 рр. розпочався контрнаступ армії ВКЛ на чолі із Я. Радзивілом²²⁰⁶. Щоб убезпечитись від армії ВКЛ, яка загрожувала тилу Гетьманщини, Хмельницький надіслав до Лоевської переправи козацький корпус²²⁰⁷. До кордону рушила й більша частина ніжинського полку на чолі з наказним полковником та вихідцем з остерського боярства Борсуком²²⁰⁸. Весною 1649 р. корогва Чернігівського полку на чолі з Подобайлом була розміщена під Лоевим²²⁰⁹, але це не завадило Радзивілу захопити Лоев²²¹⁰. 27 червня (7 липня) 1649 р. рильський воєвода Сонцев повідомляв про взяття Лоева військами гетьмана Я. Радзивіла²²¹¹.

Генеральна битва між козацькою та армією ВКЛ відбулась 31 липня 1649 р.²²¹². В результаті козацька армія понесла великі втрати (оцінюються дослідниками від 10 до 20 тисяч козаків)²²¹³. Близько сотні козаків потрапили у

²²⁰⁴ ДАКО. – Ф.782. – Оп.1. – Спр.13140. – Арк. 2 зв, 5.

²²⁰⁵ Чернецький С.А. Шляхта Васильківського повіту Київської губернії за сповідальними розписами православних храмів початку XIX ст... – С.14, 18.

²²⁰⁶ Мицик Ю.А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр... – С.136.

²²⁰⁷ Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р. // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментарыі: Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.). – Гомель, 2006. – С.34.

²²⁰⁸ Мицик Ю.А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр... – С.143.

²²⁰⁹ Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.7.

²²¹⁰ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.)... – С.241; Макушников О.А. Гомель с древнейших времен до конца XVIII века. Историко-краеведческий очерк. – Гомель, 2002. – С.114.

²²¹¹ Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: Энциклопедия... – С.195.

²²¹² Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверській Україні... – С.25-27; Тарасенко І. Лоїв у літописах і хроніках середини XVII – початку XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2007. – №1. – С.14; Hetmani zaporożcy w służbie króla i Rzeczypospolitej... – S.233.

²²¹³ Анисавец М.І. Лоеўская бітва... – С.7-8; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.)... – С.388; Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.41-42; Чаропка С. Лоеўшчына пад час казацка-сялянскай вайны 1648-1651 гг... – С.55; Його ж. Лоеўская бітва 1649 года // Днепровский паром. Материалы научно-исследовательского полевого семинара «Культурно-исторический потенциал Восточного Полесья и перспективы развития регионального туризма» (11-12 августа 2016 г., г.Брагин).

полон, серед них і важкопоранений наказний гетьман Михайло Кричевський, який незабаром помер²²¹⁴. Незважаючи на поразку козацькому війську вдалося знекровити армію ВКЛ та тимчасово зупинити її подальше просування на Київ²²¹⁵.

За Зборовським договором від 8 (18) серпня 1649 р. шляхта отримала право повернутися на Чернігово-Сіверщину, у свою чергу, козаки усіляко намагались заважити цьому поверненню. На Остерщину повернулися нащадки Стефана Аксака. Після смерті остерського старости його спадком хотів заволодіти брат Михайло із племінниками Яном та Гаврилом. Але за заповітом усі статки перейшли до удови Катерини Аксак²²¹⁶. Удова посилалася на наданий універсал Б.Хмельницького, який затверджував її права на маєтності чоловіка – Гоголів, Світильнів, Богданівку, Красилівку, Бобрик, Рожевку, Плоське, Русанів, Рудню та Димерку²²¹⁷. Урядникам Катерини Аксак – Петру та Яну Виговським, у липні-серпні навіть вдалося зібрати з цих земель податки («всілякі чинші, десятини... пожитки, збіжжя та ін. речі»), які негайно продавалися або вивозилися на Волинь²²¹⁸.

3 серпня 1650 р. коронний гетьман М.Потоцький у листі до Б.Хмельницького відзначав, що умови Зборовського договору на Подесенні не виконуються, на що йому скаржиться ніжинська та остерська шляхта: «По старому хлопи бунтують, послушенства віддавати не хочуть...»²²¹⁹. Хмельницький наказав ніжинському полковнику П.Шумейку дотримуватись умов договору²²²⁰.

Международных историко-краеведческих чтений «Днепровский паром» (8-9 августа 2017 г., г. Лоев). – Минск, 2017. – С. 90.

²²¹⁴ Анисавец М.І. Лоеўская бітва... – С.9; Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т.1 (1648–1649 рр.)... – С.314, 328-329; Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р... – С.41.

²²¹⁵ Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К., 1993. – С.156; Кондратьев І. Битва під Лоевим 1649 р. (спроба узагальнення) // Сіверянський літопис. – 2014. – №4. – С.3-16; Його ж. Перша Лоевська битва 1649 р. (спроба узагальнення) // Воєнна історія України. Волинь та Полісся: зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військово-історичної конф., 25–26 квітня 2013 р. – К.: 2013. – С.100-103.

²²¹⁶ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.47-48; Rulikowski E. Opis powiatu Wasilkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym... – S.53-55.

²²¹⁷ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.49; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.59.

²²¹⁸ Там само. – С.59.

²²¹⁹ Уривалкін О. Загадки історії: Лівобережна Україна та Ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII століття. – Ніжин, 2000. – С.45.

²²²⁰ Там само. – С.46.

Але шляхта продовжувала зазнавати утисків. У листі А.Киселя від 10 вересня 1650 р. згадувалося про вбивства під Ніжином шляхтичів та урядників: «шляхту остерську з шляхтчанками побито, потоплено»²²²¹.

На початку 1651 р. армія ВКЛ почала підготовку до нового наступу на Лівобережжя²²²². Козацька залога знову була поставлена охороняти Лоевський брід, а основні сили козаків були розташовані у двох таборах «під Ріпками»²²²³. Вирішальна битва відбулася 26 червня (6 липня)²²²⁴ та завершилася поразкою козаків: «войско литовское зломило и много козаков порубало, и... Небабу, неуважного полковника, там же стято...»²²²⁵. Поразка під Лоевим спричинила паніку серед козаків, вони стали відступати до Києва та Чернігова, козацька залога (у Любечі була одна козацька хоругва²²²⁶) без бою здала Любецький замок²²²⁷.

29 червня військо ВКЛ підійшло до Чернігова, але Радзивіл вирішив не штурмувати місто, й навіть не взяв його в облогу²²²⁸. 4 серпня 1651 р. його військо увійшло у покинутий козаками Київ²²²⁹. По дорозі до Києва польний гетьман захопив Остер та Ніжин²²³⁰.

Після виступу головних литовських сил до Києва, Любеч осадили козаки²²³¹. Був оточений і Лоев²²³². Знаючи про осаду Любеча та Лоева та не бажаючи

²²²¹ Уривалкін О. Загадки історії: Лівобережна Україна та Ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII століття... – С.45-48.

²²²² Гурбик А. О. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.)... – С.36-37.

²²²³ Там само. – С.42, 43.

²²²⁴ Там само. – С.41.

²²²⁵ Літопис Самовидця... – С.61.

²²²⁶ Мицик Ю.А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648 – 1658 рр... – С.146.

²²²⁷ Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя... – Т.2. – С.216; Гурбик А. О. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.)... – С.43; Його ж. Бойові дії на півночі України та битва за Київ влітку 1651 р.... – С.98; Йоган-Христіан Енгель. Історія України та українських козаків // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип. 9-10. – Харків, 2008. – С.157.

²²²⁸ Величко С.В. Літопис. Т.1... – С.92, 348-351; Гурбик А. О. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.)... – С.43-44; Його ж. Бойові дії на півночі України та битва за Київ влітку 1651 р... – С.92, 96; Мицик Ю. Степан Подобайло // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети. – Кн.2. – К., 2004. – С.131; Його ж. 3 нових документів про національно – визвольну війну українського народу (1648-1658 рр) на Сіверській Україні... – С.32.

²²²⁹ Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя... – Т.2. – С.216.

²²³⁰ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 2 (1650–1651 рр.)... – С.254-256.

²²³¹ Там само. – С.298; Гурбик А. О. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.)... – С.50-52; Енгель Йоган-Христіан. Історія України та українських козаків... – С.157; Мицик Ю. Прокіп Шумейко // Полководці Війська Запорозького: Історичні портрети. – К., 1998. – Кн. 1. – С.377-384; Милорадович Г. Местечко Любеч (прежде бывший город)... – С.9-10.

опинитися у повному оточенні, Радзивіл приймає рішення залишити Київ. 1 вересня армія ВКЛ вийшла з Києва, гетьман Хмельницький наказує відкрити їй дорогу²²³³.

Загалом, 1651 р. армію Хмельницького спіткали військові невдачі – був взятий Київ, козаки зазнали поразки під Берестечком, згодом був підписаний не вигідний Білоцерківський договір. За договором від 18 (28) вересня 1651 р. Чернігівське воєводство поверталось до складу Речі Посполитої, а польський шляхті поверталися землі²²³⁴. З Любеча та Лоева була знята козацька облога²²³⁵.

Рішення Білоцерківського договору викликало супротив у багатьох козацьких полках. За наказом Б.Хмельницького, у 1652 р. А.Жданович приборкував непокору, не зупиняючись перед найжорстокішими методами²²³⁶. Сейм Речі Посполитої не імплементував статті Білоцерківського договору, о що дозволило Хмельницькому не виконувати його положення. Опісля перемоги козаків 2 липня 1652 р. під Батогом, Чернігівське воєводство було знову зайняте козаками²²³⁷.

Любеч, що залишився під владою литовського війська, фактично став його головною базою на Лівобережжі²²³⁸. У 1651 р. Януш Радзивіл за привілеєм короля Яна II Казимира отримав Любецьке та Лоевське староства. Після смерті Радзивіла у 1655 р. Лоев перейшов до чернігівського воєводи (у цей час це була суто формальна посада – І.К.) Криштофа Тишкевича²²³⁹.

²²³² Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині (частина 2)... – С.25.

²²³³ Гурбик А. О. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.)... – С.52; Кондратьєв І. Битва «під Ріпками» // Сіверянський літопис. – 2014. – №5 – С.3-12; Його ж. Любецьке-лоєвське староство за лівобережних походів Януша Радзивілла // Acta Anniversaria: збірник наукових прац. – Нясвіж, 2018. – Т. 4. – С.153.

²²³⁴ Гуржий О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. – С.23; Ефименко А.Я. История украинского народа. – К., 1990. – С.244; Хрестоматія з історії Української РСР. – К., 1959. – Т. 1. – С.276.

²²³⁵ Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.7-8; Мицик Ю. Лоїв у роки Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр... – С.33.

²²³⁶ Гурбик А. Участь генеральної старшини уряду Б. Хмельницького в міждержавних слідчих комісіях... – С.310-314.

²²³⁷ Дорошенко Д. Нарис історії України. – Вид. друге. – К., 1992. – Т.2. – С.31–32.

²²³⁸ Кондратьєв І.В. Любецьке та Лоевське староства у війнах з Московською державою (кінець XVI – перша половина XVII ст.) // Беларусь і суседзі ... – С.10.

²²³⁹ Города, местечки и замки Великого княжества Литовского: Энциклопедия... – С.194; Кондратьєв І. Битва «під Ріпками» // Сіверянський літопис. – 2014. – №5 – С.3-12; Пашкевіч У. Да пытання аб уладальніках Лоева ў XVI – XVIII ст... – С.59; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Tom V... – S.395.

У 1652 р. лівобережні козацькі полки (Чернігівський, Ніжинський та Переяславський) були розміщені на кордоні з ВКЛ. У 1652 р. Любеч знову перебував у козацькій облозі, але за наказом Б. Хмельницького облога була знята²²⁴⁰. До квітня 1653 р. Любеч та Лоев були відвойовані козаками²²⁴¹.

У січні 1654 р. Гетьманщина в межах визначених Зборівським договором була приєднана до Московської держави, а мешканці міст та містечок Чернігівського полку склали присягу московському цареві. Мешканці колишнього Остерського староства були приведені до присяги у Броварях, Рожнах, Карпівці, Острі, Козельці та Гоголеві²²⁴². Боярин Несвицький намагався привести до присяги населення Любеча та Лоева, однак обидва міста виявилось знищеними («пустими»): «Полку Черниговского... Любеч – пуст, ...Лоев – пуст»²²⁴³. Постраждали і околиці Києва, в універсалі гетьмана Б.Хмельницького 20 грудня 1653 р. Київському Межигірському монастирю на с.Чернін, зазначалося, що село сильно постраждало від військ Я.Радзивіла²²⁴⁴.

У 1654 р. присягати московському цареві бажало далеко не усе українське суспільство. Переяславських міщан гнали до присяги, бо ті «опиралися». У Києві від присяги відмовилось вище православне духовенство. Проти виступила частина козаків брацлавського й уманського полків, не склали присяги й запорожці²²⁴⁵.

Неоднозначно сприйняла цю подію і любецька шляхта, про що йдеться у листі 1654 р. литовського розвідника шляхтича Семена Павші до віленського воєводи Януша Радзивіла²²⁴⁶. Частина шляхти Любецького староства навіть була готова піти за Річчю Посполитою проти Московської держави²²⁴⁷. Ширилися чутки, що московські війська будуть розміщені у Острі, Кролевці, Любечі та

²²⁴⁰ Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К., 1994. – С.204.

²²⁴¹ Воссоєдинение Украины с Россией: документы и материалы в 3-х т. Т. 3: 1651-1654 гг... – С.262, 266.

²²⁴² Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.47; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.60; ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.11891. – Арк.12.

²²⁴³ Воссоєдинение Украины с Россией: документы и материалы в 3-х т. Т. 3: 1651-1654 гг... – С.517; Яблоновский А.В. Левобережная Украина в XV-XVIII ст. Очерк колонизации // КС. – 1896. – № LIII. – Июнь. – С.379.

²²⁴⁴ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.52; ІР НБУВ. – Ф.66. – Спр.59. – Арк.23.

²²⁴⁵ Степанчук Ю.С. Трансформація поглядів Богдана Хмельницького стосовно Переяславсько-московського договору у сучасній українській історіографії // Беларусь і суседзі: шляхі фармірування дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны: Зборнік навуковых артыкулаў. Вып. 5. – Гомель, 2016. – С.11-12.

²²⁴⁶ Мицик Ю. А. З досліджень історії Переяславської ради 1654 р. // УІЖ. – 2003. – № 6. – С.103-104.

²²⁴⁷ Грушевський М.С. Історія України-Руси... – Т.9. – Кн.1. – С.771; Мицик Ю. А. З досліджень історії Переяславської ради 1654 р... – С.107-108.

Лосєві²²⁴⁸. Тривалою була й адаптація до нових політичних реалій. У продажному запису 21 липня 1658 р. любецького землянина Яна Стецького любецькому міщанину Каленіку Маньку зазначалося, що проданий ґрунт знаходився «в старостве любецком»²²⁴⁹.

Однією з домовленостей з Московським царством була участь московських стрільців у війні з Річчю Посполитою. У 1654 р. посланцями Б. Хмельницького до Москви стали С.Богданович та П.Тетеря. 25 березня московський боярин Б.Мороз відіслав до гетьмана грамоту, де гарантував повернення послів до Гетьманщини: «посланников... велел отпустить к вам, не задержав»²²⁵⁰. 27 березня 1654 р. цар Олексій Михайлович надав Хмельницькому грамоту, за якою царські війська мали виступити проти Речі Посполитої. Союзні українські загони за наказом царя мали очолити Іван Золотаренко та Павло Тетеря²²⁵¹.

У тому ж 1654 р. розпочалась війна Московської держави з Річчю Посполитою за землі ВКЛ (насамперед – Смоленська), а також руські землі у складі Речі Посполитої. Війна тривала до Андрусівського перемир'я 1667 р. Погодимось з думкою білоруських дослідників, що у планах гетьмана Б. Хмельницького було долучити до Гетьманщини Білоруське Полісся та усе Подніпров'я. У 1654 р. у складі московського війська був сформований окремий козацький корпус на чолі із наказним гетьманом ніжинським полковником І.Золотаренком (козацька армія складала 18-20 тис. чоловік; литовська армія – до 20 тис., без урахування замкових залог). Рухаючись вздовж Дніпра, козакам та стрільцям вдалося захопити величезні території, у т.ч. Смоленськ, Полоцьк, Могильов, Гомель та ін. Литовський гетьман Радзивіл був поранений під час наступу на Смеловичі та Менськ²²⁵². На початку травня 1655 р. на річці Березинка

²²⁴⁸ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 3 (1651–1654 рр.)... – С.141-145; Мицик Ю. *Albaruthenica*... – С.209.

²²⁴⁹ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.2668. – Арк.4.

²²⁵⁰ Переписка гетманов Лівобережної України с Москвой и Санкт-Петербургом. 1654–1764 гг... – С.70, 70-71, 72-73, 74-75.

²²⁵¹ Там само. – С.77.

²²⁵² Горобець В. Українсько-російські змагання за Білорусь (1654-1659 рр.)... – С.115; Його ж. Іван Нечай та українсько-російські змагання за Білорусь (1654 – 1659)... – С.26-36; Макушников О.А. Гомель с древнейших времен до конца ХVІІІ века. Историко-краеведческий очерк... – С.118-119; Степанчук Ю.С. Трансформація поглядів Богдана Хмельницького стосовно Переяславсько-московського договору у сучасній українській історіографії... – С.13.

було розбите литовське військо²²⁵³. Станом на липень 1655 р. московсько-козацька армія зайняла майже всю Білорусь, окрім Бреста та Слуцька, невдачею завершилася й облога Бихова. Таким чином, перший етап кампанії виявився для московсько-козацького війська дуже вдалим²²⁵⁴. У 1654 р. Б.Хмельницький у листі до кримського хана Іслам-Гірея IV просив його орду піти на Лоев та Любеч та завдати попереджуючого удару армії ВКЛ: «ляхи... з більшою силою готуються до нового бою, а Радзивіл наближається з військами до Любеча і Лоева»²²⁵⁵.

Восени 1655 р. основне козацьке військо знов намагалось захопити Бихов. В грудні 1655 р. від ран помер І. Золотаренко, а на чолі козаків став І. Нечай²²⁵⁶. У квітні 1656 р. військові дії фактично припинилися, у травні козакам Ніжинського та Чернігівського полків було наказано повернутися до своїх осель. Вже незабаром розпочався новий етап кампанії, коли на початку осені 1656 р., білоруський полковник І. Нечай змусив капітулювати Старий Бихов²²⁵⁷.

На правобережних землях почалося встановлення козацької адміністрації. Це виявило серйозну проблему в українсько-московських відносинах, адже росіяни почали створювати свою систему управління²²⁵⁸. Щоб врегулювати конфлікти була створена україно-московська слідча комісія, головою якої став Антін Жданович. Свавілья окремих козаків та козацьких підрозділів на території Білорусі було швидко приборкане. Однак, з кінця 1656 р. А.Жданович починає сам активно розвивати на білоруських землях козацьку адміністрацію. Для цього він навіть зганяв з місця московські залоги і ставив натомість козацькі²²⁵⁹. У 1666 р. порожній Лоев («впусте») був названий одним із чотирьох полкових міст

²²⁵³ Сушинський Б.І. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV – XIX ст.: Історичні есе у 2-х кн. – Одеса, 2004. – Т.1. – С.470.

²²⁵⁴ Горобець В. Українсько-російські змагання за Білорусь (1654-1659 рр.)... – С.115; Його ж. Іван Нечай та українсько-російські змагання за Білорусь (1654 – 1659)... – С.26–36; Степанчук Ю.С. Трансформація поглядів Богдана Хмельницького стосовно Переяславсько-московського договору у сучасній українській історіографії... – С.13.

²²⁵⁵ Тарасенко І. Лоїв у літописах і хроніках середини XVII – початку XVIII ст. // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментарыі: Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.). – Гомель, 2006. – С.49.

²²⁵⁶ Горобець В. Українсько-російські змагання за Білорусь (1654-1659 рр.)... – С.115.

²²⁵⁷ Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право... – С.37.

²²⁵⁸ Степанчук Ю.С. Трансформація поглядів Богдана Хмельницького стосовно Переяславсько-московського договору у сучасній українській історіографії... – С.13.

²²⁵⁹ Гурбик А. Участь генеральної старшини уряду Б. Хмельницького в міждержавних слідчих комісіях... – С.316-319.

Чернігівського полку. До Лоевського староства І. Брюховецьким були віднесені міста «приналежніє лоевськіє»: Речиця, Холмиця, Горбол, Паличі та «особні» містечка Фойники та Брагін²²⁶⁰. У цей час козацько-московське військо спіткала ціла низка невдач і воно було вимушено покинути білоруські землі. Опісля 1667 р. Лоев залишився у складі ВКЛ, й став центром староства, яке увійшло до Речицького повіту Мінського воєводства²²⁶¹. Ще 8 червня 1661 р. Лоевське староство було передано королівським привілеєм до війська ВКЛ. У 1670 р. за рішенням сейму була створена спеціальна комісія, яка мала врегулювати питання надходження оплати з Лоева до армії ВКЛ. Серед членів комісії був маршалок ВКЛ Олександр Полубинський та речицький хорунжий Михайло Станіслав Юдицький, пізніше обидва комісари заволоділи частками Лоевщини²²⁶².

На початку червня 1657 р. наступником Б.Хмельницького було обрано його сина Юрія²²⁶³, але вже 2 вересня 1657 р. тимчасовим гетьманом обрали І.Виговського²²⁶⁴. У серпні 1658 р. розпочалося повстання І.Виговського проти московського володарювання. Московський воєвода Ромадановський підозрюючи можливу зраду наказав посилити стрілецький гарнізон в Києві. 24 серпня у містечку Гоголів (яке належало батькові гетьмана Євстафію), козаки напали на стрільців та запорожців, частину знищили, а частину полонили. У Києві справи пішли гірше, бо московським воєводам вдалося придушити повстання²²⁶⁵.

У вересні 1658 р. гетьман І.Виговський підписав з Річчю Посполитою Гадяцьку угоду, за якою Чернігівське воєводство знов поверталось до складу Польщі²²⁶⁶. В цей час на боці Виговського виступив й виходець з дрібної шляхти Любецького староства Іван Сулима²²⁶⁷. 11 вересня 1658 р. на прийомі

²²⁶⁰ Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.2. – С.446.

²²⁶¹ Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел... – С.145.

²²⁶² Пашкевич У. Да питання аб уладальніках Лоева ў XVI – XVIII ст... – С.59.

²²⁶³ Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини... – С.119-120.

²²⁶⁴ Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658-1660... – S.31.

²²⁶⁵ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.54.

²²⁶⁶ Гуржий О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст.: кордони, населення, право... – С.37; Szymala J. Hadziacz 1658-2018. Szkic historyczno-wizualny // Kultura i Historia. – 2018. – Т.34. – №2. – С.199-200.

²²⁶⁷ Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини... – С.123; Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658-1660... – S.278.

І.Виговським московського посла були присутні й найвпливовіші посадовці Гетьманщини з любецькими коренями: Семен Савич Лєвонович (Лєвонович Савич) – полковник канівський (червень 1658 – 1659 рр.), Оникій Силич – полковник чернігівський (1657–1663 рр.), Федір Коробка та ін.²²⁶⁸. Противником гетьмана став полтавський полковник Мартин Пушкар (з родини любецьких шляхтичів Пушкарів). 1-2 (9-10) червня 1658 р. сили Виговського розбили військо Пушкаря і Барабаша під Полтавою, де полковник Пушкар загинув²²⁶⁹. Козаки чернігівського полку на чолі з О.Силичем брали участь у розгромі московського війська в Конотопській битві 27 – 29 червня (7 – 9 липня) 1659 р.²²⁷⁰.

Згадаємо, що у 1657 р. Виговський заволодів Остром («на город Остер с села»), Козельцем та Бобровицею²²⁷¹, а у серпні 1659 р. гетьман направив до Любеча свого «дозорця»: «пана Захарія Арендаренка высланого от его мил(ости) гетмана северского для остроги до Любеча»²²⁷².

Однак влітку 1659 р. Чернігівський полк приєднався до повстання проти Виговського, тоді була знищена гетьманська залога в Чернігові, Ніжині, Березні та Мені²²⁷³. Значна частина лівобережної шляхти в цей час вже відвернулася від гетьмана, за висловом польського дослідника П.Кролла: «відчувши на собі його владу»²²⁷⁴. У 1659 р. київський воєвода Шереметьєв намагався захопити Остерську фортецю, але втративши багатьох вояків відступив²²⁷⁵. А от за даними М.Александровича, Остер скорився добровільно та у серпні 1659 р. був приведений до присяги Григорієм Талбузіним²²⁷⁶.

²²⁶⁸ Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658-1660... – S.77, 411.

²²⁶⁹ Там само. – S.52, 54; Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej... – S.33-34.

²²⁷⁰ Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658-1660... – S.246.

²²⁷¹ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.11891. – Арк.12.

²²⁷² Кондратьев І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. Любеч... – С.40; Лазаревский А.Л. Обозрение Румянцевской описи Малороссии... – С.45; Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского... – С. 148-149.

²²⁷³ Літопис Самовидця... – С.81; Черниговская летопись. 1587-1750 / С предисл. В.Замлинского и А.Иваненко // Архіви України. – 1989. – №5. – С.64; Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658-1660... – S.323.

²²⁷⁴ Там само. – S.278.

²²⁷⁵ Бондарь А.Н. Укрепления Остра в XVI – первой половине XVII вв... – С.195.

²²⁷⁶ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.55; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.62

У вересні 1659 р. Виговський передав булаву Ю.Хмельницькому (1659–1663 рр.), після чого виїхав до Речі Посполитої. Після обрання Юрія Хмельницького гетьманом, московські війська розпочали каральну акцію. Повністю було знищене місто Гоголів, з якого власне і почалося повстання, а усі його мешканці були перебиті²²⁷⁷. І.Виговського, а також його родичів й прихильників оголосили зрадниками.

У 1659 р. польський король Ян II Казимир надав цілу низку привілеїв представникам як остерської так і любецької шляхти. Вочевидь це були соратники І.Виговського, які вимушено виїхали до ВКЛ. 27 березня (за іншими даними – 20 березня²²⁷⁸) 1659 р. Ян II Казимир затвердив за «уродженим» Яремою Нечайовим та «малжонкою его» с.Йолча та с.Березки в «лоєвському тракті». Надання було зроблене «за військові заслуги»²²⁷⁹.

30 травня 1659 р. король Ян II Казимир надав київському протопопу Михайлу Гунашевському села Крехаїв та Боденьки із Крехаївською Слободою, що на Остерщині, а також млинок у Борках на р. Острі²²⁸⁰. Того ж таки дня Стефан Сулима отримав від короля на ленному праві «добра Димер» (с.Димер Чорнобильського староства)²²⁸¹. У той самий день і також на ленному праві отримав «добра Козар» (с.Козари на Остерщині) Северін Сулима²²⁸². Й нарешті, так само 30 травня 1659 р., вищезгадані села Йолча та Березки Любецького староства дісталися за королівським пожалуванням Федору (Теодору) Сулими²²⁸³.

16 червня 1659 р. був заключний «консенсус» за яким «уроджені» Сулими уступили «уроджоному» Павлу Тетері два села, отримавши на це королівський дозвіл. В справі королівської канцелярії було вписане пожалування шляхетства

²²⁷⁷ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.55.

²²⁷⁸ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 4 (1655–1658 рр.)... – С.448; Пам'ятники історії Східної Європи. Т.V. (Руська (Волинська Метрика). Книга за 1652-1673 р. – Острог-Варшава-Москва, 1999. – С.109-110.

²²⁷⁹ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.220. – Арк.47-47 зв.

²²⁸⁰ Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 4 (1655–1658 рр.)... – С.451; Пам'ятники історії Східної Європи. Т.V. (Руська (Волинська Метрика). Книга за 1652-1673 рр.)... – С.115-116.

²²⁸¹ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.220. – Арк. 73 зв – 74.

²²⁸² Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т. 4 (1655–1658 рр.)... – С.452; Пам'ятники історії Східної Європи. Т.V. (Руська (Волинська Метрика). Книга за 1652-1673 рр.)... – С.162- 163; ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.220. – Арк.74-75 зв.

²²⁸³ Там само. – Арк.75-76.

Павлу Тетері та його нащадкам²²⁸⁴. У той самий день за Стефаном Сулимою на ленному праві було затверджене містечко Димер. За Федором Сулимою, за його службу воєнну в Війську Запорозькому, на ленному праві були затверджені сс. Йолча, Березки, Яблоновка над рр. Дніпром та Прип'яттю²²⁸⁵. У цьому ж році Северин та Стефан Івановичі Сулими загинули під час придушення антивиговського повстання²²⁸⁶. 30 липня 1661 р. поставлений поляками переяславський полковник та син гетьмана Івана Сулими Федір отримав королівський універсал на ці ж села – Юльче (Йолча) та Березки²²⁸⁷. Згодом, за пожалуванням короля Міхала Корибута Вишневецького (1669–1673 рр.), села перейшли у довічну оренду: Йолча – до Сулимирських-Розсудовських; Ковпиничі – до Григорія і Томіли Силичів (володіли на ленному праві)²²⁸⁸. Шляхтич Іван Красовський у 1659 та 1661 рр. отримав привілеї Яна II Казимира на с.Волинку та с.Чернотичі²²⁸⁹. За даними В.Кривошеї, козак Сосницької сотні Йосип Красовський 5 червня 1659 р. здобув підтвердження на сеймі у Варшаві своїх прав на с.Волинку²²⁹⁰. 1673 р. підтвердження Красковським на Волинку та Чернотичі було надане королем Міхалом²²⁹¹. Укладачі так званої Переписної книги 1666 р. зазначали, що «за Днепром любецкие земли пустых сел... любецкие вотчины ест многия по obu стороны Днепра, а владеют козаки»²²⁹².

В оточенні гетьмана Юрія Хмельницького бачимо представників покозаченої шляхти як Остра, так і Любеча. На боці Ю.Хмельницького виступила козацька старшина Чернігівського полку, яка значною мірою складалася з вихідців із дрібної шляхти Любецького староства²²⁹³. Серед любечан прибічником гетьмана

²²⁸⁴ Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673... – С.808.

²²⁸⁵ Там само. – С.809.

²²⁸⁶ Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини... – С.123; Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658-1660... – S.278.

²²⁸⁷ Кривошея В. Козацька еліта в Національній революції середини XVII ст. (Гетьманат Юрія Хмельницького)... – С.18.

²²⁸⁸ Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy... – S.229-230.

²²⁸⁹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.3... – С.566.

²²⁹⁰ Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини... – С.131-132.

²²⁹¹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.3... – С.566.

²²⁹² Коваленко О.Б., Сапон В.М. Переписна книга Любеча та його округи 1666 р. // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів, 1997. – С.186.

²²⁹³ Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини... – С.131.

оголосив себе Павло Яненко, але уряд полковника київського він собі не повернув, хоча 1661 р. отримав гетьманський привілей²²⁹⁴. За даними М.Ткаченка, Яненко у 1659 р. знаходився в Острі²²⁹⁵. На бік Юрася перейшов і колишній прибічник Виговського слабинський сотник Іван Домонтович, він не лише зберіг уряд та маєтності, але й згодом отримав на них універсал Д.Ігнатовича²²⁹⁶.

Свій уряд зберіг генеральний обозний та виходець із дрібного остерського боярства Тимофій Носач. В.Кривошея згадував ще одного Т. Носача, який за Ю.Хмельницького остав осавулом²²⁹⁷. В оточенні гетьмана був також В.Дворецький, один із «москвофілів» того часу²²⁹⁸. Але в цілому прихильників Ю.Хмельницького серед козацької старшини Переяславського та Ніжинського полків виявилось не багато²²⁹⁹, а чи не найактивніше за нього виступили полки правобічні – Кальницький, Брацлавський, Уманський і Білоцерківський²³⁰⁰.

18 квітня 1660 р. Ю.Хмельницький видав універсал з наказом сотникам Чернігівського полку очікувати наступ коронного війська: «ляхи с ордою, которых сам Выговский сорок тысяч привел»²³⁰¹. У 1660 р. польсько-литовська армія починає контрнаступ на землі ВКЛ²³⁰². У червні 1660 р. козаки Чернігівського полку у складі армії В.Золотаренка вирушили в похід, війська мали захопили Гомель, Речицю та Березину (під Бобруйськом), вже у 20-х числах жовтня козаки вступили до Могильова²³⁰³. В самий розпал цієї війни, 23 липня 1660 р., універсал гетьмана отримав любецький сотник Сава Унучко разом з Артемом Красковським, Іваном Мишуком і «зо всею тамошнею шляхтою»²³⁰⁴. Того ж року гетьманський

²²⁹⁴ Кривошея В. Козацька еліта в Національній революції середини XVII ст. (Гетьманат Юрія Хмельницького)... – С.29.

²²⁹⁵ ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.11891. – Арк.12.

²²⁹⁶ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.62.

²²⁹⁷ Кривошея В. Козацька еліта в Національній революції середини XVII ст. (Гетьманат Юрія Хмельницького)... – С.7.

²²⁹⁸ Там само. – С.8; Короткі українські регіональні літописи... – С.245.

²²⁹⁹ Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини... – С.168.

²³⁰⁰ Кривошея В. Козацька еліта в Національній революції середини XVII ст. (Гетьманат Юрія Хмельницького)... – С.8.

²³⁰¹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687)... – С.154.

²³⁰² Галушка А. А. Російсько-польська війна 1654–1667 // Енциклопедія історії України: у 10 т. – К., 2012. – Т.9. – С.297.

²³⁰³ Горобець В. Українсько-російські змагання за Білорусь (1654-1659 pp.)... – С.127; Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658-1660... – S.369.

²³⁰⁴ Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII ст. – Т.І. – Вып.І... – С.61; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.4... – С.190-191; ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.165-166.

універсал отримав Осип Красковський, який затвердив за собою с. Волинку²³⁰⁵. 5 вересня 1660 р. Василь Болдаковський «вечно ведлуг права оного (давнього. – І.К.)» закріпив за собою с.Рогоща, володіння Болдаковських з 1587 р.²³⁰⁶.

Остерський боярин та київський козак Степан Жук 2 травня 1660 р. отримав універсал Ю.Хмельницького на володіння островком «Щитев фольварок» під Остром. У 1666 р. він згаданий як власник млина в Острі. На думку В.Кривошеї, ці нагородження свідчать про його високий минулий статус у Війську Запорозькому²³⁰⁷.

У вересні 1660 р. московський воєвода В.Шереметьєв розпочав похід на Правобережжя, однак військо московських стрільців було розбите. Козаки Ю.Хмельницького, які йшли йому на допомогу, зазнали поразки під с.Слободище неподалік Бердичева та капітулювали. За Слободищенським (чи Чуднівським) договором Військо Запорозьке визнало владу польської корони на основі Гадяцького договору 1658 р., але Україна отримувала лише автономію на чолі з гетьманом²³⁰⁸. Вірними Переяславським домовленостям з Москвою залишалась лише невелика частина війська, серед яких був й В.Дворецький, який на два роки потрапив у полон до татар²³⁰⁹.

9 грудня 1660 р. у Корсуні на козацькій раді гетьманом знову був обраний Юрій Хмельницький. В оточенні гетьмана як і раніше бачимо генерального обозного Т.Носача, п генеральним писарем був обраний П.Тетеря. Намагаючись змінити вектор своєї політики Ю.Хмельницький направляє посольство до Яна II Казимира²³¹⁰. На боці Ю.Хмельницького виступав Павло Яненко-Хмельницький, який у лютому 1661 р. отримав від Яна II Казимира пожалування на містечко

²³⁰⁵ Акты фамилии Полуботок с 1669-1734 г... – С.14.

²³⁰⁶ Лазаревский А.Л. Обзорение Румянцевской описи Малороссии... – С.30; Його ж. Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии... – С.1-3; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687)... – С.167.

²³⁰⁷ Кривошея В. Козацька еліта в Національній революції середини XVII ст. (Гетьманат Юрія Хмельницького)... – С.29.

²³⁰⁸ Галушка А. А. Російсько-польська війна 1654–1667... – С.297; Його ж. Чуднівська кампанія 1660 // Енциклопедія історії України: Т. 10. – К., 2013 [Ел. ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Chudnivskuj_dohovir_1660. – Дата звернення: 29.01.2019.

²³⁰⁹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.56; Кривошея В. Козацька еліта в Національній революції середини XVII ст. (Гетьманат Юрія Хмельницького)... – С.28.

²³¹⁰ Там само. – С.13.

Бобровицю та села Бугаївку та Берків (з 1947 р. – с.Пилятин)²³¹¹. Однак переяславський, ніжинський і чернігівський полковники відмовилися визнавати владу Ю.Хмельницького. Я.Сомко, обраний наказним гетьманом, та В.Золотаренко виступили за збереження союзу з Москвою²³¹². У 1661 р. київським полковником став прихильник московського вектору Василь Дворецький²³¹³.

Фактично цей розкол й започаткував поділ Гетьманщини по Дніпру та подальшу Руїну. У 1662 р. наказний гетьман Сомко, бажаючи посилити свою владу, намагається залучити на свою сторону вихідців з дрібної шляхти колишніх Любецького та Остерського староств. Щонайменше у січні 1662 р. ним був відновлений Остерський полк. За даними В.Кривошеї, у січні 1662 р. його наказним полковником від Сомка був Богдан Білик-Смоловик. В оточенні гетьмана був переяславський полковник Семен Гладкий, а також виходець з любецької шляхти чернігівський сотник Василь Болдаківський²³¹⁴.

16 квітня 1662 р. на козацькій раді в Козельці Якіма Сомка обрали гетьманом. Акт обрання підписав ніжинський полковник Золотаренко, чернігівський Силич, прилуцький Горленко та ін. Генеральним суддею Якіма Сомка став Семен Гладкий. Активно підтримував Сомка чернігівський сотник Василь Болдаковський²³¹⁵. У тому ж 1662 р. Юрій Хмельницький зрікся влади. На початку січня 1663 р. Чигиринська рада прийняла його відставку²³¹⁶. Після зречення Юрія Хмельницького Іван Виговський намагався повернути собі гетьманство, але програв Павлу Тетері²³¹⁷.

17 червня 1663 р. на Ніжинській (Чорній) козацькій раді було обрано гетьманом І.Брюховецького (1663–1668 рр.)²³¹⁸. Серед заарештованих та

²³¹¹ Кривошея В. Козацька еліта в Національній революції середини XVII ст. (Гетьманат Юрія Хмельницького)... – С.14.

²³¹² Там само. – С.14; Савчук Н.О. Українська держава за гетьманування Ю.Хмельницького (1659 – поч.1663 рр.). – Кам'янець-Подільський, 2001. – С.123.

²³¹³ Кривошея В. Козацька еліта в Національній революції середини XVII ст. (Гетьманат Юрія Хмельницького)... – С.28.

²³¹⁴ Там само. – С.19, 20-21.

²³¹⁵ Там само. – С.20-21.

²³¹⁶ Савчук Н.О. Українська держава за гетьманування Ю.Хмельницького (1659-початок 1663)... – С. 119; Кривошея В. Козацька еліта в Національній революції середини XVII ст. (Гетьманат Юрія Хмельницького)... – С.29.

²³¹⁷ Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини... – С.175.

²³¹⁸ Там само. – С.175.

репресованих на Ніжинській раді прихильників Сомка був й Богдан Білик-Смоловик²³¹⁹, що походив з остерських бояр. Був вбитий і київський полковий осавул Ананко, якийсь його родич Ярмола Ананченко мав млин на р. Остер в Козельці (1666 р.)²³²⁰.

Ледь не одразу після ради колективний універсал отримала любецька шляхта. На самому початку гетьманування (обрання на гетьмана відбулося 17 червня), 5 серпня 1663 р. під гетьманську протекцію був узятий «козак любецький» Сава Унучко з Олексієм Кривопишою та усією любецькою шляхтою²³²¹. Гетьманський універсал одержала також родина Красковських²³²². Крім того, І.Брюховецький надав універсал любецьким міщанам: «о поселении на руинах места Любецкого мешчанам любецким и хто одно колвек позволить ити до Любеча на мешкане на десять лет слободи заживати...»²³²³. Серед пожалувань острянам згадаємо універсал 5 березня 1665 р. Івану Дворецькому на хутір «пустовский» біля с.Вовча Гора²³²⁴.

Після зречення Ю.Хмельницького на початку 1663 р., гетьманом Правобережної України став Павло Тетеря. Вважається, що це за його порадою наприкінці 1663 р. король Ян II Казимир на чолі із 90 тисячною польсько-татарською армією виступив з походом на Лівобережжя. 13 листопада військо переправилося через Дніпро поблизу Ржищів, обійшло Київ, та звернуло на північ, де були взяті Бориспіль та Баришівка²³²⁵. За документами Руської (Волинської) метрики можна прослідкувати рух коронного війська. 24 листопада 1663 р. Ян II Казимир був під Борисполем²³²⁶, а 27 листопада – під Гоголевим²³²⁷.

²³¹⁹ Востоков А. Нежинская рада 1663 г. // Киевская старина. – 1888. – № 5. – С. 137; Кривошея В. Козацька еліта в Національній революції середини XVII ст. (Гетьманат Юрія Хмельницького)... – С.19.

²³²⁰ Там само. – С.29.

²³²¹ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.4... – С.191-192; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687)... – С.298-299; ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.7. – Арк. 661-661 зв.

²³²² Там само. – Арк. 41, 70; Кондратьев І.В. Універсали українських гетьманів любецькій шляхті // Розумовські зустрічі: збірник наукових праць. – Чернігів, 2015. – Вип. 2. – С.202.

²³²³ Миллер Д.П. Архивы Харьковской губернии... – С.305; Милорадович Г.А. Местечко Любеч // ЧГВ. – 1855. – №52. – Часть неофициальная. – С.416.

²³²⁴ ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Спр.27558. – Арк.1.

²³²⁵ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.57-58; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.63; Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі... – С.347.

²³²⁶ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.220. – Арк. 164 зв -165 зв.

²³²⁷ Там само. – Арк.166-171 зв

На початку грудня польська армія підійшла до Остра, однак рови замку були залиті водою. Король запропонував острянам здатися, однак ті відмовили, мотивуючи тим, що й самі «знаходяться в руках московського гарнізону» (насправді царських військ в Острі не було). З початком морозів поляки стали готуватися до штурму. Міст через р.Остер був спалений, тому у с.Кошани було розібрано кілька хат й влаштовано міст через який були перевезені гармати²³²⁸.

6 грудня на лід біля замку був покладений хмиз, по якому за підтримки гарматного обстрілу пішла піхота, але остерська залога відбила цей штурм. Однак вранці містяни склали зброю, король наказав не брати з них контрибуції, а лише забезпечити його військо провіантом²³²⁹. Можемо припустити що таке лояльне ставлення до захисників, а зрештою і достатньо формальна оборона остерського замку, була пов'язана із наявністю серед захисників значної кількості покозачених остерських бояр. Усі вони були звільнені королем від несення боярських служб та проходження королівських люстрацій. До нас дійшли прізвища бояр, внесених 26 грудня 1663 р. до королівської «апробації»²³³⁰. Загалом в список внесено більше сотні представників. Остерським боярським сотником на той момент Єрмола Ласка. Серед інших в документі є згадка про боярина Ворка Барановського; Івана, Михайла, Семена, Юрія, Стефана, Тараса, Івана та Малка Біликів; Павла Штому-Білика; Кирила, Отроха та Стефана Беремецьких; Федора Бороздія, Богдана Борземіченка (Борзниченка); Яна, Івана, Семена та Яска Гарбузів; Степана, Федора, Юрка, Олексія, Андрія, Микиту, Семена та Федора Гирь; Гордія, Яска, Остапа, Василя та Івана Гломазд, Данила Гуляницького, Юрка Дорошенка, Єрченків Захара, Івана та Самійла; Луку Жука; Бориска та Максима Козарів; Григорія, Ждана, Сочка, Стефана, Сави, Юрія та Яна Ласків; Процка Лося; Васка, Семена та Дмитра Пальчиків; Павла, Силу, Хому, Яска та Терешка Тетерь та ін.²³³¹.

²³²⁸ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.57-58; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.63; Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі... – С.347.

²³²⁹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.57-58; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.63-64.

²³³⁰ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.220. – Арк.193 зв -196.

²³³¹ Там само. – Арк. 195-195 зв

Поруч із вихідцями з давнього остерського боярства бачимо вояків нового козацького походження, які не фіксуються в боярському чи міщанському середовищі Остерщини до цієї дати. Це Іван Водченко, Павло Васильович, Юхно Горошкович, Петро та Федір Гришки, Семен Дорошко, Філіп, Юрко та Марко Карженки, Юрій Омеляненко, Лука Онищенко, Семен Романенко, Яско Сергієнко, Остап Сірко, Юско Терен, Федір та Сава Шираї, Гришко Шпак та ін.²³³².

28 грудня 1663 р. універсал Яна II Казимира отримали представники повноправної остерської шляхти, бачимо тут як прийшли роди, так і місцевих володільців. В привілеї згадані Гаврило та Вацлав Орловські, Костянтин Мозанський, Юрій, Стефан і Павло Одоновичі, Дмитро і Богдан Закшевські, Василь Сачко, Петро, Андрій і Григорій Кривецькі, Костянтин Брновицький – «від свого імені й імені всієї шляхти Остерської округи і Київського воєводства». Привілей підтверджував за шляхтичами давні королівські пожалування, земельні маєтності та привілеї. Обов'язком шляхти була участь у військових діях: «не пропускаючи жодної воєнної оказії». Шляхту звільняли від постойв та незаконних повинностей. Посесорам також пропонувалося боротися за повернення своїх володінь: «даємо цим же людям владу і силу добиватися правом повернення своїх власних домів і хуторів, урочищ і ґрунтів, котрі у них (як твердять) забрали козаки, повністю зберігаючи наші королівські права Речі Посполитої»²³³³.

Хоча планувалося що коронна армія має рушити далі, на військовій раді було прийнято рішення зупинитися та дати відпочинок війську. Король оселився у передмісті Остра у невеличкій хатинці. В самому місті розмістилися два полки, похідна канцелярія, королівські слуги та зв'язківці – по два ординарці від кожної хоругви. Решта військ були відправлені зимувати в інші міста. Коронний гетьман Станіслав Потоцький зупинився в Козельці, Ян Собеський – у Бобровиці, Стефан Чарнецький – в Моровську. Відмовилися залишатися на Остерщині татари, які взяли худобу та ясир і повернулися до Криму, обіцяючи весною повернутися із свіжими силами²³³⁴.

²³³² ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.220. – Арк.195-195 зв

²³³³ Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII-XVIII ст.) (частина 10)... – С.72.

²³³⁴ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.58

27 грудня 1663 р. відбулась військова рада, на якій було вирішено продовжити військову компанію. Коронна армія мала піти на Батурин, де стояв гетьман І. Брюховецький та «кілька тисяч москалів»²³³⁵. 30 грудня Ян II Казимир виступив з Остра²³³⁶. Більша частина армії пішла на Глухів, а якась частина – на Чернігів та далі до Лоева, з метою захопити лоевську переправу. Згадку про це знаходимо у мемуарах вітебського шляхтича А. Храповицького, в яких зазначено (8 грудня 1663 р.), що армія ВКЛ рухається на допомогу королю, що вже стоїть під Черніговом та Лоевим²³³⁷. Дуже вдало в грудні 1663 р. вів військову компанію Павло Тетеря: «Тетері піддалося 52 міста, перш ніж він прийшов до Гадяча, а звідти думає рухатись до Ромна, де на нього буде чекати наказ йти на Сівськ»²³³⁸.

В січні 1664 р. табір польських військ стояв під Коропом, королівський загін дійшов до Сосниці та взяв Дивицю, далі плануючі рухатись на Глухів та Новгород-Сіверський²³³⁹. Склали зброю Нові Млини. Рухаючись до Глухова повз Батурин король спалив передмістя, а от замок атакувати не став²³⁴⁰.

Основна армія попрямувала до Новгород-Сіверського та Глухова, де з'єдналася із литовськими загонами. Комендантом Глухівської фортеці був вже згаданий Василь Дворецький²³⁴¹. Дворецькому вдалося відбити усі напади польського війська. Опісля коронна армія повернулася за Дніпро, доки вода ще була вкрита льодом²³⁴².

Перед тим як рушити на Путивль, в остерській фортеці була залишена залога на чолі із шляхтичем Роговським. Після невдачі під Глуховим, було вирішено посилити її хоругвою Чарнецького та загоном віленського каштеляна Пускевського. Однак Роговський, побоюючись заколоту, сам покинув Остер і відмовився до нього повертатися. Таким чином, у березні 1664 р. військо «трьох

²³³⁵ Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII-XVIII ст.) (частина 10)... – С.80.

²³³⁶ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.59; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.64-65.

²³³⁷ Тарасенко І. Лоїв у літописах і хроніках середини XVII – початку XVIII ст. // Гісторыя Лоеўскай зямлі... – С.51-52.

²³³⁸ Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII-XVIII ст.) (частина 10)... – С.80.

²³³⁹ Кулаковський П. Чернігівське воєводство (1635–1648, 1651 р.) // Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини: Матеріали наук.-практ. конф. – Ніжин, 2007. – С.34; Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII-XVIII ст.) (частина 10)... – С.80.

²³⁴⁰ Там само. – С.80.

²³⁴¹ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.64-65; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.59

²³⁴² Там само. – С.60-61; Галушка А. А. Російсько-польська війна 1654–1667... – С.297.

королів» (окрім Яна II Казимира в поході брали участь майбутні королі – Станіслав Потоцький та Ян Собеський) пішло з Лівобережжя²³⁴³. Завершення компанії відбувалося на тлі підготовки до мирних переговорів з Московським царством, яке й виступило їх ініціатором²³⁴⁴.

За короткий час перебування Яна II Казимира в Острі нам відомо кілька королівських привілеїв. «Апробація» 26 грудня 1663 р. звільняла остерських бояр від несення боярських служб та королівських люстрацій²³⁴⁵. Того ж таки дня король надав Остру Магдебурзьке право²³⁴⁶, за яким місто отримувало самоврядування. Місто отримувало й право на герб (Додаток Г.5)²³⁴⁷.

Разом із магдебургією остерське міщанство отримало й половину прибутків з остерського перевозу, що знаходився біля с.Виповзів: «при другой половине того же пожитку поромового старшину городскую острянскую»²³⁴⁸. Остерській ратуші належало також с.Одинці та ін. землі²³⁴⁹. У 1739 р. мешканці Одинців скаржилися київському полковнику на «непосильное обложение налогами» урядниками та ратушою Козельця²³⁵⁰.

29 грудня 1663 р. знаходячись в Острі Ян II Казимир надав «облату» права магдебурзького міщанам Козельця²³⁵¹. В привілеї Козельцю зазначалося, що засновником міста був остерський староста Стефан Аксак, який заклав місто для оборони краю: «для защиты противъ наѣздовъ непріятельскихъ». Отримало місто і право на герб (Додаток Г.5)²³⁵². 6 серпня 1665 р. московський цар Олексій Михайлович підтвердив права міщан м.Козельця: «добра которые в великих благочестивых князей и королей полских надане... подтвердить на века»²³⁵³.

Козелецький магістрат набув значних земельних володінь в окрузі. За універсалом 11 січня 1708 р. гетьмана І. Скоропадського козелецькому війту

²³⁴³ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.60-61; Верменич Я.В., Вортман Д.Я. Остер [Ел. ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7. – К., 2010; ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.11891. – Арк.12.

²³⁴⁴ Яковлева Т. Украинский вопрос в русско-польских переговорах 60-х гг. XVI в... – С.187-188.

²³⁴⁵ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.220. – Арк. 195-195 зв.

²³⁴⁶ ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.220. – Арк.191-193 зв.

²³⁴⁷ Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела... – С.52, 199, 300.

²³⁴⁸ ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.151. – Арк.89.

²³⁴⁹ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.592. – Арк.9; ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.418. – Арк.483.

²³⁵⁰ Там само. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.104. – Арк.2.

²³⁵¹ Там само. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.220. – 187-191.

²³⁵² Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела... – С.55-56, 203, 302.

²³⁵³ ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Спр.3778. – Арк.1-3.

Матвію Лаптю та бурмістрам, за містом закріплювалися права на сс. Нивки, Лемеші, Опеньки, Білейки, Димерка, Іржавець, Сморшки, Патюти, Тополі, Єрків, Будище, Блудше, Ожанівка, Медведівка, Хрещате, Берків та Скрипчін²³⁵⁴. У подальшому, потерпаючи від високих податків, мешканці с.Будище скаржилися на магістрат козацькій адміністрації²³⁵⁵.

До 23 лютого 1664 р. Ян II Казимир надав віленському каштеляну князю Михайлу Казимиру Радзивілу пожалування на с. Волезкі (в тексті – «Wolezki», ймовірно це с.Вовчок) на р. Махнія (в тексті – «Machni») десь під Козельцем. 23 лютого Радзивіл пише листа козелецькому війту Самуелю Брелевському, за яким війт мав знати про надання цієї маєтності князю («апробацію»), але й не допустити, щоб цим майном заволодів хтось інший²³⁵⁶.

Завдяки публікації Ю.Мицика маємо відомості про привілей Яна II Казимира міщанину Богдану Войні (Войничу) на добра й млини в Острі. В публікації королівський лист датований 1655 р.²³⁵⁷, але очевидно, що він був наданий остерському війту саме у 1665 р., про що йдеться і у іншій копії документу²³⁵⁸. Богдан Война це родич остерського міщанина Івана Олексійовича Войничача (1666 р.)²³⁵⁹. Маємо відомості про купівлю частин цього млина Б.Войничом у міщанина Хоми Пануценка в 1663 р., та у мірошника Радка Санковича у 1664 р.²³⁶⁰. У 1767 р. полковий гадяцький суддя Федір Война продав «предковские» добра біля с.Літки та остерський млин («положением подля того містечка Остра на реці Острі на нижній греблі, подля старого замку, идучи з міста»²³⁶¹. Наступного року Київський Видубицький монастир викупив у канцеляриста Івана Вітковича (Войничача) оригінал цього привілею: «дал сию доброволную мою росписку Киевовидубицкого монастыря пречестному

²³⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф.237. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.2-2 зв.

²³⁵⁵ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.155. – Арк.1-2; ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.104. – Арк.2.

²³⁵⁶ ЦДІАК України. – Ф.165. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.1.

²³⁵⁷ Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (друга половина XVII–XVIII ст.) (частина 5)... – С.145, 169-170.

²³⁵⁸ Документальна спадщина Свято - Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVII - XVIII ст... – С.502-503.

²³⁵⁹ Пенський А.Г., Лавренчук П.Я. Остер – європейське місто... – С.37-38.

²³⁶⁰ Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Зб. док... – С.250, 251.

²³⁶¹ Там само. – С.502-503.

иеромонаху Исайи... что принято мною от его пречестности денег рублей десять за... короля полского Яна Казимира привилегею»²³⁶².

Військові дії продовжувалися на Правобережжі, але щоб не допустити нового захоплення Остра, сюди перевели козаків Чернігівського та Овруцького полків. Місцеве населення мало їх харчувати, а у додачу ще й поставляти провіант до Києва²³⁶³. У 1665 р. в Острі були розміщені московські стрільці²³⁶⁴.

Після перемоги в Глухові В.Дворецький неодноразово у 1664 та 1665 рр. їздив до Москви із дипломатичними дорученнями І.Брюховецького²³⁶⁵. Йому було доручено й відвезти до Москви заарештованого полковника Тимоша Цецуру²³⁶⁶. Дворецький був серед підписантів Московських статей 1665 р., тоді ж йому був наданий царський привілей на дворянство та володіння селами Надинівкою, Борками та Серединкою, з усіма угіддями окрім козацьких ґрунтів²³⁶⁷.

За Московськими статями Гетьманщина обкладалася податками московськими «целовальниками», в містах розміщувалися московські гарнізони, київський митрополит мав присягнути московському патріарху, заборонялися дипломатичні відносини, обмежувалося право вільного обрання гетьмана. Фактично обмежувалися політичні права України, яка переходила під владу московського царя. Хіба що містам із магдебурзьким правом, у тому числі й Остру, мали повернути відібрані раніше грамоти. Острян привів до присяги московський писар Андрій Павлов: «за себя и вместо войта, бурмистра и райцев, и лавников, и всех мещан остерских, на сих подтвержденных статьях руку приложил»²³⁶⁸.

У лютому 1666 р. гарнізони московських стрільців були розміщені в основних містах Чернігово-Сіверщини, у тому числі в Чернігові, Переяславі та

²³⁶² Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (друга половина XVII–XVIII ст.) (частина 5)... – С.169-170; Документальна спадщина Свято - Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVII - XVIII ст... – С.476, 504.

²³⁶³ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.61.

²³⁶⁴ Верменич Я.В., Вортман Д.Я. Остер [Ел. ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7. – К., 2010; ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.11891. – Арк.14.

²³⁶⁵ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.62.

²³⁶⁶ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.6000. – Арк.1.

²³⁶⁷ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.62.

²³⁶⁸ Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі... – С.369.

Ніжині²³⁶⁹. На початку року був проведений податковий перепис, продовольство стали вивозити до Московської держави, невдоволених жорстоко карали. Ситуацією намагався скористатися правобережний гетьман П.Дорошенко, який бажав об'єднати Україну під турецькою протекцією. Згадаємо, що дружина рідного брата гетьмана Григорія Дорошенка, походила з родини любецьких шляхтичів Посудевських-Кононовичів, що дає можливість простежити одну з ліній впливу гетьмана П.Дорошенка на Чернігівщину²³⁷⁰.

Повернувшись до Остра взимку 1665–1666 р. В.Дворецький був вражений поведінкою московської адміністрації. У місті був розміщений кінний полк Дмитрашка Райче, що складався в основному з молдаван, в окрузі Гоголіва стояв Овруцький полк, на чолі якого стояв колишній розбійник Децик. У додачу, було наказано ввести до Остра ще 266 стрільців, а на їх харчування були забрані прибуток з «військових» млинів. За острян заступився Дворецький, який став вимагати, аби стрільців перевели до Димера (містечко на Правобережжі), для чого навіть вивів звідти козаків. Конфлікт врегулював місцевлюститель київського митрополита Мефодій, якому вдалося замирити обидві сторони²³⁷¹.

На період між 1666 та 1669 рр. припав й конфлікт між московськими стрільцями, які знаходилися в той час в Острі, та Київським Видубицьким монастирем. Московські «ратные люди» стали псувати монастирське майно: «всякое дерево секуть и великие обиды тое их маетности чиня людей побивають и всякую скотину бьют и пашни толочати, и с ений с покосы... вытривливают и пожари в лесу пускают и того пожару угрожает их лесу со пчелами много повалялось а ивозерах взятии насильством рибу». Особливо сильно страждав ліс у

²³⁶⁹ Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини... – С.193; Кривошея В.В., Степанчук Ю.С. Українська козацька старшина: стан та перспективи досліджень // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського – 2007. – Серія: Історія. – №12 [Ел. ресурс] – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzvdpu_ist/2007_12/sekcii/sekcija%204/ukrainska%20kozacka%20starwun a.pdf – Дата звернення: 1.09.2019; Дорошенко Д. Нарис історії України... – С.76.

²³⁷⁰ Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини... – С.193; Кривошея В.В., Степанчук Ю.С. Українська козацька старшина: стан та перспективи досліджень // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського – 2007. – Серія: Історія. – №12 [Ел. ресурс]; Дорошенко Д. Нарис історії України... – С.76.

²³⁷¹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.62-63; ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.11891. – Арк.14.

с.Літки (Літковичі). Після скарги ігумена київський воєвода Петро Васильович Большой Шереметьєв (1665–1669 рр.) наказав припинити це «наси́льство»²³⁷².

Невдоволення московською присутністю лише зростало, поведінка воєвод та «целовальників», породжувала низку конфліктів. Поширювалися чутки про перемовини Московського царства з Річчю Посполитою, за якими Москва немовби готувалася навзаєм Білоруси віддати Речі Посполитій Україну²³⁷³. Чуткі виявилися правдивими, адже за умовами підписаного 20 січня 1667 р. Андрусівського перемир'я, Правобережжя переходило до Речі Посполитої. Київ ще два роки мав контролюватися Москвою, але і його мали віддати. Річ Посполита визнала за Московською державою Смоленщину, Сіверщину, Чернігівщину та лівобережну Київщину (перемир'я мало діяти до 1680 р.)²³⁷⁴. Підписання цієї угоди викликали незадоволення навіть у відвертих прихильників промосковської політики, до яких відносився В.Дворецький²³⁷⁵.

У січні 1668 р. розпочалося антимосковське повстання. Чернігівський полк вісім місяців тримав в облозі гарнізон Андрія Толстого, були взяті приступом Стародуб, Ніжин, Глухів, Новгород-Сіверський, Сосниця²³⁷⁶. Серед інших сотенних та полкових центрів Північного Лівобережжя повстав Остер, який на той момент мав могутню фортецю, відремонтовану 1668 р.²³⁷⁷. Очолював оборону замку В.Дворецький, якому вдалося витримати довготривалу облогу стрілецького війська на чолі з воєводою Д.Рогозіним. Опісля Остер був спалений, війська Шереметьєва також розорили Бровари та передмістя Гоголева²³⁷⁸. Виведені війська були опісля обрання нового гетьмана.

²³⁷² ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.1298. – Арк.1; Чухліб Т. Шереметєв Петро Васильович // Енциклопедія історії України: у 10 т. – К., 2013. – Т.10. – С.635.

²³⁷³ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.63.

²³⁷⁴ Hetmani zarogosczy w służbie króla i Rzeczypospolitej... – S.40.

²³⁷⁵ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.63.

²³⁷⁶ Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини... – С.193; Кривошея В.В., Степанчук Ю.С. Українська козацька старшина: стан та перспективи досліджень // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського. – 2007. – Серія: Історія. – №12 [Ел. ресурс]; Дорошенко Д. Нарис історії України... – С.76.

²³⁷⁷ Бондарь А.Н. Укрепления Остра в XVI – первой половине XVII вв... – С.190-196. С.195; Ігнатенко І. Останній бій Чернігівської фортеці // Сіверянський літопис. – 2018. – № 5. – С.24.

²³⁷⁸ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.66; Верменич Я.В., Вортман Д.Я. Остер [Ел. ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7. – К., 2010; ІР НБУВ. – Ф.Х. – Спр.11891. – Арк.14-15.

8 червня 1668 р. гетьманом було обрано Петра Дорошенка, а Брюховецького було страчено. Як зазначав В.Кривошея, вбивство Брюховецького на певний час консолідувало різні козацькі еліти – як суто прокозацьке так і прокозацько-шляхетське угруповання²³⁷⁹. Але Дорошенку не вдалося довго втримати свій вплив, того ж таки року гетьманом Лівобережної України було обрано Дем'яна Ігнатовича (Многогрішного), який з травня 1665 р. був чернігівським полковником²³⁸⁰. На виборах гетьмана був присутній і любецький сотник Сава Унучко²³⁸¹. Вже згаданий Василь Болдаковський у 1669 р. був одним із членів Генерального Військового суду та чернігівським полковим сотником, у 1673 р. згадувався як полковий суддя. Того ж таки року він став батуринським сотником²³⁸². Ротмістром Війська Запорозького у 1669 р. був Петро Ворошило, чернігівським отаманом Станіслав Кохановський, сотниками Чернігівського полку Павло Товстоліс, Сава Внучко, Василь Бурковський, Федір Ковтуненко²³⁸³. Любецька шляхта була взята гетьманом під протекцію, у 1670 р. Д.Ігнатович підтвердив права надані любецькій шляхті ще Б.Хмельницьким, серед прізвищ згаданих в привілеї був Іван Скугор²³⁸⁴. Посади отримали і вихідці з Остерщини, київським полковником став Костянтин Солонина, остерським сотником – Трохим Подтереба²³⁸⁵.

4.2. Соціально-політичні зміни на території колишніх староств за Гетьманщини

²³⁷⁹ Дорошенко Д. Нарис історії України.... – С.76; Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини... – С.193; Кондратьєв І.В. Любецька шляхта у «лівобережних» планах гетьмана Петра Дорошенка // Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка (16 жовтня 2015 р., м. Київ). – Ніжин, 2015. – С.87-94.

²³⁸⁰ Студьонова Л. Чернігівські князі, полковники, губернатори. – Чернігів, 1998. – С.29-30.

²³⁸¹ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.6... – С.223; Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі... – С.394.

²³⁸² Кривошея В. Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку // Сіверянський літопис. – 1997. – №1-2. – С.39; Павленко С. Золотий вік Батурина (1625-1707 рр.) // Сіверянський літопис. – 1995. – № 4. –С.67; ЧИМ. – 14-5/2 / Ал.-501. – Арк.1; Gajecy G. The Cossak Administration of Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Т.1. – Р.72, 77, 89.

²³⁸³ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687)... – С.460-461.

²³⁸⁴ В. PAU-PAN Kг. – Rps.273. – Ark.55 v.

²³⁸⁵ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.66.

Нова козацька еліта зайняла те привілейоване місце, на якому до середини XVII ст. перебувала шляхта, однак, як зазначає О.Гуржій, за джерелами важко простежити різницю між шляхтою та старшиною²³⁸⁶.

За період Гетьманщини стратегічне значення Остра падає. А от Любеч залишився на прикордонні, адже по Дніпру до кінця XVIII ст. проходила міждержавна границя. Не втрачав свого значення й Лоевський брід. У 1662 р. наказний гетьман Я.Сомко інформував царя Олексія, що Чернігівський полк несе прикордонну службу біля Лоева в очікуванні нападу з ВКЛ. Через Лоев проходила зовнішня торгівля Гетьманщини із Західною Європою²³⁸⁷. Проходили тут і культурні контакти, зокрема, з ВКЛ до Києво-Могилянської академії прибували на навчання студенти²³⁸⁸.

Фундаментом існування шляхетської верстви було право шляхтича на землю та інше майно, яке не можна було відчужувати. Від середини XVII ст. статус та майно можна було зберегти лише ставши до козацьких лав. Головним елементом формування прав нової еліти стають універсали. Їх наявність не гарантувала недоторканість земель, але надавала можливість законно апелювати на порушення прав²³⁸⁹. Більшість універсалів надавалися із обов'язком військової служби, лише невелика частина близького оточення гетьманів могла здобути пожалування без зобов'язань²³⁹⁰.

Про обов'язок несення військової служби йшлося в універсалі Б.Хмельницького Лукашу Носачевичу 1651 р.²³⁹¹. Шляхтич Василь Добронизький отримав пожалування на с. Суличівка²³⁹². 31 березня 1656 р. колективний

²³⁸⁶ Гуржій О. Етнічний склад і соціальна структура населення Гетьманату в другій половині XVII–XVIII ст... – С.147-148.

²³⁸⁷ Тарасенко І. Лоїв у літописах і хроніках середини XVII – початку XVIII ст. // Сіверянський літопис... – С.13.

²³⁸⁸ Києво-Могилянська академія кінця XVII – початку XVIII ст.: повсякденна історія. Збірник документів. – К., 2005. – С.51.

²³⁸⁹ Грушевський О. Гетьманські земельні універсали. 1660-1670 рр. // УАН, збірник іст.-філ. відділу. №46. Історико-географічний збірник: Видає комісія для складання історико-географічного словника України. Т.1. – К., 1927. – С.62-63; Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII – XVIII вв. Т.1. Вып.2... – С.63-64.

²³⁹⁰ Грушевський О. Гетьманські земельні універсали. 1660-1670 рр... – С.53-92.

²³⁹¹ Лазаревский А.Л. Акты по истории землевладения в Малороссии... – С.108-109; Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского... – С.106-109.

²³⁹² Лазаревский А.Л. Обозрение Румянцевской описи Малороссии... – С.21.

універсал здобула любецька шляхта²³⁹³. Права на маєтності затвердили за собою Ю.Бакуринський²³⁹⁴, П.Ярмултовський²³⁹⁵, любецькі бояри Мілковичі²³⁹⁶ та ін.

Б.Хмельницький роздавав землі й на території колишнього Остерського староства. У 1657 р. генеральний військовий писар Іван Виговський отримав Остер, Козелець та Бобровицю²³⁹⁷. Заволодів він маєтностями у сс. Літки та Рожни, які згодом перейшли до Свято-Михайлівського Видубицького монастиря²³⁹⁸. До батька Івана Виговського Євстафія перейшли більшість маєтків Аксаків, а рідні брати гетьмана отримали сс. Кобижча та Козари²³⁹⁹.

Сподіваючись на підтримку покозаченої любецької шляхти І.Виговський надав у 1657 р. універсал любецькому сотнику Саві Унучко-Посудевському²⁴⁰⁰. Надання документу співпало із кризою у козацько-московських відносинах²⁴⁰¹. 16 червня 1658 р. був виданий універсал І.Стецькому, який підтвердив права на Мілківщину²⁴⁰².

Серед пожалувань острянам згадаємо універсал 19 (29) серпня 1658 р. остерському сотнику Роману Старченко²⁴⁰³. 1 серпня 1659 р. універсал на сс. Смолін та Максим отримав слабинський сотник Іван Домонтович²⁴⁰⁴.

Юрій Хмельницький 20 червня 1660 р. пожалував вибельському сотнику Стефану Шубі млин на р.Вир під Ловами (насправді це не м.Лоев, як вважає І.Тарасенко, а с.Ловинь). У тому ж році він отримав універсал від Якіма Сомка на сс. Орловка, Грабівка (з Вершинною Муравейкою), а у травні 1661 р. – царську

²³⁹³ Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657... – С.184; Документи Богдана Хмельницького. 1648-1657 рр. / Упор. І.Крип'якевич, І.Бутич... – С.482.

²³⁹⁴ Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т.2... – Ч. 6. – С.11-12; Татищев Ю.В. Черниговские архивы... – С.13-14; Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657... – С.195.

²³⁹⁵ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка 1729-1730 гг... – С.309-310; Лазаревский А.Л. Акты по истории землевладения в Малороссии... – С.104, 109; Татищев Ю.В. Черниговские архивы... – С.14; Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657... – С.244-225.

²³⁹⁶ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.1241. – Арк. 10.

²³⁹⁷ Грушевський М.С. Історія України-Руси... – Т.9. – Кн.2. – С.947.

²³⁹⁸ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.43.

²³⁹⁹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.53; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.61.

²⁴⁰⁰ Лазаревский А.Л. Акты по истории землевладения в Малороссии... – С.105-106; ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.7. – Арк. 659; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687)... – С.61-62.

²⁴⁰¹ Кондратьев І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. Любеч... – С.40; Kroll P. Od ugody Nadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658-1660... – S. 28.

²⁴⁰² Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.281.

²⁴⁰³ Герасимчук В. Матеріали до історії козащини XVII ст... – С.104-105.

²⁴⁰⁴ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.53; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.61

грамоту на Орловку і Грабівку. У 1672 р. пожалування Ю. Хмельницького було підтвержене І.Самойловичем. У подальшому С.Шуба став священиком у Чернігові²⁴⁰⁵.

Значній частині родин остерської та любецької шляхти вдалося зберегти довоєнні маєтності та набуті нові. У 1660 р. остерський боярин-козак та мешканець с.Тополя Богдан Тополя придбав у Артема Сібилевича грунт, що дістався йому від Андрія Севериновича²⁴⁰⁶. Козаки Штоми у 1695 р. володіли городом неподалік Остра²⁴⁰⁷.

Шляхтичі Закревські володіли землями у сс. Борки, Білики, Кошони, Волевачі, Жадкі, Скрипчин²⁴⁰⁸. Зберегли вони і родову маєтність – хут.Закревський²⁴⁰⁹. В однойменних селах володіли землями Бобруйки та Білики²⁴¹⁰. Іван Біличенко володів маєтком у с.Вовча Гора (1666 р.)²⁴¹¹. У с.Кривичі жили козаки Кривицькі²⁴¹². Козаки Туряки (Туркевичі, Туровські) осіли у м. Носівка²⁴¹³. Козаки Туровці продовжували жити у с.Булахів²⁴¹⁴, зберегли свої володіння у селі козаки Булаховські²⁴¹⁵. У цьому ж селі володіли маєтностями Борсуки²⁴¹⁶, інша гілка цього роду жила на Ніжинщині²⁴¹⁷. Рід володів землями у Козельці²⁴¹⁸ та Козелецькій сотні²⁴¹⁹. У церкві с. Старий Глібів довгий час зберігався подарований Тихоном Борсуком визолочений потир²⁴²⁰.

²⁴⁰⁵ Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини... – С.157; Тарасенко І. Лоїв у літописах і хроніках середини XVII – початку XVIII ст. // Сіверянський літопис... – С.13; Ї ж. Лоїв у літописах і хроніках середини XVII – початку XVIII ст. // Гісторыя Лоеўскай зямлі... – С.51.

²⁴⁰⁶ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.103.

²⁴⁰⁷ ЦДІАК України. – Ф.165. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.1.

²⁴⁰⁸ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.140. – Арк.104 – 105 зв.; ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.2. – Спр.7. – 87 арк.; Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела... – С.241, 263.

²⁴⁰⁹ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.2. – Спр.5. – Арк.38 зв – 39.

²⁴¹⁰ ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.396. – Арк.16-16 зв.; Ф.64. – Оп.1. – Спр.94. – Арк.46; ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.140. – Арк.105 зв, 106 зв.; Оп.2. – Спр.5. – Арк.6 зв., 8-9.

²⁴¹¹ ІР НБУВ. – Ф.66. – Спр.59. – Арк.15.

²⁴¹² ЦДІАК України. – Ф.1847. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.10.

²⁴¹³ ВЗЗД ДАЧО у м.Ніжин. – Ф.343. – Оп.1. – Спр.492. – Арк. 32 зв, 33 зв.

²⁴¹⁴ ЦДІАК України. – Ф.1090. – Оп.2. – Спр.4. – Арк.6

²⁴¹⁵ Там само. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.148. – Арк.4.

²⁴¹⁶ ДАЧО. – Ф.132. – Оп.1,спр.465. – Арк.10; Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела... – С.242.

²⁴¹⁷ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.382. – Арк.37, 45.

²⁴¹⁸ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.145. – Арк.2-5.

²⁴¹⁹ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.2915-2921. – Арк.5-6.

²⁴²⁰ ФОКМ. – КВ-17797/ПП-196. – Арк.22.

Комарницькі володіли землями в Острі²⁴²¹. У місті також був будинок Тишкевичів, сусідами яких були Комарницькі та Солонини²⁴²². Борсукам належав маєток у Козельці²⁴²³. Козаки Батоги мали помешкання у с.Димерка²⁴²⁴.

Остерські козаки Александровичі володіли маєтностями у с. Калита²⁴²⁵, Барановські – у с. Омелянів²⁴²⁶ та Козельці²⁴²⁷. Грабовські та Козлови жили на Ніжинщині ще на початку ХІХ ст.²⁴²⁸. Значними маєтностями на Остерщині володіли нащадки бояр Барановських²⁴²⁹, Горбачевських (Горбачів)²⁴³⁰, Жуків²⁴³¹, Солонин²⁴³² та ін.

Серед нащадків любецької шляхти, що й надалі жили на території колишнього Любецького староства згадаємо Бакуринських, Даничів, Ріпчичів, Неданчичів, Кувечичів, Юскевичів-Красковських та ін. Частині власників навіть вдалося збільшити свої володіння за рахунок менш заможних родин. Частиною Голенищовщини заволоділи Посудевські²⁴³³. На с.Рогоща, яким заволоділи Болдаковські, у 1659 р. претендував Федір Сулима²⁴³⁴, у ХVІІІ ст. село перейшло до В.Томари²⁴³⁵. Рід Сулим був споріднений з родом Томар²⁴³⁶. Втративши землі у колишньому Любецькому старостві, рід Сулим володів маєтностями на Київщині²⁴³⁷. Розширили свої володіння козаки-шляхтичі Кохановські²⁴³⁸.

Далеко не усім родинам дрібної шляхти вдалося зберегти довоєнне землеволодіння. Давність структур землеволодіння, що своїми коренями йшли у

²⁴²¹ ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.16. – Арк.3, 3 зв., 34 зв., 35; Ф.1455. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.2-6

²⁴²² ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр. 85. – Арк.1-4.

²⁴²³ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.2. – Спр.5. – Арк.189 зв. – 190.

²⁴²⁴ ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.49. – Арк. 22.

²⁴²⁵ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.2. – Спр.5. – Арк.182 зв. – 183.

²⁴²⁶ Описи Київського намісництва 70-80-х років ХVІІІ ст.: Описово-статистичні джерела... – С.262.

²⁴²⁷ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.2. – Спр.5. – Арк.3 зв-4.

²⁴²⁸ ВЗЗД ДАЧО у м.Ніжин. – Ф.343. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.71 зв.; Спр.60. – Арк. 4 зв.

²⁴²⁹ ДАЧО. – Ф.132. – Оп.1. – Спр.512. – Арк.1.

²⁴³⁰ ЦДІАК України. – Ф.1455. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.22 зв.; ДАЧО. – Ф.132. – Оп.1. – Спр.993. – Арк.249.

²⁴³¹ Там само. – Спр.470. – Арк.1 зв – 2.

²⁴³² Там само. – Ф.156. – Оп.2. – Спр.21. – Арк.1, 6 зв, 103 зв.; Спр.30. – Арк.196-200 зв., 202 зв.; Спр.62. – Арк.1-2; Спр.64. – Арк.1, 8.

²⁴³³ Там само. – Спр.23. – Арк.300, 363; Спр.305. – Арк.127; Оп.2. – Спр.9. – Арк. 202; Ф.144. – Оп.1. – Спр.204. – Арк. 136 зв.

²⁴³⁴ Кондратьев І.В. Батьківщина Івана Сулими село Рогоща... – С.21; Лазаревский А. Сулимовский архив: Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей ХVІІ-ХVІІІ вв... –С.14-15

²⁴³⁵ Лазаревский А.Л. Обзорение Румянцевской описи Малороссии... – С.20

²⁴³⁶ ДАКО. – Ф.346. – Оп.2. – Спр.26. – Арк.18-20.

²⁴³⁷ Описи Київського намісництва 70-80-х років ХVІІІ ст.: Описово-статистичні джерела... – С.241, 256, 271, 273; ДАКО. – Ф.346. – Оп.2. – Спр.26. – Арк.65.

²⁴³⁸ В. PAU-PAN Kг. – Rps.272. – Ark.22-25.

литовсько-польську добу, та постійна зміна власників призводила до парцеляції. Одним із наслідків втрати земель стало й зубожіння дрібного боярства – частина представників родин любецьких бояр від другої половини XVII – XVIII ст. відомі як селянські. Наприклад, серед селян Любеча у 1739 р. були Котови, Богуші, Бобровники²⁴³⁹. Наприкінці XVIII ст. бачимо Жуків серед казенних селян с. Хрещате Козелецького повіту²⁴⁴⁰. Схожа ситуація фіксується на Правобережній Київщині²⁴⁴¹. Явище декласації шляхти було характерним і для білоруських земель²⁴⁴².

Чимало нащадків остерської та любецької шляхти, яким у подальшому вдалося довести своє шляхетне походження, відносилися до категорії дрібномаєткових дворян. З любецької шляхти походив дрібномаєтковий дворянин Микола Каменецький, з остерської – дворяни Білики, які не мали селян²⁴⁴³. Традиційними були співвласницькі маєтності, наприклад, Кононівський сінокіс у XVIII ст. був поділений між Дворецькими, Боселами, Святотвцями та Переяславським кафедральним монастирем²⁴⁴⁴. Урочищем Луцкова Гора володіли козаки с.Калита Янченкі та Матвієнки, а також надвірний радник С.Барановський та священник В.Александрович²⁴⁴⁵. На «черезсмужжя» дворянських «дач» неодноразово вказували і у XIX ст., про що звітувалися повітові предводителі дворянства²⁴⁴⁶. Повітове дворянство Козельця взагалі вимагало провести розмежування земель, адже «черезсмужжя» ускладнювало ведення господарської діяльності²⁴⁴⁷. Гоголівські «дачі» губернського секретаря Никифора Рутковського на початку XIX ст. склалися з 34 «нив»²⁴⁴⁸.

²⁴³⁹ ДАЧО. – Ф.679. – Оп.1. – Спр.399. – Арк.633 зв., 634 зв.

²⁴⁴⁰ Там само. – Ф.132. – Оп.1. – Спр.1344. – Арк.105 зв.

²⁴⁴¹ Ономастикон Васильківського повіту Київської губернії (кінець XVIII – початок XIX ст.... – С.30, 50; Чернецький Є.А. Шляхта Васильківського повіту Київської губернії за сповідальними розписами православних храмів початку XIX ст... – С.4.

²⁴⁴² Радзюк А. Паўстанне 1863-1864 гг. у лёсе жыхароў пяці шляхецкіх ваколіц // Homo Historicus – 2012. Гадавік антрапалагічнай гісторыі. – Вільня, 2012. – С.42.

²⁴⁴³ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.168. – Арк.37 зв., 177 зв.

²⁴⁴⁴ ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.84. – Арк.1, 3.

²⁴⁴⁵ Там само. – Ф.1847. – Оп.1. – Спр.76. – Арк.3.

²⁴⁴⁶ ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.3604. – Арк.6, 8, 23 зв.

²⁴⁴⁷ Там само. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.3604. – Арк.43.

²⁴⁴⁸ ІР НБУВ. – Ф.XIV. – Спр.5814. – Арк.1.

Новими землевласниками Остерського та Любецького староств стає козацька старшина нешляхетського походження (див. Додаток Д.1). За підрахунками О.Гуржія, у середині XVII ст. в Ніжинському, Переяславському та Київському полках звільнилося не менше половини від загальної кількості населених пунктів²⁴⁴⁹.

Великими землевласниками на Остерщині стали козаки Солонини, зобов'язані появою свого прізвища назвою остерського урочища «Солонці»²⁴⁵⁰. Рід відносився або до найдрібнішого боярського контингенту, або походив з місцевого селянства. Родині належали землі у сс. Борки, Бухалів, Єрків, Заворичі, Кошичі, Крива Гребля, Савін та ін.²⁴⁵¹. Солонини засновували нові слободи, що давало кількарічну податкову пільгу. Так виникла слобода Булахів²⁴⁵². Власником остерських маєтностей був Василь Дворецький, який у 1650 р. та 1653–1655 рр. (нак.), 1660–1662, 1663–1665, 1666–1667, 1668 рр. був київським полковником²⁴⁵³. Помітним землевласником регіону став рід Танських²⁴⁵⁴. Переяславський полковник Василь Танський (1661 – 1763 рр.) володів Слобідкою «в старом городе Остре»²⁴⁵⁵.

Пік зростання козацького землеволодіння припадає на кінець XVII – XVIII ст. На Остерщині виникають слободи Бобруйки, Савин, Святе, Окунінов, Новий Глибів. Подекуди тут осаджують вихідців з Правобережжя – ВКЛ та Речі Посполитої, а також з Московської держави²⁴⁵⁶. Чимало сіл було придбано у нащадків бояр чи у нових козацьких володільців. Село Слобідка під Остром була набута полковим ротмістром Федором Нестеренком²⁴⁵⁷. Ігнат та Григорій Ханенки володіли землями у с.Бобріки²⁴⁵⁸. У Носівці осіла частина роду Козлів²⁴⁵⁹. В регіоні

²⁴⁴⁹ Гуржій О. Етнічний склад і соціальна структура населення Гетьманату в другій половині XVII–XVIII ст... – С.138-139.

²⁴⁵⁰ ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.150. – Арк.85-85 зв.

²⁴⁵¹ Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела... – С.241, 242, 249, 255, 257, 270, 271.

²⁴⁵² Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.69.

²⁴⁵³ Гурбик А. Участь генеральної старшини уряду Б. Хмельницького в міждержавних слідчих комісіях... – С.304-305.

²⁴⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф.65. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.1-5; Ф.1847. – Оп.1. – Спр.119. – Арк.3-4.

²⁴⁵⁵ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.46.

²⁴⁵⁶ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.69.

²⁴⁵⁷ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.50.

²⁴⁵⁸ Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела... – С.240.

в другій половині XVII ст. з'явилися нові козацько-старшинські роди, як то Вишневецькі²⁴⁶⁰.

Любецькі села активно привласнювала собі чернігівська полкова старшина. У 60-і рр. XVII ст. с.Сибереж та слобідку Роїще затвердив за собою чернігівський полковий суддя Карпо Мокрієвич²⁴⁶¹. Власністю Бакуринських с.Буянки заволодів Пантелеймон Радич²⁴⁶². Чернігівський полковник О.Силич (1657–1663 рр.) клопотався перед царем Олексієм Михайловичем про затвердження своїх прав на Любеч й здобув грамоту 22 лютого 1662 р.²⁴⁶³. Багато маєтностей було придбано полковником Я.Лизогубом (1687–1699 рр.), зокрема, с.Левонькі²⁴⁶⁴. Йому також належали двори в Антоновичах, Гуті, Високіні, Боханах (Буханах), Зубахах, Угловці та ін.²⁴⁶⁵. Маєтності захоплював і полковник Юхим Лизогуб (1699–1704 рр.)²⁴⁶⁶.

Значна кількість колишніх шляхетських та боярських володінь стали ранговими старшинськими маєтностями (Додаток Д.2). Ця форма землеволодіння давала змогу їх подальшого привласнення козацькою старшиною²⁴⁶⁷. Наприклад, дворами у Карпилівці, Виповзові та Косачівці (разом це 168 дворів), заволодів київський полковник К.Солонина, який віддав їх значковому товаришу Трохиму Підтерєбі. Від нього маєтності перейшли до київського полковника Григорія Карповича, який віддав Карпилівку Братському монастирю²⁴⁶⁸. Землями у

²⁴⁵⁹ ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.154. – Арк.29 зв.

²⁴⁶⁰ ДАЧО. – Ф.132. – Оп.1. – Спр.878. – Арк.1

²⁴⁶¹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687)... – С.163-164; Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.5... – С.144; Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618–1648 рр... – С.290.

²⁴⁶² Лазаревский А.Л. Обзорение Румянцевской описи Малороссии... – С.21-25, 32.

²⁴⁶³ ЧМ. – Вф.–I-503. – Арк.1.

²⁴⁶⁴ ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.6. – Арк. 1299 зв.; Ф.1235. – Оп.1. – Спр.1241. – Арк.9.

²⁴⁶⁵ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка 1729-1730 гг... – С.154, 156; Кондратьев І. Село Шестовиця у першій половині XVII ст. // Село над Десною – Шестовиця: збірник статей і матеріалів. – Ніжин, 2009. – С.140-142.

²⁴⁶⁶ ЦДІАК України. – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 492 – 492 зв.

²⁴⁶⁷ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.4167. – Арк.39 зв. – 40; Кондратьев І.В. Нащадки служебної шляхти в оточенні Леонтія та Павла Полуботків // Беларусь і сусідзі: шляхі фармірування дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны": Зборнік навуковых артыкулаў. Вып.4. – Гомель, 2015. – С.37-42; Лучицкий И. В. Гетман Мазепа и остерские общине земли... – С.111.

²⁴⁶⁸ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.62.

Виповзові володіли Борсуки та Козлови²⁴⁶⁹. Села Крехаїв та Боденьки були привласнені київським полковником К.Солониною²⁴⁷⁰.

Подекуди старшинські володіння могли повернутися у підпорядкування Генеральної військової канцелярії. 6 березня 1735 р. значковий товариш Іван Дмитрієв продав гай над р.Остер «на войсковую енеральную артилерію»²⁴⁷¹.

Чимало земель стали ранговими володінням і на території колишнього Любецького староства. Любецькі сотники володіли с.Шибишинівка²⁴⁷², білоуські – с. Лопатні²⁴⁷³. За гетьмана Д. Ігнатовича с. Роїще стало ранговою маєтністю чернігівських воєвод, згодом цей ґрунт належав різним козацьким родинам²⁴⁷⁴.

Втрачені боярські землі ставали власністю не лише козацької старшини, але й міщанства. Мешканці Старого Остра в середині XVII ст. придбали у козака Туровського пасовисько на р.Остер, яке раніше було куплене Туровським у бояр Біликів²⁴⁷⁵.

Ще у 1649 р. Б.Хмельницький затвердив за чернігівськими війтами Лопатинський та Кувечицький млини²⁴⁷⁶. Чернігівським війтам належали с.Свинь, с.Березанка та с.Киселівка, бурмистрам – с.Хмельниця²⁴⁷⁷. Якась сіл належали Чернігову ще до Хмельниччини²⁴⁷⁸. З 60-х рр. XVII ст. ранговим володінням чернігівських війтів стало с. Погорільці.

Вже у XVIII ст. до регіону проникає російське дворянство. У 1728 р. землі у с.Семиполки та їхній окрузі придбав кавалергард М.Херасков²⁴⁷⁹. Князю

²⁴⁶⁹ ДАЧО. – Ф.156. – Оп.2. – Спр.21. – Арк.1, 8; Спр.30. – Арк.196-200 зв., 202 зв.; Спр.62. – Арк.1-2.

²⁴⁷⁰ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.62.

²⁴⁷¹ В. РАУ-РАУ Кг. – Rps.261 . – Арк.150 зв.-151.

²⁴⁷² Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729-1730 гг... – С.51.

²⁴⁷³ Там само. – С.44-46; Лазаревский А.Л. Обзорение Румянцевской описи Малороссии... – С.66; Універсали І.Мазепи (1687-1709)... – С.414-415; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687)... – С.644-645.

²⁴⁷⁴ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729-1730 гг... – С.15; Кондратьев І.В. Маєтності родини Полуботків в Любецькій окрузі (друга половина XVII – XVIII ст.) // Чернігівські старожитності: Матеріали наукової конференції “Архітектурні та археологічні старожитності Чернігово-Сіверської землі”. – Чернігів, 2006. – С.71-75.

²⁴⁷⁵ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.51; Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.106.

²⁴⁷⁶ Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657... – С.93-94.

²⁴⁷⁷ Доманова Г. До питання про земельну власність Чернігівського магістрату (друга половина XVII-XVIII ст.)... – С.38; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687)... – С.644-645.

²⁴⁷⁸ Шамрай Г. Чернігівські ратушні скарги // УАН, збірник історико-філологічного відділу, №46. Історико-географічний збірник. Видає комісія для складання Історико-географічного словника України. – Т.1. – К., 1927. – С.43.

²⁴⁷⁹ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.4457. – Арк.2-5.

Трубецькому належали землі біля с.Рудка²⁴⁸⁰. Селом Білики заволодів таємний радник Григорій Теплов²⁴⁸¹. У 1787 р. в с.Пушкарі Козелецького повіту був масток бунчукового товариша Думітрашко-Раїча²⁴⁸², хоча нащадки місцевих бояр Пушек зберегли за собою частину володінь щонайменше до кінця XVIII ст.²⁴⁸³.

Якщо нащадки любецької шляхти в більшості своїй втрачають панівне становище в Чернігівському полку (можливо це пов'язане із розправою над «мазепинцями»)²⁴⁸⁴, то нащадки остерських бояр та шляхтичів від 40-х рр. й до кінця XVIII ст., навпаки, займають домінуюче становище серед старшини Київського полку. Очевидно, що це піднесення пов'язане із діяльністю гетьмана К.Розумовського. У XVIII ст. десятки вихідців з остерського боярства та шляхти займають ключові посади серед старшини Київського полку. За гетьманування Розумовського генеральним бунчужним став Йосип Закревський. Цю посаду він отримав завдяки родичанню з гетьманом, адже його син Андрій одружився на сестрі гетьмана Ганні²⁴⁸⁵. Чимало урядів в Київському полку займали Александровичі, Барановські, Бобруйки, Борсуки, Будлянські, Дворецькі, Комарницькі, Лусти, Пригари, Солонини, Шуми та ін. (див. Додаток Д.3).

Деякі нащадки колишньої шляхти стають священиками. У 1690 р. священиком чернігівського Спасо-Преображенського собору був Самуїл Добронизький²⁴⁸⁶. Шляхтич Микифор Карпович у 1699 та 1701 рр. згадувався як священик с.Лопатні²⁴⁸⁷. Любецький шляхтич Єрофій Стецький у 1672–1700 рр. був священиком Пречистенської церкви Любеча. У Любецькому синодику поминається рід любецького сотника Івана Савича: ієромонах Григорій, інокіні Афанасія та Анастасія²⁴⁸⁸. Шибиринівським священиком був Семен Молявка-

²⁴⁸⁰ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.4457. – Арк.6-7.

²⁴⁸¹ Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела... – С.243.

²⁴⁸² Там само. – С.269.

²⁴⁸³ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.2. – Спр.5. – Арк.85 зв – 86; Спр.14. – Арк.15 зв.

²⁴⁸⁴ Кондратьєв І.В. Нашадки любецької шляхти на службі Гетьманської держави у XVIII ст. // Розумовські зустрічі: матеріали науково-практичної конференції «Розумовські зустрічі» (28 листопада 2012 року). Вип.1. – Чернігів, 2012. – С.187-192.

²⁴⁸⁵ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.1790. – 7 Арк.

²⁴⁸⁶ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.18777. – Арк.43 зв.; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.4... –С.185.

²⁴⁸⁷ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.62468. – Арк.15; Спр.62469. – Арк.16.

²⁴⁸⁸ Синодик Любецького Антониевського монастиря... – С.47.

Жлоба, а священником у с.Вербичі – Потап Жлоба²⁴⁸⁹. Нащадок шляхетського роду, любецький міщанин Олександр Каменський у 1772 р. прийняв священницький сан. До того він був шинкарем²⁴⁹⁰.

З роду остерських шляхтичів Александровичів вийшов священник с.Калита Василь Александрович²⁴⁹¹. На зламі XVII – XVIII ст. священником Преображенської церкви Козельця був Красовський²⁴⁹². Остерським козаком у 1710 р. був Яків Вербицький, а його нащадок Максим Вербицький був священником у Старгородці²⁴⁹³.

З посиленням російської експансії, українська старшина-шляхта замислилася про зрівняння з російським дворянством. Вважається, що перші спроби підняти це питання відносилися ще до 30-40-х рр. XVIII ст.²⁴⁹⁴. Активізувався процес за гетьманування К.Розумовського (1750–1764 рр.). На початку свого гетьманства він наказав створити списки козацької еліти, адже передбачалось, що козацькі чини та уряди будуть зрівняні з імперськими²⁴⁹⁵.

Від середини XVIII ст. робилися перші спроби довести своє шляхетське походження. Нащадки любецьких бояр Скугарів намагалися вийти з-під підпорядкування Любецького монастиря. Для цього вони навіть створили родовідний розпис, але довести свої шляхетські права не змогли²⁴⁹⁶.

Від 60-х рр. XVIII ст. формалізується процес перетворення козацької старшини в повноцінний панівний стан – дворянство. У 1762 р. Петро III видав «Маніфест про вольності дворянства»²⁴⁹⁷. У 60-х рр. XVIII ст. поступово відновлюється практика проведення шляхетських сеймиків²⁴⁹⁸. «Шляхетський»

²⁴⁸⁹ ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.546-546 зв.; Лазаревский А.Л. Обзорение Румянцевской описи Малороссии... – С.59.

²⁴⁹⁰ Ділова документація Гетьманщини XVIII ст.: Зб. Документів... – С.94.

²⁴⁹¹ ЦДІАК України. – Ф.1847. – Оп.1. – Спр.76. – Арк.3.

²⁴⁹² Там само. – Ф. 51. – Оп.1. – Спр.2723. – Арк.1.

²⁴⁹³ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.4936. – Арк.1-2; ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.153. – Арк.52-53 зв.

²⁴⁹⁴ Из истории благородного сословия в Беларуси и соседних государствах... – С.143; Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII – XVIII вв. Т.1. Вып.2... – С.256-257.

²⁴⁹⁵ Сокирко О. Військові реформи за гетьманування Кирила Розумовського, 1750–1764 рр. // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К., 2014. – С.362.

²⁴⁹⁶ В. РАУ-РАУ Кг. – Rps.273. – Арк.55 а.в.–57.

²⁴⁹⁷ Папакін Г.В. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси. – К., 2003. – С.141.

²⁴⁹⁸ Свєрбигуз В. Старосвітське панство. – Варшава, 1999. – С.68.

загал отримує право обирати земських суддів, підсудків, писарів та підкоморіїв²⁴⁹⁹. У 1763 р. Катерина II скликала «Комісію о волности дворянства», котра мала врегулювати становий статус дворян²⁵⁰⁰. У 1764 р. в Глухові відбулися збори козацтва та шляхти, де було вирішено звернутися до Катерини II із проханням підтвердити права та вольності Малоросії²⁵⁰¹. У березні-квітні 1767 р. у всіх полках були проведені шляхетські вибори²⁵⁰². В цей час серед козацької старшини Київського полку бачимо значну частину нащадків остерських бояр. Генеральним обозним був Йосип Закревський, його син Андрій був полковим осавулом, полковим обозним був Зіновій Борсук, отаманом Київського полку був Стефан Барановський та ін.²⁵⁰³. Цікаво, що коли делегати усіх сотень Київського полку обирали у Козельці депутата, однією з вимог до кандидатів була наявність освіти²⁵⁰⁴.

У листопаді 1775 р. Катерина II підписала «Основний закон для адміністрації Російської імперії», який стандартизував адміністративні одиниці та створював відповідні органи управління²⁵⁰⁵. З цього періоду вже відомі поодинокі спроби клопотання про надання російського дворянства – у 1774 р. таку спробу зробили Климовичі²⁵⁰⁶. У 1777 р. Петро Комарницький доводив своє шляхетство для заняття посади возного (судді) Остерського повіту, посилаючись на шляхетство батька²⁵⁰⁷. Десь до 1778 р. доводив дворянство генеральний бунчужний Іван Бороздна²⁵⁰⁸.

Щонайпізніше з 1778–1779 рр. існувала посада «предводителя шляхетства полку Черниговского», яку займав чернігівський підсудок (1764–1769–? рр.)

²⁴⁹⁹ Сердюк І. Полкові міста Гетьманщини в другій половині XVIII ст.: економіка та демографія // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К., 2014. – С.236.

²⁵⁰⁰ Сокирко О. Військові реформи за гетьманування Кирила Розумовського, 1750–1764 рр. // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К., 2014. – С.366.

²⁵⁰¹ Мясотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII – XVIII вв. – Т.1. – Вып.2... – С.256-257.

²⁵⁰² Свербигуз В. Старосвітське панство... – С.84-85, 98.

²⁵⁰³ ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.154. – Арк.3, 3 зв, 4 зв, 9 зв, 60 зв.

²⁵⁰⁴ Яременко М. Освітнянські стратегії козацької еліти у XVIII ст. // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К., 2014. – С.426.

²⁵⁰⁵ Сердюк І. Полкові міста Гетьманщини в другій половині XVIII ст.: економіка та демографія... – С.243.

²⁵⁰⁶ ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Спр.18518. – Арк.86.

²⁵⁰⁷ ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.101. – Арк.17.

²⁵⁰⁸ ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Спр.27809. – Арк.5.

любецький шляхтич Василь Силич²⁵⁰⁹. У 1777 р. посаду «предводителя шляхетства полку Кевского» займав виходець з давнього роду остерської шляхти Стефан Барановський²⁵¹⁰.

26 жовтня 1781 р. було наказано розпочати «разбор малороссийского шляхетства». Розпочалася робота комісій по розгляду справ на дворянство. Від початку діяльності комісій великою проблемою була приналежність частини претендентів до «подушного окладу». У 1791 р. генерал-губернатор М.Кречетніков доносив, що у трьох малоросійських губерніях до родовідних книг внесено 22702 особи, що платять за ревізією 1782 р. подушну подать²⁵¹¹. Чимало нащадків бояр залишилися козаками. Лише на Остерщині станом на 1784 р. нараховували 10469 козаків²⁵¹².

Прагнення нащадків шляхти набути дворянство стимулювалось ліквідацією у 1781 р. полкового адміністративно-територіального устрою. Колишні полкові міста стали повітовими центрами, а козацькі полки перетворилися на регулярні карабінерні²⁵¹³. У 1781 р. були створені Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва²⁵¹⁴.

21 квітня 1785 р. була видана жалувана грамота російському дворянству²⁵¹⁵. Діяльність комісій була регламентована, значна частина документів прийнята й від нащадків «шляхетних земель или бояр... и кои также определены служить воинско яко иная шляхта»²⁵¹⁶. На початку своєї діяльності комісії, особливо Новгород-Сіверська, розглядала усі заявки позитивно²⁵¹⁷.

²⁵⁰⁹ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.58232. – Арк. 1 зв., 4, 13 зв.-14; Матеріали для історії Малоросії (Із архіва гр. Милорадовича). – Чернігов, 1890. – 14 с. – С.5.

²⁵¹⁰ ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.105. – Арк.1, 3.

²⁵¹¹ Из истории благородного сословия в Беларуси и соседних государствах... – С.144-145.

²⁵¹² ЦДІАК України. – Ф.1021. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.39.

²⁵¹³ Сердюк І. Полкові міста Гетьманщини в другій половині XVIII ст.: економіка та демографія... – С.243.

²⁵¹⁴ ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.3205. – Арк.57; Івченко А., Пархоменко О. Україна: фортеці, замки, палаци. Путівник. – К., 2010. – С.72; Ситий І. Створення Чернігівської губернії і доля українського козацтва // Сіверянський літопис. – 2003. – №5-6. – С.62.

²⁵¹⁵ Полное Собрание Законов Российской Империи: Собрание первое: С 1649 по 12 декабря 1825 года. – СПб., 1830. – Т. 22. – С.344-358; Из истории благородного сословия в Беларуси и соседних государствах... – С.184.

²⁵¹⁶ ДАЧО. – Ф.86. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.126.

²⁵¹⁷ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1770-1830. – К., 1996. – С.210; Кондратьєв І.В. Набуття нащадками любецької шляхти російського дворянства // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Вип. 33. – Серія «Історичні науки». – № 3. – Чернігів, 2006. – С.40.

Нашадки давньої шляхти зазвичай претендували на VI частину, куди вносилися «древние благородные роды» з історією більш ніж 100 років²⁵¹⁸. До VI частини у 1784 р. були внесені Лапи та Лапи-Рубани²⁵¹⁹. У 1787 р. в Чернігові була складена перша родовідна книга, до якої були вписані Тупиці, Тетері, Тарасевичі-Величковські та ін.²⁵²⁰.

Після утворення Малоросійської губернії з центром у Чернігові, Новгород-Сіверська комісія була ліквідована, а її справи були передані до Чернігівського дворянського зібрання, де частина з них була переглянута²⁵²¹. Схожа ситуація спостерігалась на новоприєднаних до імперії білоруських землях²⁵²². У 1791 р. Сенат скасував усі результати попередньої діяльності комісій і наказав провести повторний розгляд справ²⁵²³. З 1797 р. головним арбітром у визнанні дворянських прав стала Герольдмейстерська контора Сенату в Санкт-Петербурзі, а російські чиновники почали піддавати сумнівам гідність багатьох шляхетських родин²⁵²⁴.

Ще гостріша проблема з кількістю бажаючих отримати статус дворян постала опісля 1793 р., внаслідок другого розподілу Речі Посполитої та приєднанням до Росії Правобережжя²⁵²⁵. У цей самий період на Лівобережжі відбувається ліквідація інституцій Гетьманщини, яка була на той момент хоча і формальною, але автономією у складі Росії²⁵²⁶. З утворенням Малоросійської губернії до неї спочатку увійшов Речицький повіт (частина цього повіту була територією Любецько-Лоевського староства). Ймовірно, що імперська влада свідомо намагалася роз'єднати давні адміністративні одиниці, шляхом вилучення з них якихось частин та включення до нових адміністративних утворень. Але лише

²⁵¹⁸ Из истории благородного сословия в Беларуси и соседних государствах... – С.194-196.

²⁵¹⁹ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.4. – Спр.4. – Арк.172 зв.

²⁵²⁰ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. Вид. друге, доп... – С.120.

²⁵²¹ ДАЧО. – Ф.86. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.407; Ф.133. – Оп.1. – Спр.73. – Арк.2-2 зв.

²⁵²² Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. Т.1... – С.75; Орлов В. Дворянские гнезда // Дело. – Минск, 1994. – № 1. – С.42-44.

²⁵²³ Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1770-1830... – С.219.

²⁵²⁴ Свербигуз В. Старосвітське панство... – С.165; Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1770-1830... – С.220,224.

²⁵²⁵ Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство (отгиск из журнала "Киевская Старина"). – К., 1897. – С.106.

²⁵²⁶ Бойко В. М., Казіміров Д. В., Леп'явко С. А. Владні інституції Чернігово-Сіверщини... – С. 46, 63.

третина шляхти Речицького повіту визнала нову політичну реальність, включившись до виборів у місцеві та губернські органи влади²⁵²⁷.

Низка законодавчих актів ускладнили доступ нащадків остерської та любецької шляхти до дворянства²⁵²⁸. Але значній їх кількості вдалося довести свої права та отримати статус російських дворян (див. Додаток Д.4). Певне уявлення про кількість нащадків остерських бояр нам дають списки ополчення Чернігівської губернії 1812 р. З 50 наведених прізвищ по Остерському повіту 33% належали остерським боярським та козацьким родам – це Александровичі, Білики, Бобруйки, Єнкі, Жуки, Козловські, Мажуховські-Тетері, Танські²⁵²⁹.

Багатьом пошукувачам було відмовлено у набутті дворянського статусу ще на початку роботи комісій. Наприкінці XVIII ст. Київські дворянські депутатські збори відмовили у дворянстві Йосипу та Мартину Бакуринському, Андрію Добронизькому, Герасиму Кувечинському²⁵³⁰. Рід любецьких шляхтичів Ковтуневичів, що був визнаний в дворянстві Новгород-Сіверською комісією, за рішенням Герольдії був виключений з дворянської родовідної книги²⁵³¹.

Спочатку включені до родовідних книг, а згодом, за браком доказів, з неї виключені нащадки остерських бояр Мишків-Гришичів²⁵³², Антоновичів²⁵³³, Богушів²⁵³⁴ та ін. У 30-і рр. XIX ст. Герольдія позбавила дворянства нащадків любецької шляхти – Казанських, Пероцьких, Юскевичів, Савичів, Шихуцьких, Козловських, Кувечинських; остерської – Креховецьких, Лап (Лапек, Данилевських-Лап)²⁵³⁵ та ін.

Невизнанню у дворянстві сприяла велика кількість претендентів. Наприкінці XVIII ст. у дворянстві було визнано біля 70 представників роду остерських бояр

²⁵²⁷ Кондратьев І. Участь шляхти Речицького повіту у виборах в дворянські інституції Чернігівського намісництва в 1796 році // Беларусь праз призму рэгіянальнай гісторыі: Рэчыцкі край. Да 150-годдзя з дня нараджэння Мітрафана Доўнара-Запольскага): зб. навук. арт. – Мінск, 2018. – С.305-312.

²⁵²⁸ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.73. – Арк.4; Казначеева Л.М. Джерела до вивчення діяльності Волинського дворянського зібрання... – С.637; Из истории благородного сословия в Беларуси и соседних государствах... – С.46; ЦДАК України. – Ф.1847. – Оп.1. – Спр.16. – 99 арк.

²⁵²⁹ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.187. – Арк.21-21 зв.

²⁵³⁰ Там само. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.1-2.

²⁵³¹ Там само. – Оп.1. – Спр.192. – Арк.400.

²⁵³² Там само. – Спр.294. – Арк.137; Спр.315. – Арк. 43, 364-365; Спр.325. – Арк.69.

²⁵³³ РДА. – Ф.1343. – Оп.16. – Спр.2285. – Арк.1-3.

²⁵³⁴ Лазаревский А.Л. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии... – С.21-22.

²⁵³⁵ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.266. – Арк.29, 42-43, 116-116 зв., 205; Спр.325. – Арк.1 зв., 2 зв., 9, 314-314 зв.

Штом-Біликів віком від 5 до 55 років²⁵³⁶. У 1836 р. в любецьких селах Зліїв, Губарі, Пересаж, Вербово та Семаки мешкали 44 дворянина та 388 козаків²⁵³⁷. На території колишнього Любецького староства, у 1792 р. у с.Мисах та с.Антоновичі мешкало більше ста Антоновичі²⁵³⁸. У с.Козли та на х.Козли мешкало біля півсотні Козлевичів (Козлів)²⁵³⁹. В передмісті Остра Татаровщині у 1847 р. жило 8 дворян²⁵⁴⁰ та ін.

Ареал розповсюдження родин постійно збільшувався, чимала кількість нащадків як остерської так і любецької шляхти жили за межами колишніх староств. Священик Василь Кохановський у 1766 р. жив у м.Мрин²⁵⁴¹. Біля Золотоноші жили гілки родів Богушів²⁵⁴² та Солонин²⁵⁴³.

Розглядаючи становище міщан відзначимо, що міщанству Любеча після руйнації міста в середині XVII ст. довелося фактично відроджуватись як явищу. В значно кращих умовах опинилося остерське міщанство, яке, до того ж, володіло магдебурзьким правом. На слушну думку І. Сердюк, українські міста та містечка за Гетьманщини жили на основі поєднання традицій Речі Посполитої, Гетьманщини та модернізаційних процесів Російської імперії²⁵⁴⁴.

Стан джерел не дозволяє нам назвати точну дату руйнації замку в Любечі, ймовірно, що це відбулося з відступом армії ВКЛ у 1653 р. Під час поїздки І.Брюховецького до Москви Любеч навіть не згадувався серед міст, куди мали ввести московських воєвод та стрільців²⁵⁴⁵. «Переписна книга» 1666 р. дає відомості усього про три орних подвір'я, вісім торгових, три ремісничих та сім «убогих»²⁵⁴⁶.

²⁵³⁶ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.2. – Спр.21. – Арк.570 зв. – 575.

²⁵³⁷ Бондар О., Кондратьєв І. Археологічні розвідки на території селища XVII – XIX ст. Пересаж у 2011 р. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. Вип. 21. – Ч.1. – К., 2012. – С.67; Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.6... – С.232.

²⁵³⁸ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.300, 363-364.

²⁵³⁹ Кондратьєв І. Боярський рід Козлів – засновники с. Козел // Михайло-Коцюбинське – селище рідне мос: Матеріали І–ІІІ М.-Коцюбинських історико-літературних читань. – Чернігів, 2016. – С.18-23; ДАЧО. – Ф.86. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.155; Ф.133. – Оп.1. – Спр.23. – Арк. 362-362 зв.

²⁵⁴⁰ ЦДІАК України. – Ф.1847. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.4.

²⁵⁴¹ Там само. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.34. – Арк.1.

²⁵⁴² ДАЧО. – Ф.133. – Оп.2. – Спр.8. – Арк.355 зв., 622 зв – 623.

²⁵⁴³ ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.150. – Арк.15 зв. – 16 зв.

²⁵⁴⁴ Сердюк І. Полкові міста Гетьманщини в другій половині XVIII ст.: економіка та демографія... – С.231.

²⁵⁴⁵ Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі... – С.361.

²⁵⁴⁶ Сапон В. Чернігівці 1666 р. З історії міста // Деснянська правда. – 1995. – 25 листопада. – С.3.

Ще Б.Хмельницький, розуміючи стратегічне значення Любеча зробив місто ранговою маєтністю чернігівських полковників²⁵⁴⁷. Полковники мали надсилати до міста своїх дозорців, щоб ті стежили за порядком. Наприклад, дозорцем Івана Абрамовича (Поповича) у 1656 р. був вибельський сотник Діонісій (чи Даніель²⁵⁴⁸)²⁵⁴⁹.

У 1663 р. гетьман І.Брюховецький надав універсал любецьким міщанам, який звільняв їх від податків на десять років: «о поселении на руинах места Любецкого мешчанам любецким и хто одно колвек позволить ити до Любеча на мешкане на десять лет слободи заживати...»²⁵⁵⁰. За гетьманування Д.Ігнатовича любецькі міщани отримали ще один привілей із звільненням від податків на десять років²⁵⁵¹.

На відміну від Любеча, який права на самоврядування так і не отримав, Остер продовжував користуватися магдебурзьким правом, наданим 26 грудня 1663 р.²⁵⁵². Неодноразово підтверджувалося гетьманськими універсалами та царськими привілеями й право козельчан на магдебургію. 12 квітня 1660 р. київський полковник Т.Цицура звільнив міщан Козельця від повинностей: «быть от подвод свободных». 29 листопада 1661 р. цар Олексій Михайлович підтвердив право Козельця «на Майдебурское их право», а серед іншого й звільнення від транспортної повинності²⁵⁵³. 8 липня 1663 р. право на самоврядування підтвердив І.Брюховецький²⁵⁵⁴. Магдебургія об'єднувала острян та козельчан з мешканцями таких міст як Київ, Переяслав, Ніжин, Канів, Чернігів, Почеп, Гадяч та Стародуб²⁵⁵⁵.

²⁵⁴⁷ АЗПРІ МЗС РФ. – Ф.124. – Оп.1. – Спр.35. – Арк.6 зв. – 7.

²⁵⁴⁸ Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Частина 1. Урядники гетьманської адміністрації... – С.65.

²⁵⁴⁹ Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городничского уезда. Родина преподобного Антония Печерского... – С. 152-153.

²⁵⁵⁰ Миллер Д.П. Архивы Харьковской губернии... – С.305; Милорадович Г.А. Местечко Любеч // ЧГВ. – 1855. – №52. – Часть неофициальная. – С.416.

²⁵⁵¹ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.6... – С.225.

²⁵⁵² ЦДІАК України. – КМФ.-36. – Оп.1. – Спр.220. – Арк.191-193 зв.; ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.3205. – Арк.57.

²⁵⁵³ ЦДІАК України. – Ф.237. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.3-3 зв., 4-4 зв.

²⁵⁵⁴ Там само. – Арк.5-5 зв.

²⁵⁵⁵ Воссоединение Украины с Россией: документы и материалы в 3-х т. Т. 3: 1651-1654 гг... – С. 568; Сердюк І. Полкові міста Гетьманщини в другій половині XVIII ст.: економіка та демографія... – С.244.

Як і раніше, Остер складався з міста та передмістя: «раздѣляется на двѣ части»²⁵⁵⁶. Передмістя було обмежене двома ручаями – Деснищем та Попівкою²⁵⁵⁷. 5 березня 1657 р. остерська міщанка Мартиніха продала міщанину Грицьку Пінчуку «пляц в старом месте Остре над речкою Поповкою состоящим». Ділянка знаходилась біля р.Попівка: «пляц... лежачий в старом месте Остре под р.Поповка». Біля ділянки до р. Попівка була «пробита» вулиця²⁵⁵⁸. Забудова Остра була доволі щільною. Наприклад, в продажному запису доньки остерського сотника Михайла Рубана козачки Юхимії київському канцеляристу Григорію Золотоверхому на продаж житлового двора «с хоромным строением» зазначалося, що двір з усіх сторін був оточений іншими спорудами та володіннями²⁵⁵⁹.

Наприкінці XVIII ст. в Острі було 5 дерев'яних церков²⁵⁶⁰. Найвідоміший остерський храм – Юрієва Божниця, був реконструйований у 1695 р.²⁵⁶¹. Храм не був захищений від руйнації, відомо, що під час будівництва в Старгородці Троїцької церкви у 1872 р., разом із новою цеглою використовували й давньоруську плінфу²⁵⁶². Загалом історично-просторова топографія як Любеча так і Остра довгий час залишалась незмінною. В середині XVIII ст. планувалася, хоча й не була здійснена, реконструкція Любеча²⁵⁶³. Остер був сильно перепланований лише на початку XIX ст.²⁵⁶⁴.

Після перенесення полкової влади з Києва до Козельця починається занепад Остра. Відбулося це опісля повстання І.Мазепи. З 1708 по 1782 рр. в Козельці була розміщена полкова канцелярія та суди²⁵⁶⁵.

Наявність в Острі двох адміністрацій – сотенної козацької та міщанської магістратської, зумовили тісні взаємини між ними. Козацький уряд часто

²⁵⁵⁶ Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела... – С.52, 199.

²⁵⁵⁷ Там само.– С.199, 300.

²⁵⁵⁸ ЦДІАК України. – Ф.1471. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.12.

²⁵⁵⁹ Там само. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.154. – Арк.11-16.

²⁵⁶⁰ Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела... – С.52-53.

²⁵⁶¹ Зуммер В.М. Остерський городок і остерська Божниця... – С.43.

²⁵⁶² НА ІА НАНУ. – Ф.е. – №1988/183. – С.11.

²⁵⁶³ РДВІА. – Ф.349. - Оп.19. – Спр.1564. – 1 Арк.

²⁵⁶⁴ Бондарь А.Н. Укрепления Остра в XVI – первой половине XVII вв... – С.190-196. С.195; Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст... – С.272-273.

²⁵⁶⁵ Гурбик А. Участь генеральної старшини уряду Б. Хмельницького в міждержавних слідчих комісіях... – С.305-306; Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела... – С.43, 55; Сердюк І. Полкові міста Гетьманщини в другій половині XVIII ст.: економіка та демографія... – С.241, 302.

користувався міською печаткою, а остерський магістрат міг скористатися печаткою Остерської сотні²⁵⁶⁶. У XVIII ст. війтами Остра часто ставали козаки²⁵⁶⁷. Тісними були зв'язки між міщанами та козацтвом й у Козельці. Наприклад, бурмістром Козельця був осавул полкової артилерії Герасим Соболевський²⁵⁶⁸. Родове гніздо Соболевських – це с.Соболівка, також вони володіли маєтностями у Бухалові та Гарбузах²⁵⁶⁹. У 1793 р. ратманом козелецької ратуші був козак-боярин Фома Білик²⁵⁷⁰, а у 1796 р. він згаданий вже як козелецький бургомістр²⁵⁷¹.

Незважаючи на тісні зв'язки, конфлікти між міщанами та козацькою старшиною були постійними як у Острі так і у Козельці. У 1694 р. до Остра прибула комісія яка мала розглянути претензії магістрату до козаків-бояр Біликів, за неможливість незаконне заволодіння ними маєтністю²⁵⁷². Виявилось, що своє володіння Білики придбали у Корнія Кудіна ще у 1620 р.²⁵⁷³. Рішенням комісії Остерському так і Козелецькому магістратам («а не козельський, а не остринський») було наказано зняти усі претензії²⁵⁷⁴.

Остер, із своєю відносною близькістю як до Києва, так і до Козельця, стає місцем оселення та нагромадження майна представниками знатних родин козацької старшини. 18 липня 1666 р. остерський міщанин Павло Плеснік продав Василю Дворецькому свій ґрунт навпроти Вовчої Гори²⁵⁷⁵. Поруч володіли землями священики церкви Св. Іоанна Предтечі, які 17 липня 1665 р. ділили в магістраті Остра приналежні ним ґрунти²⁵⁷⁶. Значними землевласниками в місті стали родини Танських²⁵⁷⁷ та Хенцинських²⁵⁷⁸. У 1782 р. остерський магістрат

²⁵⁶⁶ Ситий І. Міські печатки козацької України та короборацийні формули документа... – С.20-26; Його ж. Ситий І. Міські, полкові та сотенні печатки Чернігівщини... – С. 76–78.

²⁵⁶⁷ ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.95. – Арк.4; Спр.99. – Арк.3.

²⁵⁶⁸ Там само. – Ф.199. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.2 зв.

²⁵⁶⁹ Там само. – Ф.63. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.1-1 зв.; Ф.1455. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.7.

²⁵⁷⁰ Там само. – Ф.199. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.70.

²⁵⁷¹ Там само. – Арк.91.

²⁵⁷² ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.625. – Арк.86-87.

²⁵⁷³ Там само. – Арк.86-87.

²⁵⁷⁴ Там само. – Арк.86-87 зв.

²⁵⁷⁵ ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.84. – Арк.31-31 зв.

²⁵⁷⁶ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.2609. – Арк.2.

²⁵⁷⁷ ЦДІАК України. – Ф.63. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.1-3; ДАЧО. – Ф.132. – Оп.1. – Спр.993. – Арк.250, 256.

²⁵⁷⁸ Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (друга половина XVII-XVIII ст.) // Сіверянський літопис. – 2016. – № 2. – С.71-72.

звинуватив остерського сотника М.Псьола у заволодінні вільною землею²⁵⁷⁹. Купували у міщан майно й дрібні остерські козаки-бояри. 11 червня 1658 р. Михайло Єнько придбав оранку біля хут.Копачів у остерського міщанина Тита Крота²⁵⁸⁰. Дрібнобоярський рід Лутава (родова маєтність с.Лутава) стали міщанами Козельця²⁵⁸¹.

Вихідці з дрібної шляхти не цуралися міщанського статусу. У 1659 р. любецькими міщанами був Отрох Ігнатович та Федір Попович²⁵⁸². У 1666 р. як міщани згадані колишні бояри Карповичі та Васильовичі²⁵⁸³, Ігнатовичі у 1698 р. – як міщани Лоева²⁵⁸⁴. «Посполитими» Любеча у XVIII ст. були Бельдюжкі, Злобицькі, Козловичі, Корольки, Коробки, Селецькі, Юрковичі та ін.²⁵⁸⁵.

Частина остерських шляхтичів Закревських та бояр Секир (Секиринських) стали міщанами та жили на території сучасної Борзнянщини у сс. Мала та Велика Загорівка²⁵⁸⁶. Остерськими міщанами у 1665 р. були Іван Гладкий, Ярема Томілець, Петро Тополя, Матвій Туровець²⁵⁸⁷.

Остерському магістрату вдалося за Гетьманщини зберегти свої довоєнні маєтності²⁵⁸⁸. Незабаром володіння стали зменшуватись після майнових суперечок з козацькою старшиною та монастирями. Тривалим був конфлікт з ченцями Київського Братського монастиря за с.Виповзів²⁵⁸⁹. Навіть незважаючи на значні втрати земель, у першій чверті XVIII ст. магістрату належало 116 дворів в самому місті, 13 – в Старгородці, по 12 – в Гуті, Булахові, Савіні, по 8 – в Одинцях та Волевачах, 4 та 5 – відповідно в Упирках та Вовчій Горі²⁵⁹⁰. В сусідньому Козельці

²⁵⁷⁹ ЦДІАК України. – Ф.1847. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.1-2, 11.

²⁵⁸⁰ Там само. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.396. – Арк.210.

²⁵⁸¹ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.2. – Спр.5. – Арк.57 зв.-58.

²⁵⁸² ІР НБУВ. – Ф.XIV. – Спр.2669. – Арк.5

²⁵⁸³ Коваленко О.Б., Сапон В.М. Переписна книга Любеча та його округи 1666 р... – С.185.

²⁵⁸⁴ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.62466. – Арк.12.

²⁵⁸⁵ Tumins V.A., Struminsky B.A. Three Charters from the Seventeenth Century / Documents... – P.211-214.

²⁵⁸⁶ ДАЧО. Ф.679. – Оп.10. – Спр.1531. – Арк.3 зв.; Спр.1595. – Арк.194 зв.

²⁵⁸⁷ ІР НБУВ. – Ф.XIV. – Спр.2609. – Арк.2

²⁵⁸⁸ М'якотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII – XVIII вв. – Т.1. – Вып.2... – С.22.

²⁵⁸⁹ ІР НБУВ. – Ф.XIV. – Спр.140. – Арк.1-2.; Батури́нский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг... – С.284-285.

²⁵⁹⁰ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.34-35, 58, 65.

міщанам належали 133 двори у сс. Новіки, Димерка, Будище, Сморшкі, Беркове, Тополі та ін.²⁵⁹¹.

На відміну від Остра, Любеч перетворюється у приватно-володільницьке містечко. За гетьманування І.Мазепи, місто було відібране у чернігівських полковників: «гетьман изменник Мазепа оным местечком сам владел»²⁵⁹². У середині XVIII ст. факт привласнення Любеча оцінювали як незаконний: «нарушив монаршую грамоту (привілей царя Олексія Михайловича 1654 р. – І.К.) и гетмана Богдана Хмельницкого»²⁵⁹³. «Мазепина книга» містить стислий опис будинку гетьмана на Замковій горі: «двор со всяким строением. В том дворе 2 пушки медные на станках»²⁵⁹⁴. Можливо, це саме «мазепину» фортецю відремонтували 1737 р., про що йшлося в рапорті наказного любецького сотника Т.Костантиєвича: «оной город Любеч совсем подчинен и полисадами округ оставлен»²⁵⁹⁵. Стараннями гетьмана у Любечі був відновлений Любецький Антоніївський монастир²⁵⁹⁶.

Одним із урбаністичних критеріїв вважається заняття міщанства ремісництвом та торгівлею. За Гетьманщини меншу роль стало відігравати вирощування зернових, хоча міщанство продовжувало займатися сільським господарством. Наприклад, 1665 р. остерський міщанин Іван Сергієвич продав «пляц» із садом на Вовчій Горі козаку Феодосію²⁵⁹⁷. Для Остра значним джерелом доходів міщанства залишилося тваринництво. Заготівля сіна дозволяла вирощувати худобу. Відомо, що в Острі відгодовували волів, коней, корів, овець, свиней та кіз²⁵⁹⁸. Козелецькому магістрату належали великі сіножаті навпроти

²⁵⁹¹ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.34.

²⁵⁹² АЗПРІ МЗС РФ. – Ф.124. – Спр.35. – Оп.1. – Арк.6 зв – 7.

²⁵⁹³ В. РАУ-РАУ Кг. – Rps.273. – Ark.54, 55 а.

²⁵⁹⁴ Ситий І. Любеч та його округа у 1726 р. // Сіверянський літопис. – 1995. – №4. – С.40, 50.

²⁵⁹⁵ Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII-XVIII ст.) (частина 12) // Сіверянський літопис. – 2018. – № 5. – С.114.

²⁵⁹⁶ Милорадович Г.А. Антониевский Любечский мужской монастырь. – Чернигов, 1860. – С.43-45; В. РАУ-РАУ Кг. – Rps.273. – Ark.54 v.

²⁵⁹⁷ Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Зб. док... – С.251.

²⁵⁹⁸ Пенський А.Г., Лавренчук П.Я. Остер – європейське місто... – С.42-44.

Моровська, та землі з підданими у сс. Сморшкі, Берків, Іржавець, Нові Опенькі, Білейки²⁵⁹⁹.

З традиційних занять відзначимо рибальство. Чимало ремісників в Острі працювали забезпечуючи виготовлення рибальського реманенту та смоли для човнів²⁶⁰⁰. Значно більшу роль в житті містян стали займати ремесла. У XVIII ст. в Острі працювала ціла низка представників різних ремісничих спеціальностей, які забезпечували потреби містян²⁶⁰¹. В місті працювали перепечаї, кожум'яки, різники, кушніри, слюсарі та тесля²⁶⁰².

Величезні прибутки козацька старшина і монастирі одержували від гут та рудень. Перші гуті на Остерщині з'явилися у середині XVII ст. У 1658 р. гута згадана в обмеженні Крехаївського ґрунту²⁶⁰³. Наприкінці XVII ст. у власності Туманських була с.Стара Гута²⁶⁰⁴.

Ще одним джерелом доходу було млинарство. Навіть судноплавство по р.Остер у цей час було неможливим: «по причинѣ большаго количества... мельничныхъ плотинъ»²⁶⁰⁵. Окрім давніх млинів постійно будувалися нові. Традиційними будівельними матеріалами з яких робили греблі в регіоні були солома, лоза, кілки та дерн²⁶⁰⁶. Для гатіння дамб використовували також гній, про що йшлося у документі 1646 р.²⁶⁰⁷. Гатіння гребель стає однією з повинностей селян. Наприкінці XVIII ст. у Остерському повіті було 147 млинів²⁶⁰⁸.

Власники млинів постійно турбувалися про підтвердження своїх прав. У 1659 р. І.Виговський надав козелецькому протопопу Григорію Васильовичу право на побудову млина біля Козельця на р. Каражі (зникла назва)²⁶⁰⁹. У 1670 р. київський полковник К.Солонина отримав універсал Д.Ігнатовича на Єськову

²⁵⁹⁹ ЦДІАК України. – Ф.237. – Оп.1. – Спр.52. – Арк.3-3 зв.

²⁶⁰⁰ Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела... – С.52-53.

²⁶⁰¹ Там само. – С.53, 202; ІР НБУВ. – Ф.XIV. – Спр.4935. – Арк.3.

²⁶⁰² Пенський А.Г., Лавренчук П.Я. Остер – європейське місто... – С.39-40.

²⁶⁰³ ІР НБУВ. – Ф.II. – Спр.27824. – Арк.1-2.

²⁶⁰⁴ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.70; Опис землі Козелецької: наук.-попул. дослідж. з минувшини рідного краю... – С.543.

²⁶⁰⁵ Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела... – С.176.

²⁶⁰⁶ ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.151. – Арк.61.

²⁶⁰⁷ Документальна спадщина Свято - Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVII - XVIII ст... – С.392

²⁶⁰⁸ Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела... – С.55.

²⁶⁰⁹ ЦДІАК України. – Ф.165. – Оп.1. – Спр.2. – Арк. 1.

Греблю з млином²⁶¹⁰. 27 вересня 1671 р. гетьман дав дозвіл київському писарю Петру Домонтовичу побудувати млин на козарській греблі що на р.Остер²⁶¹¹. Згадаємо також побудований за дозволом І.Мазепи івангородським сотником Ф.Малюгою у 1697 р. млин на Івангородській греблі р. Остер²⁶¹². 20 лютого 1696 р. київський полковник К.Мокієвський дав дозвіл Сергію Солонині на будівництво млина у с.Лютки на річці Любич, що на Козелеччині²⁶¹³. У 1727 р. ніжинський полковник І.Хрущов отримав млин на р. Остер у якості рангового володіння²⁶¹⁴. До 1727 р. Андрій Закаблуцький володів млином біля с.Бобрики²⁶¹⁵. Млинами володів також Козелецький магістрат²⁶¹⁶.

Значною була кількість співвласників млинів. У 1755 р. київський полковий осавул Закревський заволодів часткою млина, власником якої значився померлий військовий канцелярист Клемент Радич. Ще одна частина млина була військовою. Сусіднім млином на цій греблі володіли нащадки Григорія Солонини, військовий товариш Київського полку Дяченко та Михайло Солонина²⁶¹⁷. Конфлікти між співвласниками вирішувала козацька адміністрація, вона ж при потребі примушувала їх ремонтувати греблі²⁶¹⁸.

Поширеним було млинарство і на території колишнього Любецького староства, наприклад, на р.Убеді²⁶¹⁹ та р.Білоус²⁶²⁰. Існували в регіоні й вітряні млини. У дарчому запису значкового товариша Якова Рутовського своєму зятеві значковому товаришу Івану Самойловичу, серед іншого майна згадані два вітряки²⁶²¹.

Шинкарство перестало бути прерогативою остерських чи любецьких старост, шинки стали тримати представники козацької старшини, магістрат та

²⁶¹⁰ ІР НБУВ. – Ф.66. – Спр.59. – Арк.18.

²⁶¹¹ Там само. – Ф.ХІV. – Спр.4355. – Арк.1-2.

²⁶¹² Лазаревский А.Л. Обзорение Румянцевской описи Малороссии... – С.204; Універсали І.Мазепи (1687-1709)... – С.304.

²⁶¹³ ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Спр.27563. – Арк.1.

²⁶¹⁴ ЦДІАК України. Ф.51. – Оп.3. – Спр.2353. – Арк.11 зв, 14 зв, 27 зв, 29 зв, 30 зв, 40 зв-41; Спр.2670. – Арк.2.

²⁶¹⁵ ІР НБУВ. – Ф.66. – Спр.59. – Арк.10.

²⁶¹⁶ ЦДІАК України. – Ф.237. – Оп.1. – Спр.52. – Арк.3; ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.151. – Арк.182.

²⁶¹⁷ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.1348. – Арк.13-14 зв.

²⁶¹⁸ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.1454. – Арк.1-2

²⁶¹⁹ ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.424. – Арк.36.

²⁶²⁰ ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Спр.27567. – Арк.1.

²⁶²¹ ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.150. – Арк.3 зв – 4.

монастирі, а спеціальний податок робив їх важливим джерелом формування бюджету Гетьманщини²⁶²². У січні 1713 р. остерський священик Прокопій Леонтович віддав за невиплачений борг В.Танському двір та винокурню в Острі²⁶²³. Традиційно шинки здавалися в оренду. Козак Ніжинського полку Федір Стожок з братом Степаном у 1707–1709 рр. тримав горілчану оренду в Острі²⁶²⁴. У 1803 р. син військового товариша Івана Сущенка побудував винокурню на землях міста²⁶²⁵.

Збільшується роль Остра та Любеча як регіональних торгових центрів. Великим торгівельним центром став правобережний Лоев, насамперед, завдяки своєму місцезнаходженню біля злиття Дніпра та Сожа. В Лоеві з'являється велика єврейська громада. Єврейські поселенці повертаються і на Остерщину, на початку ХІХ ст. помітна громада була у с.Семиполки та Острі²⁶²⁶.

Остерський магістрат володів перевозом через Десну («принадлежит городу Остру»), але виникали нові перевози організовані міщанами, козаками та монастирями. Наприклад, на території Остерського повіту в 1831 р. діяли вісім постійних перевозів через Десну, з них три було міщанськими²⁶²⁷.

В Острі проходило дві ярмарки, на яких продавали коней, рогату худобу, овець, харчові припаси, сіль, рибу, різні господарчі речі та ін.²⁶²⁸. Потужні ярмарки в окрузі були в Козельці, Басані, Кобижчі та Олишивці²⁶²⁹. Цікаво, що наприкінці ХVІІ ст. торговці недовірливо відносилися до російських грошей, надаючи перевагу польським монетам. Жвавість товарно-грошових відносин в регіоні підтверджується наявністю монетних скарбів²⁶³⁰.

Однак, ані Остер, ані Любеч, потужними торгівельними центрами так і не стали. Для Остра найближчими конкурентами стали Біла Церква, Переяслав,

²⁶²² ЦДІАК України. – Ф.63. – Оп.1. – Спр.24. – Арк. 1.

²⁶²³ Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві ХVІ–ХVІІІ ст. з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Зб. док... – С.272.

²⁶²⁴ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр. 51191-51422. – Арк.193.

²⁶²⁵ Там само. – Ф.ХІV. – Спр. 587. – Арк.1.

²⁶²⁶ ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.179. – Арк.77-105; ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.1121-1129. – 35 арк.

²⁶²⁷ ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.424. – Арк.15 зв.; Спр.3269. – Арк.115 зв.

²⁶²⁸ Описи Київського намісництва 70-80-х років ХVІІІ ст.: Описово-статистичні джерела... – С.52-53, 55, 199.

²⁶²⁹ ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.3205. – Арк.200.

²⁶³⁰ Зоценко В., Ивакин Г. Клад монет ХVІІ ст. из с. Тарасив Черниговской области // Збірник наукових праць та публікацій: 1908-2008. – Остер, 2011. – С.57-62.

Ніжин та Козелець. Для Любеча – Лоев та Чернігів. Обминули міста і поштові дороги. Наприкінці XVIII ст. тракт з Києва до Москви та Білорусі пройшов через Козелець²⁶³¹. Старий «київський» шлях був згаданий в купчому запису 3 жовтня 1767 р. військового товариша Антона Александровича²⁶³².

Для Гетьманщини характерне скорочення кількості вільних селян та збільшення селян залежних. Традиційними повинностями («послушенством») селян залишався обов'язок заготівлі сіна, дров, а також плата чиншів. Службами перед владою були обтяжені і посполиті²⁶³³.

Місцеве селянство намагалося всіляко підвищити свій соціальний статус. Монастирські селяни Вознесенського Флорівського жіночого монастиря намагалися перейти до козацького стану, для цього вони довели свою участь у козацьких походах та перебування на козацьких урядах²⁶³⁴. Поширеною була й декласація колишніх дрібнобоярських родів. У середині XVIII ст. мешканець с. Антоновичі Павло Тупиця нічого не знав не лише про шляхетське, але й про козацьке минуле своїх предків: «что дед и отец были козаками не ведает»²⁶³⁵.

Головним заняттям сільського населення залишалося землеробство, а основною культурою залишалося жито²⁶³⁶. Значна частина ґрунтів регіону була родючими: «ґрунтъ земли по большой части черноземной, а на нѣкоторыхъ мѣстахъ пещаной». Але власного хліба не вистачало і його докуповували. Відомо, що наприкінці XVIII ст. до Остра завозили «хлѣбъ разной»²⁶³⁷. Ще однією причиною, яка заважала сталому землеробству, була наявність великої кількості боліт. В опису 1694 р. маєтності бояр-козаків Біликів під Остром зазначається, що земля з кількох сторін оточена болотами та невеличкими річками²⁶³⁸.

В селах де були наявні заливні луки вирощували худобу. Луки давали прибутки й мешканцям Мороська²⁶³⁹. Косіння сіна на чужих луках та визначення

²⁶³¹ Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела... – С.44.

²⁶³² ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.150. – Арк.35-36.

²⁶³³ Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII – XVIII вв. – Т.1. – Вып.2... – С.15.

²⁶³⁴ ДАЧО. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.5, 11 зв.-12.

²⁶³⁵ В. РАУ-РАУ Кг. – Rps.273. – Арк.55.

²⁶³⁶ ЦДІАК України. – Ф.1847. – Оп.1. – Спр.76. – Арк.15.

²⁶³⁷ Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела... – С.52-53.

²⁶³⁸ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.625. – Арк.86-87.

²⁶³⁹ ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.50. – Арк.1.

кордонів володінь було однією з постійних причин судових позовів²⁶⁴⁰. Тваринництвом в регіоні займалися й монастирі, зокрема, свій власний «скотський двор» був у Козелецького монастиря²⁶⁴¹. У XVIII ст. Остерщина була одним з місць де для потреб армії купували волів²⁶⁴². Розвиненим був шкіряний промисел. На Остерщині таким центром було с. Літки²⁶⁴³.

Окрім традиційних сільськогосподарських занять населення займалося промислами. Одним з найпоширеніших промислів була риболовля, тим більше що Любеч стояв на Дніпрі, а на Остерщині було три великих річки – Дніпро, Десна та Остер. Як і раніше, кількість рибних ресурсів була значною: «во всѣхъ сихъ рѣкахъ рыбъ отличныхъ»²⁶⁴⁴. Нерідкими були конфлікти між користувачами рибних ловів. Поміщик Закревський звинувачував козаків дер. Корсуківка за неправомочний лов риби²⁶⁴⁵.

Незмінним промислом залишалось бджільництво. Його традиційна форма – бортництво, проіснувала до кінця XVIII ст., а далі змінюється на пасічництво²⁶⁴⁶. Займалися бджільництвом різні прошарки населення – від селян до священників. В Любечі у 1659 р. любецький зем'янин Опанас Щуковський продав «господину отцу Пятницкому любецкому» бджіл: «трое бчол и еще бчолы трое»²⁶⁴⁷.

Остерщина залишалась джерелом будівельного лісу²⁶⁴⁸. Промислові лісові запаси були біля Остра, с.Бортничі та м.Гоголів²⁶⁴⁹. З Остра деревину сплавляли до Києва²⁶⁵⁰. А от навколо Козельця лісових масивів не було, тому ліс доставлявся сюди з Києва чи Остра²⁶⁵¹.

Огляд господарчого життя регіону не буде повним без урахування монастирських маєтностей. Київ залишився центром церковного життя, хоча воно не було таким «різнобарвним», як за доби Речі Посполитої. Одним з принципів

²⁶⁴⁰ ЦДІАК України. – Ф.63. – Оп.2. – Спр.34. – Арк.5-7 зв

²⁶⁴¹ Там само. – Ф.165. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.1.

²⁶⁴² ЦДІАК України. – Ф.63. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.1; Спр.82. – Арк.1.

²⁶⁴³ Пиріг П., Конопля Ю. Про соціально-економічне становище Остерщини 1920-1921 рр... – С.119.

²⁶⁴⁴ Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела... – С.44.

²⁶⁴⁵ ІР НБУВ. – Ф.XIV. – Спр.4351. – Арк.1.

²⁶⁴⁶ Виноградський Ю. Середня Чернігівщина наприкінці XVIII ст. та на початку XIX ст... – С.198.

²⁶⁴⁷ ІР НБУВ. – Ф.XIV. – Спр.2669. – Арк.5.

²⁶⁴⁸ Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела... – С.43, 53, 176.

²⁶⁴⁹ ДАЧО. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.2; Спр.21. – Арк.1-1 зв.

²⁶⁵⁰ Там само. – Ф.563. – Оп.1. – Спр.6А. – Арк.3 зв., 11 зв.

²⁶⁵¹ Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела... – С.57.

питань козацького повстання було питання релігійне, а приналежність до православ'я чи католицизму стала своєрідним ідентифікатором в системі розпізнавання «свій» – «чужий»²⁶⁵².

Найбільшими землевласниками Остерщини залишалися київські монастирі (Див. Додаток Д.5). Якщо за Речі Посполитої монастирське землеволодіння було співвідносно землеволодінням шляхти, то за Гетьманщини розпочалося його стрімке зростання²⁶⁵³. У свою чергу, на Правобережжі в другій половині XVII ст. в руки католицької та греко-католицької церкви перейшло чимало маєтностей, що раніше належали київським монастирям. Особливо сильно постраждав Києво-Братський монастир²⁶⁵⁴.

Київська митрополича кафедра збільшила свої володіння за рахунок колишніх маєтностей київських біскупів. Свято-Софійському кафедральному монастирю належали двори в Моровську, Соколівці, Рудні хут.Бондарі та Сукачах та ін.²⁶⁵⁵.

Більшість володінь від часів Речі Посполитої залишив за собою Києво-Печерський монастир – лідер землеволодінь у Гетьманщині²⁶⁵⁶. Монастирю вдалося зберегти й володіння на Правобережжі²⁶⁵⁷. Залишилися за ним села і на Любеччині – Навози та Мньов²⁶⁵⁸.

Щільність монастирських володінь породжувала постійні конфлікти між монастирями, міщанством та козацтвом. Межові суперечки між монастирями розпочалися щонайменше від 20-х рр. XVII ст.²⁶⁵⁹. У 1656 р. А.Жданович за дорученням Б.Хмельницького розглядав межовий спір між Печерським і

²⁶⁵² Барташеввіч А. Ю. Сакралізацыя каталіцтва ў грамадскай свядомасці шляхты Вялікага Княства Літоўскага ў другой палове XVII ст. // Гістарычныя шляхі беларускага народа і суседзяў: узаемадзеянне і ўзаемаўплывы: Зборнік навуковых артыкулаў. – Гомель, 2016. – С.47-54; Чаропка С.А. Лоеўская бітва 1649 года... – С.88.

²⁶⁵³ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.3885. – Арк.1-68; Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII – XVIII вв. – Т.1. – Вып.2.. –С.41.

²⁶⁵⁴ Антонович В. Нарис становища православної церкви на Україні від половини XVII до кінця XVIII ст. // Руська історична бібліотека. Т.VIII. – Львів, 1900. – С.104, 106.

²⁶⁵⁵ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.36, 39, 66.

²⁶⁵⁶ Шамрай С. До історії Київської сотні Київського полку... – С.139.

²⁶⁵⁷ Кочегаров К.А. Речь Посполитая и Россия в 1680-1686 годах. Заключение договора о Вечном мире... – С.205; ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.148. – Арк.16-20.

²⁶⁵⁸ Владимирский-Буданов М. Церковные имущества в Юго-Западной России XVI в... – С.4-5; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.241.

²⁶⁵⁹ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.5385. – Арк.2

Видубицьким монастирями за право володіти перевозом на Дніпрі²⁶⁶⁰. У 1661 р. ігумен Видубицького монастиря Климентій зафіксував обмеження володінь біля с.Рожни з метою захиститись від зазіхань Печерського монастиря²⁶⁶¹. Суперечки тривали ледь не до кінця XVIII ст.²⁶⁶².

Володіння Київського Межигірського монастиря на Остерщині частково відновилися за Гетьманщини, але були відносно незначними. За універсалом Б.Хмельницького 20 грудня 1653 р. монастир володів с.Чернін²⁶⁶³, а за універсалом 1673 р. І.Самойловича – млинами на р.Остер²⁶⁶⁴. У 1676 р. монастир підтвердив володільницькі права універсалом І.Самойловича²⁶⁶⁵.

Київський Пустинно-Микільський монастир втратив свої володіння на Остерщині, та зосередив основні маєтності навколо Овруча та Чорнобиля. Про це свідчить універсал П.Тетері 30 червня 1663 р. з наказом козакам захищати маєтності монастиря²⁶⁶⁶. Якись володіння у ченців залишилися під Борисполем²⁶⁶⁷.

Землями на Остерщині володів Київський Видубицький монастир. Ще у 1653 р. київський полковник Василь Дворецький орендував у Видубицького монастиря озеро на Остерщині²⁶⁶⁸. Майновий фонд монастиря поповнювався як через заповіти так і через купівлю майна, збільшився він й за рахунок відібраних у гетьмана І.Виговського маєтностей. 31 грудня 1660 р. монастир отримав на них грамоту царя Олексія Михайловича. Монастирю належали сс. Літки, Рожни, Свиноїди та ін.²⁶⁶⁹.

Київський Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир за універсалом Б.Хмельницького 22 травня 1654 р. отримав у володіння Вигуровські землі біля

²⁶⁶⁰ Гурбик А. Участь генеральної старшини уряду Б. Хмельницького в міждержавних слідчих комісіях... – С.319.

²⁶⁶¹ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.5385. – Арк.4 зв.-5.

²⁶⁶² Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (друга половина XVII-XVIII ст.) (частина 2)... – С.78-79.

²⁶⁶³ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.52; ІР НБУВ. – Ф.66. – Спр.59. – Арк.23.

²⁶⁶⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т. 5 (1633-1699)... – С.131-132.

²⁶⁶⁵ Там само. – С.138.

²⁶⁶⁶ АЮЗР. – Ч.І. – Т.ІV. – К., 1871. – С.21-22.

²⁶⁶⁷ ЦДІАК України. – Ф.65. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.1.

²⁶⁶⁸ ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Спр.27826. – Арк.1.

²⁶⁶⁹ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.43; Документальна спадщина Свято - Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVII - XVIII ст... – С.450; ІР НБУВ. – Ф.2. – Спр.27818. – Арк.1; ЦДІАК України. – Ф.63. – Оп.1. – Спр.5. – Арк. 6.

с.Крехаїв²⁶⁷⁰. Співвласниками Вигуровщини були Києво-Печерська Лавра та Вознесенський Флорівський жіночий монастирі²⁶⁷¹. У 1776 р. монастир позивався на остерського козака та сотенного писаря Корнія Бондаревича за немовби незаконне придбання тут маєтностей²⁶⁷².

Київський Свято-Михайлівський Золотоверхий монастир володів Старгородкою²⁶⁷³, на той момент у володінні було 10 дворів: «соборная церковь архистратига Михаила... и 10 дворами, купленными у староостерских жителей в старом местище»²⁶⁷⁴. У жовтні 1769 р. ієродиякон Ісак звинуватив сина старгородського священика Максима Вербицького у неправомірному заволодінні слобідкою²⁶⁷⁵.

Новим власником на Остерщині став Києво-Братський Богоявленський монастир. У другій половині XVII ст. його братія неодноразово захоплювала села, ліси та пасовиська під виглядом повернення «старих заїмок». У 1660 р. монастир заволодів с.Косачівка, придбавши землі біля Виповзова, опісля став конфліктувати з селянами Лутави та Карпилівки²⁶⁷⁶. У 1674 р. київський полковник К.Солонина дав право збирати монастирю податки («показанщину» и «поколюсчину») з шинків Моровська²⁶⁷⁷. Претендував монастир і на якийсь маєтності в Острі²⁶⁷⁸.

У середині XVII ст. був заснований Свято-Георгієвський Козелецький чоловічий монастир, щонайменше від 1709 р. монастирів було два – чоловічий (у с.Данівка) та жіночий (в Козельці). У 1656 р. на «уряде» Козелецькому пані Тетяна Войнилович продала свою землю біля міста Козелецькому монастирю (у 1642 р. вона продала С.Гломазді ниву під Остром²⁶⁷⁹)²⁶⁸⁰. У 1658 р. гетьман І.Виговський надав монастирю с.Бірки²⁶⁸¹.

²⁶⁷⁰ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.53; Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.45.

²⁶⁷¹ ДАЧО. – Ф.156. – Оп.2. – Спр.57. – Арк.6-7, 10, 13.

²⁶⁷² ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.154. – Арк.65-65 зв.

²⁶⁷³ Добровольский П.М. Юрьевская Божница... – С.79; ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.153. – Арк.52-53 зв.

²⁶⁷⁴ Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки... – Біла Церква, 2009. – С.231

²⁶⁷⁵ ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.153. – Арк.52-53 зв.

²⁶⁷⁶ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.68.

²⁶⁷⁷ Там само. – С.107.

²⁶⁷⁸ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 5 (1633-1699)... – С.193; Лучицкий И. В. Гетман Мазепа и остерские общие земли... – С.112.

²⁶⁷⁹ В. РАУ-РАУ Кг. – Rps.263. – Арк.2.-2 v, 4; ЦДІАК України. – Ф.165. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1.

7 грудня 1687 р. київський полковник К.Солонина затвердив за монастирем с.Данівку²⁶⁸². Саме тоді й почалося утворення жіночого монастиря, який виділився з Свято-Георгієвського чоловічого монастиря. Георгіївський Данівський жіночий монастир діє і зараз у с Данівка.

З Опису Київського намісництва кінця XVIII ст. відомо, що жіночий монастир знаходився у Козельці «на форштатѣ» (а не у с.Данівка, як зараз – І.К.)²⁶⁸³. А от у 1787 р. монастир згаданий лише як чоловічий: «одинъ мужескій... въ семи верстахъ отъ города»²⁶⁸⁴.

Серед інших монастирів, що мали майнові інтереси в регіоні згадаємо Переяславський кафедральний монастир (зараз це чоловічий монастир на честь Архістратиґа Михаїла), який володів в Острі шинком²⁶⁸⁵. Майнові інтереси в регіоні мав Київський Кирилівський монастир (с.Чернін та двори в Острі)²⁶⁸⁶, Чернігівський Свято-Успенський Єлецький монастир (сс. Копачів та Сіножатське)²⁶⁸⁷. Землями на Остерщині також володіла Ніжинська, Козелецька та Остерські протопопії та церкви²⁶⁸⁸.

Значно менший обсяг церковних маєтностей фіксуємо на території колишнього Любецького староства. Одним з найбільших власників тут залишалася Києво-Печерська Лавра²⁶⁸⁹. Чернігівському Єлецькому монастирю належали землі у сс. Мохнатин, Яриловичі та двори в Любечі²⁶⁹⁰. Чернігівській єпископській кафедрі належало с.Козел²⁶⁹¹. Постійно зростали володіння Іллінського (від 1695 р. – Троїцько-Іллінського) монастиря. Монастирю належали маєтності у Зліві,

²⁶⁸⁰ В. PAU-PAN Кг. – Rps. 272. – Ark.8 v.

²⁶⁸¹ Бузун О.В. Історія Остерщини (нарис історії)... – С.61.

²⁶⁸² ЦДІАК України. – Ф.165. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.1.

²⁶⁸³. Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела... – С.55, 203, 303.

²⁶⁸⁴ Там само. – С.206.

²⁶⁸⁵ Пенський А.Г., Лавренчук П.Я. Остер – європейське місто... – С.33.

²⁶⁸⁶ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.42.

²⁶⁸⁷ Там само. – С.33.

²⁶⁸⁸ Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела... – С.240, 241, 244, 249, 255, 257, 271.

²⁶⁸⁹ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка 1729-1730 гг... – С.58-59.

²⁶⁹⁰ В. PAU-PAN Кг. – Rps.261 . – Ark.23 -24 v.; Константинович Н. Обзорение Румянцевской описи Малороссии... – С.35

²⁶⁹¹ Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии // Прибавления к Черниговским Епархиальным Известиям. – 1863. –№ 20. –15 октября. – С.671-672.

Петрушах, Розсудові, Убіжичах, Неданчичах та Грабові²⁶⁹². Володів монастир і грунтами біля Носівки²⁶⁹³.

З відновленням діяльності Любецького монастиря Св. Антонія, почали стрімко зростати і його земельні володіння²⁶⁹⁴. У середині XVIII ст. монастирю належали сс. Скугарі, Антоновичі, Плехів та Миси та чимало інших «шляхетських земель»²⁶⁹⁵.

* * *

У середині XVII ст. шляхта Остерського та Любецького староств розкололася. Шляхта що не прийняла нових політичних умов була вимушена емігрувати на Правобережжя.

В новій козацькій державі Любеч та Остер стають центрами козацьких сотень. Територія колишнього Любецького староства здебільшого увійшла до складу Чернігівського полку, Остерського – Переяславського, Київського, Ніжинського та Чернігівського. У 1651–1653 рр. Любеч був захоплений армією ВКЛ та став її базою на Лівобережжі.

Українські гетьмани намагалися заручитися підтримкою любецької та остерської шляхти. І.Виговський заволодів Остром та Любечем й зробив спробу обпертися на нащадків любецької шляхти в Чернігівському полку. Після антивиговського повстання чимало представників місцевої шляхти емігрує до ВКЛ та отримує привілеї Яна II Казимира. Чимало покозаченої шляхти Остра та Любеча було в оточенні гетьмана Юрія Хмельницького. На підтримку любецької шляхти сподівалися І.Брюховецький та Д.Ігнатович.

²⁶⁹² ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.593, 931; Василенко Н.П. Генеральное следствие о маестностях Черниговского полка 1729-1730 гг... – С.44, 57, 60; Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.6... – С.233

²⁶⁹³ В. PAU-PAN Kp. – Rps.261. – Ark.34 v.

²⁶⁹⁴ Бондар О., Веремейчик О., Кондратьев І. До історії Любецького Антоніївського монастиря: результати та перспективи досліджень... – С.14-21; Кондратьев І. Любечский мужской монастырь Св. Антония (к вопросу о хронологических рамках существования) // Археологические исследования в Еврорегионе “Днепр” в 2011 г.: Научный ежегодник. – Чернигов, 2012. – С.49-52; Його ж. Монастирське землеволодіння XVII–XVIII ст. на території Любецької околиці // Чернігівські старожитності: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2015. – Вип. 2 (5). – С.147-150.

²⁶⁹⁵ В. PAU-PAN Kp. – Rps.273. – Ark.54-54 v., 60-61.

У 1663–1664 рр. під час лівобережного походу Яна II Казимира, Остерщина була відвойована та стала тимчасовою базою польської армії. Опісля 1666 р. в Гетьманщині були розміщені російські війська, а самоправство московських урядників призвело до ряду конфліктів.

Від середини XVII ст. представники любецької та остерської шляхти займають провідні позиції в Чернігівському, Київському, меншою мірою в Ніжинському та Переяславському полках. Остер остаточно втрачає своє стратегічне значення, а от Любеч залишився прикордонним містом.

Козацька старшина поступово набуває усіх ознак елітарної верстви, схожої на шляхетську. Нащадки любецької шляхти в більшості своїй втрачають панівне становище в Чернігівському полку до середини XVIII ст. А от нащадки остерських бояр та шляхтичів від 40-х рр. й до кінця XVIII ст., навпаки, займають домінуюче становище серед старшини Київського полку. Від 60-х рр. XVIII ст. козацька старшина починає боротися за перетворення у російське дворянство.

Головною проблемою остерського міщанства за Гетьманщини стали взаємини із козацькою адміністрацією. Занепад Остра продовжився опісля перенесення полкової влади з Києва до Козельця. Любеч став ранговою маєтністю чернігівських полковників, а опісля 1708 р. – приватною власністю Полуботків.

Для епохи Гетьманщини характерне зростання козацького землеволодіння. Специфікою Остерщини залишалися великі земельні маєтності київських монастирів.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного дослідження нами була всебічно висвітлена історія північно-лівобережних староств Київського воєводства – Любецького (Любецько-Лоєвського) та Остерського (Остерсько-Бобровицького), протягом усього часу їх існування.

Наявна джерельна база уможлиблює вирішення поставленої дослідницької мети. Характеризуючи джерела відзначимо, що по різних періодах вони об'єктивно представлені нерівномірно. Поодинокі документи з історії регіону відомі з XIV–XV ст., від середини XVI ст. їх кількісна та якісна складова зростає. Від кінця XVI ст. з'являються матеріали великокнязівських та королівських ревізій, чисельними стають королівські та старостинські пожалування, матеріали судових справ. Найбільший масив джерел бере своє походження від XVII – XVIII ст. Інформацію про литовсько-польську добу містять документи XIX ст., в основному це докази на дворянство нащадків остерської та любецької шляхти, або монастирські документи.

Зважаючи на наявність джерельних «лакун», окрім писемних матеріалів нами були використані лінгвістичні, зображальні та ін. джерела. Комплексний підхід дозволив реконструювати історичні процеси, що тривали в регіоні, навіть за відсутності писемних джерел з окремих періодів.

Аналіз історіографії свідчить про недостатній ступінь розробленості обраної проблеми та наявність лише поодиноких праць з історії староств на території руських воєводств ВКЛ та Речі Посполитої. Водночас, історія регіону досліджувалась в рамках вивчення загальнодержавних історичних процесів.

Розкриття обраної проблеми вимагало застосування та поєднання відповідних методологічних підходів на кожному етапі досліджень. На нашу думку, оптимальним методологічним підходом для вивчення староств (чи подібних формацій), є їх розгляд як соціально-територіальних структур чи локальних соціумів. Зазначені структури визначаються як спільноти людей, що мешкали в певному історичному та географічному ареалі. Вони склалися історично,

характеризуються загальними умовами життєдіяльності та соціокультурними традиціями. На їх формування впливали природно-географічні умови, соціально-економічні чинники та етнічні складові.

Вивчення історії Остерського та Любецького староств неможливо здійснити без урахування історичних підвалин, закладених за часів давньоруської держави. У Х–ХІІІ ст. ці міста були важливими пунктами колонізації та військовими форпостами Київського князівства. Їх поява була пов'язана із стратегічним значенням річкових шляхів – дніпровського та деснянського. В околицях міст на землю осаджуються військовослужбові елементи, зобов'язані несенням служби на принципах васально-ленної залежності.

В своєму розвитку Любецьке та Остерське староства пройшли декілька етапів. Перший етап (60-і рр. ХІV ст. – початок ХVІ ст.) характеризується становленням Остра та Любеча у якості київських «городків». У 60-і рр. ХІV ст. Київщина, яка до того була улусом Золотої Орди, перетворилась на спільне володіння (кондомініум) Орди та князів литовських.

Другий етап припадає на першу половину ХVІ ст. Із втратою Литвою Чернігово-Сіверщини, яка у 1508 р. була юридично закріплена за Великим князівством Московським, значення Остра так і Любеча посилюється, фактично міста стають ключовими форпостами в оборонній системі північної Київщини.

Третій етап розвитку починається у 40-і рр. ХVІ ст., коли містами починають керувати намісники київського воєводи і вони перетворюються у центри староств. Із приєднанням Київщини до Речі Посполитої у 1569 р. староства посилюються за рахунок масової роздачі земельних пожалувань як місцевим, так і прийшлим з Волині родам.

Із втратою прикордонного статусу на початку ХVІІ ст. до регіону активно проникає польська шляхта, значною мірою це були ветерани війни 1609–1618 рр. З цього часу посилюється роль магнатерії. У 30-і рр. Остерське староство переходить до Стефана Аксака, а Любецьке – до представників родини Калиновських.

Четвертий етап існування Остерського та Любецького староств починається від 1648 р. Остер стає сотенним центром спочатку Переяславського, а згодом Київського полку, Любеч – Чернігівського. У 1649 р. Любеч був захоплений Радзивілом та до 1653 р. був базою армії ВКЛ. Місцева шляхта розкололася – частина залишилася вірною Речі Посполитій, частина пішла на службу до нової козацької держави. Взимку 1663-1664 рр. Остер став опорним пунктом армії Яна II Казимира. Лише опісля завершення так званого «лівобережного» походу «трьох королів», можна говорити про демонтаж старих соціально-територіальних структур Речі Посполитої.

Феномен пограниччя був одним із визначальних чинників формування та функціонування Любецького та Остерського староств. З кінця XV – до XVII ст. регіон потерпав від татарських набігів, у 1500–1618 рр. – Остерське, а у 1508–1618 рр. – Любецьке староство, були прикордонними до Московської держави. Головний обов'язок захисту державних кордонів несла дрібна шляхта, представлена усіма категоріями шляхетського стану – боярством, зем'янством та повноправною шляхтою. Згадаємо, що наявний модерний бренд концепту пограниччя, розуміється у вітчизняній історіографії як кордон «козацький» – степовий, межею якого була Запорозька Січ. Вважаємо, що було б слушним доповнити цю концепцію наявністю ще одного геокультурного кордону – «шляхетського» (чи «боярського»), який проходив по границі коронної Київщини та московської Чернігово-Сіверщини.

Від часів Київської Русі й до XVII ст. різноманітними були джерела формування місцевої людності. Більшість військовослужбового стану Любецького та Остерського староств мали автохтонне походження та були генетично пов'язані із давньоруськими військовослужбовими елементами. Від початку литовської колонізації регіону на землю осаджувалися тюркські елементи, а з XVI ст. постійним став доплив населення з території Білорусі. Опісля Люблінської унії 1569 р. на Київщину посилювався рух вихідців з Волині та розпочалася міграція польської шляхти.

За рахунок міграції з білоруських земель поповнювався прошарок остерського та любецького міщанства, постійним був доплив селян – переселенців чи втікачів з подніпровського Правобережжя чи Московської держави.

Процес станової інкорпорації та боротьби різних категорій населення за станові права та привілеї, з одного боку, проходив в контексті загальнодержавних процесів формування соціальних станів, з іншого – був обумовлений прикордонною специфікою Остерського та Любецького староств.

Постійним фактором, що впливав на становлення шляхетської верстви, був процес станової легітимізації. Внаслідок внутрішньої диференціації шляхетська верства стала джерелом постійного допливу до лав козацтва. З Остра та Любеча вийшло чимало представників як реєстрового козацтва, так і отаманів («старших») козацької «черні».

Боротьба за права характеризувала не лише шляхетську, але й міщанську верству. Прикордонний статус обумовив участь в обороні й селян, які за способом життя та окремими службами були дотичні до «служебників», найнижчої категорії дрібного боярства.

Проживання на спільній території, участь у військових виправах, тісні майнові, соціальні та родинні зв'язки породили своєрідний регіональний корпоративізм. Найяскравіше це проявилось у боротьбі з магнатським свавіллям та під час створення нової козацької еліти в середині XVII ст. Можемо стверджувати, що остерська та любецька шляхта стають повноцінними соціально-територіальними (регіонально-корпоративними) спільнотами, які усвідомлювали власну групову специфіку та залишили помітний слід не лише в масштабах регіональної історії, але й в загальноісторичних процесах.

Прикордонне становище викликало до життя соціальний детермінізм, який передбачав соціальну мобільність та станові дифузії.

Розглядаючи систему землеволодінь в Остерському та Любецькому староствах зазначимо що в регіоні були представлені маєтності із різним майновим, соціальним та правовим статусом. На Любеччині найпоширенішими були шляхетські та боярські землеволодіння, за ними йшли старостинські, у

першій половині XVII ст. збільшуються магнатські, але майже не було монастирських маєтностей. На Остерщині найпоширенішими були монастирські та старостинські маєтності, за ними йшли шляхетські та боярські. На зламі XVI-XVII ст. посилюється експансія польської шляхти, у першій половині XVII ст. – магнатів. Великі земельні латифундії в останній чверті XVI ст. вдалося створити Вишневецьким, у першій половині XVII ст. – Аксакам та Калиновським. Відомі лише поодинокі спроби створити фільваркове господарство.

Важливим елементом солідарності любецької та остерської шляхти були спільні ареали земельних володінь, що характеризувалися відносно вузьким колом землевласників, більшість з яких були зобов'язані спільними обов'язками та тісними родинними зв'язками. На Остерщині ці ареали були менш потужними, завдяки наявності монастирських маєтностей.

Вагома кількість монастирських володінь на Остерщині була зумовлена близькістю Києва. Ці землі не корилися місцевій адміністрації. Найбільшими землевласниками в регіоні за часів ВКЛ були: Києво-Печерський монастир та митрополича кафедра. Від початку XVII ст. збільшуються володіння католицької церкви.

Прикордонні Остер як і Любеч майже не виконували одну з ключових урбаністичних функцій – вони так і не стали потужними торгівельними та ремісничими центрами. Прикордонне значення зумовлювало розвиток міст насамперед як фортець. Від XIV-XV ст. починається будівництво укріплень в Острі та Любечі. У 1533-1538 рр. був побудований замок в Острі. За королювання Сигізмунда II Августа в Острі був побудований новий замок, що знаходився на березі Десни, завершення будівництва припало на 1571 р., тоді ж старий замок був знищений. У 1597 р. «новий» замок в Острі був реконструйований. Проблема загострилася у 20-х рр. XVII ст., бо Остерська фортеця знаходилась у занедбаному стані. В цей час якійсь укріплення будуються на території «старого» замку. Руйнація Остерського замку припадає вже на період Руїни (1688 р.) На початку XVII ст. був побудований замок у Бобровиці та Носівці.

Любецький замок був побудований опісля 1508 р., у 1536 р. – знищений під час війни та відбудований до 1549 р. У 1616 р. Любеч був оточений новим острогом, знищений замок був до 1653 р.

Розглядаючи економічне становище Остерського та Любецького староств відзначимо, що значно меншу роль тут відігравала торгівля та ремісництво. Фіксуємо лише кілька спроб створити в Любечі та Острі цехову організацію.

Традиційним заняттям міщанства було сільське господарство, але якість землі на території староств була різною, чимало площ займали болота та піски, внаслідок чого староства не завжди могли забезпечити себе хлібом. В Любечі та Острі активно заготовляли сіно, що давало займатися тваринництвом, супутнім був шкіряний промисел. Велику роль в обох містах відігравало рибальство, яке ставало одним з головних занять мешканців регіону. Не меншу роль займало бджільництво та мисливство. У першій половині XVII ст. розвивається млинарство, розквіт якого припадає вже на Гетьманщину. Серед промислів згадаємо виробництво дьогтю та випалювання вугілля.

Внаслідок Української національної революції середини XVII ст. відбулися значні соціально-територіальні трансформації, стара адміністративно-територіальна структура була ліквідована, на заміну їй прийшов полковий та сотенний устрій. У суспільній свідомості ці зміни не були такими кардинальними, адже шляхетська культура стала частиною культури козацької старшини, яка фактично перетворюється у спадкову аристократію. Значна частина цієї спільноти мала в попередниках боярство-шляхту, якась частина вийшла з селянської та міщанської верств. Боротьба за станові права козацьких родів, у тому числі й шляхетського походження, становила новий етап розвитку соціальних відносин від середини XVII ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

Центральний державний історичний архів України у м. Київ

КМФ.-15 (Колекція мікрофотокопій),

оп.1,

1. спр.39 Документи з архівів Польської Народної Республіки, арк.31-54.
2. спр.303 Документи з архівів Польської Народної Республіки, (п.п. XVII ст.), 497 арк.

оп.3,

3. спр.165 Документи з установ Лівобережної України, 1719-1766 рр., арк. 1-32.
4. спр.39 Люстрації воєводств, 1629-1632 рр., 396 арк.

КМФ.-36 (Колекція мікрофотокопій),

оп.1,

5. спр.191 Волинська метрика. Книга РМ 1 (1601 р.), 302 арк.
6. спр.192 Волинська метрика. Книга РМ 2 (1569 – 1572, 1574 рр.), 204 арк.
7. спр.195 Волинська метрика. Книга РМ 6 (1578-1582 рр.), 476 арк.
8. спр.196 Волинська метрика. Книга РМ 7 (1582 – 1583 рр.), 270 арк.
9. спр.197 Волинська метрика. Книга РМ 8 (1583-1585, 1588-1593, 1595-1598, 1600, 1601, 1603 рр.), 147 арк.
- 10.спр.198 Волинська метрика. Книга РМ 9 (1585 – 1586 рр.), 310 арк.
- 11.спр.199 Волинська метрика. Книга РМ 12 (1589 – 1590 рр.), 164 арк.
- 12.спр.200 Волинська метрика. Книга РМ 11 (1588 – 1589, 1591-1597 рр.), 167 арк.
- 13.спр.201 Волинська метрика. Книга РМ 13 (1595 – 1598 рр.), 175 арк.
14. спр.202 Волинська метрика. Книга РМ 14 (1598 – 1603 рр.), 178 арк.
15. спр.203 Волинська метрика. Книга РМ 15 (1602 – 1603 рр.), 40 арк.
16. спр.204 Волинська метрика. Книга РМ 16 (1603 – 1607 рр.), 176 арк.

17. спр.205 Волинська метрика. Книга РМ 19 (1611, 1613 pp.), 77 арк.
18. спр.206 Волинська метрика. Книга РМ 20 (1611-1616 pp.), 165 арк.
19. спр.207 Волинська метрика. Книга РМ 21 (1613, 1615-1616, 1618-1619 pp.), 139 арк.
20. спр.209 Волинська метрика. Книга РМ 23 (1616 – 1626 pp.), 474 арк.
21. спр.211 Волинська метрика. Книга РМ 25 (1629 – 1631 pp.), 129 арк.
22. спр.214 Волинська метрика. Книга РМ 26 (1633 – 1635, 1643, 1645, 1647 pp.), 459 арк.
23. спр.216 Волинська метрика. Книга РМ 5 (1576-1586, 1588 pp.), 384 арк.
24. спр.217 Волинська метрика. Книга РМ 10 (1588-1593 pp.), 24 арк.
25. спр.218 Волинська метрика. Книга РМ 17 (1605 – 1606, 1609 pp.), 86 арк.
26. спр.219 Волинська метрика. Книга РМ 27 (1635 – 1641 pp.), 281 арк.
27. спр.220 Волинська метрика. Книга РМ 29 (1652 – 1654, 1658-1673 pp.), 292 арк.

Ф. 11 (Житомирський городський суд),

оп.1,

28. спр.10 Судова книга, 1582–1796 pp., арк. 363 зв.

Ф.51 (Генеральна військова канцелярія),

оп.1,

29. спр.104 Справа київського полкового канцеляриста Козелецької та Остерської сотні, 1739 р., 4 арк.
30. спр.112 Доповідь Козелецької сотенної канцелярії по відправці вантажів, 1739 р., 29 арк.
31. спр.121 Справа про відставку бунчукового товариша Якова Борсука та надання йому чину бунчукового товариша, 19.04.1739 р., 4 арк.
32. спр.139 Укази ГВК про несення прикордонної служби козаками на форпостах, 1739 р., 14 арк.

33. спр.145 Доповідь про відставного бунчукового товариша Якова Борсука графу Румянцеву, та пропозиція Румянцева до ГВК про звільнення від постоїв будинку Борсука, та про визначення його сина Антона Борсука в бунчукових товаришах, 1739 р., 6 арк.
34. спр.179 Київського полку канцелярія. Справа між мешканцями с. Євмінка та Київським Братським монастирем, 1742 р., 5 арк.
35. спр.251 Протокол ГВК по справі нападу на доньку грузинського князя Джепарідзе, побиття його дружини та захоплення у нього грошей бунчуковим товаришем Александровичем, 1748 р., 1 арк.
36. спр.254 Справа про спір Київського Видубицького монастиря та військового канцеляриста Федора Войни за с.Літковичі Остерського повіту, 1748-1752 рр., 27 арк.
37. спр.880. Спор між київським полковим суддю Зіновієм Борсуком та київським полковим обозним Олександром Солониною, 4.08.1753 – 21.08.1753 рр., 9 арк.
38. спр.1348. Справа про надання київському полковому осавулу Івану Закревському права збору розмірового прибутку з млинів на Борковій греблі Остерської сотні Київського полку, 30.01.1755 – 12.04.1755 рр., 19 арк.
39. спр.1790 Про відмову швагра гетьмана К.Розумовського генерального войскового бунчужного Йосипа Закревського, 21.08.1758 – 16.11.1758 рр., 7 арк.
40. спр.2087 Доношеніє козака Бобровицької сотні Київського полку Бішкала про вирок Київської канцелярії про повернення козаку Бишкалю Києво-Видубицьким монастирем двох куфів горілки, 1760 р., 4 арк.
41. спр.2183 Сказка про службу київського полкового судді Зіновія Борсука, 15.12.1761 р., 5 арк.
42. спр.2239 Сказки значкових та абшитованих значкових товаришів Київського та Лубенського полків, з протоколами документів за 1729, 1737, 1741-1744, 1746-1747, 1751-1753, 1756-1761 рр., з присудженням чину та звання значкового товариша, 1729-1761 рр., 89 арк.

43. спр.2715 Універсал гетьмана К.Розмовського про надання київському полковому писарю Андрію Міткову посади підкоморія Остерського повіту Київського полку, осавулу Матвію Шуму посади замість судді Козелецького повіту Київського полку, військовому товаришу Онуфрію Пригарі посади земського підсудка Остерського повіту Київського полку та військовому товаришу Михайлу Лусті посади земського писаря Остерського повіту, 1764 р., 6 арк.
44. спр. 2716 Справа про призначення гетьманом К.Розумовським підкоморів, суддів, підсудків, писарів у Козелецькому та Остерському повітах Київського полку, 7.04.1764-10.04.1764 рр., 3 арк.
45. спр.2717 Доношення київського полкового обозного Стефана Барановського, з проханням не надавати йому посаду підкоморія Остерського повіту Київського полку, 1764 р., 1 арк.
46. спр.2722 Компюти бунчукових товаришів, полкових та абшитованих товаришів Ніжинського, Чернігівського, Київського, Переяславського, Прилуцького, Миргородського та Полтавського полків, 1764 р., 10 арк.
47. спр.2723. О присвоєння звання військового товариша сину диякона Преображенської церкви м. Козельця Данилу Красовському та про суміщення ним двох посад – козелецького полкового отамана та козелецького старости, 1764 р., 3 арк.
- оп.3,**
- 48.спр.2353 Справа про надання ніжинському полковнику І.Хрущову рангових маєтностей, ґрунтів та угідь, 19.06.1727 – 23.12.1735 рр., 158 арк.
49. спр.2670 Донесення ніжинського полковника І.Хрущова про надання йому на ранг збору ярмаркових і чиншових податків, 23.01.1728 р., 2 арк.
50. спр.4167 Про приналежність на ранг старшини и козаків дворів в Острі, 1734-1742 рр., 40 арк.

Ф.57 (Генеральний опис Лівобережної України),

оп.1,

51. спр.6 Чернігівський полк, 1765-1769 рр., 1898 арк.
52. спр.7 Чернігівський полк, 1765-1769 рр., 900 арк.
53. спр.8 Чернігівський полк, 1765-1769 рр., 861 арк.
54. спр.396 Київський полк. Документи Остерської сотні. Т.2, 1765-1769 рр., 217 арк.
55. спр.418, Київський полк. Документи Остерської сотні, 1765-1769 рр., 451 арк.

Ф. 63 (Київська полкова канцелярія),

оп.1,

- 56.спр.1 Купчі крепості на продаж землі, 1738 р., 11 арк.
57. спр.4 Копія указу Київської полкової канцелярії остерському та моровському сотникам, про купівлю у міщан волів, 1739 р., 1 арк.
58. спр.5 Указ Київської полкової канцелярії про повернення у Видубицький монастир, 1739 р., 30 арк.
59. спр.21 Тестамент отамана Київської полкової артилерії Семена Соболевського своїм спадкоємцям на маєток, 1747 р., 2 арк.
60. спр.22 Лист брата київського полковника Михайла Танського Йосифа до Київської полкової канцелярії про суперечку з удовою Михайла Танського за наслідування майна, 1749 р., 3 арк.
61. спр.23 Купчий запис козака с. Заворичі Бобровицької сотні Андрієва на продаж городу полковому сотнику С.Барановському, 1749 р., 1 арк.
62. спр.24 Справа про збір військового податку з київських монастирських шинків, 1749, 1 арк.
63. спр.25 Укази Київської полкової канцелярії полковому сотнику Барановському, про проведення перепису населення дворів у м.Гоголів та Київській сотні, 1750 р., 4 арк.
64. спр.72 Судові справи про полкового суддю Борсука, 1764 р., 154 арк.
65. спр.82 Про купівлю волів та підвод у Київській сотні для армії, 1768 р., 28 арк.
66. спр.92 Справа про сварку між київським сотником Гудимою та отаманом тієї ж сотні Комарницьким, 1772-1773 рр., 96 арк.

67. спр.106 Протокол про обрання носівським сотником М.Тарасенка, 1778 р., 18 арк.

оп.2,

68. спр.34 Справа за позовом козаків Бориспільської сотні, 29.09.1755 р., 43 арк.

69. спр.35 Справа по надісланому остерським сотником доношенні Михайлом Солониною до сотенної остерської канцелярії від отамана курінного Євмінської сотні Терентія Гапона з іншими козаками, 1755-1756 рр., 30 арк.

Ф.64 (Сотенні канцелярії полків Гетьманської України. Об'єднаний архівний фонд),

оп.1,

70. спр.94 Копії записів уступних та ін. документів старшини, козаків та міщан, 1690-1763 рр., 146 арк.

оп.3,

71. спр.9137 Сотенна Любецька канцелярія. Реєстр грамот, що зберігаються в канцелярії, 1775 р., 4 арк.

Ф.65 (Київський полковий суд, м.Козелець Київського полку),

оп.1,

72. спр.2 Про розподіл рухомого та нерухомого майна київського полковника Михайла Танського між Софією та Марією Танськими, Без дати, 5 арк.

73. спр.3 Копія донесення Бориспільської сотенної канцелярії про явку в полковий суд бориспільських козаків у справі по суперечці за землі та угіддя з Київським Пустинно-Микільським монастирем, 1750 р., 5 арк.

Ф.71 (Остерський повітовий земський суд, м. Остер Київського полку, з 1796 р. – Малоросійської, з 1802 р. – Чернігівської губернії),

оп.1,

74. спр.4 Про захоплення лісу та коня у козака Моровської сотні Чернігівського полку Дениса Артюшенка управителем моровського маєтку Києво-Софійського монастиря ієромонахом Іафетом, 1766-1782 рр., 39 арк.

оп.2,

75. спр.7 Справа про розорення козелецьким городничим Стороженком майна по смерті прапорщика Олексія Закревського, 1806-1807 рр., 87 арк.

76. спр.18 Справа про суперечку за спадкове майно між остерською козачкою Синельниковою та колезьким реєстратором Сенченко, 1811 р., 8 арк.

оп.3,

77. спр.13 Про вибори судді земського повіту Остерського серед присутніх урядників, а також підсудка та писаря земського, 1765 р., 24.02.1765 – 3.03.1765 рр., 7 арк.

78. спр.16 Справа про позов остерського козака Максима Комарецького про заволодіння немовби даремно підданими Києво-Братського монастиря та ратуші Остерської міщанами, його власної землі, до будівлі трьох торгових комор, 2.05.1765 – 22.04.1773 рр., 48 арк.

79. спр.34 Справа козака Мринської сотні Івана Оверка за двір та інше, 21.06.1766 р., 20 арк.

80. спр.49 Справа за позовом козака остерського Кіндрата Батога на козаків сотні остерської Лук'яна Герацька, Федора Гавриленка, Матвія Барановського, підданих військового товариша Андрія Підвисоцького, Григорія Реміза та Павла Петренка, за сумісне володіння городом та іншим, 29.05.1767 р., 40 арк.

81. спр.50 Справа за позовом отамана городового Остерського Іллі Росенка дружини Софії за недопущення її вільно володіти лугами та сінокосами, осавулом сотенним Моровським Дем'яном Шишем, 12.10.1767 р., 29 арк.

82. спр.81 Справа за позовом намісника остерського ієрея Якова Піскорського на козака сотні Носівської Грицька Ткача, за заволодіння немовби ним Ткачем його Піскорського городу, що знаходиться у м.Носівка на подвірках Вербовських, 23.04.1773 р., 47 арк.

83. спр.83 Справа за указом Генерального суду проваджень, за доданим протоколом копії урядового Сенату указу про віддачу Києво-Межигірському монастирю приналежної пущі Євмінської, 30.09.1773 – 17.06.1774 рр., 69 арк.
84. спр.84 Позов військового канцеляриста Федора Дворецького на кафедральний Переяславський монастир та козаків острицької сотні мешканців дер.Савіне Степана и Дем'яна Босел, та на світівського (жителя) Григорія Святовця за подання у володіння успадкованого Дворецьким сінокоосу, що знаходиться на горці біля хутору Кононовського, 1773 –1774 рр., 62 арк.
85. спр.85 По позову померлого військового товариша Тишкевича сина Федора Тишкевича на возного повітового Григорія Дроздовського за неналежне заволодіння Дроздовським пляца біля ринку в м.Остер, 1773 р., 5 арк.
86. спр.95 Справа полку Київського товариша та вїйта містечка Остер Хенцинського, козака сотні Остерської Антона Білаховського, Василя Головача, за немовби звинувачення Головача за заволодіння ґрунтом, нероздільного з матір'ю та братами, 12.12.1774 – 5.05.1775 рр., 18 арк.
87. спр.99 Справа по позову військового товариша та вїйта Михайла Хенцинського, про розподіл між братами його – значковим товаришем Яковом та значковим товаришем Іллею Хенцинськими, рухомого та нерухомого майна, що залишилося по смерті їх батька, 1775–1776 рр., 10 арк.
88. спр.100 Справа по позову звільненого сотенного отамана Йосифа Солонини на управителя володінь Києво-Видубицького монастиря м.Літки та намісника Інокія, за гвалтовне розоране поле, приналежне нероздільне Й.Солонині з братом його остерським сотником Іваном Солониною в ґрунтах між с.Соболівка та хут. Парна в урочищі, 1774–1776 рр., 24 арк.
89. спр.101 Справа про вибори возним в Остерській сотні Нестора Комарницького, 11.10.1776 – 19.03.1777 рр., 42 арк.
90. спр.105 Рапорт возного Остерського повіту Комарського про вибори Федора Дворецького на місце його батька Василя Дворецького, 6.06.1777 – 10.06.1777 рр., 16 арк.

91. спр.137 Справа по позову кафедрального Переяславського монастиря на володільців греблі – надвірного радника підкоморного Миткевича, обозного полкового Івана Солонину, возного підкоморного Василя Дворецького, остерського (возного) Бобруйка, священника Виноградського, значкового товариша Климовича та козачку Міщенкову за пониження в їх млинах (води), 1781 р., 45 арк.
92. спр.148 Оригінальні протоколи, 27.01.1776 – 29.09.1780 рр., 180 арк.
93. спр.150 Книга судді земського повіту Остерського, до якої вписані представлені кріпості та різні тестаменти, 1764 р., 97 арк.
94. спр.151 Книга судових записів повіту Остерського, в яку вписані представлені купчі на продаж земель та тестаменти, 18.04.1768 – 4.11.1768 рр., 9 арк.
95. спр.153. Книга купчих кріпостей и записів, 13.02.1769 – 29.10.1769 рр., 59 арк.
96. спр.154 Книга суду земського повітового Остерського з вписаними представленими записами, 19.01.1770 – 26.10.1770 рр., 154 арк.
97. спр.166 Книга 1781 р. суду земського Остерського повіту, 1.01.1781 – 8.03.1781 рр., 58 арк.
98. спр.179 Укази оригінальні, 1793 – 1804 рр., 361 арк.

Ф.110 (Чернігівський полковий суд),

оп.1,

99. спр.1 Протоколи за 1735-1747 рр., 99 арк.

Ф.130 (Києво-Видубицький Свято-Михайлівський чоловічий монастир, м. Київ),

оп.1,

100. спр.21 Відомість Літківського ктитора Мойсея про доходи та витрати церковних та кошелькових сум за 1741 р., 1741 р., 2 арк.
101. спр.85 Виписка з Київської полкової канцелярії про кількість підсусідків та підданих хат за ревізією 1764 р. в маєтках Києво-Печерської Лаври в сотнях Київського полку, 1764 р., 2 арк.

Ф.165 (Козелецький Георгіївський чоловічий монастир),**оп.1,**

102. спр.1 Купча на ниву, видана Семеном Гломаздою Тетяні Войнилович, 1642 р., 1 арк.
103. спр.2 Універсал гетьмана І.Виговського протопопу Козелецькому Григорію Васильєвичу на встановлення млина на р.Каражі що під м.Козелець, 1659 р., 1 арк.
104. спр.4 Припис віленського каштеляна Михайла Радзивіла козелецькому війту про охорону його володінь, 1664 р. 2 арк.
105. спр.5 Випис з книг Козелецької ратуші, лист бургомистра Козелецького Петра Домонтовича про розмежування хутора Фіалковського, 1683 р., 2 арк.
106. спр.6 Універсал полковника Костянтина Солонини про затвердження права за Козелецьким Георгіївським монастирем на с.Данівка, 1687 р., 1 арк.
107. спр.9 Купча на огород Сергію Солонині, хорунжого Київського полку, козелецькому священику Семіону, 14.05.1695 р., 1 арк.
108. спр.11 Дарча на млин Анастасії Дмитрієвої Козелецькому Георгіївському монастирю, 1 арк.
109. спр.12 Підтверджуючий універсал І.Мазепи Козелецькому монастирю на млин на р.Міхні із сіножаттю та озером, 3.05.1705 р., 2 арк.
110. спр.15 Копії підтверджуючих універсалів гетьмана І.Скоропадського Козелецькому Георгіївському монастирю та землі у селах Голомазда, Шуляки та ін., 1709 р., 2 арк.
111. спр.16 Універсал І.Скоропадського про пожалування Козелецькому монастирю млинів на козелецькій греблі, 11.06.1709 р., 2 арк.
112. спр.18 Підтверджуючий універсал І.Скоропадського Козелецькому монастирю на млин на р.Махні та сінокіс, 1709 р., 2 арк.
113. спр.19 Універсал Київського полковника Федора Вольського про пожалуванні с.Данівка Козелецькому Георгіївському монастирю, 1710 р., 2 арк.

114. спр.21 Підтверджуючий універсал І.Скоропадського на с.Данівка, 1711 р., 2 арк.
115. спр.22 Підтверджуючий універсал І.Скоропадського Козелецькому монастирю на млин на козелецькій греблі, 1713 р., 2 арк.
116. спр.32 Купча на землю в с. Опінки, дана знатним товаришем Козелецької полокової сотні Максиму Сулименко Козелецькому Георгіївському монастирю, 1722 р., 2 арк.
117. спр.34 Дарча на три комори на ринку козака Івана Перицького Козелецькому Георгіївському монастирю, 1727 р., 1 арк.
118. спр.43 План земельних володінь Козелецького монастиря, 1789 р., 1 арк.

Ф.199 (Городовий магістрат м.Козельця Київського намісництва (з 1796 р. – Малоросійської губернії)),

оп.1,

119. спр.7 Опис крепостей та запис уступок, представлених до міського казенного магістрату, 1782-1796 рр., 92 арк.

Ф.237 (Особистий фонд Каманіних),

оп.1,

120. спр.32 Виписка з актових книг Козельця з універсалами гетьманів Брюховецького та Скоропадського, 1663-1760 рр., 6 арк.
121. спр.52 Донесення міщан м.Козельця до Київської полкової канцелярії о правах м.Козелець на магістратське управління, копія, 1760 р., 4 арк.

Ф.1021 (Остерська нижня розправа),

оп.1,

122. спр.13 Межові книги Остерської сотенної розправи. Справа про занесення свідоцтв, представлених дворянами з дворянського зібрання, 1788 р., 68 арк.

оп.2,

123. спр.1 Межові книги Остерської нижньої розправи, 1788 р., 26 арк.

124. спр.3 Відомості з Остерської розправи по кількості в Остерському повіті поселень, 1784-1786 рр., 52 арк.

Ф.1090 (Остерський нижній земський суд),

оп.2,

125. спр.4 Про канцелярських службовців, 17.01.1788 – 23.02.1788 рр., 6 арк.

Ф.1235 (Особовий фонд родини Грушевських),

оп.1,

126. спр.1095 Грушевский А.С. Города Великого княжества Литовского в XIV-XVI ст. Старина и борьба за старину. Друкарський примірник, видання 1918 р., 1918 р., 140 арк.

127. спр.1240 Грушевський О.С. Статті до історико-географічного словника України по Чернігівському повіту Чернігівської губернії, 1930-і рр., 26 арк.

128. спр.1241 Грушевський О.С. Статті до історико-географічного словника України по Любецькому повіту Чернігівської губернії, 1930-і рр., 44 арк.

Ф.1455 (Остерський підкоморський повітовий суд, м. Остер Київського полку),

оп.1,

129. спр.1 Справа про вибір посадових осіб, 5.05.1764-28.02.1780 рр., 154 арк.

130. спр.5 Справа по позову остерського козака Максима Комарницького з возним остерським Григорієм Дроздовським про дворову межу, 1769 р., 13 арк.

131. спр.6 Справа по указу Малоросійської колегії про вибори в підкоморний суд Остерського повіту писаря, з мешкаючи у тому повіті відставних чиновників, не зайнятих жодними справами, окрім власних, 6.04 1769 – 6.05.1771 рр., 11 арк.

132. спр.7 Промеморія земського суду Остерського повіту в гродський суд того ж повіту, надіслана з позову козака Кіндрата Лазька та дячка Тимофія Шматковського, про немовби захопленні козаком Єрком Романком з їх

предківської землі поля, що знаходиться під с.Пархимів в урочищі колишнього болота близько Богданової криниці, 5.10.1773 р., 27 арк.

Ф.1471 (Магістрат м. Остер Київського воєводства, з 1654 р. – Київського полку),

оп.1,

133. спр.1 Актова книга, 1626–1669 рр., 369 арк.

134. спр.2 Книга для запису купчих крепостей, 1754–1765 рр., 42 арк.

Ф.1847 (Остерський повітовий суд Київського намісництва),

оп.1,

135. спр.16 Справа Остерського повітового суду, 5.02.1847 – 21.12.1847 рр., 99 арк.

136. спр.36 Справа по чолобитній козаків Київського полку Остерської сотні Андрія та Ігната Кривицьких на бунчукового товариша Власа Будлянського за заволодіння лугом, 1752-1783 рр., 93 арк.

137. спр.43 Справа про заволодіння остерським сотником Михайлом Псьолом вільних міських земель, що біля його будинку, 1782-1785 рр., 26 арк.

138. спр.76 Справа по скарзі Макарія Александровича на виправлення (йому) землі опісля відмови від спадкового володіння надвірним радником Бураковським, 1785-1786, 1793 рр., 35 арк.

139. спр.119 Справа про розмежування між капітаном Танським майна, що залишилося по доньці колезького асесора Александровича, та між предводителем дворянства цього повіту Мойсеєм Іваненком, що має власність у Остерському повіті, 1789-1792 рр., 56 арк.

140. спр.120 Справа по наказу Київської казенної палати про продаж казенних будівель колишніх монастирських будівель в Жукинській волості Остерського повіту, із зазначенням, за положенням наказу, бажаючих придбати майно, 4.10.1789 р., 3 арк.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України
ім. В.І. Вернадського**

Ф.І (Літературні матеріали),

141. спр.18777 Збірка В.Модзалевського. Матеріали до історії старшинських українських родів, Б.д., 48 арк.
142. спр. 51191-51422 «Суплеки» та доношення козаків про розорення та образи, про відновлення у козацтві, купчі крепості та записи, укази, чолобитні, скарги, повідомлення, реєстри, рапорти, ордери з полкової Ніжинської канцелярії, 1740 – 1779 рр., 493 арк.
143. спр.58232 Збірка В.Модзалевського. Річна відомість про службу полкових чиновників, сотників, значкових товаришів та сотенних старшин Чернігівського полку за 1778-1779 рр., оригінал, 1778-1779 рр., 33Арк.
144. спр.58260 Модзалевський В. Виписки з архівних матеріалів для укладання історичної записки про дворянський стан Чернігівської губернії, Б.д., 24 арк.
145. спр.58265 Грамота Сигізмунда III чернігівському магістрату, 25.03.1625 р., 2 арк.
146. спр.61605 Збірка Лазаревського О. Список дворянських родів та осіб, внесених до дворянської родовідної книги Чернігівської губернії та затверджених у дворянстві Герольдією Урядового Сенату, тимчасовим присутством та департаментом герольдії до 1881 р. – Чернігів, 1881, 1881 р., 100 арк.
147. спр.62466 Збірка селянських земельних актів XVII – XVIII ст. (одібрано від кріпаків Лопатневських, Сеньківських, Галківських, Красківських та ін.), XVII – XVIII ст., арк.12.
148. спр.62468 Збірка селянських земельних актів XVII – XVIII ст. (одібрано від кріпаків Лопатневських, Сеньківських, Галківських, Красківських та ін.), XVII – XVIII ст., арк.15.

149. спр.62469 Збірка селянських земельних актів XVII – XVIII ст. (одібрано від кріпаків Лопатневських, Сеньківських, Галківських, Красківських та ін.), XVII – XVIII ст., арк.16.

Ф.ІІ (Історичні матеріали),

150. спр.3778 Пожалування царя Олексія Михайловича міщанам Козельця, копія, 6.08.1665 р., 4 арк.

151. спр.6852 «Доношение» у сотенну бобровицьку канцелярію, 13.07.1745 р., 4 арк.

152. спр.13697 Опис Чернігівського намісництва. Підготовлено Д.Пащенко, 1779-1781 рр., 551 арк.

153. спр.16137 З колекції В.Модзалевського. Матеріали для історії дворянських родів (Масловичі, Лизогуби та ін.), 1800 р., 3 арк.

154. спр.18518 Збірка Г.А.Милорадовича. Герби чернігівського дворянства, Б.д., 129 арк.

155. спр.20587-20639 Збірка В.Антоновича. Маєткові справи польського шляхетства і поміщиків. Судові справи, Б.д., 53+136 арк.

156. спр.20694 Привілей польського короля Владислава IV, копія, 15.03.1633 р., арк.10.

157. спр.21990 Лист короля Сигізмунда I Юрію Михайловичу Монтовтовичу, копія, 1508 р., арк.6.

158. спр.27558 Збірка В.Модзалевського. Папери козацької старшини Лівобережної України. Універсал гетьмана І.Брюховецького, 5.03.1665 р., 1 арк.

159. спр.27563 Збірка В.Модзалевського. Папери козацької старшини Лівобережної України. Лист київського полковника К.Мокієвського Сергію Солонині, 20.02.1696 р., 1 арк.

160. спр.27567 Збірка В.Модзалевського. Папери козацької старшини Лівобережної України. Універсал І.Скоропадського пану Івану Мокрієвичу, Б.д., 1 арк.

161. спр.27570 Збірка В.Модзалевського. Папери козацької старшини Лівобережної України. Привілей Павла Полуботка, 6.05.1723 р., 1 арк.
162. спр.27807 Лист остерського підстарости, 15.04.1612 р., арк.1.
163. спр.27809 Указ пану Київському обер-коменданту генералу та кавалеру, з наказом надіслати до Сенату справу Войськового генерального бунчужного товариша Івана Борозди, 19.04.1778 р., арк.5.
164. спр.27818 З архіву Видубицького монастиря. Листи старости острицького Михайла Ратомського Остафію Вітковичу на землю в с.Літковичі та купча на ці землі від Вітковича боярину Яну, копії кінця XVIII ст., 1548-1607 рр., 2 арк.
165. спр.27824 Випис з книг міських київських, 1658 р., арк.1-2.
166. спр.27825 Випис з книг міських острицьких, 17.08.1668 р., 1 арк.
167. спр.27826 Випис з книг міських острицьких, 1653 р., арк.1.
168. спр.28114 Випис з книг міських права магдебурзького магістрату Київського, 1767 р., 24 арк.
169. спр.30540 Збірка В.Антоновича. Реєстр каштелянів, воєвод, полковників на Україні XVII-XVIII ст. : Воєводи київські. Складено В.Антоновичем, друга половина XIX ст., 11 арк.

Ф.Х (Архів УАН – ВУАН),

170. спр.10522-10534 Привілей польського короля Владислава IV на права и вольності шляхти та виписки з рішень сеймиків (Любеч, Сіверщина), копії, (20.08.1635 – 3.10.1645 рр.), 20 арк.
171. спр.11582 Археографічна історико-географічна комісія АН УРСР. Виноградський Ю. Із джерел забутого. Відомості про економіку промисловості і торгівлі в осередковій частині Чернігова кінця XVIII ст. в зв'язку з даними часів новіших, зошит, 1928 р., 66 арк.
172. спр.11699 Міхнівський Ю. Болота і заходи до осушування їх на Чернігівському Поліссі з другої половини XIX ст. (до матеріалів географії України), 20-і рр. XX ст. – 36+4 арк.

173. спр.11891 АН УРСР. Ткаченко Микола. Місто Остер в XVII – XVIII вв. по Румянцевській ревізії та іншим матеріалам, 1 од. зб., Б.д., 15 арк.
174. спр.14833 Андріяшев О.М. Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV в. (стаття опублікована в збірнику Київ та його околиці в історії і політиці. – Київ, 1926. Надруковано на машинці, 1926 р., 61 арк.

Ф.XIV (Колекція історичних документів),

175. спр.125 Привілей Сигізмунда III Київському Пустинському Святомикільському монастирю, 1570 р., копія кінця XIX ст., 1 арк.
176. спр.126 Привілей Владислава IV, 30-40-і рр. XVII ст., копія XIX ст., 1 арк.
177. спр.127 Привілей Владислава IV, 30-40-і рр. XVII ст., копія XIX ст., 1 арк.
178. спр.140 Універсал гетьмана І.Мазепи на добра м.Остра у Київському полку, 24.10.1694 р., 2 арк.
179. спр.153 Лист Стефана Аксака козелецьким міщанам 27 грудня 1643 р., копія, 3.01.1744 р., 2 арк.
180. спр.155 Села та деревні Козелецького магістрату, 1718-1742 рр., 2 арк.
181. спр. 587 Справа по скарзі Остерської ратуші та міської думи на ротмістра Антона Гуманського та губернського секретаря Василя Аршаниці за незаконне заволодіння ними приналежних місту земель, 1694-1840 рр., арк. 1.
182. спр.592 Справа по скарзі Остерської ратуші та міської думи на ротмістра Антона Гуманського та губернського секретаря Василя Аршаниці за незаконне заволодіння ними приналежних місту земель, 1694-1840 рр., арк.9.
183. спр.625 Справа по скарзі Остерської ратуші та міської думи на ротмістра Антона Гуманського та губернського секретаря Василя Аршаниці за незаконне заволодіння ними приналежних місту земель, 1694-1840 рр., арк.86-87.
184. спр.1121-1129 Укази Малоросійського, Чернігівського, Генерального, Остерського повітового та міського сирітського судів про заборону опікунам та родичам сиріт Манових робити розорення їх маєткам та з наказом відшкодувати збитки, 1831-1832 рр., 9 од. зб., 35 арк.

185. спр.1298. Копії крепостей наданих остерському сотнику для виконання справ Остерського земського суду, копія, 1745 р., 1 арк.
186. спр.1416-1421 Копії рішень Острицького, Козелецького та інших судів за 1620-1728 рр., 6 од. зб., 10 арк.
187. спр.1418 Лист остерського старости Є.Залеського остерському цеху шевців, 8.09.1620 р., арк.5.
188. спр.1420 Лист Стефана Аксака, 1632 р., арк.7-8.
189. спр.1454. Випис із справ Київської полкової канцелярії, наданий полковому обозному Зіновію Борсуку про безвідповідальне відношення володільців Борковської греблі, до укріплення греблі, що загрожує її прориву та зупинці руху по тракту, за що млини опечатати до проведення ремонтних робіт, 2.10.1772 р., 2 арк.
190. спр.2426 Випис з книг земських воєводства Київського, 16.06.1631 р., арк.40-41.
191. спр.2445 Випис з книг комісії Володимирського воєводства, 1671 р., арк.83.
192. спр.2449-2455 Випис с книг гродських та ратуші Козелецької, оригінали та копії, 6 од. зб., 1677 – 1713 рр., 11 арк.
193. спр.2609 Виписи з книг замкових староства Остерського, 26.08.1606 – 17.07.1665 рр., 2 арк.
194. спр.2668 Лист Яна Стецького на проданий любецькому міщанину Каленіку Маньку ґрунт, 21.07.1658 р., арк.4-4 зв.
195. спр.2669 Розписка любецького зем'янина Опанаса Щуковського за бджіл священику П'ятницькому, 25.12.1659 р., арк.5.
196. спр.2676 Купчий лист любецьких міщан Демида Брагінця на проданий любецьким міщанам пляц, 7.09.1656 р., арк.12-12 зв.
197. спр.2915-2921 Купчі крепості, виписки з судових книг та чолобитні про земельні придбання судді Київського полку Зіновія Борсука. Оригінали та копії, 7 од. зб., 1752-1764 рр., 19 арк.
198. спр.3312 Іменні списки про шляхетство Переяславського повіту, 12.1784 р., арк.23-26.

199. спр.3303-3322 Укази Катерини II, Сенату, Синоду, ордери Козелецького духовного правління м.Козельця, іменні списки переяславського шляхетства, описи грамот та ін., 19 од. зб., 1781 – 1795 рр., 42 арк.
200. спр.3885 Опис монастирських володінь в селах Київського полку (Рум'янцевський опис), 1766 р., 68 арк.
201. спр.4351 Рапорт Андрія Гриценка про суперечку за рибні лови в р.Остер з козаками дер. Карсуківка та хут. Закревського, оригінал, 1.11.1842 р., 2 арк.
202. спр.4355 Універсал гетьмана Д.Многогрішного наданий київському полковнику писарю Петру Домонтовичу на будівництво млина на р.Остер, 27.09.1671 р., 2 арк.
203. спр.4457 Копії купчої на села Семиполки, Руднево, Мостище, дер. Святе озеро з хуторами, млинами та кріпаками, придбані кавалергардом М.Херасоковим у камергера С.Лепухіна, 12.09.1728 р., арк.2-5.
204. спр.4458 Випис з казенних магістратських книг на продаж князю Трубецькому київським міщанином Ігнатом Роговецьким Роговецького хутора з лісом, полями та лугами за с.Рудка Козелецької сотні, 9.10.1738 р., арк.6-7.
205. спр.4489 Розписка київського полкового писаря Зіновія Борсука про отримання на зберігання відібраного у його тітки Варвари Радичової оригінала царської грамоти на с.Карасиновець, 4.03.1751 р., 2 арк.
206. спр.4644 Грамота видана Чернігівськими дворянськими зборами Даничам про внесення роду в дворянську родовідну книгу, 11.11.1791 р., 16 арк.
207. спр.4931 Випис з Остерських замкових книг з рішенням земського суду про заборону літківським селянам ловити рибу в річках Глушець та Бодець і Забезьких Криницях, за які велася суперечка між боярами міськими Остра та Літок Романом Василенком та Гапоном Тростяненко, 7.11.1627 р., арк.1-2.
208. спр.4932 Випис 1629 р. з книг Острицького замку про передачу острицьким боярином Іваном Богушем свого ґрунту з річками та селищами, давніми та старими, іншому остерському боярину Петру Тростянеку, копія XVIII ст., 2 арк.

209. спр.4933 Розписка козаків Київського полку Остерської сотні Василя Кошина про розподіл тутешніх земель з донькою його брата Юхима Кошина та реєстр розмежування землі, оригінал, 23.06.1732 р., 1 арк.
210. спр.4935 Продажний лист мешканця м.Остра Василя Перця про віддачу свого ґрунту Савинського з городами та хатами у володіння остерському котляру Леонтію Галушці як компенсація за невідданий борг та рішення київського полкового суду по справі у звинуваченні доньки В.Перця Петрихи Галушки у заволодіння цим ґрунтом, оригінал, 10.04.1716 – 15.09.1734 рр., 3 арк.
211. спр.4936 Випис з книг Острицької ратуші на продаж двору з пляжем та будинком у м.Остер мешканкою Агафією Гришковою острицькому козаку Якову Вербицькому, оригінал, 23.08.1710 р., 2 арк.
212. спр.4937. Випис з острицьких ратушних книг купчої на продаж двору будучим у м. Острі пресвітером Петром Булаховським Григорію Команцю, 26.10.1721 р., арк.1.
213. спр.5055-5060 Купчі на купівлю землі, володінь та іншого майна в Остерській сотні Костянтином Дмитровичем Солониною, 6 од. зб., 25.07.1687 – 23.09.1710 р., 13 арк.
214. спр.5061 Купчий запис Сергія Солонини у остерського міщанина Богдана Козарного, оригінал, 21.02.1709 р., 1 арк.
215. спр.5062 Купчий запис Сергія Солонини у остерського міщанина Тимофія Полозовича, оригінал, 25.05.1710 р., 1 арк.
216. спр.5063 Купчий запис Сергія Солонини у остерського міщанина Худолія Канюзенка, оригінал, 4.10.1710 р., 1 арк.
217. спр.5064 Купчий запис Сергія Солонини у остерського міщанина Романа Коротича, 4.10.1710 р., 1 арк.
218. спр.5067 Купчий запис Сергія Солонини у козака остерської сотні Гаврила Татуріненка, оригінал, 19.03.1714 р., арк.8-9.
219. спр. 5068 Продажний запис Григорія Татарина Сергію Солонині, оригінал, 6.12.1714 р., арк.10.

220. спр.5083-5084 Запис козаків Остерської сотні та випис з книг судових козацьких острицьких про передачу у володіння Сергію Солонині громадського «вольного» луку біля Остра, оригінал, 20.10.1710 – 9.08.1712 рр., оригінал, 2 од. зб., 3 арк.
221. спр.5087-5105 Купчі записи, свідчення Остерського сотенного правління на придбання землі та іншого нерухомого майна у м.Остер, дер.Кошони, с.Бедрівка та ін., Солониною Михайлом Сергійовичем, остерським сотником, 19 од. зб., 20.08.1733 – 30.10.1753 рр., 34 арк.
222. спр.5122-5126 Випис з судових справ та акти спадкоємного розподілу володінь старшинського-дворянського роду Солонин, оригінал, 5 од. зб., 13.05.1804 – 27.04.1831 рр., 10 арк.
223. спр.5128 Формулярний дворянський список, родовідна схема із додаванням документів про підтвердження дворянського походження роду Солонин, 1.12.1816 р., 16 арк.
224. спр.5385 Опис урочища с.Рожнів Київського Видубицького монастиря та запис про розмежування із сусідськими володіннями за 1576-1661 рр., копія, друга половина XVIII ст., 6 арк.
225. спр.5405 Лист короля Сигізмунда II Августа про підтвердження земельних володінь Київського Пустинно-Мікільського монастиря 1570 р., копія, початок XX ст., 2 арк.
226. спр.5814 Опис нерухомого майна померлого губернського секретаря Никифора Рутковського в Остерському повіті, 1.06.1832 р., 1 арк.
227. спр.6000 Відписки путивльських воєвод Ю.Морткіна та В.Якімова про зустріч київського полковника Василя Дворецького, що прямував з Москви з заарештованим полковником Тимошем Цецюрою, про положення польських військ Ю.Хмельницького на Правобережжі, 30.05.1682 р., копія, кінець XIX ст., 2 Арк,

Ф.66,

228. спр.59 Лучицкий И.В. Описание торговых и деловых по продаже земли в селах Остерской сотни конца XVII-XVIII вв., автореферат, 80-е гг. XIX в., 27 арк.
229. спр.62 Архив Лучицкого И. Выписка из Румянцевской описи по Гоголевской и Остерской сотне, рукой И.В.Лучицкого, 80-е гг. XIX в., 33 арк.

Науковий архів Інституту археології НАН України

Ф. експедицій,

230. № 1971/17а. Кучера М.П., Сухобоков О.В. Звіт про роботу Лівобережного розвідагону Інституту Археології АН УРСР за 1971 р. Польова документація, 1971 р., 74 с.+29 таб.
231. № 1987/201. Казаков А.Л., Гребень П.Н. Охранные раскопки в городах Переяславской земли в 1987 г., 1987 г., 27 с.
232. № 1988/183. Казаков А.Л. Отчёт о раскопках в г. Остре в 1988 г., 1988 г. 22 с.+28 рис.
233. № 2008/127. Моця О.П., Коваленко В.П., Скороход В.М. Звіт про археологічну розвідку по „Шляху Мономаха”, 2008 р., 12 с., 29 рис.
234. № 2009/36. Скороход В. Звіт про археологічні дослідження Виповзівського археологічного комплексу біля с. Виповзів Козелецького району Чернігівської обл., 2009 р., 24 с.+ 83 рис., 14 креслень, інв. опис.
235. № 2010/1. Моця О.П., Шидловський П.С., Скороход В.М., Казаков А.Л. Звіт про наукові розвідувально-археологічні дослідження у Нижньому Подесенні по „Шляху Мономаха” від смт Остер Чернігівської області до м.Вишгорода Київської області, 2010 р., 67 с.
236. № 2010/54. Веремейчик О.М., Бондар О.М. Науковий звіт про археологічні дослідження в ур. Замкова Гора на території обласного комунального підприємства "Історико-археологічний музейний комплекс «Древній Любеч» у смт Любеч Ріпкинського району Чернігівської області у 2010 р. Т.3, 2010 р., 167 с.

237. № 2010/241. Скороход В.М., Моця О.П., Капустін К.М., Козубова Д.М., Ситий Ю.М. Науковий звіт про археологічні дослідження Виповзівського археологічного комплексу біля с. Виповзів Козелецького району Чернігівської області, 2010 р., 137 с.
238. № 2011/187. Скороход В.М., Моця О.П., Ситий Ю.М., Мироненко Л.В. Науковий звіт про археологічні дослідження Виповзівського археологічного комплексу біля с. Виповзів Козелецького району Чернігівської області, 2011 р., 147 с.
239. № 2012/160. Скороход В.М., Моця О.П., Ситий Ю.М., Терещенко О.В., Капустін К.М., Мироненко Л.В. Науковий звіт про археологічні дослідження Виповзівського археологічного комплексу біля с. Виповзів Козелецького району Чернігівської області у 2012 р., 212 с.
240. № 2013/113. Скороход В.М., Моця О.П., Ситий Ю.М., Жигола В.С., Шумей О.М. Науковий звіт про археологічні дослідження Виповзівського археологічного комплексу біля с. Виповзів Козелецького р-ну Чернігівської обл. Т. 1 : Дослідження на городищі, 2013 р., 180 с.
241. № 2016/б.н. Скороход В.М., Моця О.П., Ситий Ю.М., Жигола В.С., Капустін О.М., Терещенко О.В. Науковий звіт про археологічні дослідження Виповзівського археологічного комплексу 2016 р. біля с. Виповзів Козелецького району Чернігівської області, 2016 р., 154 с.

Державний архів Чернігівської області

Ф.86 (Предводитель дворянства Новгород-Сіверського намісництва), оп.1,

242. спр.7 Справа про розгляд Новгород-Сіверською комісією документів дворянства різних осіб Новгород-Сіверського намісництва, 1783-1790 рр., 462 арк.
243. спр.17 Протоколи засідань депутатських зборів. Т. 2, 1788-1792 рр., 281 арк.

244. спр.28 Справа про розгляд доказів на дворянство від осіб, що знаходяться у подушному окладі, 1.01.1792 р., 305 арк.

245. спр.31 Списки складені городничими та нижніми земськими чинами про дворян, записаних у подушний оклад, 1792 р., 754 арк.

Ф.127 (Чернігівське губернське правління),

оп.1,

246. спр.3553 Справа про переміщення церкви у м.Остер, 1847–1850 рр., 49 арк.

Ф.128 (Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора),

оп.1,

247. спр.151 Рапорт міських магістратів, міських, нижніх, земських судів та ін., про виправлення доріг, 19.05.1803 – 9.11.1803 рр., 250 арк.

248. спр.424 Справа (заведена) за наказом Міністра внутрішніх справ, про дороги, мости та переїзди в малоросійській Чернігівській губернії, 11.11.1806 – 20.03.1807 рр., 50 арк.

249. спр.3205 Наказ МВС про укладання статистики Російської імперії та відомостей, присланих з повітів Чернігівської губернії. Короткі замітки історії міст Чернігівської губернії, 10.01.1829 – 12.07.1830 рр., 212 арк.

250. спр.3269 Статистичні відомості прислані з повітів для доповіді міністру внутрішніх справ, 1831 р., 144 арк.

251. спр.3604 Справа про розмежування приватновласницьких та казенних земель, 27.02.1836 – 18 червня 1840 рр. 65 арк.

252. спр.14419 Подання предводителю дворянства Городницького повіту про виселення Кондратенка Семена та Осадчого Максима (стан невідомий) поміщиком Жлобою з хати, що знаходиться у маєтку Савицького, перша чверть XIX ст., 3 арк.

Ф.132 (Чернігівська казенна палата),

оп.1,

253. спр.465 Ревізорська сказка селян поміщика Борсука Остерського повіту, хут. Лугового Остерського повіту, 1834 – 1835 рр., 21 арк.
254. спр.466 Ревізорська сказка дворових людей поміщика Александровича у с.Калита Остерського повіту за 1834 р., 1834 р., 4 арк.
255. спр.470 Ревізорська сказка селян поміщиці Жукової в с.Булахів Остерського повіту, 1834 р., 2 арк.
256. спр.512 Ревізорська сказка селян поміщика Барановського Остерського повіту, 1834 р., 20 арк.
257. спр.538 Ревізорська сказка поміщицьких селян та дворових людей Остерського повіту за 1834 р., 1834 р., 27 арк.
258. спр. 549 Ревізорська сказка селян м.Остер, 1834 р., 104 арк.
259. спр.553 Ревізорська сказка селян с. Виповзів Остерського повіту, 1834 р., 2 арк.
260. спр.704 Ревізорська сказка казенних селян м.Любеч Городницького повіту за 1834 р., 1834 р., 6 арк.
261. спр.878 Ревізорські сказки селян поміщика Вишневського дер. Перегудівка Переяславського повіту за 1838 р., 1838 р., 7 арк.
262. спр.993 Ревізорська сказка м.Остра та сіл Остерського повіту, 1831, 1849-1852 рр., 402 арк.
263. спр.1344 Поіменні списки населення внесеного за ревізією (до окладу) по Козелецькому повіту та місту Козелець, Б.д., 155 арк.

оп.2,

264. спр.9 Справа про захоплення священиком с.Ошиткі Остерського повіту Ісідором Масолом сіножаті, приналежній селянам, 25.11.1802 – 28.04.1807 рр., 89 арк.

Ф.133 (Чернігівське губернське дворянське депутатське зібрання),**оп.1,**

265. спр.18 Листування з Чернігівським намісницьким правлінням, генерал-губернатором Кречетніковим та відомості надіслані предводителями дворянства про осіб, занесених до дворянської родовідної книги, але за ревізією 1782 р. записаних до подушного окладу, 21.06.1789 – 26.06.1792 рр., 120 арк.
266. спр.23 Відомості представлені городничими та нижніми земськими судами про дворян, що занесені до подушного окладу у 1782 р., 4.03.1792 – 11.10.1793 рр., 672 арк.
267. спр.35 Про передачу справ з Київського дворянського зібрання до Чернігівського, по Гадяцькому та Ченьковському повітах, 5.11.1794 р., 127 арк.
268. спр.73 Листування з Чернігівським земським правлінням та відомості про осіб, що доводять своє дворянське походження, але записані до окладу, 1801-1803 рр., 164 арк.
269. спр.84 Листування з Малоросійськими Чернігівськими губернськими маршалками про стягування з дворян грошових сум на утримання земського війська, про організацію рекрутської справи, про продаж майна, що залишилося після ополчення 1812 р. та ін.; Свідоцтва про дворянське походження, 1802-1825 рр., 892 арк.
270. спр.125 Накази урядового Сенату, Герольдії, Чернігівського губернського правління та ін., про зрівняння євреїв у виконанні поштових повинностей з іншими мешканцями, про внесення деяких дворян у родовідну книгу, про підвищення дворян у чинах та ін., 1805-1812 рр., 428 арк.
271. спр.140 Збірка документів, донесень та відомостей повітових маршалків, судів та ін., про надходження та витрачання сум на утримання депутатів генерального суду та про недоїмки, з вказівкою кількості селян, якою володіють (боржники), 1804-1812 рр., 273 арк.
272. спр.150 Листування, відомості та списки дворян, здатних до несення військової служби, 4.04.1807 – 05.1807 рр., 80 арк.

273. спр.168 Списки дворян, що користуються та не користуються правом участі у дворянських зібраннях та виборах, із вказівкою майна та проживання у повітах, 1808 р., 260 арк.
274. спр.187 Збірка документів по організації Чернігівського ополчення, 29.05.1812 – 06.1812 рр., 101 арк.
275. спр.192 Укази Герольдії про зарахування у дворянство різних осіб, 26.02.1813 – 18.12.1824 рр., 438 арк.
276. спр.231 Справа про дворянське походження різних родів, 15.08.1821 – 15.01.1827 рр.), 727 арк.
277. спр.232 Справа про рід Заньковієвих, що доводять своє дворянське походження, 16.11.1822 – 30.06.1855 рр., 48 арк.
278. спр.266 Укази Герольдії та Реєстри за 1835, 1836 та 1837 рр., 1835 – 1837 рр., 237 арк.
279. спр.277 Укази Герольдії про зарахування у дворянстві різних осіб, 1838 – 1859 рр., 515 арк.
280. спр.294 Укази Герольдії та Тимчасового присутствія Герольдії про зарахування у дворянство різних осіб за 1841 – 1842 рр., 1841 – 1842 рр., 237 арк.
281. спр.305 Укази Герольдії Тимчасового присутствія, 1843 р., 17+385 арк.
282. спр.315 Укази з Тимчасового присутствія Герольдії про зарахування різних осіб у дворянське звання за 1844 р., 1844 р., 532 арк.
283. спр.325 Укази з Тимчасового присутствія Герольдії про зарахування різних осіб у дворянське звання за 1846 р., 1846 р., 650 арк.
284. спр.382 Поіменні списки нагороджених медалями дворян Чернігівського, Суражського, Стародубського та ін. повітів за 1814 р., 1814 р., 232 арк.
285. спр.395 Чернові описи справ про затвердження різних осіб в правах дворянства, відісланих до Герольдії, 1805 р., 889 арк.

оп.2,

286. спр.2 Постанови (протоколи) дворянських зборів про відмови шукачам дворянства за 1784 – 1789 рр., Київське намісництво, 1784 – 1789 рр., 318 арк.
287. спр.5 Списки дворян Козелецького та Переяславського повітів Київського намісництва, 1786 р., 811 арк.
288. спр.8 Чернігівський губернський предводитель дворянства. Списки дворян Полтавського, Золотоношського и Городенського повітів, 1786 – 1789 рр., 953 арк.
289. спр.9 Реєстри списків дворян, що знаходяться у подушному та ін. окладі, підтверджуючих документів на дворянство та інших вхідних паперів. Книги запису дворянських грамот за 1789 – 1796 рр., 1789 – 1796 рр., 304 арк.
290. спр.14 Чернігівський губернський дворянський предводитель. Про передачу справ про дворянське походження до Київського дворянського зібрання, 1793 – 1794 рр., 61 арк.
291. спр.15 Чернігівський губернський дворянський предводитель. Списки дворян Київського, Переяславського, Остерського и Козелецького повітів, 1795 р., 764 арк.
292. спр.21 Чернетка родовідної дворянської книги Київського намісництва, 1796 р., 601 арк.
- оп.4,**
293. спр.3 Постанова Чернігівської комісії по розгляду (прав) дворянства, про затвердження різних осіб у дворянстві та записи у дворянську станову книгу, 14.12.1784 – 9.11.1785 рр., 200 арк.
294. спр.4 Постанови Чернігівської комісії “О разборе дворянства”, про затвердження різних осіб у дворянстві та записах у дворянську станову книгу, 10.06.1786 – 1786 рр., 487 арк.
295. спр.5 Постанови Чернігівської комісії про розгляд дворянства та затвердження різних осіб в дворянстві та запису в дворянську станову книгу, 1787 р., 348 арк.

Ф.144 (Чернігівське губернське особливе у земських повинностях присутствіє),

оп.1,

296. спр.204 Дані, надані Чернігівським повітовим у земських повинностях присутствієм до складання кошторису про земські повинності на 1860 – 1863 рр.; про стан приватновласницьких та козацьких маєтностей із зазначенням кількості землі та ревізорських душ; стану промисловості та торгівлі, економічному стані міського населення по станам; розмірах натуральних повинностей. Т. III, 1860 – 1863 рр., 228 арк.

ф.156 (Чернігівська межова палата),

оп.2,

297. спр.21 Польовий план землі с.Виповзів, 1869 р., 362 арк.
298. спр.30 Межова книга Чернігівської губернії Остерського повіту під назвою Тризмінного, вимежованого з дач с.Калита у володіння різних осіб та установ, 1869 р., 530 арк.
299. спр.34 Експлікація до громадської ділянки на дачі Чернігівської губернії Остерського повіту під назвою Першої зміни дер. Літочки, 1872, 10 арк.
300. спр.36 Польовий журнал землі с.Літочки Остерського повіту, 71 арк.
301. спр.57 Плани ділянок землі біля с.Вигуровщина Остерського повіту, 1878-1879 рр., 16 арк.
302. спр.58 Експлікація земель с.Виповзів, 1869 р., 17 арк.
303. спр.60 Плани ділянок землі біля м.Гоголів Остерського повіту, 1885 – 1886 рр., 7 арк.
304. спр.62 Плани ділянок землі біля с. Димерка та с. Богданівка Остерського повіту, 1877 р., 6 арк.
305. спр.64 Плани ділянок землі біля с.Калита Остерського повіту, 1875 р., 9 арк.
306. спр.65 Полоси ділянок землі біля с.Княжичі Остерського повіту, 1879 – 1880 рр., 27 арк.

307. спр.76 План ділянок землі с.Семиполки Остерського повіту, 1878-1879 рр., 5 арк.

308. спр.78 План озера Монахі біля сіл Старе Глибово, Ошитки, Новосілки та ін., 1870 р., 1 арк.

Ф.563 (Остерська міська ратуша, м.Остер),

оп.1,

309. спр.6А Справа про міщанина Тарасенка, звинуваченого у притриманні біглих селян поміщика Масловича, 13.01.1809 – 29.10.1809 рр., 28 арк.

Ф.575 (Остерський повітовий суд, м.Остер),

оп.1,

310. спр.20 Справа про козаків м.Гоголіва Шевченка та Карпа Бадака, звинувачених у порубці лісу, 15.05.1859 – 06.1860 рр., 40 арк.

311. спр.21 Справа про казенних селян Дяченка та козака Бровченка, звинувачених в порубці лісу, 11.07.1859 – 01.1861 рр., 23 арк.

312. спр.31 Про селян с. Плосььке Остерського повіту, підданих Києво-Флорівського дівочого монастиря Хому Іващенка, Івана та Якова Миколаенок та інших пошукувачів козацтва, 1783 р., 128 арк.

Ф.675 (Фонд Я.П.Бакуринського (1793 – дата смерті невідома), поміщика Городнянського повіту),

оп.1,

313. спр.9 Укази Генеральної військової канцелярії про виступ у похід козаків Малоросійських полків: Київського, Ніжинського, Пирятинського, Чернігівського та Стародубського, 1734 р., 3 арк.

Ф.679 (Чернігівська духовна консисторія.),

оп. 1,

314. спр.37 Метрична книга Городнянського повіту, м.Любеч, Воскресенська церква, 1822 – 1833 рр., 317 арк.
315. спр.399 Сповідна книга Чернігівського полку, 1739 р., 906 арк.
- оп.2,**
316. спр. 5161 Список священників Чернігівської єпархії, що знаходяться під судом та слідством, п.п. ХІХ ст., 10 арк.
- оп.10,**
317. спр.538 Метрична книга про народження, шлюб та смерть Борзнянського повіту за 1891 р., 1891 р., 416 арк.
318. спр.1349 Метричні книги сіл Козелецького повіту, 1908 р., 539 арк.
319. спр.1531 Метрична книга Борзнянського повіту: Велика Загорівка, Хороше Озеро, Мартинівка, Піски, Махнівка, Шаповалівка, Бельмачівка, 1914 р., 376 арк.
320. спр.1595, Метрична книга Борзнянського повіту, 1916 р., 349 арк.
321. спр.1972. Метрична книга про народження, шлюб та смерть по с.Любеч, Покровська церква, 1875-1885 рр., 524 арк.
322. спр.1973 Метрична книга про народження, одруження, смерть по с.Любеч, Троїцька церква, 1875-1885 рр., 396 арк.
323. спр.2006 Метрична книга про народження, одруження, смерть по с.Любеч, Троїцька церква, 1886-1895 рр., 394 арк.
324. спр.2007 Метрична книга про народження, шлюб та смерть по с.Любеч, Покровська церква, 1886-1895 рр., 523 арк.
325. спр.2019 Метрична книга про народження, одруження, смерть по с.Любеч, Воскресенська церква, 1891-1898 рр., 394 арк.
326. спр.2031 Метрична книга про народження, одруження, смерть по с.Любеч, Троїцька церква. 1896-1906 рр., 451 арк.
327. спр.2044 Метрична книга про народження, одруження, смерть по с.Любеч, Воскресенська церква (1899-1907 рр.), 354 арк.
328. спр.2054 Метрична книга про народження, одруження, смерть, с.Любеч Городнянського повіту, Покровська церква, 1903-1910 рр., 402 арк.

329. спр.2065 Метрична книга про народження, одруження, смерть по с.Любеч Городнянського повіту, Троїцька церква, 1907-1917 рр., 437 арк.
330. спр.2069 Метрична книга про народження, шлюб та смерть по с.Любеч Городнянського повіту, Аннинська церква, 1908-1916 рр., 312 арк.
331. спр.2078 Метрична книга про народження, одруження, смерть по с.Любеч, Покровська церква, 1911-1917 рр., с.Радуль, 1917 р., 333 арк.

**Відділ забезпечення збереження документів Державного архіву
Чернігівської області у м. Ніжин**

Ф.343 (Ніжинський повітовий предводитель дворянства),

оп.1,

332. спр.4 Рапорти, повідомлення та список дворян, що знаходяться та не знаходяться на службі, Б.д., 216 арк.
333. спр.19 Алфавітний список дворян Ніжинського повіту, 1787 р., 16 арк.
334. спр.26. Списки дворян Ніжинського повіту, 22.03.1784 р., 12 арк.
335. спр.47 Послужні списки дворян Ніжинського повіту, 24.01.1798 – 28.06.1798 рр., 13 арк.
336. спр.60 Свідоцтва про дворянське походження, 12.06.1802 – 29.11.1804 рр., 30 арк.
337. спр.158 Прохання про видачу свідоцтв про дворянське походження, 12.01.1809 – 1.12.1809 рр., 32 арк.
338. спр.492 Списки дрібнопомісних володільців по с. Володькова Дівиця и м.Носовка, 1839 р., 91 арк.
339. спр.902 Листування Чернігівського губерньського предводителя дворянства з Ніжинським повітовим предводителем дворянства Чернігівської губернії про кількість землі, що знаходиться у відрубках та черезсмужному володінні Ніжинського повіту, 1861 – 1862 рр., 39 арк.

ф.1114 (Ніжинська повітова дворянська опіка),

оп.1,

340. спр.49 Справа Селецького. Взяття в опіку маєтку колезького радника Василя Селецького, маєток якого закладений у земельний банк, Б.д., 11 арк.

ф.1402 (Предводитель шляхти Ніжинського та Батуринського підкоморія),**оп.1,**

341. спр.1 По указу з Малоросійської колегії про вибори двох чиновників для спостереження над коронними маєтностями та економіями у Ніжинському та Батуринському повітах, на місце осавула Григоровича та полкового хорунжого Матюковського, 9.11.1776 – 21.04.1779 рр., 59 арк.

Державний архів Київської області**Ф.346 (Київська дворянська опіка),****оп.2,**

342. спр.26 Справа про встановлення опіки над майном бунчукового товариша Сулими, 1794-1884 рр., 473 арк.

Ф.782 (Київське дворянське депутатське зібрання),**оп.1,**

343. спр.5055 Справа про дворянство роду Калити, 1851 р., 66 арк.
344. спр.13140 Справа про дворянство роду Шеметів, Б.д., 5 арк.

оп.2,

345. спр.365 Родовідна книга дворян Київської губернії за 1805 р., 1805 р., 753 арк.
346. спр.382 Реєстр прізвищ внесений у 1, 2, 4 и 6 частини родовідної книги Київського дворянства, 1795-1814 рр., VI + 426 арк.

оп.3,

347. спр.136 Алфавітна книга дворян із затвердженими та незатвердженими родоводами, початок XIX ст., 62 арк.

Чернігівський історичний музей імені В. В. Тарновського

348. № 14-5/2 / Ал.-501 Декрет генерального судьи Ивана Домонтовича по делу о споре за земельные владения в Черниговском полку Ивана Козловича с Леонтием Артемьевичем Полуботоком, войсковым товарищем. Батурин, 29 апреля 1669 г., копия, конец XVIII в., 2 арк.
349. № Ал.-18 Жалованная грамота, выданная польским королем Яном Казимиром Савве Посудевскому на потомственное владение на ленных правах с.Бурки, Красковское, Познаховщину и Суховерщину, оригінал, 8.05.1653 г., 1 арк.
350. № Вф.-I-503 Фотокопия прошения царю Алексею Михайловичу черниговского полковника С.Силича от 22 февраля 1662 г. о пожаловании ему г.Любеча (копия из ЦГАДА, ф.124, оп.3 (1662 г.), №.125, Экз.I.), 1 арк.

Остерський краєзнавчий музей

(м.Остер, Козелецький район Чернігівської обл.)

351. № КВ-17797/ПП-196 Зошит А.Г.Розанова «Заметки и статьи по археологии», 20-і рр. XX ст., 52 арк.
352. № НД-5044 Фотокопія. А.Г.Розанов, фотопапір, 20-і рр. XX ст., 1 арк.

Archiwum Główny Akt Dawnych w Warszawie

Archiwum Skarbu Koronnego,

353. dz.56.03, Inwentar Ostra, 1550, 46 ark., ark.1-17 v.
354. dz. LIV. Sygn.25. Inwentarz starostv Lubeckiego i Łojowej Góry, 1606, ark.31-40.

Metryka Koronna,

355. dz. XVIII, Lustracje, 1582 – 1792), sygn.73, 417 ark.
356. dz.180 «Regestrum privilegiorum», 7.02.1633 – 27.11.1635, 644 ark.
357. dz.181 «Regestrum privilegiorum et inscriptionum aliarumque recognitionum», 20.12.1629 – 9.04.1637, 246 ark.
358. dz.184 «Regestrum privilegiorum et recognitionum cancellariae», 15.06.1638 – 27.11.1639, 105 ark.
359. dz.185 «Regestrum privilegiorum et recognitionum cancellariae», 28.11.1638 – 31.07.1643, 735 ark.
360. dz.186 «Regestrum secundum privilegiorum et inscriptionum cancellariae maioris», 28.01.1639 – 11.12.1641, 499 ark.
361. dz.187 «Sexterniones aliquot recenter pargameno rubro introligati privilegiorum et inscriptionum sub ser-mo Vadislao IV», 8.01.1639 – 29.12.1642, 246 ark.
362. dz.189 «Privilegia et inscriptiones variae sub eodem ser-mo Vladislao IV, cancellario mag-co Georgio Ossolinski», 16.03.1643 – 8.09.1648, 782 ark.
363. dz. 190 «Regestrum inscriptionum», 4.08.1643 – 9.12.1650, 406 Ark.
364. dz. E 8636 «Regestrum privilegiorum et recognitionum», 7.07.1628 – 30.12.1635, 393 ark.

**Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk
w Krakowie**

365. Rps.261 Zbiór aktów, przywilejów, rozporządzeń, spisów dotyczących monasteru w Czernichowie. T.1, XVII-XVIII w., 223 ark.
366. Rps.263 Wypisy z akt o zamkach : kozeleckiego, bychowskiego, przyłuckiego, osterskiego, czernichowskiego, lubeckiego i rośnickiego, pol. XVII w., 34 ark.
367. Rps.264. Korespondencja klasztoru dominikanów w Czernichowie z lat 1772 – 1789, ros. XVIII w., 15 ark.
368. Rps. 272. Wypisy z akt trybunalskich, grodzkich i miejskich kozackich (czernichowskich) z lat 1618 – 1786, pol. XVII – XVIII w., 103 ark.

369. Rps.273 Akta kozackie z lat 1719-1761 (akta kancelarii sądowej kozackiej i sądu pułkowego czernichowskiego), XVIII w., 96 ark.

370. Rps.277 Przywileje i postanowienia królewskie, wypisy z ksiąg grodkich mińskich i in., XVI-XVIII w., 29 ark.

Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie

371. Nr. inw. MWP 16607 A «Łojow oppidum», 1 ark.

Biblioteca Regiae Canoniae Strahoviensis in Monte Sion Pragae» (Česka republika)

372. Relation vom Litauischen Feldzug im Jahre 1651 / D.B.V.68. [Ел.ресурс]. – Режим доступу : <http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?envLang=en#search>. – Дата звернення : 17.05.2019.

Національний історичний архів Білорусі (м.Мінськ)

Ф. 694 (Фонд князей Радзивилов),

оп. 7,

373. спр. 871 Акт о разделе имени Брагин, 1574 г., лл. 17-18 об.

Ф. 1728 (Мозырский городской суд),

оп. 1,

374. спр.76 Дело Минского губернского акцизного управления. По обвинению поверенного и ответственного винокура Мажницкого винокуренного завода М.Т.Петерсона в незанесении в винокуренную книгу свидетельства на винокурение, 22.04.1906 – 16.06.1906 гг., лл. 49-52.

Російський державний історичний архів в м.Санкт-Петербург РФ

ф.1343 (Третій департамент Сенату),**оп.16,**

375. спр.2285 Справа про дворянство роду Антоновичів, 1847-1850 рр., 29 арк.

оп.17, ч.2,

376. спр.4654 Справа про дворянство роду Богушів, 1850 р., 78 арк.

377. спр.4831 Справа про дворянство роду Бокевичів-Щуковських, 1858 р., 57 арк.

оп.25, ч.2,

378. спр.5092 Справа про дворянство Мишка-Гришича, 1840 р., 15 арк.

ф.27, ч.3,

379. спр.6069 Справа про дворянство роду Посудевських, 1863-1892 рр., 39 арк.

оп.30, ч.2,

380. спр.3397 Справа про дворянство роду Тупиць, 1837–1844 рр., 20 арк.

Російський державний військово-історичний архів (м.Москва)**ф.349 (Головне військово-технічне управління),****оп.19,**

381. спр.1564. План пограничного м.Любич (1749 г.), 1 Лл.

**Архіви зовнішньої політики Російської імперії Міністерства
закордонних справ РФ (м.Москва)****ф.124 (Малоросійські справи),****оп.1,**

382. спр.35, Опись в Черниговском полку сел и деревень с показанием, кто оными владеет (1730 г.), лл.6 об. – 7.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА ТА МАТЕРІАЛИ

383. Акт о разделе имени Брагин. 1574 г. // Беларускі археаграфічны штогоднік.– 2000. – Вып. 1. – С. 185–194.
384. Акты Литовской Метрики. Т. 1. Вып. 1. (1413 – 1498) / Собр. Ф. И. Леонтовичем. – Варшава : Типография Варшавского учебного округа, 1896. – 169 с.
385. Акты литовской метрики. Т.1. Вып.2 (1499-1507) / Собр. Ф. И. Леонтовичем. – Варшава : Типография Варшавского учебного округа, 1897. – 201 + XXVI + XLII + LV с.
386. Акты фамилии Полуботок с 1669-1734 г. (Из архива графа Г.Милорадовича). – Чернигов : Типография Губ. правления, 1889. – 62 с.
387. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т.1 (1340-1506 гг.). – СПб. : Типография II Отделения Е.И.В. Канцелярии, 1846. – V + 376 + 24 + 15 с.
388. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : В 15-ти т. – СПб., 1861-1892. – СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1861. – Т 1 (1361–1598). – 6 + 301 + 15 с.
389. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 2 (1506-1544). – СПб. : Типография II Отделения Собств. Е.И.В. Канцелярии, 1848. – III + 405 + 15 +14 с.
390. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 3 (1544-1587). – СПб. : типография Эдуарда Праца, 1848. – VIII + 317 + 17 с.
391. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 4 (1588-1632). – СПб. : Типография Эдуарда Праца, 1851. – VIII + 529 + 25 + 20 с.
392. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. Т. 5 (1633-1699). – СПб. : Типография Эдуарда Праца, 1853. – VII + 288 + 3 + 22 с.

393. Анпилогов Г.Н. Новые документы о России конца XVI – начала XVII века / Г.Н. Анпилогов. – М. : Изд-во МГУ, 1967. – 542 с.
394. АЮЗР. – Ч. I. – Т. I : Акты относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России. – К. : университетская типография, 1859. – LXXXVII + 555 с.
395. АЮЗР. – Ч. I. – Т. IV : Акты об Унии и состоянии православной церкви с половины XVII века (1648-1798). – К. : университетская типография, 1871. – 99 + 747 с.
396. АЮЗР. – Ч. II. – Т. I : Постановления дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России. – К. : университетская типография, 1861. – LXIV + 531 с.
397. АЮЗР. – Ч. II. – Т. II : Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-Западного края во второй половине XVII века. – К. : Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1888. – XLIX + 633 + XXXVI с.
398. АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I : Акты о заселении Юго-Западной России. – К. : Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1886. – II + 647 + XII с.
399. АЮЗР. – Ч. VII. – Т. II : Акты о заселении Юго-Западной России. – К. : Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1890. – II + 210 + 646 с.
400. АЮЗР. – Ч. VII. – Т. III : Акты о заселении Южной России XVI – XVII ст. – К. : Типография имп. ун-та св. Владимира, 1905. – LXXXI + 317 + 596 + 140 + III с.
401. АЮЗР. – Ч. VIII. – Т. V : Акты об украинной администрации XVI – XVII вв. – К. : Типография имп. ун-та св. Владимира, Акц. общ-ва печ. и изд. дела Н.Т. Корчак-Новицкого, 1907. – 560 + XXXVII + II с.
402. Бантыш-Каменский Н. Переписка между Россиею и Польшею по 1700 г., составленная по дипломатическим бумагам Управлявшим Московским Архивом Колегии Иностранных дел. Ч. II : 1584-1612 : Материалы отечественные / Д.Н. Бантыш-Каменский // ЧОИДР. – 1861. – Кн. 1. – Ч. 2. – С. 1-125.

403. Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг. / Сост. Т.Г.Таирова-Яковлева ; отв. ред. канд. ист. наук Т.А. Базарова. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2014. – 480 с.
404. Блануца А. Матеріали до реєстру земельних контрактів волинської шляхти (друга половина XVI ст.) / А. Блануца. – К. : Інститут історії України НАН України, 2005. – 129 с.
405. Василенко Н. П Генеральное следствие о маетностях Переяславского полка 1729-1730 гг. / Н. П. Василенко. – Харьков : Типография Губернского правления, 1896. – 200 с.
406. Василенко Н. П Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729-1730 гг. / Н. П. Василенко. – Чернигов : Типография Губернского земства, 1908. – 706 с.
407. Василенко Н. П. Генеральное следствие о маетностях Киевского полка 1729-1731 гг. / Н. П. Василенко // ЧИОНЛ. – 1893. – Кн.7. – Отд.III. – С. 29-68.
408. Василенко Н.П Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729-1730 гг. / Издание редакции «Земского Сборника Черниговской губернии» / Н.П. Василенко. – Чернигов : Типография Губернского земства, 1901. – IX + 417 с.
409. Величко С.В. Літопис. Т.1 / Переклад з книжної укр. мови, вступна стаття, коментарі В.О.Шевчука; Відповід. ред. О.В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1991. – 371 с.
410. Воссоединение Украины с Россией : документы и материалы в 3-х т. Т.1. 1620-1647 гг. – М. : Изд-во АН СССР, 1953. – 586+32 с.
411. Воссоединение Украины с Россией : документы и материалы в 3-х т. Т.2. 1648-1651 гг. – М. : Издво-во АН СССР, 1953. – 559 с.
412. Воссоединение Украины с Россией : документы и материалы в 3-х т. Т. 3: 1651-1654 гг. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – 646 с.
413. Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії / Упоряд. та переклад з польськ. о. Юрія Мицика / О.Гваньїні. – К. : Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2007. – 1006 с.

414. Генеральний опис Лівобережної України 1765-1769 рр. / Ред. І.Л. Бутич. – К. : друкарня МВС УРСР, 1959. – 186 с.
415. Герасимчук В. Матеріали до історії Козаччини XVII ст. / В. Герасимчук // Герасимчук В. Життя і творчість (1880-1944). – К. : Інститут української археографії АН України, Львівське відділення, 1994. – 122 с.+153 с. – С.1-153.
416. Грамоты великих князей литовских с 1390 по 1569 год / Под ред. В. Антоновича и К. Козловского. – К. : Универ. тип., 1868. – 201 с.
417. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 1 : 1648–1649 рр. / Упорядн. о. Ю. Мицик; Редколегія : В. А. Брехуненко, Д. В. Бурім, О. О. Маврін, П. С. Сохань, Г. К. Швидько. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Канадський інститут українських студій (Едмонтон). – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2012. – 680 с.
418. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 2 : 1650–1651 рр. / Упорядн. Ю. Мицик; Редкол. : В. А. Брехуненко, Д. В. Бурім, О. О. Маврін, П. С. Сохань, Г.К. Швидько. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України; Канадський інститут українських студій. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2013. – 680 с.
419. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 3 : 1651–1654 рр. / Упорядн. о. Ю. Мицик; Редкол. : В. А. Брехуненко, Д. В. Бурім, О. О. Маврін, Г. К. Швидько. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України; Канадський інститут українських студій. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2014. – 424 с.
420. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. 4 : 1655–1658 рр. / Упорядн. о. Ю. Мицик; Ред.кол. :

- В. А. Брехуненко, Д. В. Бурім, О. О. Маврін, Г. К. Швидько. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут історії України; Канадський інститут українських студій (Едмонтон). – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2015. – 540 с.
421. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. : Зб. Документів / АН України. Ін-т укр. археографії та ін.; Упоряд., втор передмови та комент. В.Й. Горобець; Відп. ред. Л.А. Дубровіна. – К. : Наукова думка, 1993. – 392 с.
422. Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Зб. док. / Автори-укладачі : Ю.А. Мицик, С.В. Сохань, Т.В. Міцан, І.Л. Синяк, Я.В. Затилюк; ац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 2011. – 559 с. : 31 іл.
423. Документальна спадщина Свято - Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVII – XVIII ст. / Упорядн. : протоієрей Юрій Мицик (гол. упорядн), І. Синяк, І. Тарасенко, П. Яницька. НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського; Київська Православна Богословська Академія УПЦ Київського Патріархату. – К., 2017. – 607 с. – Серія: Документальна спадщина монастирів Гетьманщини. Т. 3.
424. Документи Богдана Хмельницького. 1648 – 1657 рр. / Упор. І. Крип'якевич, І. Бутич. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – 740 с.
425. Енгель Йоган-Христіан. Історія України та українських козаків / Йоган-Христіан Енгель // Схід-Захід : Історико-культурологічний збірник. – Вип. 9-10 : Patria / За ред. В.Кравченка. – Харків : ТОВ «НТМТ», 2008. – 432 с.
426. Ипатьевская летопись / ПСРЛ. Т. 2. Изд.2-е. – СПб. : Археографическая комиссия, 1908. – XVI с. – 938 стб. – 87 с.

427. Историко-статистическое описание Черниговской епархии // Прибавления к Черниговским Епархиальным Известиям. – 1863. – № 20. – 15 октября. – С.657-672.
428. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.5 : Губернский город Чернигов. Уезды : Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский. – Чернигов : Земская типография, 1874. – 446 с.
429. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.6. Уезды : Новгород-Северский, Сосницкий, Городницкий, Конотопский и Борзенский.– Чернигов : Земская типография, 1874. – 341 с.
430. Каманин И. М. Материалы по истории козацкого землевладения (1494-1668) / И. М. Каманин // ЧИОНЛ. – 1894. – Кн.8. – Отд.III. – С.3-29.
431. Києво-Могилянська академія кінця XVII – початку XVIII ст. : повсякденна історія. Зб. документів / Упоряд. О.Ф. Задорожна та ін. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія, 2005. – 532 с.
432. Константинович Н. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. Дополнения. Вып.IV / Н. Константинович. – Чернигов : Губернская типография, 1885. – 58 с.
433. Короткі українські регіональні літописи / упоряд. В.Шевчук. – К. : Кліо, 2016. – 446 с.
434. Корпус магдебурзьких грамот українським містам : два проекти видань 20-40-х років XX століття / упоряд. і авт. дослідження В. Андрейцев та ін. ; ред. П. С. Сохань та ін. ; Фонд муніципальних реформ "Магдебурзьке право", Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, Государственный архив Ставропольского края Российской Федерации. – К. : Прайм, 2000. – 215 с.
435. Крикун М. Документи комісарського суду Подільського воєводства 1678-1679 років / М. Крикун. – Львів : Вид-во Укр. католиц. ун-ту, 2015. – 360 с. : іл.
436. Кулаковський П.М. Нові матеріали до козацьких рухів 1590-х рр. / П. М. Кулаковський // Архіви України. – 1995. – № 4-6 (237). – С. 62-73.

437. Лаврентьевская летопись / Полное собрание русских летописей издаваемое постоянною Историко-Археографической Комиссиею Академии Наук СССР. Т.1. Вып.1.– Ленинград : Изд-во АН СССР, 1926. – Изд. 2. – 540 с.
438. Лазаревский А. Сулимовский архив : Фамильные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII-XVIII вв. / А.Л. Лазаревский. – К. : Тип. К. Н. Милевского, 1884. – XXII с. + 316 с.
439. Лазаревский А.Л. Акты по истории землевладения в Малороссии / А.Л. Лазаревский // ЧИОНЛ. – 1890. – Кн.4. – Отд.III. – С.83-135.
440. Лазаревский А.Л. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. Вып.1 / А.Л. Лазаревский. – Чернигов : Губернская типография, 1866. – 390 с.
441. Лазаревский А.Л. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. Т.1 / А.Л. Лазаревский. – К. : типография университета Св.Владимира, 1892. – 146 с.
442. Лазаревский А.М. Лист князя Александра Вишневецкого подданным Лоевского староства на бортную землю около теперешнего Замгляя / А.Л. Лазаревский // КС. – 1902. – Т.LXXVI. – Январь. – Отд.II. – С.14-15.
443. Летопись по Ипатскому списку. – СПб., издание Археографической комиссии, 1871. – 4 + IX +616 +33 +28 +12 с.
444. Литовская метрика (1499-1514). Книга записей 8 / Подг. к печати Я.Балицис; Р.Фирковичус; Д.Антавичус; Ин-т истории Литвы. – Вильнюс: Mokslo ir encirlopleidyrla, 1995. – 710 с.
445. Литовская метрика (1528-1547). Шестая книга судебных дел (копия конца XVI в.). Т.CXLIX. / Отв. ред. С. Лазутка; Тексты подготовил И. Валиконите, С.Лазутка; Вильнюс. ун-т. – Вильнюс : Изд-во Вильнюсского университета, 1995. – 338 с.; ил.
446. Литовская метрика (1553-1567). Книга 564. Книга публичных дел 7 / Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 564 (1553–1567). Viešųjų reikalų knyga 7. Parengė A. Baliulis. – Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1996. – 208 p.

447. Литовская метрика : 4-я книга записей (1479-1491) / Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491). Užrašymų knyga 4. Parengė L. Anužytė. – Vilnius : Žara, 2004. – 285 + 3 p.
448. Литовская Метрика. Книга публичных дел 10 (1569-1571) / Lietuvos Metrika. Knyga Nr.532 (1569-1571). Viesuju reikalų knyga 10 / Lietuvos istorijos institutas / L. Anuzyte (parenge), A. Baliulis (parenge). – Вильнюс, Б.в., 2001. – 155 с.
449. Литовская метрика. Отд.1-4. Ч.1. Книги записей. Т.1. – СПб., 1910. – 872 с. – Русская Историческая Библиотека, издаваемая Императорской Археографической Коммиссией. Т. 27.
450. Литовская метрика. Отд. 1-2, Ч. 3 : Книги Публичных Дел. Т. 1. – Юрьев : 1914. – IV +30 с., 896 стб. + Прил. (46 с., 5 отд.л.). – Русская Историческая Библиотека, издаваемая Императорской Археографической Коммиссией. Т. 30.
451. Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Пер. з староукр. мови Р. Іванченка. – К. : Товариство “Знання” України, 1992. – 192 с.
452. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К. : Дніпро, 1989. – XVI+591 с.
453. Літопис Самовидця / Підготував до вид. Я. І. Дзира. – К. : Наукова думка, 1971. – 208 с.
454. Лучицкий И.В. Материалы для истории землевладения в Черниговщине и Северщине (1603-1645) / И. В. Лучицкий // ЧИОНЛ. – 1901. – Кн.XV. – Вып.І. – Отд.ІІІ. – С.3-15.
455. Любецкие гончары в 1615 году / Документы, известия и заметки // КС. – 1902. – Февраль. – Отд.ІІ. – С.89.
456. Любецкий архив графа Милорадовича (под редакцией А.Лазаревского). – Вып.1. – К. : Типография имп. университета Св. Владимира Н.Т.Корчак-Новицкого, 1898. – 256 с.
457. Мазепина книга / Упор. та вступна стаття І. Ситого. – Чернігів : ЦНТЕІ, 2005. – 524 с.
458. Материалы для истории Малороссии (Из архива гр. Милорадовича). – Чернигов : Типография Губернского правления, 1890. – 14 с.

459. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 28 (1522-1552 гг.). Кніга запісаў 28 / Падрыхтоўка тэкстаў да друку і навуковы апарат : В.Мянжынскі, У.Свяжынскі. – Менск : ATHENÆUM, 2000. – 312 с.: іл.
460. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 30 (1480–1546). Кніга запісаў 30 (копія канца XVI ст.). П’адрыхтаваў В. С. Мянжынскі. – Мінск : Беларуская навука, 2008. – 386 с.
461. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 43 (1523–1560). Кніга запісаў 43 (копія канца XVI ст.). Да друку падрыхтавалі В. С. Мянжынскі. – Мінск : Беларуская навука, 2003. – 168 с.
462. Миллер Д.П. Архивы Харьковской губернии / Д.Миллер // Труды Харьковского предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда. Т.2. Ч.1. – Харьков : Типо-Литография “Печатное Дело”, кн. К.Н. Гагарина, 1902. – С.301-320.
463. Мицик Ю. Albaruthenica / Ю. Мицик. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2018. – 456 с.
464. Мицик Ю. А. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. / Ю. А. Мицик // УІЖ. – 2001. – № 1. – С.134-147.
465. Мицик Ю. 3 документів польських архівів до історії Сіверщини XVII – XVIII ст. / Ю. Мицик // Сіверянський літопис. – 2003. – №5-6. – С.10-26.
466. Мицик Ю. 3 нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині. Частина 2 / Ю. Мицик // Сіверянський літопис. – 1998. – №6. – С. 16-26.
467. Мицик Ю. 3 нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверській Україні / Ю. Мицик // Сіверянський літопис. – 1999. – №2. – С.25-27.
468. Мицик Ю. Невідомі листи керівників Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр / Ю. Мицик // УІЖ – 2001. – №1. – С.134-147.

469. Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (друга половина XVII-XVIII ст.) / Ю. Мицик, І. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2016. – № 2. – С.61-77.
470. Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (друга половина XVII-XVIII ст.) (частина 2) / Ю. Мицик, І. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2016. – № 3. – С.58-80.
471. Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (друга половина XVII – XVIII ст.) (частина 4) / Ю. Мицик, І. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2016. – № 5. – С.67-89.
472. Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (друга половина XVII–XVIII ст.) (частина 5) / Ю. Мицик, І. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2017. – №1-2. – С.140-175.
473. Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (друга половина XVII-XVIII ст.) (частина 6). Два незнаних універсали гетьмана Івана Мазепи і донос на мазепинців (підготовка до друку, коментар о. Ю.Мицика) / Ю. Мицик, І. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2017. – № 3. – С.43-86.
474. Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII-XVIII ст.) (частина 8) / Ю. Мицик, І. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2017. – № 6. – С. 89-127.
475. Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII-XVIII ст.) (частина 10) / Ю. Мицик, І. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2018. – № 3. – С.69-101.
476. Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (XVII-XVIII ст.) (частина 12) / Ю. Мицик, І. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2018. – № 5. – С.86-117.
477. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М.; Л. : Издательство Академии Наук СССР, 1950. – 576 с.
478. Новгородская четвертая летопись. Полное собрание русских летописей. Том IV. Часть 1. – М.: Изд-во «Языки русской культуры», 2000. – XX+728 с.

479. Описание рек и речек Черниговского полка в 1754 году / Под ред. А.Лазаревского // Труды Черниговской губернской архивной комиссии (на память о XIV Археологическом съезде в Чернигове). Вып.7. Отд.1. – Чернигов : Типография Губернского правления, 1906-1908. – С.3-58.
480. Описание рек Черниговского наместничества (1785 г.) / подг. А. Лазаревский // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Чернигов : губерн. тип., 1868. – Кн. 2. – Вып. 1-2. – С.1– 34.
481. Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст. : Описово-статистичні джерела / АН УРСР. Археогр. комісія та ін.; Упоряд. Г.В. Болотова та ін.; Редкол. : Н.С.Сохань (відп. ред.) та ін. – К. : Наук, думка, 1989. – 392 с.
482. Описи Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст. / Упорядник Т. Б. Ананьєва. – К. : Наукова думка, 1997. – 325 с.
483. Пам'ять 1527 р. Реєстр границ Черниговских / підг. до друку О.Русина // Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Інститут історії України / Відп. ред. В.Смолій. – К. : Поліграфічна дільниця Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1998. – 244 с. – С.207-217.
484. Пам'ятники історії Східної Європи. Т.V (Руська (Волинська Метрика). Книга за 1652-1673 р. / Підг. до друку П.Кулаковський. – Острог-Варшава-Москва : ТЗОВ «ПРИНТ-ХАУЗ», 1999. – 608 с.
485. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т.1 (1487-1533) / Под ред. Г.О. Карпова // Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. Сборник Императорского русского исторического общества. Т.35. – СПб. : типография Ф.Елконского, 1882. – VI + XXII + 869 с. + 88 столб.
486. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-литовским. Т.IV (1598-1608) / Под ред. С.А. Белокурова // Памятники дипломатических сношений Древней России с державами иностранными.

- Сборник Русского исторического общества. Т.137. – М. : Б.и., 1912. – XIX + 809 с.
487. Памятники истории Восточной Европы. Источники XV-XVII вв. Том I : Книга сеунчей и документы разрядного приказа о походе Лисовского. – М.-Варшава : “Археографический центр”, 1995. – 152 с.
488. Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кн. 523. Кн. Публічных спраў 1 / Падрыхт. А. І. Груша, М. Ф. Спірыдонаў, М. А. Вайтовіч; НАН Беларусі, Ін-т гісторыі. – Мн. : Бел.навука, 2003. – 444 с.
489. Переписка гетманов Левобережной Украины с Москвой и Санкт-Петербургом. 1654–1764 гг. : сборник документов. Т. I : Гетманство Богдана Хмельницкого. 1654–1657 гг. / Отв. ред. и сост. Е. Е. Рычаловский. – М. : Древлехранилище, 2017. – 460 + VIII с., ил.
490. Переписні книги 1666 р. / Підготував до друку і зредагував В.О.Романовський. – К. : ВУАН УСРР, 1933. – 444 с.
491. Пилипенко В., Бондар О. Опис Любеча 1606 р. / В. Пилипенко, О.Бондар // Сіверянський літопис. – 2018. – № 5. – С.34-40.
492. Повесть временных лет / Подгот. текста Д.С. Лихачева; Пер. Д.С. Лихачева и Б.А.Романова Под ред. чл.-кор. АН СССР : 1-е изд. Часть 1. Текст и перевод. – М.; Л., Изд-во и 1-я тип. Изд-ва Акад. наук СССР в Ленинграде, 1950. – 407 с.
493. Полехов С. Новые документы о Киевской земле XV века / С. В. Полехов // Сфрагістичний щорічник. Вип.ІІ. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського та ін., 2012. – С.256-281, іл. с.ХІ – ХІІ.
494. Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври // Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури : Зб. наук. праць. Вип.18, спецвип.7 : Поменник Введенської церкви в Ближніх печерах Києво-Печерської лаври. Публікація рукописної пам'ятки другої половини XVII ст. / Упоряд. О.Кузьмук / Ред. рада В. М. Колпакова (відп.ред.) та ін. – К. : Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2007. – 116 с.

495. Привілеї Києва кінця XV – середини XVII ст. Дослідження. Тексти / Упорядник Н.О. Білоус; відп. ред. Г.В. Боряк. – Київ : Інститут історії України НАНУ; Інститут рукопису НБУВ НАНУ; ННДІ українознавства та всесвітньої історії МОН України; Видавничий дім «Простір», 2013. – 296 с. : іл.
496. Реестр Черниговских границ // Акты Литовско – Русского государства. Т.П. / Под ред. М.В. Довнар-Запольского. – М. : Университетская типография, 1897. – С.64-65.
497. Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор. та примітки П. М. Саса, В. О.Щербака / О.Рігельман. – К. : Либідь, 1994. – 768 с.; іл. – Пам'ятки історичної думки України.
498. Русская историческая библиотека. Т. XX. Литовская метрика. Т.1. Отд.1. Ч.2. – Петербург : Изд. Имп. Археографической комиссии, 1903. – 50 с. +1556 столб. + 258 + 10 +IV с.
499. Синодик Любецкого Антониевского монастыря. – Чернигов: по постановлению Ч.Г.Уч. Арх. К., 1902. – 92 с.
500. Сказания современников о Дмитрие Самозванце. Ч. 1. 3-е изд., испр. – СПб. : Тип. Имп. Акад. Наук, 1859. – 476 с.
501. Татищев Ю. В. Черниговские архивы (отчет о командировке в Черниговскую губернию в 1899 году) / Ю. В. Татищев. – Харьков : Типо-литография “Печатное дело”, 1901. – 33 с.
502. Універсали Богдана Хмельницького 1648 – 1657 / Упорядники І. Крип'якевич, І. Бутич. – К. : Видавничий дім “Альтернативи”, 1998. – 384 с.; 34 іл.
503. Універсали І.Мазепи (1687 – 1709). Ч.П. / упоряд. І.Бутич. – К.-Львів : Наукове товариство ім. Т.Шевченка, 2002. – 798 с.
504. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657 – 1687) / Упоряд. І.Бутич та ін. – К.-Львів : Наукове товариство ім. Т.Шевченка, 2004. – 1087 с.
505. Филарет. Остер и Остерский уезд / Филарет. – Чернигов, 1863 [Извлечения из : «Черниговские епархиальные известия». – 1863. – №1. – С.38-48; №2 –

- С.55-64; №5 – С.217-228; №6 – С.430-442; №7 – С.472-480; №8 – С.495-512] / Репринтне видання. – Чернігів : Чернігівська ОУНБ ім. В.Г. Короленка, 2011. – 83 с.
506. Хорошкевич А.Л., Полехов С.В., Рычаловский Е.Е., Сквайрс Е.Р. Мартин Груневег (отец Венцеслав) : духовник Марины Мнишек. Записки о торговой поездке в Москву в 1584-1585 гг. / А.Л. Хорошкевич, С.В. Полехов, Е.Е. Рычаловский, Е.Р. Сквайрс. – М.: Памятники исторической мысли, 2013. – 384 с.
507. Хрестоматія з історії Української РСР. Т. 1. / За ред. І. О. Гуржія. – К. : Радянська школа, 1959. – 748 с.
508. Черниговская летопись. 1587-1750 / предисл. В.Замлинского, А.Иваненко // Архіви України. – 1989. – №5. – С. 56-74.
509. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. Изд. М.Судиенко. Ч.1-2 / А. Шафонский. – К. : Университетская типография, 1851. – 697 с.
510. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 1 (1380–1584). Užrašymų knyga 1. Parengė A. Baliulis ir R. Firkovičius. – Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1998. – 208 p.
511. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 3 (1440–1498). Užrašymų knyga 3. Parengė L. Anužytė ir A. Baliulis. – Vilnius : Žara, 1998. – 167 p.
512. Lietuvos Metrika. Knyga Nr.6 (1494 – 1506). Uzrasymu knyga 6. – Vilnius : LII Leidykla, 2007. – 516 p.
513. Lietuvos Metrika (1506-1539) Kn. 7, Užrašymų knyga 7 / Lithuanian Metrica : Book No. 7. Book of Inscriptions 7 / Parengė I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius. – Vilnius : Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011. – XXX + 1012 p.
514. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 10. Užrašymų knyga 10 (1440–1523). Parengė E. Banionis ir A. Baliulis. – Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997. – 179 p.

515. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 14 (1524–1529). Užrašymų knyga 14. Parengė L. Karalius, D. Antanavičius. – Vilnius : Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2008. – 646 p.
516. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 15 (1528–1538). Užrašymų knyga 15. Parengė A. Dubonis. – Vilnius : Žara, 2002. – 448 p.
517. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 20 (1536–1539). Užrašymų knyga 20 / Lithuanian Metrica : Book No. 20 / Metryka Litewska : Księga wpisów 20. Parengė R. Ragauskienė, D. Antanavičius (tekstai lotynų kalba). – Vilnius : LII leidykla, 2009. – 442 + 1 p.
518. Lietuvos metrika. Knyga Nr. 37 (1552–1561) : Užrašymų knyga Nr. 37. Parengė D. Baronas. – Vilnius : Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2011 – 632 p.
519. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 51 (1566–1574). Užrašymų knyga 51. Parengė A. Baliulis, R. Ragauskienė, A. Ragauskas. – Vilnius : Žara, 2000. – 484 p.
520. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 593 (1585-1604). Parengė A. Baliulis. – Vilnius : Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2009. – 296 + LII p.
521. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 594 (1585–1600). Parengė A. Baliulis. – Vilnius : Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2006. – 293 p.
522. Lietuvos Metrika (1540–1541). 10-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija). Spaudai parengė S. Lazutka, I. Valikonytė, S. Viskantaitė, L. Steponavičienė, J. Karpavičienė. – Vilnius : Vilniaus universiteto leidykla, 2003. – LXVIII + 262 +2 p.
523. Lietuvos Metrika (1540–1543). 12-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija). Parengė I. Valikonytė, N. Šlimienė, S. Viskantaitė-Saviščevienė, L. Steponavičienė. – Vilnius : Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007. – XXXVI+394 p.
524. Lustracya Dóbr króla JMci w województwach trzech : Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiem leżących // Źródła Dziejowe. T. V. Lustracye królewsczyzn ziem Ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / wyd. A. Jabłonowski. – Warszawa : Skład główny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa. Krakowskie-Przedmieście Nr 415, 1877. – S.1-226.

525. Pamietniki Albrychta Stanisława X. Radziwilla Kanclerza W. Litewskiego. T.2 / wyd. z rekopismu przez Edwarda Raczyńskiego. Radziwill, Albrycht Stanisław (1593-1656). – Poznań : Bracia Scherkowie, 1839 – 498 s.
526. Tumins V.A., Struminsky B.A. Three Charters from the Seventeenth Century. Documents / V.A. Tumins, B.A. Struminsky // Harvard Ukrainian Studies. – 1986. – June. – Vol.10. – Number 1/2. – P.211-214.
527. Volumina Legum. Prredruk praw staraniem XX. Pyarow w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydaneqo. T.III. – Petersburg : nakladem i drukiem Jozatata Onruzki, 1859. – 472 + XV s.
528. Volumina Legum. Prredruk praw staraniem XX. Pyarow w Warszawie, od roku 1732 do roku 1782 wydaneqo. T.IV. – Petersburg : nakladem i drukiem Jozatata Onruzki, 1859. – 501 + XVIII s.

ЛІТЕРАТУРА

Монографії і статті

529. Абросимова С. Традиции Литовской метрики в документах канцелярий Украины XVII XVIII ст. / С. Абросимова // Lietuvos Metrika : 1991-1996 metų tyrinejimai. – Vilnius : Lietuvos istorijos instituto, 1998. – С.172-191.
530. Александрович М.Н. Остерский уезд. Вып.1. Историческое описание. Часть 1 : До окончания смуты в Восточной Украине (1669 г.) / М.Н. Александрович. – К. : Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1881. – 110 с.
531. Алімов Є. Нотатки краєзнавця. Населені пункти, що одержали свої назви від власників рудень / Є. Алімов // Сіверянський літопис. – 1997. – №1-2. – С.91-95.
532. Алфьоров О. Печатка «Волинського Геркулеса» – патрона українського козацтва Андрія Вишневецького / О. Алфьоров // Волонтер. – 2013. – №3. – С.26-28.

533. Алфьоров О., Однороженко О. Українські особові печатки XV – XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ / О.Алфьоров, О.Однороженко. – Харків : Харківське обласне об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т.Г. Шевченка, 2008. – 200 с.
534. Андріяшев А.М. Нарис історії колонізації Київської землі до кінця XV віку / А.М.Андріяшев // Київ та його околиця в історії і пам'ятках : Зб. статей. – К. : Державне Видавництво України, 1926. – С. 34–89.
535. Анисовец Н. Древний город у слияния Днепра и Сожа / М.І.Анісавець // Краязнаўчы сайт Гомеля і Гомельшчыны / Гісторыя / Лоеўскі р-н [Ел. ресурс] – Режим доступу : <http://nashkraj.info/content/view/127/49/> – Дата звернення : 27.09.2018.
536. Анисавец М.І. Лоеў – старажытны горад на Дняпры / М.І.Анісавець // БГЧ. – 2005. – №6. – С. 56-63.
537. Анисавец М.І. Лоеўская бітва / М.І. Анисавець // БГЧ. – 2006. – №7. – С.3-11.
538. Анисавец М.І. Лоеўскія кірмашы / М.І. Анисавець // БГЧ. – 2002. – №5. – С.78-80.
539. Анисавец М.І. Юдзіцкія – ураднікі рэчыцкія, “графы лоеўскія” / М.І.Анісавець // БГЧ. – 2011. – №2. – С.49-56.
540. Анисавець М.І. На срыжаваннях шляхоў, межаў і эпох (нарысы гісторыі Лоеўшчыны) / М.І. Анисавець. Ч.1-2. – Лоеў : Б.в., 2017. – Ч.1. – 88 с., Ч.2. – 56 с.
541. Антонович В. Исследования о городах в Юго-Западной России по актам 1432-1798 гг. / В. Антонович // АЮЗР. – Ч.V. – Т.I : Акты о городах (1432-1798). – К., 1869. – С.3-93.
542. Антонович В. Нарис становища православної церкви на Україні від половини XVII до кінця XVIII ст. / В. Антонович // Руська історична бібліотека. Видає Наукове товариство імені Шевченка. Т.VIII : Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI – XVIII ст. – Львів : Друкарня наукового товариства імені Шевченка, 1900. – VI с.+162с. – С.81-154.

543. Антонович В. Прилуцкий полковой есаул Михайло Мовчан и его записная книга / В. Антонович // КС. – 1885. – Т. XI. – С. 57-84.
544. Антонович В. Содержание актов о козаках. 1500-1648 г. / В. Антонович // АЮЗР. – Ч.III. – Т.I : Акты о козаках (1500-1648 г.). – К.: Типография И.А.Давиденко, 1863. – С.I-CXX.
545. Антонович В. Содержание актов об околичной шляхте / В. Антонович // АЮЗР. – Ч.IV. – Т.I : Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. – К. : Типография Е.Федорова, 1867. – С.1-62.
546. Антощук М., Атаманенко В. Королівщини Київщини першої половини XVII ст. / М.Антощук, В.Атаманенко // Збірник наукових праць “Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії”. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 14. – Рівне : Рівненський державний гуманітарний університет, 2008. – С.9-17.
547. Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства / Д.Н.Бантыш-Каменский. – К. : Час, 1993. – 656 с.
548. Барташэвіч А. Ю. Сакралізацыя каталіцтва ў грамадскай свядомасці шляхты Вялікага Княства Літоўскага ў другой палове XVII ст. / А. Ю. Барташэвіч // Гістарычныя шляхі беларускага народа і суседзяў : узаемадзеянне і ўзаемаўплывы : Зборнік навуковых артыкулаў. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2016. – С.47-54.
549. Бельскы С.В. З гісторыі ўладароў і маёнткаў Брагіншчыны XVII-XVIII ст. / С.В. Бельскы // Брагинщина в контексте истории белорусско-украинского пограниччя : Сборник научных статей / редкол. А.Д.Лебедев (отв. ред.). – Минск : издательство «Четыре четверти», 2018. – 142 с.; ил. – С.4-55.
550. Бенцыянаў М. Маскоўская дзяржава канца XV – XVI ст. : на шляху до экспансіі / М.Бенцыянаў // Mówią Wieki : największe czasopismo historyczne. – 2014. – №4. – С.20-25.
551. Березенко Б. Очільники Віленського братства в Реєстрі під час його заснування в 1584 році / Б.Березенко // Православ'я в Україні : Збірник

- матеріалів VI Міжнародної наукової конференції присвяченої 1000-літтю духовних зв'язків України з Афоном (1016–2016) та 25-літтю Помісного Собору Української Православної Церкви (1 – 3 листопада 1991 р.) / Під ред. Епіфанія (Думенка), Г.В. Папакіна, Н.М. Куковальської та ін. – К. : Київська православна богословська академія, 2016. – 911 + 1 с.
552. Березенко Б., Лукін Д. Лист-угода між Філоном Кмітою Чорнобильським та братією монастиря святого Миколи Пустинського (1585) / Б. Березенко, Д. Лукін // *Ukraina Lithuanica*. – 2017. – Т. 4. – С. 220-213.
553. Білоус Н. Київ наприкінці XV – у першій половині XVII ст. Міська влада і самоврядування / Н. Білоус. – К. : Видавничий дім “Києво-Могилянська Академія”, 2008. – 360 с.
554. Білоус Н. Привілеї польського короля Стефана Баторія для Лоева 1576 та 1582 рр. / Н. Білоус // *Місто : історія, культура, суспільство*. Е-журнал урбаністичних студій. – 2018. – № 1 (5). – С. 159-173 [Ел. ресурс]. – Режим доступу : http://resource.history.org.ua/publ/misto_2018_1__13. – Дата звернення : 1.09.2019.
555. Білоус Н.О. Люблінська унія 1569 р. : історіографічні погляди та інтерпретації (до 440-річчя Люблінської унії) / Н.О. Білоус // *УІЖ*. – 2010. – № 1. – С. 65-83.
556. Білоус Н.О. Привілей на магдебурзьке право Лоеву від 3 серпня 1576 р. / Н. Білоус // *Днепровский паром*. Матеріали научно-дослідницького полевого семінара «Культурно-історический потенциал Восточного Полесья и перспективы развития регионального туризма» (11-12 августа 2016 г., г. Брагин). Международных историко-краеведческих чтений «Днепровский паром» (8-9 августа 2017 г., г. Лоев). – Минск : ОО «Белорусский зеленый крест», 2017. – С.74-77.
557. Блануца А. Дипломатичний аналіз документів книги записів №49 Литовської метрики у контексті дослідження соціально-економічних реформ у Великому князівстві Литовському у 60-х роках XVI ст. / А. Блануца // III Міжнародна наукова конференція Україна і Велике князівство Литовське в

- XIV – XVIII ст. : політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі (16–19 жовтня 2013 р., Кам'янець-Подільський) : Тези доповідей. – К. : Інститут історії НАНУ, 2013. – С.50-53.
558. Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.) / А. Блануца. – К. : Інститут історії України НАН України, 2017. – 423 с.
559. Блануца А. Правові основи шляхетського землеволодіння за Другим Литовським Статутом 1566 р. / А. Блануца // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип.3. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2003. – С.129-138.
560. Бобровник П. Голос пам'яті. Історія сіл Вороб'їв та с.Великий Зліїв / П. Бобровник. – Б.м., Б.р., 2011. – 40 с.
561. Богусевич В.А. Остерский городок / В.А. Богусевич // Краткие сообщения Института Археологии. Вып.12. – К. : Изд-во АН УССР, 1962. – С.37-42.
562. Бойко В.М., Казіміров Д.В., Леп'явко С.А. Владні інституції Чернігово-Сіверщини : ілюстрована історія / Governmental institutions of Chernihiv-Sivershchyna : the illustrated history / В.М. Бойко, Д.В. Казіміров, С.А. Леп'явко. – Чернігів : Сівер. центр післядиплом. освіти, 2014. – 190 с. : іл.
563. Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. / Відп. ред. К. І. Стецюк / І. Д. Бойко. – Львів, Вид-во АН УРСР, 1963. – 327 с.
564. Бондар О. Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV-XVIII ст. : ілюстрований довідник / О. Бондар. – К. : Видавець Олег Філюк, 2015. – 178 с.
565. Бондар О. Муровані оборонні комплекси на території Чернігово-Сіверщини у XVII–XVIII ст. / О. Бондар // «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції / редкол. : В.С. Травінський (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – С.156-162.

566. Бондар О. Оборонні двори Києво-Печерської лаври на території Пакульської волості / О. Бондар // Сіверянський літопис. – 2017. – № 6. – С.89-127.
567. Бондар О., Веремейчик О., Кондратьєв І. До історії Любецького Антоніївського монастиря : результати та перспективи досліджень / О. Бондар, О. Веремейчик, І. Кондратьєв // Чернігівські старожитності : зб. наукових праць / редкол. : Ю.О. Соболев (голова) та ін. – Чернігів : Десна Поліграф, 2016. – Вип.4 (7). – С.14 – 21.
568. Бондар О., Волков М., Кондратьєв І. Невідомий малюнок Любеча 1651 р. / О. Бондар, М. Волков, І. Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2015. – №4. – С.44-56.
569. Бондар О., Кондратьєв І. Археологічні розвідки на території селища XVII – XIX ст. Пересаж у 2011 р. / О. Бондар, І.Кондратьєв // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. Вип. 21. – Ч.1. – К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. – С.65-69.
570. Бондар О., Кондратьєв І. Пізньосередньовічний Листвен (за археологічними та писемними джерелами) / О. Бондар, І.Кондратьєв // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. Вип. 22. – Ч.1. – К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. – С. 181-186.
571. Бондар О.М. Дослідження археологічного комплексу в с. Малий Листвен / О. Бондар // Археологічні дослідження в Україні – 2012. – К. : Інститут археології НАН України,, 2013. – С.377-378.
572. Бондар О.М. Типологія укріплених поселень любецької округи у XV–XVIII ст. / О.М. Бондар // Дніпровський паром. Матеріали науково-дослідницького полевого семінара «Культурно-історический потенциал Восточного Полесья и перспективы развития регионального туризма» (11-12 августа 2016 г., г. Брагин). Международных историко-краеведческих чтений «Дніпровський паром» (8-9 августа 2017 г., г. Лоев). – Минск : ОО «Белорусский зеленый крест», 2017. – 188 с. – С.68-70.

573. Бондар О.М., Веремейчик О.М., Терещенко О.В. Дослідження Замкової Гори у смт Любеч Ріпкинського р-ну Чернігівської обл. / О.М. Бондар, О.М. Веремейчик, О.В. Терещенко // Археологічні дослідження в Україні. – 2011. – К., 2012. – С. 485–486.
574. Бондарь А.Н. Укрепления Остра в XVI – первой половине XVII вв. / А.Н. Бондарь // *Gardarika*. – 2016. – Vol. (9). – Is. 4. – С.190-196.
575. Бохан Ю. Специфіка складання гарадської сетки Вялікаго княства Літоўскаго у XV–XVI стст. / Ю. Бохан // Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст. : політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі. – Кам'янець-Подільський, 2007. – С. 19-20.
576. Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європі / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського / В. Брехуненко. – К. : ЗАТ «ВІПОЛ», 2011. – 504 с.
577. Брехуненко В.А., Ковальський М.П. Соціальна боротьба в місті Остер наприкінці XVI – початку XVII ст. / В.А.Брехуненко, М.П. Ковальський // Питання історії Придніпров'я. Масові та суспільно-політичні рухи : Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ, 1990. – С.13-23.
578. Бузун О. В. Історія Остерщини (нарис історії) / За ред. О.В. Ткаченко / О.В. Бузун. – Чернігів : Вид. журн. «Сіверянський літопис», 2010. – 112 с.
579. Василенко Н.П. Правне положення Чернігівщини за польської доби / Н.П. Василенко // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М. Грушевського. – К. : Державне видавництво України, 1928. – С.290-300.
580. Васюта О. „Реєстр чернігівських границь” XVI століття як джерело з історії Сновської тисячі / О.Васюта // Сіверянський літопис. – 2000. – №3. – С.27-35.
581. Васюта О. Етнічний склад населення літописної Сновської тисячі в X – XIII ст. / О.Васюта // Русь на перехресті світів (міжнародний вплив на формування Давньоруської держави) IX – XI ст. : Матеріали Міжнародного археологічного семінару. – Чернігів, 2006. – С. 17-26.

582. Васюта О.О. Літописне місто Хоробор (до питання локалізації) / О.Васюта // Чернігівські старожитності : Науковий збірник. – Чернігів : КП «Видавництво «Чернігівські береги», 2008. – 248 с. – С.96-103.
583. Ващук Д.П. Обласні привілеї Київщини та Волині : проблема походження, датування та характеру (друга половина XV – початок XVI ст.) / Д.П. Ващук // УІЖ. – 2004. – №1. – С.90-101.
584. Веремейчик Е. Поселение “Пойма” около Шестовицы близ Чернигова / Е. Веремейчик // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи : Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів : РВК “Деснянська правда”, 2007. – С.366-379.
585. Веремейчик Е.М. Стекланные браслеты средневекового Любеча (по материалам раскопок 2010–2011 годов на Замковой Горе) / Е.М. Веремейчик // Стекло Восточной Европы с древности до начала XX века. – СПб. : Нестор-История, 2015. – С. 171–201.
586. Веремейчик Е.М. Усадьба ювелира середины XIII в. в Любече / Е.М. Веремейчик // Stratum plus. Археология и культурная антропология. – 2016. – №5. – С.99-116.
587. Веремейчик О. М., Козубовський Г. А. Середньовічний монетний скарб із розкопок Любеча / О. М. Веремейчик, Г. А. Козубовський // Археологія. – 2016. – №1. – С.64-69.
588. Веремейчик О. М., Бондар О. М. Дослідження в уроч. монастирище в смт Любеч / О. М. Веремейчик, О. М. Бондар // Археологічні дослідження в Україні. – 2012. – К., 2013. – С.378-379.
589. Веремейчик О. М., Бондар О. М. Дослідження Любецької експедиції / О.М. Веремейчик, О. М. Бондар // Археологічні дослідження в Україні 2016 / гол. ред. Ю. В. Болтрик. – Київ : ІА НАН України, 2018. – С.311-312.
590. Веремейчик О.М. Археологічні дослідження Замкової Гори у смт Любеч / О.М. Веремейчик // Археологічні дослідження в Україні – 2012. – К., 2013. – С.380-381.

591. Веремейчик О.М. Археологічні дослідження середньовічних поселень Чернігівського Полісся / О.М. Веремейчик // Сіверянський літопис. – 2018. – №1–2. – С. 3-19.
592. Веремейчик О.М. Старожитності городища Монастирище кінця XII – середини XIII ст. в Любечі / О.М. Веремейчик // Дослідження Київського Полісся. – К. : Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2016. – С. 99-108.
593. Верменич Я. Геоісторія як методологічний напрям регіональних досліджень / Я. Верменич // Подесення в контексті історичної і природної спадщини : Збірник наукових праць / Міжнародний союз академій наук, Інститут археології НАН України, Інститут історії України НАН України, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Благодійний фонд «Київська ландшафтна ініціатива». – Чернігів : Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, 2018. – Вип. 1. – С.9-16.
594. Верменич Я. В., Водотика Т. С. Всеукраїнська наукова конференція "Дослідження Сходу і Півдня України в історичній ретроспективі : підсумки і проблеми" / Я. В. Верменич, Т.С. Водотика // УІЖ. – 2014. – № 4. – С. 227-230.
595. Верменич Я.В. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Відп. ред. В.А.Смолій / Я. Верменич. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2015. – 482 с.
596. Верменич Я.В. Регіональна інтеграція в умовах глобалізації : теорії та сучасні реалії / Відп. ред. В.А. Смолій / Я. Верменич. – К. : Інститут історії України НАН України, 2018. – 351 с.
597. Верменич Я.В. Феномен пограниччя : Крим і Донбас в долі України / Відп. ред. В.А.Смолій / Я. Верменич. – К. : Інститут історії України НАН України, 2018. – 369 с.
598. Вечерський В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / В. Вечерський. – К. : НДІТІАМ – Головкиївархітектура, 2012. – 592 с.
599. Вечерський В. Що знайшов академік Рибakov / В. Вечерський // Старожитності. – 1992. – Ч.8. – С.8.

600. Виноградський Ю.С. Сосниця та її околиці. Топографічні й археологічні матеріали, перекази та історичні відомості. / Ю.С. Виноградський // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К. : друкарня УАН, 1928. – С. 148-151.
601. Виноградський Ю. Середня Чернігівщина наприкінці XVIII ст. та на початку XIX ст. / Ю.Виноградський // Історико-географічний збірник Т.ІІ. Видає комісія для складання історико-географічного словника України / За ред. О.С. Грушевського. – К. : друкарня УАН, 1928. – С.183-203.
602. Виноградський Ю. До історії колонізації Середньої Чернігівщини / Ю. Виноградський // Історико-географічний збірник: Т.ІІІ. Видає комісія для складання історико-географічного словника України / За ред. О. С. Грушевського. – К. : друкарня УАН, 1929.– С.209-219.
603. Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини. ІV. Литовська зверхність. Московське урядування (рр. 1356-1503-1618) / Ю. Виноградський // Історико-географічний збірник Т.ІV. Видає комісія для складання історико-географічного словника України / За ред. О.С. Грушевського. – К. : Друкарня Всеукр. Академії наук, 1931. – С.127-143.
604. Вирський Д. Війни українні : хроніки татарського прикордоння України (XVI – середина XVII ст.) / Д.Вирський. – К. : Інститут історії України НАН України, 2016. – 299 с.
605. Вінниченко О. З історії комплектування збройних сил Речі Посполитої в кінці XVIII ст. (на прикладі дислокованих в українських землях підрозділів національної кавалерії) / О. Вінниченко // Центральна і Східна Європа в XV – XVIII століттях : питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича / За ред. Л. Зашкільняка і М. Крикуна. – Львів, 1998. – С.224-234.
606. Вінниченко О. Пани “релігії грецької” і вишенський сеймик (перша третина XVII ст.) / О. Вінниченко // Наукові записки Українського католицького університету. Ч.ІІ. – Серія: Історія. Вип. 1. – Львів, 2010. – С.285–298.

607. Вінниченко О. Позиція шляхти Руського воєводства стосовно соціально-економічного та політичного стану Речі Посполитої в другій чверті XVII ст. (за матеріалами інструкцій вишенського сеймика послам на сейми 1632–1647 років) / О. Вінниченко // Україна модерна. – 1999. – Число 2-3. – С.7-36.
608. Вінниченко О. Реєстрація шляхетської торгівлі канцелярією Львівського гродського уряду (1631–1640) / О. Вінниченко // Lwów : miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa / Pod redakcją K.Karolczaka i Ł.T. Sroki. – Kraków, 2010. – Т. VII. - С. 33-79.
609. Вінниченко О. Сеймики Речі Посполитої у світлі сеймових поборових універсалів (1587–1632) / О. Вінниченко // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2010. – Вип. 45. – С.335-374.
610. Вінниченко О. Сеймики та з'їзди шляхти Львівської, Перемишльської і Сяноцької земель Руського воєводства в останній чверті XVI – першій половині XVII ст. / О. Вінниченко // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету ім. Івана Франка. Збірник наукових праць. – Львів, 2000. – Вип. 3. – С. 41-47.
611. Вінниченко О. Шляхетські сеймики і шляхтичі, котрі не були шляхтою (Нотатки на полях “Libri chamorum” Валеріана Трепки) / О. Вінниченко // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т. CCLX : Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. Кн. 1. – Львів, 2010. – С.164-189.
612. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от 2-й половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.) // АЮЗР. – Ч.VII. – Т. II : Акты о заселении Юго-Западной России. – К. : Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1890. – С.1-210.
613. Владимирский-Буданов М. Украинские староства в первой половине XVI в. // АЮЗР. – Ч.VIII. – Т.V : Акты об украинной администрации XVI – XVII вв. – К. : Типография имп. ун-та Св. Владимира, Акц. общ-ва печ. и изд. дела Н.Т. Корчак-Новицкого, 1907. – С.1-118.

614. Владимирский-Буданов М. Церковные имущества в Юго-Западной России XVI в. // АЮЗР. – Ч.VIII. – Т. IV : Акты о землевладении в Юго-Западной России XV – XVIII вв. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1907. – С.1-224.
615. Владимирский-Буданов М.Н. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века / АЮЗР. – Ч.VII. – Т.I : Акты о заселении Юго-Западной России. – К. : Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, Михайловская ул., собств. дом, 1886. – С.1-79.
616. Владимирский-Буданов М.Ф. Акты о заселении Южной России XVI и XVII вв. // АЮЗР. – Ч.VII. – Т.III : Акты о заселении Южной России XVI – XVII ст. – К. : Типография имп. ун-та св. Владимира, 1905. – С.I – LXXXI.
617. Волкаў М. Брагінскі замак у кантэксце абарончага будаўніцтва на паўднёва-ўсходніх землях Беларусі ў XVI–XVII стст. / М. Волкаў // Днепровский паром. Материалы научно-исследовательского полевого семинара «Культурно-исторический потенциал Восточного Полесья и перспективы развития регионального туризма» (11-12 августа 2016 г., г. Брагин). Международных историко-краеведческих чтений «Днепровский паром» (8-9 августа 2017 г., г. Лоев). – Минск : ОО «Белорусский зеленый крест», 2017. – С.8-12.
618. Волков В. Войны и войска Московского государства / В. Волков. – М. : Изд-во Эксмо, Изд-во Алгоритм, 2004. – 575 с.
619. Волков Н.А. Оборонительные сооружения Беларуси и Украины середины XVII века на рисунках Абрахама Ван Вестерфельда и набросках из архива Радзивиллов в Минске / Н.А. Волков // Новые материалы по истории фортификации. Вып. 2 : Статьи и материалы III и IV междунар. науч.-практ. конф. «Памятники фортификации : история, реставрация, использование», Архангельск, 20–22 сент. 2012 г., 15–17 сент. 2016 г. / Мин. культ. Арханг. обл., Гос. бюджет. учреждение культуры Арханг. обл. «Арханг. краевед. музей» / отв. ред. : И. М. Гостев. – Архангельск : Новодвинка, 2016. – С. 40-52.
620. Воронин В. Борьба Великого княжества Литовского за государственный суверенитет в 20-е годы XVI века / В.Воронин // III Міжнародна наукова конференція Україна і Велике князівство Литовське в XIV – XVIII ст. :

- політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі (16–19 жовтня 2013 р., Кам'янець-Подільський) : Тези доповідей. – К. : Інститут історії НАНУ, 2013. – С.29-30.
621. Ворончук І. Шляхетський двір, його слуги та челядь / І.Ворончук // Соціум : Альманах соціальної історії. – Вип. 4 / НАН України. Ін-т історії України; Голов. ред. В. А. Смолій. – К., 2004. – С. 117-133.
622. Ворончук І.О. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур : методологія, методика, джерела) / І.Ворончук. – К. : Вища школа, 2009. – 511 с., іл.
623. Востоков А. Нежинская рада 1663 г. / А. Востоков // КС. – 1888. – № 5. – С. 125-139.
624. Галубовіч В. Спрэчкі пра далучэнне Лоева да Вялікага Княства Літоўскага на сойме 1646 года / В.Галубовіч // Шостыя Міжнародныя Доўнараўскія чытанні (г. Рэчыца, 14–15 лістапада 2005 г.) : У 2 ч. – Ч. 2. Рэчыцкая зямля ў часе і прасторы / Рэд. кал. В.М. Лебедзева (адк. рэд.) і інш. – Гомельск. дзярж ун-т імя Ф.Скарыны (Навук.-дасл. ін-т гісторыі і культуры усходнеславянскіх народаў), Рэчыцкі раённы выканаўчы камітэт. Гомель : Гомельск. дзярж. ун-т імя Ф.Скарыны, 2008. – С. 38-44.
625. Гейда О. Церкви Остра у XVI – XIX ст. / О.Гейда // Церква – наука – суспільство : питання взаємодії. Матеріали XIV Міжнародної наукової конференції (25 травня – 3 травня 2016 р.). – К. : НКПКЗ, 2016. – С.102-106.
626. Глушак Т.П., Жагловський А.П., Пінчук З.М. та ін. Краю Ріпкинський мій... / Т.П. Глушак, А.П. Жагловський, З.М. Пінчук. – К. : Чернігівське земляцтво, 2004. – 149 с.
627. Гончаров В. К. Раскопки древнего Любеча / В.К. Гончаров // Археологічні пам'ятки. Т.ІІІ. – К. : Вид-во АН УРСР, 1952. – С. 134–138.
628. Горобець В. Влада та соціум Гетьманату. дослідження з політичної і соціальної історії ранньомодерної України / В.Горобець. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2009. – 271 с.

629. Горобець В. Українсько-російські змагання за Білорусь (1654 – 1659 рр.) / В. Горобець // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття : політика, ідеологія, військово мистецтво. – К.: Генеза, 1998. – С.112-130.
630. Горобець В.М. Іван Нечай та українсько-російські змагання за Білорусь (1654 – 1659) / В. Горобець // УІЖ. – 1998. – № 2. – С. 26-36.
631. Горобець С. Нарис історії села Петрушин. XVII століття / С.Горобець. – Чернігів : Видавництво «Десна-поліграф», 2016. – 196 с.
632. Горобець С.М. Ройська сотня : історія утворення і формування назви / С.М. Горобець // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць. Вип.52 (спецвипуск). – К., 2011. – С.257-266.
633. Готун І. А., Казимір О. М., Шахрай Д. О. Предмети озброєння та військового призначення з середньовічного поселення Софіївська Борщагівка / І. А. Готун, О.М. Казимір, Д.О. Шахрай // Наукові записки НаУКМА. Теорія та історія культури. – 2015. – Т. 166. – С.44-54.
634. Граб С. Нариси з історії Любеча / С.Граб. – К. : МЧП „Орбіта”, 1997. – 64 с.
635. Грушевський А. Пинское Полесье Ч. II. / А. Грушевський. – К.: Тип. Императорского университета св. Владимира Н.Т. Корчак-Новицкого, 1901. – 483 с.
636. Грушевський М.С. Барське староство. Історичні нариси XV – XVIII ст. / Післямова, примітки та показчики М.Крикуна (Репринтне видання) / М.С.Грушевський. – Львів : Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, 1996. – 626 с.
637. Грушевський М.С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / Редкол. : П.С.Сохань (голова) та ін. / М.С.Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – Т.1. – 1991. – 736 с. – Серія : Пам'ятки іст. думки України.
638. Грушевський М.С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / Редкол. : П.С.Сохань (голова) та ін. / М.С.Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – Т.5. – 1994. – 704 с. – Серія : Пам'ятки іст. думки України.

639. Грушевський М.С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / Редкол. : П.С.Сохань (голова) та ін. / М.С.Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – Т.6. – 1995. – 680 с. – Серія : Пам'ятки іст. думки України.
640. Грушевський М.С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / Редкол. : П.С.Сохань (голова) та ін. / М.С.Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – Т.7. – 1995. – 628 с. – Серія : Пам'ятки іст. думки України.
641. Грушевський М.С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / Редкол. : П.С.Сохань (голова) та ін. / М.С.Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – Т.8. – 1995. – 856 с. – Серія : Пам'ятки іст. думки України.
642. Грушевський М.С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / Редкол. : П.С.Сохань (голова) та ін. / М.С.Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – Т.9. – Кн.1. – 1996. – 880 с. – Серія : Пам'ятки іст. думки України.
643. Грушевський М.С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / Редкол. : П.С.Сохань (голова) та ін. / М.С.Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991. – Т.9. – Кн.2. – 1997. – 976 с. – Серія : Пам'ятки іст. думки України.
644. Грушевський О. Гетьманські земельні універсали. 1660-1670 рр. / О.Грушевський // УАН, збірник іст.-філ. відділу. №46. Історико-географічний збірник : Видає комісія для складання історико-географічного словника України. Т.1 / За ред. О.Грушевського. – К. : Друкарня УАН, 1927. – С.53-92.
645. Грушевський О. Любецькі справи другої половини XVI віку / О.Грушевський // Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М. Грушевського. – К. : Державне видавництво України, 1928. – С.281-289.
646. Грушевський О. Питання оборони замків Великого князівства Литовського в XVI в. / О.Грушевський // Історико-географічний збірник : Видає комісія для складання історико-географічного словника України. Т.ІІ / За ред. О.С.Грушевського. – К. : друкарня УАН, 1928. – С.1-9.
647. Грушевський О. Міщанські підрахунки в ревізіях XVI в. / О.Грушевський // Історико-географічний збірник : Видає комісія для складання історико-

- географічного словника України. Т. III. / За ред. О. С. Грушевського. – К. : друкарня УАН, 1929. – С.1-8.
648. Грушевський О. До історії сторожі в замках XVI в. / О.Грушевський // Історико-Географічний збірник : Видає комісія для складання історико-географічного словника України. Т.IV / За ред. М. Грушевського. – К. : Друкарня Всеукр. Академії наук, 1931. – С.1-7.
649. Грязнов А. Л. Реконструкция системы расселения и структуры землевладения Замосковского края в XV – XVII вв. / А.Л. Грязнов // Историческая география : пространство человека vs человек в пространстве : К 70-летию со дня рождения В.А.Муравьева. Материалы XXIII Международной научной конференции (Москва, 27-29 января 2011 г.). – М. : Российский государственный гуманитарный университет, 2011. – С.222-224.
650. Гук І. Соціальні аспекти українського антропонімікону XVI-XVII ст. / І. Гук // Вісник Львівського університету. Серія : філологія. Вип. 38. Ч.ІІ. – Львів : Вид-во Львівського університету, 2006. – С.47-52.
651. Гулевич В.П. «Київська трагедія» 1482 р. : міфи й факти / В.П. Гулевич // УІЖ. – 2013. – №5. – С.89-101.
652. Гурбик А. Бойові дії на півночі України та битва за Київ влітку 1651 р. / А. Гурбик // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття : політика, ідеологія, військово мистецтво. – К. : Видавництво “Генеза”, 1998. – С.92-111.
653. Гурбик А. Воєнне протистояння українського Гетьманату та Великого князівства Литовського у 1651 р. : Друга Лоевська битва / А.Гурбик // III Міжнародна наукова конференція Україна і Велике князівство Литовське в XIV – XVIII ст. : політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі (16–19 жовтня 2013 р., Кам’янець-Подільський) : Тези доповідей. – К. : Інститут історії НАНУ, 2013. – С.71-74.
654. Гурбик А. Участь генеральної старшини уряду Б. Хмельницького в міждержавних слідчих комісіях / А. Гурбик // Українська держава другої

- половини XVII–XVIII ст. : політика, суспільство, культура. – К. : Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 302-322.
655. Гурбик А.О. Вторгнення військ Великого князівства Литовського в Україну та оборона Києва (1651 р.) / А. О. Гурбик // УІЖ. – 2006. – Вип. 6. – С.35-56.
656. Гуржій О. Етнічний склад і соціальна структура населення Гетьманату в другій половині XVII–XVIII ст. / О. Гуржій // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст. : політика, суспільство, культура. – К. : Інститут історії України НАН України, 2014. – С.126-158.
657. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVII – XVIII ст. : кордони, населення, право / О. Гуржій. – К. : Основи, 1996. – 222 с.
658. Дан О.Ю. Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648-1676 рр.). Вид. 2-е. / О.Ю. Дан. – К. : Видавничий дім «Стилос», 2004. – 287 с.
659. Даневич О. В. Протестантське питання на елекційному сеймі у Варшаві 1632 року / О. В. Даневич // Наукові записки : Гуманітарні науки. Т.22. Ч. 1. / Нац. ун-т "Києво-Могилянська академія". – К. : КМ Академія, 2003.– С.164-170.
660. Дашкевич Я. Павло Тетеря / Я.Дашкевич // Володарі гетьманської булави : Історичні портрети / Автор передм. В. А. Смолій. – К. : Варта, 1994. – С. 253-283.
661. Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV-XVIII ст.) / Я.Дашкевич // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Т. ССХХІІ. – Львів, 1991. – С.28-44.
662. Дзира Я. Шляхетсько-козацький рід Полетик (Полетик, Полетика, Політика, Политовський) / Я. Дзира // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики. Збірка наукових праць : у 2 ч. Число 12. Ч.1 / За ред. М.Ф. Дмитрієнко. – К. : НАН України, Інститут історії України, 2005.– С.237-248.

663. Дзярнович О., Рагаускене Р., Тесленко І., Черкас Б. Князі Острозькі / О. Дзярнович, Р. Рагаускене, І. Тесленко, Б. Черкас. – К. : ТОВ «Балтія-Друк», 2016. – 280 с.
664. Дмитренко Н.М. Провінційні музеї Лівобережної України (1920-1930-ті роки) / Н.М.Дмитренко. – Ніжин : ПП Лисенко М.М., 2016. – 200 с.
665. Дмитрієнко М., Томазов В. Патони і Патон-Фотон-де-Веррайон. Поколінний родовий розпис / М.Дмитрієнко, В.Томазов // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики. Зб. наук. праць : у 2 частинах Число 12. Ч.1 / Відповід. ред . М.Ф. Дмитрієнко. – К. : НАНУ, Інститут історії України, 2005. – С.228-236.
666. Добровольский М.П. Село Рогоща Черниговского уезда (Археологическая справка) / М.П. Добровольский. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1904. – 12 с.
667. Добровольский П.М. Юрьевская Божница / М.П. Добровольский // Труды Черниговской губернской архивной комиссии. 1900-1902 гг. – Чернигов : типография Губернского правления, 1902. – С.69-93.
668. Довбищенко М.В. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / М.В. Довбищенко. – К. : ПП Сергійчук М.І., 2008. – 882 с.
669. Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Т.1 / М.В. Довнар-Запольский. – К.: Типография Имп. Университета св. Владимира Н.Т. Корчак-Новицкого, 1901. – VIII + 807 +XII с.; прил.
670. Довнар-Запольский М.В. Украинские староства в первой половине XVI в. / М.В. Довнар-Запольский. – К. : Типография Имп. университета Св. Владимира, тип. акц. общ-ва "Печатня изд. дела" Н.Т. Корчак-Новицкого, 1908. – 118 с.
671. Доманова Г.С. До питання про земельну власність Чернігівського магістрату (друга половина XVII-XVIII ст.) / Г. Доманова // Сіверянський літопис. – 1999. – №6. – С.36-45.

672. Доманова Г.С., Кондратьєв І.В. Кордон землеволодінь Чернігівського магістрату першої половини XVII ст. / Г.С. Доманова, І.В. Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2008. – №3. – С.68-74.
673. Дорошенко Д. Нарис історії України. Т.2. Вид. 2-е / Д. Дорошенко.– К. : “Глобус”, 1992.– 349 с.
674. Доўнар А. Рэчыца ў кнігах метрыкі ВКЛ часоў Жыгімонта Вазы / А. Доўнар // Шостыя Міжнародныя Доўнараўскія чытанні (г. Рэчыца, 14–15 лістапада 2005 г.) : У 2 ч. – Ч. 2. Рэчыцкая зямля ў часе і прасторы / Рэд. кал. В.М. Лебедзева (адк. рэд.) і інш. – Гомельск. дзярж ун-т імя Ф.Скарыны (Навук.-дасл. ін-т гісторыі і культуры усходнеславянскіх народаў), Рэчыцкі раённы выканаўчы камітэт. Гомель : Гомельск. дзярж. ун-т імя Ф.Скарыны, 2008 [Ел. рэсурс] // Режим доступу: <http://www.gsu.by/pages/Dounar-Zapolski/%D0%B7%D0%B1%D0%BE%D1%80%D0%BD%D1%96%D0%BA-6.%D1%87.%20%D0%86%D0%86.htm>. – Дата звернення : 5.05.2018.
675. Ефименко А.Я. История украинского народа / А.Я. Ефименко. – К. : "Лыбидь", 1990. – 512 с.
676. Жук О. М. Соціальні та етнічні особливості поселень українських земель в складі Речі Посполитої у 1569-1648 рр. / О. М. Жук // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 21. – Рівне : О.Зень, 2011. – 781 с. – С.13-27.
677. Задорожна О. Актові книги як джерело до реконструкції землеволодінь в Київському воєводстві XVI – XVII ст. / О. Задорожна // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т.19. Кн.1. – К. : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2009. – С.36-47.
678. Зазуляк Ю. *Rebaptizatio ruthenorum* : подвійні імена та конфесійно-культурна ідентичність шляхти руського походження в Галичині XV ст. / Ю. Зазуляк // *Ruthenica*. – 2007. – №6. – С. 276-298.

679. Зазуляк Ю. Навколо полеміки про феодалізм на Галичині XIV-XV ст. / Ю. Зазуляк // Ruthenica. – 2006. – №5. – С. 170-193.
680. Зазуляк Ю. Погрози та вияви емоцій у шляхетських конфліктах у Руському воєводстві XV ст. / Ю. Зазуляк // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2008. – №8. – С.239-254.
681. Зазуляк Ю. Ремесло суперарбітра. Шляхетські конфлікти та полюбовні замирення у Руському воєводстві початку XVI ст. / Ю. Зазуляк // Соціум. – 2007. – №7. – С. 49-57.
682. Зайцев А. К. Черниговское княжество X-XIII в. : избранные труды / А. Зайцев. – М. : Квадрига, 2009. – 226 с.+карты.
683. Зайченко В. Село Новий Білоус та його округа / В. Зайченко. – Чернігів : Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека ім. В.Г.Короленка, 2003. – 87 с.
684. Заруба В. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648-1782 рр. / В. Заруба. – Дніпропетровськ : Ліра, 2007, – 380 с.
685. Звідки походить назва вашого села? // Історико-дослідницький альманах “Краєзнавство” Вип.10 / Ред. С.Горобець.– Чернігів, 2005. – 85 с.
686. Зимницька С.П. Родові володіння Вишневецьких на території Волині, Брацлавщини і Київщини в рецепції українських і польських істориків / С.П. Зимницька // Гуманітарний журнал. – 2005. – №1-2. – С. 127-133.
687. Зоценко В., Ивакин Г. Клад монет XVII ст. из с. Тарасив Черниговской области / В. Зоценко, Г. Ивакин // Збірник наукових праць та публікацій : 1908-2008. / за ред. А.П. Мисливець. – Остер : Остерський краєзнавчий музей, 2011. – С.57-62.
688. Зуммер В.М. Остерський городок і остерська Божниця / В.М. Зуммер // Збірник наукових праць та публікацій: 1908-2008. / за ред. А.П.Мисливець. – Остер : Остерський краєзнавчий музей, 2011. – С.34-44.
689. Иванишев Н. Содержание постановлений дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России // АЮЗР. – Ч. II. – Т.I : Постановления

- дворянских провинциальных сеймов в Юго-Западной России. – К. : университетская типография, 1861. – С.XV-LXIV.
690. Из истории благородного сословия в Беларуси и соседних государствах / сост. И. В. Чекалов ; ред. А. Н. Васильева. – Минск : Энциклопедикс, 2007. – 235 с.
691. История Киева : В 3 т., 4 кн. Т.1. Древний и средневековый Киев. – К. : Наукова думка, 1984. – 408 с.
692. Ігнатенко І. Останній бій Чернігівської фортеці / І. Ігнатенко // Сіверянський літопис. – 2018. – № 5. – С.21-34.
693. Ігнатенко І. Чернігівщина в Лівонській війні / І. Ігнатенко // Сіверянський літопис. – 2019. – №1. – С.17-32.
694. Ігнатенко І.М. Скlorобство давнього Любеча та історія Чернігівщини XIII ст. в світлі нових археологічних досліджень // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі : Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів : Сіверянська думка, 1997. – С. 161-164.
695. Історія України в особах : Давньоруська держава. Литовсько-польська доба / Кер. авт. кол. О. В. Русина – К. : Україна, 2012. – 440 с.
696. Історія українського селянства : Нариси в 2-х т. Т.1. / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп.ред.). – К. : Наук. думка, 2006. – 632 с.
697. Казаков А.Л. Остерський Городець (етапи формування міста) / А.Л. Казаков // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба : Матеріали церковно-історичної конференції. – Чернігів : Сіверянська думка, 1996. – С. 91–93.
698. Казаков А.Л., Гребінь П.М., Потапов О.В. Нові дослідження Остерського Городця / А.Л. Казаков, П.М.Гребінь, О.В. Потапов // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР : тези доп. XX респ. конф., Одеса, жовтень 1989 р. – Київ : Наукова думка, 1989. – С. 89-90.

699. Казаков А.Л., Сенюк О.Г., Куза В.А. Дослідження Чернігово-Сіверської експедиції / А.Л. Казаков, О.Г. Сенюк, В.А. Куза // Археологічні дослідження в Україні. – 2012. – К., 2013. – С. 381–382.
700. Казаков О. Московсько-литовська війна 1500-1503 рр. за українські землі / О. Казаков. – К. : ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. – 49 с.
701. Казначєєва Л. М. Джерела до вивчення діяльності Волинського дворянського зібрання / Л. М. Казначєєва // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Вип. 21. – Рівне : О.Зень, 2011. – 781с. – С.635-644.
702. Канівець В.І. Роль природних умов у формуванні території Чернігово-Сіверської землі (до постановки питання) / В.І. Канівець // Перша Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1985 р.). Тези доповідей. – Чернігів : Облмаш-інформ, 1985. – С.92-94.
703. Капустін К. Археологічні пам'ятки Дніпровського Лівобережжя середини XIII–XV ст. (за матеріалами розвідок 40-х – 70-х рр. XX ст.) / К.Капустін // Сіверянський літопис. – 2012. – №3-4. – С.9-20.
704. Капустін К.М. Археологічні пам'ятки середньої Наддніпрянщини середини XIII – XV ст. / К. Капустін // Археологія – 2011. – №4. – С.119-126.
705. Капустін К.М. Київська земля в середині XIII – XV ст. / К.Капустін // Археологія. – 2010. – № 3. – С. 47-54.
706. Капустін К.М. Укріплені поселення середини XIII–XV ст. на Правобережжі Київської землі / К.Капустін // Археологія і давня історія України. Вип.11. – К. : Інститут археології НАНУ, 2013. – С.71-81.
707. Келембет С. Пом'яники (синодики) князів Чернігівської землі як історичне джерело / С. Келембет // Сіверянський літопис. – 2016. – № 6. – С.19-37.
708. Кемпа Т. Вайсковыя здабыткі «рускага Сцьпіёна». Апавед пра князя Канстанціна Астрожскага / Т. Кемпа // *Mówią Wieki : największe czasopismo historyczne.* – 2014. – №4. – С.84-89.

709. Кемпа Томаш. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525-1608) воєвода Київський і маршалок землі Волинської / Пер. з польск. І.Ярмошик / Кемпа Томаш. – Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2009. – 342 с.
710. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. Т.1. Литовский период / П. Г. Клепатский. – Одесса : Издательство “Техник”, 1912. – XLIII + 599 с.
711. Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской. Литовский период / П. Г. Клепатский. – Біла Церква : Видавець О.Пшонківський, 2007. – 480 с.
712. Князі Вишневецькі / І. Чаманська та ін. ; під наук. ред. І.Тесленка. – К. : Балтія-Друк, 2016.– 320 с. іл.
713. Князі Олельковичі-Слуцькі / За ред. І. Тесленко. – К. : Балтія-Друк, 2018. – 296 с.
714. Коваленко В. П. Кордони та природні умови літописної Сновської тисячі / В. П. Коваленко // Археологічні старожитності Поденесення. – Чернігів : Сіверянська думка, 1995. – С. 78 – 83.
715. Коваленко В.П. Исследование летописных городов на Нижнем Подесенье / В.П. Коваленко // Археологические открытия 1983 года. – М.: Наука, 1985. – С.286-287.
716. Коваленко В.П. Любецький з'їзд в історії Чернігово-Сіверської землі / В.П. Коваленко // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі : Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. –Чернігів : Сіверянська думка, 1997. – С.24-34.
717. Коваленко В.П., Казаков А.Л. Літописний Любеч : наслідки та перспективи досліджень / В.П. Коваленко, А.Л. Казаков // Чернігівська земля у давнину і середньовіччя : Тези доповідей Міжнародної наукової конференції у м. Славутичі 5-6 жовтня 1994 р. – К. : Поліграфічна дільниця Інституту історії НАНУ, 1994. – С.32-34.
718. Коваленко В.П., Коваленко О.Б. Передмова // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: Матеріали Міжнародної наукової

- конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – С.5-8.
719. Коваленко О. Мартин Небаба : людина з легенди / О. Коваленко // Сіверянський літопис. – 1998. – №6. – С.3-11.
720. Коваленко О. Чернігів та його округа очима Аркадія Верзилова / О.Коваленко // Скарбниця української культури : Збірник наукових праць. – Вип.10 / Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, Чернігівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України; Редколегія : О.Б. Коваленко (голова) та ін. – Чернігів : Видавництво Чернігівського ЦНТЕІ, 2007–2008. – С.108-116.
721. Коваленко О.Б. Історія Північного Лівобережжя у науковій спадщині Г.Милорадовича / О. Б. Коваленко // Чернігівська земля у давнину і середньовіччя. Тези доповідей Міжнародної наукової конференції у м. Славутичі 5-6 жовтня 1994 р. – Б.м. : Інститут історії НАНУ, 1994. – С.9-11.
722. Коваленко О.Б., Сапон В.М. Переписна книга Любеча та його округи 1666 р. / О.Б. Коваленко, В.М. Сапон // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі : Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів : Сіверянська думка, 1997. – С.183-191.
723. Коваленко В.П., Ситий Ю.М. Чернігово-Переяслівський кордон в XI–XIII ст. / В.П. Коваленко, Ю.М. Ситий // Тези Всеукраїнської наукової конференції “Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності і культури”. – Переяслав-Хмельницький, 1992. – С. 17-19.
724. Коваль А.П. Знайомі незнайомці / А.П. Коваль. – К. : “Либідь”, 2001. – 304 с.
725. Когут З. Російський централізм і українська автономія : Ліквідація Гетьманщини, 1770-1830 / З.Когут. – К. : Основи, 1996. – 317 с.
726. Козацькі ватажки та гетьмани України : Укладено на основі “Історії України-Русі” Микола Аркаса / Упорядн. Я.Мельничук та Б.Карабін. – Львів : Ред.-вид. відділ, 1991. – 173 с.

727. Кондратьев И. Любечский мужской монастырь Св. Антония (к вопросу о хронологических рамках существования) / И. Кондратьев // Археологические исследования в Еврорегионе “Днепр” в 2011 г. : Научный ежегодник. – Чернигов : Десна Полиграф, 2012. – С.49-52.
728. Кондратьев И. Предметы вооружения и воинского снаряжения на поселении Автуничи / И. Кондратьев // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. – Чернігів: Сіверянська думка, 1992. – С.23-24.
729. Кондратьев И.В. Древнерусские города-замки как центры формирования военно-служебного сословия Великого княжества Литовского / И.В. Кондратьев // Древняя Русь и средневековая Европа : возникновение государств. Международная конференция. Материалы. – Москва : Институт всеобщей истории РАН, Ростовский музей-заповедник, 2012. – С.93-96.
730. Кондратьев И.В. К вопросу о происхождении казацкой элиты Гетманщины (вторая половина XVII – XVIII вв.) / И.В. Кондратьев // Юг России в прошлом и настоящем : история, экономика, культура : в 2 т. : сб. науч. тр. IV Междунар. науч. конф. / Отв. ред. И.Т. Шатохин (г.Белгород, 8 декабря 2006 г.). – Белгород : Изд-во БелГУ, 2007. – Т.2. – С.9-18.
731. Кондратьев И. В. Любеч как один из центров военной организации Чернигово-Северщины в XIII–XVII вв. / И. В. Кондратьев // Город Средневековья и раннего Нового времени II (V) : археология, история. Материалы V Всероссийского семинара. Ноябрь 2013 г. / Под ред. И. Г. Бурцева. – Тула : Государственный военно-исторический и природный музей-заповедник «Куликово поле», 2016. – С. 30-36.
732. Кондратьев И. В. Роль Любечского староства в войнах с Московским государством (конец XV – первая половина XVII) / И. В. Кондратьев // Грани гуманитарного знания. Сб. статей к 60-летию проф. С.П. Щавелева. – Курск : Изд-во КГМУ, 2013. – С.159–173.
733. Кондратьев І. Любецька шляхта на службі : від Речі Посполитої до Війська Запорозького / І. Кондратьев // Homo Historicus 2016. Гадавік антрапалагічної

- гісторыі / пад. рэд. А.Смаленчука. – Вільня : Беларускі колегіум, 2016. – С.34–44.
734. Кондратьев І. Любецьке-лоевське староство за лівобережных походів Януша Радзівілла / І. Кондратьев // Acta Anniversaria : зборнік навуковых прац. Т. 4 / уклад. А.У. Блінец; рэдкал. А. А. Гужалоўскі (гал. рэд.) і інш.; Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь, Нац. гіст-культ. музей-запаведнік "Нясвіж".– Нясвіж, 2018. – С.144-159.
735. Кондратьев І. Любеч та Путивль як центры вайсковай арганізацыі Чернігово-Сівершчыны в XIV–XVI ст. / І. Кондратьев // Путивльський краєзнавчий збірник. Вип. 8. Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі. – Суми : Університетська книга, 2015. – С.78-83.
736. Кондратьев І. Битва «під Ріпками» / І. Кондратьев // Сіверянський літопис. – 2014. – №5 – С.3-12.
737. Кондратьев І. Битва під Лоевим 1649 р. (спроба узагальнення) / І. Кондратьев // Сіверянський літопис. – 2014. – №4. – С.3-16.
738. Кондратьев І. Боярський рід Козлів – засновники с.Козел / І. Кондратьев // Михайло-Коцюбинське – селище рідне моє : Матеріали І–ІІІ М.-Коцюбинських історико-літературних читань. – Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2016. – С.18-23.
739. Кондратьев І. В. До історії козацько-шляхетського роду Силичів / І. Кондратьев // Гілея : науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : «Видавництво «Гілея», 2017. – Спец. вип. – 88 с. – С.31-34.
740. Кондратьев І. В. Любецьке міщанство в системі оборони староства (друга половина XVI – перша половина XVII ст.) / І.В. Кондратьев // Гарадзенскі соцыум. Чалавек у прастары горада. XV-XX ст. : Матэрыялы міжнароднай навуковай канферэнцыі (Гародня, 7-8 лістапада 2014 г.) / Пад ред. А.Ф. Смаленчука і А.К. Крауцэвыча. – Мінськ : Зміцер Колас, 2015. – С.57-68.
741. Кондратьев І. В. Любеч у вайсковых конфліктах XV – першай паловіны XVII ст. / І.В. Кондратьев // Военна історія Середньої Наддніпряншчыны.

- Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 15 березня 2012 р. – К. : Національний військово-історичний музей України, 2012. – С.95-100.
742. Кондратьєв І. В. Остерські бояри та козаки Білики / Bilyky – osters boyars and cossack / І.В. Кондратьєв // Гілея : науковий вісник. – К. : «Видавництво «Гілея», 2018. – Спеціальний випуск. Історичні науки. – С.16-18.
743. Кондратьєв І. Євреї-орендарі Любеча напередодні Хмельниччини / І. Кондратьєв // Євреї Лівобережної України. Історія та культура. Матеріали Х Міжнародного наукового семінару / Чернігівська обласна єврейська община, БСФ «Хасде Естер». – Чернігів : Вид-во «Десна-Поліграф», 2015. – С.3-10.
744. Кондратьєв І. Землевласники Пакуля – шляхетсько-козацький рід Михневичів / І. Кондратьєв // “Покуль поживемо тут” : Збірник статей і матеріалів. – Ніжин : “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2010. – С.11-14.
745. Кондратьєв І. Любецька волость у 1471 – 1480 рр. / І.В. Кондратьєв // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Вип. 73. – Серія “Історичні науки”. № 6. – Чернігів, 2009. – С.110-115.
746. Кондратьєв І. Метричні книги церков Любеча : інформаційний потенціал джерела / І. Кондратьєв // Церква – наука – суспільство : питання взаємодії. Матеріали XIV Міжнародної наукової конференції (25 травня – 3 травня 2016 р.). – К. : НКПІКЗ, 2016. – С.109-111.
747. Кондратьєв І. Метричні книги церков Любеча як джерело вивчення Російської імперської політики до національних та релігійних меншин / І. Кондратьєв // Євреї Лівобережної України. Історія та культура. Матеріали XII Міжнародного наукового семінару. – Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2017. – С.3-8.
748. Кондратьєв І. Міщансько-боярські роди міст-замків Київського воєводства Остра та Любеча : межі стратифікації станів / І. Кондратьєв // Гарадзенські соцыум. Горад і яго жыхары : партрэт на фоне эпохі X – XX стст. : зборнік

- наукових артыкулаў / Пад ред. А.Ф. Смаленчука. – Мінськ : Зміцер Колас, 2016. – С.27-34.
749. Кондратьев І. Монастирське землеволодіння XVII–XVIII ст. на території Любецької околиці / І. Кондратьев // Чернігівські старожитності : Збірник наукових праць; редкол. : А. М. Остряноко (голова) та ін. – Чернігів : Десна Поліграф, 2015. – Вип. 2 (5). – С.147-150.
750. Кондратьев І. Наслідки Люблінської унії 1569 р. для служебної шляхти Любецького староства Київського воєводства / І. Кондратьев // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Вип. 106. – Серія “Історичні науки”. – № 9. – Чернігів : ЧНПУ, 2012. – С.37-44.
751. Кондратьев І. Нова „стара” еліта Гетьманщини / І. Кондратьев // Чернігівщина incognita. Вид. 2-е, доп. та випр. – Чернігів, 2008. – С.61-72.
752. Кондратьев І. Перша Лоевська битва 1649 р. (спроба узагальнення) / І. Кондратьев // Воєнна історія України. Волинь та Полісся : зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військово-історичної конф., 25–26 квітня 2013 р. – К. : Національний військово-історичний музей України, 2013. – С.100-103.
753. Кондратьев І. Політичний вибір служебної шляхти замків Київського воєводства в середині XVII ст. (на прикладі шляхти Любецького та Остерського староств) / І. Кондратьев // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Вип.145. – Серія : Історичні науки) / гол. ред. Носко М.О. – Чернігів : ЧНПУ, 2017. – С.49-43.
754. Кондратьев І. Польська колонізація лівобережних староств Київського воєводства у першій половині XVII ст. / І. Кондратьев // Україна між Польщею та Росією : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, приуроченої до 330-ї річниці Вічного миру (1686) і 350-ї річниці Андрусівського перемир'я (1667) (23 грудня 2016 р., м. Київ) / упорядник Є. М. Луняк ; Музей гетьманства. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2016. – С.31-39.

755. Кондратьев І. Радутьє – Радутовщина – Радуль (або скільки років Радулю?) / І. Кондратьев // Сіверянський літопис. – 2010. – №2-3. – С.65-68.
756. Кондратьев І. Село Шестовиця у першій половині XVII ст. / І. Кондратьев // Село над Десною – Шестовиця : збірник статей і матеріалів / Відп. ред. О.Б. Коваленко та ін. – Ніжин : ТОВ “Видавництво Аспект-Поліграф”, 2009. – С.140-142.
757. Кондратьев І. Скільки років Ріпкам? / І. Кондратьев // Сіверянський літопис. – 2011. – №6. – С.23-32.
758. Кондратьев І. Служебна шляхта Остерського та Любецького староств Київського воєводства – слов’янська та тюркська складники формування / І. Кондратьев // Славістична збірка. Вип.1 : Збірка статей за матеріалами Перших Міжнародних наукових Соханівських читань (м.Київ, 18 листопада 2014 р.) / За ред. Д.Гордієнка та В.Корнієнка. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ, 2015. – С.317-325.
759. Кондратьев І. Участь шляхти Речицького повіту у виборах в дворянські інституції Чернігівського намісництва в 1796 році / І.Кондратьев // Беларусь праз прызму рэгіянальнай гісторыі : Рэчыцкі край. Да 150-годдзя з дня нараджэння Мітрафана Доўнара-Запольскага) : зб. навук. арт. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі, Гом. дзярж. ун-т ім. Ф.Скарыны, Рэч. райвыканкам: уклад А.Б. Доўнар, В.М. Лебедева; навук. рэд.: В.Ф. Голубеў. – Мінск : Беларуская навука, 2018. – С.305-312.
760. Кондратьев І. Шляхта Любецько-Лоевського староства : проблеми політичного вибору та зміни правового статусу (XV-XVII ст.) / І. Кондратьев // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 2018. – №49. – Беласток : Wydawnictwo «Białoruskie Towarzystwo Historyczne», 2018. – S.25-37.
761. Кондратьев І. Як створити родовід / І. Кондратьев // Чернігів : історія міста в історіях людей. – Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2017. – 114 с.
762. Кондратьев І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва. Любеч / І.Кондратьев, В.Кривошея. – К. : ІПіЕД НАНУ, 1999. – 109 с.

763. Кондратьев І.В. Батьківщина запорозького гетьмана Івана Сулими село Рогоща / І.В. Кондратьев // Запорізька Січ і Українське козацтво : Зб. наук. праць. – К. : ДП "НВЦ "Пріоритети", 2012. – С.140-148.
764. Кондратьев І.В. Батьківщина Івана Сулими село Рогоща / І.В. Кондратьев // Гілея : науковий вісник : Збірник наукових праць. Вип. 66. – К., 2012. – С.19-24.
765. Кондратьев І.В. Брагінщина у складі Любецько-Лоевського староства Київського воєводства / І.В. Кондратьев // Днепровский паром. Материали научно-исследовательского полевого семинара «Культурно-исторический потенциал Восточного Полесья и перспективы развития регионального туризма» (11-12 августа 2016 г., г. Брагин); Международных историко-краеведческих чтений «Днепровский паром» (8-9 августа 2017 г., г. Лоев). – Минск : ОО «Белорусский зеленый крест», 2017. – С.13-21.
766. Кондратьев І.В. Володарі Любеча за часів Великого Князівства Литовського / І.В. Кондратьев // Розумовські зустрічі : збірник наукових праць. Вип. 3. – Чернігів : Сіверський центр післядипломної освіти, 2016. – С.193-203.
767. Кондратьев І.В. До джерел формування служебної шляхти Любецької волості / І.В. Кондратьев // Сіверянський літопис. – 2006. – №3. – С.38-45.
768. Кондратьев І.В. До питання про кордони земельних володінь Чернігівського магістрату / І.В. Кондратьев // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи : Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів : РВК “Деснянська правда”, 2007. – С.439-444.
769. Кондратьев І.В. З історії П'ятницької церкви Любеча у XVI–XVIII ст. / І.В. Кондратьев // Хрещення Київської Русі : визначна подія в історії українського народу (матеріали науково-практичної конференції). – Чернігів : Сіверський центр післядипломної освіти, 2013. – С.30-33.
770. Кондратьев І.В. Князі Вишневецькі на старостинських урядах Любецького староства / І.В. Кондратьев // Днепровский паром. Природное единство и историко-культурное взаимодействие белорусско-украинского пограничья.

- Материалы международной конференции (26-27 апреля 2018 г., г.Гомель) / рекол. В.М. Метлицкая (отв. ред.). – Минск : Издательство «Четыре четверти», 2018. – С.44-50.
771. Кондратьев І.В. Лоевська округа у XVI ст. (до 420-річчя утворення Лоевського староства) / І.В. Кондратьев // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментарыі : Матэрыялы міжнароднай навук.-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.) / Рэд.кал. С.А.Чаропка (адк. рэд.) і інш. – Гомель, 2006. – С.27-30.
772. Кондратьев І.В. Лоевське староство наприкінці XVI – першій половині XVII ст. / І.В. Кондратьев // Днепровский паром. Материалы научно-исследовательского полевого семинара «Культурно-исторический потенциал Восточного Полесья и перспективы развития регионального туризма» (11-12 августа 2016 г., г. Брагин); Международных историко-краеведческих чтений «Днепровский паром» (8-9 августа 2017 г., г. Лоев). – Минск : ОО «Белорусский зеленый крест», 2017. – С.70-74.
773. Кондратьев І.В. Лоевське староство у 1585 – середині XVII ст. / І.В. Кондратьев // Пятая міжнародныя Доунараускія читанні. – Гомель, 2005. – С.195-204.
774. Кондратьев І.В. Любецька волость наприкінці XV – на початку XVI ст. / І.В. Кондратьев // Сіверянський літопис. – 2006. – №6. – С.27-37.
775. Кондратьев І.В. Любецька волость у першій половині – середині XVI ст. / І.В. Кондратьев // Сіверянський літопис. – 2008. – №1. – С.22-30.
776. Кондратьев І.В. Любецька сотня Чернігівського полку : до питання формування / І.В. Кондратьев // Розумовські зустрічі : збірник наукових праць. – Чернігів : Сіверський центр післядипломної освіти, 2014. – С. 234-243.
777. Кондратьев І.В. Любецька шляхта у «лівобережних» планах гетьмана Петра Дорошенка / І.В. Кондратьев // Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка

- (16 жовтня 2015 р., м.Київ) / упоряд. Є.Луняк; Музей гетьманства. – Ніжин : НДУ ім. М.Гоголя, 2015. – С.87-94.
778. Кондратьев І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.) / І.В. Кондратьев. – Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2014. – 384 с.
779. Кондратьев І.В. Любецьке староство Київського воєводства Речі Посполитої у війнах з Московською державою (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / І.В. Кондратьев // *Studia internationalia* : Матеріали IV Міжнародної научної конференції «Западный регион России в международных отношениях X-XX вв.». (1-3 июля 2015 г.). – Брянск : РИО БГУ, 2015. – С.62-67.
780. Кондратьев І.В. Любецьке та Лоевське староства у війнах з Московською державою (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / І.В. Кондратьев // *Беларусь і суседзі : шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны [тэкст] : Зборнік навуковых артыкулаў. Вып. 3 / рэдкал. : Р. Р. Лазько (галоўны рэд.) і інш. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2014. – С.7-11.*
781. Кондратьев І.В. Любеч (матеріали до довідково – енциклопедичних видань) / І.В. Кондратьев // *Сіверянський літопис. – 2008. – №2. – С.35-45.*
782. Кондратьев І.В. Маєтності родини Полуботків в Любецькій окрузі (друга половина XVII – XVIII ст.) / І.В. Кондратьев // *Чернігівські старожитності : Матеріали наукової конференції “Архітектурні та археологічні старожитності Чернігово-Сіверської землі”. – Чернігів : НАІЗ “Чернігів стародавній”, 2006. – С.71-75.*
783. Кондратьев І.В. Набуття нащадками любецької шляхти російського дворянства / І.В. Кондратьев // *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Вип. 33. Серія “Історичні науки” : № 3. – Чернігів, 2006. – С.38-43.*
784. Кондратьев І.В. Національно-визвольний рух в Україні середини XVII століття : політичний вибір української шляхти Полісся / І.В. Кондратьев

- // Демократичний вибір як філософська і соціально-політична проблема : Збірник наукових праць. – Чернігів, 1999. – С.95-100.
785. Кондратьєв І.В. Нащадки любецької шляхти на службі Гетьманської держави у XVIII ст. / І.В. Кондратьєв // Розумовські зустрічі : матеріали науково-практичної конференції «Розумовські зустрічі» (28 листопада 2012 року). Вип.1. – Чернігів : Сіверський центр післядипломної освіти, 2012. – С.187-192.
786. Кондратьєв І.В. Нащадки служебної шляхти в оточенні Леонтія та Павла Полуботків / І.В. Кондратьєв // Беларусь і суседзі : шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны" : Зборнік навуковых артыкулаў. Вып.4. – Гомель : ГДУ імя Францыска Скарыны, 2015. – С.37-42.
787. Кондратьєв І.В. Нащадки шляхти Любецького староства на урядах батурицьких сотників (друга половина XVII – XVIII ст.) / І.В. Кондратьєв // Батурицькі читання. 2007 : Збірник наукових праць. – Ніжин : ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2007. – С.158-161.
788. Кондратьєв І.В. Під Литвою, Москвою та Польщею (до історії сіл Чернігівського району у XV – першій половині XVII ст.) / І.В. Кондратьєв. – Чернігів, 2005. – 152 с.
789. Кондратьєв І.В. Порівняльна характеристика замків Лівобережної України XVI – XVIII ст. (на прикладі Любеча та Батурина) / І.В. Кондратьєв // Батурицька Старовина : Збірник наукових праць присвячений 300-літтю Батурицької трагедії / Упорядник В.Коваленко. – К. : Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – С.39-51.
790. Кондратьєв І.В. Село Навози у литовсько-польську добу (XV – XVII ст.) / І.В. Кондратьєв // Дніпровське : минуле та сьогодення. Збірник статей та матеріалів / Коваленко О.Б. (відп. ред.) та ін. – Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2011. – С.32-35.
791. Кондратьєв І.В. Служебна шляхта Остерського староства Київського воєводства Речі Посполитої : спроба етнічної стратифікації / І.В. Кондратьєв //

- Гістарычныя шляхі беларускага народа і суседзяў : узаемадзеянне і ўзаемаўплывы : Зборнік навуковых артыкулаў. Вип.2. – Гомель, ГДУ імя Ф. Скарыны, 2016. – С.61-68.
792. Кондратьев І.В. спроба локалізацыі кордонів Любецькага та Лоеўскага староств у XVI – першій паловіні XVII ст. / І.В. Кондратьев // “Беларусь і суседзі : гістарычныя шляхі, узаемадзеянне і ўзаемаўплывы” : зборнік навуковых артыкулаў / рэдкал. : Р. Р. Лазько (галоўны рэд.) і інш. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2010. – С.29-36.
793. Кондратьев І.В. Універсали украінських гетьманів любецькай шляхці / І.В. Кондратьев // Розумовські зустрічі : збірник наукових праць. – Чернігів : Сіверський центр післядипломної освіти, 2015. – Вип. 2. – С. 199-206.
794. Кондратьев І.В. Шляхта Любецькага староства у 1571 р. / І.В. Кондратьев // Беларусь і суседзі : шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны. Зборнік навуковых артыкулаў. Вып.1. – Гомель : Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны, 2012. – С.6-10 .
795. Кондратьев І.В. Шляхта Любецькага староства як джерело поповнення Війська Запорізькага / І.В. Кондратьев // Гілея : навуковий вісник. Збірник навуковых праць. Выпуск 52 (спецвыпуск). – К., 2011. – С.310-318.
796. Кочегаров К.А. Взаимоотношения России и запорожского казачества с середины XVI века до 1654 года / К.А. Кочегаров // Переписка гетманов Левобережной Украины с Москвой и Санкт-Петербургом. 1654–1764 гг. : сборник документов / Отв. ред. и сост. Е. Е. Рычаловский. Т. I : Гетманство Богдана Хмельницкого. 1654–1657 гг. – М. : Древлехранилище, 2017. – С.5-41.
797. Кочегаров К.А. Речь Посполитая и Россия в 1680-1686 годах. Заключение договора о Вечном мире / К.А. Кочегаров. – М. : «Индрик», 2008. – 504 с.
798. Кравченко В. Передмова / В. Кравченко // Литовська Метрика. – Книга 561 : Ревізія украінських замків 1545 року / Підготував В. Кравченко; Ред. кол. : Сохань П. С. (відп. ред.), Боряк Г. В., Крикун М. Г., Купчинський О. А., Маврін О. О., Майборода Р. В., Мицик Ю. А., Німчук В. В., Тодійчук О. В., Федорук Я. О., Яковенко Н. М. Наукове товариство ім. Шевченка в Америці;

- Наукове товариство ім. Шевченка в Україні; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 2005. – С.5-76.
799. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XVIII) / В.В. Кравченко. – Харків : Основа, 1996. – 296 с.
800. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва : Нариси історії козацьких полків. Вид. друге, доп. / В. Кривошея. – К. : Стилос, 2004. – 391 с.
801. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Переяславський полк / В. Кривошея. – К. : Видавничий дім «Стилос», 2004. – 418 с.
802. Кривошея В. Деякі питання генеалогії козацько-старшинських родин Чернігівського полку / В. Кривошея // Сіверянський літопис. – 1997. – №1-2. – С.32-46.
803. Кривошея В. Козацька еліта в національній революції середини XVII ст. (Гетьманат Юрія Хмельницького) / В. Кривошея // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. Вип. 39. – К. : ІПЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2008. – С.7-36.
804. Кривошея В. Шляхта як союзник козацтва на початковому етапі національної революції середини XVII століття / В. Кривошея // Козацька скарбниця. Гетьманські читання. Вип. 5. – К. : Музей гетьманства, 2009. – С. 7-49.
805. Кривошея В.В. Вузлові протиріччя як передумови національної революції середини XVII ст. / В.В. Кривошея // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XXIV : Соціальні та національні чинники революцій і реформ в Україні : проблеми взаємовпливів. – Запоріжжя : Просвіта, 2008. – 322 с.
806. Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини / В. Кривошея. – К. : ІПЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 452 с.

807. Кривошея В.В. Українська козацька старшина. Ч. 1. Реєстр урядників гетьманської адміністрації. Вид.2-е, доповн., уточнене і виправлене / В. Кривошея. – К. : Стилос, 2005. – 260 с.
808. Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. У 2 т. Т.1 / В. Кривошея. – К. : ДЦ «НВЦ «Пріоритети», 2012. – 516 с.
809. Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк. У 2 т. Т.2. / В. Кривошея. – К. : ДЦ «НВЦ «Пріоритети», 2012.– 508 с.
810. Кривошея В.В., Іржицький В.Ю. Українська козацька старшина Київського полку / В.В. Кривошея, В.Ю. Іржицький // Гілея : Збірник наукових праць. Вип.20 / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2009. – С.143-155.
811. Кривошея В.В., Кривошея О.В. Українська козацька старшина. Станіслав Кохановський / В.В.Кривошея, О.В. Кривошея // Гілея. – 2008. – Вип. 16. – С.85-91.
812. Кривошея В.В., Орел В.М. Українська шляхта напередодні Визвольної війни середини XVII століття (Історико-географічні та історико-генеалогічні матеріали) / В.В.Кривошея, В.М. Орел. – К. : ІПіЕД НАНУ, 2000. – 139 с.
813. Кривошея В.В., Степанчук Ю.С. Українська козацька старшина : стан та перспективи досліджень / В.В. Кривошея, Ю.С. Степанчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М.Коцюбинського – 2007. – Серія : Історія. – №12 [Ел. ресурс] – Режим доступу : [http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzvdpu_ist/2007_12/sekcii/sekciya%204/ukra inska%20kozacka%20starwuna.pdf](http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nzvdpu_ist/2007_12/sekcii/sekciya%204/ukra%20inska%20kozacka%20starwuna.pdf) – Дата звернення : 1.09.2019.
814. Кривошея І. Дворянські роди Уманського повіту внесені до родовідної дворянської книги Київської губернії наприкінці XVIII – перша половина XIX ст. / І. Кривошея // Генеалогічні записки Українського Геральдичного Товариства. – Біла Церква, 2000. – С.121-125.
815. Кривошея І. Шляхта Уманщини в імперську добу (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) : монографія / Ігор Кривошея ; Уман. держ. пед. ун-т ім. Павла Тичини, Ін-т філології та суспільствознавства, Іст. ф-т, Держ. іст.-

- архітектур. заповідник "Стара Умань". – Умань : Видавець Сочінський, 2014. – 254 с.
816. Кривошея І. І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII-XVIII ст.) Т.1 / І. І. Кривошея. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2014. – 616 с.
817. Кривошея І. І. Списки волинської шляхти, що мешкала в Уманському повіті Київської губернії у першій третині XIX ст. / І. І. Кривошея // Метафори спільного дому. Заславщина багатьох культур. Матеріали наукової конференції 21-22 грудня 2006 р. / Упоряд. І.Тесленко. – Острог : Вид-во НАУ «Острозька академія», 2006. – С.247–258.
818. Кривошея І. І. Список легітимної шляхти Уманського повіту Київської губернії кінця XVIII – першої третини XIX ст. (літери А-Д) / І. І. Кривошея // Козацька скарбниця. Гетьманські читання. Вип.3. – Чернівці : Видавничий дім «Букрея», 2006. – С.136–159.
819. Кривошея І. І. Шляхетські роди Уманського повіту Київської губернії записані в однодворці / І. І. Кривошея // Генеалогічні записки Українського Геральдичного Товариства / Гол. ред. Є.Чернецький. – Біла Церква : ТехДокумент, 2001. – С.205–212.
820. Крикун М. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV-XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел / М. Крикун. – К. : Інститут української археографії АН України, 1993. – 184 с.
821. Крикун М. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття : статті і матеріали / М. Крикун ; Інститут історичних досліджень Львівського національного ун-ту ім. Івана Франка. – К. : Критика, 2006. – 471 с.
822. Крикун М. Повітовий поділ Подільського воєводства в останній чверті XVI-XVIII ст. / М. Крикун // Вісник Львівського університету. – 1997. – Серія історична. Вип . 32. – С. 43-53.
823. Крикун М. Подільське воєводство у XV-XVIII століттях : Статті і матеріали / М. Крикун. – Львів : Наукове товариство ім. Т.Шевченка, 2011. – 733 с., іл.

824. Кром М.М. “Вдовствующее царство” : Политический кризис в России 30-40-х годов XVI века / М.М. Кром. – М. : Новое литературное обозрение, 2010. – 888 с.
825. Кром М.М. Меж Русью и Литвой. Пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV – первой трети XVI в. 2-е изд., испр. и доп. / М.М. Кром. – М. : Квадрига; Объединенная редакция МВД России, 2010. – 320 с.
826. Кром М.М. Стародубская война (1534-1537). Из истории русско-литовских отношений / М.М. Кром. – М. : “Рубежи XXI”, 2008. – 147 с.
827. Куза А.В. Древнерусские города / А.В. Куза // Археология СССР с древнейших времен до средневековья : Древняя Русь. Город, замок, село. – М. : Наука, 1985. – С.49-53.
828. Кузьмук О. Передмова / О.Кузьмук // Лаврський альманах : Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури : Зб. наук. праць. Вип.18, спецвип.7 : Поменник Введенської церкви в Близьких печерах Києво-Печерської лаври. Публікація рукописної пам'ятки другої половини XVII ст. / Упоряд. О.Кузьмук / Ред. рада В.М.Колпакова (відп.ред.) та ін. – К. : Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2007. – С.6-10.
829. Кулаковський П. Землеволодіння Пісочинських на Чернігово-Сіверщині (1633 – 1646) / П. Кулаковський // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип.37. Ч.І. – Львів : Львівський національний університет ім. Івана Франка, 2002. – С.183-197.
830. Кулаковський П. Земські урядники Чернігово-Сіверщини у 1621-1648 роках / П. Кулаковський // Центральна і Східна Європа в XV-XVIII століттях : питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича. – Львів : Львівський національний університет ім. Івана Франка, 1998. – С.113-130.
831. Кулаковський П. Інструкція сеймику Чернігівського воєводства 1646 р. / П. Кулаковський // Україна Модерна. – 2001. – Число 6. – С. 113-138.

832. Кулаковський П. Чернігівське воєводство (1635–1648, 1651р.) / П. Кулаковський // Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини : Матеріали наук.-практ. конф. / За ред. С.А. Леп'явка, В.М. Бойка. – Ніжин : ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2007. – С.33-41.
833. Кулаковський П. Чернігівське князівство (1619–1633 рр.) / П. Кулаковський // Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини : Матеріали наук.-практ. конф. / За ред. С.А. Леп'явка, В.М. Бойка. – Ніжин : ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2007. – С.25-33.
834. Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої. 1618-1648 / П. Кулаковський. – К. : “Темпора”, 2006. – 496 с.
835. Курданов А. Голос пам'яті (історія с.Пакуль та його околиці) / А. Курданов. – Чернігів : АТ „Миронівська друкарня”, 1998. – 328 с.
836. Курданов А. Село Пакуль на зламі століть / А. Курданов. – Чернігів : РВК “Деснянська правда”, 1996. – 57 с.
837. Кучера М.П. Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР / М.П. Кучера // Слов'янсько-руські старожитності. – К. : Наукова думка, 1969. – С.174-181.
838. Лазаревский А.Л. Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии / А.Л.Лазаревский // Черниговская памятка на 1896/97 год. Карманная справочная книжка. – Чернигов : Губернская типография, 1896. – Отд. III. – С.1-32.
839. Лазаревский А.Л. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии. Вып. I / А.Л. Лазаревский. – Чернигов : Губернская типография, 1868. – 116 с.
840. Лаппо И.И. Великое княжество Литовское за время от заключения Люблинской Унии до смерти Стефана Батория (1569-1586). Опыт исследования политического и общественного строя. Т. 1 / И.И. Лаппо. – СПб.: Типография И. Н. Скороходова, 1901. – 780 с.

841. Левицький О. По судах Гетьманщини. Нариси народного життя Гетьманщини 2-ої половини XVII віку / Передмова, редакція і переклад М.Горбаня / О. Левицький. – Харків : Рух, 1930. – 252 с.
842. Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права. Образование территории Литовского государства / Ф.И. Леонтович. – СПб. : Типография В.С. Балашева и К°, 1894. – 396 с.
843. Леп'явко С. Брагинщина і козацтво наприкінці XVI ст. / С.Леп'явко // Брагинщина в контексте истории белорусско-украинского пограниччя : Сборник научных статей / редкол. А. Д. Лебедев (отв. ред.). – Минск : издательство «Четыре четверти», 2018. – С.74-77.
844. Леп'явко С. А. Проблема захисту українських земель від татарських нападів і становлення козацтва / С.Леп'явко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Вип. XXVI. – Запоріжжя : Просвіта, 2009. – С.147-152.
845. Леп'явко С. Великий Кордон і доля європейської цивілізації в концепції Вальтера Прескота Веба / С.Леп'явко // Український гуманітарний огляд. – 2005. – № 11. – С.46-65.
846. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні / С.Леп'явко. – Чернігів : Сіверянська думка, 1996. – 288 с.
847. Леп'явко С. Обози на південь : українсько-польські відносини в світлі теорії Великого Кордону / С.Леп'явко // Україна incognita. – К. : Українська прес-група, 2004. – С. 57-71.
848. Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561-1591) / С. Леп'явко. – Чернігів : Сіверянська думка, 1999. – 216 с.
849. Леп'явко С. Українські землі в політичній системі Речі Посполитої / С. Леп'явко // Історія українського парламентаризму. – К. : “Дніпро”, 2010. – С.58-89.
850. Леп'явко С. Чернігів. Історія міста / С. Леп'явко. – К. : Темпора, 2012. – 432 с.

851. Лин Д. Г. Лоевский рубеж / Д. Г. Лин // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментарыі : Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.) / Рэд.кал. С.А. Чаропка (адк. рэд.) і інш. – Гомель, 2006. – С.3-4.
852. Линниченко И.А. Черты из истории сословий Юго-Западной Галицкой (Руси) XIV – XV в. / И.А. Линниченко. – М. : Типография Э. Лиснера, Ю. Романа, 1894. – VI + 241 с.
853. Липинський В. Україна на переломі : 1657-1659 рр. Записки до історії українського державного будівництва в XVII ст. Твори. Т.ІІІ / В.Липинський. – Філадельфія : СЕДІ, ІУАУАН, 1991. – XIX + 346 с.
854. Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні під проводом гетьмана Б.Хмельницького. Твори. Т.ІІ / В. Липинський. – Філадельфія : СЕДІ, 1980. – XIX + 346 с; іл.
855. Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569-1648) / Пер. з польськ. Л. Лисенко / Г. Літвін. – К. : Дух і Літера, 2016. – 616 с.
856. Лобін А. Битва пад Оршай. Сілы, змаганне, страты / А. Лобін // *Mówią Wieki : największe czasopismo historyczne*. – 2014. – №4. – С.45-53.
857. Лучицкий И. В. Гетман Мазепа и остерские общие земли / И. В. Лучицкий // *КС*. – 1892. – №1– С.110-118.
858. Любавский М.К. Областное деление и местное самоуправление Литовско-русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута / М.К. Любавский // *ЧИОИДР*. – 1892. – Кн. 3-4 (162-163). – Отд.ІV. – С.1-62; 63-296.
859. Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского статута / М.К. Любавский. – М. : Унив. тип., 1892. – VI + 884 + С + II с.
860. Любая А. А. Становішча татар-імігрантаў на тэрыторыі Вялікага княства Літоўскага ў канцы XV – першай трэці XVI ст. / А. А. Любая // *Веснік БДУ* – 2008. – Серія 3. – № 2. – С.3-7.

861. Ляшев О. Роїще – село, сотенне містечко / О.Ляшев. – Чернігів : Чернігівська обласна універсальна наукова бібліотека ім. В.Г.Короленка, 2002. – 144 с.
862. Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. Т.1 / Г. А. Максимович. – Нежин : Типо-Литография В.К. Меленевского, 1913. – VII + 401 с.
863. Макушников О. Лоев и Мохов : загадки древней истории / О.Макушников // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментарыі : Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.) / Рэд.кал. С.А. Чаропка (адк. рэд.) і інш. – Гомель, 2006. – 220 с. – С.13-17.
864. Макушников О.А. Гомель с древнейших времен до конца XVIII века. Историко-краеведческий очерк / О.Макушников. – Гомель : Республиканское унитарное предприятие “Центр научно-технической и деловой информации”, 2002. – 244 с.
865. Макушников О. А. Моховский археологический комплекс : военизированное многофункциональное поселение эпохи Древней Руси / О.Макушников // Днепровский паром. Материалы научно-исследовательского полевого семинара «Культурно-исторический потенциал Восточного Полесья и перспективы развития регионального туризма» (11-12 августа 2016 г., г. Брагин). Международных историко-краеведческих чтений «Днепровский паром» (8-9 августа 2017 г., г. Лоев). – Минск : ОО «Белорусский зеленый крест», 2017. – С.34-36.
866. Мальченко О. Є. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств XV – середина XVII століть / О.Є. Мальченко. – К. : Національна академія наук України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2001. – 378 с.
867. Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство (оттиск из журнала ”Киевская

- Старина“) / Д.Миллер. – К. : типография Имп. Ун-та Св. Владимира Н.Т. Корчак-Новицкого, 1897. – 133 с.
868. Милорадович Г. Любеч и его святиня / Г. Милорадович // Календарь Черниговской епархии на 1893 год. – Чернигов : Типография Губернского Правления, 1892. – С.170-238.
869. Милорадович Г. Местечко Любеч (прежде бывший город). – Чернигов; СПб.: Типография губ. правления и Штаба Отд. Корпуса Внутренней стражи, 1853/1859. – 88 с.
870. Милорадович Г.А. Любеч в XVIII веке / Г.А. Милорадович // ЧГВ. – 1896. – №883. – Часть неофициальная. – С.2-3.
871. Милорадович Г.А. Любеч и его святиня / Г.А. Милорадович. – СПб : Типография Альтшулера, 1905. – 105 с.; ил.
872. Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда (местечко – бывший древний город IX века) / Г.А. Милорадович. – К. : Университетская типография, 1883. – 19 с.
873. Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда (один из древнейших городов России IX века). Опись земель составляющих любецкую экономию гр. Г.А. Милорадовича / Г.А. Милорадович. – Чернигов : Губернская типография, 1884. – 28 с.
874. Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского. Изд. Общества истории и древностей Российских при Московском университете / Г.А. Милорадович. – М. : Университетская типография (“Катков и К⁰”), 1871. – 156 с.
875. Милорадович Г.А. Любеч Черниговской губернии Городницкого уезда. Родина преподобного Антония Печерского. В память 800-летнего юбилея Преподобного Антония Печерского 7 мая 1873 г. / Г.А. Милорадович. – К. : Университетская типография, 1873. – 109 с.
876. Милорадович Г.А. Местечко Любеч / Г.А. Милорадович // ЧГВ. – 1855. – №52. – Часть неофициальная. – С.413-417.

877. Милорадович Г.А. Местечко Любеч / Г.А. Милорадович // ЧГВ. – 1855. – №50. – Часть неофициальная. – С.401.
878. Милорадович, Г.А. Антониевский Любечский мужской монастырь (извлечено из №№36, 37, 38, 40, 41, 42, 44, 45, 46 и 48 Черниговских Губернских ведомостей за 1860 г.) / Г.А. Милорадович. – Чернигов : Губернская Земская типография, 1860. – 79 с.
879. Мисливець А. В. К. Солоніна та його роль в історії міста Остра / А. Мисливець // Збірник наукових праць та публікацій : 1908-2008. / за ред. А. П. Мисливець. – Остер : Остерський краєзнавчий музей, 2011. – С.8-11.
880. Мисливець А. Ювілей музею / А. Мисливець // Збірник наукових праць та публікацій : 1908-2008. / за ред. А. П. Мисливець. – Остер : Остерський краєзнавчий музей, 2011. – С.3-7.
881. Михайловський В. Західне Поділля під Володінням Вітовта у 1411–1430-х рр. : надавча політика у світлі документів / В.Михайловський // Джерел : Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. Т. II. – К.; Львів, 2004. – С. 110–128.
882. Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. / В.Михайловський. – К. : Темпора, 2012. – XXI + 448 с.
883. Михайловський В. Земельні надання Владислава II – джерело до історії Поділля в першій третині XV ст. / В.Михайловський // Молода нація. – 2000. – № 1. – С. 246-264.
884. Михайловський В. Чотири надання для родини Гинковичів (20-40-і рр. XV ст.) / В.Михайловський // Молода нація. – 2000. – № 4. – С. 129–133.
885. Михайловський В., Мицик Ю. Любецьке староство в опису малознаної люстрації 1631 –1633 рр. / В.Михайловський, Ю. Мицик // Сіверянський літопис. – 2015. – № 1. – С. 89-96.
886. Мицик Ю. А. З досліджень історії Переяславської ради 1654 р. / Ю. А. Мицик // УІЖ. – 2003. – № 6. – С. 93-110.

887. Мицик Ю. Битва під Лоевим 1649 р. / Ю. А. Мицик // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментарыі : Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.) / Рэд.кал. С.А. Чаропка (адк. рэд.) і інш. – Гомель, 2006. – С.34-43.
888. Мицик Ю. Лоїв у роки Національно-визвольної війни українського народу 1648-1658 рр. / Ю. Мицик // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментарыі : Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.) / Рэд.кал. С.А. Чаропка (адк. рэд.) і інш. – Гомель, 2006. – 220 с. – С.30-34.
889. Мицик Ю. Малознана люстрація українських земель 1628-1634 рр. / Ю. Мицик // КС. – 2010. – №1 – С.121-124.
890. Мицик Ю. Прокіп Шумейко / Ю. Мицик // Полководці Війська Запорозького : Історичні портрети / Редкол. : В. Смолій відп. ред.) та ін. – К. : Видавничий дім «KM Academia», 1998. – Кн. 1. – С.377-384.
891. Мицик Ю. Степан Подобайло / Ю. Мицик // Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети Кн.2. / Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: ВІК, 2004. – С.120–136. – Серія : "Козацька спадщина".
892. Мицик Ю., Березенко Б. Унікальний портрет полковника Мартина Небаби / Ю. Мицик, Б. Березенко // Сіверянський літопис. – 2013. – № 4-6. – С.3-4.
893. Мілеўскі Д. Польска-літоўская і маскоўская ваенная Справа на парозе эпохі Новага часу / Д. Мілеўскі // Мówią Wieki : największe czasopismo historyczne. – 2014. – №4. –С.26-32.
894. Морозов О. Нариси з історії стародавнього Ніжина / О. Морозов // Ніжинська старовина : Науковий історико-культурологічний збірник. – 2005. – Вип. 1 (4). – С.6-43.
895. Моця О. П., Сита Л. Ф. Дослідження в смт Седнів у 2015 р. / О. П. Моця, Л. Ф. Сита // Археологічні дослідження в Україні 2016 / гол. ред. Ю.В. Болтрик. – К. : ІА НАН України, 2018. – С.321-323.

896. Моця О. П. «Ембріонний» етап формування давньоруських міст / О. П. Моця // Археологія і давня історія України. Вип.4 (21). – К. : Національна Академія наук України. Інститут Археології, 2016. – С.7-11.
897. Моця О., Скороход В. Виповзів на Десні / О. Моця, В. Скороход // Подесення в контексті історичної і природної спадщини : Збірник наукових праць Вип. 1 / Міжнародний союз академії наук, Інститут археології НАН України, Інститут історії України НАН України, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Благодійний фонд «Київська ландшафтна ініціатива». – Чернігів : Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, 2018.– С.56-85.
898. Моця О.П., Скороход В.М., Ситий Ю.М. Оборонні споруди Виповзівського городища / О. П. Моця, В. М. Скороход, Ю. М. Ситий // Археологические исследования в Еврорегионе «Днепр» в 2011 г. : Научный ежегодник. – Чернигов, 2012. – С. 60-65.
899. Мыцык Ю. Інвентар і люстрації Лоева і Горваля XVII – сярэдзіны XVIII ст. / Ю. Мыцык // Беларускі Гістарычны Агляд. – 2016. – Т.23. – Сшыткі 1-2 (44-45). – С. 209-216.
900. Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII-XVIII ст. Т. I. Вып.1 / В.А. Мякотин. – Прага : Издательство “Ватага и Пламя”, 1924. – 288 с.
901. Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII – XVIII вв. Т.1. Вып.2 / В.А. Мякотин. – Прага : Изд-во «Пламя», 1926. – 274 с.
902. Нагельські М. Польща і Литва супраць Масквы. Мэты ваюючых бакоў / М. Нагельські // *Mówią Wieki : największe czasopismo historyczne*. – 2014. – №4. – С.12-19.
903. Однороженко О. Герби та печатки Вишневецьких / О. Однороженко // Волонтер. – 2012. – №5. – С.54-62.
904. Однороженко О. Шляхетська геральдика київської землі XV – першої половини XVII ст. за архівними джерелами та матеріалами сфрагістичної колекції музею Шереметьєвих / О. Однороженко // Сфрагістичний щорічник.

- Вип. II. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського та ін., 2012. – С.99-185.
905. Оногда О.В., Балакін С.А. Про одну групу Київської пізньосередньовічної кераміки / О. В. Оногда, С. А. Балакін // Археологія. – 2010. – № 1. – С.91-96.
906. Ономастикон Васильківського повіту Київської губернії (кінець XVIII – початок XIX ст. / Укладачі О.Стародуб, Є.Чернецький; Автор вступу О.Стародуб. – Біла Церква : Вид. Пшонківський О.В., 2015. – 364 с.
907. Опис землі Козелецької : наук.-попул. дослідж. з минувшини рідного краю / упоряд. : А. Г. Пенський, В. М. Гузій ; під. ред. В. М. Гузія, А. Г. Пенського. – К. : Брама V, 2011. – 568 + 4 с. : іл.
908. Орлов В. Дворянские гнезда / В.Орлов // Дело. – Минск, 1994. – № 1. – С.42-44.
909. Осадчий Є. Укріплення Путивльської фортеці (за матеріалами середньовічних зображень міста) // «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VII Всеукраїнської науково-практичної конференції / редкол. : О.О. Заремба (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О.А., 2017. – С.175-177.
910. Павленко С. Золотий вік Батурина (1625-1707 рр.) / С. Павленко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 4. – С. 54-68.
911. Павленко С. Цінна красзнавча розвідка / С.Павленко // Бузун О. В. Історія Остерщини (нариси історії) / За ред. О.В. Ткаченко. – Чернігів : Вид. журн. «Сіверянський літопис», 2010. – С.3-4.
912. Падалінскі У.А. Стаўленне да вайны ў грамадскай думцы шляхты Вялікага княства Літоўскага ў 1570-1580-я гг. / У.А. Падалінскі // Studia Historica Europae orientalis / Исследования по истории восточной Европы. Научный сборник. Вып. 1. – Минск : «Издательский центр БГУ», 2008. – С.84-98.
913. Памяць : Гісторыка-дакументальная хроніка Гродзенскага раёна / Рэдкал. У. П. Верхась і інш. – Мінск : БелЭн, 1993. – 431 с., іл.

914. Памяць : Брагінскі раён : Гісторыка-дакументальныя хронікі гарадоў і раёнаў Беларусі / уклад. І. Ф. Ганжураў і інш. ; маст. Э. Э. Жакевіч. – Мінск : Мастацкая літаратура, 2003. – 752 с., іл.
915. Панашенко В.В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – першій половині XVI ст. / В. В. Панашенко // Феодалізм на Україні : Збірник наукових праць. – К.: Наукова думка, 1990. – С.114-132.
916. Папакін Г.В. Павло Скоропадський : патріот, державотворець, людина. Історико-архівні нариси / Г.В. Папакін. – К. : Державний комітет архівів України, Центральний державний історичний архів України, 2003. – 282 с.
917. Папков А.И. Порубежье Российского царства и украинских земель Речи Посполитой (конец XVI – первая половина XVII века) / А.И. Папков. – Белгород : Изд-во “Константа”, 2004. – 352 с.
918. Пархоменко О. Ніжинська фортеця у світлі останніх археологічних досліджень / О. Пархоменко // Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції / редкол. : О. О. Заремба (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О. А., 2016. – С.188-191.
919. Пашкевіч У. Да пытання аб уладальніках Лоева ў XVI – XVIII ст. / У. Пашкевіч // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментарыі : Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.) / Рэд.кал. С.А. Чаропка (адк. рэд.) і інш. – Гомель, 2006. – С.57-60.
920. Пенський А.Г., Лавренчук П.Я. Остер – еўропейскае місто / Ред. кол. : В. М. Бойко (голова ред.) та ін. / А.Г. Пенський, П.Я. Лавренчук – Чернігів : Видавец Лозовий В. М., 2011. – 88 с.
921. Петраускас А. Торговельны шлях по Прип'яті та яго суходільны аналог / А. Петраускас // Середньовічне Подніпров'я в системі між цывілізацыйных контактів між Балцією та Чорномор'ям : Нариси. – К. : Видавец О.Філюк, 2017. – С.117-126.

922. Петров С.С. Оборонні споруди Києва X-XIX ст. у контексті історії міста і загального розвитку військово-фортифікаційної справи / С.Петров. – К. : Експрес-Поліграф, 2012. – 447 с., іл.
923. Пилипенко В.М. Перед лицем ворога. Польська антитурецька література середини XVI – середини XVII ст. / В. Пилипенко. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2014. – 232 с.
924. Пилипчук Я. В., Несин М. А. Великое Княжество Литовское и татары в период правления Александра Казимировича (1492-1506 гг.) / Я. В. Пилипчук, М. А. Несин // История военного дела : исследования и источники. – 2016. – Спец. вып. V : Стояние на реке Угре 1480-2015 . Ч. II. – С.390-448. [Ел. ресурс]. – Режим доступу : http://www.milhist.info/spec_5. – Дата звернення : 1.09.2019.
925. Пиріг П. Землеволодіння на Чернігівщині за польської доби (1618-1648 рр.) / П. Пиріг // Сіверянський літопис. – 2003. – №5-6. – С.102-108.
926. Пиріг П. Шляхта Чернігівщини в другій половині XVII ст. / П. Пиріг // КС. – 2000. – №1. – С.143-145.
927. Пиріг П., Конопля Ю. З історії села Карпилівки на Козелеччині / П. Пиріг, Ю. Конопля // Сіверянський літопис. – 2017. – № 3. – С.27-38.
928. Пиріг П., Конопля Ю. Про соціально-економічне становище Остерщини 1920-1921 рр. / П. Пиріг, Ю. Конопля // Сіверянський літопис. – 2016. – № 5. – С.115-122.
929. Пиріг П., Конопля Ю. Релігійне життя села Карпилівки / П. Пиріг, Ю. Конопля // Сіверянський літопис. – 2017. – №1-2. – С.117-135.
930. Пичета В.И. Белоруссия и Литва XV–XVI вв. (исследования по истории социально-экономического, политического и культурного развития) / В.И. Пичета. – Москва : Изд-во АН СССР, 1961. – 815 с.
931. Плавинский Н. Очерки истории вооружения белорусских земель X – XIII вв. / Н. Плавинский. – К. : Видавець Олег Філюк, 2014. – 144 с.
932. Плохій С. Походження словянських націй. Домодерні ідентичності в Україні, Росії та Білорусі / С.Плохій. – К. : «Критика», 2015. – 456 с.

933. Полехов С. В. «Список городов Свидригайла». Датировка и публикация / С. В. Полехов // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2014. – № 4 (58). – С.111-125.
934. Полехов С. В. Литовско-русские отношения в начале XV в. в свете малоизвестных документов / С. В. Полехов // Тезисы докладов IX международной конференции «Комплексный подход в изучении Древней Руси» // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2017. – №3 (69). – С.105-106.
935. Полехов С.В. Наследники Витовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века / С. В. Полехов. – М. : «Индрик», 2015. – 712 с., ил.
936. Пчелов Е. Почему княжеский съезд 1097 года состоялся в Любече? / Е. Пчелов // Древняя Русь в IX – XI веках : контексты летописных текстов / Ancient Rus' in IX – XI Centuries : Early Texts in Context / Отв. ред. Е.П. Токарева / Ed. by Yelena Tokareva. – Зимовники : Зимовниковский краеведческий музей, 2016. – 148 с. – С.141-145.
937. Пяткевіч К. Вавель і Крэ́мль / К. Пяткевіч // Мова́ Wiekі : największe czasopismo historyczne. – 2014. – №4. – С.6-11.
938. Радзюк А. Паўстанне 1863-1864 гг. у лёсе жыхароў пяці шляхецкіх ваколц / А. Радзюк // Homo Historicus – 2012. Гадавік антрапалагічнай гісторыі / пад. рэд. А.Ф. Смаленчука. – Вільня : ЕГУ, 2012. – С.41 – 67.
939. Репан О. Іржа на лезі : Лівобережне козацтво і російсько-турецька війна 1735-1739 рр. / О. Репан. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – 195 с.
940. Рогачевский А. К истории правового положения евреев в Смоленском воеводстве : привилегии 1639 г. евреям г. Красного (из Литовской метрики) / А. Рогачевский // Евреи пограничья : Смоленщина / Отв. ред. С. Амосова. – М. : Центр «Сэфер», 2018. – С.55–130.
941. Розанов А. Остерське товариство краєзнавства / А. Розанов // Збірник наукових праць та публікацій : 1908-2008. / за ред. А. П. Мисливець. – Остер : Остерський краєзнавчий музей, 2011. – С.17-18.

942. Романовский В.А. Хозяйства монастырских крестьян Любецкой сотни в 1767 году / В.А. Романовский // Юбилейный сборник студенческого историко-этнографического кружка при Киевском университете св. Владимира. – К. : Университетская типография, 1914. – С.83-101.
943. Рудь А. Розвиток поселень на теренах Козелецького району (1239-1648 рр.) / А. Рудь // Середньовічні та ранньомодерні старожитності Центрально-Східної Європи : Матеріали XVII Міжнародної студентської наукової археологічної конференції (Чернігів, 13-15 квітня 2018 р.) – Чернігів : Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка, 2018. – С.115-119.
944. Румянцева В. В. Эмблемы земель гербы городов Левобережной Украины периода феодализма / Отв. ред. Ф. П. Шевченко. АН УССР Институт истории / В. В. Румянцева. – К. : Наукова думка, 1986. – 128 с.
945. Русина О. Адміністративно-територіальний устрій давньої Чернігівщини на початку литовського володарювання / О. Русина // Історія адміністративно-територіального устрою Чернігово-Сіверщини : Матеріали наук.-практ. конф. / За ред. С.А. Лепявка, В.М. Бойка. – Ніжин : ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2007. – С.18-25.
946. Русина О. В. Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Інститут історії України; Відп. ред. В.Смолій / О. Русина. – К. : Поліграфічна дільниця Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 1998. – 244 с.
947. Русина О. Василь Никольський — невідомий книжник XVI століття і його творчість / О. Русина // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Том ССXL. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Львів : Наукове товариство ім. Т.Шевченка 2000. – С. 43-52.
948. Русина О. Із спостережень над "Реєстром Чернігівських границь" з 20-х рр. XVI ст. / О. Русина // Записки Наукового товариства ім.Т.Шевченка. Праці історико-філософської секції. Т.ССXXV. – Львів : Наукове товариство ім. Т.Шевченка, 1993. – С.293-306.

949. Русина О. Студії з історії Києва та київської землі / Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України / О. Русина. – К. : Інститут історії України, 2005. – 347 с.
950. Рыбаков Б.А. Замок / Б.А. Рыбаков // Археология СССР с древнейших времен до средневековья : Древняя Русь. Город, замок, село. – М. : Наука, 1985. – С.94-132.
951. Савченко О. Локалізація «татар-осадників» на землях Правобережної України в XVI-XVII ст. / О. Савченко // Українознавство. – 2016. – №1 (58). – С.89-98.
952. Савчук Н. О. Українська держава за гетьманування Ю.Хмельницького (1659-початок 1663) / Н. О. Савчук. – Камянець-Подільський : «Каліграф», 2001 – 236 с.
953. Сапон В. Чернігівці 1666 р. З історії міста / В. Сапон // Деснянська правда. – 1995. – 25 листопада. – С.3.
954. Свербигуз В. Старосвітське панство / В. Свербигуз. – Варшава : Studio Literka, 1999. – 249 с.
955. Сердюк І. Полкові міста Гетьманщини в другій половині XVIII ст. : економіка та демографія / І. Сердюк // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст. : політика, суспільство, культура. – К. : Інститут історії України НАН України, 2014. – 671 с.
956. Сита Л., Ситий Ю. Городище литовського часу в смт Седнів / Л. Сита, Ю. Ситий // Подесення в контексті історичної і природної спадщини : Збірник наукових праць / Міжнародний союз академій наук, Інститут археології НАН України, Інститут історії України НАН України, Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка, Благодійний фонд «Київська ландшафтна ініціатива». – Чернігів : Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, 2018. – Вип. 1. – С.105-118.
957. Ситий І. Герб Чернігова / І. Ситий // Знак : Вісник Українського геральдичного товариства. – 1993. – 3 серпня. – С.2.

958. Ситий І. З історії української сфрагистики (на матеріалах Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського) / І. Ситий // Родовід. – 1996. – №14. – С.91-98.
959. Ситий І. Любеч та його округа у 1726 р. / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 1995. – №4. – С.42-53.
960. Ситий І. Міські печатки козацької України та коробораційні формули документа / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 2017. – № 3. – С.20-26.
961. Ситий І. Міські, полкові та сотенні печатки Чернігівщини / І. Ситий // Шоста наукова геральдична конференція : Матеріали. – Львів : УГТ, 1997. – С.76-78.
962. Ситий І. Печатки генеральної та полкової старшини за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського / І. Ситий // Родовід. – 1997. – №15. – С.97-110.
963. Ситий І. Створення Чернігівської губернії і доля українського козацтва / І. Ситий // Сіверянський літопис. – 2003. – №5-6. – С.62-65.
964. Ситий Ю. Давньоруські пам'ятки басейну р. Остер / Ю. Ситий // Ніжинська старовина : Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. – 2010. – Вип. 10 (13). – С. 136-144.
965. Ситий Ю., Бондар О. Суходольний шлях уздовж Дніпра / Ю. Ситий, О. Бондар // Дніпровське : минуле та сьогодення : збірник статей та матеріалів. – Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2011. – С. 26–32.
966. Ситий Ю., Кондратьєв І. Етапи існування Любецького замку в XIV – XVII ст. (за матеріалами археологічних досліджень Б. О. Рибаківа) / Ю. Ситий, І. Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2012. – №5-6. – С.12-21.
967. Ситий Ю.М Давньоруські пам'ятки правого берега р. Остер в районі Ніжина / Ю. Ситий // Питання вітчизняної та зарубіжної історії. – Чернігів : Сіверянська думка, 1991. – С. 6–8.
968. Ситий Ю. М. Етапи заселення Чернігівського Задесення (спроба реконструкції процесу внутрішньої колонізації) / Ю. М. Ситий // Україна і

- Росія в панорамі століть: Збірник наукових праць на пошану проф. К.М. Ячменіхіна. – Чернігів : Сіверянська думка, 1998. – С. 38-50.
969. Ситий Ю.М. Поселення X – XIV ст. північно-західної частини Чернігівського Задесення / Ю.М. Ситий // Старожитності Південної Русі : Матеріали III історико-археологічного семінару «Чернігів і його округи в IX – XIII ст.». – Чернігів : Сіверянська думка, 1993. – С.91-95.
970. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / собрал Л. Похилевич. – К. : тип. Киево-Печер. лавры, 1864. – 2 + V + 763 с.
971. Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / авт. Л. И. Похилевич; вступ. ст. А. Стародуб, Е. Чернецкий. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2009. – 642 с. – Серія: Бібліотека української краєзнавчої класики.
972. Скрынников Р.Г. Борис Годунов / Р.Г.Скрынников. – М. : Наука, 1978. – 192 с.
973. Сливка Л.В. Галицька дрібна шляхта в Австро-Угорщині (1772 – 1914 рр.) / Л. В. Сливка. – Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. – 220 с., іл.
974. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) / В. Смолій, В. Степанков. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2009. – 448 с.
975. Смолій В.А., Степанков В.С. Зміст, форми й особливості боротьби селян у період найвищого піднесення національної революції / В. А. Смолій, В.С. Степанков // Історія українського селянства : Нариси в 2-х т. / НАН України; Інститут історії України / В. А. Смолій (відп.ред.). – К. : Наук. думка, 2006. – Т.1. – С.176-177.
976. Собчук В. Від коріння до крони : Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст. / В. Собчук. –

- Кременець : Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2014. – 508 с.
977. Сокирко О. Військові реформи за гетьманування Кирила Розумовського, 1750–1764 рр. / О. Сокирко // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст. : політика, суспільство, культура. – К. : Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 359-386.
978. Соркіна І. Мясцікі Беларусі ў канцы XVIII – першай палове XIX ст. / І. Соркіна. – Вільня : ЕГУ, 2010. – 488 с.
979. Старченко Н. Дещо про становище жінки в шляхетському соціумі (Волинь кінця XVI – середини XVII ст.) / Н. Старченко // Генеза : спеціальний випуск. Філософські, історичні та політологічні студії. – К., 1999. – С. 66-74.
980. Старченко Н. Люблінська унія як ресурс формування концепту політичного «народу руського» (1569–1648 рр.) / Н. Старченко // УІЖ. – 2019. – №2. – С.4-45.
981. Старченко Н. Поєдинки у шляхетському середовищі Волині (остання третина XVI – початок XVII ст.) / Н. Старченко // УІЖ. – 2012. – № 3. – С.49–77.
982. Старченко Н. Стосунки пана і слуги «рукодайного» в контексті уявлень про вірність і зраду (Волинь та Наддніпрянщина в кінці XVI – першій половині XVII ст. / Н. Старченко // Соціум. Альманах соціальної історії. / Голов. ред. В. А. Смолій. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2006. – Вип. 6. – С. 85-129.
983. Старченко Н. Судова риторика як вияв цінностей волинської шляхти кінця XVI ст. (на прикладі справи про вбивство Балтазара Гнівоша з Олексова) / Н. Старченко // Соціум. – 2010. – Вип. 9. – С. 318-360.
984. Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця XVI ст.) / Н. Старченко // Київська старовина. – 2000. – № 6. – С. 58–74.
985. Степанков В.А. Формування української державної еліти та особливості її менталітету у середині XVII ст. (1648-1657). Постановка проблеми /

- В. А. Степанков // Українська козацька держава : витоки та шляхи історичного розвитку : Матеріали Третіх Всеукраїнських історичних читань : До 225-річчя визвольного повстання в Україні – Коліївщини 1768 р. / Ред. кол. : В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. Вип. 3. – Київ; Черкаси, 1993. – С.28-32.
986. Степанчук Ю.С. Трансформація поглядів Богдана Хмельницького стосовно Переяславсько-московського договору у сучасній українській історіографії / Ю.С. Степанчук // Беларусь і суседзі : шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны : Зборнік навуковых артыкулаў. Вып. 5. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2016. – С.11-17.
987. Стороженко Н. Отношение западно-русских дворян второй половины XVII в. к вопросам религиозным и сословным / Н. Стороженко // АЮЗР. – Ч.2. – Т.П. – К. : Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1888. – С.1 – XLIX.
988. Сушинський Б.І. Козацькі вожді України. Історія України в образах її вождів та полководців XV – XIX ст. : Історичні есе у 2-х кн. Т.1 / Б.І. Сушинський. – Одеса : ВМВ, 2004. – 591 с.
989. Сытый Ю. Исследования укреплений на Черниговщине / Ю. Сытый // «Археология & Фортификация Украины». Збірник матеріалів V Всеукраїнської науково-практичної конференції / редкол. : В.С. Травінський (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – С.295-299.
990. Сытый Ю.Н. Материальная культура Любечского замка времен Великого княжества Литовского / Ю. Сытый // Русское наследие в странах Восточной и Центральной Европы : Материалы межгосударственной научной конференции 5-8 июля 2010 года (г. Брянск), приуроченной к 600-летию битвы при Грюнвальде. – Брянск : РИО Брянского гос. ун-та, 2010. – С.350-356.
991. Таїрова-Яковлева Т. Гетьмани України. Історії про славу, трагедії та мужність / переклад з рос. Н.Єгоровець / Т. Таїрова-Яковлева. – К. : Вид-во «Кліо», 2015. – 424 с.
992. Таїрова-Яковлева Т. Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини / Пер. з рос. Т. Кришталовської / Т. Таїрова-Яковлева. – К. : ТОВ "Видавництво "КЛІО"", 2017. – 184 с.

993. Тарасенко І. Лоїв у літописах і хроніках середини XVII – початку XVIII ст. / І. Тарасенко // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментарыі : Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.) / Рэд.кал. С.А. Чаропка (адк. рэд.) і інш. – Гомель, 2006. – С.49-53.
994. Тарасенко І. Лоїв у літописах і хроніках середини XVII – початку XVIII ст. / І. Тарасенко // Сіверянський літопис. – 2007. – №1. – С.12-15.
995. Темушев В. Н. Гомельская земля в конце XV – первой половине XVI в. Территориальные трансформации в пограничном регионе / В.Н. Темушев. – М. : Квадрига, 2009. – 192 с.+карты.
996. Темушев В. Н. Формирование территории Гомейской волости в составе Великого княжества Литовского (до конца XV в.) / В.Н. Темушев // Памяць стагоддзяў на карце Айчыны : Зборнік навуковых прац у гонар 70-годдзя Міхаіла Фёдаравіча Спірыдонава / Нацыянальная акадэмія навук, Інстытут гісторыі. – Мінск : Беларуская навука, 2007. – С. 16-73.
997. Темушев В.Н. Формирование Московско-Литовской границы в XV – начале XVI в. / В.Н. Темушев // *Studia Historica Europae orientalis* / Исследования по истории восточной Европы. Научный сборник. Вып. 1. – Минск : «Издательский центр БГУ», 2008. – С.56-76.
998. Тереножкин А.И. Археологические обследования в зоне Киевской ГЭС в 1960 году / А.И. Тереножкин // Краткие сообщения Института Археологии. Вып.12. – К. : Изд-во АН УССР, 1962. – С.3-8.
999. Тесленко І. Чечелі-Новоселецькі та їхнє родове гніздо / І. Тесленко // Метафора спільного дому. Заславщина багатьох культур : Матеріали наукової конференції 21-22 грудня 2006 року. – Ізяслав-Острог, 2006. – С.28-31.
1000. Тесленко І. Шляхетська нерухома власність у «нижньому» острозькому замку («пригородку») наприкінці XVI – на початку XVII ст. / І. Тесленко // Студії і матеріали з історії Волині / Ред. вип. В.Собчук. – Кременець, 2009. – С.192-225.

1001. Тимів І. Літописні джерела і хроніки про боротьбу з татарськими набігами у 1526–1530 рр. / І. Тимів // Сіверянський літопис. – 2016. – № 5. – С.35-49.
1002. Тимофеенко А. В поісках древногo Лоева / А. Тимофеенко // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментарыі : Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.) / Рэд.кал. С.А. Чаропка (адк. рэд.) і інш. – Гомель, 2006. – 220 с. – С.19-22.
1003. Тимофеенко А.Г. К проблеме локализации и интерпретации замчища на Лоевой Горе / А.Г. Тимофеенко // Днепровский паром. Материалы научно-исследовательского полевого семинара «Культурно-исторический потенциал Восточного Полесья и перспективы развития регионального туризма» (11-12 августа 2016 г., г. Брагин). Международных историко-краеведческих чтений «Днепровский паром» (8-9 августа 2017 г., г. Лоев). – Минск : ОО «Белорусский зеленый крест», 2017. – С.77-80.
1004. Ткаченко М. Місто Остер в XVII – XVIII вв. (За Румянцівською ревізією та іншими матеріялами) / М. Ткаченко // Записки історико-філологічного відділу / За гол. ред. М.Грушевського. Кн. VI. – К. : друкарня УАН, 1925. – С.151-207.
1005. Толочко О. Замітки з історичної топографії домонгольського Києва / О. Толочко // КС. – 2000. – №6. – С. 166-169.
1006. Толочко П.П. Любецький з'їзд князів / П.П. Толочко // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі : Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів : Сіверянська думка, 1997. – С.9-13.
1007. Томашевський А. П. Коростенщина в Овруцькій волості / А. П. Томашевський // Археологія і давня історія України. Вип.4 (21). – К. : Національна Академія наук України. Інститут Археології, 2016. – С.12-18.
1008. Трубина Е. Г. Город в теории : опыты осмысления пространства / Е. Г. Трубина. – М. : Новое литературное обозрение, 2011. – 519 с.
1009. Україна : литовська доба, 1320-1569 / Б.Черкас та ін. – Вид. 2-ге, перероб. – Київ : Балтія-Друк, 2016. – 175+1 с.

1010. Уривалкін О. Загадки історії : Лівобережна Україна та Ніжинський полк з середини XVII до кінця XVIII століття / О.Уривалкін. – Ніжин : ТОВ «Наука-Сервіс», 2000. – 276 с.
1011. Федорук Я. О. Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська Академія”, 2011. – 623 с.; 80 с. іл.;
1012. Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. Города-государства Древней Руси / И.Я. Фроянов, А. Ю. Дворниченко. – Ленинград : Наука, 1988. – 269 с.
1013. Харажычэўскы В. Жыгмонт I Стары / В. Харажычэўскы // *Mówią Wieki : największe czasopismo historyczne*. – 2014. – №4. – С.76-83.
1014. Хромова І. «Князівська символіка» у монетному карбуванні XIV – початку XVI ст. з території Середнього Подніпров'я / І. Хромова // *Український історичний збірник* – 2017. Вип. 19. – К. : Інститут історії України НАН України, 2017. – С.41-52.
1015. Хромова І., Хромов К. Місцеві монети-наслідування другої половини XIV ст. на литовсько-ординських прикордонних територіях / І. Хромова, К. Хромов // *III Міжнародна наукова конференція Україна і Велике князівство Литовське в XIV – XVIII ст. : політичні, економічні, міжнаціональні та соціокультурні відносини у загальноєвропейському вимірі (16–19 жовтня 2013 р., Кам'янець-Подільський) : тези доповідей*. – К. : Інститут історії НАНУ, 2013. – С.22-23.
1016. Чаропка С. Лоеўшчына пад час казацка-сялянскай вайны 1648-1651 гг. / С. А. Чаропка // *Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментарыі : Матэрыялы міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.)* / Рэд.кал. С.А. Чаропка (адк. рэд.) і інш. – Гомель: Гомельск. дзярж. ун-т імя Ф.Скарыны, 2006. – С.54-57.
1017. Чаропка С. Спробы стварэння казацкіх фарміраванняў у Рэчыцкім павеце ў 1648-1651 гг. / С. А. Чаропка // *Шостыя Міжнародныя Доўнараўскія чытанні (г.Рэчыца, 14–15 лістапада 2005 г.)* : У 2 ч. – Ч. 2. Рэчыцкая зямля ў часе і прасторы / Рэд. кал. В.М. Лебедзева (адк. рэд.) і інш. – Гомельск. дзярж ун-т імя

- Ф.Скарыны (Навук.-дасл. ін-т гісторыі і культуры усходнеславянскіх народаў), Рэчыцкі раённы выканаўчы камітэт. Гомель : Гомельск. дзярж. ун-т імя Ф.Скарыны, 2008. – С.45-50.
1018. Чаропка С. А. Войска Вялікага Княства Літоўскага напярэдадні казацка-сялянскай вайны 1648–1651 гг. / С. А. Чаропка // Гістарычныя шляхі беларускага народа і суседзяў : узаемадзеянне і ўзаемаўплывы : Зборнік навуковых артыкулаў. – Гомель : ГДУ імя Ф. Скарыны, 2016. – С.29-38.
1019. Чаропка С.А. Лоеўская бітва 1649 года / С. А. Чаропка // Днепровский паром. Материалы научно-исследовательского полевого семинара «Культурно-исторический потенциал Восточного Полесья и перспективы развития регионального туризма» (11-12 августа 2016 г., г. Брагин). Международных историко-краеведческих чтений «Днепровский паром» (8-9 августа 2017 г., г.Лоев). – Минск : ОО «Белорусский зеленый крест», 2017. – С.88-91.
1020. Чаропка С.А. Міжнароднае становішча Рэчы Паспалітай як каталізатар казацка-сялянскай вайны 1648-1651 гг. / С. А. Чаропка // Беларусь і суседзі : шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны : Зборнік навуковых артыкулаў. Вып. 5. – Гомель : ГДУ імя Ф.Скарыны, 2016. – С.6-10.
1021. Черкас Б. В. Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського і Кримського ханату (1515-1540) / Б. В. Черкас. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2006. – 244 с.
1022. Черкас Б. Ольшаницька битва 1527 р. / Б. Черкас // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2008. – № 8. – С.53-59.
1023. Черкас Б. Подільські війни 1362-1380 рр. / Б. Черкас // Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів VI Міжнародної науково-практичної конференції / редкол. : О.О. Заремба (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський : ПП Буйницький О.А., 2016. – С.360-369.
1024. Черкас Б. Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV-XVI ст.) / Б. Черкас. – К. : Темпора, 2011. – 144 с.

1025. Черкас Б., Берковський В., Ващук Д., Федорук А. Золота доба українського лицарства / Б. Черкас, В. Берковський, Д. Ващук, А. Федорук. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2018. – 208 с.
1026. Чернецький Є.А. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XX ст.) : джерела, структура стану, роди / Є. А. Чернецький; Білоцерківське рицарське коло, Товариство охорони старожитностей Київщини, Наукове товариство ім. братів Вацлава і Едварда Руліковських, Білоцерківська міська централізована бібліотечна система, Білоцерківський краєзнавчий музей. – Біла Церква : Видавець Олександр Пшонківський, 2007. – 176 с.
1027. Чернов С.З. Волок Ламский в XIV – первой половине XVI в. Структуры землевладения и формирование военно-служилой корпорации / С.З. Чернов. – М.: Институт археологии РАН, 1998. – 543 с.
1028. Чижов Ф. Топографическое описание Черниговскаго наместничества, составленное Афанасием Шафонским / Ф. Чижов. – М. : Универ. тип., 1852. – 36 с.
1029. Чорновол І. Дискурс колонізації, теорія фронтиру та історіографія України / І. Чорновол // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 23. – Львів, 2013. – С.260-282.
1030. Чорновол І. Компаративні фронтири : світовий і вітчизняний вимір / І. Чорновол. – К. : „Критика“, 2015. – 374 с.
1031. Чухліб Т. Магнат, Козак і Гайдамака. Боротьба за владу Русі-України з Короною Польською (1569-1769 рр.) / Т.В. Чухліб. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2018 р. – 256 с.
1032. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький–Дорошенко–Мазепа / НАН України. Інститут історії України; Науково-дослідний інститут козацтва / Т.В.Чухліб. – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 327 с.
1033. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф.М. Шабульдо. – К. : Наук. думка, 1987. – 183 с.

1034. Шаланда А. Гербы аршанской шляхты ў XVI–XVIII стст. / А. Шаланда // Беларускі гістарычны часопіс. – 2017. – № 9. – С 9-16.
1035. Шамрай Г. Чернігівські ратушні скарги / Г. Шамрай // Історико-географічний збірник. Видає комісія для складання Історико-географічного словника України. Т.1 / За ред. О.Грушевського. – К. : Друкарня УАН, 1927. – С.40-52.
1036. Шамрай С. До історії Київської сотні Київського полку / Г. Шамрай // Історико-географічний збірник. Видає комісія для складання історико-географічного словника України. Т.ІІ. / За ред. О.С.Грушевського. – К. : друкарня УАН, 1928. – С.135-146.
1037. Шамрай С. Місто Васильків (IX – XVIII вв.) / Г. Шамрай // Історико-географічний збірник: Т.ІІІ. Видає комісія для складання історико-географічного словника України / За ред. О. С. Грушевського. – К. : друкарня УАН, 1929.– С.33-127.
1038. Шекун О.В. Давньоруські курганні могильники в окрузі Любеча / О.В. Шекун // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі : Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 900-літтю з'їзду князів Київської Русі у Любечі. – Чернігів : Сіверянська думка, 1997. – С.164-169.
1039. Шекун О.В. Поселенська структура пониззя межиріччя Десни і Дніпра XII – XVII ст. / О.В. Шекун // Святий князь Михайло Чернігівський та його доба: Матеріали церковно-історичної конференції (Чернігів, 1-3 жовтня 1996 р.). – Чернігів: Сіверянська думка, 1996. – С.114-115.
1040. Щербак В. Іван Сулима / В. Щербак // Історія України в особах : Давньоруська держава. Литовсько-польська доба / Кер. авт. кол. О.В. Русина – К. : Україна, 2012. – С.417-422.
1041. Щербак В. Історія українського козацтва : нариси у 2 т. Т.1 / Редкол : Смолій (відп. ред) та ін. / В. Щербак. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 800 с.

1042. Щербак В. О. Українське козацтво : Формування соціального стану : Друга половина XV – середина XVII ст. / В. Щербак. – К. : КМ Academia, 2000. – 300 с.
1043. Щербак В. Особовий та етнічний склад запорожців і реєстрових / В. Щербак // Наукові записки. Том 3. Історія / Національний університет "Києво-Могилянська академія". – К. : КМ "Academia", 1998. – С. 75-80.
1044. Щербак В. Соціальний портрет козацької верхівки другої половини XVI – першої половини XVII ст. / В. Щербак // "Істину встановлює суд історії" / Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Національна академія наук України; Інститут історії України НАН України. Т. 2. – К., 2004. – С.183-193.
1045. Щербак В. Яків Острянин / В. Щербак // Історія України в особах : Давньоруська держава. Литовсько-польська доба / Кер. авт. кол. О.В. Русина – К. : Україна, 2012. – С.428-433.
1046. Щербак В. Яків Острянин / В. Щербак // Полководці Війська Запорозького : Історичні портрети : Кн. 1 / Редкол. : В. Смолій (відп. ред.) та ін. – К. : Видавничий дім «КМ Academia», 1998. – С.287-298.
1047. Щербак В.О. Щоденник Ш. Окольського як джерело для вивчення історії антифеодальних рухів на Україні в першій половині XVII ст. / В. Щербак // Феодалізм на Україні : Збірник наукових праць. – К. : Наукова думка, 1990. – С.132-142.
1048. Юзефович М. Предисловие / М. Юзефович // АЮЗР. – Ч.4. – Т.1. Акты о происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. – К. : Типография Е.Федорова, 1867. – С. I-LV.
1049. Юхименко П. Магдебурзьке право / П. Юхименко // Маловідомі сторінки історії України. – Біла Церква : "Буква", 1995. – С.15-16.
1050. Яблоновский А. Левобережная Украина в XV – XVII ст. Очерк колонизации / А. Яблоновский // КС. – 1896. – №LIII. – Апрель. – С.85-101.
1051. Яблоновский А.В. Левобережная Украина в XV-XVIII ст. Очерк колонизации / А. Яблоновский // КС. – 1896. – № LIII. – Июнь. – С.369-379.

1052. Яблоновський О. Чернігівщина / Переклад з польської, передмова і примітки І.Кондратьєва / А. Яблоновский // Сіверянський літопис. – 1997. – №1-2. – С.130-140.
1053. Яворські Р. Аляксандр Ягеллончык / Р. Яворські // *Mówią Wieki : największe czasopismo historyczne*. – 2014. – №4. – С.68-75.
1054. Яковенко Н. *Gentre Ruthenus natione Polonus* – зміст і еволюція поняття у баченні В'ячеслава Липинського / Н. Яковенко // Липинський В. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна : Студії. Т.1 / Ред. Я.Пеленський. – К., Філадельфія, 1994. – С.97-103.
1055. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття / Н.М. Яковенко. – К. : Генеза, 1997. – 312 с.
1056. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. / Н.М. Яковенко. – К. : Критика, 2002. – 244 с.
1057. Яковенко Н.М. Склад шляхти-землевласників Київського воєводства напередодні Визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. // Феодалізм на Україні : Збірник наукових праць / Н.М. Яковенко. – К. : Наукова думка, 1990. – С.79-99.
1058. Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Вид. 2, перегл. і випр. / Н.М. Яковенко. – К. : Критика, 2008. – 472 с.
1059. Яковлева Т. Украинский вопрос в русско-польских переговорах 60-х гг. XVI в. / Т.Яковлева // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Вип.3. – К. : Інститут історії України НАНУ, 2003. – С.179-192.
1060. Яременко М. Освітнянські стратегії козацької еліти у XVIII ст. / М.Яременко // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст. : політика, суспільство, культура. – К. : Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 386-427.
1061. Ясновська Л. Давньоруські старожитності округи літописного городця Остерського в дослідженнях XIX – початку XX ст. / Л.Ясновська // «Археологія & Фортифікація України». Збірник матеріалів V Всеукраїнської

- науково-практичної конференції / редкол. : В.С. Травінський (відп. ред.) та ін. – Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друкарня Рута», 2015. – С.151-155.
1062. Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. T.11 : Ziemie ruskie Korony. Województwo kijowskie oraz uzupełnienia do tomów 1-10. – Wyd.2. / R.Aftanazy. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1997. – 804 s.
1063. Baranowski B. Polskie młynarstwo / B.Baranowski. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk : Zakład Narodowy imienia Ossolińskich Wydawnictwo, 1977. – 137 s. +110 illus.
1064. Bełous N. Wprowadzanie prawa magdeburskiego w miastach województwa Kijowskiego pod koniec XV – w pierwszej połowie XVII w. / N. Bełous // Krzysztofory – 2009. – T. 26. – Krakow : Muzeum Historyczne miasta Krakowa, 2009. – S. 131–142.
1065. Bem K. Czynniki wyznaniowe w polityce nominacyjnej Stefana Batorego na starostwa grodowe w Koronie – początek kontrreformacji? / K.Bem // Kwartalnik Historyczny. – 2015. – T. CXXII. – Zeszyt 3. – S. 457–473.
1066. Besala J. Stefan Batory. Wyd. II, poprawione i uzupełnione / J.Besala. – Poznań : Zysk i S-ka, 2010. – 466 s.
1067. Bobiński W. Województwo kijowskie w czasach Zygmunta III Wazy. Studium osadnictwa i stosunków własności ziemskiej / W.Bobiński. – Warszawa : Uniwersytet Warszawski, 2000. – 599 s.
1068. Bogycki A. Grody a osadnictwo drobnorycerskie w ziemi dobrzyńskiej / A.Bogycki // Przegląd Historyczny. – 1972 . – T.LXIII. – Zeszyt 2. – S.225-226.
1069. Boniecki A. Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku / A.Boniecki. – Warszawa : Orodek Kultury Polskiej nad Renem, 1887. – 588 s.
1070. Cieśla M. Liczebność żydów w Wielkim księstwie Litewskim w XVII w. / M.Cieśla // Kwartalnik Historyczny. – 2015. – T. CXXII. – №2. –S.245-268.
1071. Cieśla M. Podatki oraz inne świadczenia pobierane od Żydów w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII i XVIII wieku / M.Cieśla // Zapiski Historyczne. – 2018. – T.LXXXIII. – Zeszyt 3. – S.33-58.

1072. Czamańska I. Wiśniowieccy : Monografia rodu / I.Czamańska. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2007. – 554 s.
1073. Drozdowski M.R., Chynczewska-Hennel T. Kozaczyzna w Rzeczypospolitej XVI–XVII wieku. Jeszcze jeden stan społeczeństwa staropolskiego / M.R. Drozdowski, T. Chynczewska-Hennel // Społeczeństwo Staropolskie. Seria nowa. T.1. – Warszawa : Społeczeństwo a polityka, 2008. – S. 165–221.
1074. Febvre L. Frontiere : The Word and the Concept / L. Febvre // A New Kind of History. From the Writings of Febvre / L.Febvre. – New York : Harper & Row, 1973. – P. 208-216.
1075. Gajecky G. The Cossak Administration of Hetmanate / G. Gajecky. – Cambridge, Massachusetts : Harvard Ukrainian Research Institute, 1978. T.1. –P. 1-395; T.2. – P. 396-790.
1076. Gordziejew J. Uniwersytet Jagielloński Wokół genezy administracji lokalnej w Wielkim Księstwie Litewskim : uwagi i propozycje / J.Gordziejew // Rocznik Lituanistyczny. – 2017. – №3. – S. 183-222.
1077. Grabski A., Nadolski A., Nowak T. Zarys dziejow wojskowosci polskiej do roky 1864. T.1. / A. Grabski, A. Nadolski, T. Nowak. – Warszawa : Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1965.– 503 s.
1078. Gyrski K. Starostowie malborscy w latach 1457–1510; pierwsze pyłwiecze polskiego Malborka / K. Gyrski. – Toruń : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1960. – 206 s.
1079. Hetmani zaporoscy w służbie króla i Rzeczypospolitej / Pod redakcją P.Krolla, M.Nagielskiego, M. Wagnera. – Zabrze : Wydawnictwo inforteditions, 2010. – 456 s.
1080. Hlebionek M. Pieczęcie książąt Zygmunta Kiejstutowicza i Michała Zygmontowicza przy dokumencie pokoju brzeskiego z 1435 r. / M.Hlebionek // Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos atodangos : profesoriaus Mečislovo Jučo 90-mečio jubiliejui skirtas mokslinių straipsnių rinkinys, ed. V. Dolinskas, R.Petrauskas, E. Rimša. – Vilnius, 2016. – P.226-234.

1081. Hundert Z., Sowa J. J. Od towarzysza jazdy do wojewody podolskiego. Przebieg służby wojskowej Nikodema Żaboklickiego w latach 1656–1706 / Z. Hundert, J. J. Sowa // *Res Historica*. – 2016. – № 42 – S.127-181.
1082. Jabłonowski A. Historia Rusi południowej / A. Jabłonowski. – Krakow : Akademia Umiejetnosci, 1912. – 366 s.
1083. Jabłonowski A. Polska XVI wieky pod wzyledem Geograficzno-statystycznym // Tom IX. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas I-szy / Źródła dziejowe. – T.XX / A. Jabłonowski. –Warszawa : Skład główny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1894. – 289 + 185 + XXXI s.
1084. Jabłonowski A. Polska XVI wieky pod wzyledem Geograficzno-statystycznym. Tom XI. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas III / Źródła dziejowe. – T.XXII / A. Jabłonowski. – Warszawa : Skład główny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1897. – 668 s.
1085. Jabłonowski A. Wyciagi z summaryuza aktow trybunalskich dla wojewodztwa Kijowskiego / Polska XVI wieky pod wzyledem Geograficzno-statystycznym. – Tom X. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas II-gi / Źródła dziejowe. – T.XXI / A. Jabłonowski. – Warszawa : Skład główny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1894. – S. 3-382.
1086. Jabłonowski A. Lustracye Krolewszczyzn ziem Ruskich : Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej polowy XVII wieku / Źródła dziejowe. – T.V / A.Jabłonowski. – Warszawa : Skład główny w ksiegarni Gebethnera i Wolffa, 1877. – C + 644 + 32 s.
1087. Jabłonowski A.W. Pisma. T.III. Ukraina / A. Jabłonowski. – Warszawa : Skład główny w ksiegarni E.Wende i S-ka, 1911. – 368 s.
1088. Janas E., Kłaczewski W., Kurtyka J., Sochacka A. Urzędnicy podolscy XIV–XVIII wieków / E.Janas, W.Kłaczewski, J.Kurtyka, A.Sochacka. – Kórnik : Biblioteka Kórnicka, 1998. – 243 s.
1089. Janeczek A. Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo Bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. Mapy / A.Janeczek. – Warszawa : Zakład Wydawniczy Letter Quality, 1993. – 279 s., mapa.

1090. Kroll P. Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozaczyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658-1660 / P.Kroll. – Warszawa : WUW, 2008. – 452 s.
1091. Kuczyński S.M. Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy / S.M.Kuczyński. – Warszawa : Drukiem Zakładów Graficznych “Biblioteka Polska” w Bydgoszczy, 1936. – 412 s.
1092. Kulecki M. Wygnańcy ze Wschodu : Egzulanzi w Rzeczypospolitej w ostatnich latach panowania Jana Kazimierza i za panowania Michała Korybuta Wiśniowieckiego / M.Kulecki. – Warszawa : Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Wydawnictwo DIG, 1997. – 237 s.
1093. Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569-1648 / H.Litwin. – Warszawa : Wydawnictwo naukowe Semper, 2000. – 224 s.
1094. Łopatecki K. Artykuły wojskowe autoramentu cudzoziemskiego Władysława IV – okoliczności powstania i ich charakterystyka / K.Łopatecki // Zeszyty Prawnicze UKSW. – 2011. – №11/2. – S.235-255.
1095. Łopatecki K. „Disciplina militaris” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku / K.Łopatecki. – Białystok : TOTEM, 2012. – 802 s.
1096. Nabiałek K. Starostwo olsztyńskie od XIV do połowy XVII wieku / K.Nabiałek. – Krakow : Towarzystwa Naukowego "Societas Vistulana", 2012. – 636 s.
1097. Padalinski U. The representation of the grand duchy of Lithuania in the final stage of the seym of Lublin (june–august 1569) / U. Padalinski // Zapiski Historyczne. – 2014. – T.LXXIX. – Zeszyt 4. – S.28-51.
1098. Pelenski J. Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku. Ideologia i korzyści – próba nowego spojrzenia / J.Pelenski // Przegląd Historyczny. – T.65. – Zeszyt 2. – 1974. – S.243–262.
1099. Pluskota T. Nazwy etniczne i nazwy służebne w nazwach miejscowych Ukrainy i pogranicza polsko-ukraińskiego od XVI do XVIII wieku / T. Pluskota // Acta Polono-Ruthenica. – 2007. – T.XII. – S.199-209.
1100. Podhorodecki L. Sicz Zaporoska / L. Podhorodecki. – Warszawa : wyd. Książka i Wiedza, 1978. – 243 s.

1101. Radziszewska I. Tatarzy-muzułmanie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Kultura i religia na podstawie tatarskich manuskryptów religijnych / I.Radziszewska // Zeszyty Łużyckie. – 2011. – №45. – S. 322-332.
1102. Rulikowski E. Opis powiatu Wasilkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym / E. Rulikowski. – Warszawa : Druk Orgelbrand, 1853. – 243 s.
1103. Rulikowski E. Opis powiatu Kijowskiego. – Warszawa, Kijów: odbito w Drukarni Narodowej, nakł. Księgarni Leona Idzikowskiego, 1913. – 209 s.
1104. Sapiehowie : materiały historyczno-genealogiczne i majątkowe : W 3 t. – Petersburg : nakł. rodziny, druk. Trenke i Fusnot, 1890–1894. – T. 1 – 1890. – XVI + 456 s.
1105. Semkowicz W. O litewskich rodach bojarskich zbratanych ze szlachtą polską w Horodle roku 1413 / W.Semkowicz // Lityano-slavica Posnaniensia. Studia historica. – T. 3. – Poznań, 1989. – S.7–139.
1106. Serczyk W. Historia Ukrainy / W. Serczyk. – Wrocław : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1979. – 499 s.
1107. Serczyk W. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku / W.Serczyk. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1984. – 373 s.
1108. Sirutavičius M. LDK ponų taryba ir Maskvos bajorai : formalieji paralelinės diplomatijos aspektai 1492-1569 m. / M.Sirutavičius // Lietuvos istorijos metraštis / The year-book of Lithuanian history. – 2011. – T.2. – Vilnius, 2011. – P.5-28.
1109. Sobczak J. Polozenie prawne ludności tatarskiej w Wielkim ksiestwie Litewskim / J.Sobczak. – Warszawa, Poznan : Panstwowe wydawnictwo naukowe, 1984. – 134 s.
1110. Starchenko N. Świątynia jako miejsce publiczne w życiu szlachty końca XVI wieku / N. Starchenko // Res Historica. – Lublin, 2000. – Zeszyt 10. – S. 179–188.
1111. Sucheni-Grabowska A. Odbudowa domeny krylewskiej w Polsce. 1504-1548. Wyd. drugie / A. Sucheni-Grabowska. – Warszawa : Muzeum Historii Polski, 2007. – 287 s.

1112. Sucheni-Grabowska A. Proby aukcji dochodow z dobr domeny krolewskiej w swietle lustracji z lat 1615-1616 / A. Sucheni-Grabowska // Przegląd Historyczny. – 1967. – T. LVIII. – Zeszyt 2. – S.221-241.
1113. Szweda A. Organizacja i technika dyplomacji polskiej w stosunkach z zakonem krzyżackim w Prusach w latach 1386–1454 / A.Szweda. – Toruń : Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2009. – 466 s.
1114. Szymala J. Hadziacz 1658-2018. Szkic historyczno-wizualny / J. Szymala // Kultura i Historia. – 2018. – T.34. – №2. – S. 197-209.
1115. Tazbir J. Kultura szlachecka w Polsce. Rozkwit – upadek – relikty. Wyd. II, uzupełnione / J. Tazbir. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1979. – 248 s.
1116. Witold-Alekandrowicz A. Rozwyj historyczny fortyfikacji w zarysie / A.Witold-Alekandrowicz. – Toruń : nakładem oficerskiej szkoły artylerji, 1924. – 126 s.
1117. Wojas Z. Kancelaria grodzka krakowska za starosty Jana Firleja w latach 1572–1574 / Z. Wojas // Archeion – 1957. – T.27. – S. 193-216.
1118. Wójcik Z. Dzikie pola w ogniu. O Kozaczyźnie w dawnej Rzeczypospolitej / Z.Wójcik. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1960. – 239s. – Seria : Biblioteka Wiedzy Historycznej.
1119. Wolff J. Kniazowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku / J. Wolff. – Warszawa : Drukiem J. Filipowicza, 1895. – 724 s.

Довідкові видання, атласи, енциклопедії, словники, каталоги, підручники

1120. Архіви, колекції та зібрання державних, громадських та релігійних установ у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського : путівник / НАН України, Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського, Ін-т рукопису ; ред. кол. : Л. А. Дубровіна (голова), Г. В. Боряк, Н. М. Зубкова [та ін.] ; авт.-уклад. : О. П. Бодак, О. С. Боляк, С. О. Булатова та ін. – К., 2015. – 328 с.
1121. Верменич Я. В. Волинське воєводство / Я. Верменич // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії

- України НАН України. – Київ : Наукова думка, 2003. – Т. 1 : А–В. – 688 с. : іл. – С. 610.
1122. Верменич Я.В., Вортман Д.Я. Остер // Енциклопедія історії України : Т. 7 : Мі-О / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во "Наукова думка", 2010. – 728 с. : іл. [Ел. ресурс] – Режим доступу : http://www.history.org.ua/?termin=Oster_mst – Дата звернення : 04.06.2019.
1123. Вялікае княства Літоўскае : Энцыклапедыя. У 2(3) т. Т.1 / Рэдкал. Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш. – Мінск : БелЭн, 2007. – 688 с.
1124. Вялікае княства Літоўскае : Энцыклапедыя. У 2(3) т. Т.2 / Рэдкал. Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш. – Мінск : БелЭн, 2007. – 792 с.
1125. Вялікае княства Літоўскае : Энцыклапедыя. Т.3. Дадатак / Рэдкал. : Т.У.Бялова (гал. рэд.) і інш.; маст. З.Э.Герасімовіч. – Мінск : Беларус. Энцыкл. імя П. Броўкі, 2010. – 696 с.
1126. Галушка А.А. Російсько-польська війна 1654–1667 / А.А. Галушка // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2012. – Т. 9 : Прил.– С. 297.
1127. Галушка А.А. Чуднівська кампанія 1660 / А.А. Галушка // Енциклопедія історії України : Т. 10 : Т-Я / Редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во "Наукова думка", 2013. – 688 с., іл. [Ел. ресурс]. – Режим доступу : http://www.history.org.ua/?termin=Chudnivskuj_dohovir_1660. – Дата звернення : 29.01.2019.
1128. Города, местечки и замки Великого княжества Литовского : Энциклопедия. – Минск : Беларуская Энцыклапедыя імя Петруся Броўкі, 2009. – 312 с.
1129. Грыцкевіч А. Гаштольды / А. Грыцкевіч // Вялікае Княства Літоўскае. Энцыклапедыя у 3 т. – Мн. : БелЭн, 2005. – Т. 1 : – 684 с. – С. 518.
1130. Державний архів Чернігівської області : Путівник / Редакційна колегія : Р.Я. Пиріг (голова), Г.В. Боряк, Г.В. Папакін, А.І. Неділя, О.Б. Коваленко. – Чернігів : РВК "Деснянська правда", 2001. – 600 с.

1131. Дідичі та посесори Київської губернії на початку XIX ст. : Довідкове видання / Укладач Є. Чернецький. – Біла Церква: в-во ТОСК, 2002. – 38 с.
1132. Заставний Ф.Д. Географія України. У 2-х кн. / Ф.Д.Заставний. – Львів : Світ, 1994. – 472 с.
1133. История городов и сел Украинской ССР. Черниговская область. – К. : Институт истории АН УССР; Глав. ред. Украинской Советской энциклопедии, 1983. – 816 с.
1134. Івченко А., Пархоменко О. Україна : фортеці, замки, палаци. Путівник / А.Івченко, О.Пархоменко. – К. : Картографія, 2010. – 598 с.
1135. Історія міст і сіл Української РСР. Київська область / АН УРСР; Ред. кол. тома: Ф. М. Рудич (гол. редкол.) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. – 791 с.
1136. Історія міст і сіл Української РСР. Чернігівська область. / АН УРСР; голова редкол. тому О. І. Дериколенко. – К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. – 779 с.
1137. Калакура Я.С., Войцехівська І.Н., Корольов Б.І. та ін. Історичне джерелознавство : Підручник для студентів істор. спец. ВНЗ / Я.С.Калакура, І.Н.Войцехівська, Б.І.Корольов. – К. : Либідь, 2002. – 488 с.
1138. Кокін Ю. Волинське воєводство / Ю. Кокін // Малий словник історії України / відпов. ред. В. А. Смолій. – К. : Либідь, 1997. – 464 с. – С. 94.
1139. Кулаковський П. М. Чернігівське воєводство / П. Кулаковський // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2013. – Т. 10. – С. 519.
1140. Лахман Р. Что такое историческая социология? / пер. с англ. М. В. Дондуковского / Р. Лахман. – М. : Изд. дом «Дело», 2016. – 240 с.
1141. Легітимована правобережна шляхта (кінець XVIII – середина XIX ст.). Т.2. : Список легітимованої шляхти Київської губернії (А-Я) / Уклад. : С.Лисенко, Є.Чернецький. – Біла Церква, 2006. –224 с.

1142. Леонтович Ф.И. Повет / Указатель предметный // Акты Литовской метрики. Т. 1. Вып. 2. (1499 – 1507) / Собр. Ф.И.Леонтовичем. – Варшава: Типография Варшавского учебного округа, 1897. – С.XVIII.
1143. Лисенко С. Список шляхти Кам'янецького повіту, визнаної в правах російського дворянства у 1802 р. / С. Лисенко // Генеалогічні записки Українського товариства. Вип.ІІ. – Біла церква : ТОСК, 2001. – С.213-224.
1144. Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Список шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній, дворянські права якої перевірила Центральна ревізійна комісія / С.Лисенко, Є.Чернецький. – Біла Церква : В-во ТОСК, 2002. – 394 с.
1145. Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник / В.К. Лукомский, В.Л. Модзалевский. – К. : “Либідь”, 1993. – 214 + LXVII табл. + 14 с. указ.
1146. Майборода Р. Люстрації королівщин українських земель XVI-XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів: Науково-довідникові видання з історії України. Вип. 49. – К. : НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського, 1999. – 314 с.
1147. Малороссийские дела. Описи фонда № 124 Российского государственного архива древних актов / Отв. ред. Т. Г. Таирова-Яковлева. – М. : Древлехранилище, 2016. – 652 с.
1148. Мерзон А.Ц. Писцовые и переписные книги XV – XVIII веков / А.Ц. Мерзон. – М. : Б.и., 1956. – 32 с.
1149. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т.1. Ч.1-2 / Г.А. Милорадович. – СПб. : С.-Петербургская губернская типография, 1901. – 646 с.
1150. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т.2. Ч.3-6. Приложения / Г.А. Милорадович. – СПб. : С.-Петербургская губернская типография, ул.Глинки 8, 1902. – 406 + 316 + СІХ с.; 3 л. ил.
1151. Михайловський В. М. Руське воєводство / В.Михайловський // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ;

- Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2012. – Т. 9 : – С. 396.
1152. Михайловський В. Подільське воєводство / В.Михайловський // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2011. – Т.8 : – С.304-305.
1153. Мицик Ю. А. Оршанська битва 1514 / Ю. Мицик // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2010. – Т. 7. – С. 641.
1154. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник Т.1. (А-Д). / В.Л. Модзалевский. – К. : Типография тов-ва Г.Л.Фронцкевича и К0, Крещатик, д.№ 42, 1908. – 519 с.
1155. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т.3 (Л-О) / В.Л. Модзалевский. – К. : Типо-Литография С.В.Кульженко, Пушкинская №4, 1912. – 824 + 24 с.
1156. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Т.4 (П-С) / В.Л. Модзалевский. – К. : Типо-Литография С.В.Кульженко, Пушкинская №4, 1914. – 832 + 26 с.
1157. Мордвінцев В. М. Лжедмитрій I / В. М. Мордвінцев // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2009. – Т. 6. – С.138.
1158. Мордвінцев В. М. Лжедмитрій II / В. М. Мордвінцев // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2009. – Т. 6. – С.139.
1159. Назаренко А. В. Владимир Всеволодович Мономах / А.В. Назаренко // Древняя Русь в средневековом мире. Энциклопедия / Под ред. Е. А.Мельниковой, В. Я. Петрухина. 2-е изд. – М. : Ладомир, 2017. – С. 132-133.
1160. Нарбут А. М. М. Гаштольд / А.М. Нарбут // Энциклапедыя гісторыі Беларусі. У 6 т. – Мн. : БелЭн, 1994. – Т.2. – 537 с. – С.500.

1161. Насевіч В. Манівідавiчы / В. Насевіч // Вялікае Княства Літоўскае. Энцыклапедыя у 3 т. – Мн. : Беларуская Энцыклапедыя імя П.Броўкі, 2005. – Т.2. – С.270.
1162. Насевіч В.Л. Манівідавiчы / В.Л. Насевіч // Беларуская Энцыклапедыя : У 18 т. : Т.10. – Мн. : БелЭн, 2000. – С. 80.
1163. Павленко С.О. Мікротопонiми Чернігово-Сiверщини / С. Павленко. – Чернігiв : ПАТ «ПВК «Десна», 2013. – 600 с.
1164. Пазднякоў В. Скіргайла / В. Пазднякоў // Вялікае Княства Літоўскае. Энцыклапедыя у 3 т. – Мн. : БелЭн, 2005. – Т. 2 : – 684 с. – С.582.
1165. Панашенко В. В. Брацлавське воєводство / В. В. Панашенко // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2003. – Т. 1. – С.372.
1166. Позднякоў В. Гаштольд Альбрэхт / В. Позднякоў // Вялікае княства Літоўскае : Энцыклапедыя. У 2 (3) т. Т.1 / Рэдкал. Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш. – Мiнск : БелЭн, 2007. – 688 с. – С.517.
1167. Полное Собрание Законов Российской Империи : Собрание первое : С 1649 по 12 декабря 1825 года. – СПб. : Тип. II Отд-ния собств. Е. И. В. канцелярии, 1830. – 48 т.: указ. Т. 22 : 1784-1788. – 1830. – 1167 + 17 с.
1168. Почвы. Карта 1 // Атлас Черниговской области. – М.: Главное управление геодезии и картографии при Совете министров СССР, 1991. – 48 с.
1169. Природа Украинской ССР. Ландшафты и физико-географическое районирование / Отв. ред. А.М.Маринич. – К.: Наук. Думка, 1985. – 224 с.
1170. Природа Украинской ССР. Почвы / отв. ред.: Н. Б. Бернандер, Д. А. Тютюнник. – Киев : Наукова думка, 1986. – 214 с.
1171. Пташицкий С. Описание книг и актов Литовской метрики / С.Пташицкий. – СПб. : Типография Правительствующего Сената, 1887. – 280 с.
1172. Путеводитель по Днепру и его притокам / сост. П. Балицкий. – К. : Изд. Днепропетровского госпароходства, 1928. – XVI + 245 + L с.
1173. Рассоха І. М. Конспект лекцій з навчальної дисципліни «Методологія та організація наукових досліджень» для студентів 5 курсу денної форми

- навчання освітнього-кваліфікаційного рівня «магістр» спеціальностей / І.М.Рассоха; Харк. нац. акад. міськ. госп-ва. – Х. : ХНАМГ, 2011. – 76 с.
1174. Русина О. В. Сигізмунд Кейстутович / О. Русина // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2012. – Т.9 : Прил. – С.549.
1175. Русина О. Федір, князь київський / О. Русина // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2013. – Т.10. – С.273.
1176. Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673 / Передмова Патриції Кеннеді Грімстед; Упорядн. : Г. Боряк, Г. Вайс, К. Вислобоков, Л. Демченко, П. К. Грімстед, В. Кравченко, В. Страшко, Н. Яковенко. Державний комітет архівів України; Центральний державний історичний архів України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Генеральна дирекція державних архівів; Головний архів давніх актів; Інститут історії Польської академії наук; Федеральна архівна служба Росії; Російський державний архів давніх актів; Український науковий інститут Гарвардського університету. – К., 2002. – 984 с.
1177. Санжаревский И.И. История, методология и техника исследования проблем общества и личности в социологии. Изд. 4-е, испр. и доп. – Тамбов : Изд-во ОГУП «Тамбовская типография «Пролетарский светоч, 2012. – 434 с. [Ел. ресурс]. – Режим доступу : http://read.virmk.ru/s/SANZ_SOC/g-073.htm – Дата звернення : 1.09.2019.
1178. Скіргайла // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі. У 6 т.Т. 6. Кн. 1 / Беларус. Энцыкл.; Рэдкал. : Г. П. Пашкоў (галоўны рэд.) і інш.; Маст. Э. Э. Жакевіч. – Мн. : БелЭн, 2001. – С. 321.
1179. Словарь-комментарий // Статут Великого княжества Литовского 1529 года. / Под ред. акад. АН Литовской ССР К.И. Яблонскиса. – Минск: Изд. АН БССР, 1960. – С.224-251.

1180. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. У 2-х т. / Ред. колегія: Л. Л. Гумецька (голова) та ін. Т.1. (А-М) / Ред. тому: Л.Л.Гумецька (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1977. – 630 с.
1181. Список білоцерківської шляхти / Уклад Є.Чернецький. – Біла Церква, ТОСК, 2001. – 78 с.
1182. Список шляхти Київської губернії кінця XVIII – перша чверть XIX ст. : Київський повіт / Укладач Є.Чернецький. – Біла Церква : Вид. О.Пшонківський, 2013. – 244 с.
1183. Студьонова Л. Чернігівські князі, полковники, губернатори / Ред. О.В.Ткаченко / Л. Студьонова. – Чернігів : РВК “Деснянська правда”, 1998. – 148 с.
1184. Темушев В.Н. Карта Любечской волости (староства) первой половины XVI в. / В.Н. Темушев [Ел. ресурс] // – Режим доступу : <http://www.hist-geo.net/index.php?p=128&more=1&c=1&tb=1&pb=1>. – Дата звернення : 27.09.19.
1185. Тищенко К. Іншомовні топоніми України. Етимологічний словник-посібник / К. Тищенко. – Тернопіль : Мандрівець, 2010. – 240 с.
1186. Ульяновский В.И. Лжедмитрий I и Украина : Указатель архивных источников и материалов / Научно-справочные издания по истории Украины / В.И. Ульяновский. – К. : АН УССР, Археографическая комиссия Института истории, 1991. – 132 с.
1187. Фишер Ч. Экзорцизм (exorcism) / Ч.Фишер // Психологическая энциклопедия. 2-е изд. / Под ред. Р.Корсини, А. Ауэрбаха. – СПб. : Питер, 2006. – 1096 с. [Эл. ресурс]. – Режим доступу : <http://yanko.lib.ru/books/psycho/psych-enc.htm>. – Дата звернення : 15.08.2019.
1188. Чернецький Є.А. Шляхта Васильківського повіту Київської губернії за сповідальними розписами православних храмів початку XIX ст. (Білоцерківщина, Васильківщина, Мотовилівщина, Рокитнянщина, Фастівщина) / Є. А. Чернецький ; Білоцерківська централізована бібліотечна система, Білоцерківський філіал Інституту підготовки спеціалістів статистики

- та ринку, Білоцерківська крайова організація Українського геральдичного товариства, Товариство охорони старожитностей Київщини, Білоцерківська міська організація Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – Біла Церква : Мустанг, 1998. – 26 с.
1189. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А.В.Кудрицького. – К. : “Українська Радянська Енциклопедія” ім. М.П. Бажана, 1990. – 1008 с.
1190. Чухліб Т. В. Тетеря Павло Іванович / Т.В. Чухліб // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2013. – Т.10. – С. 75.
1191. Чухліб Т. Шереметєв Петро Васильович / Т.В. Чухліб // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2013. – Т.10. – С.635.
1192. Шабульдо Ф. М. Володимир Ольгердович / Ф.М. Шабульдо // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2003. – Т.1: – С.618.
1193. Щербак В. О. Федоровича повстання / В. Щербак // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наук. думка, 2013. – Т. 10. – С.278.
1194. Щербак В. О. Чорний Григорій / В. Щербак // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К. : Наукова думка, 2013. – Т. 10. – С.558.
1195. Atlas historyczny Rzeczypospolitej polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dział II-gi. «Ziemi Ruskie» / Opr. A.Jabłonowski. Warszawa-Wiedeń : C. i K. Wojskowo – Geograficzny Zakład w Wiedniu, 1899-1904. – 3 s.+19 kart.
1196. Eberle J. Kmita Filon Czarnobyłski / J. Eberle // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1967/1968. – Т.ХІІІ. – S. 88-89.
1197. Gloger Z. Województwo Czernihowskie // Geografia historyczna ziem dawnej Polski / Z. Gloger. – Kraków : Drukarnia Uniwersytetu Jagellonskiego, 1903. – 387 s.

1198. Gloger Z. Województwo Podolskie / Z. Gloger // Geografia historyczna ziem dawnej Polski. – Kraków : Drukarnia Uniwersytetu Jagellonskiego, 1903. – 387 s. – S.238-245.
1199. Gloger Z. Województwo Ruskie / Z. Gloger // Geografia historyczna ziem dawnej Polski. – Kraków : Spółka Wydawnicza Polska 1903. – S. 238-245.
1200. Herbarz polski Kaspra Niesieckiego, S.J. Powiększony dodatkami z późniejszych autorów rękopismów, dowodów, urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza. – Lipsku : Breitkopf i Haertel, 1839-1846. – 10 v. + illus. 27 cm.
1201. Krupska A. Moniwid (Monwede, Moniwidus, Moniuidus, Monowyd, Monwid, Monywid) Wojciech h. Leliwa (zm. po r. 1423) / A.Krupska // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk : Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1976. – Tom XXI/4. – Zeszyt 91. – S. 658–660.
1202. Krupska A. Olelkowicz Semen (ok. 142 –1470) / A.Krupska // Polski Słownik Biograficzny. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk : Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1978. – T. XXIII. – №4. – Zeszyt 99. – S. 746.
1203. Majewski W. Potocki Mikołaj h. Pilawa (zm. 1572) / W.Majewski // Polski słownik biograficzny. – Warszawa, Wrocław, Kraków, Gdańsk, Łódź : Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1983. – T. XXVII. – XII + 832 s.
1204. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Tom I. – Warszawa : nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880. – 960 s.
1205. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Tom V. – Warszawa : nakładem Władysława Walewskiego. Druk "WIEKU" Nowy-Świat Nr. 59, 1884. – 960 s.
1206. Urzędnicy województw Kijowskiego i Czwrnihowskiego XV-XVIII wieku. Spisy. Aut. E.Janas, W.Kłaczewski / Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII-XVIII wieku. – T. 3. – Zeszyt 4. – Kórnik : Biblioteka Kórnicka, 2002. – 344 s.

Автореферети дисертацій та дисертації

1207. Бондар О.М. Історична топографія Чернігова у XIV-XVIII ст. : Автореф. на здобуття наук. ступ. кан. істор. наук : 07.00.01 / Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2017. – 19 с.
1208. Блануца А.В. Обіг земельних володінь волинської шляхти у другій половині XVI ст. (на матеріалах Луцьких актових книг 1566-1599 рр.) : Дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст наук : 07.00.01 / Інститут історії України. – К., 2005. – 192 с.
1209. Войтенко Ю.М. Еліта Правобережної України в російському імперському суспільстві : політико-соціальні виміри (1793-1832) : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Держ. вищ. закл. «Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ун-т ім. Г.Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 19 с.
1210. Кондратьєв І. В. Любецька шляхта : генеза та еволюція регіональної військовослужбової спільноти у XV-XVIII ст. : дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернігівський держ. педагогічний ун-т ім. Т.Г.Шевченка. – Чернігів, 2004. – 245 с.
1211. Кондратьєв І.В. Любецька шляхта: генеза та еволюція регіональної військовослужбової спільноти у XV – XVIII ст. : Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Харків, 2005. – 16 с.
1212. Кривошея В.В. Персональний склад та генеалогія української козацької старшини (1648-1782) : Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.06 / НАНУ, Ін-т укр. археографії та джерелознав. ім. М.С.Грушевського. – К., 2006. – 33 с.
1213. Кулаковський П.М. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648 рр.) : Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2006. – 489 с.
1214. Леп'явко С.А. Козацькі повстання 1591-1596 років в Україні : Автореф. дис... канд. іст. наук / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1991. – 17 с.

1215. Моця Б.О. Формування та розбудова структур прикордонної варти на території України (кінець IX – початок XX ст. : Дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г.Шевченка. – Чернігів, 2010. – 236 с.
1216. Петrenchенко І.Є. Описи Чернігівського намісництва останньої чверті XVIII ст. : історія створення та інформаційний потенціал : Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.06 / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Київ, 2004. – 24 с.
1217. Подлевський С.В. Графіті Чернігова у соціокультурному просторі X – XVII ст. : Дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. / Чернігівський національний педагогічний університет імені Т.Г. Шевченка. – Чернігів, 2018. – 304 с.
1218. Томазов В.В. Генеалогія козацько-старшиських родів : історіографія та джерела (друга половина XVII – початок XXI ст.) : Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.06 / Інститут історії України НАНУ. – К., 2005. – 20 с.
1219. Целуйко О.П. Рід Даниловичів у кінці XVI – на початку XVIII ст. : історико-генеалогічне дослідження : Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.06 / Львівський національний ун-т імені Івана Франка. – Львів, 2003. – 25 с.
1220. Циганенко Л.Ф. Дворянство Півдня України (друга половина XVIII ст. – 1917) : Автореф. дис... д-ра . іст. наук : 07.00.06 / Переяслав-Хмельницьк. держ. пед. ун-т ім. Г.Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – 42 с.
1221. Чернецький Є.А. Формування і соціальне структурування шляхти Радомишльського повіту Київської губернії в кінці XVIII – першій третині XIX ст. : Автореф. дис...канд. іст. наук : 07.00.06 / Український НДІ архівної справи та документознавства. – Київ, 2010. – 18 с.
1222. Якимчук О.О. Шляхта Рівненського повіту в соціально-економічному та культурному житті краю кінця XVIII – початку XX ст. : Автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. – Львів, 2007. – 20 с.
1223. Źojdź K. Stronictwo Zygmunta III Wazy w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1603–1621 : Rozprawa doktorska przygotowana pod kierunkiem prof. dr. hab. Mirosława Nagielskiego / K.Źojdź. – Warszawa, 2018. – 366 s.

ДОДАТКИ ДО ДИСЕРТАЦІЇ

КОНДРАТЬЄВА ІГОРЯ ВІКТОРОВИЧА

ЛІВОБЕРЕЖНІ СТАРОСТВА КИЇВСЬКОГО ВОЄВОДСТВА ВЕЛИКОГО
КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (XIV – XVII ст.)

07.00.02 – всесвітня історія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Київ – 2020

Додаток А

Лівобережні староства Київського воєводства Речі Посполитої (опісля 1569 р.)

Додаток Б. Лівобережні староства Київського воєводства ВКЛ

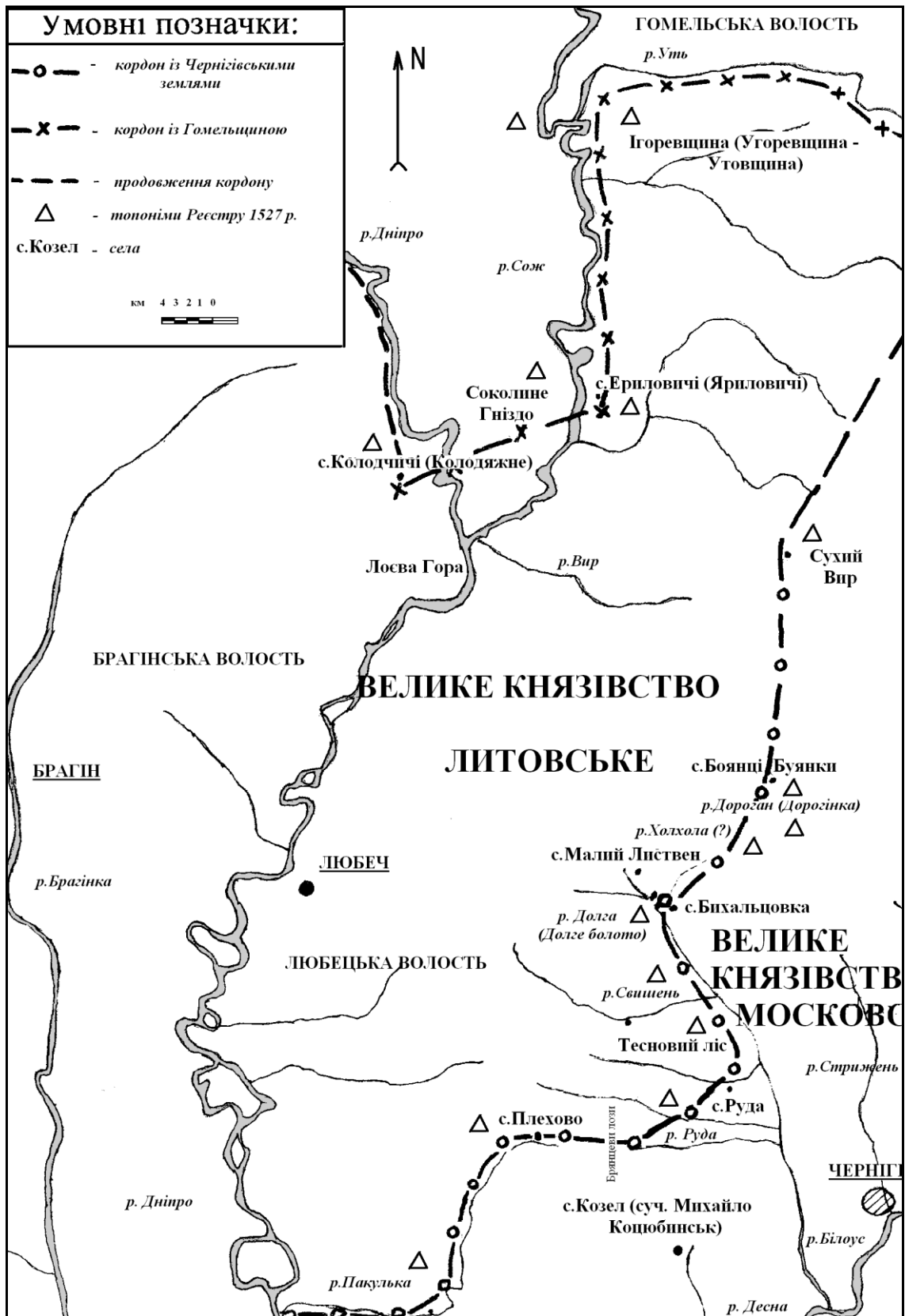
Додаток Б.1. Карта Любецької волості у складі ВКЛ

(реконструкція П.Клепатського)²⁶⁹⁶.

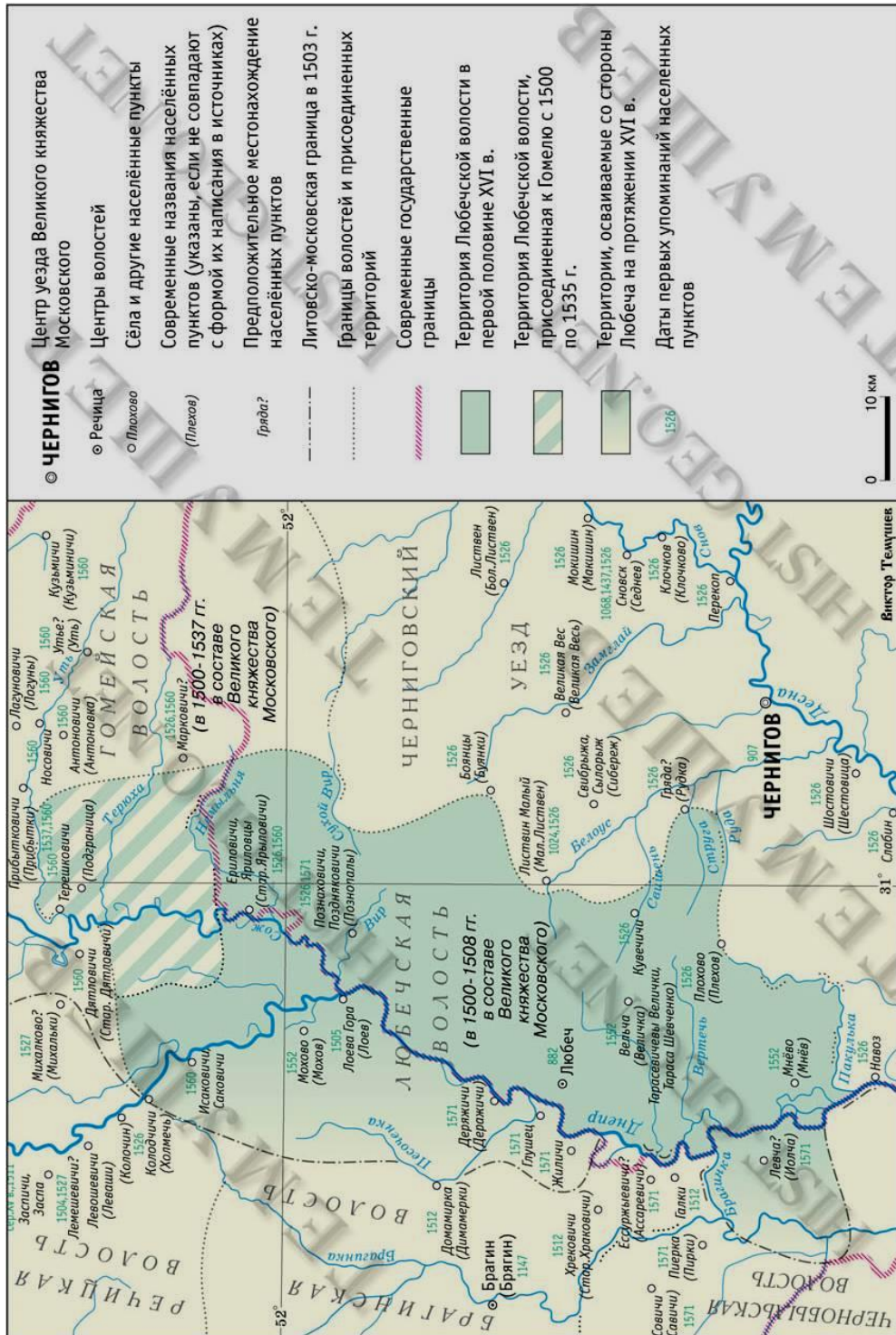
²⁶⁹⁶ Клепатский П.Г. Очерки по истории Киевской земли... – С.276-277.

Додаток Б.2. Чернігово-любецький кордон
(за реєстром Чернігівських границь 1527 р. (реконструкція автора)²⁶⁹⁷.

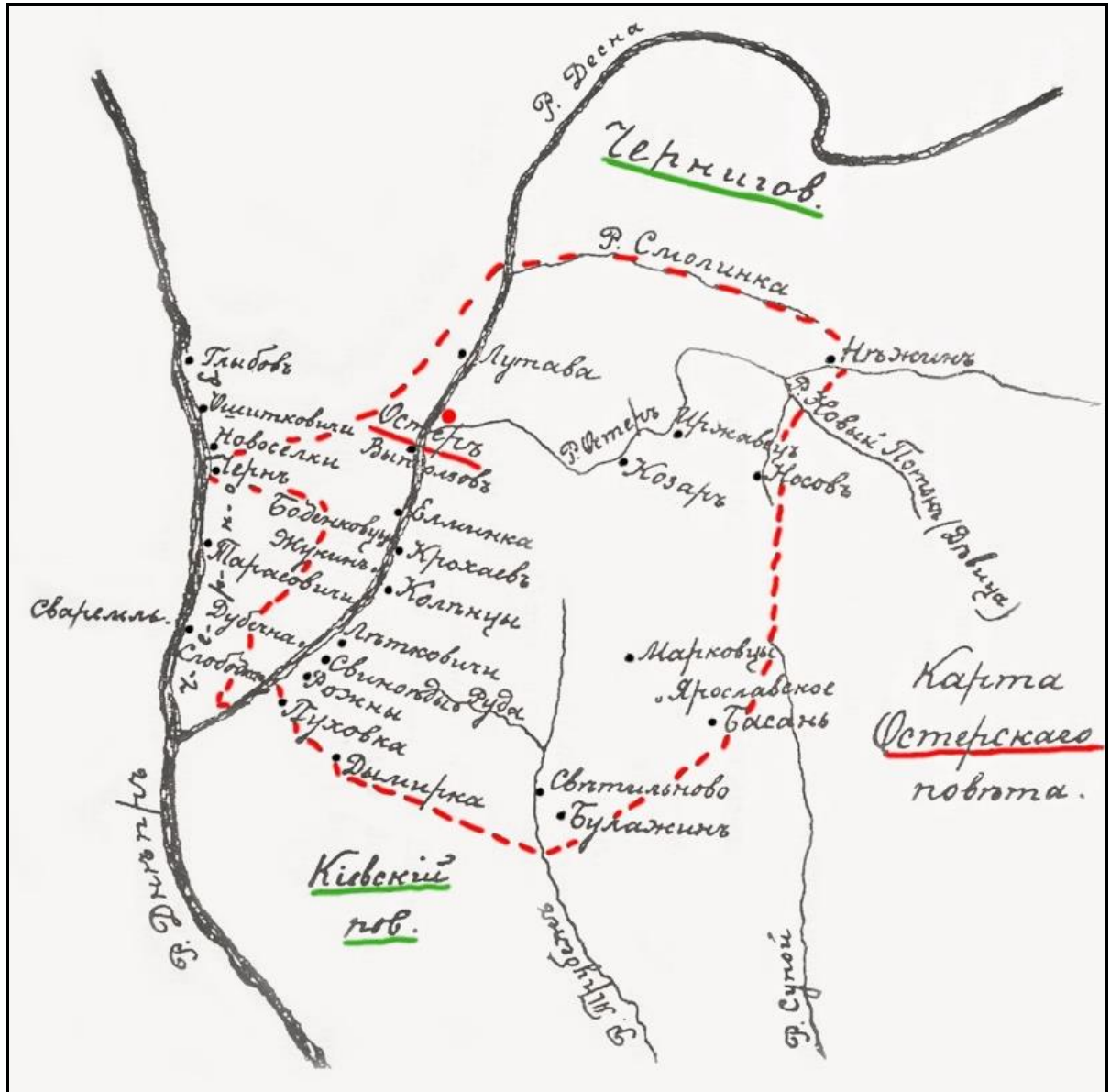
²⁶⁹⁷ Кондратьєв І.В. Любецька волость у першій половині – середині XVI ст... – С.23, 25.

Додаток Б.3. Карта Любецької волості першої чверті XVI ст.
(реконструкція В. Темушева)²⁶⁹⁸.

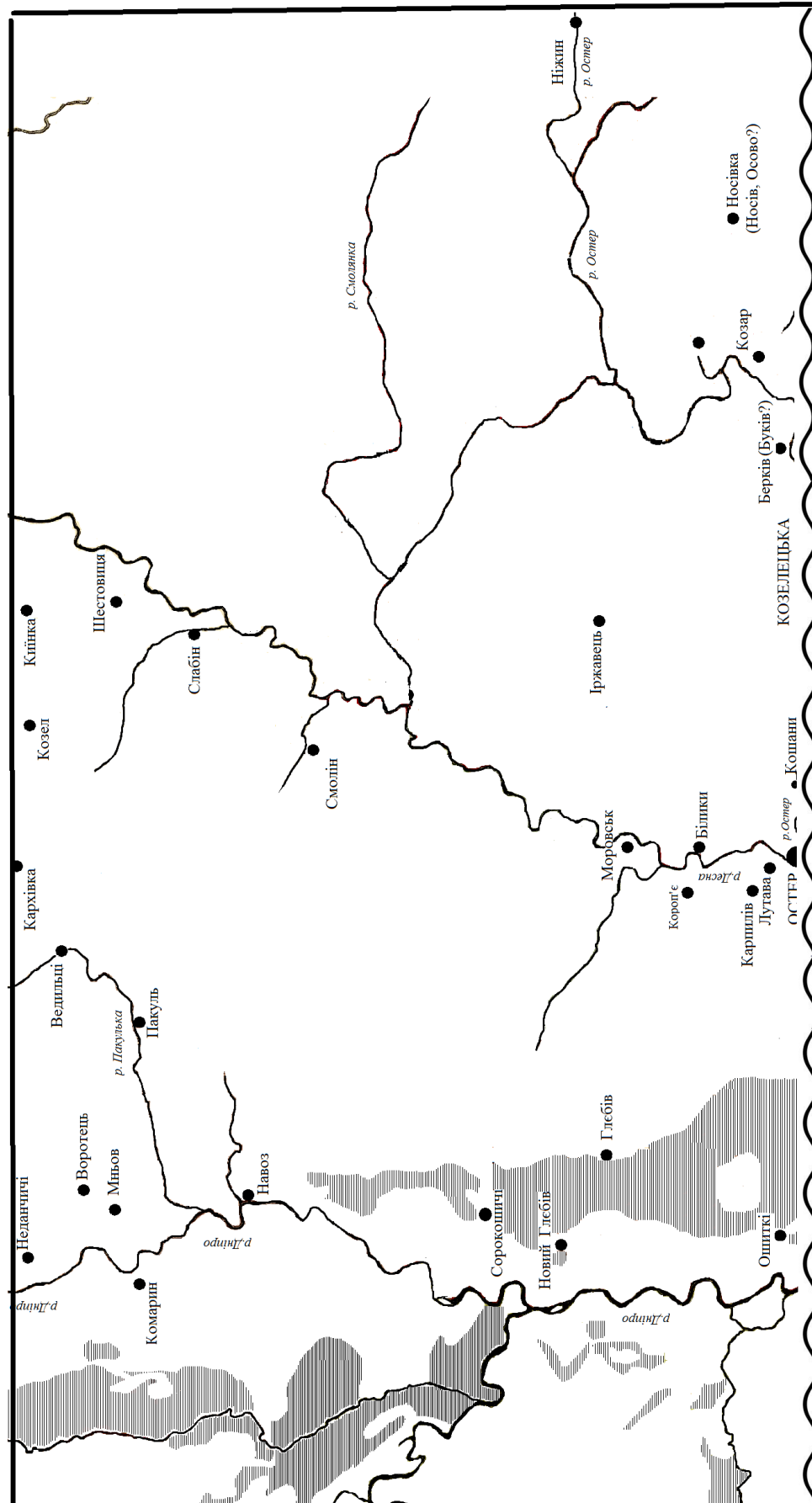
²⁶⁹⁸ Кондратьев И.В. Спроба локалізації кордонів Любецького та Лоевського староств У XVI – першій половині XVII ст.... – С.29-36; Темушев В.Н. Карта Любецкой волости (староства) первой половины XVI в. [Ел. ресурс] // Режим доступу: <http://www.hist-geo.net/index.php?p=128&more=1&c=1&tb=1&pb=1>. – Дата звернення: 27.09.19.

Додаток Б.4. Карта Остерської волості у складі ВКЛ
(реконструкція П.Клепатського)²⁶⁹⁹.

²⁶⁹⁹ Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.243.

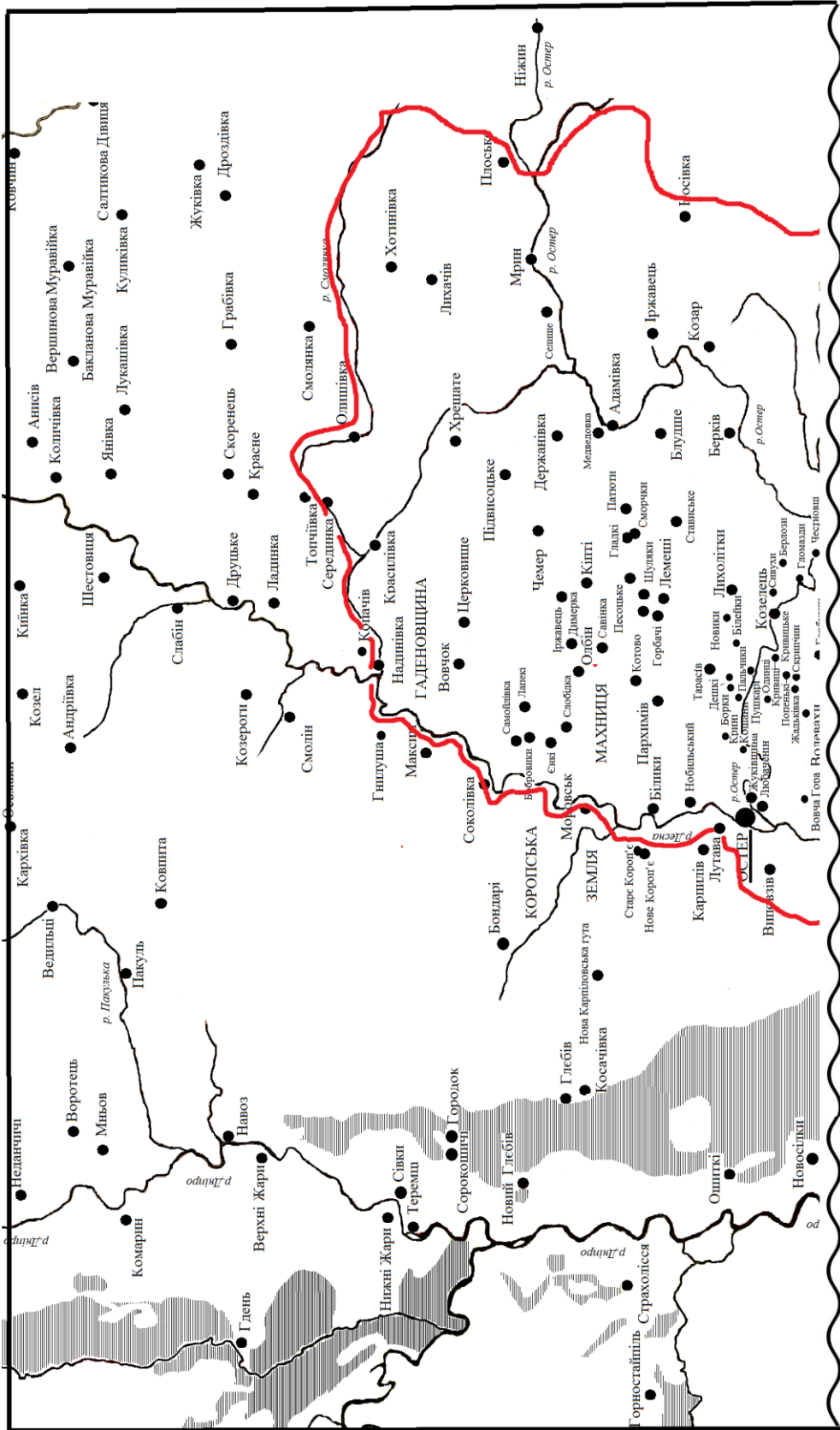
Додаток Б.5. Карта Остерської волості у складі ВКЛ
(реконструкція автора)

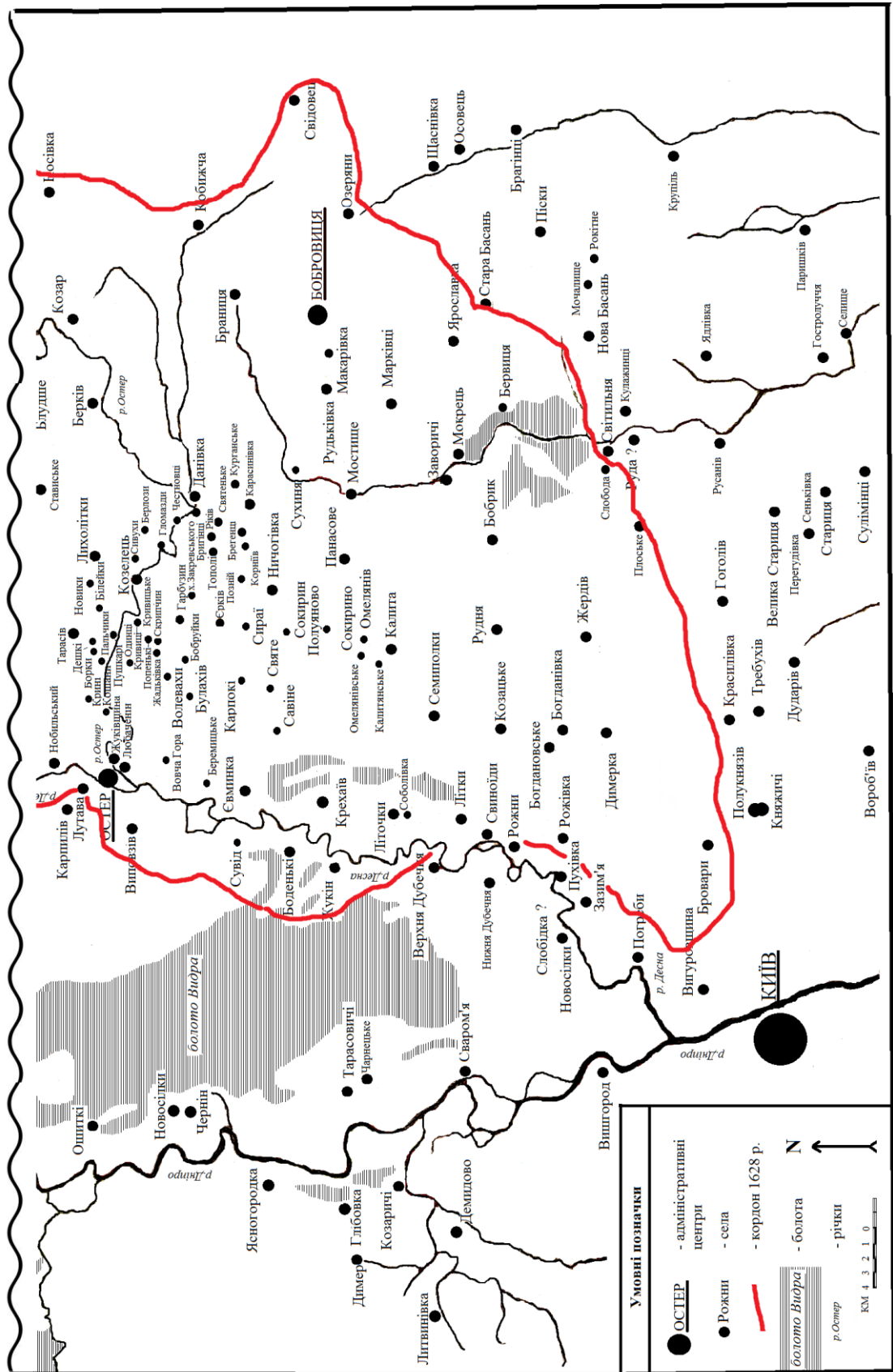

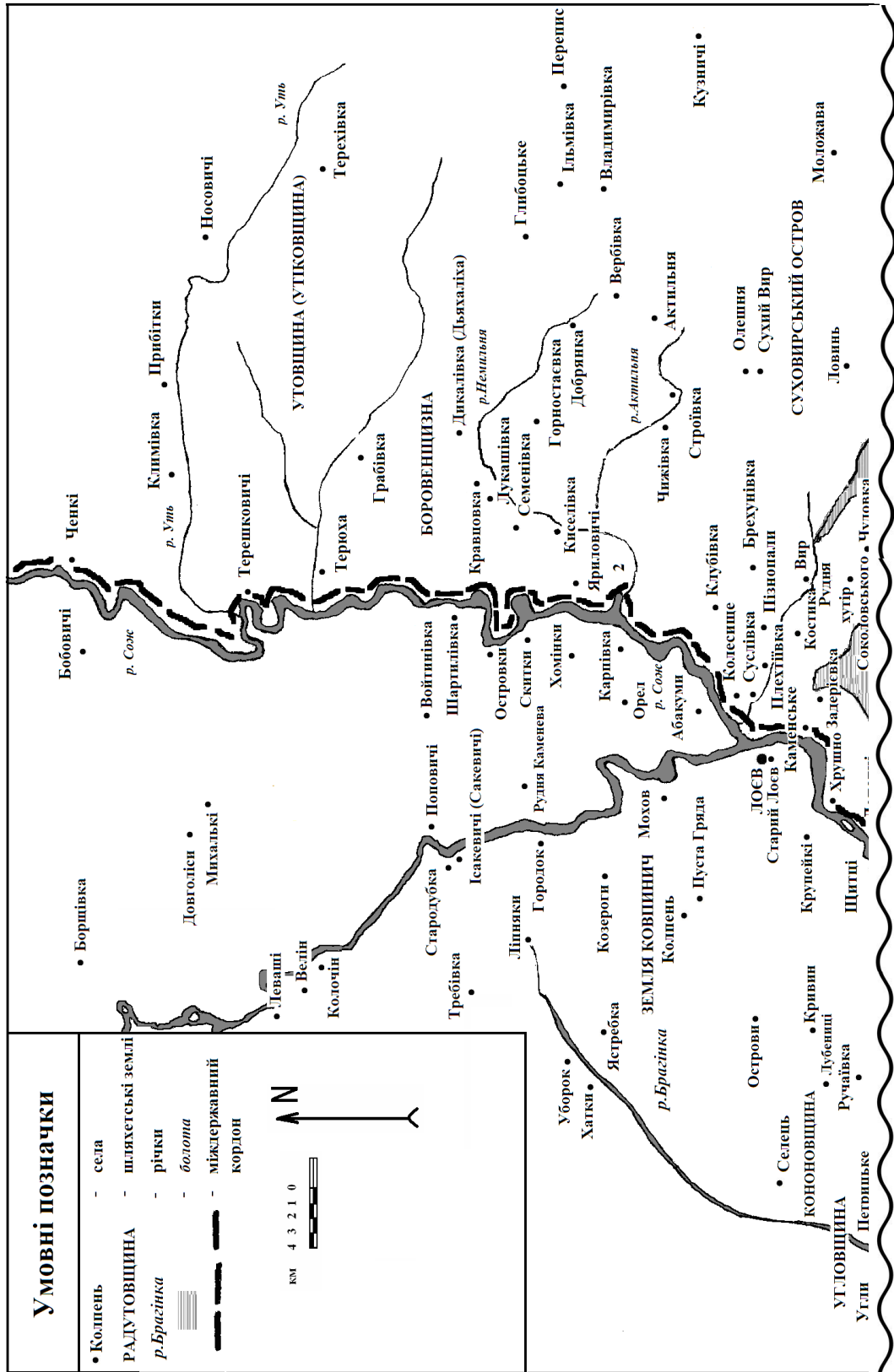
Додаток В. Лівобережні староства Київського воєводства Речі Посполитої

Додаток В.1. Карта Остерського староства Київського воєводства Речі Посполитої (1569- середина XVII ст.) (реконструкція автора)

Додаток В.2. Карта Любецького староства Київського воєводства Речі Посполитої (1569- середина XVII ст.) (реконструкція автора)

Додаток В.3. Маєтності Любецько-Лоєвського староства Київського воєводства
Речі Посполитої (за матеріалами королівських ревізій)

1615–1616 рр. ²⁷⁰⁰ .	1622 р. ²⁷⁰¹	1636 р. ²⁷⁰²
Земля Пероцька (Пероцькі, Рибчиці (Ріпчичі – І.К.), Даничі) ²⁷⁰³	Земля Пероцька (Рибчичі (Ріпчичі – І.К.), Даничі)	сс. Ріпки та Даничі (Пероцькі, Ржепчичі (Ріпчичі – І.К.), Даничі, Зарецькі)
Острів Лиственський та с.Дуліб (Пушкаровські, половина острова у Р.Коваля, І.Якубовича та Г.Копича)		Земля Лиственська (Жечинські)
Земля Кувечицька, острів Будлянський, Смоліголова, Сірхова та борок над р.Пакулька (Мілковичі)	Земля Кувечицька, острів Будлянський, Смоліголов, Сірхове і Борок над Пакулькою (Мілковичі)	Земля Кувечицька (опісля Л.Мілковича посесором став Жданович)
Земля Кувечицька (Васильйовичи, Кушніровичі, Мілковичі, Морашкі)	Земля Кувечицька (Васильйовичи, Кушніровичі, Мілковичі, Морашкі, половина землі у О.Страйловського)	с. Кувечицьке з островом Жичинським (Злобичі, Мілковичі, Вертики)

²⁷⁰⁰ AGAD. – МК. – Dz. XVIII. – Ark.182-190; АЮЗР. – Ч.VII. – Т.1. – К., 1886. – С.296-300; Lustracya Dóbr króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiem leżących... – S.84-96.

²⁷⁰¹ AGAD. – МК. – Dz. XVIII. – Ark.221-228; Lustracya Dóbr króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiem leżących... – S.121-128.

²⁷⁰² AGAD. – МК. – Dz. XVIII. – Ark.387-400; Lustracya Dóbr króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiem leżących... – S.195-209.

²⁷⁰³ Назва землі (володар).

		сс. Іруловщина та Збуковщизна (П.Стецький)
Земля Сірхове поле (М.Сірховський)	Земля Сірхове поле (М.Сірховецький (Сірховський))	
Гавриловщина, Розпаши та Сірховська діброва, Биковщизна, Сірховщизна, Запесчани та с.Галків (Захличі)	Гавриловщина, Розпаши у Сірховській діброві, Биковщизна, Запесчани та с.Галків (Захличі)	
		Більдянська оранка на Сірховій, борок над р.Пакулька (Бивалкевичі)
		Юркове поле у с.Бельджичі Чавлінського острова, Нерадзинська, Радульська та Бобріцька землі з островом Зарецьким, с.Бельджичі, остров Кликів (Зенковичі- Зарецькі)
Земля Обиймецька (Логвіновичі)	Земля Обиймецька (Логвіновичі)	Земля Обиймецька (Логвіновичі, Кучвіновичі, Кононовичі, Богушевичі, Петруші, Немірі, Глинські)
Земля Обиймовська (Кононовичі)	Земля Обиймовська (Кононовичі)	

Земля Голенищовська (Ясковичі)	Земля Голенищовська (Юрковичі)	
Земля Холенищовська (Щуковичови)	Земля Голенищовська (Суковичі)	
Земля Сільчанська, Велитець та Семенич борок (Карповичі)	Земля Сільчанська, Велитець та Семенич борок (Карповичі)	
Земля Сільчанська, Велитець та Семенич борок, озеро Неводове (Д.Лиховидович)	Земля Сільчанська, Велитець та Семенич борок (Д.Лиховидович)	Земля Сільчанська та Семенич борок (Ф.Лиховидович)
Земля Сільчанська (Овдійовичі)	Земля Сільчанська (Овдійовичі)	Земля Сільчанська (Андрієнкови)
Земля Сільчанська і Хімінчизна (Савичі та Тарасевичі)	Земля Сільчанська і Хімінчизна (Савичі та Тарасевичі)	Земля Сільчанська та Хімінчизна (Л.Тарасович)
		Земля Гавриловська (Богущі-Жогличі)
		Земля Оленичевська (О.Юркович та Юскевичі)
Земля Погариська та Олексіївська (Антоновичі)	Земля Погариська та Олексіївська (Антоновичі)	Земля Погариська (Ф.Антонович)
Пенезеєвщина (Семеновичі)	Піновщина (Пенезеєвщина) (Семеновичі)	Земля Пенезеєвщина (В.Неданчицький)
	Красна Гряда,	

	Красковський борок та Королецька пасіка (Юшковичі)	
		Захоловська земля (Рисичі)
Земля Вихельська (Міроненки, Жуки та Людченкі)	Земля Вихельська (Міроненки та Жуки)	
Служба в Лесичах і оранка в Хрековичах (О.Димитрович)	Служба в Лесичах і оранка в Хрековичах (Димитровичі)	
Земля Щуковщизна та Харабурдовщина (Масловичі та Кисловичі)	Земля Щуковщизна та Харабурдовщина (Масловичі та Кисловичі)	Земля Щуковщизна та Харабурдовщина (Масловичі та Кисловичі, Корольки-Масловичі)
Земля Щуковська (Ж.Корольок- Маслович)	Земля Щуковська (Ж.Корольок-Маслович)	
Земля Розсудовська (В.Розсудовський)	Земля Розсудовська (Розсудовські)	
Острів Заровський та половина Черніковського лужка (Марковичі та Чернякови)	Острів Заровський та половина Черніковського лужка (Марковичі)	Острів Зажевський, Черніковський лужок, озеро Глушець, діброва біля Зажевського ґрунту (Зажевські)
Юрковська оранка, Островки, Чавлінки, Нераджичі, Раділовські та Бобиські землі	Юшковська оранка, Чавлінки, Нераджичі, Ракіловські і Бобиські землі (Зенько Нахиба	

(Зенько Нахиба Семенович)	Семенович)	
Земля Стятинська та Самойловська у Суховирському острові (Фаї)	Земля Самойловська у Суховійському острові (Фаї)	
Земля Моравельська (Семаковичі)	Земля Моравельська (Семаковичі)	Земля Моравейська з с.Сухим, островом Жахлевським (Семаковичі-Злобичі)
Земля Моравинська (Малісовичі)	Земля Моравинська (Малісовичі)	
Земля Котченська (Петрушенкови)	Земля Котченська (Петрушенкови)	Земля Козержинська (Петруші)
Земля Захоловська (Рижичі)	Земля Захоловська (Рижичі)	
Земля Газеницька (Козлови)	Земля Газеницька (Козлови)	Земля Газеницька (Козли)
Земля Жердинська (Філімоновичі)	Земля Жердинська (Філімоновичі)	Земля Жердинська (Н.Калініченко)
Земля Неданчицька та Стоборовщизна (Гришичі)	Земля Неданчицька та Стоборовщизна (Гришичі)	Неданчицька земля та Стоборовщизна (Гришичі)
		Ґрунт біля Сурової (Сірхової) діброви, озеро Заостровське біля Осоричей (О.Зарецький)
Земля Макововська (Тупичі)	Земля Макововська (Тупичі)	Земля Макововська (Тупичі)

Міховщизна (Чемериси)	Земля Пісочна, остров Просмич у Хрековичах, Моховщизна (Чемериси)	Земля Песочинська, Просмич, Коростинка, Кожухів, Міховщизна (Казанські-Чемериси)
Земля Ждановщизна (Теремецькі)	Земля Ждановщизна (Теремичі)	
Земля Матковська і пашня Серховська (Татаринкови)	Земля Матковська і пашня Серховська (Татаринкови та Міхновичі)	Земля Маліковська (Татаринки)
Земля Бровенщизна та с.Діахаліха (Мишковичі)	Земля Бровенщизна та с.Діахаліха (Мишковичі)	Земля Бровенщизна, с.Дьяхаліха і Назерич (Мешковичі)
		Земля Олешковська (Я.Теремецький)
		Земля Муравійська та Скиданська (Пашкі)
	Земля Познаховичі, Високінь, острів Густиковський (Гальникови, Зайови, Юшковичі)	Земля Усіковська та частина Познаховського грунту (Гальнікови)
Трухановщина, Олифіровщина, Сукачовщина і ур. Криве (О.Страйловський)	Трухановщина, Олифіровщина, Сукачовщина, ур. Кривицьке (пан Страйловський)	
		Оранка біля

		Кривицького болота з дібровою, Гавриловська земля на Суховійському острові на р.Вир (Фаї)
сс. Малежин і Осейкі (М.Розсудовський та Я.Сулимирська)	сс. Малежин і Осейкі (М.Розсудовський, В.Дзешовський).	сс. Малежин і Осейкі (Я.Сулимирська)
с. Ковпиничі (Г.Силич)	с. Ковпиничі (Г.Силич)	с. Ковпиничі (А.Калиновський)
сс. Йолча та Березки (С.Лико)	сс. Йолча та Березки (С.Лико)	сс. Йолча та Березки (Ян Миколай Яницький)

Додаток В.4. Маєтності Остерського староства Київського воєводства

Речі Посполитої

(за матеріалами королівських ревізій)

1545 р. ²⁷⁰⁴ .	1579 р. ²⁷⁰⁵ .	1615-1616 рр. 2706	1622 р. ²⁷⁰⁷ .	1628 р. ²⁷⁰⁸	1636 р. ²⁷⁰⁹
Сорокошичі (Києво- Печерський монастир) 2710					
Глібів – (Києво- Печерський монастир)					
Ошиткі (Києво- Печерський монастир)					
Новосілки – (Києво- Печерський монастир)					

²⁷⁰⁴ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.69-70; Бузун О. В. Історія Остерщини... – С.71.

²⁷⁰⁵ Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym / Źródła dziejowe. – Т. XX... – S.152.

²⁷⁰⁶ AGAD. – МК. – Dz. XVIII. – Ark.190-196; ЦДІАК України. – КМФ-15. – Оп.1. – Спр.303. – Арк.185-188; АЮЗР. – Ч.VII. – Т.1. – К., 1886. – С.302-307; Lustracya Dóbr króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiem leżących... – S.96-100; Бузун О. В. Історія Остерщини... – С.79-81; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.77-81

²⁷⁰⁷ AGAD. – МК. – Dz. XVIII. – Sygn.73. – Ark. 229-232; Lustracya Dóbr króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiem leżących... – S.128-130; ЦДІАК України. – КМФ.15. – Оп.3. – Спр.303. – 497 Арк.; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.81-83; Бузун О. В. Історія Остерщини... – С.82-83.

²⁷⁰⁸ АЮЗР. – Ч.VII. – Т.1. – К., 1886. – С.337-355; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.83- 96; Бузун О. В. Історія Остерщини... – С.84-100.

²⁷⁰⁹ AGAD. – МК. – Dz. XVIII. – Sygn.73. – Ark.400-405; Lustracya Dóbr króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiem leżących... – S.209-214; Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.96 -106; Бузун О. В. Історія Остерщини... – С.101-105.

²⁷¹⁰ Назва землі (володар)

				Лутава (замкове село Києва)	Погреби – (Києво- Печерський монастир)	Сваромьє – (Києво- Печерський монастир)	Тарасовичі (Києво- Печерський монастир)
Боденьки з урочищем Провалля, Назарів бір, Видриця, Убожок та Блознів (З.Яловицький)	Беремицьке (В.Вільгорс ький)	Кургани (В.Вільгорс- кий)	Ялмінка (Євминка) Стара та Нова (В.Вільгорс- кий)				
Боденьки (пан Яловицький)			Ялмінка (пан Яловицький)	Лутава (Т.Проскура- Суцанський та Ю.Ясинський)			

Додаток В.5. Замкові села Любецького та Лоевського староств Київського воєводства Речі Посполитої (за матеріалами 1571-1643 рр.)

	1571 р. ²⁷¹¹	1606 р. ²⁷¹²	1615-1616 рр. ²⁷¹³	1622 р. ²⁷¹⁴	між 1631 та 1633 рр. ²⁷¹⁵	1628-1629 р. ²⁷¹⁶	1636 р. ²⁷¹⁷	1643 р. ²⁷¹⁸
Любецьке староство								
Левча (Йолча)	Lewcza (1 ²⁷¹⁹)							
Грабів			Grabów (1)	Grabów (1)	Грабов (1)		Grabowa (1)	Hrabow (18)
Лопатні	Łopiany (6)	Łopiany i (1)	Łopainie (13)	Łopatnie (2)	Лопатні (2)		Łopatnie (13)	Łopatynie (5)
Бельджичі (Більдухи)	Bedziwn (5)	Bieldziuchy (10)	Bieldziuchy (4)	Bieldziuchy (3)	Бельдзюги (3)	Beldniki (9)	Bieldzuch(4)	Bieldziutki (4)
Губичі		Hubicze (12)	Hubiczę (17)	Hubicze (4)	Губичі (4)	Hubicze (4)	Ubicz (16)	Hubice (15)
В'яле		Wiale (11)	Wiale (5)	Wiale (5)	В'яле (6)		Wiał (5)	Wialce (14)

²⁷¹¹ Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym // Tom IX. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas I-szy / Źródła dziejowe. – Т. XX... – S.30-32.

²⁷¹² AGAD. – ASK. – Dział LIV. – Ark.31v.-35v.

²⁷¹³ Там само. – МК. – Dz. XVIII. – Ark.82-190; АЮЗР. – Ч. VII. – Т. I. – К., 1886. – С.296-302; Lustracya Dóbr króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiem leżących... – S.84-96.

²⁷¹⁴ AGAD. – МК. – Dz. XVIII. – Ark.221-228; Lustracya Dóbr króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiem leżących... – S.121-128.

²⁷¹⁵ Мицик Ю. Albaruthenica... – С.46-55.

²⁷¹⁶ Lustracya Dóbr króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiem leżących... – S.185-187; ЦДІАК України. – КМФ.-15. – оп.3. – спр.39. – Арк.29 зв. –79.

²⁷¹⁷ AGAD. – МК. – Dz. XVIII. – Sygn.73. – Ark.387-400; Lustracya Dóbr króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiem leżących... – S.195-209.

²⁷¹⁸ AGAD. – МК. – Dz.185. – Ark.543 – 545 v.

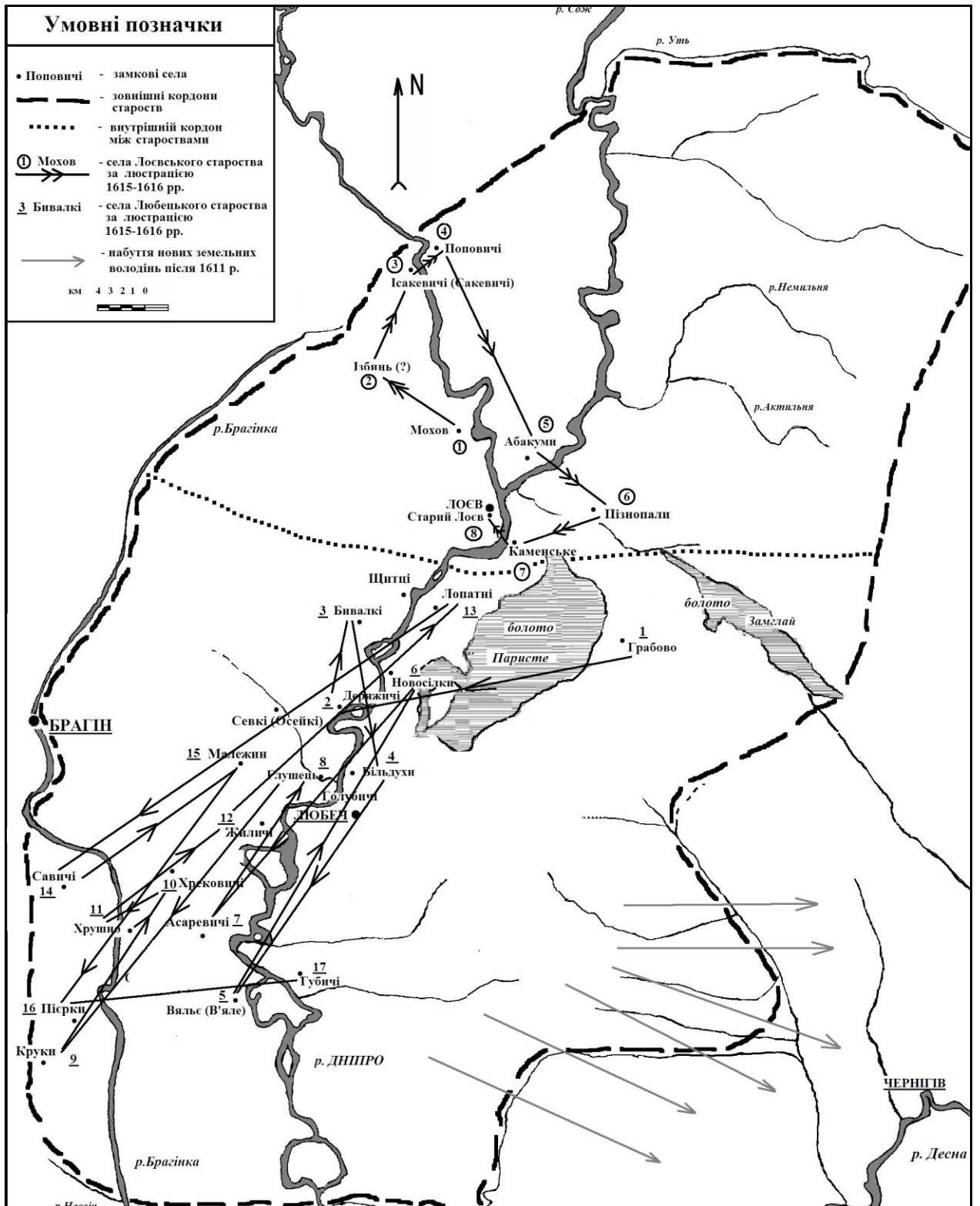
²⁷¹⁹ (1) – номер означає чергу згадування села в матеріалах люстрації.

Глушеч	Малезин	Жилічи	Хрестовське (?)	Хрековичі (Хрековичі)	Грушне (Хрушно)	Савичі	Круки	Пірка	Асаревичі (Осоровичі)
Hłuszcz (7)		Żylicze (8)		Chrekowicze (3)		Sowiczy (16)		Pierka (9)	Esurzuowicze (11)
Hłusiec (7)	Малезін (8)	Żylicze (5)		Chekowicze (9)	Hruszno (4)	Sowiczy (3)	Kruki (6)	Pierka (2)	Osoręjowicze (13)
Hłusiec (8)	Malezin (15)	Zylicze (12)		Chekowicze (10)	Chruszno (11)	Sowiczy (14)	Kruki (9)	Pierka (16)	Osoręjowicze (7)
Hłusiec (15)	Malczyn (14)	Żylicze (13)	Chrestowskie (12)	Hrekowice (11)	Hruszno (10)	Sowiczy (9)	Kruki (8)	Pirka (7)	Osoryjoicze (6)
Глушець (15)	Малечин (14)	Жилічи (13)	Христковичи (12)	Грековичи (11)	Грушно (10)	Совічи (8)	Круки (9)	Пірка (7)	Осоровичі (5)
Hłuszcz (11)				Hrehowicze (3)		Sonicze (2)			
Chłuszcz (8)	Skłalezyi (15)	Żylice (12)		Hekowice (10)	Hruszno (11)	Sowiczy (14)	Kruk (9)	Pirka (16)	Oszewrowice (7)
Hłuszcz (Hłuszcz) (17)	Należyn (7)	Żylice (8)	Czosna (2) (?)	Chrakowice (16)	Hruszno (11)	Sowicę (9)	Kruchy (12)	Pyrki (6)	Ozorowice (13)

	Ізбинь		Лоєв	?	Бивалки	Селець	Новоселки	Кликовичі (?)	Кошони (Кошівка)	Деряжичі
			Łońow (10)						Koszony ? (13)	Dzieraszicze (2)
	Izbin (2)		Лоєвське староство (m. Łojów)							
	Izbin (2)				Wywałki (3)		Nowosiolka (6)			Derazicze (2)
	Izbin (1)				Wywalki (20)	Sielce (19)	Nowosiolka (18)	Klikowice (17)		Derazyce (16)
		Лоєва гора (1)			Бивалки (19)		Новоселка (18)	Кліковичи (17)		Деражичи (16)
	Izbińce (6)									Derazyce (1)
	Izbina (1)				Wywalki (3)		Nowosiołki (6)			Derazyce (2)
Nowa Izbin (4)	Stara Izbin (3)			Nieżychy w (10)	Wywałki (3)		Nowosiołki (19)			Derazyce (1)

	Ковпичичі (Колпичень)	Каменське (Каменка)	Позноховичі	Абакуми	Поповичі	Ісакови чі	Старий Лосв	Мохов
			Poznikow-icze (15)			Sakowic ze (12)		Mochow o (4)
			Poznochow- icze (3)	Abakumu (6)	Porowczy (1)		Stary Łojów (4)	Mochow (5)
		Kamienskich (7)	Poznochow- icze (6)	Abakumu (5)	Popowczy (4)	Isakowic ze (3)	Łojów stary (8)	Mochow (1)
		Kamienskie (8)	Poznopaly (7)	Abakumu (6)	Popowe (5)	Isakow (4)	Stary Łojów (3)	Mochów (2)
		Kamińska (7)	Poznochowicze (5)		Popowce (8)			Mochow (10)
		Kamińsko (6)	Poznońhowiec (5)	Abakuni (4)	Popowice (3)	Izakowie c (2)	Łojów stary (7)	
ślobodę Sińską (10)	Kolpienice (9)	Kamińskie (8)	Pochnowice (Pornopaly)(7)	Abaki (6)	Popowce (5)	Isakowsk ie (Otczyce	Stary Łojów (1)	Mojcho wo (2)

Додаток В.6. Карта замкових сіл Любецького та Лоевського староств Київського воєводства Речі Посполитої (за матеріалами королівських люстрацій)

Додаток В.7. Замкові села Остерського староства Київського воєводства ВКЛ та Речі Посполитої (за матеріалами 1545-1636 рр.)

Гаденовщина	Нова Бобровиця	Бобровиця	Новий Остер	Остер	Замкові села
					1545 р. ²⁷²⁰ .
				Остер	1550 р. ²⁷²¹
				Остер	1552 р. ²⁷²² .
				Остер	1579 р. ²⁷²³ .
		Бобровиця		Остер	1616 р. ²⁷²⁴
		Бобровиця		Остер	1622 р. ²⁷²⁵ .
		Бобровиця			1626 р. ²⁷²⁶ .
Гаденовщина (частина у бояр Біликів)	слоб. Нова Бобровиця,	Бобровиця	слоб. Новий Остер	Остер	1628 р. ²⁷²⁷ .
Гаденовщина		Бобровиця			1634 р. ²⁷²⁸
Гадановичова	Нова Бобровиця	Стара Бобровиця (в оренді)	Новий Острець	Остер	1636 р. ²⁷²⁹

²⁷²⁰ Витяг з люстраційного опису 1645 р. Див.: Александрович М.Н. Остерський уезд... – С.69-70.

²⁷²¹ ЦДІАК України. – КМФ.-15. – Оп.3. – Спр.165. – Арк.1-15; AGAD. – ASK. – dz.56.03. – к.1-17 в.

²⁷²² АЮЗР. – Ч. VII. – Т.1. – К., 1886. – С.597; Александрович М.Н. Остерський уезд... – С.71-77.

²⁷²³ Jablonowski A. Polska XVI wieku pod wzylem Geograficzno-statystycznym // Tom IX. Ziemie Ruskie. Ukraina (Kijow-Braclaw). Dlas I-szy / Źródła dziejowe. – Т. XX... – S.152.

²⁷²⁴ Александрович М.Н. Остерський уезд... – С.77-81; Бузун О. В. Історія Остерщини... – С.78-81; Lustracya Dóbr króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiem leżących... – S.96-100.

²⁷²⁵ Александрович М.Н. Остерський уезд... – С.80-83; Бузун О. В. Історія Остерщини... – С.82-83; Lustracya Dóbr króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiem leżących... – S.128-130.

²⁷²⁶ AGAD. – ASK. – Dz.56.03. – к.18-46; ЦДІАК України. – КМФ.-15. – Оп.3. – Спр.165. – Арк. 16-32.

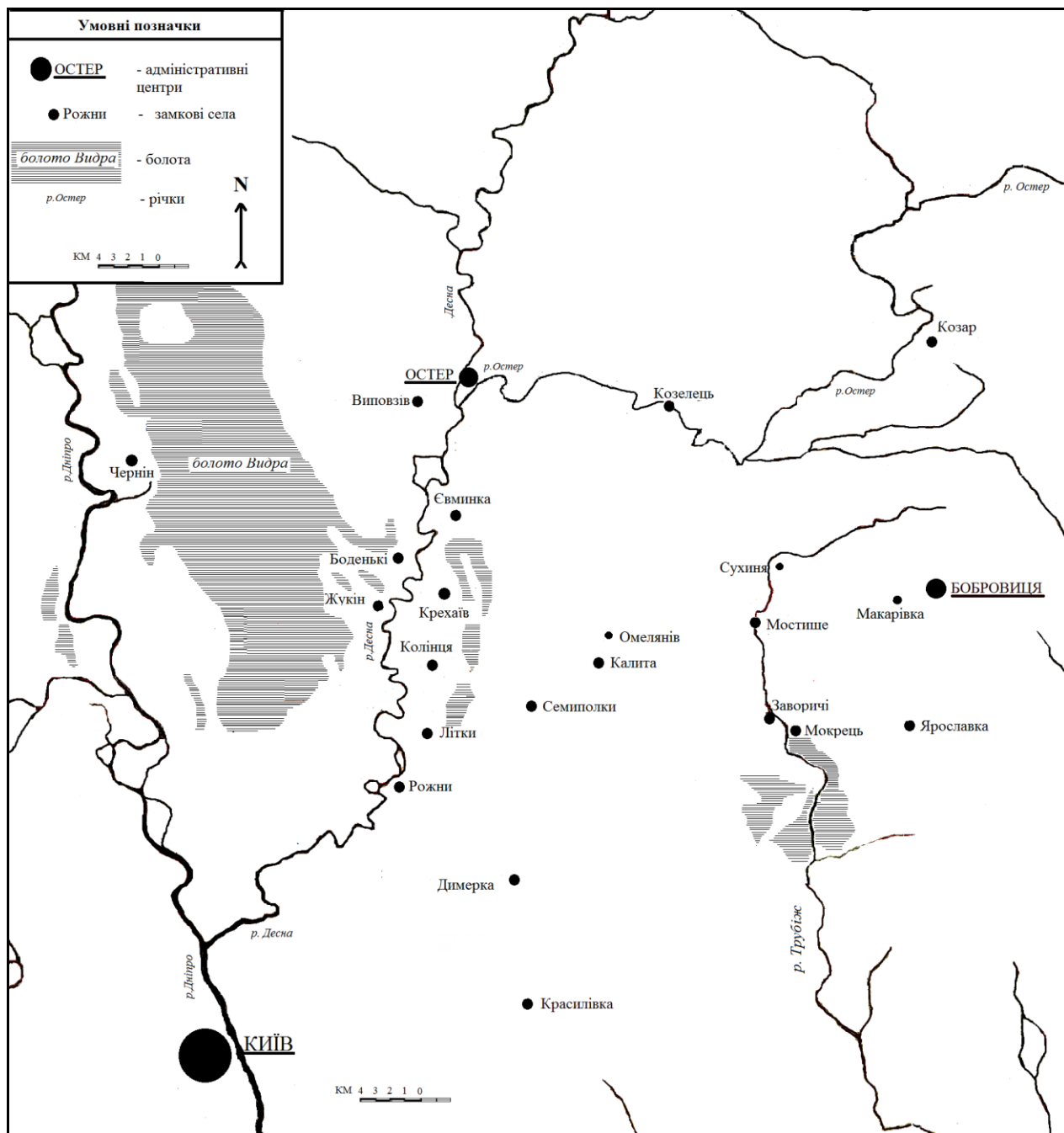
²⁷²⁷ Александрович М.Н. Остерський уезд... – С. 80-83; АЮЗР. – Ч. VII. – Т.1. – К., 1886. – С.337-355; Бузун О. В. Історія Остерщини... – С. 86-100.

²⁷²⁸ AGAD. – МК. – dz. E 8636. – к. 266 v-267 v.

²⁷²⁹ Александрович М.Н. Остерський уезд... – С. 96 -106; Бузун О. В. Історія Остерщини... – С. 101-105; Lustracya Dóbr króla JMci w województwach trzech: Podolskiem, Braclawskiein, Kijowskiem leżących... – S. 209-214.

Доманів	Сухиня	Калига	Мокрець (Макарів?)	Семиполки	Ярославка	Заворичі	Ржавець	Козари (Козар)	Коліня
								Козари	Коліня
			слоб. Мокрець		слоб. Ярославка	слоб. Заворичі		Козар	
Доманів	Сихин (Сухино),	Калига	Мокрець	Семиполки	Ярославка	Заворичі,	Ржавець,	Козари, частково приватні	
	Сухині	Калета	Мокрець	Семиполки	Ярославка			«Котаєт» (?)	Коліня
	Сухини	Калига	Мокрець	Семипулки, в оренді, частина у пана Багінського	Ярославка	Заворичі, в оренді, частина – у володінні	Ржавець	Козари, в оренді	

Додаток В.8. Карта замкових сіл Остерського староства Київського воєводства
ВКЛ та Речі Посполитої (за матеріалами королівських люстрацій)

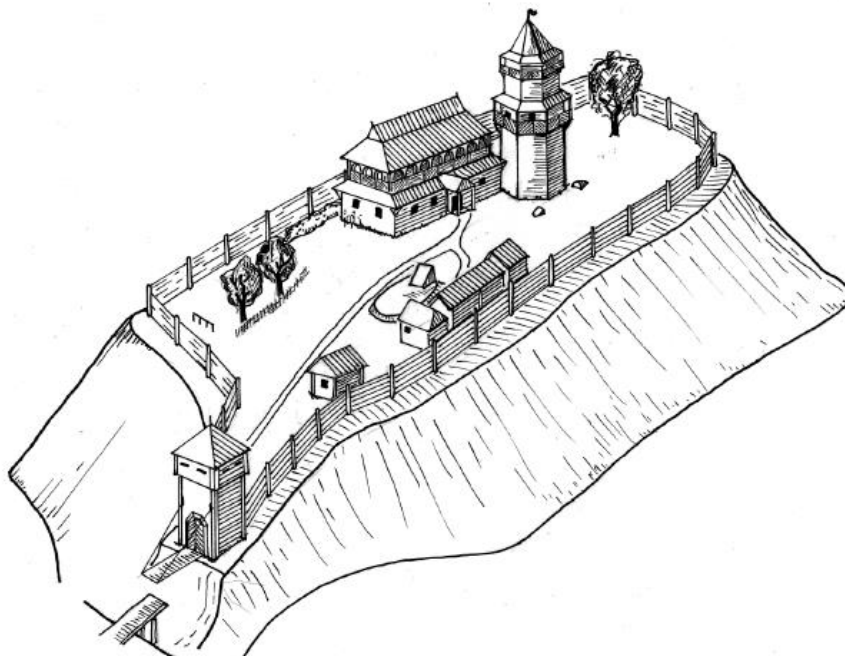

Додаток В.9. Зовнішній вигляд забудови території Остерського замку середини
XVI ст.(реконструкція О.Бондаря)²⁷³⁰.

²⁷³⁰ Бондарь А.Н. Укрепления Остра в XVI – первой половине XVII вв... – С.194.

Додаток В.10. Зовнішній вигляд забудови території замку в Любечі за Речі
Посполитої (спроба реконструкції О.Бондаря та Ю.Ситого)²⁷³¹.

²⁷³¹ Кондратьев І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)... – С.132.

Додаток В.11. Малюнок Любеча А. ван Вестерфельда, на якому, як вважалося, був зображений Лосв²⁷³².

²⁷³² Бондар О., Волков М., Кондратьев І. Невідомий малюнок Любеча 1651 р.... – С.44-56.

Додаток Г. Геральдичні матеріали

Додаток Г.1. Герби остерських намісників та старост

	
<p>Герб роду Гаштольдів «Абданк»</p>	<p>Особові печатки Філона Кміта-Чорнобильського²⁷³³</p>
	
<p>Гербові печатки представників роду Ратомських²⁷³⁴</p>	<p>Печатка Стефана Аксака, київського земського судді та остерського старости²⁷³⁵.</p>

²⁷³³ Алфьоров О., Однороженко О. Українські особові печатки XV – XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ... – С.74.

²⁷³⁴ Там само. – С.135, 136

²⁷³⁵ Однороженко О. Шляхетська геральдика київської землі XV — першої половини XVII ст. за архівними джерелами та матеріалами сфрагістичної колекції музею Шереметьєвих... – С.150-151.

Додаток Г.2. Герби любецьких намісників та старост

	
Герб Альберта Моновидовича «Leliwa» ²⁷³⁶	Герб роду Гаштольдів «Абданк»
	
Печатки роду Кміта ²⁷³⁷	Особова печатка Павла Сапегі (1571 р.) ²⁷³⁸
	
Печатки Андрія Івановича Вишневецького (середина XVI ст.) ²⁷³⁹ .	Герб роду Струїв «KorczaK» ²⁷⁴⁰

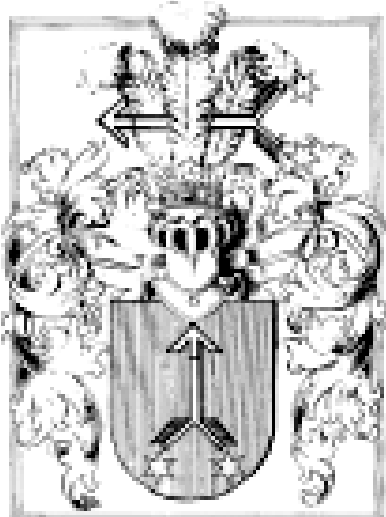

²⁷³⁶ Кондратьев І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)... – С.33.

²⁷³⁷ Алфьоров О., Однороженко О. Українські особові печатки XV – XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ... – С.74.

²⁷³⁸ Там само. – С.152

²⁷³⁹ Алфьоров О. Печатка «Волинського Геркулеса» – патрона українського козацтва Андрія Вишневецького... – С.27; Однороженко О. Герби та печатки Вишневецьких... – С.55

²⁷⁴⁰ Кондратьев І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)... – С.129.

	
<p>Особова печатка та герб «Oksza» Станіслава Рея з Наглович²⁷⁴¹</p>	<p>Герб роду Калиновських²⁷⁴²</p>
	
<p>Печатка Адама Калиновського²⁷⁴³</p>	<p>Герб роду Радзивілів²⁷⁴⁴</p>

²⁷⁴¹ Алфьоров О., Однороженко О. Українські особові печатки XV – XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ... – С.136

²⁷⁴² Кондратьєв І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)... – С.172.

²⁷⁴³ Алфьоров О., Однороженко О. Українські особові печатки XV – XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ... – С.68

²⁷⁴⁴ Кондратьєв І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)... – С.223.

Додаток Г.3.

Герби шляхти Остерського староства

	
<p>Печатка Волчка Боденьковського²⁷⁴⁵</p>	<p>Печатка Євлашкі Боденьковського²⁷⁴⁶</p>
	
<p>Печатка Романа Боденьковського²⁷⁴⁷</p>	<p>Печатка Яна Аксака²⁷⁴⁸</p>
	
<p>Печатка Вацлава Вільгорського (1601 р.)²⁷⁴⁹</p>	<p>Печатка Захарія Єловицького²⁷⁵⁰</p>

²⁷⁴⁵ Полехов С. Новые документы о Киевской земле XV века... – С.256-281, XI – XII.

²⁷⁴⁶ Там само.

²⁷⁴⁷ Там само.

²⁷⁴⁸ Алфьоров О., Однороженко О. Українські особові печатки XV – XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ... – С.10.

²⁷⁴⁹ Там само. – С.21.

²⁷⁵⁰ Там само. – С.51.

	
Герб Лосів (промальовка) ²⁷⁵¹	Герб Орловських «Jastrzębies».
	
Герб «Korczak» (роди Корчак-Котовичів та Силичі) ²⁷⁵²	Герб роду Бороздів ²⁷⁵³ .
	
Герб роду Борсуків ²⁷⁵⁴ .	

²⁷⁵¹ ДАКО. – Ф.782. – Оп.2. – Спр.382. – Арк.354.

²⁷⁵² Кривошея В.В. Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк... – Т.1. – С.10; Кондратьєв І.В. До історії козацько-шляхетського роду Силичів... – С.31; ДАКО. – Ф.782. – Оп.2. – Спр.382. – Арк.415-418.

²⁷⁵³ Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник... – С. XLIII.

²⁷⁵⁴ Там само. – С. XLIII.

Додаток Г.4. Герби шляхти Любецького староства

	
Печатка Назара Тарасевича (1570 р.) ²⁷⁵⁵	Особові печатки Скугара Логвіновича (1570 р.) та Івана Богушевича-Жоглича (1571 р.) ²⁷⁵⁶
	
Печатка А.Сулимирського (1615 р.) ²⁷⁵⁷	Печатка Миколи Сірховецького ²⁷⁵⁸
	
Печатка Яна Кучковського (1638 р.) ²⁷⁵⁹ .	Герб роду Величковських ²⁷⁶⁰ .

²⁷⁵⁵ Алфьоров О., Однороженко О. Українські особові печатки XV – XVII ст. за матеріалами київських архівосховищ... – С. 163.

²⁷⁵⁶ Там само. – С.13, 94.

²⁷⁵⁷ Там само. – С. 161.

²⁷⁵⁸ Там само. – С.145.

²⁷⁵⁹ Там само. – С.85.

²⁷⁶⁰ Кондратьєв І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)... – С.186.

Герб Бивалкевичів «Dołęga»²⁷⁶¹.

Герб роду Каменецьких²⁷⁶².

Герб Болдаковських «Grabie»²⁷⁶³.

Герб Зарецьких «Ślerowron»²⁷⁶⁴.

²⁷⁶¹ Кондратьев І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)... – С.65.

²⁷⁶² Там само.

²⁷⁶³ Там само.

²⁷⁶⁴ Там само.

Герб Бакуринських ²⁷⁶⁵	Герб роду Тупиць «Lubicz» ²⁷⁶⁶
	
Герб Сулим ²⁷⁶⁷ .	Печатка з Любеча з гербом «Ślerowron» ²⁷⁶⁸ , таким гербом користувалися шляхтичі Зарецькі з Любеча та бояри Тетері з Остра

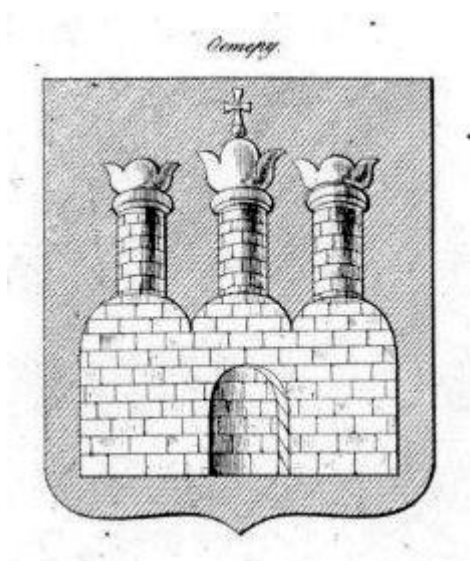
²⁷⁶⁵ Кондратьев І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.)... – С.150.

²⁷⁶⁶ Там само. – С.165.

²⁷⁶⁷ ДАКО. – Ф.346. – Оп.2. – Спр.26. – 473 арк.

²⁷⁶⁸ Веремейчик О.М., Бондар О.М. Дослідження Любецької експедиції // Археологічні дослідження в Україні 2016. – К., 2018. – С.311-312.

Додаток Г.5. Герби Остра та Козельця

Герби Остра (вгорі) та Козельця (внизу)²⁷⁶⁹.

²⁷⁶⁹ Румянцева В. В. Эмблемы земель гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. – К., 1986. –С.64, 66.

Додаток Д. Лівобережні староства у другій половині XVII ст.

Додаток Д.1. Козацька старшина-землевласники на землях колишнього
Остерського староства

Прізвище	Уряд	Рік	Маєтність
Дворецькі			
Іван Дворецький	городовий отаман	1743 р.	землі у с.Бобруйки ²⁷⁷⁰ .
Василь Дворецький	возний	1773 р.	орендував поле біля с.Пархимівка ²⁷⁷¹ .
Солонини			
Кирило Солонина	бобровицький сотник, бунчуковий товариш	остання чверть XVII ст.	землі у Заворичах та Мокрецах, а також млин ²⁷⁷² . Грунти над р.Бобровиця ²⁷⁷³ ;
Сергій Васильович Солонина		1696 р.	універсал на сс.Літки, Карпокі та Соболівка «в ключу Острицком» ²⁷⁷⁴ ;
		1709 р.	Придбав плац та ґрунт мешканця Остра Богдана Козаріна ²⁷⁷⁵ ;
	остерський сотник	1710 р.	козаки куреня с.Карпокі віддали йому луг біля Остра ²⁷⁷⁶ ;
	остерський сотник	1710 р.	придбав у Тимофія Полозовича комору в Острі ²⁷⁷⁷ , «пляци» в

²⁷⁷⁰ ЦДІАК України. – Ф.64. – Оп.1. – Спр.94. – Арк.50-50 зв.; ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.5087-5105. – Арк.1.

²⁷⁷¹ ЦДІАК України. – Ф.1455. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.4-4 зв.

²⁷⁷² Василенко Н.П. Генеральное следствие о маестностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.38.

²⁷⁷³ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.5055-5060. – Арк.13.

²⁷⁷⁴ ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.100. – Арк.22.

²⁷⁷⁵ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.5061. – Арк.1.

²⁷⁷⁶ Там само. – Спр.5083-5084. – Арк.3.

²⁷⁷⁷ Там само. – Спр.5062. – Арк.1.

			Острі у Худолія Канющенка та Романа Коротича ²⁷⁷⁸ ;
		1714 р.	придбав у козака Татуриненка половину млина ²⁷⁷⁹ ;
	бунчуковий товариш	Початок XVIII ст.	володів дворами у Карпоках, Малих Літках, Соболівці ²⁷⁸⁰ .
Данило Солонина	значковий товариш	1706 р.,	універсал І.Мазепи на ґрунти ²⁷⁸¹ ;
		1708 р.	універсал наказного гетьмана П.Полуботка ²⁷⁸² ;
		1721 р.	отримав від П.Полуботка поземельний універсал ²⁷⁸³ .
Семен Солонина		початок XVIII ст.	три двори у с.Пархімів ²⁷⁸⁴ , землі у с.Літочки та с.Семиполки ²⁷⁸⁵ ;
Параскева Солонина (в дівоцтві – Домонтович)	удова Д.Солонини	1723 р.	отримала універсал П.Полуботка із підтвердженням прав на маєтності ²⁷⁸⁶ ;
	в другому шлюбі дружина бурмістра Києва Герасима Холевського	1754 р.	продала майно в с.Булахів Федору Хенцинському ²⁷⁸⁷ , від якого маєток перейшов до Зіновія Борсука ²⁷⁸⁸ .
Михайло Солонина	остерський сотник	1734-1736 рр.	придбав двори у Василя Куліша та у мешканця с.Кошин Івана

²⁷⁷⁸ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.5063. – Арк.1; Спр.5064. – Арк.5.

²⁷⁷⁹ Там само. – Спр.5067. – Арк.8-9.

²⁷⁸⁰ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.50-51; ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.5128. – Арк.3-4.

²⁷⁸¹ ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.396. – Арк.85-85 зв.

²⁷⁸² Там само. – Арк.86 – 88.

²⁷⁸³ Там само. – Арк.86 – 88.

²⁷⁸⁴ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.58.

²⁷⁸⁵ ДАЧО. – Ф.156. – Оп.2. – Спр.34. – Арк.6. зв.; Спр.36. – Арк. 20 зв., 35; Спр.76. – Арк.2, 3.

²⁷⁸⁶ ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Спр.27570. – Арк.1.

²⁷⁸⁷ ЦДІАК України. – Ф.1471. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.3.

²⁷⁸⁸ Там само. – Арк.5-5 зв.

			Видри, хату у козака с.Бобруйки Іллі Швеця, двори у Марка Брагинця та ін. ²⁷⁸⁹ .
Солонини		XIX ст.	маєтності у сс.Карпоках, Крехаєві, Кривій Греблі, Літках, Семиполках, Соболівці та ін. ²⁷⁹⁰ .
Різні роди			
Василь Танський (1661 – 1763 рр.) ²⁷⁹¹ .	Переяславський полковник	Кінець XVII – перша половина XVIII ст.	слобідка в Острі ²⁷⁹² ;
Федір Тарадон та його син Тимофій	Хорунжий полкової київської артилерії	середина XVIII ст.	землі у с.Білики ²⁷⁹³ .
Ілля Жила	київський полковник		с.Держанівка Козелецької сотні ²⁷⁹⁴ .

²⁷⁸⁹ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.5087-5105. – Арк.3-34.

²⁷⁹⁰ Там само. – Спр.5122-5126. – Арк.1-2, 5-6, 7-9.

²⁷⁹¹ ЦДІАК України. – Ф.65. – Оп.1. – Спр.2. – 5 арк.; Ф.1847. – Оп.1. – Спр.119. – Арк.3-4.

²⁷⁹² Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.46.

²⁷⁹³ ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.151. – Арк.4 зв.-5.

²⁷⁹⁴ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.50.

Додаток Д.2. Рангові маєтності на території колишнього Остерського староства²⁷⁹⁵:

Село	ранг
300 дворів в різних селах Остерської сотні	на чин генерального обозного ²⁷⁹⁶ .
Бобровицька сотня «со всіми селами и деревнями»	на уряд київського полковника ²⁷⁹⁷ .
Гута	на уряд київського полкового обозного, за універсалом Д.Апостола 1731 р., відійшло на уряд полкового осавула ²⁷⁹⁸ .
Данівка	на уряд київського полковника ²⁷⁹⁹ .
Заворичі	на уряд київського полкового судді ²⁸⁰⁰ .
Калита Козелецької сотні	на ранг київського полкового осавула, далі перейшло на уряд полкового писаря, далі – знов до полкового осавула ²⁸⁰¹ .
Кіпті	на уряд київського полковника ²⁸⁰² .
Княжичі	на уряд київського полковника, згодом були відібрані І.Мазепою ²⁸⁰³ .
Козари	на уряд київського полковника ²⁸⁰⁴ .
Олбин	на уряд київського полкового обозного, за універсалом Д.Апостола 1731 р., відійшло на уряд полкового осавула ²⁸⁰⁵ .
Ржавець	на уряд київського полковника ²⁸⁰⁶ .
Скрипчин Козелецької сотні	на уряд київського полкового осавула ²⁸⁰⁷ .
Ярославка	на уряд київського полковника ²⁸⁰⁸ .

²⁷⁹⁵ Про рангові маєтності на території колишнього Любецького староства див.: Кондратьев І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва: Любеч. – К., 1999. – 109 с.

²⁷⁹⁶ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.4167. – Арк.2.

²⁷⁹⁷ Документальна спадщина Свято - Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVII – XVIII ст... – С.427.

²⁷⁹⁸ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.59.

²⁷⁹⁹ ЦДІАК України. – Ф.165. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.1.

²⁸⁰⁰ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.53, 54.

²⁸⁰¹ Там само. – С.49.

²⁸⁰² ІР НБУВ. – Ф.66. – Спр.62. – Арк.11.

²⁸⁰³ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.45.

²⁸⁰⁴ Там само. – С.59.

²⁸⁰⁵ Там само.

²⁸⁰⁶ Там само.

²⁸⁰⁷ Там само. – С.56.

²⁸⁰⁸ Там само. – С.60.

Додаток Д.3. Козацька старшина Остерщини XVIII ст.²⁸⁰⁹:

Александровичі. Хтось з Александровичів у 1748 р. був бунчуковим товаришем Київського полку²⁸¹⁰. Василь Федорович Александрович у 1767 р. називався шляхтичем²⁸¹¹.

Барановські. Стефан Барановський – значковий товариш Київського полку (1718 р.)²⁸¹². Стефан – київський полковий сотник (?–1749–1750–?)²⁸¹³, київський полковий осавул (1764 р.)²⁸¹⁴, київський полковий обозний (1764 р.), відмовився від призначення на посаду підкоморія Остерського повіту²⁸¹⁵, київський полковий суддя (1769–1778 рр.)²⁸¹⁶.

Бобруйки. Іван Бобруйко – значковий товариш Київського полку (1743 р.)²⁸¹⁷, Леонтій – значковий товариш та мешканець с.Бобруйки²⁸¹⁸. Василь – остерський повітовий возний (1767 - 1811 рр.)²⁸¹⁹.

Борсуки. Петро Борсук у 1689 р. був у військовому поході²⁸²⁰. Можливо, він згаданий 1698 р. козелецьким сотником²⁸²¹. Андрій – козак Ніжинського полку (1748 р.)²⁸²². Яків – значковий товариш Київського полку, син Тихін став значковим товаришем у 1749 р.²⁸²³. Зіновій – канцелярист (1742 р.)²⁸²⁴, полковий писар (1751–1752 р.)²⁸²⁵, київський полковий сотник (1754 р.)²⁸²⁶, полковий обозний (1753 та 1764 рр.)²⁸²⁷, у 1753–1764 рр. – полковий суддя²⁸²⁸, а у 1772 та

²⁸⁰⁹ Про вихідців з любецької шляхти див.: Кондратьев І., Кривошея В. Нариси історії Чернігівщини періоду козацтва: Любеч. – К., 1999. – 109 с.

²⁸¹⁰ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.251. – 1 арк

²⁸¹¹ Там само. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.150. – Арк.36.

²⁸¹² Кривошея І.І. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII-XVIII ст.)... – Т.1. – С.562.

²⁸¹³ ЦДІАК України. – Ф.63. – Оп.1. – Спр.23. – 1 арк.; Спр.25. – 4 арк.

²⁸¹⁴ Там само. – Ф.51. – Оп.1. – Спр. 2716. – Арк.1; Ф.1455. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1.

²⁸¹⁵ Там само. – Спр.2717. – 1 арк.

²⁸¹⁶ Там само. – Ф.63. – Оп.1. – Спр.92. – Арк.7; Спр.106. – Арк.1 зв.; Ф.71. – Оп.3. – Спр.101. – Арк.2, 17; Ф.1455. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.49; Спр.6. – Арк.1; ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.1454. – Арк.2.

²⁸¹⁷ ЦДІАК України. – Ф.64. – Оп.1. – Спр.94. – Арк.50-50 зв.

²⁸¹⁸ Там само. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.101. – Арк.23.

²⁸¹⁹ Там само. – Оп.2. – Спр.18. – Арк.3; Оп.3. – Спр.49. – Арк. 10 зв.; Спр.83. – Арк.25; Спр.100. – Арк.3; Спр. 150. – Арк.16 зв., 65.

²⁸²⁰ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.2915-2921. – Арк.1-4.

²⁸²¹ Там само. – Спр.2449-2454. – Арк.4-5.

²⁸²² ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп.1. – Спр.2722. – Арк.6.

²⁸²³ Там само. – Спр.2183. – Арк.1, 2, 4

²⁸²⁴ Там само. – Спр.2183. – Арк.1-5; ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.2915-2921. – Арк.14-15.

²⁸²⁵ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.2915-2921. – Арк.1-4; Спр.4489. – Арк.1.

²⁸²⁶ ЦДІАК України. – Ф.1471. – Оп.1. – Спр.2. – Арк. 4 зв.

²⁸²⁷ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.880. – Арк.1-2; ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.2915-2921. – Арк.14-15.

1778 рр. – знову полковий обозний²⁸²⁹. Зіновій – писар Київського полку (1777 р.)²⁸³⁰, помер до 1782 р.²⁸³¹.

Будлянські. Влас Будлянський – бунчуковий товариш Київського полку (1752 р.)²⁸³².

Горбачевський Олександр – писар сотенної остерської канцелярії у 1780 р.²⁸³³.

Дворецькі. Іван Дворецький – остерський городовий отаман (1743–1754 рр.)²⁸³⁴. Василь – значковий товариш (1761 р.)²⁸³⁵, возний остерського повітового суду (?–1765–1777 рр.)²⁸³⁶. У 1777 р. возний підкоморій В.Дворецький знаходячись «в глибокій старости», просив звільнити його з посади та призначити на неї свого сина – полкового київського канцеляриста Федора Дворецького²⁸³⁷.

Жук Федір – у 1765 р. займав уряд київського полкового осавула²⁸³⁸.

Козловський Яків – суддя остерського підкоморного суду (1773 р.)²⁸³⁹.

Комарницькі. Іван Комарницький – писар Остерського магістрату (щонайменше від 1754 р.)²⁸⁴⁰. Михайло – козак Остерської сотні (?–1754–1755)²⁸⁴¹. Петро – київський городовий отаман (1772 р.)²⁸⁴². Десь до 1776 р. помер його рідний брат Андрій²⁸⁴³.

Лапа Михайло – остерський військовий канцелярист (1766 р.)²⁸⁴⁴.

Лусти. Ігнат Луст – військовий канцелярист (1764 р.)²⁸⁴⁵. Михайло – бунчуковий товариш (1764 р.)²⁸⁴⁶, остерський земський писар (1764–1767 рр.)²⁸⁴⁷.

²⁸²⁸ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.2183. – Арк.1-5; Ф.63. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.1-154; Ф.237. – Оп.1. – Спр.32. – Арк. 3 зв.; Ф.1455. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.49; Спр.6. – Арк.1; ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.2915-2921. – Арк.13-13 зв., 14-15.

²⁸²⁹ ЦДІАК України. – Ф.63. – Оп.1. – Спр.92. – Арк.1, 4 зв.; Спр.106. – Арк.1 зв.; ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.1454. – Арк.1.

²⁸³⁰ ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.101. – Арк.12.

²⁸³¹ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.2915-2921. – Арк.13-13 зв.

²⁸³² ЦДІАК України. – Ф.1847. – Оп.1. – Спр.36. – Арк.23.

²⁸³³ Там само. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.166. – Арк.11.

²⁸³⁴ Там само. – Ф.64. – Оп.1. – Спр.94. – Арк.50-50 зв.; Ф.1471. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.6 зв.

²⁸³⁵ Там само. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.2239. – Арк.39-39 зв.

²⁸³⁶ Там само. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.13. – Арк.5; Спр.153. – арк.7

²⁸³⁷ Там само. – Спр.105. – Арк.1.

²⁸³⁸ Там само. – Спр.13. – Арк.1.

²⁸³⁹ Там само. – Ф.1455. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.101

²⁸⁴⁰ Там само. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.101. – Арк.13; Ф.1471. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.7 зв.

²⁸⁴¹ Там само. – Ф.1471. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.7, 18-19.

²⁸⁴² Там само. – Ф.63. – Оп.1. – Спр.92. – Арк.1, 4 зв.

²⁸⁴³ Там само. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.101. – Арк.8

²⁸⁴⁴ Там само. – Ф.1455. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.2.

Після його смерті у 1767 р. посаду зайняв син Владислав²⁸⁴⁸. Михайло – підсудок Остерського повіту (1769 р.)²⁸⁴⁹.

Пригари. Войськовими товаришами Київського полку були брати Онуфрій (?–1766–1764–?) та Василь Пригари (1764 р.)²⁸⁵⁰. Онуфрій був також земським підсудком (1764 р.)²⁸⁵¹, земським суддю (1777 р.)²⁸⁵².

Солонини. Сергій Солонина – остерський сотник (1707, 1712, 1716, 1717, 1721 рр.)²⁸⁵³. Іван – остерський сотник (1721 р.)²⁸⁵⁴ та київський полковий суддя (1739 р.)²⁸⁵⁵. Михайло – остерський сотник у 1754–1767 рр.²⁸⁵⁶. Олександр – київський полковий обозний (?–1753–1761–?)²⁸⁵⁷, київський полковник (1766 р.)²⁸⁵⁸, полковий суддя (1777 р.)²⁸⁵⁹. Іван – городовий остерський отаман (1756 р.)²⁸⁶⁰, остерський сотник (1767 та 1772 р.)²⁸⁶¹, полковий хорунжий (1777 р.)²⁸⁶². Федір - військовий канцелярист Козелецького повіту²⁸⁶³. У 1788 р. засідателем остерського нижнього суду був Микита Солонина²⁸⁶⁴.

Стефанович Андрій, народився у 1699 р., у 1752–1757 рр. був возним та отаманом городовим остерським²⁸⁶⁵.

Танський Михайло – остерський козак (XVIII ст.), згодом полковий київський писар²⁸⁶⁶.

²⁸⁴⁵ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.2716. – Арк.1.

²⁸⁴⁶ Там само. – Спр.2716. – Арк.1.

²⁸⁴⁷ Там само. – Спр.2715. – Арк.1-6; Ф.71. – Оп.3. – Спр.13. – Арк.1; Спр.150. – Арк.16 зв., 65.

²⁸⁴⁸ Там само. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.150. – Арк.14 зв – 15.

²⁸⁴⁹ Там само. – Спр.153. – Арк.18.

²⁸⁵⁰ Там само. – Ф.51. – Оп.1. – Спр. 2716. – Арк.1; Ф.1455. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.2.

²⁸⁵¹ Там само. – Спр.2715. – Арк.1-6.

²⁸⁵² Там само. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.101. – Арк.8-8 зв.

²⁸⁵³ Там само. – Ф.51. – Оп.1. – Спр. 2716. – Арк.1; Ф.71. – Оп.3. – Спр.150. – Арк.36; Ф.1471. – Оп.1. – Спр.2. – Арк. 4 зв., 7, 18-19.

²⁸⁵⁴ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.4937. – Арк.1.

²⁸⁵⁵ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.104. – Арк.2.

²⁸⁵⁶ Там само. – Спр.2716. – Арк.1; Ф.71. – Оп.3. – Спр.150. – Арк.36; Ф.1471. – Оп.1. – Спр.2. – Арк. 4 зв., 7, 18-19.

²⁸⁵⁷ Там само. – Спр.880. – Арк.1-2; Спр.2239. – Арк.55 зв.; Ф.237. – Оп.1. – Спр.32. – Арк. 3.

²⁸⁵⁸ Там само. – Ф.1455. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.2.

²⁸⁵⁹ Там само. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.101. – Арк.12

²⁸⁶⁰ Там само. – Ф.64. – Оп.1. – Спр.94. – Арк.79.

²⁸⁶¹ Там само. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.150. – Арк.65; ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.1454. – Арк.1.

²⁸⁶² Там само. – Спр.105. – Арк.16.

²⁸⁶³ Там само. – Спр. 2716. – Арк.1.

²⁸⁶⁴ Там само. – Ф.1021. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.2.

²⁸⁶⁵ Там само. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.101. – Арк.8 зв.

²⁸⁶⁶ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.2239. – Арк.69.

Шуми. Матвій Шум – київський полковий осавул (?–1760–1777–?)²⁸⁶⁷, підкоморій Остерського повіту (1764 р.)²⁸⁶⁸. Павло – значковий товариш (1765 р.)²⁸⁶⁹, Федір – полковий київський хорунжий (1760 р.)²⁸⁷⁰.

²⁸⁶⁷ Там само. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.101. – Арк.12; Ф.237. – Оп.1. – Спр.32. – Арк. 3 зв.

²⁸⁶⁸ Там само. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.2715. – Арк.1-6.

²⁸⁶⁹ Там само. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.13. – Арк.5.

²⁸⁷⁰ Там само. – Ф.237. – Оп.1. – Спр.32. – Арк. 3 зв., 5-5 зв.

Додаток Д.4. Шляхта, що подавала документи до дворянських комісій,
але отримувала відмови

Остерська шляхта:

Александровичі. У 1796 р. внесені до дворянської родовідної книги.
Мешкали у с. Калита та у м.Васильків²⁸⁷¹;

Барановські. Мешканець Борзенського повіту полковий писар Пантелеймон
Барановський та титулярний радник Іван Барановський у 1787 р. надали до комісії
свідоцтво «12 благородных дворян»²⁸⁷². У 1843 р. Барановським було відмовлено у
дворянстві²⁸⁷³;

Даницькі. Василь Даницький, козак, у 1786 р. пред'явив Чернігівській
комісії свідоцтво 12 шляхтичів, за якими його дід Федір «вышел в г.Остер
оседлость свою принял»²⁸⁷⁴ ;

Дорогани, дворяни Переяславського повіту кінця XVIII ст.²⁸⁷⁵ ;

Закаблуцькі²⁸⁷⁶;

Калита²⁸⁷⁷;

Козловські²⁸⁷⁸;

Лапи. У 1784 р були внесені до VI частини Дворянської родовідної книги²⁸⁷⁹.
У 30-і рр. XIX ст. Герольдія позбавила їх дворянства. Шукали дворянського стану
також Лапекі та Данилевські-Лапи²⁸⁸⁰;

Лапи-Рубани. У 1784 р були внесені до VI частини Дворянської родовідної
книги²⁸⁸¹;

Лосі. Були внесені до IV частини родовідної книги Київської губернії²⁸⁸².
Одна з гілок цього роду осіла в Ніжині²⁸⁸³;

²⁸⁷¹ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.33, 52; Оп.2. – Спр.21. – Арк.1–575.

²⁸⁷² Там само. – Спр.305. – Арк.203; Оп.4. – Спр.5. – Арк.157.

²⁸⁷³ Там само. – Спр.305. – Арк.3, 52, 104.

²⁸⁷⁴ Там само. – Оп.4. – Спр.4. – Арк.433.

²⁸⁷⁵ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.3312. – Арк.23, 24.

²⁸⁷⁶ ДАКО. – Ф.782. – Оп.3. – Спр.136. – Арк.3 зв., 6, 22 зв, 27, 50, 59 зв.

²⁸⁷⁷ Там само. – Оп.1. – Спр.5055. – Арк.1, 4, 26, 44.

²⁸⁷⁸ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.150. – Арк.32 зв.

²⁸⁷⁹ Там само. – Оп.4. – Спр.4. – Арк.172 зв.

²⁸⁸⁰ Там само. – Оп.1. – Спр.266. – Арк.1-237. Спр.325. – Арк.1-314.

²⁸⁸¹ Там само. – Оп.4. – Спр.4. – Арк.172 зв.

Носкови. Були внесені до VI частини Дворянської родовідної книги Київської губернії²⁸⁸⁴. Чимало нащадків цього роду стали козаками Київського та Переяславського полків, займали уряди полкових канцеляристів, сотенних осавулів, військових товаришів та ін.²⁸⁸⁵;

Солонини. У 1792 р. внесені до VI частини родовідної книги²⁸⁸⁶. Засновником свого роду вони зазначали київського полковника Костянтина Солонину та його брата Василя²⁸⁸⁷;

Сулими. Семен Сулима отримав відмову 22 жовтня 1784 р. у визнанні дворянства від Київського депутатського зібрання²⁸⁸⁸;

Тетері. Козаки. Серед доказів до комісії пред'явили свідоцтво 12 дворян Чернігівського повіту²⁸⁸⁹. У 1787 р. внесені до Чернігівської дворянської родовідної книги²⁸⁹⁰;

Тополі (Топольські). 31 жовтня 1784 р. у дворянстві було відмовлено нащадку остерських бояр та священику с.Козари Івану Топольському²⁸⁹¹;

Туманські²⁸⁹²;

Штоми-Білики (Білики-Штоми). Наприкінці XVIII ст. у дворянстві було визнано біля 70 представників цього роду віком від 5 до 55 років²⁸⁹³.

Любецька шляхта²⁸⁹⁴;

Антоновичі. У 1792 р. на дворянство претендувало 113 осіб на прізвище. Справу розглядала Герольдія²⁸⁹⁵;

Бакуринські, визнані Герольдією у дворянстві в 1806 р.²⁸⁹⁶ ;

²⁸⁸² ДАКО. – Ф.782. – Оп.2. – Спр.382. – Арк.V зв., 353-353 зв.

²⁸⁸³ ВЗЗД ДАЧО у м.Ніжин. – Ф.343. – Оп.1. – Спр. 158. – Арк.7.

²⁸⁸⁴ ДАКО. – Ф.782. – Оп.2. – Спр.382. – Арк.V зв., 382-383.

²⁸⁸⁵ Там само. – Арк.383-385.

²⁸⁸⁶ ІР НБУВ. – Ф.XIV. – Спр.5128. – Арк.4.

²⁸⁸⁷ Там само. – Арк.2 зв.-3.

²⁸⁸⁸ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.167.

²⁸⁸⁹ Там само. – Оп.4. – Спр.4. – Арк. 471 зв.

²⁸⁹⁰ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. Вид. друге, доп... – С.120.

²⁸⁹¹ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.207; Спр.5. – Арк.115 зв – 116.

²⁸⁹² Там само. – Оп.1. – Спр.150. – Арк.49-50 зв.

²⁸⁹³ Там само. – Спр.21. – Арк.570 зв – 575; Спр.382. – Арк.47

²⁸⁹⁴ Більш докладно див.: Кондратьев І. Набуття нащадками любецької шляхти російського дворянства // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Вип. 33. – Серія "Історичні науки". – № 3. – Чернігів, 2006. – С.38-43.

²⁸⁹⁵ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.300, 363-364; РДІА. – Ф.1343. – Оп.16. – Спр.2285. – Арк.1-3

Барановські²⁸⁹⁷;

Богінські²⁸⁹⁸;

Богуші²⁸⁹⁹;

Борсуки (Борсукови)²⁹⁰⁰ ;

Бублики-Погорільські (Бубликі-Жлоби-Погорільські). У 1806 р. визнані у дворянстві²⁹⁰¹. У середині ХІХ ст. дворянами стали Жлоби-Погорільські, Бубликі-Погорільські²⁹⁰²;

Будлянські²⁹⁰³;

Величковські;

Гирманови (Гирмановичі)²⁹⁰⁴ ;

Гутари (Гутори)²⁹⁰⁵ ;

Даничі. У 1791 р. внесені до VI частини Дворянської родовідної книги²⁹⁰⁶;

Добронизькі. Наприкінці ХVІІІ ст. Київські дворянські депутатські збори Андрію Добронизькому в дворянстві²⁹⁰⁷;

Зеньковичі. Козаки с.Роїще. Пред'явили до комісії свідоцтво 12 шляхтичів з Мозиря та випис з гродських книг Мозирського повіту²⁹⁰⁸;

Казанські;

Каменецькі;

Ковтуневичі, визнані у дворянстві наприкінці ХVІІІ ст. Новгород-Сіверською комісією на основі свідоцтва 12 дворян, за рішенням Герольдії був виключений з дворянської родовідної книги²⁹⁰⁹;

²⁸⁹⁶ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.125. – Арк.293-293 зв.; Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т.1... – С.11-12.

²⁸⁹⁷ ДАКО. – Ф.782. – Оп.3. – Спр.136. – Арк.3 зв., 6, 22 зв, 27, 50, 59 зв.

²⁸⁹⁸ Там само.

²⁸⁹⁹ Лазаревский А.Л. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии... – С.21-22.

²⁹⁰⁰ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.261.

²⁹⁰¹ Там само. – Спр.84. – Арк.22 зв., 23 зв., 27 зв.

²⁹⁰² ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.14419. – Арк.2; Ф.133. – Оп.1. – Спр.277. – Арк. 204 зв., 291-292; Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. Т.2... – С.35.

²⁹⁰³ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.4. – Спр.3. – Арк.21; Миллер Д. Очерки из истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство... – С.61.

²⁹⁰⁴ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.480.

²⁹⁰⁵ Там само. – Арк.473-473 зв, 476.

²⁹⁰⁶ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.4644. – Арк.1.

²⁹⁰⁷ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.1-2.

²⁹⁰⁸ Там само. – Оп.4. – Спр 4. – Арк.432.

²⁹⁰⁹ Там само. – Оп.1. – Спр.192. – Арк.400.

Козли (Козлевичі, Козловські)²⁹¹⁰. На зламі XVIII – XIX ст. у с.Козли та на х.Козли мешкало 47 Козлевичів (Козлів), що претендували на російське дворянство²⁹¹¹;

Котовичі (Корчаки-Котовичі). Отримали витяг з дворянської книги 23 вересня 1803 р.²⁹¹². Корчаки-Котовичі наприкінці XVIII ст. були внесені до VI частини Дворянської родовідної книги Київської губернії. Користувалися гербом Корчак²⁹¹³;

Котовичі-Ковтуни. У 1786 р. пред'явили до комісії свідоцтво 12 «человек польской шляхты» з Мозирського повіту²⁹¹⁴;

Кувечинські. Наприкінці XVIII ст. Київські дворянські депутатські збори відмовили Герасиму Кувечинському²⁹¹⁵;

Масловичі²⁹¹⁶;

Мишки-Гришичі²⁹¹⁷;

Пероцькі (Ріпчичі-Пероцькі²⁹¹⁸). У 30-і рр. XIX ст. Герольдія позбавила дворянства Пероцьких²⁹¹⁹;

Посудевські²⁹²⁰;

Решинські-Пушкарі. 28 жовтня 1784 р. здобули свідоцтво дворян Речицького повіту з підтвердженням дворянського походження²⁹²¹;

Солтани²⁹²²;

Тарасевичі-Величковські²⁹²³. У 1787 р. внесені до Чернігівської дворянської родовідної книги²⁹²⁴;

²⁹¹⁰ ІР НБУВ. – Ф.1. – Спр.61605. – Арк. 2-100 зв.; ДАКО. – Ф.782. – Оп.3. – Спр.136. – Арк.3 зв., 6, 22 зв, 27, 50, 59 зв.

²⁹¹¹ Кондратьєв І. Боярський рід Козлів – засновники с. Козел // Михайло-Коцюбинське – селище рідне моє: Матеріали І–ІІІ М.-Коцюбинських історико-літературних читань. – Чернігів, 2016. – С.18-23; ДАЧО. – Ф.86. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.155; Ф.133. – Оп.1. – Спр.23. – Арк. 362-362 зв.

²⁹¹² ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.84. – Арк.8.

²⁹¹³ ДАКО. – Ф.782. – Оп.2. – Спр.382. – Арк.415-418.

²⁹¹⁴ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.4. – Спр.4. – Арк.105.

²⁹¹⁵ Там само. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.1-2.

²⁹¹⁶ ДАЧО. – Ф.86. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.142 зв.; Ф.133. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.350-354; Оп.4. – Спр.4. – Арк.43 зв.; ІР НБУВ. – Ф.2. – Спр.16137. – Арк.1-3.

²⁹¹⁷ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.294. – Арк.137; Спр.315. – Арк. 43, 364-365; Спр.325. – Арк.69.

²⁹¹⁸ Там само. – Спр.84. – Арк.22 зв., 23 зв., 27 зв.

²⁹¹⁹ Там само. – Спр.266. Арк.1-237. Спр.325. Арк.1-314.

²⁹²⁰ Там само. – Спр.84. – Арк.22 зв., 23 зв., 27 зв.

²⁹²¹ Там само. – Оп.4. – Спр.3. – Арк.86.

²⁹²² ДАКО. – Ф.782. – Оп.3. – Спр.136. – Арк.3 зв., 6, 22 зв, 27, 50, 59 зв.

²⁹²³ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.395. – Арк.274-274 зв.

Тупиці²⁹²⁵. У 1787 р. внесені до Чернігівської дворянської родовідної книги²⁹²⁶;

Щуковські²⁹²⁷;

Янки-Янченкі. В Козелецькому нижньому земському суді 2 листопада 1801 р. доводив свої права на дворянство Йосип Янко (Янко-Янченко)²⁹²⁸.

²⁹²⁴ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. Вид. друге, доп... – С.120.

²⁹²⁵ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.125. – Арк.293-293 зв., 439, 464; Спр.315. – Арк.137; Спр.325. – Арк.69.

²⁹²⁶ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Нариси історії козацьких полків. Вид. друге, доп... – С.120.

²⁹²⁷ РДА. – Ф.1343. – Оп.17, Ч.2. – Спр.4831. – Арк. 21-22, 57.

²⁹²⁸ ДАЧО. – Ф.133. – Оп.1. – Спр.73. – Арк.26.

Додаток Д.5. Монастирські володіння на території колишнього Остерського та Любецького староства Київського воєводства у другій половині XVII – XVIII ст.

Монастир	Рік	Маєтності (ким пожалувано):
Землі колишнього Остерського староства		
Київська митрополича кафедра	1660 р.	с.Самійлівка (привласнена), частина придбана у козака Брилевича ²⁹²⁹ ; хут. Бондарі, Отрохи, Рудня, Нова та Стара Гути ²⁹³⁰ ;
	1669-1678, 1687-1689 рр., 1729-1731 рр.	с.Вовчки (за пожалуванням київського полковника К.Солонини), не змогли пред'явити грамоту в 1729–1731 рр. ²⁹³¹ ;
	1700, 1709 рр.	двори у Моровську, сс. Соколівці, Рудні, Короп'є, хут. Бондарі та Сукачі (за пожалуваннями І.Мазепи та І.Скоропадського) ²⁹³² ;
	1709 р.	с.Церковище (за пожалуванням І.Скоропадського) ²⁹³³ ;
		Зазимський Миколаївський скиток над р.Десна ²⁹³⁴ ;
	1766 р.	землі під Моровськом ²⁹³⁵ .
Києво-Печерський	XV-XVIII ст.	сс. Старий Глібів (колишній Глібів), Сорокошичі, Ошиткі, Новосілки,

²⁹²⁹ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.66, 68.

²⁹³⁰ Там само. – С.68.

²⁹³¹ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.29-68. С.34,61.

²⁹³² Там само. – С.36, 39, 66.

²⁹³³ Там само. – С.65-66.

²⁹³⁴ Описи Київського намісництва 70-80-х років XVIII ст.: Описово-статистичні джерела... – С.54.

²⁹³⁵ ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.15-17.

монастир		Тарасовичі, Сваромьє, Вища та Нижня Дубечні ²⁹³⁶ ;
	XVII-XVIII ст.	с. Рожни ²⁹³⁷ ;
	1661 р.	с. Пухівка ²⁹³⁸ ;
	кінець XVII ст.	с. Сухінка ²⁹³⁹ ;
	опісля 1709 р.	с.Воропаїв ²⁹⁴⁰ ;
	кінець XVII – XVIII ст.	сс. Димерка, Богданівка, Рожнівка ²⁹⁴¹ ;
	до 1729–1731 рр.	сс. Пухівка, Макаровець та Сухинець ²⁹⁴² ;
	перша половина XVIII ст.	с.Бубнівка ²⁹⁴³ ;
	за купівлями 1729 та 1745 рр.	с.Княжичі ²⁹⁴⁴ ;
	1776 р.	«нива з дубровою» під Остром ²⁹⁴⁵ .
Київський Межигірський монастир	1653 р.	с.Чернін, за пожалуванням Б.Хмельницького ²⁹⁴⁶ ;
	1673 р.	два млини на р.Остер, за пожалуванням І.Самойловича ²⁹⁴⁷ ;
	1688 р.	с. Чернін, остров Новіки, млином на Юсківській греблі у Острі, за підтвердженням І.Мазепи ²⁹⁴⁸ ;

²⁹³⁶ ЦДІАК України. – Ф.130. – Оп.1. – Спр.85. – Арк.1-2; Ф.1021. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.1-1 зв., 3, 26; Василенко Н.П. Генеральное следствие о маенностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.40-41; ДАЧО. – Ф.132. – Оп.2. – Спр.9. – Арк. 7; ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.148. – Арк.16-20.

²⁹³⁷ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.5385. – Арк.4 зв.-5.

²⁹³⁸ Там само. – Арк.4 зв.-5.

²⁹³⁹ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маенностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.53.

²⁹⁴⁰ Там само. – С.35, 61.

²⁹⁴¹ Там само. – С.66; ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Спр.28114. – Арк.1-24.

²⁹⁴² Василенко Н.П. Генеральное следствие о маенностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.40-41.

²⁹⁴³ ІР НБУВ. – Ф.ІІ. – Спр.6852. – Арк.1-3.

²⁹⁴⁴ ДАЧО. – Ф.156. – Оп.2. – Спр.65. – Арк.8.

²⁹⁴⁵ ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.148. – Арк.11-15 зв.

²⁹⁴⁶ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.52; ІР НБУВ. – Ф.66. – Спр.59. – Арк.23.

²⁹⁴⁷ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 5 (1633-1699)... – С.131-132.

²⁹⁴⁸ Там само. – С.216-217.

	1690 р.	Юсківська гребля в Острі, за універсалом І.Мазепи ²⁹⁴⁹ ;
	1691 р.	грунт Жукинщина біля Козельця, за універсалом І.Мазепи ²⁹⁵⁰ ;
	1691 р.	сс. Карпилівка, Виповзів, Косачівка та Лутава, за універсалом І.Мазепи ²⁹⁵¹ ;
	1694 р.	пуща під с.Виповзів, за універсалом І.Мазепи ²⁹⁵² ; ченці посилалися на наявність універсалу І.Мазепи 1691 р. та І.Скоропадського 1718 р., сс.Виповзів, Крехаїв та Боденьки ²⁹⁵³ .
	1695 р.	озеро Колпят під с.Черніно, за універсалом І.Мазепи ²⁹⁵⁴ ;
	1707 (?) р.	Карпилівські та Лутавські ґрунти, Виповзовська пуща, за універсалом І.Мазепи ²⁹⁵⁵ ;
	перша чверть XVIII ст.	шинок в Острі ²⁹⁵⁶ ;
	передані до 1729–1731 рр.	с.Русанів та дер. Плоська Гоголівської сотні ²⁹⁵⁷ ;
	до 1727-1730 рр.	с.Євминка, за пожалуванням російського імператора Петра II (1727–1730 рр.) та гетьмана Д.Апостола ²⁹⁵⁸ .

²⁹⁴⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – Т. 5 (1633-1699)... – С.231; Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII – XVIII вв. – Т.1. – Вып.2... – С.92.

²⁹⁵⁰ Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг... – С.294-295.

²⁹⁵¹ ІР НБУВ. – Ф.66. – Спр.59. – Арк.22 зв.

²⁹⁵² ЦДІАК України. – Ф.64. – Оп.1. – Спр.94. – Арк.42.

²⁹⁵³ Там само. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.83. – Арк.2-2 зв., 23-23 зв.

²⁹⁵⁴ Батуринский архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг... – С.303.

²⁹⁵⁵ ЦДІАК України. – Ф.64. – Оп.1. – Спр.94. – Арк.42 зв

²⁹⁵⁶ Пенський А.Г., Лавренчук П.Я. Остер – європейське місто... – С.33.

²⁹⁵⁷ ІР НБУВ. – Ф.66. – Спр.59. – Арк.1 зв.; Василенко Н.П. Генеральное следствие о маестностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.66, 67.

²⁹⁵⁸ ІР НБУВ. – Ф.66. – Спр.59. – Арк.1 зв.

Київський Видубицький монастир	XVII – XVIII ст.	с.Літки ²⁹⁵⁹ ;
	1660 р.	сс. Літки, Рожни, Свиноїди та ін., за грамотою царя Олексія Михайловича ²⁹⁶⁰ ;
	1682 р.	грамота на маєтності Івана V та Петра I ²⁹⁶¹ ;
	Опісля 1709 р.	с.Ярославка Бобровицької сотні ²⁹⁶² ;
	1747 р.	судилися з військовим канцеляристом Федором Войною за ґрунти ²⁹⁶³ , з козаком Бішкалем за «два куфа водки» ²⁹⁶⁴ ;
	1769 р.	конфлікт за межу із Печерським монастирем ²⁹⁶⁵ ;
	1770 р.	розмежування земель с.Літки та Видубицького монастиря ²⁹⁶⁶ ; конфлікт з Печерським монастирем; конфлікт з остерським сотником ²⁹⁶⁷ ;
	до 1787 р.	винокурня у Євмінці ²⁹⁶⁸ .
Київський Свято- Михайлівський Золотоверхий	від 1560 р. до кінця XVIII ст.	Вигуровські землі біля с.Крехаїв, за універсалом Б.Хмельницького ²⁹⁶⁹ ; співвласниками маєтності була Києво-

²⁹⁵⁹ ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.100. – Арк.1-11 зв., 23-24; Ф.130. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.1-2; Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії Сіверщини (друга половина XVII-XVIII ст.) (частина 2)... – С.79-80; Мицик Ю., Тарасенко І. З нових документів до історії сіверщини (друга половина XVII – XVIII ст.) (частина 4)... – С.87; Документальна спадщина Свято - Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVII - XVIII ст... – С.187.

²⁹⁶⁰ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.43; Документальна спадщина Свято - Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVII - XVIII ст... – С.450; ІР НБУВ. – Ф.2. – Спр.27818. – Арк.1.

²⁹⁶¹ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.254. – Арк.9.

²⁹⁶² Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.60.

²⁹⁶³ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.254. – Арк.4.

²⁹⁶⁴ Там само. – Спр.2087. – Арк.1-4.

²⁹⁶⁵ Документальна спадщина Свято - Михайлівського Видубицького монастиря в Києві XVII - XVIII ст... – С.521-522.

²⁹⁶⁶ ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.154. – Арк.27.

²⁹⁶⁷ Там само. – Арк.27-27 зв.

²⁹⁶⁸ ЦДІАК України. – Ф.1847. – Оп.1. – Спр.120. – Арк.2-3.

²⁹⁶⁹ Александрович М.Н. Остерский уезд... – С.53; Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.45.

монастир		Печерська Лавра та Вознесенський Флорівський жіночий монастирі ²⁹⁷⁰ ;
	друга половина XVII – XVIII ст.	Старгородка ²⁹⁷¹ ;
	1671 та 1672 рр.	млини на р.Остер біля Старгородськи, за універсалом Д.Ігнатовича ²⁹⁷² ;
	1688, 1693, 17711, 1714 рр.	млини на р.Остер, за універсалами І.Мазепи ²⁹⁷³ та І.Скоропадського ²⁹⁷⁴ ;
	1693 р.	хут. Рижишин біля Вигурівщини ²⁹⁷⁵ ;
	1699 р.	універсал на маєтності І.Мазепи ²⁹⁷⁶ ;
	1713 р. (1712 р.?), 1715, 1716 рр.	сс. Крехаїв та Боденьки ²⁹⁷⁷ , універсал І.Скоропадського ²⁹⁷⁸ , грамота Петра І ²⁹⁷⁹ ;
	1713 р.	сс.Княжичі та Блістова, за пожалуванням І.Скоропадського ²⁹⁸⁰ ;
	1776 р.	Позивалися на козака К.Бондаревича ²⁹⁸¹ .

²⁹⁷⁰ ДАЧО. – Ф.156. – Оп.2. – Спр.57. – Арк.6-7, 10, 13.

²⁹⁷¹ Добровольский П.М. Юрьевская Божница... – С.79; ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.153. – Арк.52-53 зв.; Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки... – Біла Церква, 2009. – С.231.

²⁹⁷² Добровольский П.М. Юрьевская Божница... – С.78; Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. з фондів Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського. Зб. док... – С.86-87; Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.46.

²⁹⁷³ Батурицкий архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг... – С.281-282; Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Зб. док... – С.89-90.

²⁹⁷⁴ Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Зб. док... – С.105-106, 111-113.

²⁹⁷⁵ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.45.

²⁹⁷⁶ Батурицкий архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг... – С.312-314; Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Зб. док... – С.91-92.

²⁹⁷⁷ Сказания о населенных местностях Киевской губернии или Статистические, исторические и церковные заметки... – Біла Церква, 2009. – С.231; Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.46, 62

²⁹⁷⁸ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.69; Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.46, 62; Добровольский П.М. Юрьевская Божница... – С.78; Документальна спадщина Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві XVI–XVIII ст. з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Зб. док... – С.113-114.

²⁹⁷⁹ ІР НБУВ. – Ф.66. – Спр.59. – Арк.21.

²⁹⁸⁰ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.36, 45, 46, 62.

²⁹⁸¹ ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.154. – Арк.65-65 зв.

Києво-Братський Богоявленський монастир	1660 р.	с.Косачівка ²⁹⁸² ;
	1674 р.	право збирати «показанщину» и «поколюсщину» з шинків Моровська, за пожалуванням київського полковника К.Солонини ²⁹⁸³ ;
	1686 р.	ченці претендували на маєтності в Острі ²⁹⁸⁴ ;
	1687 р.	«приселки» Косачівка та Лутава, за пожалуванням козелецького сотника С.Солонини ²⁹⁸⁵ ;
	1688 р.	млини під Старим Остром, за універсалом І.Мазепи ²⁹⁸⁶ ;
	1689 -1690 рр.	с.Карпилівка, за наданням київського полковника Г.Карповича ²⁹⁸⁷ ;
	1693 р.	с.Виповзів, універсалом І.Мазепи ²⁹⁸⁸ ;
	1693 р.	берег біля перевозу під с.Карпилівка, сс.Косачівка та Лутава, млини біля Карпилівки, Лутави та в Острі, універсалом І.Мазепи ²⁹⁸⁹ ;
	1693 р.	с.Виповзів, універсалом І.Мазепи ²⁹⁹⁰ ;
	1694 р.	спроба привласнити виповзівський перевіз через Десну ²⁹⁹¹ ;
1694 р.	землі Проскурівська, Сорокушинська,	

²⁹⁸² Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.68.

²⁹⁸³ Там само. – С.107.

²⁹⁸⁴ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 5 (1633-1699)... – С.193; Лучицкий И. В. Гетман Мазепа и остерские общие земли... – С.112.

²⁹⁸⁵ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.68; ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.179. – Арк.1-5.

²⁹⁸⁶ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.68; Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.42.

²⁹⁸⁷ Лучицкий И. В. Гетман Мазепа и остерские общие земли... – С.112.

²⁹⁸⁸ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – Т. 5 (1633-1699)... – С.266.

²⁹⁸⁹ Там само. – С.263-264; ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.151. – Арк.89.

²⁹⁹⁰ Лучицкий И. В. Гетман Мазепа и остерские общие земли... – С.113-114.

²⁹⁹¹ ДАЧО. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.151. – Арк.89.

		Шикгельська, Ходіївська, Бубліківська, угіддя Вирище, Крова, Яма, Плотич, Чорна Плавля, Соловецьке, Сокирки, Семгі, Мицки, острови Железняк і Медведків, млини на р.Лунавці під Карпилівкою, й пусті місця на двори в Острі, за грамотою царів Івана V та Петра I ²⁹⁹² .
	1698 р.	сс. Виповзів, Лутава, Карпилівка Косачівка, за універсалом І.Мазепи ²⁹⁹³ ;
	1728 р.	право на Остерський остров, універсалом Д.Апостола ²⁹⁹⁴ ; судова справа по забороні користуватись карпилівською та лутавськими пуццями ²⁹⁹⁵ ;
	1729–1731 рр.	сс.Карпилівка, Виповзів, Лутава, Косачівка ²⁹⁹⁶ .
	XVIII ст.	маєтності біля м.Моровська ²⁹⁹⁷ ;
	XVIII ст.	дер. Нова Гута, у спільному володінні з козаками ²⁹⁹⁸ .
Свято- Георгієвський Козелецький чоловічий монастир	1656 р.	земля під Козельцем ²⁹⁹⁹
	1658 р.	с.Бірки, за універсалом І.Виговського ³⁰⁰⁰ ;
	1683 р.	хут. Фіалковський ³⁰⁰¹ ;
	1687, 1710 р.р.	с.Данівка, за пожалуванням київських полковників К.Солонини ³⁰⁰² , та

²⁹⁹² Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.69.

²⁹⁹³ Там само. – С.68; ЦДІАК України. – Ф.1021. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.2 зв.

²⁹⁹⁴ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.69.

²⁹⁹⁵ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.1416-1421. – Арк.1-1 зв.

²⁹⁹⁶ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маєтностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.35.

²⁹⁹⁷ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.5128. – Арк.4.

²⁹⁹⁸ ЦДІАК України. – Ф.1021. – Оп.2. – Спр.1. – Арк.2 зв.

²⁹⁹⁹ В. РАУ-РАН Кг. – Rps. 272. – Ark.8 v.

³⁰⁰⁰ Бузун О.В. Історія Остерщини (нариси історії)... – С.61.

³⁰⁰¹ ЦДІАК України. – Ф.165. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.1-1 зв.

³⁰⁰² Там само. – Спр.6. – Арк.1.

		Ф.Вольського ³⁰⁰³ , універсалом І.Скоропадського ³⁰⁰⁴ ;
	1693 р.	хут. Борсуків ³⁰⁰⁵ ;
	1703 р.	млин на р.Остер ³⁰⁰⁶ ;
	1705 р.	млин під Козельцем на р.Махна ³⁰⁰⁷ ;
	1709, 1713 рр.	млини та сс. Гломазда, Шуляки та Ліхолітки ³⁰⁰⁸ ;
	1722 р.	грунти біля с.Опенькі ³⁰⁰⁹ ;
	1727 р.	комори на ринку в Козельці ³⁰¹⁰ ;
	1729–1731 рр.	маєтності у сс.Данівка, Гламазди, м.Козелець, сс. Серединка та Надинівка ³⁰¹¹ .
Переяславський кафедральний монастир	XVIII ст.	шинок в Острі ³⁰¹² ;
	1774 р.	Кононовські луки ³⁰¹³ ;
Київський Кирилівський монастир	1729–1731 рр.	с.Чернін (41 двір) та Юркова гребля під Остром ³⁰¹⁴ .
Чернігівський Свято- Успенський	1669-1672 рр., 1719 р.	сс. Копачів та Сіножатське, Серединка, Надинівка, за пожалуванням Д.Ігнатовича, універсалом І.Мазепи (на Копачів та

³⁰⁰³ ЦДІАК України. – Ф.165. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.1.

³⁰⁰⁴ Там само. – Спр.21. – Арк.1-2.

³⁰⁰⁵ Бузун О.В. Історія Остерщини (нарис історії)... – С.68.

³⁰⁰⁶ ІР НБУВ. – Ф.ХІV. – Спр.2449-2454. – Арк.6.

³⁰⁰⁷ ЦДІАК України. – Ф.165. – Оп.1. – Спр.11. – Арк. 1; Спр.12. – 2 арк.

³⁰⁰⁸ Там само. – Спр.15. – Арк.1-1 зв.; Спр.16. – Арк.1-2; Спр.22. – Арк. 1-2; Спр.18. – Арк.1-2.

³⁰⁰⁹ Там само. – Спр.32. – Арк.1

³⁰¹⁰ Там само. – Спр.34. – Арк.1-1 зв.

³⁰¹¹ Описи Київського намісництва 70-80-х років ХVІІІ ст.: Описово-статистичні джерела... – С.55, 203, 303; Василенко Н.П. Генеральное следствие о маенностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.33, 65

³⁰¹² Пенський А.Г., Лавренчук П.Я. Остер – європейське місто... – С.33.

³⁰¹³ ЦДІАК України. – Ф.71. – Оп.3. – Спр.84. – Арк.5, 29-29 зв.

³⁰¹⁴ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маенностях Киевского полка 1729-1731 гг... – С.42.

Єлецький монастир		Сіножатське), універсалом а у 1719 р. – І.Скоропадського ³⁰¹⁵ .
Троїцько-Іллінський монастир	1767 р.	двори у Носівці ³⁰¹⁶ .
Землі колишнього Любецького староства		
Києво-Печерська Лавра	XV-XVIII ст.	сс. Навози та Мньов ³⁰¹⁷ ;
	XVIII ст.	Газениччина, Суховирщина. ґрунти в сс. Кукарі Скугарі (спільно із Видубицьким монастирем) ³⁰¹⁸ .
Свято-Успенський Єлецький монастир	XVIII ст.	сс. Мохнатин, Яриловичі, двори у Любечі ³⁰¹⁹ .
Чернігівська єпископська кафедра	середина XVII - XVIII ст.	с.Козел ³⁰²⁰ .
Троїцько-Іллінський монастир	XVIII ст.	двори у сс.Зліїв, Петруші, Розсудів, Убіжичі, Неданчичі, Грабів ³⁰²¹ .
Любецький монастир Св.	XVIII ст.	сс. Скугарі, Антоновичі, Плехів та Миси ³⁰²² .

³⁰¹⁵ Там само. – С.33.

³⁰¹⁶ В. PAU-PAN Kг. – Rps.261. – Ark.34 v.

³⁰¹⁷ Владимирский-Буданов М. Церковные имущества в Юго-Западной России XVI в... – С.4-5; Клепатский П. Очерки по истории земли Киевской... – С.241.

³⁰¹⁸ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729-1730 гг... – С.58-59.

³⁰¹⁹ В. PAU-PAN Kг. – Rps.261. – Ark.23 -24 v.

³⁰²⁰ Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии // Прибавления к Черниговским Епархиальным Известиям. – 1863. –№ 20. –15 октября. – С.671-672.

³⁰²¹ Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Черниговского полка 1729-1730 гг... – С.44, 57, 60; ЦДІАК України. – Ф.57. – Оп.1. – Спр.6. – Ark. 593,931; Ф.110. – Оп.1. – Спр.1. – Ark.50 зв ; Лазаревский А.Л. Обзорение Румянцевской описи Малороссии... – С.48, 51; Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.6... – С.233.

³⁰²² В. PAU-PAN Kг. – Rps.273. – Ark.54-54 v., 60-61. Бондар О., Веремейчик О., Кондратьев І. До історії Любецького Антоніївського монастиря: результати та перспективи досліджень... – С.14-21; Кондратьев И. Любечский мужской монастырь Св. Антония (к вопросу о хронологических рамках существования) //

Антонія		
П'ятницька церква Любеча	XVI-XVIII ст.	Зміївський (Церковний) «остров» ³⁰²³ .

Археологические исследования в Еврорегионе “Днепр” в 2011 г.: Научный ежегодник. – Чернигов, 2012. – С.49-52;
Його ж. Монастирське землеволодіння XVII–XVIII ст. на території Любецької околиці // Чернігівські
старожитності: Збірник наукових праць. – Чернігів, 2015. – Вип. 2 (5). – С.147-150

³⁰²³ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн.6... – С. 218, 222; Кондратьев И.В. З історії
П'ятницької церкви Любеча у XVI–XVIII ст... – С.30-33.

Додаток Е.1. Список опублікованих праць за темою дисертації

Монографії:

1. Кондратьєв І.В. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.) / І.В.Кондратьєв. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2014. – 384 с.

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

2. Кондратьєв І.В. Набуття нащадками любецької шляхти російського дворянства / І.В.Кондратьєв // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. – Вип. 33. – Серія “Історичні науки”. – № 3. – Чернігів, 2006. – С.38-43.
3. Кондратьєв І.В. До джерел формування служебної шляхти Любецької волості / І.В.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2006. – №3. – С.38-45.
4. Кондратьєв І.В. Любецька волость наприкінці XV – на початку XVI ст. / І.В.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2006. – №6. – С.27-37.
5. Кондратьєв І.В. Любецька волость у першій половині – середині XVI ст. / І.В.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2008. – №1. – С.22-30.
6. Кондратьєв І.В. Любеч (матеріали до довідково – енциклопедичних видань) / І.В.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2008. – №2. – С.35-45.
7. Доманова Г.С., Кондратьєв І.В. Кордон землеволодінь Чернігівського магістрату першої половини XVII ст. / Г.С.Доманова, І.В.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2008. – №3. – С.68-74.
8. Кондратьєв І. Любецька волость у 1471 – 1480 рр. / І.В.Кондратьєв // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – Вип. 73. – Серія “Історичні науки”. – № 6. – Чернігів, 2009. – С.110-115.
9. Кондратьєв І. Радутьє – Радутовщина – Радуль (або скільки років Радуюлю?) / І.В.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2010. – №2-3. – С.65-68.

10. Кондратьєв І.В. Шляхта Любецького староства як джерело поповнення Війська Запорізького / І.В.Кондратьєв // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Випуск 52 (спецвипуск). – К., 2011. – С.310-318.
11. Кондратьєв І. Скільки років Ріпкам? / І.В.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2011. – №6. – С.23-32.
12. Ситий Ю., Кондратьєв І. Етапи існування Любецького замку в XIV – XVII ст. (за матеріалами археологічних досліджень Б. О. Рибаківа) / Ю.Ситий, І.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2012. – №5-6. – С.12-21.
13. Кондратьєв І.В. Батьківщина Івана Сулими село Рогоща / І.В.Кондратьєв // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць. – 2012. – Вип. 66. – К., 2012. – С.19-24.
14. Кондратьєв І. Наслідки Люблінської унії 1569 р. для служебної шляхти Любецького староства Київського воєводства / І.В.Кондратьєв // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка. – Вип. 106. – Серія “Історичні науки”. – № 9. – Чернігів: ЧНПУ, 2012. – С.37-44.
15. Кондратьєв І. Битва під Лоевим 1649 р. (спроба узагальнення) / І.В.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2014. – №4. – С.3-16.
16. Кондратьєв І. Битва «під Ріпками» / І.В.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2014. – №5 – С.3-12.
17. Бондар О., Волков М., Кондратьєв І. Невідомий малюнок Любеча 1651 р. / О.Бондар, М.Волков, І.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2015. – №4. – С.44-56.
18. Кондратьєв І. В. До історії козацько-шляхетського роду Силичів / І.В.Кондратьєв // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К.: «Видавництво «Гілея», 2017. – Спеціальний випуск. – С.31-34.
19. Кондратьєв І. Політичний вибір служебної шляхти замків Київського воєводства в середині XVII ст. (на прикладі шляхти Любецького та Остерського староств) / І.В.Кондратьєв // Вісник Чернігівського національного

педагогічного університету. – Вип.145. – Серія: Історичні науки / ЧНПУ імені Т.Г.Шевченка; гол. ред. Носко М.О. – Чернігів: ЧНПУ, 2017. – С.39-43.

20. Кондратьєв І. В. Остерські бояри та козаки Білики / Bilyky – osters boyars and cossack / І.В.Кондратьєв // Гілея: науковий вісник. – К. : «Видавництво «Гілея», 2018. – Спеціальний випуск. Історичні науки. – С.16-18.

Статті в періодичних іноземних виданнях:

21. Кондратьєв І.В. Шляхта Любецького староства у 1571 р. / І.В. Кондратьєв // Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны : Зборнік навуковых артыкулаў. Вып.1. – Гомель: Гомельскі дзяржаўны універсітэт імя Францыска Скарыны, 2012. – С.6-10.
22. Кондратьєв І.В. Любецьке та Лоевське староства у войнах з Московскаю дзяржаваю (кінець XVI – перша паловіна XVII ст.) / І.В. Кондратьєв // Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны : Зборнік навуковых артыкулаў. Вып. 3 / рэдкал.: Р. Р. Лазько (галоўны рэд.) [і інш.]. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2014. – С.7-11.
23. Кондратьєв І. Любецька шляхта на службе: від Речі Посполітої до Війска Запорозького / І.В.Кондратьєв // Homo Historicus 2016. Гадавік антрапалагічнай гісторыі / пад. рэд. А.Смаленчука. – Вільня: Беларускае колегіум, 2016. – С.34-44.
24. Кондратьєв І. В. Нащадкі служебной шляхты в оточенні Леонція та Павла Полуботків / І.В. Кондратьєв // Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны: Зборнік навуковых артыкулаў. Вып.4. – Гомель: ГДУ імя Францыска Скарыны, 2015. – С.37-42.
25. Кондратьєв І. В. Служебна шляхта Остерскаго староства Київскаго воеводства Речі Посполітої: спроба этнічнай стратифікацыі / І. В. Кондратьєв // Гістарычныя шляхі беларускага народа і суседзяў: узаемадзеянне і ўзаемаўплывы: Зборнік навуковых артыкулаў. Вып.2. – Гомель, ГДУ імя Ф. Скарыны, 2016. – С.61-68.

26. Кондратьев І. Любецьке-Лоевське староство за лівобережних походів Януша Радзивілла / І.В.Кондратьев // Acta Anniversaria: збірник наукових прац / уклад. А.У.Блінец; рэд.кал. А. А. Гужалоўскі (гал. рэд.) і інш.; Мін-ва культуры Рэсп. Беларусь, Нац. гіст-культ. музей-запаведнік «Нясвіж». Т. 4. – Нясвіж, 2018. –С. 144-159.
27. Кондратьев І. Шляхта Любецько-Лоевського староства: проблеми політичного вибору та зміни правового статусу (XV-XVII ст.) / І.В.Кондратьев // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – 2018. – №49. – Беласток: Wydawnictwo «Białoruskie Towarzystwo Historyczne», 2018. – S.25-37.

Статті апробаційного характеру:

28. Кондратьев І.В. Лоевське староство у 1585 – середині XVII ст. / І.В. Кондратьев // Пятая міжнародная Доунараўскія чітанні. – Гомель, 2005. – С.195-204.
29. Кондратьев І.В. Лоевська округа у XVI ст. (до 420-річчя утворення Лоевського староства) / І.В. Кондратьев // Гісторыя Лоеўскай зямлі. Факты, Каментарыі: Матэрыялы міжнароднай навук.-практычнай канферэнцыі, прысвечанай 500-годдзю утварэння г.п. Лоеў (Лоеў, 20 кастрычніка 2005 г.) / Рэд.кал. С.А.Чаропка (адк. рэд.) і інш. – Гомель, 2006. – С.27-30.
30. Кондратьев І.В. Нащадкі шляхты Любецького староства на урядах батуринських сотників (друга половина XVII – XVIII ст.) / І.В. Кондратьев // Батуринські чітання. 2007: Збірник наукових праць. – Ніжин: ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2007. – С.158-161.
31. Кондратьев І. В. Маєтності родини Полуботків в Любецькій окрузі (друга половина XVII – XVIII ст.) / І. В. Кондратьев // Чернігівські старожитності: Матеріали наукової конференції “Архітектурні та археологічні старожитності Чернігово-Сіверської землі”. – Чернігів: НАІЗ “Чернігів стародавній”, 2006. – С.71-75.

32. Кондратьев И.В. К вопросу о происхождении казацкой элиты Гетманщины (вторая половина XVII – XVIII вв.) / И.В. Кондратьев // Юг России в прошлом и настоящем: история, экономика, культура: в 2 т.: сб. науч. тр. IV Междунар. науч. конф. / Отв. ред. И.Т. Шатохин (г. Белгород, 8 декабря 2006 г.). – Белгород: Изд-во БелГУ, 2007. – Т.2. – С.9-18.
33. Кондратьев І.В. До питання про кордони земельних володінь Чернігівського магістрату / І.В.Кондратьєв // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів: РВК “Деснянська правда”, 2007. – С.439-444.
34. Кондратьев І.В. Спроба локалізації кордонів Любецького та Лоевського староств у XVI – першій половині XVII ст. / І.В.Кондратьєв // “Беларусь і суседзі: гістарычныя шляхі, узаемаадзезанне і ўзаемааўплывы” [тэкст] : зборнік навуковых артыкулаў / рэдкал.: Р. Р. Лазько (галоўны рэд.) [і інш.]. – Гомель: ГДУ імя Ф. Скарыны, 2010. – С.29-36.
35. Кондратьев І. В. Любеч у військових конфліктах XV – першої половини XVII ст. / І.В.Кондратьєв // Военна історія Середньої Наддніпрянщини. Науковий збірник. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 15 березня 2012 р. – К.: Національний військово-історичний музей України, 2012. – С.95-100.
36. Кондратьев И.В. Древнерусские города-замки как центры формирования военно-служебного сословия Великого княжества Литовского / И.В.Кондратьев // Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств. Международная конференция. Материалы. – Москва: Институт всеобщей истории РАН, Ростовский музей-заповедник, 2012. – С.93-96.
37. Бондар О., Кондратьев І. Археологічні розвідки на території селища XVII – XIX ст. Пересаж у 2011 р. / О.Бондар, І.Кондратьєв // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. Вип. 21. – Ч.1. – К.: Центр пам’яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. – С.65-69.

38. Кондратьєв І.В. Батьківщина запорозького гетьмана Івана Сулими село Рогоща / І.В. Кондратьєв // Запорізька Січ і Українське козацтво: Зб. наук. праць. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. – С.140-148.
39. Кондратьєв І.В. Нащадки любецької шляхти на службі Гетьманської держави у XVIII ст. / І.В. Кондратьєв // Розумовські зустрічі: матеріали науково-практичної конференції «Розумовські зустрічі» (28 листопада 2012 року). Вип.1. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2012. – С.187-192.
40. Кондратьєв І. Перша Лоевська битва 1649 р. (спроба узагальнення) / І. Кондратьєв // Воєнна історія України. Волинь та Полісся [Текст] : зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук. військово-історичної конф., 25–26 квітня 2013 р. – К.: Національний військово-історичний музей України, 2013. – С.100-103.
41. Кондратьєв І.В. З історії П'ятницької церкви Любеча у XVI–XVIII ст. / І.В.Кондратьєв // Хрещення Київської Русі: визначна подія в історії українського народу (матеріали науково-практичної конференції). – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2013. – С.30-33.
42. Бондар О., Кондратьєв І. Пізньосередньовічний Листвен (за археологічними та писемними джерелами) / О.Бондар, І.Кондратьєв // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць. Вип. 22. Ч.1. – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. – С. 181-186.
43. Кондратьєв І.В. Любецька сотня Чернігівського полку: до питання формування / І.Кондратьєв // Розумовські зустрічі: збірник наукових праць. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2014. – С. 234-243.
44. Кондратьєв І. В. Любецьке міщанство в системі оборони староства (друга половина XVI – перша половина XVII ст.) / І.Кондратьєв // Гарадзенскі соцыум. Чалавек у прастары города. XV-XX ст.: Матэрыялы міжнароднай навуковай канференцыі (Гародня, 7-8 лістапада 2014 г.) / Пад ред. А.Ф. Смаленчука і А.К. Крауцэвыча. – Мінськ : Зміцер Колас, 2015. – С.57-68.
45. Кондратьєв І.В. Любецьке староство Київського воеводства Речі Посполитої у війнах з Московською державою (кінець XVI – перша половина XVII ст.) / І.В.

- Кондратьєв // *Studia internationalia* : Матеріали IV Міжнародної научної конференції «Западний регіон Росії в міжнародних відносинах Х-ХХ вв.». (1-3 липня 2015 г.). – Брянськ: РІО БГУ, 2015. – С.62-67.
46. Кондратьєв І. Монастирське землеволодіння XVII–XVIII ст. на території Любецької околиці / І.Кондратьєв // *Чернігівські старожитності* : Збірник наукових праць; [редкол.: А. М. Острянка (голова) та ін.]. – Чернігів : Десна Поліграф, 2015. – Вип. 2 (5). – С.147-150.
47. Кондратьєв І. Службна шляхта Остерського та Любецького староств Київського воєводства – слов'янська та тюркська складники формування / І. Кондратьєв // *Славістична збірка*. Вип.1: 3б. статей за матеріалами Перших Міжнародних наукових Соханівських читань (м.Київ, 18 листопада 2014 р.) / За ред. Д.Гордієнка та В.Корнієнка. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ, 2015. – С.317-325.
48. Кондратьєв І.В. Універсали українських гетьманів любецькій шляхті / І.В.Кондратьєв // *Розумовські зустрічі: збірник наукових праць*. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2015. – Вип. 2. – С. 199-206.
49. Кондратьєв І.В. Любецька шляхта у «лівобережних» планах гетьмана Петра Дорошенка / І.В.Кондратьєв // *Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350 -ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка (16 жовтня 2015 р., м.Київ) / упоряд. Є.Луняк; Музей гетьманства*. – Ніжин: НДУ ім. М.Гоголя, 2015. –С.87-94.
50. Кондратьєв І. Євреї-орендарі Любеча напередодні Хмельниччини / І.Кондратьєв // *Євреї Лівобережної України. Історія та культура. Матеріали Х Міжнародного наукового семінару / Чернігівська обласна єврейська община, БСФ «Хасде Естер»*. – Чернігів: Вид-во «Десна-Поліграф», 2015. – С.3-10.
51. Кондратьєв І. Метричні книги церков Любеча: інформаційний потенціал джерела / І.Кондратьєв // *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали XIV Міжнародної наукової конференції (25 травня – 3 травня 2016 р.)*. – К.: НКПКЗ, 2016. – С.109-111.

52. Кондратьев І. Міщансько-боярські роди міст-замків Київського воєводства Остра та Любеча: межі стратифікації станів / І.Кондратьев // Гарадзенскі соцыум. Горад і яго жыхары: партрэт на фоне эпохі Х – ХХ стст. : зборнік навуковых артыкулаў / Пад рэд. А.Ф. Смаленчука. – Мінськ : Зміцер Колас, 2016. – С.27-34.
53. Кондратьев І.В. Володарі Любеча за часів Великого Князівства Литовського / І.В.Кондратьев // Розумовські зустрічі: збірник навукових праць. – Чернігів: Сіверський центр післядипломної освіти, 2016. – Вип. 3. – С.193-203.
54. Кондратьев И. В. Любеч как один из центров военной организации Чернигово-Северщины в XIII–XVII вв. / И.В.Кондратьев // Город Средневековья и раннего Нового времени II (V): археология, история. Материалы V Всероссийского семинара. Ноябрь 2013 г. / Под ред. И.Г.Бурцева. – Тула: Государственный военно-исторический и природный музей-заповедник «Куликово поле», 2016. – С. 30-36.
55. Кондратьев І. Польська колонізація лівобережних староств Київського воєводства у першій половині XVII ст. / І. Кондратьев // Україна між Польщею та Росією : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, приуроченої до 330-ї річниці Вічного миру (1686) і 350-ї річниці Андрусівського перемир'я (1667) (23 грудня 2016 р., м. Київ) / упоряд. Є. М. Луняк; Музей гетьманства. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2016. – С.31-39.
56. Кондратьев І. Боярський рід Козлів – засновники с. Козел / І. Кондратьев // Михайло-Коцюбинське – селище рідне моє : Матеріали І–ІІІ М.-Коцюбинських історико-літературних читань. – Чернігів : Видавець Лозовий В.М., 2016. – С.18-23.
57. Бондар О., Веремейчик О., Кондратьев І. До історії Любецького Антоніївського монастиря: результати та перспективи досліджень / О.Бондар, О.Веремейчик, І.Кондратьев // Чернігівські старожитності : зб. навукових праць. – Чернігів: Десна Поліграф, 2016. – Вип.4 (7). – С.14 – 21.
58. Кондратьев І.В. Лоевське староство наприкінці XVI – першій половині XVII ст. / І.В.Кондратьев // Днепроvский паром. Материалы научно-

исследовательского полевого семинара «Культурно-исторический потенциал Восточного Полесья и перспективы развития регионального туризма» (11-12 августа 2016 г., г. Брагин); Международных историко-краеведческих чтений «Днепровский паром» (8-9 августа 2017 г., г. Лоев). – Минск: ОО «Белорусский зеленый крест», 2017. – С.70-74.

59. Кондратьев І.В. Земельні пожалування гетьмана І. Самойловича нащадкам служебної шляхти «українних» замків Північного Лівобережжя / І.В.Кондратьев // Батуринська старовина: зб. наук. пр. – 2017. – Вип. 6. – Ніжин: Лисенко М.М., 2017. – С. 22-26.
60. Кондратьев І. Метричні книги церков Любеча як джерело вивчення Російської імперської політики до національних та релігійних меншин / І.Кондратьев // Євреї Лівобережної України. Історія та культура. Матеріали XII Міжнародного наукового семінару. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2017. –С.3-8.
61. Кондратьев І.В. Князі Вишневецькі на старостинських урядах Любецького староства / І.В.Кондратьев // Днепровский паром. Природное единство и историко-культурное взаимодействие белорусско-украинского пограничья. Материалы международной конференции (26-27 апреля 2018 г., г.Гомель) / рекол. В.М. Метлицкая (отв. ред.) [и др.]. – Минск: Издательство «Четыре четверти», 2018. – С.44-50.
62. Кондратьев І. Участь шляхти Речицького повіту у виборах в дворянські інституції Чернігівського намісництва в 1796 році / І.Кондратьев // Беларусь праз прызму рэгіянальнай гісторыі : Рэчыцкі край. Да 150-годдзя з дня нараджэння Мітрафана Доўнара-Запольскага) : зб. навук. арт. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т гісторыі, Гом. дзярж. ун-т ім. Ф.Скарыны, Рэч. райвыканкам: уклад А.Б. Доўнар, В.М. Лебедева; навук. рэд.: В.Ф. Голубеў. – Мінск : Беларуская навука, 2018. – С.305-312.

Статті, в яких додатково розкриваються результати дослідження:

63. Кондратьев И. В. Под Литвою, Москвою та Польщею (до історії сіл Чернігівського району у XV – першій половині XVII ст.) / І. В. Кондратьєв. – Чернігів, 2005. – 152 с.
64. Кондратьєв І.В. Порівняльна характеристика замків Лівобережної України XVI – XVIII ст. (на прикладі Любеча та Батурина) / І.В.Кондратьєв // Батуринська Старовина: Збірник наукових праць присвячений 300-літтю Батуринської трагедії / Упорядник В.Коваленко. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2008. – С.39-51.
65. Кондратьєв І. Нова „стара” еліта Гетьманщини / І.В.Кондратьєв // Чернігівщина incognita. – Чернігів, 2008. – Вид.2. Доп. та випр. – С.61-72.
66. Кондратьєв І.В. Село Шестовиця у першій половині XVII ст. / І.В.Кондратьєв // Село над Десною – Шестовиця: збірник статей і матеріалів / Відп. ред. О.Б. Коваленко та ін. – Ніжин: ТОВ “Видавництво Аспект-Поліграф”, 2009. – С.140-142.
67. Кондратьєв І. Землевласники Пакуля – шляхетсько-козацький рід Михневичів / І.В.Кондратьєв // “Покуль поживемо тут”: Збірник статей і матеріалів. – Ніжин: “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2010. – С.11-14.
68. Кондратьєв І.В. Село Навози у литовсько-польську добу (XV – XVII ст.) / І.В.Кондратьєв // Дніпровське: минуле та сьогодення. Збірник статей та матеріалів / Коваленко О.Б. (відп. ред.) та ін. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2011. – С.32-35.
69. Кондратьєв І. Рецензія на книгу: «Смеялось время над людьми, упорно люди храм взводили». Сборник материалов по истории украинско-русского рода XVI – XX вв. Составитель В.К. Шахбазова. – М.: “Древлехранилище”, 2008. – 364 с. / І.В.Кондратьєв // Сіверянський літопис. – 2011. – №5. – С.155-161.
70. Кондратьєв И. Любечский мужской монастырь Св. Антония (к вопросу о хронологических рамках существования) / И. Кондратьев // Археологические исследования в Еврорегионе “Днепр” в 2011 г.: Научный ежегодник. – Чернигов: Десна Полиграф, 2012. – С.49-52.

71. Кондратьев И.В. Роль Любечского старства в войнах с Московским государством (конец XV – первая половина XVII) / И.В. Кондратьев // Грани гуманитарного знания. Сборник статей к 60-летию профессора Сергея Павловича Щавелева. – Курск: Изд-во КГМУ, 2013. – С.159–173.
72. Кондратьев І. Любеч та Путивль як центри військової організації Чернігово-Сіверщини в XIV–XVI ст. / І.Кондратьєв // Путивльський краєзнавчий збірник. Вип. 8. Державний історико-культурний заповідник у м. Путивлі. – Суми: Університетська книга, 2015. – С.78-83.
73. Кондратьев І. Як створити родовід / І.В.Кондратьєв // Чернігів: історія міста в історіях людей. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2017. – С.101-111.

Додаток Е.2. Відомості про апробацію результатів дослідження³⁰²⁴

1. П'яті наукові читання «Чернігівські старожитності» (заочна участь), вересень 2005 р., м. Чернігів, Україна;
2. П'яті міжнародні наукові Довнарівські читання, 22-23 вересня 2005 р., м. Речиця, Республіка Білорусь;
3. Міжнародна науково-практична конференція присвячена 500-річчю утворення м.Лоев «Історія Лоевської землі. Факти. Коментарі», 21 жовтня 2005 р., м. Лоев, Гомельська обл., Республіки Білорусь;
4. Науково-практична конференція «Козацька старшина другої половини XVII – першої половини XVIII ст.», присвяченої 335 річниці від дня народження Пилипа Орлика, 31 травня – 1 червня 2007 р., м.Батурин, Чернігівська обл., Україна;
5. Міжнародна наукова конференція “Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи”, присвячена 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів, 17-19 вересня 2007 р., м.Чернігів, Україна;
6. Історичні читання, присвячені 360-ій річниці подій, пов'язаних з початком Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., 13 жовтня 2008 р., м. Чернігів, Україна;
7. Перші Любецькі історичні читання, 28-29 жовтня 2009 р., м.Любеч, Чернігівська обл., Україна;
8. ІХ Костомарівські читання, 13-14 травня 2010 р., м.Чернігів – м.Любеч, Україна;
9. Перші Носівські читання, 25 травня 2010 р., м. Чернігів, Україна;
10. Наукова конференція «Павло Полуботок та його доба», 2 липня 2010 р., м.Чернігів – м.Любеч, Україна;
11. Міжнародна наукова конференція «Беларусь та сусіди: історичні шляхи, взаємодія та взаємовплив», 30 вересня 2010 р., м.Гомель, Республіка Білорусь;

³⁰²⁴ Конференції подаються в хронологічному порядку, участь в конференціях – очна, в іншому випадку це зазначається в тексті.

12. Міждисциплінарний семінар Товариства дослідників Центрально-Східної Європи (Національний університет «Києво-Могилянська Академія») під керівництвом д.і.н., проф. Н.М.Яковенко, 23 листопада 2010 р., м.Київ, Україна;

13. Всеукраїнська наукова військово-історична конференція «Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини» (Національний військово-історичний музей України), 15 березня 2012 р., м. Київ, Україна;

14. XXI Міжнародна науково-практична конференція «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», 21 – 22 березня 2012 р., м. Київ, Україна;

15. Міжнародна наукова конференція «Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны», 26-27 квітня 2012 р., м. Гомель, Республіка Білорусь;

16. Другі Любецькі історичні читання, 26-27 червня 2012 р., м.Любеч, Чернігівська обл., Україна;

17. Всеукраїнська наукова конференція «Запорозька Січ і українське козацтво» (Український інститут національної пам'яті, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України; Наукове товариство ім. П. Новицького), 18 жовтня 2012 р., м. Запоріжжя, Україна;

18. Міжнародна конференція «Древняя Русь и средневековая Европа: возникновение государств» (Інститут загальної історії РАН та Ростовський музей-заповідник), 29 жовтня – 2 листопада 2012 р., м. Москва – м. Ростов Великий, Росія;

19. Науково-практична конференція «Розумовські зустрічі», 28 листопада 2012 р., м. Чернігів, Україна;

20. Круглий стіл «Історія Чернігово-Сіверщини на сторінках журналу «Киевская старина» (до 130-річчя з часу заснування)», 2 березня 2013 р., м.Чернігів, Україна;

21. XXII Всеукраїнська науково-практична конференція «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», 20 – 21 березня 2013 р., м. Київ, Україна;

22. Всеукраїнська наукова військово-історична конференція «Воєнна історія України. Регіони Волинь та Полісся», 25-26 квітня 2013 р., м. Рівне, Україна;

23. Науково-практична конференція «Хрещення Київської Русі – визначна подія в історії українського народу», 5 червня 2013 р., м. Чернігів, Україна;

24. Міжнародна наукова конференція «Антоній Печерський та його доба», 18-20 липня 2013 р.; м. Чернігів – м.Любеч, Україна;

25. Міжнародна наукова конференція «Чернігівські старожитності», присвячена 890-річчю першої писемної згадки про Борисоглібський собор у Чернігові, 3-4 жовтня 2013 року, м. Чернігів, Україна;

26. Міжнародна науково-практична конференція «Історико-археологічна спадщина Куликова поля та суміжних територій. Місто середньовіччя та раннього нового часу», 12-15 листопада 2013 р., Заповідник “Куликове поле”, Кімовський район Тульської обл., Росія;

27. Науково-практична конференція II «Розумовські зустрічі», 28 листопада 2013 р., м. Чернігів, Україна;

28. Круглий стіл «М.-Коцюбинське – селище рідне моє: витoki й історичне значення», 14 січня 2014 р., смт Михайло-Коцюбинське Чернігівського району Чернігівської області, Україна;

29. Круглий стіл «Любеч та любечани: доленосні віхи ратної слави (до 70-ї річниці визволення України від німецько-фашистських загарбників)», 18 лютого 2014 р., м.Чернігів – м.Любеч, Україна;

30. V Міжнародна наукова конференція «Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны», 24-25 квітня 2014 р., м. Гомель, Республіка Білорусь;

31. Міжнародна наукова конференція «Печери та монастирі в історії України» (на пошану Володимира Яковича Руденка), 23 травня 2014 р., м. Чернігів, Україна;

32. Міжнародна наукова конференція «Гарадзенскі соцыум: Чалавек у прасторы горада», 7-8 листопада 2014 р., м.Гродно, Білорусь;

33. Міжнародний славістичний колоквиум, присвячений пам'яті члена-кореспондента НАН України, д.іст.н., проф. П.С.Соханя (Інститут української

археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України), 18 листопада 2014 р., м.Київ, Україна;

34. III Батуринські читання, присвячені 375-й річниці з дня народження І.С.Мазепи, 12 – 13 червня 2014 р., м. Батурин, Чернігівська обл., Україна;

35. Історико-краєзнавча конференція вчителів історії та істориків-краєзнавців Чернігівського району, 21 серпня 2014 р., м. Чернігів, Україна;

36. Треті Любецькі історичні читання, 17-18 жовтня 2014 р., м. Чернігів - м. Любеч, Україна;

37. III «Розумовські зустрічі» (Сіверський центр післядипломної освіти; Сіверський інститут регіональних досліджень), 2 грудня 2014 р., м. Чернігів, Україна;

38. Міждисциплінарний семінар Товариства дослідників Центрально-Східної Європи під керівництвом д.і.н., проф. Н.М. Яковенко (Національний університет «Києво-Могилянська Академія»), 25 листопада 2014 р., м. Київ, Україна;

39. X Міжнародний науковий семінар «Євреї Лівобережної України. Історія та культура», 23 квітня 2015 р., м. Чернігів, Україна;

40. Міжнародна наукова конференція «Гарадзенські соцыум: Горад і ягоныя жыхары: партрэт на фоне эпохі. X – XX стст.», 7-8 листопада 2014 р., м. Гродно Республіка Білорусь;

41. Міжнародна конференція «Четверті "Розумовські зустрічі», 3 грудня 2015 р., м. Чернігів, Україна;

42. Всеукраїнська науково-практична конференція «Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні», 16 жовтня 2015 р., м. Київ, Україна;

43. Всеукраїнська наукова конференція «Четверті Філаретівські читання (до 300-ліття Катериненської церкви в Чернігові)», 1-2 грудня 2015 р., м.Ніжин-м.Чернігів, Україна;

44. Наукова конференція присвячена 1000-літтю від дня смерті Володимира Великого), 11 вересня 2015 р., м. Любеч – м. Чернігів, Україна;

45. Виставка-презентація «Нові археологічні дослідження на Ріпкищині у 2015 році», 17 листопада 2015 р., смт Ріпки Чернігівської області, Україна;

46. Міжнародна наукова конференція «Гарадзенскі соціум» «Горад і ягоныя жыхары: партрэт на фоне эпохі. X – XX стст.», 7-8 листопада 2016 р., м.Гродно, Республіка Білорусь;

47. Міжнародна наукова конференція «Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны», 21-22 квітня 2016 р., м. Гомель, Республіка Білорусь;

48. XIV Міжнародна наукова конференція «Церква – наука – суспільство: питання взаємодії», 2 червня 2016 р., м.Київ – м.Чернігів, Україна;

49. Науково-дослідний польовий семінар «Культурно-исторический потенциал Восточного Полесья и перспективы развития регионального туризма», 11-12 серпня 2016 р., м. Брагін, Гомельська область, Республіка Білорусь;

50. Міжнародна наукова конференція «Origines et mutations III. Elite – its origins & formation processes around the Baltic Sea Region up to Industrial Age»), 7-9 вересня 2016 р., м. Гданськ, Польща;

51. VI Міжнародний конгрес дослідників Білорусі, 7-9 жовтня 2016 р., м. Каунас, Литва;

52. XIV Батури́нські читання, присвячені 340-й річниці з дня об'єднання України під владою гетьмана І.Самойловича, 3-4 листопада 2016 р., м. Батурин, Чернігівська обл., Україна;

53. Четверті Любецькі історичні читання, м.Любеч, 8-9 грудня 2016 р., м. Любеч Ріпкинського району Чернігівської обл.;

54. Міжнародна науково-практична конференція «Україна між Польщею та Росією», приурочена до 330-ї річниці Вічного миру (1686) і 350-ї річниці Андрусівського перемир'я (1667), 23 грудня 2016 р., м.Київ, Україна;

55. Міжнародна конференція «Міжсекторне партнерство в розвитку прикордонних територій: європейський досвід для України та Білорусі», 17-18 березня 2017 р., м. Чернігів, Україна;

56. XII Міжнародний науковий семінар «Євреї Лівобережної країни. Історія та культура», 6 квітня 2017 р., м. Чернігів, Україна;

57. Міжнародна науково-практична конференція «Ваенная гісторыя дома Радзівілаў» (Національний історико-культурний музей-заповідник “Нясвіж”), 20 – 21 квітня 2017 р., м. Несвіж, Мінська обл., Білорусь;

58. Міжнародна наукова конференція «Концепт Європи в політичному дискурсі та соціокультурному наративі», 25-27 травня 2017 р., м. Чернігів, Україна;

59. Всеукраїнська науково-практична конференція з міжнародною участю «Перші козацькі читання пам’яті Володимира Кривошеї (1958- 2015)», 7 червня 2017 р., м. Київ, Україна;

60. Міжнародні історико-краєзнавчі читання «Дніпровський паром», 6-8 серпня 2017 р., м. Лоев, Гомельська обл., Республіка Білорусь;

61. Міжнародна наукова конференція «Восьмыя міжнародныя доўнараўскія чытанні», 21–22 вересня 2017 р., м. Речиця Гомельської обл., Республіка Білорусь;

62. Всеукраїнська наукова конференція «V Філаретівські читання», приуроченої до 500-річчя Реформації, 2 листопада 2017 р., м. Ніжин Чернігівська обл., Україна;

63. VI науково-практична конференція «Розумовські зустрічі», 14 – 15 грудня 2017 р., м. Чернігів, Україна;

64. П’яті Самоквасівські читання, 21 грудня 2017 р., м. Чернігів, Україна;

65. XIII Міжнародний науковий семінар Євреї Лівобережної України: історія та культура, 22 березня 2018 р., м. Чернігів, Україна;

66. Наукова конференція в рамках проекту «Від партнерства місцевих музеїв до широкого транскордонного культурного співробітництва» (“Днепровский паром”). 25-27 квітня 2018 р., м. Гомель, Республіка Білорусь;

67. International MAG Convention “The Image of the Self” (Andrey Sheptytsky Center, Ukrainian Catholic University) (заочна участь), 27-29 червня 2018 р., м. Львів, Україна;

68. Наукова конференція «Гетьман І.С. Мазепа та Чернігівщина» (до 380-річчя від дня народження І.С. Мазепа), 20-21 березня 2019 р., м. Чернігів, Україна;

69. Всеукраїнської науково-практичної конференції «Треті козацькі читання пам'яті Володимира Кривошеї «Козаки і Річ Посполита: від міфів до фактів» (до 450-річчя утворення Речі Посполитої)», 7 червня 2019 р., м. Київ, Україна;

70. Круглий стіл «Актуальні проблеми сучасної історичної науки», 21 червня 2019 р., м. Чернігів, Україна;

71. Восьмий Міжнародний Конгрес дослідників Білорусі / The Eighth International Congress of Belarusian Studies, 27-29 вересня 2019 р., м. Вільнюс, Литва;

72. Всеукраїнська науково-практична конференція «Історичні уроки доби «Руїни»: Петро Дорошенко – збирач розколотої єдності у пошуках союзника», приуроченої до 350-ї річниці оформлення українсько-турецького союзу в умовах посилення внутрішньої конфронтації в Україні, 18 жовтня 2019 р., м. Київ, Україна.

73. Окремі положення дисертації обговорювалися на навчально-методичному семінарі кафедри всесвітньої історії (з 2019 р. – всесвітньої історії та міжнародних відносин) та конференції молодих вчених та студентів Інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О.М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г.Шевченка та інших заходах.